

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν

Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑΣ ΞΟΥΡΑ

ΘΕΜΑ : Η ΔΙΕΘΝΗΣ - ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΥΠΕΡΠΟΛΙΤΕΙΑ ΣΤΗ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ και

1ο ΜΕΛΟΣ 3/ΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ : ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ- ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

2ο ΜΕΛΟΣ « : ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΑΖΑΡΑΚΗ

3ο ΜΕΛΟΣ : « : ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2021

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η συγγραφή της παρούσας διατριβής ξεκίνησε από τη μελέτη του έργου του Κωνσταντίνου Τσάτσου, στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Φιλοσοφίας και της παράδοσης της διπλωματικής εργασίας η οποία είναι υποχρεωτική και μου είχε ανατεθεί από την καθηγήτρια Φιλοσοφίας κ. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, που μας δίδασκε Νεοελληνική Φιλοσοφία. Η διπλωματική εκείνη εργασία ολοκληρώθηκε και έγινε αφορμή να εστιάσω και να μελετήσω ιδιαίτερα το θέμα της παγκόσμιας οικουμενικής πολιτείας στη σκέψη του, θέμα το οποίο ο ίδιος πραγματεύεται στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του *Πολιτική, Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*, με τίτλο «Η Διεθνής πολιτεία». Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος πραγματεύεται εκεί την υπαγωγή όλων των λαών σε μια οικουμενική, διεθνή πολιτεία και την ειρηνική συναδέλφωση των ανθρώπων. Από τη μελέτη του έργου του γεννήθηκε η ανάγκη της κατανόησης των φιλοσοφικών ρευμάτων της Ευρώπης και της μάχης των ιδεών, που διεξήχθη ιδιαίτερα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και διαρκεί μέχρι τις μέρες μας. Καρπός όλων αυτών είναι η παρούσα διατριβή η οποία έπρεπε να ξεπεράσει δυσκολίες, με σοβαρότερη την προσήλωση στο θέμα διότι η ενασχόληση με το έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσου οδηγεί σε μονοπάτια ποικίλα και μοναδικά που εκτρέπουν τον μελετητή συχνά από τον στόχο, καθώς η γραφή του τα καθιστά σαγηνευτικά και κυρίως λυτρωτικά, που είναι και ο τελικός στόχος της αληθινής φιλοσοφίας.

Το άγχος της συγγραφής έγινε ευκολότερο με τη βοήθεια και τη συμπαράσταση ανθρώπων στους οποίους οφείλω ευγνωμοσύνη και τους ευχαριστώ θερμά. Πρωτίστως ευχαριστώ την Καθηγήτριά μου κ. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, που επόπτευε τη διατριβή, η οποία μου έδωσε το θέμα αυτό που αφορούσε γνώση του έργου του Κ. Τσάτσου, της πολυσχιδούς αυτής προσωπικότητας, μου εμπιστεύτηκε ένα αντιπροσωπευτικό κομμάτι της νεώτερης ελληνικής Ιστορίας μισού και πλέον αιώνα. Επιπλέον, με τις παραινέσεις της και τις σοφές, εύστοχες και ουσιαστικές παρατηρήσεις της βοήθησε στη βελτίωση της σκέψης μου. Κυρίως όμως ιδιαίτερη βοήθεια υπήρξε η ευρύτητα της οπτικής με την οποία αντιλήφθηκε το θέμα και με κατηύθυνε να μελετήσω το ιδεολογικό γίνεσθαι της εποχής του Κ. Τσάτσου αλλά και τις επικρατούσες σήμερα ιδέες για το ίδιο θέμα, γεγονός που διεύρυνε τους ορίζοντές μου. Την ευχαριστώ και την ευγνωμονώ γι' αυτό. Επίσης ευχαριστώ θερμά την κ. Μαζαράκη, δεύτερο μέλος της Τριμελούς Επιτροπής, Επίκουρη Καθηγήτρια Φιλοσοφίας, που αγκάλιασε την προσπάθειά μου με ιδιαίτερη ευαισθησία και με τις λεπτές της παρεμβάσεις βοήθησε σημαντικά στην εικόνα της διατριβής. Ευχαριστώ επίσης τον κ. Ιωάννη Καλογεράκο, Αναπληρωτή Καθηγητή Φιλοσοφίας και τρίτο μέλος της

Τριμελούς Επιτροπής, ο οποίος με τις συμβουλές του με κατηύθυνε στην έρευνα σε βιβλιοθήκες και σε ιδρύματα όπου φυλάσσεται πρωτογενές υλικό το οποίο αποτέλεσε βασική ύλη αυτής της μελέτης. Θερμά ευχαριστώ τον κ. Γεράσιμο Κακολύρη επίκουρο Καθηγητή Φιλοσοφίας του ΕΚΠΑ, υπεύθυνο του Turnitin για την προθυμία του και την υπομονή του κατά τη σχετική διαδικασία του σχετικού ελέγχου.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στα μέλη της Επταμελούς Επιτροπής και ιδιαίτερα στον κ. Μιχαήλ Παρούση, Αναπληρωτή Καθηγητή Φιλοσοφίας ο οποίος με τις παρατηρήσεις του με έβαλε στην διαδικασία να διεξάγω συγκριτική μελέτη μεταξύ του Κοσμοπολιτισμού του Κάντ και του Οικουμενισμού του Τσάτσου, στον κ. Αντώνιο Χάνο, Αναπληρωτή Καθηγητή του Δικαίου και στον κ. Νικόλαο Πολίτη Αναπληρωτή Καθηγητή Κοινωνικής Φιλοσοφίας οι οποίοι με τις υποστηρικτικές τους παρεμβάσεις και υποδείξεις με ενεθάρρυναν για τη συνέχιση της έρευνάς μου και σε διαφορετικά επιστημονικά πεδία.

Ευχαριστώ ακόμα τη φιλόλογο, φίλη και δασκάλα μου στη Δημιουργική Γραφή κ. Μερσίνη Σαμαρά, καθώς με ενεθάρρυνε καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής και με τις υποδείξεις της σχετικά με τις σύγχρονες εκδόσεις και δημοσιεύματα που αφορούν το θέμα, με παρότρυνε να δω το θέμα μου και από άλλες οπτικές. Στον πατήρ Αθανάσιο της Ανάλυσης, εκτός από τον βαθύ σεβασμό μου, οφείλω ευγνωμοσύνη καθώς με την σοφή του οπτική, με ενεθάρρυνε να δω πολύ λεπτές πνευματικές πτυχές του έργου του έργου του Κωνσταντίνου Τσάτσου.

Ευχαριστίες οφείλονται και από τη θέση αυτή στον κ. Χρήστο Αναστασίου, διδάκτορα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπεύθυνο του Ιστορικού Αρχείου του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής» για την πρόθυμη διευκόλυνση στην έρευνα της αλληλογραφίας Καραμανλή-Τσάτσου και της σχετικής βιβλιογραφίας και στην κ. Γεωργία Δημητρίου, υπεύθυνη του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Φιλοσοφίας, για την πολύτιμη βοήθειά της κατά τις επισκέψεις μου στο Κέντρο, όπου έγινε η έρευνα και η μελέτη του περιοδικού *Αρχείο της Φιλοσοφίας και των Επιστημών*. Θερμές και ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω επίσης στο προσωπικό της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και ιδιαίτερα στην κ. Λήδα Κωστάκη, η οποία είναι υπεύθυνη του αρχείου του Κωνσταντίνου και της Ιωάννας Τσάτσου που φυλάσσεται εκεί, καθώς και στο προσωπικό του Ιστορικού Αποθετηρίου της Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας Αθηνών. Ακόμη, ευχαριστώ τα παιδιά μου Βασίλη, Θεοδώρα και Κωνσταντίνο για την συμπαράστασή τους στην πορεία και ολοκλήρωση της μελέτης αυτής. Τον Βασίλη για την σημαντική βοήθεια που μου προσέφερε στη χρήση των νέων μέσων της τεχνολογίας και στην κατανόησή του για την

μετατροπή όλων των χώρων του σπιτιού σε αναγνωστήριο, την Θεοδώρα για το ενθουσιαστικό και συνεχές ενδιαφέρον για τη συγγραφή της μελέτης και τον Κωνσταντίνο για την ψύχραιμη κριτική οπτική που έδειξε καθ' όλη την πορεία και βεβαίως την κατανόηση και των τριών για την ενασχόλησή μου με έργο πέραν εκείνων που οι καθιερωμένες νόρμες επιβάλλουν. Ήταν ένα μοναδικό ταξίδι του νου και της ψυχής.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιδέα της οικουμενικής πανανθρώπινης πολιτείας είναι διαχρονική και απασχόλησε τους διανοητές όλων των εποχών μέχρι τις μέρες μας. Η ιδέα αυτή καθ' εαυτή διατυπώθηκε από τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, τη σημαντική αυτή και πολυσχιδή προσωπικότητα της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, στο φιλοσοφικό του έργο *Πολιτική, Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*. Το έργο αυτό το εξέδωσε για πρώτη φορά το έτος 1965, όταν ήδη βρίσκονταν πλέον σε ώριμη ηλικία. Από την έρευνα του αρχείου του, όμως, προκύπτει ότι το θέμα αυτό ήρθε ως καταστάλαγμα των ιδεών και της φιλοσοφίας του καθώς παρεμφερή θέματα τον απασχολούσαν έντονα από τα φοιτητικά του χρόνια. Στο συγκεκριμένο έργο πραγματεύεται την ιδέα της διεθνούς πολιτείας προβάλλοντάς την ως ανάγκη της παγκόσμιας πολιτειακής τάξης και της ειρήνης. Την θέση αυτή υποστηρίζει εξετάζοντας την έννοια της ανθρώπινης ελευθερίας την οποία θεωρεί κοσμοθεωρητική αφετηρία αλλά και ύπατο σκοπό της Ιστορίας. Στη σκέψη του η ιδέα της παγκόσμιας διεθνούς οικουμενικής υπερπολιτείας έρχεται ως φυσικό επακόλουθο της ανθρώπινης ιστορίας, ως η φυσική και ορθή εξέλιξη του ανθρώπινου γένους και ως το δέον γενέσθαι.

Προκειμένου να επισημανθεί το μοναδικό και ιδιαίτερο εκείνο συνδεδετικό νήμα, που διατρέχει όλο του το έργο και κράτησε αμετακίνητη την πορεία της σκέψης του, οδηγώντας τον ως κατάληξη στην απόφαση της οικουμενικής πολιτείας, έπρεπε να μελετηθεί ένα μεγάλο μέρος από το τεράστιο έργο του. Γι' αυτό οι αναφορές θα επεκταθούν πέρα από το έργο του *Πολιτική*, σε όλο το εύρος του έργου του, καθώς σε κάθε ευκαιρία ανέπτυξε τα δομικά βασικά στοιχεία της θεωρίας του αυτής. Αυτό, βέβαια, ενείχε τον κίνδυνο της διολίσθησης και εκτροπή προς άλλα μονοπάτια τα οποία φώτιζε η σκέψη του ως λαμπρός φωτοδότης. Έγινε όμως βήμα- βήμα και ήταν προσεκτική η μελέτη της ιδέας του αυτής, όπως και η πηγή της, ο στόχος της και ο τρόπος της πραγμάτωσής της. Αγκάλιασα με αγάπη το έργο του -χωρίς αγάπη δεν υπάρχει αισθητική νόηση- και αναζήτησα τις ρίζες των ιδεών του και την κορυφή στην οποία όλες συγκλίνουν και ολόκληρο το έργο του ανεβαίνει. Αναζήτησα τα μυστικά υποσυνείδητα νήματα που συνδέουν τα φαινομενικά και ρηξικέλευθα δημιουργήματα των ιδεών του. Πρόσεξα τη νοηματική αλληλουχία, την εσωτερική νομοτέλεια του πνεύματός του. Ασχολήθηκα μόνον με τα θέματα που ανήκουν στη σφαίρα του πνεύματος. Ακόμα και από τα ιδιωτικά προσωπικά του γεγονότα ξεχώρισα αυτά που σφραγίζονται από την πνευματική τους αξιακή σημασία. Απέφυγα να αναφερθώ επισταμένα στις πολιτικές και ιστορικές παροδικές συνθήκες, παρά μόνον όπου αυτό κρίθηκε ως αναγκαίο

συμπληρωματικό στοιχείο κατανόησης της σκέψης του. Προσπάθησα να τον αποσπάρω από την χρονική του τάξη και να τον απαλλάξω από τα περιττά και ανάξια και επικεντρώθηκα να βρω την ουσία, το αιώνιο νήμα του λόγου του και της, αδιάσπαστα με αυτό, προσωπικότητάς του. Αυτό άλλωστε έπραττε και ο ίδιος. Κοίταζε πέρα από τα παρόντα αναζητώντας πάντοτε το «επέκεινα της ουσίας».

Στην παρούσα μελέτη το ενδιαφέρον θα εστιαστεί κυρίως στις έννοιες - κλειδιά: ελευθερία, ιστορία, δίκαιο, ιδεατή πολιτεία, οικουμενική πολιτεία, έθνος, ελληνικότητα και μύθος, ουμανιστική παιδεία, αριστεία, καθώς οι έννοιες αυτές σφραγίζουν όλο του το έργο και ορίζονται ως αξιακές αρχές, της ιδέας αρχικά της ενωμένης Ευρώπης και εν συνεχεία μιας ειρηνικής οικουμενικής διεθνούς πολιτείας. Αυτό υπήρξε άλλωστε και το όραμα του: η συγκρότηση όλης της ανθρωπότητας σε μια διεθνή οικουμενική υπερπολιτεία. Το όραμα αυτό βασίζεται στις απόψεις του για την ελευθερία και την ταυτίζει με τον σκοπό της ιστορίας, τον Ύπατο σκοπό της Ιστορίας όπως ο ίδιος τον ονομάζει και αποτελεί νομοτελειακό σκοπό.

Στο πλαίσιο της παρούσης μελέτης δεν θα ασχοληθώ με κοινωνιολογικές ή νομικού δικαίου ή πολιτικές παραμέτρους που συνδέονται με τα επιστημονικά και ερευνητικά ενδιαφέροντα του Κ.Τσάτσου. Θα ασχοληθώ κυρίως με τη φιλοσοφική πλευρά της ιδέας και του οράματός του για τη δημιουργία μιάς ιδεατής διεθνούς οικουμενικής πολιτείας η οποία προϋποθέτει ελεύθερα άτομα που θα στηρίζουν τη διεθνή τάξη και ειρήνη και παράλληλα δεν θα εξαφανίζει τα έθνη και δεν θα ισοπεδώνει τις παραδόσεις των λαών. Ιδιαίτερες αναφορές θα γίνουν στον ελληνοκεντρισμό του ο οποίος εκκινεί από την αποστολή την οποία αναγνωρίζει στο ελληνικό έθνος, όπως επίσης το χρέος και την ευθύνη τα οποία απορρέουν από την αποστολή αυτή. Οι απόψεις του αυτές αναφέρονται κυρίως στα έργα «Πολιτική» (1965), «Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων» (1962), «Ελληνική Πορεία» (1966), «Αφορισμοί και Διαλογισμοί» (1965-1968), «Διάλογοι σε Μοναστήρι» (1974), τα οποία και αποτελούν τη βασική πηγή της παρούσης μελέτης αλλά και στις Ομιλίες, τους Χαιρετισμούς και τα Διαγγέλματα τα οποία ως Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας έκανε και συμπεριλαμβάνονται σε μικρές εκδόσεις και τιτλοφορούνται ω «Ομιλίες».

Η εργασία συγκροτείται από δύο μέρη. Το πρώτο μέρος, τιτλοφορείται «Βίος, πολιτική δραστηριότητα και ακαδημαϊκή πορεία» και αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια όπου αναφέρονται τα σημαντικότερα βιογραφικά στοιχεία του Κ.Τσάτσου, το πολιτικό κλίμα της εποχής και η ενεργή παρουσία του στην πνευματική και πολιτική ζωή της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα.

Η ενασχόληση με τα βιογραφικά του στοιχεία δεν αποσκοπεί στην συγγραφή βιογραφίας αλλά να μελετηθεί η σκέψη του συνολικά, ως ιστορικό σύνολο μιας ζωής, η πηγή και η καλλιέργεια της ιδέας της διεθνούς οικουμενικής πολιτείας ως το απαύγασμα ενός αδιάσπαστου έργου. Η ζωή του εξετάστηκε ως συνείδηση, ως πνεύμα που περικλείει και αναδεικνύει αξίες διαχρονικές και αιώνιες. Αποφεύγοντας συστηματικά να τονίσω τις ιστορικές στιγμές, προσπάθησα να διαφωτιστεί το κρατούν πνεύμα της ιστορικής στιγμής, αναδεικνύοντας, μέσα από την αναζήτηση της πνευματικής του πορείας και την ιστορική εποχή. Έγινε εκτενής και επιλεκτική αναφορά σε βιογραφικά στοιχεία διότι μέχρι τώρα δεν υπάρχει κάποια ολοκληρωμένη βιογραφία του Κ. Τσάτσου παρά μόνον κάποια βιογραφικά στοιχεία τα οποία ο ίδιος αναφέρει στο προσωπικό του έργο *Λογοδοσία μιας ζωής και περιληπτικά βιογραφικά στοιχεία* τα οποία αναφέρονται σε δημοσιευμένο βιοχρονολόγιο της κόρης του Δέσποινας Μυλωνά. Στην παρούσα μελέτη τα συγκεκριμένα βιογραφικά του στοιχεία συγκεντρώθηκαν από αφηγήσεις και αναμνήσεις πολλών διακεκριμένων προσωπικοτήτων της χώρας, τους οποίους είχε μαθητές και οι οποίοι με θερμές αφηγήσεις τα κατέγραψαν σε διάφορα αφιερώματα τα οποία έγιναν μετά την εκδημία του. Επίσης ανιχνεύτηκαν σε καταγεγραμμένες αφηγήσεις συνεργατών του και κυρίως στο αρχειακό υλικό που φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη και στο αρχείο του Κωνσταντίνου Καραμανλή.

Ένα άλλο κομμάτι που θεωρήθηκε ενδιαφέρον να ερευνηθεί και μελετήθηκε, είναι πώς το περιβάλλον συνετέλεσε στην εν γένει πορεία του. Η πληθωρική πνευματική παρουσία της συζύγου του, Ιωάννας Τσάτσου (το έργο της Ιωάννας Τσάτσου μελετήθηκε σχεδόν ολόκληρο) και του αδελφού της Γιώργου Σεφέρη, καθώς από την σχέση αυτή προέκυψαν πνευματικές ζυμώσεις, όπως το δοκίμιο *Ένας Διάλογος για την ποίηση* Τσάτσου-Σεφέρη. Το σαλόνι των Τσάτσων είχε γίνει για μεγάλη περίοδο τόπος πνευματικών ζυμώσεων και μελετήθηκε ως ο χώρος συνάθροισης των σημαντικότερων πνευματικών και πολιτικών προσωπικοτήτων της εποχής.

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής, με τον τίτλο «Η πολιτική ενότητα του κόσμου σε μια διεθνή οικουμενική πολιτεία» πραγματεύομαι την ιδέα του Κωνσταντίνου Τσάτσου για την πορεία των πολιτειών σε μια ενιαία διεθνή οικουμενική υπερπολιτεία, την πορεία και τον βηματισμό τους προς τον στόχο αυτό καθώς και την ενεργή δραστηριότητα του ίδιου του Τσάτσου προς την υλοποίηση του στόχου αυτού. Το δεύτερο μέρος αποτελείται από επτά κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο ασχολούμαι με τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας και την έννοια της ελευθερίας ως την προϋπόθεση και το μέσον προς την επίτευξη του σκοπού αυτού. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρώ να αναδείξω την έννοια της ιδεατής πολιτείας ως εφαρμογή των ιδεών και πραγμάτωση του

ύπατου σκοπού της Ιστορίας. Στο τρίτο κεφάλαιο αναπτύσσονται οι σκέψεις του Κ. Τσάτσου προς την πολιτειακή τάξη και οργάνωση της οικουμένης προς μια διεθνή οικουμενική υπερπολιτεία. Στο τέταρτο κεφάλαιο ερευνάται εάν η ιδέα αυτή είναι ουτοπία ή ρεαλιστική πίστη. Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τον τρόπο της πραγμάτωσης του οράματός του. Στο έκτο κεφάλαιο αναπτύσσονται οι θέσεις του Τσάτσου περί σύνδεσης υπερπολιτείας και ελληνικού πνεύματος και οι θέσεις του περί ελληνικότητας και στο έβδομο κεφάλαιο με τον τίτλο «Το πνευματικό καταπίστευμα του Κων/νου Τσάτσου- Διδάσκαλος του Γένους» θα ασχοληθώ με το πνευματικό του καταπίστευμα όπου αποτυπώνεται το χρέος του ελληνικού έθνους να διδάξει, αφού πρώτα το ίδιο διδαχθεί, την ουμανιστική παιδεία, ως την μέθοδο πραγμάτωσης της Διεθνούς-Οικουμενικής Υπερπολιτείας.

Στόχος της διατριβής είναι να αναδειχθεί η ιδέα του Τσάτσου για την διεθνή οικουμενική υπερπολιτεία, ως αναγκαιότητα του ελεύθερου ανθρώπου και παράγωγο της παγκόσμιας πολιτειακής τάξης και ειρήνης και να αποδειχτεί πως η σκέψη του και οι στοχασμοί του για την διεθνή πολιτεία όχι μόνον ως το ύπατο δέον αλλά και ως απόλυτη αναγκαιότητα είναι εφικτή σε κάποιο μελλοντικό χρόνο -ο ίδιος γνώριζε και είναι γνωστό ότι στο άμεσο μέλλον δεν μπορούν να υλοποιηθούν αυτές του οι ιδέες-και ότι αποτελούν το όραμα όλων των εποχών και κάθε ανθρώπινης συνείδησης. Παράλληλα επιχειρώ να αναδείξω την πρότασή του για την Παιδεία και την πνευματική αριστεία, η οποία επιτυγχάνεται με τις ανθρωπιστικές σπουδές, και στην οποία βασιζόμενη η ελληνική Πολιτεία έχει τη δυνατότητα να αξιώσει διάκριση, επιρροή και δύναμη σε διεθνές επίπεδο καθώς η πρότασή του είναι συγκεκριμένη, εφαρμόσιμη και εμπεριέχει μέθοδο, υλικό και τρόπο υλοποίησης.

Κατά την έρευνά μου προέβην σε αρχειακή εμπειρική έρευνα στο αρχείο του Κ. Τσάτσου, το οποίο βρίσκεται στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου) όπου φυλάσσεται πολύτιμο πρωτότυπο υλικό. Μέρος του υλικού, κατόπιν σχετικής άδειας, μεταφέρθηκε με ηλεκτρονικά μέσα, τυπώθηκε και μελετήθηκε διεξοδικά και αποτέλεσε τμήμα της διατριβής, καθώς ενδιαφέρον παρουσιάζουν σχεδιάσματα από ομιλίες τις οποίες προφανώς ο Τσάτσος έγραφε και τις οποίες ο Καραμανλής αξιοποίησε σε ομιλίες του σε διεθνείς οργανισμούς και fora (ορισμένες ενσωματώνονται στην εργασία). Έγινε επίσης επίσκεψη στο Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής» και προσωπική έρευνα στο αρχείο του και συγκεκριμένα στην αλληλογραφία που είχε ο Τσάτσος με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, κυρίως κατά τα χρόνια της εξορίας του τελευταίου στο Παρίσι και αποτελεί μέρος του αρχείου του, το οποίο φυλάσσεται

στο Ίδρυμα. Από την έρευνα και τη μελέτη προέκυψε πρωτότυπο υλικό και σημαντικές πληροφορίες για τα κοινωνικά, πολιτιστικά και ιδεολογικά τεκταινόμενα της εποχής, τα οποία ο Τσάτσος αποτύπωνε τόσο στις επιστολές όσο και αργότερα, με εμπιστευτικά σημειώματα, κατά τη διάρκεια της πολιτικής συνεργασίας τους, όταν ο Καραμανλής διατελούσε ως Πρωθυπουργός και ο Τσάτσος ως Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας.

Στο Κέντρο Ερευνής Ελληνικής Φιλοσοφίας όπου φυλάσσονται βιβλιοδετημένα όλα τα τεύχη του περιοδικού «*Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*», το οποίο εξέδιδε η Τριανδρία της Χαϊδελβέργης (Τσάτσος-Κανελλόπουλος-Θεοδωρακόπουλος) και το οποίο φιλοξενούσε βαρυσήμαντα πρωτότυπα άρθρα Ελλήνων αλλά και ξένων διεθνούς κύρους επιστημόνων και φιλοσόφων της εποχής, μελετήθηκε ένα σημαντικό μέρος τους. Ορισμένα από τα τεύχη του περιοδικού έχουν ήδη ηλεκτρονική προσβασιμότητα μέσω του διαδικτύου από όπου και ανασύρθηκαν, τυπώθηκαν και μελετήθηκαν.

Στο Ιστορικό Αποθετήριο της Ακαδημίας Αθηνών εντόπισα στα Πρακτικά της Ακαδημίας και ανέσυρα κείμενα των ομιλιών του Τσάτσου, τις οποίες εκφώνησε με την είσοδό του στην Ακαδημία το έτος 1962 και με την ευκαιρία διάφορων εκδηλώσεων, όπου διαπιστώθηκε ότι η προσέγγιση της καντιανής φιλοσοφίας και η κριτική ανάλυση δικαιώνει τον τίτλο που του αποδόθηκε ως νεοκαντιανού φιλοσόφου. Εντόπισα επίσης ομιλίες και άλλων μελών της Ακαδημίας (Θεοδωρακόπουλου) που αφορούν το θέμα μου.

Μελετήθηκε επίσης η πνευματική κίνηση της γενιάς του '30, μέσα από τον εντοπισμό και τη μελέτη δοκιμίων, λογοτεχνικών έργων, περιοδικών, δημοσιευμάτων του ίδιου του Κ. Τσάτσου αλλά και μεταγενέστερων και σύγχρονων μελετητών που αναφέρονται στο θέμα. Έγινε προσπάθεια να διαπιστωθεί ποιος ήταν ο ρόλος του Κωνσταντίνου Τσάτσου μέσα στην πνευματική αυτή κίνηση καθώς ο ίδιος είχε σημαντικό ρόλο στο πνευματικό και ιδεολογικό γίγνεσθαι της εποχής.

Αναζητήθηκε και μελετήθηκε ελληνική και ξένη βιβλιογραφία σχετική με το θέμα των Ιδανικών Πολιτειών (Ουτοπίες), των ιδεών της οικουμενικότητας και των κινήσεων σε διεθνές επίπεδο συναφών ιδεών. Ακόμη, αναζητήθηκαν και μελετήθηκαν επίκαιρες μελέτες που αφορούν την πορεία της ένωσης της Ευρώπης ως παράγοντα πολιτιστικής ένωσης των εθνών. Προϋπόθεση για όλη αυτή την πορεία ήταν η γνωριμία με τα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής του, την καντιανή φιλοσοφία και τους νεοκαντιανούς φιλοσόφους της σχολής της Βάδης, αλλά και σύγχρονων θεωριών.

Το έργο του Τσάτσου είναι τεράστιο και έπρεπε να μελετηθεί σχεδόν ολόκληρο προκειμένου να γίνει εντοπισμός, απομόνωση και προσεκτική μελέτη των κειμένων που αφορούν το θέμα μου. Ακολούθησα κειμενοκεντρική μέθοδο για την συγγραφή της παρούσας διατριβής και παρέμεινα πολύ κοντά στο πρωτότυπο κείμενο των έργων του Κ.Τσάτσου με παράθεση ολόκληρων παραγράφων και αποσπασμάτων από τα κείμενά του. Αυτό έγινε για τους εξής λόγους: Πρώτον, διότι κρίθηκε αδύνατον να αποτυπωθεί με σαφήνεια η σκέψη του, οι ιδέες του και η λεπτή αποσαφήνιση των όρων με άλλους λεκτικούς όρους παρά με τη μοναδική ευκρίνεια που ο ίδιος χρησιμοποίησε και δεύτερον, κρίθηκε ότι θα ήταν «ιεροσυλία» οποιαδήποτε, έστω και μικρή, αλλαγή στον ειρμό της φιλοσοφικής του σκέψης και στο καλαίσθητο ύφος της αφήγησής του. Διαπιστώθηκε ότι ο Κ. Τσάτσος, λόγω και της δυνατότητας που είχε να μελετά έργα Ευρωπαίων φιλοσόφων από το πρωτότυπο, λόγω της πολυγλωσσίας με την οποία από την παιδική ηλικία είχε οπλιστεί, ήταν σε θέση να κατανοεί πλήρως τις λεπτές αποχρώσεις των εννοιών των ιδεών, να κάνει κριτική μελέτη, να τις αξιοποιεί και να τις εμπλουτίζει με την πλατωνική φιλοσοφία την οποία εγκολπώθηκε και απετέλεσε άξονα και των ιδεών του.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος έχει χαρακτηριστεί ως «Διδασκάλος του Γένους». Από τη μελέτη όλου του έργου και της πνευματικής του διαθήκης («Πνευματικό Καταπίστευμα»), διαπιστώνεται ότι δικαίως συγκαταλέχθηκε στη χορεία αυτή των «Διδασκάλων του Γένους» και επαξίως του αποδόθηκε αυτός ο τίτλος, ως γεγονός που υπαγορεύτηκε από το έργο, αλλά κυρίως από την παρουσία του στην ελληνική και διεθνή σκηνή, ως διακεκριμένος στοχαστής και πολιτικός του οποίου η παρουσία σφράγισε τον 20^ο αιώνα. Ακόμη δικαιώνει την συμπερίληψή του στους Διδασκάλους του Γένους με τις θέσεις του σχετικά με τη δυνατότητα αλλά και το χρέος που το ελληνικό γένος έχει για την επίτευξη του οράματός του για την ειρηνική συνύπαρξη των λαών, σε μια Διεθνή Οικουμενική Υπερπολιτεία.

Από όλη αυτή την περιπλάνηση στη σκέψη και τις ιδέες του διαπιστώθηκε ότι ο Τσάτσος δεν ήρθε μεν σε ρήξη με το πνευματικό παρελθόν, όμως δεν θεώρησε σκόπιμο αυτό να αναπαραχθεί στο παρόν, αλλά να διατηρηθούν τα αναλλοίωτα ανά τους αιώνες εκείνα στοιχεία της ελληνικότητας ώστε να παραχθεί σε μία νέα ζύμωση με καθετί καινούργιο, μία πρωτοποριακή για τα δεδομένα της Ελλάδος, της Ευρώπης και την οικουμενική πορεία προς την Διεθνή Οικουμενική Υπερπολιτεία.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΒΙΟΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ
ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

ΟΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος γεννήθηκε στην Αθήνα το έτος 1899 (1^η Ιουλίου 1899), όπου και έζησε μέχρι τον θάνατό του. Έζησε όλα τα γεγονότα ενός σχεδόν ολόκληρου αιώνα με πνευματική εγρήγορση, με συναισθηματική δόνηση και με υπεύθυνη κοινωνική και πολιτική δράση. Υπήρξε μια πολύπλευρη και πολυδιάστατη προσωπικότητα. Ως πανεπιστημιακός δάσκαλος, ως πολιτικός, ως φιλόσοφος, υπήρξε καθοδηγητής, καθώς ο ίδιος είχε διαμορφώσει από πολύ νωρίς μία στιβαρή πνευματική προσωπικότητα με στέρεο φιλοσοφικό υπόβαθρο. Σηματοδότησε την πολιτική ζωή της Ελλάδος ως πρώτος Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας εκλεγείς στις 20 Ιουνίου 1975, από την Ελληνική Βουλή με 210 ψήφους επί 295 παρόντων βουλευτών. Στο Προεδρικό αξίωμα, το οποίο υπηρέτησε με σεμνότητα και ευπρέπεια, παρέμεινε μέχρι τον Μάιο του 1980. Κινήθηκε ανάμεσα στις ιδέες και στη μετουσίωσή τους-στη μέθεξή τους- σε πράξη, σε έναν διττό ρόλο, του διανοούμενου και του πολιτικού δράντα. Προς την κατεύθυνση αυτή εργάστηκε και συμπερασματικά πρότεινε ως πραγμάτωση των ιδεών και των απόλυτων αξιών τη σιγανή και ανωφερική πορεία της ανθρωπότητας προς μια οικουμενική διεθνή πολιτεία. Ο συνδυασμός της πολιτικής πείρας με την κοσμοθεωρία του, η οποία συνδέεται με το αξίωμα του Πλάτωνα, η πολιτική πράξη να φωτίζεται με το φως της φιλοσοφίας, αποτυπώθηκε στο έργο του *Πολιτική, Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*¹. Στο έργο αυτό και ιδιαίτερα στο τελευταίο κεφάλαιο, βασίζεται η ιδέα της Διεθνούς Οικουμενικής Υπερπολιτείας την οποία πραγματεύεται η παρούσα μελέτη. Φιλόσοφος, συγγραφέας, ποιητής, πολιτικός είναι μερικοί χαρακτηρισμοί που του αποδόθηκαν. Ως «διδάσκαλος του Γένους» και «ευγενής της πολιτικής πρίγκηψ», όπως τον αποκάλεσε ο μαθητής του-και στη φιλοσοφική σκέψη διάδοχος-Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος,² επαληθεύεται από τη μελέτη του έργου του. Τα βιβλία του παραμένουν «άρτος πνεύματος»³. Διέσχισε πορεία σχεδόν ενός αιώνα «ως Έλλην και Σοφός» και ετελειώθη ως πνευματικός ηγέτης, αφήνοντας μνημεία ελληνικού φρονήματος

¹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική- Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Γ΄ έκδοση, Αθήνα 2000.

² Κ. Δεσποτόπουλος, «Η πολιτική σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου», *Αφιέρωμα* στον Κωνσταντίνο Δ. Τσάτσο (1899-1987), στα Δέκα χρόνια από τον θάνατό του, εκδ. Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1977, σ. 43.

³ Κ. Στεφανόπουλος, «Η καθολική αναγνώριση», *στο ίδιο*, σ. 12.

και κοινωνικού χρέους. Σε ηλικία 88 ετών έφυγε αθόρυβα από τη ζωή, αφού με την παρουσία και το έργο του «σφράγισε το πνευματικό και πολιτειακό γίγνεσθαι της σύγχρονης Ελλάδας»⁴.

1. Τα πρώτα χρόνια

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ανατράφηκε και έζησε σε ένα πνευματικό περιβάλλον που τον βοήθησε να αναπτύξει τις πνευματικές και συναισθηματικές του δυνατότητες. Πατέρας του ήταν ο Δημήτριος Τσάτσος, δικηγόρος και βουλευτής Ευρυτανίας, στέλεχος του Κόμματος των Φιλελευθέρων του Ελευθερίου Βενιζέλου και μητέρα του η Θεοδώρα Ευστρατιάδη, γλωσσομαθής και φιλόμουση, γεννημένη και ανατραφείσα στην Τεργέστη. Ο νεότερος αδελφός του, Θεμιστοκλής Τσάτσος υπήρξε πολιτικός, καθηγητής Διοικητικού Δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών και επίτιμος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης⁵. Η παιδική του ηλικία, το περιβάλλον στο οποίο ανατράφηκε και ιδιαίτερα τα πρώτα του διαβάσματα υπήρξαν καθοριστικά για την μετέπειτα ζωή του η οποία ήταν πλούσια σε επιστημονικές μελέτες, νομικά και φιλοσοφικά συγγράμματα καθώς και λογοτεχνικά έργα και ποίηση. Όπως ο ίδιος ο Κ. Τσάτσος αναφέρει συχνά, η παιδική του ηλικία και το περιβάλλον στο οποίο έζησε υπήρξαν καταλυτικά για τη μετέπειτα πορεία του⁶.

Ανατρέχοντας στις ρίζες του συναντούμε τους παππούδες και τις γιαγιάδες του στην αστική και μεγαλοαστική τάξη της ελληνικής διασποράς, στην τάξη των εμπόρων, των επιχειρηματιών, της ελληνικής διπλωματίας και των πολιτευτών και πολιτικών του 19^{ου} και του οδ^{ου} αιώνα. Για την καταγωγή του ο ίδιος γράφει χαρακτηριστικά: *«Η οικογένειά μου δεν ήταν ούτε από τις πρώτες του τόπου μα ούτε και μια μικροαστική οικογένεια. Έμποροι είτανε οι περισσότεροι πρόγονοί μου και ακόμα και σήμερα, εκτός από μένα και τον αδελφό μου, όλοι οι Τσάτσοι έμποροι και επιχειρηματίες είναι. Ακόμα και ο κλάδος της γιαγιάς μου, Αθηνάς Τσάτσου, που κατόρθωσε να ανεβή ψηλότερα κοινωνικά, με το εμπόριο έφτασε εκεί*

⁴ Ιωάννης Γ. Καλογεράκος, «Κωνσταντίνος Τσάτσος, ο Στοχαστής», *Μνήμη Κωνσταντίνου Τσάτσου στα 20 Χρόνια από την εκδημία του*- Κείμενα Ομιλιών σε Δώδεκα πόλεις της Ελλάδος- εκδ. Εταιρεία Φίλων Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, Αθήνα 2008, σ. 161.

Τον Σεπτέμβριο του 1987 ο Κ. Τσάτσος προσεβλήθη από επιθετική μορφή καρκίνου και σε σύντομο χρονικό διάστημα απεβίωσε (8 Οκτωβρίου 1987). Χριστιανός ως την ύστερη πνοή του, λίγες μέρες πριν πεθάνει ζήτησε και τελέστηκε στο σπίτι του στην Πολιτεία, Θεία Λειτουργία την οποία παρακολούθησε, παρά τους αφόρητους πόνους, όρθιος καθ' όλη τη διάρκεια της τέλεσης. Η τελευταία του επιθυμία ήταν: « *Ο θάνατός μου είναι υπόθεση ιδιωτική, καθαρά προσωπική. Δεν χρειάζονται τιμές, δ α π ά ν ε ς και θόρυβος*». (Σάββας Σπέντζας, «Η Κοινωνική ευαισθησία και ο ανθρωπισμός του Κ. Τσάτσου στην πράξη», στο *Αφιέρωμα ό. π.*, σ. 218.

⁵ Λήμμα Τσάτσος Θεμιστοκλής (1906-1970), *Εγκυκλοπαίδεια του 'Ηλιου*, τ. ΚΒ', σ. 244.

⁶ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 2019, Τ. Α' σ. 15.

που έφθασε»⁷. Όπως ο ίδιος ο Τσάτσος εξιστορεί,⁸ ο παππούς του, από το μέρος της μητέρας του, γιος του παπά-Ιωάννη και της Δεσποινούς, ήταν έμπορος από τα μέρη του Πόντου, γεννημένος στα 1775, ο οποίος έφθασε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα στην Πόλη –φτωχό παιδί– και κατάφερε με το εμπόριο υφασμάτων να κερδίσει αρκετά χρήματα. Το 1821 για να αποφύγει τους διωγμούς πήγε στο Λονδίνο, όπου διατηρούσε αντιπροσώπους και συνέχισε εκεί τη δουλειά του. Ονομαζόταν Κώστας Ιπλιζής. Το όνομα αυτό, του Κώστα Ιπλιζή, το έδωσε ο Κωνσταντίνος Τσάτσος στο έργο του *Διάλογοι σε Μοναστήρι*⁹, σε έναν από τους τέσσερις διακεκριμένους καθηγητές Πανεπιστημίου, οι οποίοι, φιλοξενούμενοι από τον παλιό τους συμφοιτητή και ηγούμενο της Μονής Μεταμορφώσεως κοντά στην παραλία του Μυρτώου πελάγους, συνομιλούν για θέματα και νοήματα υψηλά. Ο παππούς του, «μιά που μεγαλοπιάστηκε, έκρινε πως έπρεπε, διαλέγοντας ένα λόγιο όνομα, να μετονομασθεί σε Κωνσταντίνο Ιωνίδη. Χάρη σ' αυτόν με λέν κι εμένα Κωνσταντίνο»¹⁰. Ο παππούς επέκτεινε τις

⁷ Κ. Τσάτσος, *στο ίδιο*, σ. 17.

⁸ Προς το τέλος της ζωής του, σε ηλικία ογδόντα πέντε ετών, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, συμπλήρωσε την αυτοβιογραφία του σε ένα δίτομο έργο με τον τίτλο *Λογοδοσία μιάς ζωής*, όπου πέρα από την καταγραφή γεγονότων τα οποία στάθηκαν σημαντικά στη ζωή του, αναφέρει λεπτομέρειες της προσωπικής και της οικογενειακής του ζωής. Αναθυμωμένος και αφηγούμενος τα παιδικά του χρόνια, πέρα από το σκωπτικό στυλ της αφήγησης, αφήνει με την αυτοβιογραφία του γεύση διδαχής καθώς ο ίδιος γίνεται παρατηρητής του εαυτού του ανατέμνοντας τον, με σκοπό η αυτοβιογράφηση αυτή να γίνει όργανο όχι μόνο της δικής του αυτογνωσίας αλλά και όργανο γνώσης για τους άλλους, βοηθώντας τους έτσι να γνωρίσουν κι αυτοί τον εαυτό τους. Ακόμη, να γίνει το χρονικό μιας περασμένης εποχής από κάποιον που την έζησε. Η εξομολόγηση αυτή δεν ήταν εύκολη, ομολογεί ο ίδιος. Αποτελεί ένα δύσκολο ψυχολογικό κατόρθωμα το οποίο γίνεται ευκολότερο όταν πια δεν επιδιώκεις τίποτα, όταν κατ' ουσίαν έχεις πια φύγει από την εγκόσμια ζωή. Με το πνεύμα αυτό άρχισε να γράφει την αυτοβιογραφία του σε ηλικία περίπου πενήντα ετών και συμπληρώνοντάς την κατά καιρούς, την ολοκλήρωσε στην ηλικία των ογδόντα πέντε ετών. Το πνεύμα, στο δίτομο αυτό έργο της αυτοβιογραφίας του, παρά τη μακρόχρονη καταγραφή παραμένει αναλλοίωτο. Αρχίζει και τελειώνει σχεδόν με τις ίδιες λέξεις. Γράφει χαρακτηριστικά στην αρχή του έργου στη σ. 14: «Με αυτό το πνεύμα αποφάσισα να γράψω την αυτοβιογραφία μου [...] θα την διαβάσουν όσοι ενδιαφέρονται όταν εγώ πια δεν θα υπάρχω, όταν θα μπορούν να με κρίνουν με κάποια αντικειμενικότητα. Ελπίζω πως κι αν δεν μάθουν πώς προκόβει κανείς στη ζωή, θα μάθουν πώς γράφεται μιά ζωή ενός που δεν πρόκοψε». Και τελειώνει γράφοντας στο ίδιο πνεύμα της διδαχής, στη σ. 644. «Το γενικότερο ενδιαφέρον αυτού του βιβλίου είναι ακριβώς ετούτο: ότι δείχνω τους τρόπους και τα αίτια για τα οποία αποτυγχάνουν τα τρισεκατομμύρια ανθρωπάκια στον αγώνα της ζωής. Κάνοντας παραβολή, είτε με τη δική τους, είτε με τη ζωή κάποιων γνωστών τους, μπορεί να εμβαθύνουν στα ποικίλα αίτια και τους μύριους λόγους, για τους οποίους σκοντάφτουν και ξεστρατίζουν σχεδόν όλοι, εκτός από τις εξαιρέσεις. Οι βιογραφίες των εξαιρέσεων αυτών που φέγγουν μέσα στους πλατείς ορίζοντες της Ιστορίας έχουν και αυτές χρησιμότητα, και επί πλέον γοητεία μεγαλύτερη».

⁹ Κ. Τσάτσος, *Διάλογοι σε Μοναστήρι*, Οι Εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 2002, σ. 7.

¹⁰ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής, ό. π.*, σ. 17. Ο Κωνσταντίνος Ιωνίδης -πρώην Κώστας Ιπλιζής- είναι ο εθνικός ευεργέτης Ιωνίδης ο οποίος συνέδραμε τον Όθωνα, μαζί και με άλλους πλούσιους ομογενείς, στο κτίσιμο του Πανεπιστημίου Αθηνών και άφησε ένα κεφάλαιο για υποτροφίες. Με δικά του χρήματα επίσης χτίστηκε το πρώτο Σχολείο του Πειραιά, η Ιωνίδειος Σχολή, η οποία πρωτολειτούργησε το έτος 1847 ως ελληνικό σχολείο και λειτουργεί μέχρι τις μέρες μας ως δημόσιο σχολείο με την επωνυμία Ιωνίδειος Πρότυπος Σχολή Πειραιά. Βλ. και: «Ο Πειραιάς μέσα από την Ιστορία και τη λογοτεχνία», Ιωνίδειος Σχολή Πειραιά- Πειραιάς 2005, έκδοση "ΘΥΜΑΣΑΙ;" των αποφοίτων Ιωνιδείου 1991, *Κωνσταντίνος Ιωνίδης – (Ιπλιζής) – (σειρά: Η Ελλάδα των ευεργετών – Εφημερίδα Έθνος - Ημερησία*, Εκδ. Πήγασος, Βελισάριος Χούσος, Κωνσταντίνος Ιωνίδης (1775-

επιχειρήσεις στο εμπόριο υφασμάτων και στα 1815 εγκαταστάθηκε μόνιμα στο Λονδίνο και κατάφερε να διακριθεί ως εξέχον μέλος της ελληνικής παροικίας. Ο γιός του Αλέξανδρος-Κωνσταντίνος Ιωνίδης (1810-1890) έγινε Βρετανός Τραπεζίτης και προστάτης των τεχνών και συλλέκτης έργων τέχνης ιδιαίτερης αξίας. Από το 1864 ο Αλέξανδρος-Κωνσταντίνος Ιωνίδης ανέλαβε τα καθήκοντα του Προξένου της Ελλάδος και εγκαταστάθηκε σε ιδιόκτητη κατοικία στην περιοχή του Holland Park του Λονδίνου. Η μόνιμη κατοικία της οικογένειας Ιωνίδη, βίλλα βικτωριανού ρυθμού, βρισκόταν εκεί όπου στεγάζεται σήμερα η Ελληνική Πρεσβεία του Λονδίνου και την οποία δώρισε στο ελληνικό κράτος. Την κοσμούσαν έργα τέχνης ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας και χρησίμευε μέχρι πρότινος ως Ελληνική πρεσβευτική κατοικία του Ελληνικού Κράτους¹¹. Υπηρέτησε ως Έλληνας Πρόξενος από το 1854 έως το 1866, ενώ παράλληλα υπήρξε διευθυντικό στέλεχος του Crystal Palace του Λονδίνου και πολλών Τραπεζών. Είχε διεισδύσει στην καλή κοινωνία του Λονδίνου και ήταν συλλέκτης σημαντικών έργων τέχνης. Το 1899, όταν η βασίλισσα Βικτωρία έχτιζε το Victoria and Albert Museum, ο γιός του δώρισε τη συλλογή των πινάκων που αποτελείται από έργα των Ρέμπραντ, Ρούμπενς Τιντορέντο και Ιταλών ζωγράφων. Τα έργα αυτά φιλοξενούνται μέχρι σήμερα σε δύο ιδιαίτερες αίθουσες του Victoria and Albert Museum¹². Μεταξύ αυτών υπάρχουν και πίνακες του Watts όπου εικονίζονται μέλη της οικογένειας Ιωνίδη με τσαρούχια και φουστανέλα. Και όπως ο ίδιος ο Τσάτσος αναφέρει : *«Το 1961 πήγα και χάξεψα αυτή την, σε δύο ιδιαίτερες αίθουσες, εγκατεστημένη συλλογή και γέλασα αναγνωρίζοντας μερικά πρόσωπα που σε ξεθωριασμένες φωτογραφίες ή στους πίνακες του σαλονιού μας θυμόμουν από παιδάκι. Αλλά και αυτό το γένος, το πιο μεγαλοαστικό της φύτρας μου, ήταν γένος εμπόρων»*¹³. Η κόρη του Ιωνίδη, η Αθηνά Ιωνίδη παντρεύτηκε τον Θεμιστοκλή Ευστρατιάδη και εγκαταστάθηκαν στην Τεργέστη, μεγάλο λιμάνι τότε της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας. Κόρη της ήταν η Θεοδώρα, η μητέρα του Τσάτσου. Ο παππούς του ο Θεμιστοκλής Ευστρατιάδης ήταν χονδρέμπορος ρυζιού, οσπρίων και μελάσσας και αποτελούσε μέλος της παροικίας των εμπόρων της πόλης. Στα παιδικά του χρόνια ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ως εγγονός της Αθηνάς και του Θεμιστοκλή Ευστρατιάδη επισκέπτονταν μαζί με την μητέρα και τον αδελφό του συχνά την

1852) «Διήλθεν Ευεργετών» και Αλέξανδρου Κ. Ιωνίδου (του νεώτερου) *ΙΩΝ, Η Ιστορία του παππού*, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2002.

¹¹ Το υπέροχο αυτό κτίριο, αρχιτεκτονικό κομψοτέχνημα της Βικτωριανής περιόδου, το 2010 προτάθηκε από το ελληνικό υπουργείο Παιδείας και το υπουργείο Εξωτερικών να γίνει Κέντρο των Ελληνικών Γραμμάτων και του Πολιτισμού, σχέδιο το οποίο ματαιώθηκε λόγω της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε στην Ελλάδα, οπότε, η τότε ελληνική κυβέρνηση, προέβη στην εκποίησή του.

¹² <https://www.mfa.gr/uk/presveia>

¹³ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μάς ζωής*, ό. π. σ. 18.

Τεργέστη. Η ζωή και τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής τάξης των εύπορων εμπόρων της εποχής, όπου ανήκε ο παππούς, αποτυπώθηκαν ζωηρά στην μνήμη του νεαρού τότε Κωνσταντίνου και ανάγλυφα τα εξιστορεί στην αυτοβιογραφία του. Η εξιστόρηση πλουτίζεται με πληροφορίες για την ζωή της περιόδου αυτής (τέλη του 19^{ου} αιώνα), αναφέροντας, με το γλαφυρό ύφος της γραφής του Τσάτσου, λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής της εποχής που φαίνεται πως επηρέασαν βαθιά τον νεαρό Κωνσταντίνο. Ενδεικτικό της οικονομικής ευμάρειας είναι-όπως αναφέρει ο Τσάτσος- και οι δύο αραπίνες, που είχε αγοράσει ο πατέρας της γιαγιάς του, σε σκλαβοπάζαρο του Σουδάν και τις οποίες είχε φέρει μαζί της στην Τεργέστη η γιαγιά από την Αίγυπτο όταν παντρεύτηκε τον παππού και, έκτοτε, αφού τις βάπτισαν ορθόδοξα, αποτελούσαν αναπόσπαστα μέλη της οικογένειας και επίσης όταν κάνει αναφορά στον χρεοκοπημένο θείο Τζιοβάνι και το χόμπι του για τα άλογα και αναφέρεται στον σταύλο με τα δεκαπέντε άλογα που διατηρούσε. Η μητέρα του Τσάτσου, η Θεοδώρα Ευστρατιάδη, μεγαλωμένη μέσα σ' αυτό το περιβάλλον και προικισμένη από τη φύση της, είχε σπουδάσει δασκάλα στην Τεργέστη, μιλούσε ξένες γλώσσες, ζωγράφιζε και ήταν καλή μουσικός. Έτσι πολύ γρήγορα μπήκε στην καλή κοινωνία της Τεργέστης. Ο Τσάτσος μεγάλωσε μέσα σ' αυτό το κλίμα της οικονομικής ευμάρειας και απορρόφησε τα στοιχεία εκείνα που η φύση του μπόρεσε και ήταν ικανή να μετουσιώσει αργότερα σε στοιχεία αρχοντιάς και ευγένειας χορτασμένου ανθρώπου.

Για τους παππούδες του από το μέρος του πατέρα του γνωρίζουμε ότι προέρχονται από το μικρό χωριό Πλαίσιο Θεσπρωτίας¹⁴ και ήταν βασικά και αυτοί έμποροι. Ο ίδιος γράφει : «*Οι Τσάτσοι, η ρίζα του παππού μου, μικροαστοί και αυτοί, δεν έφθασαν ούτε από μακριά τους Ιωνίδες σε πλούτο. Τους πρωτοανακαλύπτουμε στην αρχή του 18ου αιώνα και αυτούς στα χωριά της Θεσπρωτίας με όνομα όχι Τσάτσος αλλά Τζιέτζιος*»¹⁵. Αργότερα ο Ιωάννης Τζιέτζιος ή Τζιάτζιος εμφανίζεται ως Γραμματικός στην Αυλή του Αλή Πασσά στα Γιάννενα και από εκεί διορίζεται προεστός της Ευρυτανία, όπου είχε την ευθύνη να προεισπράττει, τους φόρους που στέλνονταν ύστερα στον Αλή Πασσά. Ο ίδιος ο Τσάτσος αναφέρει ότι ο πατέρας του είχε βρει όλα τα κατάστιχα του

¹⁴ Στο Μητρώο Αρρένων του εν λόγω χωριού του 1914, φέρονται εγγεγραμμένα τέσσερα άρρενα άτομα απόγονοι της οικογένειας Τσάτσου (Ιωάννη Πέγκα, «Πλεσίβιτσα Θυάμιδος Ηλείου “Νυν Πλαίσιο”, Μακρά ιστορική διαδρομή περιήγηση στους αγαπημένους χώρους. Γενεαλογικές ρίζες αιώνων», Αθήνα 2006, σ. 236). Ο συγγραφέας αναφέρει ότι κατά τη σύνταξη του πρώτου Μητρώου φέρονται εγγεγραμμένα άρρενα τέκνα της οικογένειας Τσάτσου συνδέοντας παράλληλα τον Άνθιμο Ζ' Τσάτσο, Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης (1895-1897), με συγγενικούς δεσμούς με την οικογένεια των Τσάτσων. Τα γεγονότα αυτά τα γνωστοποίησε στον Κωνσταντίνο Τσάτσο ο πρόεδρος της εν λόγω κοινότητας όταν τον επισκέφτηκε, το 1975, κατά την εκλογή του ως Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, και τα οποία, όπως αναφέρει, ο Τσάτσος γνώριζε ήδη.

¹⁵ Κ. Τσάτσος, στο ίδιο, σ. 18.

προπάππου του και του γιού του Κωνσταντίνου Τζιάτζιου, ο οποίος είχε διαδεχθεί τον πατέρα του στην ίδια θέση, τα οποία και παρέδωσε στην Εθνολογική Εταιρεία μαζί με άλλα έγγραφα της εποχής καθώς και δύο φερμάνια¹⁶. Στο χωριό Πλαίσιο της Θεσπρωτίας επικρατεί η άποψη ότι ο διορισμός του παππού του Ιωάννη Τζιέτζιου ή Τζιάτζιου στην Αυλή του Αλή-Πασά είναι γεγονός που οφείλεται στο ότι η Κυρά-Βασιλική, σύζυγος του Αλή Πασά, καταγόταν από το ίδιο χωριό, το Πλαίσιο Θεσπρωτίας (παλιά ονομασία Πλεσίβιτσα) όπου ο Αλής την γνώρισε όταν επισκέφθηκε το χωριό για να ελέγξει φήμες περί κοπής πλαστών νομισμάτων¹⁷. Οι Τζιάτζιοι δεν ήταν φτωχοί, αφού έκαναν κάμποσες δωρεές, ιδιαίτερα στην Παναγιά την Προυσιώτισσα, όπως αναφέρει ο Κωνσταντίνος Τσάτσος στην αυτοβιογραφία του. Το 1826 ο παππούς αυτός εμφανίζεται ως πληρεξούσιος Ευρυτανίας στην Συνέλευση του Άστρους και λίγο αργότερα μετοίκησε στο Ναύπλιο όπου και δραστηριοποιήθηκε ως έμπορος και άνοιξε μαγαζί. *«Επί το επισημότερον θέλησε να του δώσει το αρχαίον όνομα “Ερμείον”. Όταν μεταφέρθηκε η πρωτεύουσα στην Αθήνα, ο προπάππος μετακόμισε και αυτός με την πραγμάτεια του στην Αθήνα και εγκαταστάθηκε κάπου γύρω στην Καπνικαρέα, Ύστερα μεταφέρθηκε στην οδό Ερμού, εκεί όπου διατηρήθηκε το :”Ερμείον” ως το 1923. Αίμα εμπόρων, λοιπόν, ρέει στο αίμα μου»*¹⁸. Το «Ερμείον» φαίνεται πως οικονομικά απέδιδε αρκετά καλά και ο παππούς σκόπευε να βάλει στην δουλειά τους τρεις γιούς του. Όμως, αυτό δεν πραγματοποιήθηκε και έγινε το ξεστράτισμα από την τάξη των εμπόρων στο χώρο των γραμμάτων. Ο ίδιος ο Τσάτσος αναφέρει, ότι οι έμποροι δεν ήταν τότε άμοιροι παιδείας, αντίθετα : *«[...], είναι φανερό ότι το γένος των Ιωνιδών, αλλά και των Ροσσετών με τους οποίους συμπεθέριασαν, ήταν μορφωμένοι άνθρωποι, και στα κλασικά γράμματα και στη σύγχρονή τους λογοτεχνία και στην ιστορία. Το μαρτυρούν οι καλοδουλεμένες άριστες εκδόσεις που ακόμα σώζονται στις βιβλιοθήκες μας, Καθώς ζούσαν στην Αγγλία και στη Γαλλία, ήξεραν ασφαλώς και τις δύο αυτές γλώσσες. Στα περισσότερα, νομίζω των Ιωνιδών είχαν ένα ωραίο Ex libris με την επιγραφή «Φάρμακα Ψυχής» [...]. Των Τσάτσων τα βιβλία που σώζονται, είναι, σχεδόν όλα, αρχαία κείμενα της Λειψίας. Ο πάππος μου Ιωάννης Τσάτσος είχε φοιτήσει στην Άνδρο στην Σχολή του Θεόφιλου Καΐρη, του οποίου παραδόσεις βρήκα καλλιγραφημένες απ’τα χέρια*

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 18.

¹⁷ Σύμφωνα με την προφορική παράδοση που διατηρείται ακόμα και σήμερα στον τόπο, όταν ο Αλή Πασάς επισκέφθηκε το εν λόγω χωριό προκειμένου να ελέγξει φήμες περί κατασκευής πλαστών νομισμάτων. Εκεί είδε την Βασιλική και εντυπωσιάστηκε από την εξυπνάδα και μαγεύτηκε από την φινέτσα της. Σύμφωνα με ιστορικά ντοκουμέντα η Βασιλική έγινε σύζυγος του Αλή Πασά και επηρέαζε σημαντικά τις αποφάσεις του. Ως εκ τούτου ο διορισμός και η προαγωγή του συντοπίτη της Τζιάτζιου φαίνεται πως είχε τη δική της παρέμβαση.

¹⁸ Κ. Τσάτσος, στο ίδιο, σ. 18.

του»¹⁹. Ο ένας εκ των γιών του Ιωάννη Τσάτσου, ο Δημήτριος, πατέρας του Κωνσταντίνου Τσάτσου, αντέδρασε στο να συνεχίσει τη δουλειά στο « Ερμείον» και γράφτηκε στη Νομική Σχολή. Στη συνέχεια πήγε στο Παρίσι για συνέχιση των σπουδών του και έγινε δικηγόρος. Ο παππούς πεισμωμένος που ο γιος δεν ακολούθησε το επάγγελμα των εμπόρων δεν τον βοήθησε να ανοίξει δικό του Γραφείο και έτσι πήγε ασκούμενος στο δικηγορικό Γραφείο του Β. Παπαρρηγόπουλου και Ι. Ευκλείδη. Αργότερα άνοιξε δικό του γραφείο. Το δικηγορικό του γραφείο κληρονόμησε ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και αυτό στάθηκε, όπως ο ίδιος αναφέρει συχνά, ατυχία για τον ίδιο διότι τον ανάγκασε να αφιερώσει τον χρόνο του στις υποθέσεις του. Η ανάγκη διατήρησης του Γραφείου αυτού όμως ήταν αναγκαία καθώς ήταν πηγή βιοπορισμού αλλά υπήρξε και σοβαρός δυσμενής παράγοντας στο να αφοσιωθεί στα πνευματικά του ενδιαφέροντα. Ο πατέρας του αργότερα πολιτεύτηκε με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, του οποίου τότε ηγείτο ο Ελευθέριος Βενιζέλος και εκλέχτηκε τρεις φορές βουλευτής Ευρυτανίας. Ο Τσάτσος ήταν υπερήφανος για τον πατέρα του και διατηρούσε την εικόνα του στο γραφείο του σε μία φωτογραφία που είχε βγάλει σε ηλικία πενήντα πέντε ετών. Έκδηλος και παντοτεινός παρέμεινε ο θαυμασμός αυτός. Η εγκατάλειψη του εμπορίου (τέλη 19^{ου} αιώνα) και η ενασχόληση του με την πολιτική τον ανέβασαν ψηλότερα κοινωνικά από την υπόλοιπη οικογένεια, καθώς προσωπικοί του φίλοι ήταν πολλοί από τους πρώτους της εποχής παρ' ότι οικονομικά ήταν σε κατώτερη μοίρα. Την εποχή αυτή επικρατούσε ένας αυστηρός διαχωρισμός των τάξεων-οι έμποροι δεν ήταν ευπρόσδεκτοι στην ανώτερη κοινωνία- κι έτσι ο πατέρας του, παρά την επαγγελματική και κοινωνική άνοδο, δεν μπόρεσε να την ξεπεράσει. Φαίνεται όμως πως ο ταξικός αυτός διαχωρισμός ξεπεράστηκε με το γάμο του πατέρα με την Θεοδώρα Ευστρατιάδη της οποίας οι γονείς ήταν αστοί, έμποροι από την Τεργέστη.

Παρά την αστική καταγωγή του ο Κωνσταντίνος Τσάτσος παρέμεινε σεμνός. Πίστευε πως η οικονομική ευμάρεια της οικογένειας δεν είναι σημαντικό παρακολούθημα στη ζωή των ανθρώπων και δεν την θεώρησε ποτέ ως γεγονός εύνοιας²⁰. Αισθανόταν ότι η τύχη ήταν δυσμενής απέναντί του για να τον αξιώσει να γεννηθεί σε ένα τέτοιο περιβάλλον *ευτυχισμένης αποτελμάτωσης και μιάς αναπαντικής αποκρυστάλλωσης της αστικής κοσμοθεωρίας* και σε μια εποχή που μια ευταξία ανούσια και κατά βάθος ανελεύθερη, ρύθμιζε την ζωή των ανθρώπων της εποχής και ότι λόγω καταγωγής και λόγω εποχής οδηγήθηκε στο να γίνει ένας κοινός αστός που,

¹⁹ Κ. Τσάτσος, *στο ίδιο*, σ. 18-19.

²⁰ Κ. Τσάτσος, *στο ίδιο*, σ. 20.

όπως ο ίδιος γράφει, «όλα με οδήγησαν στο να γίνω ένας κοινός αστός που θα διολίσθαινε μέσα από τα γεγονότα της ζωής χωρίς ούτε μεγάλες δυστυχίες, ούτε μεγάλες ευτυχίες, ούτε υπερβολικά ανεβάσματα, ούτε πεσίματα μεγάλα. Όλα με αιχμαλωτίζανε σε μιά μοίρα αναπαυτική κι ασήμαντη. Και όσο και αν αργότερα ήρθαν γεγονότα που μου ανοίξαν τα μάτια, όσο κι αν ο ίδιος παλεύοντας λυτρώθηκα από λογής δεσμά, φοβάμαι πως το στίγμα του μεσοαστικού κοινού τύπου δεν έφυγε εντελώς από πάνω μου και κρύβεται ως έσχατη αιτία πίσω από τόσες αποτυχίες μου»²¹. Ο Τσάτσος μεγάλωσε μέσα σε αστικό περιβάλλον, με γκουβερνάντες, ιδιαίτερα μαθήματα και παραμάνες από το εξωτερικό. Όλος ο περίγυρος της παιδικής του ηλικίας και οι άνθρωποι που τον περιέβαλλαν συνετέλεσαν στην διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. Η μεσήλικας Σλοβένα παραμάννα του, η «*baglia*» του, όπως την αποκαλούσε, «μιά άγια γυναίκα που μιλούσε σλοβένικα και ιταλικά αλλά καταλάβαινε και λίγο τα ελληνικά»²², έμεινε έντονα στη μνήμη του ως φανατική καθολική που μιλώντας του ιταλικά και μαλώνοντάς τον σλοβένικα για να τον τιθασεύσει, τον απειλούσε με τη Δευτέρα Παρουσία, με δαίμονες και μάγισσες και με νυχτερινές λιτανείες μαυροντυμένων καλογέρων που έρχονταν να τον κυνηγούν στον ύπνο του. Οι εικόνες αυτές βασάνιζαν τον Κωνσταντίνο μέχρι τα ώριμα χρόνια του. Χρησιμοποιώντας οξύμωρα σχήματα λόγου και με διάθεση αυτοσαρκασμού περιγράφει τις φοβίες, που του δημιουργήθηκαν από την αυστηρή διαπαιδαγώγηση και τα συναισθήματά του για την τροφό του, Αναφέρει: «Πόσο κακό μου έκανε αυτή η αγία γυναίκα! Άφησε η αθώα χωρική να απλώσουν μέσα μου ρίζες από φαρμακερά βότανα. Φανατική καθολική, γέμισε την ψυχή μου από τον φόβο του υπερπέραν[...]. Σε αυτήν χρωστώ κατά πολύ και τη φυσική μου μαλθακότητα που συχνά στάθηκε μαρτύριο της νιότης μου [...]. Αθέλητη έτσι αφορμή πολλών κακών στάθηκε η *baglia* μου. Και όμως σήμερα, σχεδόν μισόν αιώνα αργότερα, την κατατάσσω στα λίγα πρόσωπα που θα ήθελα να αναστήσω, αν μπορούσα από τον θάνατο, για να χαρώ ξανά την παρουσία τους. Αν ήξερα πως κάπου βρίσκεται θα έκανα μίλια πεζός, για να την αγκαλιάσω, όπως άλλοτε με αγκάλιαζε αυτή[...]. Θα έδινα των ωραιότερων γυναικών του κόσμου τα χάρδια και τα φιλιά, για ένα φιλί αυτής της ξεδοντιασμένης γρηούλας που τόσο ζημίωσε το χτίσιμο της ψυχής μου»²³. Από τότε, από την παιδική του ηλικία, άρχισε να τον σκιάζει η σκέψη του θανάτου και να τον απασχολεί μέχρι τα βαθιά του γεράματα. Ο ίδιος

²¹ Στο ίδιο, σ. 21.

²² Στο ίδιο, σ. 22.

²³ Στο ίδιο, σ. 22-25.

αναφέρεται συχνά στο θέμα αυτό, όχι μόνον ως σκέψη αναπόφευκτου μελλοντικού συμβάντος, αλλά και σαν συναίσθημα. «*Ο, τι και αν κάνω, προπαντός ό,τι μελλοντικό σχέδιο και αν κάνω σκοντάφτω απάνω του. Δεν είναι μόνο σκέψη, γίνεται συχνά συναίσθημα. Ζω τον θάνατό μου, Ζώ τη ζωή, όπως θάναι χωρίς εμένα*»²⁴. Ιδιαίτερη υπήρξε επίσης η τάση που ανέπτυξε από την παιδική του ηλικία να συνθέτει μιά φανταστική ζωή με φανταστικούς συντρόφους ή και με ανθρώπους της πραγματικής ζωής, που θαύμαζε ιδιαίτερα ή φοβόταν. Πέρασε έτσι, και αποτυπώθηκε στο ποιητικό και λογοτεχνικό του έργο, ένα μεγάλο μέρος της ζωής του με τεχνητά όνειρα. Ωστόσο δεν υπήρξε ονειροπόλος. Όπως αναφέρει :«*Δεν ήμουν ένας ονειροπόλος. Δεν με πήγαινε η φαντασία μου όπου ήθελε. Εγώ τα δούλευα, τα συνέθετα με κόπο πολύ τα όνειρά μου. Τα διόρθωνα, τα ξαναδιόρθωνα, τους πρόσθετα μιά λεπτομέρεια, μιά πινελιά, ένα εύρημα. Η ζωή που αφιέρωσα στο όνειρο ήταν γεμάτη συνειδητότητα και βούληση[...]*»²⁵. Από την ηλικία των τεσσάρων ετών φρόντισε η οικογένεια του να έχει κατ' οίκον διδασκαλία από επιλεγμένους δασκάλους, όπως άλλωστε συνηθίζονταν από την αστική τάξη της εποχής. Από μικρός επιδόθηκε στο διάβασμα και τη μουσική, που ήταν για αυτόν καταφύγιο. Για χρόνια ασχολήθηκε με το βιολί, το πιάνο και το εκκλησιαστικό όργανο. Από την απείθαρχη αυτή σπουδή της μουσικής του έμεινε μιά βαθύτερη γνώση και νόηση του μουσικού στοιχείου που λειτούργησε σαν καταφύγιο και λύτρωση από τη σύγκρουση του με την πραγματική ζωή. Οι δάσκαλοί του φαίνεται πως είχαν καταλυτική επιρροή στην διαμόρφωση της προσωπικότητάς του και επηρέασαν την εξέλιξή του. Οκτώ χρονών πήγε στην Δευτέρα τάξη στο φημισμένο τότε ιδιωτικό σχολείο του Μακρή στην οδό Ιπποκράτους, που ήταν το καλύτερο σχολείο της εποχής και όπου φοιτούσαν τα παιδιά της καλής τότε κοινωνίας. Όμως ο Κωνσταντίνος Τσάτσος φαίνεται να πέρασε εκεί βασανιστικά χρόνια. Ήταν ηλικιακά ο μικρότερος της τάξης και λόγω και της σωματικής του διάπλασης του δημιουργήθηκε πλέγμα μειονεξίας. «*Ήμουν ο πιό μικρός της τάξης και δεν άργησε να αποδειχθεί πως με δυσκολία μπορούσα να παρακολουθώ τους μεγαλύτερους συμμαθητές μου. Πολύ βασανίσθηκα να προσαρμοσθώ. Δεν προσαρμόσθηκα άλλωστε ποτέ ολοκληρωτικά [...]. Στη γυμναστική ήμουν ο τελευταίος στη σειρά, ο πιό αδύνατος και ο πιό κοντός. Δεν είχα κάνει ποτέ γυμναστική ως τότε[...]. Η ζωή μου εκεί μέσα ήταν γεμάτη πίκρες και βάσανα. Και δεν έβλεπα την ώρα να γυρίσω σπίτι, στη μοναξιά μου, να ξαναβρώ τον εαυτό*

²⁴ Στο ίδιο, σ. 33.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 39.

μου»²⁶. Εκεί γνώρισε τον Νίκο Λούρο και τον Αλέξανδρο Εμπειρικό, οι οποίοι φοιτούσαν και αυτοί στο ίδιο σχολείο. Με τον Αλέξανδρο Εμπειρικό τον συνέδεσε βαθιά φιλία, ασχολούμενοι και ασκούμενοι και οι δύο στην ποίηση. Συμπορεύτηκαν μαζί ως τα βαθιά γεράματα. Αργότερα ο Τσάτσος φοίτησε στο Β΄ Δημόσιο Γυμνάσιο Νεαπόλεως, στο οποίο τον έστειλε ο πατέρας του προκειμένου να τον σκληραγωγήσει καθώς είχε αρχίσει να ανησυχεί για την μαλθακότητα, τη φοβία και την αδυναμία του να συγχρωτίζεται με τα άλλα παιδιά. Αλλά και εκεί το περιβάλλον δεν ήταν φιλικό απέναντί του καθώς οι συμμαθητές του, πολύ μεγαλύτεροι στην ηλικία, ήταν παιδιά εργατικών ή μικροαστικών οικογενειών με διαφορετικές συνήθειες και διαφορετικό λεξιλόγιο και τον αντιμετώπιζαν με αντιπάθεια. Ο ίδιος αναφέρει ότι οι συμμαθητές του δεν τον λογάριάζαν καθόλου καθώς ο ίδιος ήταν από τους πιο μέτριους μαθητές στα μαθήματα και τους πιο άπραγους στα παιχνίδια. *Ήμouνα, αναφέρει, «σαν την μύγα μεσ' το γάλα»*²⁷ όχι μόνο λόγω της εικόνας του βουτυρόπαιδου που παρουσίαζε αλλά κυρίως διότι ότι ήταν ο κακός μαθητής. Η επίγνωση της σωματικής του διάπλασης και η μαθησιακή του ανεπάρκεια τον βασάνιζαν. Η κοροϊδία (με σημερινούς όρους το μπούλιγκ) αλλά και η προστασία που του παρείχαν οι δυνατότεροι της τάξης, ήταν τραυματικά για την ευαίσθητη ψυχή του. Την θεραπεία όμως και δεν αφηνόταν να συρρικνωθεί καθώς κρατιόταν από την φαντασία και τα όνειρά του στα οποία “δρομέως” κατέφευγε όπως ο ίδιος αναφέρει: *«Από τα γεννητάτα μου ήμouνα άσχημος. Ήμouνα ένα χοντρό, στρογγυλομούρικο μωρό. Όσο προχωρούσαν τα χρόνια δεν καλυτέρευαν τα χαρακτηριστικά μου. Φάνηκε μόνο πως θα γινόμouν και κοντός. Οι μεγάλοι γλεντούσαν με την ασχήμια μου, μα εγώ διόλου δεν γνοιαζόμouν. Στον κόσμο των ονείρων δεν την χρειαζόμouν την ομορφιά και το μπόϊ»*²⁸. Τα όνειρά του χτίζονταν από τα πρώτα λογοτεχνικά διαβάσματα που άρχισε τότε και παράλληλα ενίσχυαν την αυτοπεποίθηση και την εσωτερική του σιγουριά και τον έσωζαν από την βασανιστική αντιμετώπιση των συνομηλίκων. Έβρισκε εκεί καταφύγιο, προκειμένου να γλυτώσει από την στεγνή και άχαρη ζωή του σχολείου. Τόσο δυσάρεστη και επώδυνη ήταν η κατάσταση στο δημόσιο σχολείο ώστε ο πατέρας του, διαπιστώνοντας την κατάσταση, στα μέσα του ίδιου χρόνου, τον μετέγραψε στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσεως (το σημερινό Μαράσλειο). Εκεί τα πράγματα φαίνεται να ήταν

²⁶ Στο ίδιο, σ. 48

²⁷ Στο ίδιο, σ. 50.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 68.

καλύτερα για τον νεαρό Κωνσταντίνο καθώς πέρα από το διαφορετικό περιβάλλον των συμμαθητών είχε και εξαιρετικούς καθηγητές, τον Κουγέα, τον Γληνό, τον Μπέρτο, τον Γουδή, τους οποίους θαύμαζε και παρακολουθούσε τα μαθήματα ανελλιπώς με ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

2. Οι Δάσκαλοι

Μεταξύ των δασκάλων του ήταν και ο Ζύλ Μπασσέ, που στα δέκα του χρόνια οι γονείς του έφεραν από τη Γαλλία ως οικοδιδάσκαλο. Όπως ο ίδιος ο Κ. Τσάτσος θυμάται, ο Μπασσέ δεν είχε την εικόνα του επαγγελματία δασκάλου. Ήταν ένας ιδιόρρυθμος μποέμ, μουσικός, ζωγράφος και ποιητής. Ήταν αυτός που του άλλαξε τον ρυθμό του κόσμου²⁹. Ότι ο Μπασσέ επηρέασε και σημάδεψε τη ζωή του είναι φανερό καθώς είναι και αυτός ένας από τα πρόσωπα στο έργο του *Διάλογοι σε Μοναστήρι* τον οποίο παρουσιάζει ως Ζάκ Μπασσέ, καθηγητή της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Νανσύ και φίλο του Ιπλιξή (του ίδιου). Ο Μπασσέ τον μύησε στην ποίηση που στάθηκε κατά τον ίδιο τον Τσάτσο το σημαντικότερο γεγονός της ζωής του καθώς ένοιωσε ότι με την ποίηση τού ανοίγονταν οι ουρανοί. Η γλωσσομάθειά του, που οφειλόταν τόσο στις νταντάδες όσο και στους οικοδιδασκάλους και στα ιδιαίτερα μαθήματα που του παρείχε η αστική του ανατροφή -για την οποία ο ίδιος συνεχώς διαμαρτυρόταν- είχαν καρπούς ωφέλιμους καθώς τον βοήθησαν ώστε τα διαβάσματά του γρήγορα να επεκταθούν στη γαλλική ρομαντική λογοτεχνία, αλλά και στην γερμανική και την ιταλική, όπου επιδόθηκε με πάθος, με τα ιταλικά της τροφού του, της “*baglias*” του, και της μητέρας του. Ο τρόπος της ανατροφής, τα διαβάσματα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και το «πολυεθνικό» περιβάλλον στο οποίο ανατράφηκε συγκρότησαν στον εσωτερικό ψυχικό και διανοητικό κόσμο του Κωνσταντίνου Τσάτσου έναν ενιαίο οικουμενικό κόσμο. Έτσι όταν προβλήθηκε αργότερα η ιδέα της Ενωμένης Ευρώπης δεν ήταν έκπληξη για τον ίδιο, καθώς την ιδέα της ένωσης ανθρώπων με διαφορετική γλώσσα και κουλτούρα την αντιλαμβάνονταν ως τη λογική έκφραση ενός γεγονότος που ο ίδιος ζούσε ήδη από την παιδική του ηλικία. Ο ίδιος αναφέρει: « *Γεννήθηκα Ευρωπαίος όσο και Έλληνας. Ως νήπιο τα πρώτα λόγια που ψέλλισα ήταν Σλοβένικα, από την *baglia* μου. Μετά άκουσα την μάνα μου να συνομιλεί με τις ξαδέλφες της, τις θείες μου Ιταλικά. Ιταλικά μιλούσα κάθε καλοκαίρι στην Τεργέστη. Σπίτι μου οι γονείς μου μεταξύ τους μιλούσαν γαλλικά. Όταν ήμουνα*

²⁹ Στο ίδιο, σ. 56.

έξη χρονών μου πήραν Γερμανίδα γκουβερνάντα. Και έντεκα χρονών, από ντροπή που δεν ήξερα αγγλικά, σαν τον φίλο μου τον Αλέξανδρο, άρχισα μαθήματα Αγγλικών»³⁰.

Ο πλεονάζων κοσμοπολιτισμός της ανατροφής δεν διαμόρφωσε ωστόσο έναν ελλειμματικό ελληνισμό. Το θέμα του πατριωτισμού και του εθνικού μυστικισμού, που τον ακολούθησαν σε όλη του την ζωή, θεωρεί πως θρονιάστηκαν εκεί, στην παιδική του ηλικία, ύστερα από τη διήγηση για την πτώση της Πόλης που τους έκανε στην τάξη η πρώτη του δασκάλα η κυρία Δέσποινα Φουτρίδου. Από τότε, όπως ο ίδιος διηγείται, οι μολυβένιοι στρατιώτες και οι πανοπλίες τους μπήκαν με τη φαντασία του στην υπηρεσία της Μεγάλης Ιδέας και η παιδική του ματαιοδοξία συνδέθηκε με την πίστη πως στον ίδιο ανήκε το να δοξασθεί η πατρίδα και να ξαναπάρουμε την Πόλη³¹. Η Ελλάδα του Κωνσταντίνου Τσάτσου από τότε οικοδομήθηκε μέσα του ως Ιδέα «και έγινε αλήθεια και ιδέα, λίθος ακρογωνιαίος, ριζωμένος σε στέρεο βάθρο»³². Προς την ίδια κατεύθυνση τον έσπρωξε και η παρουσία του δασκάλου του στα ιδιαίτερα μαθήματα Έλληνα αυτή τη φορά- του Χρήστου Λαμπράκη, νεαρού τότε φοιτητή της φιλολογίας, από το Βουλγαρέλι των Τζουμέρκων της Ηπείρου. Κατά την περιγραφή του Τσάτσου ο Λαμπράκης είχε γεννηθεί από χωρικούς και είχε ανατραφεί στο χωριό. Όμως η έμφυτη ευγένεια, η λεπτότητα και η ψυχική καλλιέργεια και η προσωπικότητα του νεαρού δασκάλου έδειξαν στον δυτικοαναθρεμμένο αστό την όψη μιας άλλης Ελλάδας. Στο πρόσωπο του δασκάλου του γνώρισε το αυθεντικό στοιχείο της ελληνικής αρχοντιάς³³. Το χαρακτηριστικό αυτό είναι για τον Τσάτσο ιδιαίτερο και σπάνιο χαρακτηριστικό εγγενούς αριστοκρατίας και ανθρωπιάς, το οποίο συνδέεται με την ψυχική ευγενική δομή και χαρακτηρίζει τον άνδρα τον «καλόν καγαθόν»³⁴ και στο οποίο συχνά αναφέρεται ως

³⁰ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π. σ. 502.

³¹ Στο ίδιο, σ. 46.

³² Στο ίδιο, σ. 80.

³³ Στο ίδιο, σ. 81, με έκπληξη είδε, όπως αναφέρει: «πως υπάρχουν στα ελληνικά χωριά, τα ορεινά προπαντός, παλιά αρχοντικά γένη, όσο παλιά και των μεγάλων φεουδαρχών, θρεμμένα για αιώνες από τις υψηλές παραδόσεις. Η διάρκεια αυτή της συνέχειας, και ας μην ξέρει κανένας την ιστορία τους, κάνει τις οικογένειες αυτές αριστοκρατικές σε κάθε εκδήλωσή τους. Στην Ελλάδα είναι κάμποσα αυτά τα αριστοκρατικά γένη, χωρίς οικόσημα. Τέτοιο θα ήταν το γένος του Λαμπράκη».

³⁴ Στο ίδιο θέμα επανέρχεται όταν περιγράφει τον Κωνσταντίνο Καραμανλή στο βιβλίο του *Ο Άγνωστος Καραμανλής*, όπου αναφέρει: «Ένα από τα θαυμαστά γνωρίσματα της ελληνικής φυλής είναι μία εγγενής αριστοκρατικότητα. Σε κανένα τόπο δεν βλέπεις -αφήνω τις σπάνιες εξαιρέσεις- να αναπηδάν από τα λαϊκά στρώματα, από την αγροτιά, από τα πιο ακατέργαστα πολιτιστικά στρώματα, τόσο συχνά, πλάσματα που νομίζεις πως έχουν πίσω τους γενιές καλλιεργημένων αρχόντων. Το βλέπεις τόσο στο φυσικό τους παράστημα όσο και στην ψυχική τους δομή. Λές να διαρρέουν μέσα από τους αιώνες κάτι αόρατες φλέβες μιάς πολύτιμης ανθρώπινης ουσίας που υφέρπουν κάτω από τη ζωή των ξωμάχων μας, των πιο απλών ανθρώπων, και ξαφνικά βγαίνει στην επιφάνεια μιάς θαυμάσιας ποιότητας ανθρώπινη ύπαρξη που ξεχωρίζει πιο αρχοντική και από αυτούς που οι κοινωνικές συνθήκες έτυχε να τοποθετήσουν επί γενεές στην άρχουσα τάξη[...]. Είχα ένα γκαρδιακό φίλο, παιδί και εγγόνι αγρότη, μιάς οικογένειας που ποτέ δεν

χαρακτηριστικό στοιχείο της ελληνικότητας. Αργότερα, στους αναστοχασμούς του, επανέρχεται στο θέμα της ελληνικής Αρχοντιάς, με αφορμή τη θύμησή του για έναν απλοϊκό αρχιτσέλιγγα, τον μπάρμπα Μήτηρο, πελάτη τότε του πατέρα του, με το όνομα Δημήτριος Μαλαμούλης, τον οποίο είχε γνωρίσει σε ηλικία δέκα ετών. Έγραψε τότε ένα κείμενο με τίτλο «Το πρώτο μάθημά μου για την αρχοντιά»³⁵, όπου περιγράφει με ζωηρά χρώματα και εικόνες την ελληνική αρχοντιά την οποία αποτυπώνει ανάγλυφα στην εικόνα του εκατόν δύο ετών του μπάρμπα-Μήτηρου, που με τη φαντασία του αργότερα, όταν διάβαζε την Οδύσσεια, τον ταύτιζε με τον Νέστωρα όταν δεχόταν τον Τηλέμαχο. Στο πρόσωπο του απλού αυτού αρχιτσέλιγγα είδε να διατηρείται το μέγα τούτο ηθικό αγαθό, όπως το ονομάζει η αρχοντιά. Η αρχοντιά απετέλεσε για τον Κ. Τσάτσο ένα στοιχείο ζωντανής αποτύπωσης του Έλληνα, το οποίο διατηρήθηκε από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα κι αναφέρονταν σε αυτό προκειμένου να αποδείξει την συνέχεια του ελληνισμού και την σημαντικότητα της ιστορικής συνέχειας.

Την ίδια αρχοντιά έφερε και ο δάσκαλός του, ο Χρήστος Λαμπράκης, ο οποίος τον επηρέασε σημαντικά στην πνευματική του πορεία και ο οποίος ανήκε στον κύκλο των προοδευτικών εκπαιδευτικών που αγωνίστηκαν την εποχή εκείνη για τον δημοτικισμό και τον συγχρονισμό της ελληνικής παιδείας. Ήταν φίλος με τον Αλ. Δελμούζο, τον Μ. Τριανταφυλλίδη, τον Σ. Κουγέα, τον Δ. Γληνό, τον Δ. Γουδή, τον Αχ. Τζάρτζανο, πρόσωπα που σηματοδότησαν την πορεία των ελληνικών γραμμάτων. Στην αποφοίτησή του από το σχολείο, ο Λαμπράκης που γνώριζε τις δυνατότητες και τις ευαισθησίες του νεαρού μαθητή του αλλά και τις ελλείψεις του στη νεοελληνική λογοτεχνία και ποίηση, του χάρισε το έργο *Βωμοί* του Κ. Παλαμά που μόλις τότε είχε εκδοθεί και άρχισε να του διαβάζει τα πιο προσिता από τα ποιήματα της συλλογής εξηγώντας του την αξία τους. Τον μύησε έτσι στον κόσμο της ελληνικής

βγήκε πέρα από τη ράχη του Πάρωνα, όπου είναι σκαρφαλωμένο το χωριό του, Είχε χέρια σαν των αρχόντων που βλέπουμε σε μερικούς πίνακες της Αναγέννησης. Το χέρι είναι κάτι σημαδιακό, προδίδει ευγένεια, αριστοκρατικότητα. Για να δημιουργηθεί ένα φυσικό και πνευματικό πρόσωπο της μορφής του Καραμανλή, πολλοί αιώνες δούλεψαν αθέατα, κάτω από την επιφάνεια των επιφαινομένων για να καταλήξει η φύση να δημιουργήσει τον "καλόν καθαρόν" άνθρωπο». (Κ. Τσάτσου, Ο Άγνωστος Καραμανλής. Αθήνα 1984, σ. 66-67 και Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, *Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου*, Φ. 25, υποφ. 1, 2, 3, και 4 - όπου βρίσκονται δακτυλόγραφοι σημειώσεις και σχετική αλληλογραφία του Κ. Τσάτσου με τον Κ. Καραμανλή σχετικές με την έκδοση του βιβλίου «Ο Άγνωστος Καραμανλής, 1981» και παρατηρήσεις και διορθώσεις του Κ. Καραμανλή (27/11/81), υλικό προετοιμασίας [πχ. δηλώσεις (1963-69), ανακοινώσεις, λόγοι Κ. Καραμανλή. Επίσης στον- Φ. 26, υποφ. 1, 2 και 3.-Σημειώσεις (συνέχεια) που αφορούν την έκδοση του βιβλίου «Ο Άγνωστος Καραμανλής, 1981» δακτυλόγραφες και χειρόγραφες σελίδες, σημειώσεις, σχετική αλληλογραφία Κ. Τσάτσου-Κ. Καραμανλή, και υλικό προετοιμασίας.

³⁵ Κ. Τσάτσος, *Αποχαιρετισμός*, Β΄ έκδοση, Αστρολάβος-Ευθύνη, Αθήνα 1989, σ. 60-65.

λογοτεχνίας και του εκφραστικού στοιχείου της ελληνικής γλώσσας. Ο ίδιος ο Κ. Τσάτσος θεωρεί πως τα διαβάσματα αυτά τον έστρεψαν στον βαθύτερό του εαυτό και στην κατάβαθα κρυμμένη ελληνικότητά του, η οποία εμφανίζεται έντονη σε όλο το έργο της μετέπειτα πορείας του. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Αν δεν ερχόταν εκείνο το καλοκαίρι ο Λαμπράκης με τους Βωμούς, ίσως να έγραφα γαλλικά ή γερμανικά, με τον κίνδυνο να χαθώ, ξεριζωμένος από τη γή μου»³⁶.*

3. Τα διαβάσματα

Με τις υποδείξεις των οικοδιδασκάλων συνέχισε τα διαβάσματα. Από τα διαβάσματα της ξένης λογοτεχνίας πέρασε στη μελέτη των αρχαίων κλασικών κειμένων, αρχικά από χρέος στην ελληνική καταγωγή του αλλά χάρις στη γοητεία των κειμένων δεν τα αποχωρίστηκε ποτέ, μέχρι το βαθύ του γήρας. Αυτά σηματοδότησαν την αγάπη του για το ελληνικό πνεύμα. Η μετάβασή του από τη ρομαντική ευρωπαϊκή λογοτεχνία στα αρχαία κλασικά κείμενα, ήταν μετάβαση προς την Ελλάδα και απετέλεσε την αφετηρία της σύνδεσής του με την ελληνικότητα και το πρώτο εγχείρημα μιας συνειδητής αναζήτησης καθώς απουσίαζε η αυθόρμητη βιωματική σχέση, λόγω της ανατροφής του από την οποία απουσίαζαν η εθιμική και η λατρευτική θρησκευτική ελληνική παράδοση: *«Είναι φανερό ότι η ανατροφή μου δεν ήταν ελληνική αλλά κοσμοπολίτικη (όπως άλλωστε των περισσότερων παιδιών του περίγυρό μου). Έθιμα ελληνικά δεν γνώρισα παρά ελάχιστα-όσα συνδέονται πολύ στενά με τις καθιερωμένες γιορτές, και αυτά φθαρμένα. Δεν είχα παραστάσεις από τις ελληνικές παραδόσεις, και τις λέξεις, τις φράσεις, τις παροιμίες που συνδέονταν μ' αυτές, τις γνώρισα μεγάλος πιά. Αντίθετα οι μύθοι και οι συνήθειες οι δυτικοευρωπαϊκές μου ήταν όλες γνωστές. Με γερμανικά τραγούδια ένοιωθα τα Χριστούγεννα, τα παιχνίδια μου έρχονταν από την Γαλλία και οι φορεσιές μου από την Αγγλία. Και όλα αυτά ξεθυμασμένα ανακατεύονταν με την φθαρμένη ελληνική παράδοση για να συνθέσουν έναν κόσμο νόθο, άμορφο και χωρίς χαρακτήρα [...]. Καθαυτό γλώσσα δεν είχα. Αισθανόμουν περισσότερο γαλλικά και γερμανικά παρά ελληνικά. Και ο κόσμος μου ήταν ο κόσμος της Δύσης. Ήμουν ένα αντεπστέλλον μέλος της κοινωνίας των δυτικών λαών[...]. Την ενότητα, την ομοιογένεια, την γνήσια ελληνικότητα του ηθικού και αισθητικού κόσμου του παιδιού, δεν την αισθανότανε κανείς γύρω μου ως την*

³⁶ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π., σ. 84.

πιό επιτακτική επιταγή μιάς σωστής ανατροφής»³⁷. Ανάγλυφα αποτυπώνεται στα λόγια αυτά η πολιτιστική εικόνα της αστικής τάξης της εποχής του μέσα στην οποία ανατράφηκε η αστική διανοήση, της οποίας ως μέλος θα λειτουργήσει αργότερα. Αλλά ούτε το σχολείο στάθηκε ικανό την εποχή εκείνη να καλύψει τα κενά της ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης, καθώς παρόμοιες εικόνες αποτυπώνει και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, μέλος κι αυτός του κύκλου της Χαϊδελβέργης και της γνωστής τριανδρίας -Θεοδωρακόπουλος- Κανελλόπουλος- Τσάτσος, ανατραφείς κι ο ίδιος σε παρόμοιο αστικό περιβάλλον. Ο Κανελλόπουλος ανέφερε: «Στο σχολείο δεν θυμάμαι να μας μίλησαν ποτέ για τους Έλληνες ποιητές του 19ου αιώνα. Δεν μας είπαν πως ο Διονύσιος Σολωμός ήταν ένας μεγάλος ποιητής, όπως και ο Κωστής Παλαμάς που ζούσε τότε και ήταν μάλιστα στην ακμή του. Γινόταν μιά συστηματική αποσιώπηση του έργου και της προσφοράς των λογοτεχνών μας και δεν ξέρω αν το γεγονός εκπορεύονταν από το υπουργείο Παιδείας ή από τους φανατικούς καθαρευουσιάνους καθηγητές μας»³⁸. Η ελληνικότητα και η κατάκτησή της απασχόλησαν έντονα τον Τσάτσο. Έχοντας επίγνωση της ελλειμματικής ελληνικής διαπαιδαγώγησής του ομολογεί: «Όταν αργότερα χρειάστηκε να ανακαλύψω τις ρίζες μου, χρειάστηκε να διανύσω απέραντους μέσα μου δρόμους και να ανασυνθέσω τις παραστάσεις τις πιο βασικές, τους μύθους μου και τους λόγους μου. Αλλά κατόρθωσα άραγε ποτέ να απαλείψω ολότελα το λάθος που έγινε στο ξεκίνημα; Μπόρεσα να κατακτήσω αργότερα τον θησαυρό της νεοελληνικής ζωής, όπως τον κατέχουν ο Παλαμάς, ο Σικελιανός, ο Καζαντζάκης, ο Παπαδιαμάντης και κοντά σ' αυτούς τόσοι άλλοι, ο Μυριβήλης, ο Πρεβελάκης;»³⁹. Η προσπάθεια για την κατάκτηση της ελληνικότητας έγινε προσπάθεια συνειδητής αναζήτησης και συνδέθηκε, όπως θα δούμε παρακάτω και με τις σπουδές του στη Γερμανία καθώς διαμεσολαβήθηκε από τις γερμανικές προσλαμβάνουσες.

4. Η φιλία και η ποίηση

Σημαντικό κεφάλαιο στη ζωή του Τσάτσου υπήρξε η φιλία, ιδιαίτερα η δυνατή φιλία που τον ένωσε με τον Αλέξανδρο Εμπειρίκο⁴⁰ η οποία τους έδεσε στα φοιτητικά τους χρόνια και

³⁷ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής, ό. π.*, σ. 64-65.

³⁸ Π. Κανελλόπουλος, «Η ζωή μου», *Αφήγηση* στη Νινέτα Κοντράρου-Ρασσιά, εκδ. Γιαλλέλης, Αθήνα 1985, σ. 9-12.

³⁹ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής, ό. π.*, σ. 66-67.

⁴⁰ Ο Αλέξανδρος Εμπειρίκος (1898-1980) ήταν γόνος αριστοκρατικής οικογένειας εφοπλιστών από την Άνδρο, πολιτευτής με το κόμμα του Κουμουνδούρου και ποιητής.

διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της ζωής του. Ο Αλέξανδρος Εμπειρικός παρέμεινε «αδελφός εν ποιήσει» και συνέβαλλε αποφασιστικά στη στροφή του Τσάτσου ολοκληρωτικά πλέον στην ελληνική έκφραση. Στη φιλία αυτή βρήκε ο νεαρός Τσάτσος την ανακούφιση και τη λύτρωση καθώς βρήκε αποδοχή και αναγνώριση. Τότε ήταν που άρχισε να γράφει και τα πρώτα του ποιήματα. Η οικογένειά του αρχικά αντέδρασε στη φιλία αυτή που προέκυψε χάρη στο πάθος και των δύο για την ποίηση και που τον έστρεψε να γράφει ποιήματα. Άρχισε να γράφει τους πρώτους του στίχους σε ένα «*τεφτεράκι σαν εκείνο που χρησιμοποιούσαν οι μπακαλόγατοι*»⁴¹ κρατώντας κρυφή από τους γύρω του –και ιδιαίτερα την οικογένειά του– την ενασχόλησή του αυτή. Ωστόσο, όπως ο ίδιος θυμάται, «*Αργότερα, η μάνα μου δακτυλογράφησε το τρίπρακτο δράμα “Ορφέας” δένοντας τις σελίδες με γαλάζια κορδελλάκια*»⁴². Για τον ίδιο η ποίηση ήταν ανάγκη έκφρασης του εσωτερικού του κόσμου και ο στίχος ήταν ο μόνος τρόπος αποτύπωσης της ανάγκης αυτής. Ποίηση έγραφε σε όλη τη διάρκεια της ζωής του αλλά ποτέ δεν διάβαζε στους γύρω του τους στίχους που έγραφε παρά στους πλέον κοντινούς του. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο δεν έγινε ποτέ γνωστός ως ποιητής στο ευρύ κοινό. Ωστόσο ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ο οποίος γνώριζε για την ενασχόληση του Τσάτσου με την ποίηση, αναφερόμενος στη συμβολή του στο περιοδικό «Αρχαίον της Φιλοσοφίας και των Επιστημών» του οποίου ήταν βασικά στελέχη της έκδοσης, όπως ακολούθως θα δούμε, αναφέρει ότι στην διαμόρφωση του ιδεολογικού περιεχομένου του περιοδικού συνέβαλλε ο Κ. Τσάτσος, εκτός των άλλων και «*[...] με μιά ισχυρή ποιητική σφραγίδα [...], καθώς και το γεγονός ότι είναι και ο ίδιος ποιητής*»⁴³. Αν και η ποίηση δεν ήταν η κύρια απασχόλησή του, κατά καιρούς δημοσίευε στίχους σε περιοδικά. Υπογράφοντας ως Ήβος Δελφός δημοσίευσε το 1923 δύο τόμους λυρικών ποιημάτων με τίτλο «*Η τριλογία της ψυχής μου*» και «*Ποιήματα*». Δημοσίευσε επίσης το 1924 θεατρικά έργα, που τιτλοφορούνται: «*Οι δύο κόσμοι*» και «*Γύρω από μια διαθήκη*» (1924). Αργότερα όλη του η ποιητική συλλογή εκδόθηκε σε έναν τόμο με τίτλο *Τα ποιήματα του Κωνσταντίνου Τσάτσου*⁴⁴. Η αγάπη του για την ποίηση ήταν αυτή που τον συνέδεσε με τον εθνικό μας ποιητή Κωστή Παλαμά και η οποία ξεκίνησε όταν ο νεαρός Τσάτσος τού πήγε κάποια ποιήματά του να τα διαβάσει και να του

⁴¹ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής, ό. π.*, σ. 135.

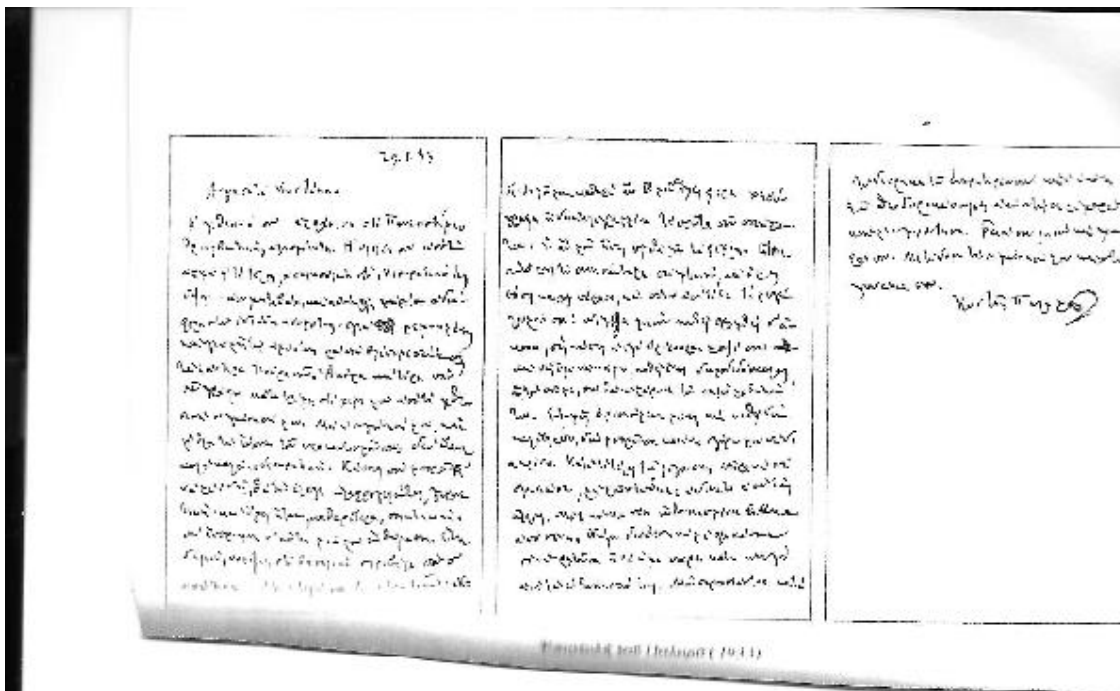
⁴² Στο ίδιο, σ. 85.

⁴³ Π.Κανελλόπουλος, «Heidelberg, ο χρυσός κρίκος του πνευματικού δεσμού μας», στο *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Νομικά Εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα 1980, σ. 29.

⁴⁴ Κ. Τσάτσος, «Τα ποιήματα του Κωνσταντίνου Τσάτσου», Ανατύπωση Α΄, *Οι Εκδόσεις των Φίλων*, Αθήνα 1979.

εκφράσει τη γνώμη του. Από τότε επισκεπτόταν πολύ συχνά τον ποιητή. Το σπίτι του Κωστή Παλαμά (οικία ή «κελί» Παλαμά στην οδό Ασκληπιού 3), είχε γίνει σημείο αναφοράς της πνευματικής κίνησης της εποχής. Εκεί σύχναζαν ο Αγγ. Σικελιανός, ο Γ. Κατσίμπαλης, ο Γ. Σεφέρης, ο Ανδρ. Καραντώνης, ο Δ. Αντωνίου. Το «κελί» έγινε για τον Κ. Τσάτσο το μεγάλο σχολείο καθώς άντλησε από το πνεύμα και τη σοφία του ποιητή. Την εποχή αυτή, στο τέλος του Παρνασσισμού και στην εποχή της Γενιάς του 1930, εποχή καρποφόρα για το πνεύμα και τη διαμόρφωση της ελληνικότητας, εμφανίστηκαν σπουδαίοι λογοτέχνες και ποιητές, οι οποίοι με το έργο τους σηματοδότησαν τα ελληνικά γράμματα : Άγγελος Σικελιανός, Γεώργιος Δροσίνης, Γιάννης Ψυχάρης, Κώστας Καρυωτάκης, Ανδρέας Καρκαβίτσας, Στρατής Μυριβήλης, Μ. Καραγάτσης, Ηλίας Βενέζης, Κωνσταντίνος Καβάφης, Ανδρέας Εμπειρικός, Γιώργος Θεοτοκάς, Γιώργος Σεφέρης, Κ. Πολίτης, Φώτος Πολίτης, Γιάννης Γρυπάρης, Τέλος Άγρας, Άγγελος Τερζάκης, Νίκος Καζαντζάκης, Οδυσσέας Ελύτης⁴⁵. Ωστόσο ο Τσάτσος δεν είχε ιδιαίτερες συναναστροφές με τις λογοτεχνικές παρέες της εποχής. Ήταν όμως για κείνον « [...] το μόνο μου καταφύγιο, το παράθυρο μου προς τον ανοιχτό ορίζοντα». Ο Παλαμάς ένωθε τον Κ. Τσάτσο φίλο του και τον παρακολουθούσε στενά σε κάθε του βηματισμό. Χαρακτηριστική της σχέσης αυτής είναι η επιστολή που του έστειλε για να τον συγχαρεί, όταν ο Τσάτσος διορίστηκε ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

⁴⁵ Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Β΄ έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1979, σ. 82.

Αποτέλεσμα της συναναστροφής και της σχέσης που είχε με τον ποιητή είναι η κριτική μελέτη *Παλαμάς*⁴⁶, έργο το οποίο άρχισε να γράφει το 1930 και τυπώθηκε το 1936. Το βιβλίο είναι συνθετική ερμηνεία της ποίησης του Κωστή Παλαμά και πριν ακόμα τυπωθεί ως βιβλίο, ο Τσάτσος, πήγαινε στο σπίτι του ποιητή και του το διάβαζε σε συνέχειες⁴⁷. Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, σταθερός και μόνιμος ακροατής των συναντήσεων αυτών αναφέρει ότι πολύ

⁴⁶ Κ. Τσάτσος, *Παλαμάς*, Γ΄ έκδοση, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι. Δ. Κολλάρου και Σια ΑΕ, Αθήνα 1949.

⁴⁷ Στο Αρχείο του Κ. Τσάτσου στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη υπάρχουν χειρόγραφες σημειώσεις και αποσπάσματα από την προεργασία που ο Τσάτσος έκανε για τη μελέτη αυτή. (ΥΠΟΕΝ.Π.3. ΦΑΚ. 15: υποφ. 1, Παλαμάς [1936] Χειρόγραφο της μελέτης του ΚΤ για τον Παλαμά, σημειώσεις, τυπογραφικό δοκίμιο και οδηγίες., -βλ. και υποφ. 3. Για τον Παλαμά, και Φακ. XXX, υποφ. XXX, βλ. και υποφ. 1. Επίσης η τυπωμένη μελέτη του Κ Τσάτσου «Ο Παλαμάς και η ελληνική γη» με διορθώσεις και συμπληρώσεις και επιστολή του προς ΚΤ-υποφ. 4, Παλαμάς [1936] (συνέχεια) Χειρόγραφο της μελέτης του ΚΤ για τον Παλαμά, σημειώσεις, δακτυλόγραφα αποσπάσματα, παραλειφθέντα της δημοσίευσης (Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου). Μαζί και σχεδιάγραμμα του βιβλίου, αποκόμματα τύπου περί Παλαμά (κριτικές), ευρετήρια, σημειώσεις. - Βλ. και υποφ. XXX- υποφ.5 Παλαμάς (1936) (συνέχεια) Χειρόγραφο της μελέτης του ΚΤ για τον Παλαμά, σημειώσεις (Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου) και το υλικό από το άρθρο του ΚΤ «Η ελληνική Ιδέα στον Παλαμικό Δωδεκάλογο» (1933), -βλ. και Φακ. 17, υποφ. 1 Υποφ. 1,2,3, υποφ. 4, Παλαμάς [1936] Χειρόγραφα της μελέτης του Κ. Τσάτσου για τον Παλαμά, σημειώσεις, δακτυλόγραφα αποσπάσματα, παραλειφθέντα της δημοσίευσης (Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου). Μαζί και σχεδιάγραμμα του βιβλίου, αποκόμματα τύπου περί Παλαμά (κριτικές), ευρετήρια, σημειώσεις. -Βλ. και υποφ. XXX και υποφ. 5, -ΦΑΚ. 16, υποφ. 1 Παλαμάς (1936)[συνέχεια] χειρόγραφο της μελέτης του Κ Τσάτσου για τον Παλαμά, σημειώσεις (Η Φλογέρα του Βασιλιά και παραλειπόμενα) υποφ. 2 Παλαμάς (1936) (συνέχεια), χειρόγραφο της μελέτης του για τον Παλαμά, σημειώσεις (Πατρίδα και Πολιτεία, Ο Ασκραίος, Οι Αλωσάιδες, Αγέννητες Ψυχές, Η Φοινικιά). Μαζί και το υλικό από τη διάλεξη του Κ. Τσάτσου «Ο Παλαμάς και η ελληνική πολιτεία» στη Χίο (1936), χειρόγραφο και μέρος δακτυλόγραφου κειμένου ομιλίας, αποκόμματα τύπου με την ομιλία του. -υποφ. 3 Παλαμάς (1936) (συνέχεια) χειρόγραφο της μελέτης του Τσάτσου για τον Παλαμά, σημειώσεις (Η ώρα του πνεύματος) -υποφ. 4 Παλαμάς (1936) (συνέχεια) χειρόγραφο της μελέτης του για τον Παλαμά, σημειώσεις (Η στιγμή του στίχου).

λίγοι κοινοί φίλοι παρακολουθούσαν το διάβασμα σε απόλυτη σιγή και σε ατμόσφαιρα μυσταγωγίας⁴⁸. Για το έργο Παλαμάς ο Δημήτρης Καπετανάκης γράφει: «*Ο σημερινός Έλληνας παύει με το βιβλίο αυτό να ψηλαφεί τον εαυτό του μέσα στις νύχτες και τα λυκόφωτα της συνείδησής του και αποκτά συνείδηση του εαυτού του. Ο ποιητής που έκαμε δυνατή την αυτοσυνείδησή μας αυτή, είναι ο Κωστής Παλαμάς. Ο στοχαστής στον οποίο οφείλομε αυτήν την κατάκτηση του εαυτού μας, είναι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος*»⁴⁹. Η φιλία αυτή τον σημάδεψε τον Τσάτσο, όπως και όλο το περιβάλλον του. Η σύζυγός του Ιωάννα, αναφέρει για την καταλυτική αυτή σχέση: «*Ο Κωστής Παλαμάς είχε πιά γεράσει, όμως κυβερνούσε το σπίτι μας. Καθισμένος στην πολυθρόνα του, με τα τόσα βιβλία γύρω του, σήκωνε τα χαμηλωμένα φρύδια του, όταν κάποιος πήγαινε να τον ιδεί. Ο Κ. τον θαύμαζε, τον αγαπούσε και τον έβλεπε ταχτικά. Όταν παντρευτήκαμε η πρώτη επιθυμία του άντρα μου ήταν να επισκεφθούμε μαζί τον Παλαμά. Σήκωσε πάλι τα χαμηλωμένα του φρύδια, με κοίταζε με επιμονή, έλαμψαν τα μάτια του και είπε συναινετικά: - Της πάει ο στίχος*»⁵⁰.

Ο Τσάτσος παρέμεινε θαυμαστής και φίλος του Κωστή Παλαμά και μέχρι το βαθύ του γήρας εκφραζόταν για αυτήν τη σχέση με ιδιαίτερη συγκίνηση. Την εκδημία του ποιητή περιγράφει λεπτομερώς στο προσωπικό του ημερολόγιο, όπου αναφέρει ότι με δική του πρωτοβουλία και με την οικονομική συνδρομή του Κωνσταντίνου Καραμανλή δημιουργήθηκε το Ίδρυμα Κωστή Παλαμά⁵¹.

⁴⁸ Για το γεγονός της ανάγνωσης των κεφαλαίων του Παλαμά ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος αναφέρει: «*Θυμούνται, πριν ακόμα τυπωθεί, την ανάγνωση κεφαλαίων του από τον ίδιο στο γραφείο του Παλαμά, σε κύκλο στενό, με τη βιβλική φυσιογνωμία του σεβάσμιου γέροντα να δεσπόζει, και με παρόντες ακόμη τον Κασίμπαλη, τον Καραντώνη και δύο τρεις άλλους. Ήταν ατμόσφαιρα μυσταγωγίας.* (Κ. Δεσποτόπουλος, «*Κωνσταντίνος Τσάτσος (1899-1987)*», στο *Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα-Αθήνα 2010, σ. 31.

⁴⁹ Δ. Καπετανάκης, «*Η νεοελληνική συνείδηση και ο Παλαμάς του Κωνσταντίνου Τσάτσου*», στο περιοδικό *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τόμος Η', 1937, σελ. 230-236.

⁵⁰ Ιωάννα Τσάτσου, *Κυδαθηναίων 9*, β' έκδοση, Αστρολάβος-Ευθύνη, Αθήνα 1994, σ. 33.

⁵¹ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής, ό. π.*, σ. 161-172.

Όσα σ'αδῶν, σ'εῶλος

Στῆ Κωνσταντῆ Τσάτσο

Φίλε, σε φέρνω να χειροδῶνα,
(Μάρτη μου, ἀνοξέλου γὰ ἀγαθιά σου!)
Μήνυμα, εἰς φλάντα, καὶ σὸ χαρρόνοιο:
Ὅσα σ'αδῶν, σ'εῶλος.

Φίλε, σὸ τραγοῦδι, κ' ἡῦρα γὰ δ'ἀρνησῶ
σὴ λογία, κ' εὐαγγεῖα σε γ'ἀπ', ἀχέμα
γὰ σ'αδῶν, σ'εῶλος, σὸ νέο σου εἴδωσο.
Ὅσα σ'αδῶν, σ'εῶλος.

Φίλε, δὲν δὲ εἶχνα σ'εῶν γαῖρα,
γὰ εἶνα Παρθένου, σὴ γὰ κ' εὐαγγεῖα,
δὲν βουθῶ, καὶ δὲ εἶνα δὲ κ' εὐαγγεῖα
Ὅσα σ'αδῶν, σ'εῶλος.

Κωνσταντῆ Τσάτσο

21.3.30.

Το 1936, λίγο μετά τον θάνατο του Κωστή Παλαμά, ο Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἔδωσε διάλεξη στον *Παρνασσό* για τη ζωή και το ἔργο του ποιητή, η οποία προκάλεσε ἐντύπωση και κατὰ τον Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο, «κατάνυξη». Πολλοί υποστήριξαν ὅτι, για τον Κωνσταντῖνο Τσάτσο, η ποίηση ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν πνευματικός του χώρος και ὅτι η ἀσχολία του με την φιλοσοφία ἦταν σχεδόν « το ζεστράτισμά του με συνέπεια μειωτική για την πραγμάτωση της ἀποστολῆς του ως ποιητή»⁵².

⁵² Κ. Δεσποτόπουλος, *ὁ. π.*, σ. 31.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Η ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ ΚΑΙ Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΟΡΕΙΑ

Η πορεία διαμόρφωσης της σκέψης του Τσάτσου αρχίζει από τα παιδικά του χρόνια, όταν άρχισε τα πρώτα του διαβάσματα και συνεχίστηκε ακατάπαυστα καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, μέχρι το βαθύ του γήρας. Από όλη αυτήν την πνευματική περιπέτεια διαμορφώθηκε η σκέψη και οι ιδέες του για την ελευθερία, την ειρηνική συμβίωση των λαών και τη διαμόρφωση της οικουμένης σε μια παγκόσμια διεθνή πολιτεία. Στο παρακολούθημα της πνευματικής του πορείας διαπιστώνεται ότι η σκέψη του διαμορφώθηκε από τη συνεχή μελέτη ποικίλων έργων, από τις σπουδές του, αλλά και από την διαβίωσή του μέσα σε ένα πνευματικό και ανήσυχο περιβάλλον, με ποικίλες κοινωνικές, πολιτικές, αισθηματικές και φιλοσοφικές εντάσεις. Το πνεύμα του παρέμενε ζωντανό και ακμαίο σε μια συνεχή και παραγωγική πνευματική δημιουργία.

1. Οι σπουδές

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος το έτος 1914, σε ηλικία 15 ετών, εγγράφεται στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η νομική επιστήμη αρχικά δεν τον γοήτευσε αλλά η λογική τάξη και η λεπτότητα των διακρίσεων των εννοιών της νομικής επιστήμης με την πολιτική πράξη προκάλεσαν τον θαυμασμό και το ενδιαφέρον του, το οποίο πολύ αργότερα εκδηλώθηκε με τις μελέτες του πάνω στο Δίκαιο και την ανάμειξή του με την πολιτική. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του ήταν τακτικός και επιμελής. Είχε πολύ καλούς καθηγητές που τον βοήθησαν να εισέλθει στην ουσία της νομικής επιστήμης, όπως τον Ν. Σαρίπολο και τον Ανδρέα Ανδρεάδη στο Δημόσιο Δίκαιο, τον Δημήτρη Παπούλια στο Ρωμαϊκό, τον Θεοφανόπουλο στο Ιδιωτικό. Φοίτησε κανονικά τα δύο πρώτα χρόνια αλλά τα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο διακόπηκαν με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου κατά τα ακαδημαϊκά έτη 1916-'17 και 1917-'18. Μαζί με παλιούς συμμαθητές του όμως συνέχισε ιδιωτικά τη μελέτη των νομικών. Αποφοίτησε από τη Νομική Σχολή το έτος 1918 με άριστα. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, φίλος της οικογένειας, ήταν ο πρώτος που τον συνεχάρη στην αποφοίτησή του. Για τον νεαρό Κωνσταντίνο αυτό υπήρξε γεγονός βαρυσήμαντο καθώς από τότε έτρεφε μεγάλο θαυμασμό για τον Έλληνα πολιτικό. Αναφέρει σχετικά: «*Το βραδάκι ήρθε ο Βενιζέλος να με συγχαρή και να μου πει ότι περιμένει πολλά από μένα. Ήμουν μόλις*

*19 χρονών και φυσικά τέτοια λόγια, από τον επί γης τότε θεό μου, με συγκλονίσανε»⁵³. Μετά το Πανεπιστήμιο άρχισε να απασχολείται ως ασκούμενος δικηγόρος στο δικηγορικό γραφείο του πατέρα του. Εκεί εργαζόταν ως νέος δικηγόρος ο Γιώργος Μαριδάκης με τον οποίο συνεργάστηκε για πολλά χρόνια και που χάρη στις συμβουλές του, μελέτησε διάφορα σημαίνοντα νομικά βιβλία και το αξιόλογο σύγγραμμα του Βασιλείου Οικονομίδη *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*.*

Το έτος 1918, ο Τσάτσος τοποθετήθηκε ως κρυπτογράφος στην ελληνική διπλωματική αποστολή για το Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι, επικεφαλής της οποίας ετίθετο πολύ συχνά αυτοπροσώπως ο ίδιος ο τότε Πρωθυπουργός της Ελλάδος, Ελευθέριος Βενιζέλος. Στο Παρίσι και στη θέση αυτή παρέμεινε μέχρι το έτος 1920. Η μορφή του Ελευθερίου Βενιζέλου του προκάλεσε ακατάλυτο θαυμασμό. Με την ίδια ιδιότητα συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της Συνθήκης του Νεϊγύ⁵⁴ και είχε παρακολουθήσει από κοντά την υπογραφή των Συνθηκών των Βερσαλλιών⁵⁵ και των Σεβρών⁵⁶. Η θητεία αυτή υπήρξε για τον νεαρό Τσάτσο σπουδαία καθώς είχε την τύχη να κρυπτογραφεί τα τηλεγραφήματα που ο Βενιζέλος, εν μέσω όλων αυτών των μεγάλων εθνικών αποφάσεων, έστελνε προς την ελληνική κυβέρνηση στην Ελλάδα. Γράφει: «*Ανιάρη δουλειά η κρυπτογράφηση αλλά τί παιδεία για μένα να διαβάζω κάθε μέρα λέξη με λέξη κείμενα αυτού του ανθρώπου, αυτής της φωτεινής διάνοιας, με την τόσο σαφή σκέψη και ακριβόλογη διατύπωση. Πραγματικά διδάχτηκα πολλά από αυτή την επαφή*»⁵⁷. Η γνωριμία του με τον Βενιζέλο και η καθημερινή επαφή την οποία είχαν λόγω των συγκυριών, ήταν μεγάλο «σχολείο» για τον νεαρό Τσάτσο και τον επηρέασαν σημαντικά στην διαμόρφωση των πολιτικών του πεποιθήσεων. Η προσωπικότητα του Βενιζέλου και οι διπλωματικοί του χειρισμοί τον γοήτευσαν και είχαν πάνω του μεγάλη επίδραση. Τον θαύμαζε απεριόριστα και τον θεωρούσε πολιτικό ιδίου βεληνεκούς με τον Καποδίστρια και αργότερα με τον

⁵³ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής, ό. π.*, σ. 123.

⁵⁴ Η Συνθήκη του Νεϊγύ υπογράφηκε στις 27 Νοεμβρίου 1919 μεταξύ της Βουλγαρίας και των νικητριών δυνάμεων του Α' Παγκοσμίου πολέμου (Πηγή: el.Wikipedia.org).

⁵⁵ Η Συνθήκη των Βερσαλλιών (1919) είναι Συνθήκη Ειρήνης που τερμάτισε επίσημα τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο μεταξύ Αντάντ (γαλλικά: Entente) και Γερμανικής Αυτοκρατορίας. (Πηγή: el.Wikipedia.org.).

⁵⁶ Η Συνθήκη των Σεβρών υπεγράφη στις 28 Ιουλίου/ 10 Αυγούστου 1920 στην πόλη Σεβρ (Sèvres) της Γαλλίας, ήταν Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των Συμμαχικών Δυνάμεων, μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (Πηγή: hhh://el.wikipedia.org.).

⁵⁷ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής, ό. π.*, σ. 237.

Καραμανλή. Ιδιαίτερα η περίοδος που διένυσε στο Παρίσι δίπλα στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ήταν περίοδος μαθητείας για τον νεαρό Τσάτσο. Διδάχτηκε τους κομψούς διπλωματικούς ελιγμούς και τις λεπτές τεχνικές της πολιτικής οι οποίες αργότερα, σε πρακτικό επίπεδο, του φάνηκαν χρήσιμες τόσο στις διαπραγματεύσεις για την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και κατά τη διάρκεια της θητείας του ως Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας. Η θεωρία της πολιτικής δεοντολογίας, που από τότε υποσυνείδητα άρχισε να συγκροτείται, αποτυπώθηκε αργότερα στο έργο του *Πολιτική, Θεωρία Πολιτικής δεοντολογίας*. Η εικόνα του Βενιζέλου παρέμεινε για τον Τσάτσο « [...] φωτεινή και κομμάτι της Ελληνικής ιστορίας στην ωραιότερή της έκφραση», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει⁵⁸. Ο θάνατος του Βενιζέλου στις 18 Μαρτίου 1936 τον συντάραξε. Μαζί με τον Γιώργο Σεφέρη ταξίδεψε στα Χανιά για να παρευρεθεί στην κηδεία. Την έντονη συγκίνηση και τον θαυμασμό του για τον Βενιζέλο αποτύπωσε στο ημερολόγιό του, όπου αναφέρει: *«Αισθάνομαι όμως την ανάγκη να διηγηθώ ένα περιστατικό που έζησα πριν από σαράντα χρόνια έξω από το λιμάνι των Χανίων, τη μέρα που γινότανε η κηδεία του Βενιζέλου. Ο Μεταξάς δεν είχε αντίρρηση να τιμηθεί ο Βενιζέλος. Είχε όμως απαγορεύσει τη στάθμευση της σορού στην Αθήνα από το φόβο μήπως δώσει αφορμή σε λαϊκές αντικυβερνητικές εκδηλώσεις. Τότε μερικοί πήγαν στον Ισθμό να δουν να περνάει το αντιτορπιλικό που έφερνε το φέρετρό του από την Ιταλία. Οι περισσότεροι αποφάσισαν να πάνε στα Χανιά, για να παραστούν στην κηδεία του, που θα ξεκινούσε από εκεί για να φτάσει στον τόπο της ταφής, στο Ακρωτήρι. Δύσκολα όμως βρισκότανε θέση, έστω και στο κατάστρωμα, αν και όλα τα διαθέσιμα καράβια έκαναν έκτακτα δρομολόγια, για να φτάσει ο κόσμος τη στιγμή που θα αποβιβαζόταν το φέρετρο στην κρητική γη. Τότε, μαζί με τον Γιώργο Σεφέρη, καταφύγαμε στον κοινό μας φίλο, τον «Καπετάνιο» όπως τον ονομάζαμε, τον Δημήτρη Αντωνίου, που ήταν δεύτερος πλοίαρχος στο επιβατικό «Ακρόπολις». Χάρης σ' αυτόν ξεκινήσαμε παραμονή βράδυ. Λίγο μετά την ανατολή αράξαμε σε μικρή απόσταση από τα τρία πολεμικά. Ανεβήκαμε στη γέφυρα του πλοιάρχου και από εκεί αντικρίσαμε στην πρύμνη του το φέρετρο σκεπασμένο με την ελληνική σημαία και τους τέσσερις αξιωματικούς που στέκονταν τιμητική φρουρά γύρω του. Το λιμάνι, όλη η πολιτεία ήταν σκεπασμένη με μαύρα σεντόνια. Μονάχα πέρα ο Ψηλορείτης διατηρούσε ατάραχος τα χιόνια της κορυφής του. Ένας κόμπος λύθηκε στο λαιμό μου και άρχισα να κλαίω. Ο Γιώργος πλάι μου έκλαιγε και αυτός και η απόγνωση ζωγραφίζονταν στο πρόσωπό του. Εκλαιγε το Γένος, την ώρα εκείνη, όπως το κλαίει σε όλη του την ποίηση. Μια στιγμή με τράβηξε από το μανίκι. «Σε κλαίει ο λαός... Θυμάσαι;» -Λόγια*

⁵⁸ Κ. Τσάτσος, στο ίδιο, σ. 250.

ενός άλλου ποιητή για έναν άλλο ήρωα. –«Θυμάμαι». Και τι δε θυμόμουν! Τόσων χρόνων τραγικές συγκρούσεις, δόξεις και καταστροφές. Τον Βενιζέλο, εύθυμο και χαριεντιζόμενο, στο πατρικό μου. Τον Βενιζέλο στο Παρίσι. Τον Βενιζέλο μετά την απόπειρα. –Πλάι μας έκλαιγε, σιωπηλά και αυτή, μια τιμημένη δέσποινα της εποχής, η κυρία Έλλη Αδοσίδη, γυναίκα του Γενικού Διοικητού της Μακεδονίας επί Κυβερνήσεως Βενιζέλου. Όταν βγήκε το φέρετρο στην προκουαία και επρόκειτο να το σηκώσουν στους ώμους των Έλληνες αξιωματικοί, όρμησαν οι γέροι συμπολεμιστές του οπλαρχηγού και το άρπαξαν κυριολεκτικά από τα χέρια της τιμητικής φρουράς και κρατώντας το σαν τρόπαιο το σήκωσαν απάνω από την ανθρωποθάλασσα βαδίζοντας προς το Ακρωτήρι. Μακρύς ο δρόμος. Ανθόσπαρτος, λιβανισμένος από την πόλη ως το Ακρωτήρι. Αυτό που σημαίνει «Πάνδημος κηδεία» τότε το ένιωσα. Κλαίγαν όλοι. Όλοι κλαίγαν τον νεκρό και ο καθένας ένα κομμάτι μαζί της ζωής του. Ο καθένας ένα όνειρο, ένα όραμα της Ελλάδας. Ο Σεφέρης όλο και μου μιλούσε για τη μικρασιατική καταστροφή, το σημαδιακό για τη ζωή του γεγονός, από το οποίο ποτέ του δεν απομακρύνθηκε. Ήμαστε της γενιάς της αναστημένης με τη Μεγάλη Ιδέα, μα που ήταν μοίρα της και χρέος της να την θρηνήσει και να τη θάψει. Στο Παρίσι η ταρίχευση δεν είχε γίνει σωστά και το πρόσωπο του νεκρού ήταν μελανιασμένο και κάπως παραμορφωμένο. Δεν θυμάμαι πια τίποτα από την επιστροφή μας. Μόνο τούτο: πως ήμαστε σαν αδειασμένοι. Χρειάστηκε καιρός για να ξαναχτίσουμε τον μέσα μας κόσμο»⁵⁹.

2. Τα χρόνια της Χαϊδελβέργης

Ο πατέρας του Τσάτσου, απεβίωσε ξαφνικά το έτος 1921. Η ξαφνική απώλεια προκάλεσε την αγωνία του για τη διάσωση του δικηγορικού γραφείου, που ήταν και ο κύριος πόρος ζωής της μητέρας και του ανήλικου αδελφού του και τον απασχόλησε για αρκετό καιρό καθώς και η στρατιωτική του θητεία, η οποία ακολούθησε. Το 1924 μετέβη για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία, στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Το ίδιο έτος νυμφεύθηκε την Λιλή Ζηρίνη η οποία καταγόταν από πλούσια οικογένεια. Ο δεσμός τους αφετηρία είχε το κοινό τους ενδιαφέρον και τον θαυμασμό τους για τον ποιητή Κωστή Παλαμά. Ο γάμος τους, όμως, κράτησε πολύ λίγο. Λόγω των σπουδών του Τσάτσου στη Χαϊδελβέργη η διαμονή τους ήταν μεταξύ Αθήνας και Γερμανίας και γρήγορα ο γάμος διαλύθηκε. Με την Λιλή Ζηρίνη χώρισαν το έτος 1929.

⁵⁹ Κ. Τσάτσος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σήμερα», Τετράδια «Ευθύνης» Τεύχος 2, Αθήνα 1976.

Στη Χαϊδελβέργη⁶⁰ επέλεξε να μεταβεί για μεταπτυχιακές σπουδές ο Τσάτσος λόγω του ότι στην ίδια πόλη διέμενε η μητέρα του συνοδευοντας τον μικρότερο γιό της, Θεμιστοκλή Τσάτσο, ο οποίος ήδη σπούδαζε στο εκεί Πανεπιστήμιο αλλά και σύμφωνα με τα καθιερωμένα της εποχής, καθώς, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα οι αστοί Έλληνες διανοούμενοι, καλλιτέχνες, ακαδημαϊκοί και πολιτικοί είχαν καθιερώσει συστηματικά τη μετάβασή τους για σπουδές στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια, κυρίως της Γαλλίας⁶¹ αλλά ιδιαίτερα της Γερμανίας. «Από τη δεκαετία του 1870 και μέχρι το 1933 Γερμανική Επιστήμη είχε την κυριαρχία στην Ευρώπη σε επίπεδο Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών και τα Πανεπιστήμια του Βερολίνου, της Λειψίας, του Μονάχου και της Χαϊδελβέργης είχαν την πρωτοκαθεδρία»⁶². Το Γερμανικό Πανεπιστήμιο την εποχή αυτή χαρακτήριζε η νεοουμανιστική τάση με ιδεολογική συνάφεια με τον ιδεαλισμό και έθετε ως σημαντική παράμετρο τις αντιλήψεις για τη γνώση και την ανάδειξη της *Bildung* ως σημαντικότερης αξίας⁶³. Το ιδεώδες της *Bildung* υιοθετήθηκε από την εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία ως βασικό στοιχείο της γερμανικής ταυτότητας, στηρίζοντάς το στο κλασικό ελληνικό ιδεώδες και την «ελληνική τελειότητα»⁶⁴. Η πνευματική κίνηση διαποτίστηκε έντονα από τις ιδέες αυτές και διεκδίκησε «πνευματική συγγένεια» με τα ελληνικά ιδεώδη. Ήδη από τον 18ο αιώνα ο ελληνιστής Γιόχαν Γιόαχιμ Βίνκελμαν (Johann Joachim Winckelmann) αναγνωρίζοντας την κλασική ελληνική παιδεία ως αγαθό, προέτρεπε: «Το μόνο μέσο που διαθέτουμε εμείς οι Γερμανοί για να γίνουμε μεγάλοι και ει δυνατόν αμίμητοι, είναι η μίμηση των Αρχαίων»⁶⁵. Η προτροπή αυτή

⁶⁰ Στη Χαϊδελβέργη τον 12ο περίπου αιώνα ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιό της και στα τέλη του Μεσαίωνα, η Χαϊδελβέργη έγινε το κέντρο του κινήματος του Ρομαντισμού στη Γερμανία. Εκεί κατέφυγε ο Μαρτίνος Λούθηρος την εποχή της Μεταρρύθμισης και εκεί έζησε επίσης ο Γκαίτε, τον οποίο ο Τσάτσος θαύμαζε απεριόριστα.

⁶¹ Λητώ Κατακουζηνού, *Ο Βαλής μου*, Μικρή Άρκτος, Ίδρυμα Άγγελου και Λητούς Κατακουζηνού, Αθήνα 2013, σ. 53, 55, και 69, όπου αναφέρει ότι στο Παρίσι, στο Πανεπιστήμιο του Μοντπελιέρ, σπούδασαν αρκετοί γνωστοί διανοούμενοι και καλλιτέχνες της γενιάς του '30, με τους οποίους ο Τσάτσος συνδιαλέγονταν. Ανάμεσά τους ήταν οι: Γ. Σεφέρης, Γ. Θεοτοκάς, Α. Εμπειρίκος, Γ. Κατσίπαλης, Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας, Κ. Βάρναλης, καθώς και οι: Στρατής Ελευθεριάδης (Teriade), Μ. Τόμπρος, Α. Κατακουζηνός, Σ. Μελάς, Θ. Πετσάλης-Διομήδης, Γ. Γουναρόπουλος.

⁶² Μ. Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Επιστημονικές ανταλλαγές μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, 1870-1933, Επιρροές και επεξεργασίες*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, σ. 7.

⁶³ Βλ. σχετ. Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής, *Η γερμανική επιρροή στην ίδρυση και λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών*, εκδ. Ασίνη, Αθήνα 2017, σ. 87-88.

⁶⁴ Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, «Ηθικό κάλλος και «ωραία ψυχή» στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», στο *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Θέματα Πολιτικής και Ηθικής*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001, σ. 400, και J. Charoutot, *Ο Εθνικοσοσιαλισμός και η αρχαιότητα*, Πόλις, Αθήνα 1912, σ. 196-197 και T. PENTAZOPOULOU-VALALAS, «Tradition and bildung. A response to Richard Woodfield», *The Oxford Conference, Χρονικά Αισθητικής*, 36 (1996), σ. 95-102.

⁶⁵ Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, *στο ίδιο*, σ. 200. Πρβλ. επίσης Johann Joachim Winckelmann, «Σκέψεις για τη μίμηση των ελληνικών έργων στη ζωγραφική και τη γλυπτική», *Ίνδικτος*, Αθήνα 2001 (α' έκδοση 1756).

η οποία έγινε τάση πάνω στην οποία θεμελιώθηκε στο ιδεώδες της *Bildung* (*Bildungsideal*), ενσωμάτωσε στην κρατική εκπαίδευση το αρχαιοελληνικό ιδεώδες και διαμόρφωσε μία νέα αντίληψη στη σχέση ατόμου-κράτους. Άρχισαν τότε να μεταφράζονται και να μελετώνται κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας με σκοπό την ενίσχυση της γερμανικής εθνικής συνείδησης και την συμφιλίωση με τις ραγδαίες εξελίξεις που επέφερε η νεωτερικότητα. Στόχος επίσης ήταν «η επίτευξη της εθνικής αναμόρφωσης και ο οριστικός διαχωρισμός του γερμανικού πολιτισμού από τον γαλλικό πολιτισμό, που ήταν ριζωμένος αφενός στη γαλλική παράδοση και αφετέρου είχε ως στόχο τη δημιουργία ενός νέου είδους κοινωνίας, στην οποία οι πολίτες θα ήταν ενσωματωμένοι στο κράτος ως σύνολο ενός ενιαίου οργανισμού»⁶⁶. Είναι η εποχή κατά την οποία ανθεί το κίνημα του Ρομαντισμού και το πρόγραμμα του Ρομαντικού *Bildungsideal* έτυχε συνολικής αποδοχής, τόσο από τους σύγχρονους Γερμανούς φιλοσόφους, ποιητές και λογοτέχνες αλλά και μεταγενέστερους⁶⁷. Τα αρχαία ελληνικά ιδεώδη της Αρμονίας, του Ωραίου, της Ελευθερίας, και της Δικαιοσύνης γοήτευαν την πνευματική ελίτ. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ο νεοκαντιανός φιλόσοφος Βίλχελμ Βίντελμπαντ (Wilhelm Windelband) υποστήριζε την άποψη ότι τα ιδεώδη της *Bildung* πρέπει να εναρμονιστούν με τον προορισμό του ανθρώπου, ως ηθικού όντος, ούτως ώστε η ζωή να αναχθεί σε «*έργο τέχνης*»⁶⁸. Από τον Βίλχελμ Βίντελμπαντ ο Τσάτσος δέχθηκε σημαντικές επιρροές, οι οποίες, όπως στη συνέχεια θα δούμε, αποτυπώθηκαν στο έργο του και διαμορφώσαν τις απόψεις του για την απάντηση στο βασικό ερώτημα περί του σκοπού της ζωής (Μέρος 2^ο, Κεφ. 1^ο).

Αλλά και λίγο αργότερα, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, στη Γερμανία λόγω του ότι ήταν έντονη η ανησυχία της πολιτιστικής επιβίωσης, καθώς αυτή απειλούνταν με αφανισμό, σημειώθηκε ξανά έντονη τάση προς την καλλιέργεια της ιδέας της γερμανικής πολιτιστικής συγγένειας με την ελληνική αρχαιότητα. Αναζητήθηκαν στερεά ερείσματα καθώς μόνον ένα ισχυρό κράτος θα μπορούσε να εγγυηθεί την εθνική ιστορική αποστολή του ως έθνος που θα στηρίζονταν στην ιδιαίτερη πολιτισμική του ταυτότητα. Την ταυτότητα αυτή ήθελε να

⁶⁶ D. Held, "Hellenism, nationalism and the ideology of research in Humboldt's university" ανύσχυση από το διαδίκτυο: <http://bit.ly/2avLxs8> (ανακτήθηκε 11/9/2019).

⁶⁷ G. E. McCarthy, *Romancing Antiquity, German Critique of the Enlightenment from Weber to Habermas*, Rowman and Littlefield, 1977, σ.183.

⁶⁸ W. Windelband και Heinz Heimsoeth, «Lehrbuch der Geschichte der Philosophie», μτφ στα ελληνικά Μ.Ν.Σκουτερόπουλος, με τον τίτλο «Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας», MIET, 1991, τ.Γ' σ. 101.

στηρίζει στην καταγωγή, την γλώσσα, την ιστορία και την πολιτιστική κληρονομιά. Εγκαινίασε τότε η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία το εγχείρημα της “επαναγραφής” του παρελθόντος με απώτερο σκοπό να εφοδιαστεί «ο νέος άνθρωπος» με νέα στοιχεία, ώστε να δημιουργηθεί μία νέα πολιτιστική ταυτότητα που να συμφωνεί με τους στόχους του κράτους»⁶⁹. Αυτό το νέο εθνικό ιδεώδες, που εξέφραζε παράλληλα και ηγεμονικές αξιώσεις, μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από την καλλιέργεια μίας νέας ενιαίας πολιτιστικής κουλτούρας, τα χαρακτηριστικά της οποίας αναζήτησε στην αρχαία ελληνική παράδοση. Κατά τους Γερμανούς θεωρητικούς η αρχαία Ελλάδα παρήγαγε κανόνες και νόρμες που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν σε όλες τις μορφές της τέχνης, στην ποίηση, στην πολιτική και τη ρητορική, στη φιλοσοφία και στο δράμα, πλαισιώνοντας ένα νέο πολιτιστικό πρόγραμμα που στόχευε σε έναν νέο ανθρωπισμό (ουμανισμό). Αποτύπωση της τάσης αυτής και της πρωτοκαθεδρίας του ελληνισμού στην γερμανικότητα ήταν το βιβλίο της Βρετανίδας Ελίζα Μπάτλερ (Eliza Butler) με τον χαρακτηριστικό τίτλο *The tyranny of Greece over Germany* (Η τυραννία της Ελλάδας επί της Γερμανίας) που κυκλοφόρησε το 1935. Ανέφερε χαρακτηριστικά: «η Γερμανία είναι το τέλειο παράδειγμα της θριαμβεύουσας πνευματικής τυραννίας (της Ελλάδας)» και ότι η ουσία του γερμανικού πνεύματος έγκειτο «σ’ έναν αδιόρθωτο ιδεαλισμό, σ’ ένα απελπισμένο πάθος για το απόλυτο»⁷⁰. Η αγάπη για την Ελλάδα και ο αυτοπροσδιορισμός σε αναφορά με τους Έλληνες είχε γίνει μέρος της εθνικής πατρογονικής κληρονομιάς και είχε παραγάγει έναν «νέο ανθρωπισμό»⁷¹.

Στο ίδιο πνεύμα εκινείτο και η εθνικιστική και συντηρητική Γερμανική Φιλοσοφική Εταιρεία (Deutschen Philosophische Gesellschaft) η οποία ιδρύθηκε το 1917 και δημοσίευε εργασίες των Ελλήνων σπουδαζόντων τότε στην Χαϊλδεβέργη της και της «τριανδρίας της Χαϊδελβέργης», Κανελλόπουλου- Θεοδωρακόπουλου-Τσάτσου, καθώς επίσης και των Γερμανών φιλοσόφων με τους οποίους ο Τσάτσος συνέχισε να έχει πνευματικούς δεσμούς

⁶⁹ J. Chapoutot, «Ο Εθνικοσοσιαλισμός και η αρχαιότητα», *ό.π.*, σ. 19. Όπως περαιτέρω θα ειπωθεί την ίδια αντίληψη περί επαναγραφής και ορισμού του παρελθόντος θα καλλιεργήσει η ελληνική αστική διανόηση στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

⁷⁰ J. Chapoutot, «Ο Εθνικοσοσιαλισμός και η αρχαιότητα», *ό.π.*, σ. 201. Πρβλ. επίσης Sandra J. Peacock “Struggling with the daimon: Eliza M. Butler on Germany and Germans” *History of European Ideas* 32 (i) (2006), σ. 99-115.

⁷¹ Suzanne Marchand, *Down from Olympus Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*, Princeton University Press, Πρίνστον-Νιου Τζέρσεϋ, 1996, σ.72 και Jerry Toner, «Homer’s Turk. How classics shaped ideals of the East», Harvard University Press, Κεϊμπριτζ-Μασαχουσέτη και Λονδίνο 2013, στο Κατερίνα Πάπαρη, *Ελληνικότητα και αστική διανόηση στον Μεσοπόλεμο*, Ασίνη, Αθήνα 2017, σ. 99-100.

και συνεργασία στο περιοδικό «Αρχεῖον της Φιλοσοφίας» ὅπως θα δούμε παρακάτω. Κύριος στόχος της Εταιρείας ἦταν η αποσαφήνιση της μοναδικότητας του γερμανικού ἔθνους, ο προσδιορισμός των πολιτισμικών του ιδιαιτεροτήτων ὑστερα ἀπὸ την καλλιέργεια τόσων ετών και η διάρθρωση της μοναδικῆς αποστολῆς του στον σύγχρονο κόσμο⁷². Στα μέλη της εταιρείας συγκαταλέγονταν και νεοκαντιανοὶ φιλόσοφοι, ακαδημαϊκοί, οἱ οποίοι υπῆρξαν και καθηγητές «της Τριανδρίας της Χαϊδελβέργης» ὅπως ο Χάινριχ Ρίκερτ (Heinrich Rickert)⁷³, στον οποίο συνεχῶς αναφέρεται ο Τσάτσος, ο Ιούλιος Μπίντερ (Julius Binter) και ο Χάνς Φράιερ (Hans Freier). Την εγγύτητα του γερμανικού πνεύματος με το ελληνικό ενσωμάτωσε και οικειοποιήθηκε πλήρως ο εθνικοσοσιαλισμός, *φτάνοντας μέχρι και στο να ισχυριστεί την φυλετικὴ ταυτότητα με τους Ἴλληνας*⁷⁴.

Αυτό το κλίμα καλλιεργεῖτο την εποχὴ κατὰ την οποία ο Τσάτσος σπούδαζε στη Χαϊδελβέργη. Ὅλη αὐτή ὡστόσο η πνευματικὴ και ιδεολογικὴ κίνηση δεν παρέσυρε κανέναν ἀπὸ την «Τριανδρία της Χαϊδελβέργης» σε ακραίους ιδεολογικά ατραπούς, παρά, λειτούργησε ὡς εργαλεῖο μετουσίωσης των ιδεῶν που ἀντλήσαν ἀπὸ τις πρωτογενεῖς πηγές της αρχαίας ελληνικῆς γραμματείας. Ὅπως ἐπισημαίνει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος *«Μεταφέροντας στην Αθήνα την πνευματικὴ παράδοση της Χαϊδελβέργης, ἐπισημάναμε και την ελληνικὴ, σε μεγάλο βαθμὸ, καταγωγή της παραδόσεως αὐτῆς. Η Χαϊδελβέργη ὄχι μόνον δεν μας εἶχε ἀποξενώσει ἀπὸ την Ελλάδα, ἀλλὰ ἔκαμε μέσα μας ἀκόμα πιὸ συνειδητὴ την αἰώνια νεότητα του ἀρχαίου ελληνικού πνεύματος»*⁷⁵.

3. Ἐπιδράσεις ἀπὸ το φιλοσοφικὸ κίνημα του νεοκαντιανισμοῦ

Επειδὴ ο Κωνσταντῖνος Τσάτσος, ὅπως και ἄλλοι νεοἑλληνες διανοούμενοι ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ το νεοκαντιανισμό, θεωρεῖται σκόπιμο να ἀναφερθούμε ἐκτενῶς στο φιλοσοφικὸ αὐτὸ ρεῦμα καθὼς στη Χαϊδελβέργη παρακολούθησε ο Τσάτσος, ἀπὸ το 1924 ἕως το 1929, μαθήματα φιλοσοφίας και φιλοσοφίας του Δικαίου και τέθηκαν τότε οἱ θεωρητικὲς βάσεις του ἔργου του. Ὅλοι σχεδόν οἱ Ἴλληνες διανοητές που σπούδαζαν στην Χαϊδελβέργη την εποχὴ αὐτή,

⁷² H. Sluga, «Heidegger's Crisis, Philosophy and politics in Nazi Germany», Harvard University Press, 1992, σ. 101.

⁷³ Ο Ρίκερτ μαζί με τον Β. Βίντελμαντ θεωρεῖται ο θεμελιωτὴς της Σχολῆς της Βάδης ἢ Νοτιοδυτικῆς Σχολῆς του νεοκαντιανισμοῦ.

⁷⁴ H. Sluga, «Heidegger's Crisis» ὁ. π., σ. 20 και 97-98 και Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μᾶς ζωῆς*, ὁ. π., σ. 127.

⁷⁵ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Heidelberg, Ο χρυσὸς κρίκος του πνευματικῆς δεσμοῦ μας», στο *Αφιέρωμα* στον Κωνσταντῖνο Τσάτσο, ὁ. π. σ. 30.

προσέλαβαν και ιδιοποιήθηκαν στοιχεία της φιλοσοφικής αυτής παράδοσης που επηρέασε το μετέπειτα έργο τους.

Ως φιλοσοφικό ρεύμα ο Νεοκαντιανισμός (Neo-Kantianism) αναπτύχθηκε στην Γερμανία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα –γύρω στα 1860– ως τάση και σηματοδοτήθηκε από την στροφή στην μελέτη των έργων του Κάντ με σκοπό την αποκατάσταση της γενικής θεωρίας του για την γνώση ως βάσης της φιλοσοφίας, υποστηρίζοντας με θέρμη την «επιστροφή στον Κάντ» (*zurück zu Kant*) ως εναλλακτική λύση, τόσο στην μεταφυσική όσο και στον υλισμό. Η γνωστή αυτή φράση και σύνθημα διατυπώθηκε από τον Τσέλερ (Eduard Zeller το 1862 και μετά από τρία χρόνια, το 1865, ο Λίμπμαν (Otto Liebman) εξέδωσε το βιβλίο του με τίτλο *Kant und die Epigones* στο οποίο έκλεινε κάθε κεφάλαιό του με την φράση «*Πρέπει, λοιπόν, να πάμε πίσω στον Κάντ*». Έτσι ο Νεοκαντιανισμός πήρε διαστάσεις ολοκλήρου φιλοσοφικού κινήματος στην κεντρική Ευρώπη ενάντια στις μορφές της μετακαντιανής μεταφυσικής του γερμανικού ιδεαλισμού⁷⁶ αφενός (που εκπροσωπείτο από τους Φίχτε, Σέγκελ, Σέλιγκ, και εκαλλιεργείτο στους κόλπους του ρεύματος του Εγελιανισμού) και αφετέρου προς την θεωρία του θετικισμού⁷⁷, οι εκπρόσωποι του οποίου υποστήριζαν ότι επήλθε πλέον ο καιρός να αντικατασταθεί η φιλοσοφία από την επιστήμη. Στόχος υπήρξε η κριτική μελέτη των έργων του Κάντ με σκοπό την ερμηνεία περί της ισχύος της φιλοσοφικής του θεώρησης, την συγκριτική μελέτη και την αντιδιαστολή με τα άλλα φιλοσοφικά ρεύματα, καθώς, σύμφωνα με τη διδασκαλία του νεοκαντιανισμού η φιλοσοφία θα μπορούσε να ανασυγκροτηθεί και να εξακολουθήσει να υπάρχει ως έρευνα της εγκυρότητας των επιστημών. Κατά τον νεοκαντιανισμό, κάθε επιστήμη αφορμάται από ορισμένες δεδομένες αρχές, τα αξιώματα, προκειμένου, ακολουθώντας την προσήκουσα μέθοδο, να καταλήξει στην διατύπωση νέων προτάσεων. Καθώς οι επιστήμονες θεωρούν αυταπόδεικτο το κύρος των αξιωμάτων και των μεθόδων που μεταχειρίζονται, έργο της φιλοσοφίας είναι η διερεύνηση της εγκυρότητας των αρχών, των προϋποθέσεων και των μεθόδων επί των οποίων θεμελιώνεται η ισχύς των επιστημών. Στο έργο αυτό της φιλοσοφίας, όπως υποστήριζαν οι νεοκαντιανοί φιλόσοφοι, θα μπορούσε να

⁷⁶ Ο Γερμανικός Ιδεαλισμός ήταν το φιλοσοφικό κίνημα που σημάδεψε τη φιλοσοφία στη Γερμανία στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα και ήταν στενά συνδεδεμένο με το ρομαντισμό και την επαναστατική πολιτική του Διαφωτισμού (πηγή: <https://el.wikipedia.org>. Ιδεαλισμός).

⁷⁷ Ο Θετικισμός είναι «επιστημονικό φιλοσοφικό δόγμα το οποίο υποστηρίζει πως μία πρόταση ή ένας φυσικός νόμος είναι αληθής μόνο όταν είναι λογικά επαληθεύσιμος. Η επαλήθευση θα πρέπει να είναι κατ' ανάγκην έμμεση, δηλαδή μία πρόταση είναι αληθής μόνο όταν αν, συνδυαζόμενη με κάποια άλλη αληθή πρόταση, δίνει αληθή συμπεράσματα. Απορρίπτει καθετί υπερβατικό, απόκρυφες δυνάμεις που θεωρεί ανύπαρκτες και ασύλληπτες από τη νόηση. Ιδρυτής του είναι ο Γάλλος φιλόσοφος Αύγουστος Κοντ (Auguste Comte) (πηγή : <https://el.wikipedia.org/wiki/Θετικισμός>).

συμβάλει ουσιαστικά η μελέτη της γνωσιολογίας του Κάντ⁷⁸. Οι εισηγητές της επιχείρησαν να θεμελιώσουν τη φιλοσοφία ως μία νέα *επιστημολογία* (Erkenntnistheorie) η οποία θα της εξασφάλιζε επιστημονική εγκυρότητα αλλά και θα της έδινε επιπλέον την δυνατότητα να αποκτήσει έναν κριτικό ρόλο έναντι του ιδεαλισμού. Για το λόγο αυτό οι πρώτοι νεοκαντιανοί φιλόσοφοι στράφηκαν στην διασκευή του θετικιστικού δόγματος, επιδιώκοντας την συμφιλίωση μεταξύ υλισμού και ιδεαλισμού προβάλλοντας τη νέα επιστημολογία ως διαμεσολαβητή μεταξύ ιδεαλισμού και υλισμού. Παράλληλα, η νέα συστηματική φιλοσοφία στράφηκε προς έναν νέο ιδεαλισμό, ο οποίος «*διέφερε από τον εγγελητικό ιδεαλισμό κατά το ότι ο νέος αυτός ιδεαλισμός ήταν κριτικός και όχι εικονολογικός θεωρησιακός (Speculative) ιδεαλισμός*»⁷⁹.

Ο νεοκαντιανισμός κατέστησε εφικτό τον φιλοσοφικό στοχασμό επάνω στις επιστήμες και ταυτόχρονα στράφηκε με ενδιαφέρον στη γλώσσα, τους μύθους και τις μορφές του πολιτισμού. Παράλληλα, επρόκειτο και για μία φιλοσοφική δικαίωση στην θετικιστική αντίληψη του Κάντ για την γνώση και μία αντίδραση ενάντια στην μεταφυσική. Η επιστροφή στον Κάντ σήμαινε την επιστροφή στη φιλοσοφική παράδοση στο σύνολό της και στην αρχή της αντιμετώπισης της ιστορίας της φιλοσοφίας. Σε αυτό οφείλεται η εκ νέου ανάγνωση του Πλάτωνα από τον Νάτορπ (Paul Natorp)⁸⁰ υπό το φως του Κάντ και της υπερβατικής φιλοσοφίας. Το φιλοσοφικό αυτό ρεύμα προσέφερε επίσης τη δυνατότητα εξήγησης των κειμένων του Κάντ (ο Κασσίρερ “Ernst Cassirer” εξέδωσε τα άπαντα του Κάντ) αλλά και την φιλοσοφία του Β.Ντίλταιν (Wilhelm Dilthey) η οποία απορρέει άμεσα από τη νεοκαντιανή προβληματική και συγκεκριμένα από τον Κασσίρερ.

Ως κίνημα ο Νεοκαντιανισμός τροφοδότησε θεωρητικά πολλούς επιστημονικούς κλάδους. Αργότερα δέχθηκε έντονη κριτική από τον Χούσερλ (Edmund Gustav Albrecht Husserl) και τον Χάιντεγκερ (Martin Heidegger)⁸¹. Στο πλαίσιο της διδασκαλίας του δημιουργήθηκαν διαφορετικές σχολές ανάλογα με τη μέθοδο έρευνας. Οι σημαντικότερες είναι, αφ’ ενός η Σχολή του

⁷⁸ Θ. Πελεgrίνης, *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, γ’ έκδοση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, Λήμμα *Νεοκαντιανισμός*, σ. 408.

⁷⁹ K. C. Kohnke, «The Rise of Neo-Kantianism, German Academic Philosophy between Idealism and Positivism» translated by J. Hollingdale, Cambridge University Press, 1991, σ. 102, 108 και 136, στο Κατερίνα Πάπαρη, *ό.π.*, σ. 108.

⁸⁰ Ο Νάτορπ, το 1903, δημοσίευσε το έργο «Πλατωνική θεωρία των ιδεών». Στη μελέτη του αυτή ο Νάτορπ πραγματεύεται τον ρόλο των ιδεών στους πλατωνικούς διαλόγους και εξετάζει τη λογική λειτουργία των ιδεών ως πηγών γνώσης του εμπειρικού κόσμου. Οι ιδέες δεν είναι πράγματα αλλά θεμελιωτικές υποθέσεις, με τις οποίες «*η νόηση τρόπον τινά διαμορφώνει το αντικείμενό της προσβλέποντας σε αυτό, αντί να το λαμβάνει απλώς ως δεδομένο*». Paul Natorp, «Η περί των Ιδεών Θεωρία του Πλάτωνος», μτφ. Μ. Τσαμαδός, Ο Κοραΐς, Αθήνα 1929, σ. 11. (Σε μορφή PDF στο διαδίκτυο. Πηγή : <http://www.kenef.phil.uoi.gr>)

⁸¹ Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, Λήμμα *Νεοκαντιανισμός*, Πάπυρος, τ. 45.

Μαρβούργου (Κοέν, Νάτορπ, Κασσίρερ, Χάρτμαν “Paul Nicolai Hartmann”) και αφ ετέρου η Σχολή της Βάδης ή η Νοτιοδυτική Σχολή (Βίντελμπαντ, Ρίκερτ, Μίνστερμπεργκ “Hugo Muensterberg”). Η πρώτη με επίκεντρο τις αξίες και η άλλη με επίκεντρο τη φύση. Η Σχολή της Βάδης ή νοτιοδυτική σχολή της Χαϊδελβέργης στράφηκε προς την τάση του αξιολογικού νεοκαντιανισμού και επικέντρωσε το ενδιαφέρον της στη μελέτη της αξιολογίας⁸². Το τέλος του Νεοκαντιανισμού ορίζεται στα 1929, με την επικράτηση της οντολογίας έναντι του νεοκαντιανισμού, στους *Αντιλόγους του Νταβός* (Davoser Disputationet), όπως αποκαλέστηκε ο δημόσιος διάλογος μεταξύ Martin Heidegger και Ernest Cassirer στο πλαίσιο του σεμιναρίου του Νταβός⁸³.

Σε αυτό το κλίμα σπούδασαν και οι Έλληνες διανοητές, « η Τριανδρία της Χαϊδελβέργης». Και όπως αναφέρει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος: «Όσοι σπουδάσαμε στη Χαϊδελβέργη στη δεκαετία του 1920, ζήσαμε μέσα στην ατμόσφαιρα της τρίτης μεγάλης εποχής του πανεπιστημίου της. Μικρή η ωραία πόλη, ήταν περιτυλιγμένη ολόκληρη από την ατμόσφαιρα αυτή, που ήταν παντού- σε κάθε δρόμο, σε κάθε γωνιά, ακόμα και σε κάθε σπίτι ή πανδοχείο, διάχυτη και πυκνή[...]. Εδώ στη Χαϊδελβέργη ήταν άμεσα αισθητή και η μακρά παράδοση των αιώνων»⁸⁴. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος παρακολούθησε εκεί ανελλιπώς τις παραδόσεις μαθημάτων σπουδαιών καθηγητών. Από αυτούς ξεχωρίζει τον Ρίκερτ, τον Γιάσπερς (Karl Theodor Jaspers), τον Ράντμπρουχ (Gustav Radbruch), τον Βέμπερ (Maximilian Karl Emil Max Weber), και τον Γκούντολφ (Friedrich Gundolf). Όμως, όπως ο ίδιος ο Τσάτσος τονίζει: «[...], ο άνθρωπος που με έβγαλε από τις πλάνες μου, που με έβαλε στον ίδιο δρόμο, που με δίδαξε γραμματική και συντακτικό της φιλοσοφίας, που με κέρδισε πνευματικά για πάντα είναι ο Rikert. Το μάθημά του ήταν για μένα ιεροτελεστία»⁸⁵. Η παρουσία του Ρίκερτ ως δασκάλου σημάδεψε την πνευματική πορεία της Τριανδρίας της Χαϊδελβέργης και έδρασε καταλυτικά

⁸² Η Αξιολογία ως κλάδος της φιλοσοφίας είναι η γενική ονομασία που χρησιμοποιείται για τη θεωρία της αξίας καθώς αναφέρεται στη συστηματική και διεξοδική έρευνα των αξιών και ειδικότερα ζητημάτων όπως η υφή των αξιών, οι κατηγορίες ή τα είδη των αξιών (ηθικών, αισθητικών, θρησκευτικών, λογικών, επιστημονικών κ.ά.), οι σχέσεις μεταξύ των αξιών, τα κριτήρια και η ιεράρχηση των αξιών. Η Αξιολογία, αρχικά, έγινε επιστήμη μέσα από την εργασία του Καθηγητή Robert S. Hartman, ο οποίος τεκμηρίωσε λογικά τη θεωρία της αξίας, θέτοντας έτσι τις βάσεις μιας «επίσημης», επιστημονικής αξιολογίας – επικεντρωμένης στην πρώτη λογική ιεραρχία της αξίας (hierarchy of value). Το 1967, η αξιολογία έγινε μαθηματική επιστήμη, βασισμένη στη θεωρία του Καθηγητή Robert S. Hartman όπως αυτή δημοσιεύτηκε στο «The Structure of Value: Foundations of a Scientific Axiology», *British Journal for the Philosophy of Science* 19 (2):179-180 (1968).

⁸³ Έρνεστ Κασσίρερ, «Κάντ: Η ζωή και το έργο του», μτφ. Γεωργιωργιάκης Σ., εκδ. Ίδικοτος, Αθήνα, 2006, σ. 7.

⁸⁴ Π. Κανελλόπουλος, «Σελίδες για τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο», *Αποσπάσματα από το δοκίμιο «Heidelberg, ο χρυσός κρίκος του πνευματικού δεσμού μας»*, ό. π., σ. 4-5, 104-105, 110-130.

⁸⁵ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μια ζωής*, ό. π. σ. 127-128.

και στους μετέπειτα φορείς του νεοκαντιανισμού στην Ελλάδα, οι οποίοι ήταν μαθητές τους την εποχή εκείνη⁸⁶. Ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος αναφέρει πως ο Ρίκερτ είναι ο τελειωτής του εκατόχρονου έργου των Γερμανών φιλοσόφων, του χωρισμού των δύο κόσμων, του ιστορικού και του φυσικού, που πρώτος ο Έγκελσ συνέλαβε και θεωρεί ότι ο Ρίκερτ είναι, μετά τον Έγκελο, ο συστηματικότερος νους με το κριτικότερο πνεύμα και αυτός που μετά τον Fischer και τον Βίντελμαντ, έδωσε αίγλη στην έδρα της φιλοσοφίας της Χαϊδελβέργης και δημιούργησαν την παράδοση, την δυνατή και βαρειά, που κρατάει την μικρή πόλη σε ζηλευτό ύψος⁸⁷ και γεμάτος θαυμασμό για τον καθηγητή τους ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος προσθέτει: *«[...] το παρουσιαστικό της ουσίας, η παρουσία της ουσίας, γιατί όσο άκουγα τα μαθήματα του Heinrich Rickert και όσο ερχόμουνα κοντά του, τόσο περισσότερο μου φανερώνονταν η ουσία της παρουσίας, του παρουσιαστικού. Βρήκα στον Rickert ότι ακριβώς χρειαζόταν ένας άνθρωπος που έρχεται από τα νότια μέρη στον Βορρά.[...]. Κάθε καινούργιο εξάμηνο ήτανε κι ένα βήμα προς την κατάκτηση του βάθους και της εσωτερικής ομορφιάς που είχε η προσωπικότητα του Rickert και ένα νέο βήμα προς την βαθμιαία ανακάλυψη του δικού μου εγώ. Και είναι δύσκολο ίσως να ειπωθεί και ν' ακουσθεί πως ο πόθος εκείνος προς την μουσική και το βάθος πραγματοποιήθηκε πλέρια και τον καιρό που ο Rickert, το καλοκαιρινό εξάμηνο του 1924 δίδασκε περί Λογικής, ως θεωρίας της επιστήμης. Τότε φανερώθηκε ολάκερη η ουσία του φιλοσόφου-άνοιξε μπροστά μου όλη η προσωπικότητα και είδα τη δύναμη του φιλοσοφικού ανθρώπου. Έβλεπες τον λ ό γ ο να αναδύεται από το άπειρο φιλοσοφικό*

⁸⁶ Ο Χάινριχ Ρίκερτ από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του νεοκαντιανισμού-και πίο συγκεκριμένα της Σχολής της Βάδης ή Νοτιοδυτικής σχολής- διαδέχθηκε στο πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης τον Βίντελμαντ, ο οποίος θεωρείται ο ιδρυτής της Βαδικής σχολής του νεοκαντιανισμού. Βασικός στόχος του Ρίκερτ ήταν μέσα από τη μελέτη των λογικών και γνωσιολογικών θεμελίων των φυσικών επιστημών και των ιστορικών κλάδων να εξασφαλίσει την «ενότητα της πραγματικότητας και των αξιών». Ευθυγραμμιζόμενος με την άποψη του Βίντελμαντ, σύμφωνα με την οποία οι φυσικές επιστήμες στοχεύουν στη διατύπωση φυσικών νόμων, ενώ οι ιστορικές επιστήμες αναφέρονται σε καθέκαστα γεγονότα, ο Ρίκερτ παρατήρησε ότι η «πραγματικότητα καθίσταται φύση όταν την σκεπτόμαστε εν σχέσει με το καθ' έκαστον ή το ατομικό». Επειδή, κατά τον Ρίκερτ, οι ιστορικές επιστήμες -η ιστορία, η αισθητική, η ηθική, οι θεσμοί κλπ- ασχολούνται με τα καθέκαστα, είναι αναγκαία η επιλογή των γεγονότων όπου αναφέρονται αυτές, η οποία, με τη σειρά της προϋποθέτει την ύπαρξη ορισμένων αξιών, εν ονόματι των οποίων επιχειρείται αυτή. Έτσι, σύμφωνα με τον Ρίκερτ, η ιστορία είναι επιστήμη των αξιών, οι οποίες όμως, για να αποκτήσει η ιστορία αντικειμενικό κύρος και να μην εκπέσει σε απλή προπαγάνδα, θα πρέπει να μην είναι αυθαίρετες αλλά να είναι καθολικές, χωρίς αυτό να αποκλείει την ποικιλία των αξιών. Ο Ρίκερτ σε αντίθεση προς τον Κάντ ο οποίος διέκρινε στο λόγο δύο μόνο βασικές διαστάσεις, τον θεωρητικό λόγο και τον πρακτικό λόγο, διέκρινε διάφορα επίπεδα αυτού, καθένα από τα οποία είναι συνηρητησμένος σε μιά βασική αξία. Σύμφωνα με τα παραπάνω ο τομέας της λογικής αφορά την αξία της αλήθειας, ο τομέας της αισθητικής αναφέρεται στην αξία του ωραίου, ο τομέας της ηθικής στοχεύει στο αγαθό, ο τομέας της θρησκείας είναι συνυφασμένος με τον καθαγιασμό του ανθρώπου. (Πηγή: *Λεξικό της Φιλοσοφίας, ό. π., Λήμμα Ρίκερτ Χάινριχ*, σ. 1160-1161).

⁸⁷ Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, «Τα εβδομήντα χρόνια του Η. Ricker», στο *Αρχείον*, έτος Δ', τεύχος 4^ο, σ. 353-357.

πάθος του Rickert, πάθος που δεν το βρίσκεις ίσως πάντα στα έργα του. Ο σκοπός της αληθινής παιδείας είχε μ' αυτό εκπληρωθεί. Άθελα κ' άζαφνα γεννήθηκε ύστερα μιά άλλη σχέση μέσα μου προς τον Rickert, η "φιλία" που σημαίνει και βαραίνει περισσότερο από τον "έρωτα" γιατί η "φιλία" είναι κάτι γαλήνιο, διάφανο και συνδέει βαθύτερα από τον "έρωτα". Αυτή η "φιλία" ήταν η ανώτατη αξία που πήρα μαζί μου όταν έφυγα από το Βορρά»⁸⁸.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αναφέρει ότι ο Ρίκερτ είναι ο πρώτος που ταξινόμησε, κατά τον συστηματικότερο δυνατόν τρόπο, τους σκοπούς και τις μεθόδους της γνώσης «αναγαγών όλους τους σκοπούς και όλες τας μεθόδους εις το αυτό επίπεδον αξιοπρεπείας»⁸⁹.

Ο Θεμιστοκλής Τσάτσος, μαθητής του και αυτός του Ρίκερτ αναφέρει: «Μειλίχια και ήρεμος η διδασκαλία του, διείπετο πάντοτε από την κλασσικήν πεποίθησιν ότι δεν είναι δημιούργημα της συνειδήσεως ενός εκάστου η αλήθεια, αλλ'ότι αυτή αποκαλύπτεται δια την ενδελεχούς επιστημονικής ερεύνης. Δια τούτο, οσηδήποτε κι άν υπήρξεν η άλλωστε δικαία υπερηφάνεια του δια το έργον του, υπερίσχυσεν αυτής πάντοτε ο θαυμασμός του προς την αλήθειαν, την οποίαν επίστευεν ότι απεκάλυπτε μόνον. Έχθη τοιουτοτρόπως ο H. Rickert εις την μετριοφροσύνην η οποία δεν έχει σχέσιν με την ανάγκην της ιδίας αυτών ταπεινώσεως την οποίαν θρησκευτικώς εξημμένοι συνειδήσεις συναισθάνονται, εις την μετριοφροσύνην, η οποία ισούται προς την μέχρι των ορθώς τεθέντων ορίων εκδηλωμένη αυτοπεποίθησιν, προς την μετριοφροσύνη εκείνην, η οποία αποτελεί την υπερηφάνειαν αληθώς μεγάλου ανδρός. Υπήρξε δε αυτή η σπουδαιότερα ηθική αρετή της προφορικής του διδασκαλίας[...]. Η τοιαύτη δε συνένωσης της λογικής και της ηθικής αυτού αρετής αποτελεί την φωτεινότεραν απόδειξιν της αληθούς του ανδρός σοφίας. Διότι σ ο φ ό ς, όχι μόνον φ ι λ ό σ ο φ ο ς ιδού τί, πιστεύουν οι μαθηταί του, υπήρξεν, εν μιά λέξει, ο H. Rickert»⁹⁰.

Η μορφή του Ρίκερτ για τον Τσάτσο είχε υπερβατικά στοιχεία και η διδασκαλία του άγγιζε την ψυχή του. Γράφει: «Είναι ξέχειλη από ζωντανή ψυχική ουσία, η ομιλία του, ως και το σχήμα του χεριού του, ως στις κινήσεις των δακτύλων του φθάνει η αριστοκρατική του πνευματικότητα, που βέβαια δεν τρέφεται από λογικές συναγωγές, αλλά ξεχύνεται από τη μεστή και ολοκληρωμένη προσωπικότητα, από την ψυχή, όπου ο λόγος καθώς και οι άλλες αξίες της

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 356.

⁸⁹ Π. Κανελλόπουλος, «Max Weber και Heinrich Rickert, Μία σελίς της ιστορίας του πνεύματος», *Αφιέρωμα για τα εβδομήντα χρόνια του H. Rickert*, Αρχεϊόν της Φιλοσοφίας και των Επιστημών, έτος Δ', τεύχος 4^ο, (Ιούλιος 1933), σ. 363.

⁹⁰ Θεμ. Α. Τσάτσος, «Ο H. Rickert ως Διδάσκαλος», στο ίδιο, σ. 358-360.

ζωής βρίσκουν την ενότητα που τις ζωντανεύει και τις καθιερώνει»⁹¹. Πολύ συχνά, εκφράζεται με ευγνωμοσύνη για την συνάντηση αυτή. Χρόνια αργότερα, στην αυτοβιογραφία του, με γλαφυρή αφήγηση, περιγράφει ζωντανά τον καθηγητή του, ο οποίος έπασχε από προβλήματα αγοραφοβίας και έπρεπε να ακολουθηθεί μία ολόκληρη διαδικασία, ωςάν ιεροτελεστία, μέχρις ότου φτάσει στην αίθουσα διδασκαλίας και καθίσει, λόγω του προβλήματος, σε μία βαθιά πολυθρόνα, αντί στην έδρα, και από εκεί, επικρατώντας άκρα σιωπή στο ακροατήριο να διδάξει τα υψηλότερα νοήματα με την καθαρότερη διατύπωση⁹².

Ως ακροατής της διδασκαλίας του Ρίκερτ, περί του *Τί είναι ιστορία και πώς εργάζεται* γνώρισε ο Τσάτσος τον τρόπο της έρευνάς του, ο οποίος στηριζόμενος στον προκάτοχό του Βίντελμπαντ, έγινε γνώστης των πορισμάτων της έρευνας, που δεν αφορούν μονάχα την έκθεση ιστορικών γεγονότων αλλά επεκτείνονται στην πηγή του προβλήματος. Τα μαθήματα αυτά ήταν αποφασιστικής σημασίας για τον τρόπο που ο Τσάτσος συνέλαβε και αποτύπωσε τις ιδέες του για την ιστορία και τον Ύπατο σκοπό της, όπως κατωτέρω θα αναλυθεί. Ο ίδιος σημειώνει: «Στο κέντρο της μεθοδολογίας της ιστορίας στέκεται η έννοια της *αξίας*, που αν και έννοια πολύ παλιά, πήρε όμως μία εντελώς νέα ζωή στα χέρια του Rickert. Η αξία είναι αρχή της γνώσεως και σ' αυτήν στηρίζεται τελικά η γνωσιολογία του Rickert. Κοιταγμένη από τη σκοπιά της αξίας η Κριτική του καθαρού Λόγου παίρνει μία ζωντανία που δεν βρίσκει την κάπως στενότερη και καθαρά μαθηματική σύλληψη της μαρβουργιανής σχολής. Με την αξία δυναμώνει το «αυθόρμητο» της σκέψης, καθαρίζεται το νόημα της κρίσης, που κατά βάθος είναι αξιολογικό, και τέλος συνδέεται η γνώση με τις άλλες λειτουργίες του πνεύματος με τόπο βαθύτερο που οδηγεί στα 'πρωτεία' του πρακτικού λόγου, αυτό ίσως το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της γερμανικής ιδεοκρατίας, και μας ανεβάζει από ένα δρόμο απλό και θάλαγα φυσικό, στην αρχική ενότητα του συνειδότης. [...]. Φορέας της γερμανικής ιδεοκρατίας από τους αγνώτερους, είχε στους τωρινούς καιρούς ν' αντιμετωπίσει ο Rickert τις πιο ποικιλότητες φιλοσοφικές ροπές του συρμού. Είχε αποστολή να βοηθήσει (και το λέμε με συγκίνηση και ευγνωμοσύνη) να μας βοηθήσει μιάν ώρα αρχήτερα να βγούμε από τις φιλοσοφικές προλήψεις, που έχουν τα προσόντα του νέου, του εύκολου, του απειθάρχτου, γενικά να λυτρωθούμε από την πρόχειρη και την ανιστόρητη σκέψη[...]. Αντιμετώπισε τη «φιλοσοφία της ζωής», τη «φιλοσοφία του συρμού» με τη βαθείά του συνείδηση της ιστορίας

⁹¹ Κ. Τσάτσος, «Ο Rickert και η Αϊδελβεργιανή παράδοση», στο ίδιο, σ. 361.

⁹² Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π., σ. 127.

του πνεύματος»⁹³. Τη θεωρία του Ρίκερτ αποτύπωσε ο Τσάτσος στο βιβλίο του «Der Begriff des positive Rechts» (Η έννοια του Θετικού Δικαίου)⁹⁴. Το βιβλίο είχε πολύ θετικές κριτικές από σπουδαίους συγγραφείς της εποχής και ο ίδιος ο Ρίκερτ τη θεώρησε ως την καλύτερη εφαρμογή της θεωρίας του στο χώρο της Φιλοσοφίας του Δικαίου. Η γνώμη αυτή που μεταφέρθηκε στον Τσάτσο από τον Θεοδωρακόπουλο, αν και άγραφη, θεωρήθηκε έπαινος και αμοιβή για τον νεαρό φοιτητή και διατηρήθηκε στην μνήμη του μέχρι το βαθύ του γήρας, καθώς λίγο πριν -το 1904- είχε προηγηθεί το βιβλίο *Rechts philosophie* του Εμίλ Λάσκ (Emil Lask), ενός σημαντικού φιλοσόφου που επρόκειτο να χάσει νέος τη ζωή του το 1914 στο μέτωπο του Μεγάλου Πολέμου⁹⁵. Βασιζόμενος στην θεωρία του Rickert για την αξία της ιστορίας και την σύνδεση της γνώσης με τις λειτουργίες του πνεύματος σε βαθύτερο τόπο που οδηγεί στην αρχική ενότητα του «συνειδότης», ο Τσάτσος συγκρότησε το ιδεοκρατικό του σύστημα, συνδέοντάς το ταυτόχρονα με την συγγένεια της αξιολογίας με τις βαθύτερες μορφές της ελληνικής σκέψης. Εκεί στήριξε ο Τσάτσος την πίστη «*πως το παλιό δένδρο της ελληνικής ιδεοκρατίας γρήγορα θα ροδαμίσει ξανά και θα πάρει ένα ψήλος, που μετριέται από την αντίδραση που κιάλας η προαίσθηση του υψωμού του έχει προκαλέσει. Όσοι είναι ενωμένοι γύρω από αυτήν την προσπάθεια πάντα θα αναβαπτίζονται με ευγνωμοσύνη στην ανάμνηση του Rickert, του πνευματικού γόνου της αιώνιας νεότητας των Ελλήνων*»⁹⁶. Όταν αργότερα είχε να αντιμετωπίσει ιδεολογικά ζητήματα, στηρίχτηκε στο ιδεοκρατικό σύστημα και στην παράδοση της Χαϊδελβέργης, με πρώτο το έργο του Ρίκερτ για να αντιμετωπίσει τις θεωρίες του ιστορικού υλισμού θεωρώντας το ως το *δραστικότερο αντιφάρμακο* στο πρόβλημα των θεωριών αυτών.

Ο Τσάτσος δεν θέλησε, άγνωστο για ποιο λόγο, να υποβάλει το έργο του ως διδακτορική διατριβή στη Χαϊδελβέργη αλλά προτίμησε μετά τη δημοσίευσή του να επιστρέψει στην Αθήνα. Το βιβλίο όμως είχε γίνει γνωστό και είχε κάνει αίσθηση και στην Ελλάδα. Αλλά

⁹³ Στο ίδιο, σ. 362-363

⁹⁴ C. Tsatsos, «Der Begriff des positive Rechts» (Χαϊδελβέργη 1928), 193 σελίδες. Εκτεταμένη βιβλιοκρισία του έργου από τον Γκέοργκ Κλάινφελλερ (Georg Kleinfeller) δημοσιεύθηκε στο επιστημονικό περιοδικό *Archiv fur die zivilistische Praxis* 132 (1930) σ.106 επ. Στο βιβλίο αναφέρθηκε επίσης εκτενώς ο K. Larentz, *Rechts-und Statsphilosophie der Gefenwart* (1^η έκδοση Βερολίνο 1931), 36 επ.

⁹⁵ Ο Emil Lask (1875-1915) ήταν ο πιο επιφανής και φιλοσοφικά πολύπλοκος μεταξύ των φοιτητών του Rickert και του Windelband που ευθυγραμμίζονταν με τη φιλοσοφική τους άποψη. Μετά τις σπουδές του δίπλα στον Windelband στη Χαϊδελβέργη και στον Rickert, ο Lask έγραψε υπό τον Rickert το 1902 τη διατριβή του “Fichte’s Idealism and History”. Ο Lask παρέμεινε ως καθηγητής στη Χαϊδελβέργη, όπου έγραψε τα έργα: «The Logic of Philosophy and the Dotrine of the Categories» (1911), και «The Doctrine of Judgment» (1912).

⁹⁶ Κ. Τσάτσος, «Ο Rickert και η Αϊδελβεργιανή παράδοση», *ό. π.*, σ. 361.

πέρα από τις μεταπτυχιακές του σπουδές, ο Τσάτσος ασχολήθηκε με ιδιαίτερο ζήλο με την λογική και κυρίως με την γνωσιολογία. Μέσα από την εντατική μελέτη δύσβατων κειμένων στράφηκε τότε οριστικά στην φιλοσοφία. Ο ίδιος αναφέρει: *«Ποτέ δεν μελέτησα για να πάρω ένα πτυχίο ή να κατακτήσω ένα αξίωμα. Δεν ήταν μέσον η μελέτη μου για κάποιον εγκόσμιο σκοπό. Ήταν έρωτας για το επιστητό το ίδιο, για το βάθος του στοχασμού, για το κάλλος του λόγου. Ήμουν κατά τούτο Πλατωνικός: “εργαζόμενος μουσικήν εποίουν”»*⁹⁷.

4. Η «Τριανδρία της Χαϊδελβέργης».

Ο Τσάτσος μετέβη στη Χαϊδελβέργη το 1924. Στην ίδια πόλη, είχαν ζήσει πριν από εκείνον και οι άλλοι δύο της «Τριανδρίας», ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο οποίος έμεινε εκεί μέχρι το έτος 1923, όπου είχε αναγορευθεί διδάκτωρ του Δικαίου και ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, ο οποίος έμεινε εκεί μέχρι το 1928. Οι τρεις έμελλε να συνδεθούν με βαθιά φιλία και να συνεργαστούν αργότερα για την έκδοση του περιοδικού «Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών». Ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, μετά τις βασικές σπουδές του στην Ελλάδα φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, στο τμήμα Κλασικής Φιλολογίας και Φιλοσοφίας (1920-1922), και αμέσως μετά συνέχισε τις σπουδές του στη Χαϊδελβέργη ως το κέντρο του φιλοσοφικού στοχασμού της εποχής εκείνης.

Για την επιρροή που άσκησε στον Τσάτσο η παραμονή του εκεί ο ίδιος σχολιάζει: *«Μέσα σ’ αυτήν την πλούσια πνευματική παράδοση και ατμόσφαιρα συντελέστηκε η πνευματική μου παιδεία. Κατά την περίοδο αυτή [...] είχα συλλάβει εν σπέρματι όλες τις κεντρικές ιδέες που έμελλε να με απασχολήσουν σε όλη μου τη ζωή»*⁹⁸. Για το ίδιο θέμα ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αναφέρει: *«Λίγον καιρό πριν φύγω από τη Χαϊδελβέργη, είχε φθάσει εκεί, αφού είχε κάμει τις σπουδές του στην Αθήνα και στην Βιέννη, ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος. Τον συνάντησα για πρώτη φορά στο Cafe Krall, ένα ζαχαροπλαστείο στην Hauptstrasse σε μικρή απόσταση από το κεντρικό παλαιό κτίριο όπου εσύχναζαν καθηγητές και φοιτητές[...]. Εκεί-σε ορισμένο πάντοτε τραπέζι – καθόταν πολλές ώρες, κάθε μέρα, βυθισμένος σε πλήθος χαρτιά και βιβλία ή στον εαυτό του, πράγμα που δεν τον εμπόδιζε να είναι ευπροσήγορος σε όσους από εμάς τους νέους του έδειχναν σεβασμό, ο σοφός της Χαϊδελβέργης, που δεν είχε ανάγκη ούτε να γίνει καθηγητής, ούτε να διακριθεί με όποιο άλλο τρόπο. Το όνομά του ήταν Kurt Wildhagen. Ήταν, δανείζομαι τις λέξεις από έναν στίχο του Εμπεδοκλή*

⁹⁷ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό.π., σ. 133.

⁹⁸ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Αγαπημένη μου Χαϊδελβέργη*, Εστία, Αθήνα 1980, σ. 69-70.

“φυγός θεόθεν και αλήτης”. Ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος τιμήθηκε όσο κανείς άλλος με τη φιλία του Wildhagen. Όταν πέθανε, στο 1949, ο άσημος «σοφός» της Χαϊδελβέργης, η πόλη ολόκληρη τον συνόδευσε, σα να ήταν το διασημότερο τέκνο της, στην τελευταία του κατοικία. Τη βιβλιοθήκη του ολόκληρη την αφιέρωσε στον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο, κι αυτός, που το πληροφορήθηκε αργότερα από τον Θεμιστοκλή Τσάτσο, την παραχώρησε στον Δήμο της Χαϊδελβέργης»⁹⁹.

Με τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο συνδέθηκε ο Τσάτσος στενά, με οικογενειακή φιλία, η οποία «έλαβε με τον καιρό τη σφραγίδα μιάς σταθερής αξίας και μιάς εσωτερικής ανάγκης»¹⁰⁰. Σχολιάζοντας τη στενή αυτή σχέση αναφέρει ότι η μητέρα του τον αποκαλούσε «το τρίτο παιδί της οικογένειας» και τον υποστήριξε, πράγματι, σαν το τρίτο παιδί της, προκειμένου να ολοκληρώσει τις σπουδές του. Για την ιδιαίτερη οικογενειακή σχέση που αναπτύχθηκε με τον Ι. Θεοδωρακόπουλο, ο Κ. Τσάτσος αναφέρει: «Και αυτός βρήκε καταφύγιο σ’ εμάς κι εμείς σ’ αυτόν [...]. Η μάνα, όταν είδε ότι ο Γιάννης είχε ανάγκη να μείνει ακόμα στη Χαϊδελβέργη για να εκδώσει τον Πλωτίνο του, έγραψε στον Βενιζέλο στο Παρίσι και τον παρακάλεσε να ενισχύσει τον Γιάννη οικονομικά και έτσι πέτυχε πράγματι για τον Γιάννη μιά μηνιαία ενίσχυση για ένα χρόνο που του επέτρεψε να μείνει όσο χρειαζόταν στο εξωτερικό»¹⁰¹.

⁹⁹ Π. Κανελλόπουλος, «Heidelberg, Ο χρυσός κρίκος του πνευματικού δεσμού μας», ό. π., σ. 532.

Ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος έμεινε στη Χαϊδελβέργη από το 1922 ως το 1925, και παρακολούθησε τα μαθήματα των Κάρλ Γιάσπερ, Άλφρετ Βέμπερ, Έρντουαρτ Χόφμαν, Έρνεστ Ρόμπερτ Κάσιους και αυτά του καθηγητή Χάινριχ Ρίκερτ, για τις φιλοσοφικές απόψεις του οποίου αργότερα συνέγραψε και εξέδωσε ιδιαίτερο βιβλίο. Το 1925 αναγορεύτηκε Διδάκτορας της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης, με θέμα της διατριβής του τη «Διαλεκτική του Είναι στον Πλάτωνα», (*Platoon's Dialectic des Seins*) που τιμήθηκε από τους καθηγητές Rickert και Hoffmann κατατάσσοντάς την στη σειρά των φιλοσοφικών διατριβών που εξέδιδαν και εντάχθηκε ως αυτοτελές βιβλίο στη σειρά Χαϊδελβεργιανών πραγματειών Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Φιλοσοφίας (*Heidelberger Abhandlungen zur Philosophie und ihrer Geschichte*). Είχε θέμα την αναζήτηση της διάκρισης μεταξύ «πέρατος» και «απειρού», μεταξύ «μορφής» και «αμόρφου», «μορφής» και «απροσδιορίστου», σε όλους τους λεγόμενους λογικούς διαλόγους του Πλάτωνος, στον Σοφιστή, στον Θεαίητο, στον Παρμενίδη, στον Πρωταγόρα και τον Γοργία. Όλα τα μεταγενέστερα έργα του Θεοδωρακόπουλου έχουν αφετηρία την διδακτορική του διατριβή. Λίγο αργότερα, το 1928, εξέδωσε τη μονογραφία για τη «Μεταφυσική του Είναι στον Πλωτίνο» και την ίδια χρονιά επέστρεψε στην Ελλάδα. Το 1975 ίδρυσε στο χωριό Μαγούλα της Σπάρτης, κοντά στον Μυστρά, την ελεύθερη σχολή φιλοσοφίας "Ο Πλήθων". (Πηγή: [Wikipedia.org/wiki/Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος](http://Wikipedia.org/wiki/Ιωάννης_Θεοδωρακόπουλος)). Μαθήματα στη σχολή του Θεοδωρακόπουλου παρέδωσε και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος.

¹⁰⁰ Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Αγαπημένη μου Χαϊδελβέργη*, ό. π., σ. 297.

¹⁰¹ Αναφερόμενος ιδιαίτερα ο Τσάτσος στη διαμονή του Ιωάννη Θεοδωρακόπουλου στη Χαϊδελβέργη γράφει χαρακτηριστικά για τις κοινωνικές του επαφές: «Η κοινωνία της Χαϊδελβέργης ήταν πολύ μικρή. Ο Γιάννης μαζί με τον μέντορά του, τον Βίλντχάγκεν είχε μπει σε μερικά σπίτια όπως της χήρας του Μάξ Βέμπερ, της Μαριάννας Βέμπερ, της κυρίας Γιάφφε και της κυρίας Χόφσταϊν[...]. Θυμάμαι ότι ήρθε σ’ εμάς μια δυό φορές ο Γκούντολφ, ο πιο μεγάλος κριτικός της γερμανικής λογοτεχνίας, ο άνθρωπος που έγραψε τη σημαντικότερη μελέτη για τον Γκαίτε, ένας κλασικός του γερμανικού λόγου, ο πιο στενός φίλος του Στέφαν Γκεόργκε (Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό.π.,σελ. 215).

Στη Χαϊδελβέργη γνωρίστηκε ο Θεοδωρακόπουλος με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο μέσω του Γιώργου Καρανικολού ο οποίος σπούδαζε εκεί Πολιτικές Επιστήμες. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος¹⁰², γιός και αυτός μικροαστικής οικογένειας της Πάτρας στάλθηκε στη Γερμανία για σπουδές. Ανέφερε σχετικά: « Η παιδική μου ηλικία είναι συνυφασμένη από μιά μοναξιά προσωπική[...]. Η Πάτρα είχε τότε μιά ιδιοτυπία. Ήταν σαν σύνδεσμος μεταξύ Δύσης και Αθήνας. Είχε άμεση υποστήριξη από τα Επτάνησα και έμμεση από την Ιταλία. Οι οικογένειες μικροαστικής οικονομική καταστάσεως είχαν κυβερνάντες είτε Εγγλέζες, είτε Γερμανίδες, είτε Αυστριακές. Το ίδιο και η δική μας οικογένεια. Ο πατέρας καταγόταν από χωριό, γεννήθηκε σε χωριό. Ο ίδιος μαζί με τον αδελφό του σπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Πάτρας φαρμακοποιός. Η μάνα κρατούσε από πολιτική οικογένεια. Αδελφός της ο Δημήτρης Γούναρης, θείος αγαπημένος, που όσο ζούσε δε σταμάτησε να μου μιλά ούτε λεπτό για τις αξίες της ελευθερίας»¹⁰³. Στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1920 ο Κανελλόπουλος μεταβαίνει στη Χαϊδελβέργη για μεταπτυχιακές σπουδές και εγγράφεται στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου. Παράλληλα παρακολουθεί και μαθήματα Φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του ίδιου Πανεπιστημίου. Ο ίδιος εξιστορεί: « Στη Γερμανία τα πράγματα άλλαξαν. Η ζωή ήταν διαφορετική [...]. Έφυγα από εκεί σα διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης και οι πρώτοι μου φίλοι που συνδέθηκα πολύ μαζί τους για χρόνια, ήταν πολύ μεγαλύτεροι από μένα. Ανάμεσά τους ο Πέτρος Ζήσης και ο Βέης καθηγητής της Βυζαντινολογίας, ο Ανδρέας Ζιάκας που αργότερα έγινε γραμματέας του υπουργείου Οικονομικών, ο Βάρναλης, ο Αυγέρης, η Γαλάτεια Καζαντζάκη. Με όλη αυτή την παρέα γλεντούσαμε αλλά και συζητούσαμε πολύ. Οι συζητήσεις είχαν πάντοτε ένα υψηλό επίπεδο. Τότε άρχισα να συγγράφω και να δημοσιεύω μελέτες στο φύλλο Οικονομικών Επιστημών, που ίδρυσε ο Παπαναστασίου και συνδέθηκα μαζί του από το '25»¹⁰⁴. Ο Κανελλόπουλος έτος 1923 εκλέχθηκε διδάκτωρ της Νομικής στο πανεπιστήμιο της

¹⁰² Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος γεννήθηκε το 1902 στην Πάτρα. Γονείς του ήταν ο φαρμακοποιός Κανέλλος Κανελλόπουλος και η Αμαλία Κανελλοπούλου, που κατάγονταν από το γένος Γούναρη και ήταν αδελφή του μετέπειτα πρωθυπουργού Δημητρίου Γούναρη ο οποίος διητέλεσε τρεις φορές πρωθυπουργός της Ελλάδας. Το 1919 η οικογένεια του φαρμακοποιού Κανελλόπουλου αναγκάζεται να μετακομίσει στην Αθήνα καθώς ο πατέρας του έχει συλληφθεί από ανθρώπους του Βενιζέλου και είχε καταδικαστεί με 7χρονη ποινή. Το στρατοδικείο δεν διατάζει να κλείσει το φαρμακείο ρίχνοντας έτσι την οικογένεια σε οικονομική ανέχεια. (Πηγή: Wikipedia.org/wiki/Παναγιώτης Κανελλόπουλος).

¹⁰³ Ν. Λουλέ, *Παναγιώτης Κανελλόπουλος*, Μονογραφία, Ειρήνη ΕΠΕ, Αθήνα 1988, σ. 14-125.

¹⁰⁴ Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1920 ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και έχοντας ολοκληρώσει το πρώτο έτος σπουδών του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αναχώρησε για την Ιταλία προκειμένου να συναντήσει εκεί τον εξόριστο θείο του Δημήτριο Γούναρη. Ο ίδιος αναφέρει: « Ήταν η εποχή του διχασμού. Σα συγγενείς του Γούναρη πληρώσαμε το μερτικό μας. Μόλις τελείωσα το Γυμνάσιο στα 17 μου χρόνια ήρθαμε στην πρωτεύουσα. Ο πατέρας ήταν κλεισμένος στις φυλακές Αβέρωφ και ο αδελφός μου σπούδαζε στο Πανεπιστήμιο. Γράφτηκα στη νομική σχολή αλλά μόλις τελείωσα το πρώτο έτος οι γονείς μου θέλησαν να με στείλουν στο εξωτερικό. Ο κυριότερος λόγος ήταν και πάλι

Χαϊδελβέργης και η πραγματεία του *Κοινωνιολογικώς σκέπτεσθαι και κοινωνιολογική επιστήμη*, δημοσιεύθηκε στο τρίτο τεύχος του έτους 1928 του περιοδικού *Forschungsinstitut für Sozialwissenschaften in Kolin* που ήταν από τα πιο έγκυρα κοινωνιολογικά περιοδικά της Γερμανίας την εποχή εκείνη. Η Κοινωνιολογία ως επιστήμη ήταν ακόμα στα σπάργανα. Μόλις το 1908 είχε ιδρυθεί στην Ελλάδα από τον εκσυγχρονιστή Αλέξανδρο Παπαναστασίου η Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία¹⁰⁵ και ένα χρόνο αργότερα, το 1909, η Γερμανική Κοινωνιολογική Εταιρεία (*Deutschen Gesellschaft für Soziologie*)¹⁰⁶. Από το 1928 ο Κανελλόπουλος συμπεριελήφθη στα μέλη της Εταιρείας. Με τον Παπαναστασίου και τον κύκλο της Εταιρείας Κοινωνικών Επιστημών συνδέθηκε και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος. Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά : «Μέσω αυτής (της Εταιρείας) ο Παπαναστασίου είχε συγκεντρώσει γύρω του όλους τους προοδευτικούς νέους που ύστερα έπαιζαν κάποιο ρόλο στη δημόσια ζωή. Καλοί και κακοί από εκεί ξεκίνησαν, και ο Παπαναστασίου Πρόεδρος της Εταιρείας, ασκούσε μία σοβαρή επιρροή πάνω σε όλους. Και όσοι δεν τον θεωρούσαν πολιτικό τους αρχηγό, του αναγνωρίζανε ένα είδος πνευματικής ηγεσίας και του αναγνωρίζανε τον τίτλο-ποιος ξέρει αν τίτλο επαίνου ή μομφής- του θεμελιωτού της βραχύβιας Δημοκρατίας»¹⁰⁷.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος δεν συναντήθηκε χρονικά στην Χαϊδελβέργη με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, καθώς, όπως αναφέρει ο Κανελλόπουλος, ο ίδιος έμεινε στη Χαϊδελβέργη μέχρι το Μάρτιο του 1923 και ο Τσάτσος μετέβη εκεί ένα χρόνο αργότερα, το 1924. Η συνάντησή τους έγινε αργότερα, το 1928, όταν επέστρεψε στην Αθήνα και υπήρξε συνάντηση πνευματική με κοινό τόπο πνευματικών μόχθων και αναζητήσεων που είχε ως συνδυαστικό

οι πολιτικές εξελίξεις που άρχισαν να παίρνουν δραματικές διαστάσεις ιδιαίτερα μετά την απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου το 1920. Αποχαιρέτησα τον πατέρα που μόλις είχε αποφυλακιστεί και ξεκίνησα με πρώτο σταθμό την Ιταλία με την ελπίδα να συναντήσω τον Δημήτρη Γούναρη που κρύβονταν εκεί μετά την απόδρασή του από την εξορία. Τον συνάντησα στην Πίζα και έμεινα μαζί του δύο εβδομάδες. Αυτή ήταν και η τελευταία φορά που τον είδα. Έμαθα για την εκτέλεσή του δύο χρόνια μετά, όταν βρισκόμουν φοιτητής στη Χαϊδελβέργη». (Ν. Λουλέ, Π. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 18-19).

Μετά την Χαϊδελβέργη παρακολούθησε μαθήματα Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Επέστρεψε οριστικά στην Ελλάδα το έτος 1923. Παράλληλα με την πολιτική του δραστηριότητα ανέπτυξε έντονη συγγραφική δραστηριότητα και σημάδεψε τα ελληνικά γράμματα. Για την προσφορά και το έργο του τιμήθηκε από την Ακαδημία Αθηνών, από τη Βρετανική Βουλή των Λόρδων και το 1982 του απονεμήθηκε το Μετάλλιο Γκαίτε.

¹⁰⁵ Ο Αλεξ. Παπαναστασίου ήταν επικεφαλής της Κοινωνιολογικής Εταιρείας και στα μέλη της συγκαταλέγονταν και ο Παναγιώτης Αραβαντινός, ο Κώστας Τριανταφυλλόπουλος, ο Θρ. Πετιμεζάς κ.ά.

¹⁰⁶ Βλ. σχετικά Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 59-63.

¹⁰⁷ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π., σ. 240.

κρίκο την Χαϊδελβέργη. Όπως αναφέρει ο Κανελλόπουλος: «Δεν συναντηθήκαμε με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο στη Χαϊδελβέργη. Είχα φύγει- είχα επιστρέψει στην Ελλάδα- όταν έφθασε στην πόλη του Νέκκαρ. Αναπνεύσαμε, όμως, τον ίδιο αέρα, την ίδια δεκαετία, και η πρώτη συνάντησή μας στην Αθήνα, στο 1928, δεν θα είχε στη ζωή μας τη σημασία ενός ακατάλυτου πνευματικού δεσμού, αν του δεσμού αυτού κύριος κρίκος δεν ήταν η Χαϊδελβέργη. Μπορώ λοιπόν, να πώ ότι- αν και δεν βρεθήκαμε τις ίδιες μέρες στη Χαϊδελβέργη, αν και δεν αντίκρουσε ο ένας τον άλλον εκεί- συναντηθήκαμε στην Αθήνα εν ονόματι της Χαϊδελβέργης. Και πήραμε την απόφαση-μαζί με τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο που είχε επιστρέψει κι αυτός, τότε, στην Αθήνα- να μεταφέρουμε και στην Ελλάδα κάτι από τη μεγάλη πνευματική παράδοση της Χαϊδελβέργης»¹⁰⁸. Συνδέθηκαν παράλληλα και με δυνατή οικογενειακή φιλία η οποία αν και δοκιμάστηκε κατά τη διάρκεια της πολιτικής τους ενασχόλησης, εντούτοις διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του βίου τους. Ενδεικτικό της φιλίας που τους ένωσε ήταν η παρουσία μόνον του Τσάτσου και του Θεοδωρακόπουλου στον γάμο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου ο οποίος έγινε σε πολύ στενό κύκλο¹⁰⁹. Αλλά και στο έργο των τριών αλληλοϋφαίνεται η επιρροή των σχέσεων αυτών με συχνές αναφορές στην παρουσία του ενός για τον άλλο, στις παράλληλες θέσεις και τις απόψεις τις οποίες διατύπωναν για το ίδιο θέμα αλλά κυρίως στη βαρύτητα της γνώμης του ενός για τον άλλο. Η οικογενειακή και κοινωνική συναναστροφή, την οποία και οι σύζυγοί τους καλλιέργησαν και μεταξύ τους, βοήθησαν να αναπτυχθεί γύρω τους ένα κλίμα έντονης πνευματικής ζύμωσης και δημιουργίας¹¹⁰. Ενδεικτικό του κλίματος και της

¹⁰⁸ Π. Κανελλόπουλος, *Σελίδες για τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο*, ό. π., σ. 17.

¹⁰⁹ Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αφηγείται: «Γνώρισα τη Νίτσα (την σύζυγό του) το '28 σ' ένα φιλικό σπίτι. Κατήγετο από τη Λακωνία. Ο δεσμός μας κράτησε 7 χρόνια. Παντρευτήκαμε το '35 σ' ένα μικρό εκκλησάκι της Αγίας Βαρβάρας χωρίς κανένα συγγενή παρά μόνον με μερικούς φίλους[...]. Παρόντες στο γάμο ήταν ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ο πατέρας του Λιβανού, ο οποίος μας πάντρεψε με την γυναίκα του και ο Γιάννης Θεοδωρακόπουλος, οι πιά στενοί φίλοι την εποχή εκείνη (Ν. Λουλέ, *Παναγιώτης Κανελλόπουλος*, ό. π., σ. 20).

¹¹⁰ *Η Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, το 11 τόμο αυτό έργο, το οποίο άρχισε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος να γράφει εξόριστος μαζί με τη γυναίκα του στην Κύθνο επί δικτατορίας Μεταξά και το δούλεψε μέχρι το τέλος της ζωής του και αποτελεί συμβολή στην μελέτη του ευρωπαϊκού πολιτισμού με διεθνή αναγνώριση, λέγεται από τους φίλους του ότι ήταν ιδέα της γυναίκας του αν και η ίδια ποτέ δεν το συζήτησε. Η ίδια, η Νίτσα Κανελλοπούλου, αναφέρει σχετικά μ' αυτό: «Προς Θεού, απλώς το κουβεντιάζαμε. Έπρεπε κάτι να κάνει. Δεν μπορούσε να μένει όλη μέρα άνεργος» (Ν. Λουλέ, «Παναγιώτης Κανελλόπουλος», ό. π., σ. 20). Η σύζυγος του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, η Νίτσα Κανελλοπούλου, αναθυμούμενη την εποχή εκείνη της εξορίας αλλά και της πνευματικής δημιουργίας αφηγείται: «Μόλις παντρευτήκαμε άρχισαν οι εξορίες του Μεταξά. Πρώτα η Κύθνος. Εκείνος έγραφε κι εγώ διάβαζα.. Εκεί γνώρισα το μεγαλείο της Αγγλικής λογοτεχνίας, της τέχνης, της μουσικής. Διάβασα 19ο, 18ο αιώνα. Όταν φθάσαμε στο νησί βρεθήκαμε σ' ένα χάνι. [...] Ήρθαν πολλοί και μας είδαν. Ο Τσάτσος, η Ιωάννα η γυναίκα του, ο Καπετανάκης ο ποιητής, ο Σαραντάρης ερχόντουσαν με τα μουλάρια μέσα στη νύχτα[...] Όταν ήρθε να μας δει η Ιωάννα, καθώς ανέβαινε με το μουλάρι, ορθώνεται μπροστά της μιά οχιά, λίγο έλειψε να την δαγκώσει. Μετά ενάμισυ χρόνο μας είπαν ότι θα μας μεταφέρουν στη Θάσο. Φθάσαμε κάποτε με μιά βάρκα. Μας πήγαν στην Καληράχη. Το σπίτι ήταν στην άκρη του χωριού. Ανήκε σε κάποιο φυλακισμένο και ήταν εγκαταλελειμμένο. Από κει έβλεπες τις σκεπές του χωριού, λίγη

φιλίας που τους ένωσε είναι η επίσκεψη του ζεύγους Τσάτσου στον εξόριστο Κανελλόπουλο, επί δικτατορίας Μεταξά στην Κύθνο¹¹¹. Ο φιλικός και οικογενειακός περίγυρος, που ήταν συνυφασμένος και με την κοινωνική τους ζωή, ανέδωσε τον αέρα της πνευματικής αύρας της εποχής και των κοινωνικών και πολιτικών ζυμώσεων και εξελίξεων που σημάδεψαν την ιστορία του τόπου.

5. Το περιοδικό «*Αρχείον της Φιλοσοφίας και των Επιστημών*».

Επιστρέφοντας από την Χαϊδελβέργη στην Αθήνα η πνευματική κατάσταση την οποία συνάντησαν δεν ήταν το ίδιο ρόδινη, ήταν μάλλον σκληρή. Για το κλίμα που επικρατούσε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών η Αθανασία Γλυκοφρύδη - Λεοντίνη σημειώνει πως, ο Νεόφυτος Βάμβας (1776-1855), ο οποίος υπήρξε ο πρώτος καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών μέχρι και τον Μαργαρίτη Ευαγγελίδη (1850-1932) «ήταν οι πρώτοι που εργάστηκαν πάνω στην προβληματική, τόσο της συστηματικής φιλοσοφίας όσο και της ιστορίας της φιλοσοφίας, που προκύπτουν από διαφορετικές πηγές επιδράσεων αλλά έχουν κοινή επιδίωξη και στοχοθεσία, αυτή δηλαδή της διαμόρφωσης της ηθικής, εθνικής και κοινωνικής υπόστασης της νέας γενιάς»¹¹². Η ίδια σημειώνει: «Ο ίδιος ηθικοπρακτικός προβληματισμός και η βούληση για την αναβίωση και τη συστηματική καλλιέργεια του φιλοσοφικού στοχασμού, στο πλαίσιο της οργανωμένης πλέον κρατικής παιδείας, η ίδια πίστη στην αξία της αρετής και της φιλοπατρίας, ανευρίσκεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στο έργο του Μαργαρίτη Ευαγγελίδη»¹¹³. Την εποχή αυτή, στα 1928, είχε προηγηθεί προσπάθεια για

θάλασσα και το νεκροταφείο. Μέσα ήταν γεμάτο φίδια, σαρανταποδαρούσες, ποντικούς, κατσαρίδες. Κοιμόσουν και έσκαβε ο ποντικός και σου έβγαινε στο πρόσωπο. Προσπαθήσαμε να το συνεφέρουμε. Ένα βράδυ διάβαζα Πόε και όπως ξέρεις σε τρομάζει λίγο με τα έργα του. Ακούω τη νύχτα γύρω στις δύο κάποιον να ανεβαίνει τη σκάλα. Τρόμαξα. [...] Κάποτε, ξαφνικά όπως πάντα, μας πήραν και από εκεί και πήγαμε στην Κάρυστο. Εκεί η ζωή ήταν πύο ανθρώπινη. Αφήνανε και μερικούς φίλους να έρθουν. Μέχρι και ο Σικελιανός μας επισκέφθηκε. [...]

(Ν. Λουλέ, στο ίδιο, σ. 22-27).

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 83-84.

¹¹² Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Θέματα Πολιτικής και Ηθικής, ό. π., σ. 464-465*, όπου εύστοχα παρατηρεί: «Κάθε απόπειρα διερεύνησης μιάς φιλοσοφικής σχολής ή εθνικής φιλοσοφικής παράδοσης οδηγεί αναπόφευκτα στα κείμενα των εκπροσώπων της, τα οποία αποτελούν αντανάκλαση παρωχημένων ιστορικών καταστάσεων και συνάμα έκφραση μιάς συγκεκριμένης στοχαστικής και ιδεολογικής πορείας. Διερευνώντας συνεπώς την έννοια της φιλοσοφίας, κατά κύριο λόγο, μέσα από επίσημους λόγους των ακαδημαϊκών δασκάλων της φιλοσοφίας, οι οποίοι όταν είναι εναρκτήριοι, αποτελούν προγραμματική εξαγγελία των προθέσεων αυτών όσο και έκφραση μιάς ιδεολογίας συγκεκριμένης, θα διαπιστώσουμε τις εξαρτήσεις της σκέψης τους και τους στόχους τους και συνάμα θα διαμορφώσουμε την εικόνα μιάς συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας κατά την οποία αρθρώνονται τα πολιτικά και κοινωνικά αιτήματα του Ελληνισμού».

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 479. Βλέπε επίσης, Κ. Ι. Λογοθέτου, «Το επιστημονικόν έργον και η εθνική δράσις του Καθηγητού Μαργαρίτου Ευαγγελίδου», Λόγος εκφωνηθείς επί τη τεσσαρακονταετηρίδι αυτού εν τη αιθούση των τελετών του

την αναγέννηση της φιλοσοφίας και από τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, Θεόφιλο Βορέα, Κωνσταντίνο Λογοθέτη, Χρίστο Ανδρούτσο και Κωνσταντίνο Μέρμηγκα. Επίσης ο Δημήτριος Γληνός και ο Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, καθηγητής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης είχαν δώσει ώθηση στον φιλοσοφικό στοχασμό¹¹⁴.

Σχετικά με το χώρο και το κλίμα της Φιλοσοφίας που συνάντησαν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αναφέρει: «*Βρεθήκαμε, όταν γυρίσαμε από τη Χαϊδελβέργη, σ'ένα χώρο που, σε σχέση με τη φιλοσοφία, έμοιαζε λίγο ή πολύ με έρημο. Και η έρημος αυτή ήταν άλλοτε η κοιτίδα της φιλοσοφίας. Ο 19^{ος} αιώνας ήταν φιλοσοφικά σχεδόν βουβός στην Ελλάδα. Ανέδειξε μεγάλους ποιητές[...] έξοχα εγκυκλοπαιδικά πνεύματα[...],καλούς ιστοριογράφους[...]σοφούς νομομαθείς, πολιτικούς άνδρες υψηλής παιδείας[...] και άλλες σημαντικές προσωπικότητες σε ειδικούς κλάδους των Φυσικών Επιστημών και της Ιατρικής. Αλλά η Φιλοσοφία, που είχε καλλιεργηθεί από έξοχους Έλληνες στον 18^ο αιώνα, δεν παραστάθηκε στο λίκνο της Ελλάδος που αναγεννήθηκε μετά το 1821. Επιχείρησε να σημειώσει την παρουσία της στο πρόσωπο του Θεοφίλου Καΐρη, αλλά η παρουσία αυτή ήταν εκκεντρική, ήταν η παρουσία ενός μοναχού που απομακρύνθηκε από το Χριστιανισμό για χάρη μιάς ανεπίκαιρης αφηρημένης θεοσέβειας. Και πέθανε ο Θεόφιλος Καΐρης, όπως και ο Σωκράτης στη φυλακή»¹¹⁵. Για το κλίμα που επικρατούσε, ιδιαίτερα για την Φιλοσοφία του Δικαίου, ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος σημειώνει: «*υπήρξε και στον περασμένο αιώνα διδασκαλία ή και συγγραφική διακονία της Φιλοσοφίας του Δικαίου, αλλά μάλλον δίκην περέργου»¹¹⁶.**

Όταν βρέθηκαν στην Αθήνα (1928), οι τρεις της Χαϊδελβέργης, αποφάσισαν να συνεχίσουν το πνευματικό τους έργο που είχαν ξεκινήσει εκεί στα πλαίσια των σπουδών τους. Η Χαϊδελβέργη και οι σπουδές και των τριών με τους ίδιους καθηγητές, μέσα στο ίδιο κλίμα, με τις ίδιες φιλοσοφικές ιδέες και ο πόθος για τη διάδοση της πνευματικής τους τοποθέτησης, τους είχε άρρηκτα ενώσει και είχε γίνει και για τους τρεις ο τόπος της κοινής πνευματική

Πανεπιστημίου (ανάτυπο), εν Αθήναις, τύποις «Αυγής», Αθ. Παπασπύρου, 1926 και Θ. Βέικου, *Ιστορία και Φιλοσοφία*, Δοκίμιο για μια κοινωνική κατανόηση της φιλοσοφίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

¹¹⁴ Σχετικά ο Πασχάλης Κιτρομιλίδης αναφέρει: «*Όπως σε πολλούς άλλους τομείς, έτσι και στη μελέτη των νεότερων πολιτικών ιδεών κατά τον εικοστό αιώνα η ελληνική επιστήμη σημειώνει υποχώρηση. Με εξαίρεση το ενδιαφέρον για τον γερμανικό ιδεαλισμό που παρήγαγε τις αξιόλογες απόπειρες του Κων/νου Τσάτσου για την ανάπτυξη μιάς συνεκτικής ιδεαλιστικής πολιτικής φιλοσοφίας ο χώρος της ιστορίας της νεότερης πολιτικής σκέψης, ως πολύ πρόσφατα παρέμεινε χέρσα γη».* (Π. Κιτρομιλίδης, *Πολιτικοί Στοχαστές των Νεότερων Χρόνων*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1992, σελ. 16).

¹¹⁵ Π. Κανελλόπουλος, «Σελίδες για τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο», αναδημοσίευση αποσπάσματος από το δοκίμιο «Heidelberg, ο χρυσός κρίκος του πνευματικού δεσμού μας», *ό. π.*, σ. 17.

¹¹⁶ Κ. Δεσποτόπουλος, «Κωνσταντίνος Τσάτσος (1899-1987)», *ό. π.* σ. 24.

τους καταγωγής. Παρά το άγονο έδαφος που βρήκαν στο χώρο της Φιλοσοφίας, η φημισμένη «Τριανδρία της Χαϊδελβέργης»¹¹⁷ παράλληλα με την ακαδημαϊκή τους καριέρα και μαζί με τον Μιχαήλ Τσαμαδό, αποφάσισαν την έκδοση του περιοδικού «Αρχείον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών». Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος μιλώντας πολύ αργότερα για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο και αναφερόμενος στη συνεργασία τους αυτή αναφέρει σχετικά: *«Η συνεργασία μου μαζί του αρχίζει από τα βάθη των καιρών. Γύρω στα 1928. Έτυχε να έχουμε την ίδια πνευματική καταγωγή. Σπουδάσαμε και αντλήσαμε και οι δύο τα φώτα στη φιλοσοφία και την κοσμοθεωρητική μας από τη Χαϊδελβέργη. Είχαμε κοινούς καθηγητές και ένα κοινό κλίμα. Όταν εγώ πήγα να σπουδάσω εκείνος τελείωνε. Από τότε άρχισε ο δεσμός μας. Όταν γύρισα κι εγώ προσπαθήσαμε και οι δύο να διαδώσουμε την πνευματική μας τοποθέτηση. Τις θέσεις μας τις φιλοσοφικές. Και συνεργαζόμενοι με τον πολύτιμο φίλο μας τον Γιάννη Θεοδωρακόπουλο ιδρύσαμε το Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών. Αυτό το περιοδικό δημιούργησε μία πιστή σχολή και ακόμη και σήμερα συνεχίζει να είναι η πιό σεμνή, μετριοφρων από άλλες καινούργιες σχολές. Η πρώτη φάση της επαφής μας ήταν περιορισμένη στο πνευματικό πεδίο. Δεν ξέρω αν είχε από τότε πολιτικές φιλοδοξίες αλλά δεν ήταν αυτό που μας απασχολούσε. Ήταν η διδασκαλία και τα «παιδιά» μας δηλαδή οι μαθητές μας. Είχαμε επαφή μαζί τους στη σχολή, στη φοιτητική λέσχη, στον περίπατο, ακόμη και στο σπίτι. Ποιοί ήταν αυτοί; Εκείνοι διάλεξαν εμάς κι εμείς εκείνους. Μερικοί είναι σήμερα συνάδελφοί μας ακαδημαϊκοί. Μερικοί πέθαναν. Οι κουβέντες μας ήταν πάντα γύρω από τη φιλοσοφία και την ποίηση»¹¹⁸. Η Χαϊδελβέργη, που είχε γίνει όχι μόνο τόπος πνευματικής καταγωγής αλλά και γέφυρα ιδεών, επικοινωνίας, ανταλλαγών και ζυμώσεων των πεποιθήσεών τους, αποτυπώθηκε στις δημοσιεύσεις στο Αρχείον καθ' όλη τη διάρκεια της κυκλοφορίας του. Το περιοδικό ήταν τριμηνιαίο, υψηλού φιλοσοφικού περιεχομένου. Εκδόθηκε το 1929 και κυκλοφόρησε έως το 1941 σε 11 ετήσιους τόμους (5000 σελίδων ο καθένας). Το τελευταίο τεύχος κυκλοφόρησε τον Οκτώβριο του 1941 και παρά το γεγονός ότι και ο Τσάτσος και ο Κανελλόπουλος ήταν εξόριστοι από το καθεστώς Μεταξά.*

¹¹⁷ Ο καθηγητής Κων/νος Δεσποτόπουλος, φοιτητής τότε του Κ. Τσάτσου, σε ομιλία του κατά την Έκτακτη Συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών της 21 ης Οκτωβρίου 1997 αναφέρει χαρακτηριστικά «[...] στη συνείδησή μου τότε φάνταζε η ένδοξη αυτή, αλληλοσυμπληρωματική, τριανδρία σαν αυθεντική παρουσία του υπερβατικού δυναμισμού του πνεύματος[...].» (Κ. Δεσποτόπουλος, «Κωνσταντίνος Τσάτσος», Ομιλία κατά την Έκτακτη Συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών της 21 ης Οκτωβρίου 1997, Εστία, ό. π. σ. 23).

¹¹⁸ Ν. Λουλέ, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 27.

Ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος ήταν αυτός που είχε την πρωτοβουλία για την έκδοση του περιοδικού και ορίστηκε διευθυντής¹¹⁹. Η συντακτική επιτροπή αποτελείτο και από τους τρεις: Θεοδωρακόπουλο, Κανελλόπουλο και Τσάτσο. Κύριος χρηματοδότης της έκδοσης ήταν ο πρέσβης Μιχάλης Τσαμαδός και ο αδελφός του Κωνσταντίνου Τσάτσου, ο Θεμιστοκλής Τσάτσος ορίστηκε συνυπεύθυνος της έκδοσης. Ο Θεοδωρακόπουλος δίδασκε τότε στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης και ταξίδευε πολύ συχνά στην Αθήνα προκειμένου να συντονίζει την έκδοση κάθε τεύχους¹²⁰. Το περιοδικό είχε πολύ υψηλό επίπεδο καθώς εκτός από την βασική συντακτική ομάδα είχε τακτική συνεργασία με καθηγητές και άλλων πανεπιστημίων τόσο ελληνικών όσο και ευρωπαϊκών. Για την γόνιμη αυτή συνεργασία και τη βαρύτητα του περιοδικού στο χώρο της Φιλοσοφίας, ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος αναφέρει: «Μετά την επιστροφή στην Ελλάδα ευτύχησε να συνεργασθεί -ο Τσάτσος- από το 1928, με δύο έξοχους άνδρες, σπουδασμένους στη Χαϊδελβέργη επίσης: τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο και τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Η αλληλοεμπνευστική συνεργασία της ένδοξης τριανδρίας έμελλε να επηρεάσει κρίσιμα ορισμένη εποχή- ή, έστω, να επιφέρει ορισμένη τροπή- της φιλοσοφίας στην Ελλάδα. Το ρηζικέλευθο για την εποχή εκείνη περιοδικό Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών από το 1929 έως το 1940, υπήρξε το κύριο πνευματικό τους όργανο, και έχει σήμερα μνημειακή βαρύτητα για την Ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας»¹²¹. Στο πρώτο τεύχος του Αρχείου που κυκλοφόρησε (Ιανουάριος-Μάρτιος 1929) ανακοινώνεται η τακτική συνεργασία με καθηγητές ξένων και ελληνικών πανεπιστημίων με ιδιαίτερη σημείωση στην πρώτη σελίδα. Στον Πίνακα Περιεχομένων εμφανίζονται οι συμμετέχοντες και ο τίτλος της εργασίας τους.

Ως τακτικοί συνεργάτες αναφέρονται οι κάτωθι: *Heinrich Rickert*, τακτ. καθ. του Πανεπιστημίου της Heidelberg, *Karl Joel* τακτ. Καθ. του Πανεπιστημίου της Basel, *X. Ανδρούτσος*, τακτ. καθηγ. του Πανεπιστημίου Αθηνών, *Ernst Hoffman*, τακτ. Καθηγ. του Πανεπιστημίου της Heidelberg, *Erich Frank*, τακτ. καθ. του Πανεπιστημίου της Marburg, *Guido Calogero*, τακτ. καθ. του Πανεπιστημίου της Ρώμης, *K. Τριανταφυλλόπουλος*, τακτ. καθ. του Πανεπιστημίου των Αθηνών, *Κωνστ. Λογοθέτης*, τακτ. καθ. του Πανεπιστημίου των Αθηνών, *August Faust*, υφηγ. του Πανεπιστημίου της Heidelberg, *Χαρ. Τζωρτζόπουλος*, υφηγ. του Πανεπιστημίου των Αθηνών, *Franz*

¹¹⁹ Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών (ΑΦΘΕ), τριμ. Φιλοσοφικών Περιοδικών, εκδ. Ακαδημαϊκός, Αθήνα 1929-1941 και Ηλεκτρονική Καταχώρηση <http://olympias.lib.uoi.gr>.

¹²⁰ Π. Κανελλόπουλος, «Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος», Αναφορά στον Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο, στην προσωπικότητα και το έργο του, Τετράδια Ευθύνης, τχ 18 (1983) σ. 26.

¹²¹ Κ. Δεσποτόπουλος, «Κωνσταντίνος Τσάτσος (1899-1987)», ό. π., σ. 24.

Bohm διδάκτωρ της Φιλοσοφίας, Παν. Κανελλόπουλος, διδάκτωρ της Νομικής, Κωνστ. Τσάτσος, Ιωαν. Θεοδωρακόπουλος, διδάκτωρ της Φιλοσοφίας,

Διευθυνόμενον υπό Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου. ¹²²

Σημειολογικά ως πρώτος συνεργάτης εμφανίζεται ο καθηγητής τους στη Χαϊδελβέργη Χάινριχ Ρίκερτ ο οποίος συμμετείχε με την δημοσίευση στο πρώτο τεύχος του περιοδικού της πραγματείας του υπό τον τίτλο: «Η αιώνια νεότης των Ελλήνων» (σελ.7-24) και ακολουθούν: Έριχ Φρανκ (Erich Frank), τακτικός καθηγητής του Πανεπιστημίου του Βάρμπουργκ, με την πραγματεία «Η ελληνική Ιδέα» (σελ. 25-48), ο Ι. Θεοδωρακόπουλος με το δοκίμιο «Η έννοια της φιλοσοφίας και η έννοια της ιστορίας της φιλοσοφίας», ο Κ. Τσάτσος με το δοκίμιο «Φιλοσοφία και επιστήμη του δικαίου» και ο Π.Κανελλόπουλος με την εργασία με τίτλο «Η κοινωνιολογία του Α. Comte και κριτική των γνωσιολογικών προϋποθέσεων αυτής». Ακολουθούν δημοσιεύσεις καθηγητών ξένων πανεπιστημίων, πολλές εκ των οποίων είναι πραγματείες για το αρχαίο ελληνικό πνεύμα. Οι πραγματείες και τα άρθρα ημεδαπών και αλλοδαπών συνεργατών είναι πρωτότυπα και γράφονται ειδικώς για το περιοδικό. Αυτό διευκρινίζεται στο οπισθόφυλλο του περιοδικού. Στο ίδιο πνεύμα συνεχίστηκε η κυκλοφορία του περιοδικού και με τη συμμετοχή ξένων συνεργατών. Στο Γ' τεύχος (έτος 1929) δημοσιεύτηκε η πραγματεία του Νάτορπ «Η περί ιδεών θεωρία του Πλάτωνος», με εισαγωγικό σημείωμα του Κ. Τσάτσου (σελ. 371-377)¹²³, επίσης ανάλυση και κριτικό σημείωμά του με τίτλο «Το έργο του Karl Larenz, ο εγγελισμός εν τω δικαίω» (τεύχος Η', σελ. 1-4) και πλήθος μελετών και κριτικών άρθρων.

Ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος συνέβαλε στο *Αρχεῖον* με πλήθος μελετών, δοκιμίων και πραγματειών οι οποίες αναφέρονται στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. «Η περί Πλάτωνος εργασία μου: σχολαστικισμός και φιλοσοφική κριτική» δημοσιεύτηκε στο έκτακτο τεύχος έτους 1930, «Η Φιλοσοφία του Πλάτωνος» (τόμος Γ' 1931-32), «Το πρόβλημα της ζωής και του θανάτου στον Φαίδωνα» (τόμος Θ' 1938), «Η έννοια της ψυχής στον Αριστοτέλη» (τόμοι Ι' και ΙΑ', 1939 και 1940, «Η θεωρία της ιδέας» (τόμος ΙΑ', 1940)¹²⁴ και άλλα. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος δημοσίευσε τις πραγματείες «Max Weber-Heinrich Rickert, Η Κοινωνιολογία και οι επί την

¹²² *Αρχεῖον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* έτος Α'(1 Ιουν. 1929), Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Φιλοσοφίας, τομ. Α'.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 371-317.

¹²⁴ Η τελευταία αυτή εργασία του του Ι. Θεοδωρακόπουλου ολοκληρώθηκε με το έργο *Εισαγωγή στον Πλάτωνα* (1941), νεότερη έκδοση 1970.

γέννησιν και διαμόρφωσίν της επιδράσαντες πολιτικοί παράγοντες», έτος 3ο, τεύχος 4^ο, «Η πλάνη ως εξωτερικό βάθος της φιλοσοφικής αλήθειας» έτος 7^ο, τεύχος 1ο, «Η οικονομία και η Ιδέα της Ελευθερίας», έτος Β΄, τεύχος 4^ο, «Ιστορία και πρόοδος» έτος 4, τεύχος 2^ο, «Το γλωσσικόν ζήτημα και αι εν Ελλάδι πνευματικά κατευθύνσεις», έτος 4, τεύχος 3^ο. Επίσης μαζί με τον Γ. Σαραντάρη Κριτικά σημειώματα, «Οι αλήθειες ενός απρόσιτου», έτος 7, τεύχος 4ο και πλήθος μελετών, πραγματειών και κριτικών άρθρων και σημειωμάτων.

Στο περιοδικό ο Κωνσταντίνος Τσάτσος δημοσίευσε αξιόλογες μελέτες φιλοσοφίας του δικαίου που θεμελίωσαν στην Ελλάδα τον γνωστικό αυτό κλάδο. Ορισμένες από αυτές είναι: 1930-31 «Το έργο του Karl Lorenz ο Εγελιανισμός και ο Εγελιανισμός εν τώ δικαίω», 1932, «Ο Rickert και η Αϊδελβεργιανή παράδοση», 1934, «Η γνωσιολογία του Κάντ ως εισαγωγή στην ιδεοκρατία», 1934, «Η κοινωνική φιλοσοφία του Κάντ», 1938, «Η πρωταρχική πηγή του Δικαίου». Οι μελέτες πάνω στο έργο του Κάντ του προσέδωσαν τον χαρακτηρισμό του νεοκαντιανού φιλοσόφου όχι αδικώς, αφού στην πολιτική του φιλοσοφία είναι εμφανείς οι επιρροές που δέχθηκε από τον Γερμανό ιδεαλιστή φιλόσοφο.

Στο *Αρχειόν* εγκαινίασαν την πνευματική τους σταδιοδρομία και αρκετοί μαθητές των τριών, οι οποίοι ξεχώρισαν αργότερα ως σημαντικές προσωπικότητες στην πνευματική και πολιτική ζωή του τόπου αλλά και αρκετοί διακεκριμένοι δάσκαλοι των ελληνικών γραμμάτων. Μεταξύ αυτών ο Ιωάννης Κακριδής, ο Ι. Συκουτρής, ο Ν. Εμπειρικός, ο Παναγής Παπαληγούρας, ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, ο Β. Λαούρδας, ο Γ. Μ. Τριανταφύλλου. Ο Δημήτριος Καπετανάκης, μαθητής του Κανελλόπουλου και του Γιάσπερς, δημοσίευσε στο *Αρχειό* πλήθος δοκιμίων με τελευταία την πραγματεία του, εναίσιμη επί διδακτορία διατριβή του, που είχε εγκρίνει στη Χαϊδελβέργη ο τελευταίος, με τίτλο «Έρως και Χρόνος». Επίσης πολλοί διακεκριμένοι καθηγητές και ακαδημαϊκοί ξένων πανεπιστημίων συμμετείχαν με πραγματείες και μελέτες και τις οποίες μετάφραζαν από το πρωτότυπο τα μέλη της συντακτικής ομάδας. Μεταξύ αυτών ο Έρνεστ Χόφμαν (Ernest Hoffmann) ο οποίος έστειλε και δημοσιεύτηκαν τρεις σημαντικές πραγματείες του: «Η νοοτροπία της προσωκρατικής φιλοσοφίας», (τόμος Β΄, 1930-31), «Το ιδεώδες της μορφώσεως κατά τον Περικλέα» (Τόμος Β΄, 1930-31), «Το πρόβλημα της ψυχής παρά Πλάτωνι» (Τόμος Στ΄, 1935) και ο Ιταλός φιλόσοφος Γκουίντο Καλόγερο (Guido Calogero) ο οποίος

συνέβαλε με πολλές πραγματείες του στο *Αρχεῖον* με πρώτη που είχε τον τίτλο «Πλωτίνεια προβλήματα», (Τόμος Α΄, 1939)¹²⁵.

Το περιοδικό κράτησε πολύ υψηλό επίπεδο και κατά τον Π. Κανελλόπουλο «δεν ήταν ένα πανδοχείο που δέχονταν κάθε φιλοσοφούντα». Ήταν όργανο της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας όπως το δημιούργησε ο Πλάτων και τη συνέχισαν οι μεγάλοι κλασσικοί του γερμανικού ιδεαλισμού. Δημοσίευε περισπούδαστες πραγματείες και στόχευε σε ένα πολύ υψηλό πνευματικά αναγνωστικό κοινό (πνευματικό ελιτισμό). Η συντακτική ομάδα απερίφραστα εκδήλωνε αυτόν τον πνευματικό ελιτισμό μέσω του σκοπού που είχε θέσει. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αναφέρει: «Σκοπός του φιλοσοφικού αυτού αλφαβηταρίου δεν θα είναι να κατεβάσει τις φιλοσοφικές έννοιες στο χαμηλό επίπεδο του κοινού νου και μάλιστα της ρωμαϊκής εξυπνάδας, αλλά να ανεβάσει τον άνθρωπο που έχει φιλοσοφικό ενθουσιασμό στο αληθινό επιστημονικό κόσμο που είναι ο αντίποδας του κοινού νου και να τον οδηγήσει εκεί για να αντικρύσει βαθμιαία τις φιλοσοφικές έννοιες σε όλο τους το μεγαλείο»¹²⁶. Το περιοδικό καθώς και η διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο και η συγγραφική δραστηριότητα της πνευματικής Τριανδρίας, έφεραν στην Ελλάδα μια πνευματική χροιά από την ατμόσφαιρα της τελευταίας μεγάλης εποχής της Χαϊδελβέργης. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος αναφέρει: «Εμείς εδώ στην Ελλάδα, οι “συντηρητικοί του Αρχείου Φιλοσοφίας”, καθένας με τον τρόπο του, προσπαθήσαμε, ξεκινώντας απ’ ευθείας από τον Κάντ, αλλά και από τους άλλους μεγάλους του γερμανικού ιδεαλισμού, ιδίως τον Φίχτε και τον Χέγκελ, να συνδυάσουμε τον Πλάτωνα με τις Κριτικές του Καθαρού και του Πρακτικού Λόγου, προχωρώντας, σε ορισμένα σημεία, πέρα από τις νεοκαντιανές θέσεις των σχολών της Χαϊδελβέργης και του Μαρβούργου. Είναι τούτο μιά μικρή αλλά γνήσια προσφορά στην γνωσιολογία και στην ηθική φιλοσοφία»¹²⁷. Ήδη από το πρώτο τεύχος του *Αρχείου* - με τις δημοσιεύσεις των πραγματειών των καθηγητών της Χαϊδελβέργης- φάνηκε καθαρά ότι μεταφέροντας στην Αθήνα την πνευματική παράδοσή της τόνιζαν σε μεγάλο βαθμό και την ελληνική καταγωγή της παράδοσης αυτής. Διότι, όπως αποδείχτηκε η Χαϊδελβέργη όχι μόνο δεν τους αποξένωσε από την Ελλάδα, αλλά, όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αναφέρει : «έκαμε μέσα μας ακόμα πιο συνειδητή την αιώνια νεότητα του αρχαίου ελληνικού πνεύματος»¹²⁸.

¹²⁵ Όλα τα τεύχη του Περιοδικού βρίσκονται στο Αρχείο του Κέντρου Ερεύνης Φιλοσοφίας βιβλιοδετημένα σε τόμους και αρχειοθετημένα κατά χρονολογική σειρά.

¹²⁶ Π. Κανελλόπουλος, «Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος», ό. π., σ. 26.

¹²⁷ Κ. Τσάτσος, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί, σειρά 4^η, Βιβλιοπωλείον της Εστίας*, Γ΄ έκδοση, Μάϊος 2009, σ. 242.

¹²⁸ Π. Κανελλόπουλος, «Σελίδες για τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο», ό. π., σ. 21.

Τα μέλη της ιδρυτικής ομάδας του περιοδικού θεωρούσαν ότι ήταν ευθύνη των διδασκόντων στο πανεπιστήμιο η φιλοσοφική διαπαιδαγώγηση καθώς πίστευαν ότι μέσω αυτής θα επιτυγχάνετο η ανανέωση της πνευματικής και ηθικής ζωής του τόπου¹²⁹. Η διαπαιδαγώγηση των νέων, η οποία λάμβανε χώρα εκτός από την πανεπιστημιακή έδρα, το *Φροντιστήριο* και τον *Κύκλο*, μέσω του περιοδικού, στόχευε στην διαπαιδαγώγηση των νέων έναντι και του ιστορικού υλισμού που είχε ιδιαίτερη απήχηση στους νέους της εποχής. Πολλοί φοιτητές τους έγραφαν στο περιοδικό και πολλοί, αργότερα, κάνουν σχετικές αναφορές στα έργα τους και ειδικότερα εκείνοι οι οποίοι συμμετείχαν στο *Φροντιστήριο* και στον *Κύκλο*, που λειτουργούσαν μετά τα μαθήματα στο πανεπιστήμιο όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Κοινός φιλοσοφικός και επιστημολογικός προσανατολισμός των τριών μελών της συντακτικής ομάδας ήταν ο Ιδεαλισμός¹³⁰. Ξεκάθαρα επιδιώχθηκε μέσω του περιοδικού να ανανεωθεί η ελληνική φιλοσοφική σκέψη με τα φιλοσοφικά διδάγματα του νεοκαντιανισμού και να αντιπαραταχθεί με τον ιστορικό υλισμό και όπως ο όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αναφέρει: *«Ο ιστορικός υλισμός, και στην κακότεχνη μορφή του, που τον παρέδωσε στην Ελλάδα η πολιτική προπαγάνδα του κομμουνισμού, έγινε τότε για πολλούς νέους, που ζητούσαν να δώσουν μιά μορφή στην απειθάρχητη φιλοσοφική τους τάση, η μόνη σχεδόν φιλοσοφία. [...] Το “Αρχείον της Φιλοσοφίας” που ήλθε να βοηθήσει τους νέους ανθρώπους να συστηματοποιήσουν τη φιλοσοφική τους διάθεση και τάση, δεν ήταν δυνατόν να μην αντιμαχήσει με τον ιστορικό υλισμό»¹³¹.*

Στο ίδιο πνεύμα ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, σκιαγραφώντας την πορεία της φιλοσοφίας στον παγκόσμιο στίβο και από τη σκοπιά της δικής του οπτικής, αναφέρει πως *«ο άκρατος υλισμός έγινε ένα «πιστεύω» γενικής σχεδόν παραδοχής, ως αντίδραση στον γερμανικό ιδεαλισμό και ως*

¹²⁹ Π. Κανελλόπουλος, *«Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος»*, ό.π., σ. 27.

¹³⁰ Κατά τους φιλοσόφους του **Ιδεαλισμού** : « Η συνείδηση (το πνεύμα, η νόηση) προϋπήρξε χρονικά της ύλης. Η απάντηση δηλαδή του ιδεαλισμού στο βασικό ζήτημα της φιλοσοφίας είναι ότι ο υλικός κόσμος παράγεται και εξαρτάται από το πνεύμα, το μη-υλικό, το ιδεατό το οποίο και θεωρείται ως καθοριστικό στοιχείο. Η τοποθέτηση αυτή βρίσκεται σε μεγάλη αντίθεση με τις πρακτικές εμπειρίες και τα επιτεύγματα της επιστήμης που καταλήγουν στο θεμελιακό συμπέρασμα ότι η ύλη και κατ' επέκταση ο υλικός κόσμος δεν έχουν αρχή αφού η μορφή της ύλης είναι η κίνηση και συνεπώς δεν μπορεί να υπάρξει ύλη χωρίς κίνηση. Ο Πλάτων είναι ο κύριος εκπρόσωπός του στην αρχαιότητα και ο Χέγκελ στα νεότερα χρόνια. Σε αντίθεση με τον ιδεαλισμό, οι **υλιστές** φιλόσοφοι θεωρούν ότι η ύλη είναι το πρωτεύον χρονικά και η συνείδηση το δευτερεύον (παράγωγο της ύλης). Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η ύλη υπάρχει ανεξάρτητα από την συνείδηση, είναι άφθαρτη, αιώνια και δεν είναι δημιουργήμα κανενός. Οι ιστορικές πηγές του υλισμού ξεκινούν από τις υλιστικές διδασκαλίες της αρχαίας Ανατολής, της αρχαίας Ελλάδας (Δημόκριτος) και φτάνουν μέχρι τον υλισμό, για να διατυπωθούν στα μέσα του 19 ου αιώνα από τον Μαρξ και τον Ένγκελς και στην συνέχεια από τον Λένιν» (Πηγή : www.edon.org.cy).

¹³¹ Π. Κανελλόπουλος, *«Τα Δεκάχρονα του Αρχείου»*, ό. π., σ. 17.

αποτέλεσμα των ραγδαίων εξελίξεων των φυσικών επιστημών»¹³². Κατά τον Τσάτσο η Ελλάδα δεν αγνόησε τις εξελίξεις της φιλοσοφίας στον δυτικό κόσμο. Στην Ελλάδα οι κοσμοθεωρίες αυτές έφθασαν στις αρχές του 20ου αιώνα *χάρις σε ορισμένες μεταφράσεις και στην πανεπιστημιακή διδασκαλία ως αντίλαλοι των ρευμάτων που είχαν μια γενικότερη κοινωνική απήχηση στη Δύση. Ωσπου ο ιστορικός υλισμός αναγορεύτηκε σε δόγμα και μάλιστα αλάθητο, από μια μεγάλη μερίδα πνευματικών ανθρώπων*. Και επισημαίνει το γεγονός ότι από το 1930 άρχισε από πολλές πλευρές μιά συστηματικότερη προσπάθεια γύρω από τη φιλοσοφία. Άρχισαν να γράφονται τότε μεγάλες και αξιοπρόσεκτες φιλοσοφικές μελέτες και να γίνονται πολύτιμες μεταφράσεις φιλοσοφικών κειμένων από την αρχαία ελληνική αλλά και από τις νεότερες γλώσσες. Δημιουργήθηκε τότε μιά σημαντική φιλοσοφική κίνηση η οποία συνεχώς αυξανόταν¹³³. Με αυτό το σκεπτικό το περιοδικό συμμετείχε στην κίνηση αυτή με την έκδοση ξένων μελετών αλλά και με την έκδοση μεγάλου όγκου μελετών των εκδοτών του. Αυτό όμως που κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο παραμένει σταθερό στην πορεία της φιλοσοφίας είναι η φιλοσοφία της μεγάλης παράδοσης, που για τον ίδιο ξεκινά από τον Πλάτωνα και που περνώντας, όπως σημειώνει, μιά μεγάλη ύφεση –από την εκπνοή του γερμανικού ιδεαλισμού το 1830 μέχρι το τέλος του αιώνα, καθώς επισκιάστηκε τότε από την πρόοδο των ειδικών επιστημών– συνεχίστηκε *« και από το τέλος του προηγούμενου αιώνα [...] άρχισε μια νέα πλημμυρίδα στην παλίρροια των φιλοσοφικών ρευμάτων. Στηριγμένος στα μαθηματικά, στην αυστηρή λογική τους πειθαρχία και στα ολοκληρωμένα συστήματα των παλαιότερων, κυρίως στην Κριτική του Καθαρού Λόγου, εμφανίζεται ένας φιλοσοφικός οργανισμός που ζύπνησε από τη το λήθαργο τη μεγάλη παράδοση. Η αλλαγή αυτή δεν είχε έξω από τις σχολές μεγάλη απήχηση. Μεσουρανούσαν ακόμα οι αισθησιοκρατικές θεωρίες. Και όμως για την ανανέωση της φιλοσοφικής σκέψης είχε η αλλαγή αυτή αποφασιστική σημασία. Ανασύνδεσε τη σύγχρονη φιλοσοφία με τη φιλοσοφία των μεγάλων περιόδων, ιδίως του Κάντ και του Χέγκελ, συμπλήρωσε πολλές θέσεις τους και αποσαφήνισε πολλές άλλες και έτσι ετοίμασε το χώρο για νέα ουσιαστικά επιτεύγματα»*¹³⁴. Μέσα σ' αυτό το πνεύμα το *Αρχείο* συνέβαλε αποφασιστικά στο να κινήσει το ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία, όχι όμως ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής άκριτα. Σύμφωνα με τις απόψεις των εκδοτών του, η φιλοσοφία, γεννημένη στην Ελλάδα θα έπρεπε να φέρει και μιά ελληνική σφραγίδα, κάτι καινούργιο, έστω και μιά μικρή προσφορά των φιλοσοφούντων Ελλήνων στην

¹³² Κ. Τσάτσο, «Η πορεία της Φιλοσοφίας», στο *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, σειρά 4^η, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Γ' έκδοση, Μάιος 2009, σ. 205.

¹³³ Στο ίδιο, σ. 205 και 208-209.

¹³⁴ Κ. Τσάτσο, *Η πορεία της Φιλοσοφίας*, ό. π., σ. 207.

έρευνα της εποχής. Μελετητής όλων των φιλοσοφικών ρευμάτων της εποχής του αλλά και των προγενέστερων εποχών ο Τσάτσος ήταν ικανός να διακρίνει τις λεπτές ιδεολογικές παρεκκλίσεις της εποχής οι οποίες επιχειρήθηκαν με βάση την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, να επεμβαίνει, να διορθώνει αλλά και να διατυπώνει καινούργιες σκέψεις στον γνωσιολογικό και ηθικό τομέα με σκοπό την συγκρότηση κοινής κοσμοθεωρίας που θα ήταν η σύζευξη του αρχαίου με τον νεώτερο ιδεαλισμό. Σημειώνει : « Πάντα είχε ο γερμανικός ιδεαλισμός, ιδίως χάρις στον Έγελο, δεσμούς με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Από τους κόλπους του βγαίνουν οι κλασικές ιστορίες της αρχαίας φιλοσοφίας. Και κατά την αναγέννηση του ιδεαλισμού, μέσα στα πλαίσια του νεοκαντιανισμού ήταν χαρακτηριστική η στροφή προς ορισμένους Έλληνες φιλοσόφους. Όμως η στροφή αυτή απέβλεψε συχνά να υποτάξει τους αρχαίους φιλοσόφους στα καντιανά σχήματα* και πάντως η στροφή αυτή δεν ήταν μια πλήρης ανασύνδεση. Η σύγχρονη ελληνική φιλοσοφική κίνηση, ερευνώντας πιο ελεύθερα τους αρχαίους σε πολλές περιπτώσεις έταξε σκοπό της να διατυπώσει μιά σειρά σκέψεων, τόσο στο γνωσιολογικό, όσο και στον ηθικό τομέα, όπου ο αρχαίος και ο νεώτερος ιδεαλισμός θα έφθαναν σε μιά κοινή πηγή και θα συναποτελούσανε μιά κοινή κοσμοθεωρία»¹³⁵. Η προσπάθεια προς την επίτευξη της σύζευξης αυτής φαντάζει τεράστια και βαρεία καθώς απαιτείτο τόσο η μελέτη και η κατανόηση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας όσο και η μελέτη και κατανόηση της καντιανής κριτικής σκέψης. Η Τριανδρία της Χαϊδελβέργης οπλισμένη γερά με τη μελέτη και την κριτική σκέψη επιχείρησε τον συγκερασμό αυτό. Αργότερα αναρωτιέται ο Τσάτσος αν ο συγκερασμός αυτός κατορθώθηκε και μέχρι ποίου σημείου¹³⁶.

Εδώ να σημειωθεί η συνεχής επαγρύπνηση της συντακτικής ομάδας πάνω στα φιλοσοφικά θέματα καθώς οι Γερμανοί φιλόσοφοι καθηγητές, των οποίων μελέτες δημοσιεύονταν στο *Αρχεῖον* πέρα από την φιλοσοφική μελέτη αυτή καθ' εαυτή, αναζητούσαν μέσω αυτής διέξοδο στα πολιτικά και πνευματικά προβλήματα της Γερμανίας, προσανατολίζοντας τον ιδεαλισμό τους ρητά προς τον εθνικοσοσιαλισμό. Αυτό διαπιστώνεται από την προσχώρηση στον εθνικοσοσιαλισμό αρκετών μαθητών του Ρίκερτ όπως ο Χάιντεγκερ, ο Αύγουστος Φάουστ (August Faust), ο Μπρούνο Μπάουχ (Bruno Bauh). Αλλά και ο ίδιος ο Ρίκερτ ο οποίος ανήκε πολιτικά στην φιλελεύθερη παράταξη της Γερμανίας, μετά την ήττα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στράφηκε στην συντηρητική δεξιά¹³⁷. Διαπιστώνεται ότι ο Τσάτσος επαγρυπνούσε και επόπτευε κάθε δημοσίευση

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 210.

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 211.

¹³⁷ Συγκεκριμένα ο Rickert φαίνεται να είχε στραφεί προς το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα. Το 1934 έδωσε διάλεξη για τον Φίχτε, «που αποτελούσε παιάνα υπέρ του εθνικοσοσιαλισμού». Βλ. H. Sluga, «Heidegger's Crisis», ό. π. σ. 234

-ο ίδιος φαίνεται ότι έκανε τη μετάφραση των μελετών που ήταν προς δημοσίευση-καθώς γνώριζε ότι ο ιδεαλισμός, μέσα στα πλαίσια του νεοκαντιανισμού, με τη στροφή προς ορισμένους Έλληνες φιλοσόφους, απέβλεψε συχνά να υποτάξει τους αρχαίους φιλοσόφους στα καντιανά σχήματα. Ενδεικτικό της ανησυχίας αυτής είναι το γεγονός ότι στα τρία χρόνια κυκλοφορίας του περιοδικού δημοσιεύεται ανυπόγραφο άρθρο με τίτλο: «Τρία χρόνια του Αρχείου»¹³⁸ όπου και γίνονται ξεκάθαροι οι σκοποί της συντακτικής ομάδας, που είναι «να φέρει σε επαφή τους νέους με τις βασικές φιλοσοφικές έννοιες που θεμελιώνουν τα ιδεοκρατικά συστήματα» και υπογραμμίζει ότι «το Αρχείο βρέθηκε αντιμέτωπο με δύο αντίθετες τάσεις. Από τη μια με την ψευδοϊδεοκρατία της οποίας οι οπαδοί είναι όλοι ψυχολογιστές, και γι' αυτό αισθησιοκράτες όπως οι οπαδοί του υλισμού και επιδρούν αρνητικά στους νέους απομακρύνοντάς τους από τη φιλοσοφία και σπρώχνοντάς τους αθέλητα προς τη ζωντανότερη και καθαρότερη θεωρία του ιστορικού υλισμού και από την άλλη μεριά με τους υλιστές της ιστορίας οι οποίοι κατέβασαν τη σκέψη στο δημοσιογραφικό και προπαγανδιστικό επίπεδο. Έτσι το Αρχείο είχε να πολεμήσει και προς τα δεξιά και προς τα αριστερά»¹³⁹. Για το σκοπό αυτό, διευκρινίζει ο συντάκτης του άρθρου, τα πρώτα χρόνια επιδόθηκαν οι συντάκτες του στην αποσαφήνιση με μελέτες καθαρά φιλοσοφικές και αναλύσεις, προκειμένου το αναγνωστικό κοινό να οπλιστεί με όπλα ικανά να αντιμετωπίσει σε φιλοσοφικό επίπεδο, τόσο την ψευδοϊδεοκρατία της οποίας το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης αποδιδόταν στο ακαδημαϊκό κατεστημένο, που ήταν υπεύθυνο για το «παραμόρφωμα της πνευματικής ζωής» που με τις παρωχημένες διδακτικές μεθόδους κατέστησαν τη φιλοσοφία «νεκρό γράμμα», ωθώντας τους νέους στην κοσμοθεωρία του ιστορικού υλισμού, όσο και τον ιστορικό υλισμό, καθώς «κανείς μέχρι τότε δεν είχε το θάρρος να συγκρουσθεί με τις λογίων-λογίων προλήψεις που κυκλοφορούσαν στην άμορφη ακόμα πνευματική ζωή του τόπου». Όπως είχαν διαπιστώσει οι συντάκτες του Αρχείου η έννοια της αξίας που επί έναν αιώνα περίπου αποτελούσε τον θεμελιωτικό λόγο της ιστορικής και κοινωνικής ζωής στην Ευρώπη, ήταν στην Ελλάδα ως φιλοσοφική έννοια άγνωστη. Έτσι ετίθετο το θέμα της ερμηνείας της ελληνικής ιστορίας από εκείνους που είχαν την ηθική υποχρέωση να υποστηρίξουν την έννοια της αξίας που εγκλείουν όλα τα ιστορικά γεγονότα από την οποία όλες οι υλιστικές ερμηνείες ανατρέπονται. Υπό την οπτική αυτή –της ερμηνείας της ιστορίας– ο συντάκτης του ανυπόγραφου άρθρου για τα «Τρία χρόνια του Αρχείου», που από το στυλ και το ύφος της γραφής φαίνεται ξεκάθαρα η γραφή του Τσάτσου, προβαίνει σε λεπτές

¹³⁸ Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών, έτος Δ', τ. 1, σ. i.

¹³⁹ Στο ίδιο, (συνέχεια) σ. i.

αποσαφηνίσεις και αναφέρει συγκεκριμένα: «Αλλά για νάναί κανείς σε θέση να καταλάβει την έννοια της αξίας πρέπει να μπορεί να χωρίσει μέσα σε μια πράξη την ενέργεια από το νόημά της, κι έτσι να προχωρήσει, χωρίζοντας την ψυχολογική γένεση της συνείδησης από τα ουσιαστικά της περιεχόμενα. Γιατί άλλο πρόβλημα είναι το πώς χρονικά δημιουργείται σιγά-σιγά η συνείδηση και άλλο το νόημα που έχουν οι πράξεις της. Όσοι δεν καταλαβαίνουν την διάκριση αυτήν ανακατεύουν την ψυχολογία από τη λογική και προετοιμάζουν το ανακάτωμα της φύσης και της ιστορίας. Πρέπει να κατανοηθεί κάτι βασικό. Ότι δηλαδή το έδαφος του ιστορικού υλισμού, που δημιουργείται από τη μεταφορά των μεθόδων των φυσικών επιστημών στην ιστορία, το είχε προλείανει ο ψυχολογισμός, δηλαδή η σύγχυση της ψυχικής ενέργειας με το ψυχικό περιεχόμενο, η συνταύτιση του ψυχολογικού και του λογικού συνειδότης¹⁴⁰. Στο κεφάλαιο αυτό οι συνεργάτες του «Αρχείου» εδαπάνησαν ένα μεγάλο ποσό εργασίας»¹⁴¹. Ο συντάκτης του άρθρου, κάνοντας μια σύντομη αναδρομή στην Ιστορία της φιλοσοφίας, δεν παραλείπει να τονίσει ότι τη διάκριση αυτή, την οποία προσπάθησε το *Αρχείο* να καταστήσει φανερή, δεν είναι καινούργια καθώς τα προβλήματα αυτά αντικρίστηκαν με πάθος κάθε φορά που μέσα στην ιστορία υπήρξε πραγματική φιλοσοφία, με πρώτο τον Πλάτωνα και αργότερα τον Αυγουστίνο, για να γίνουν κοινή συνείδηση στην Αναγέννηση και να αποκρυσταλλωθούν στη γερμανική ιδεοκρατία με εκπροσώπους τους Κοέν, Νάτορπ, Χούσερλ και Ρίκερτ, με των οποίων τα ονόματα το *Αρχείο* συνέδεσε τον προσανατολισμό του. Παράλληλα επισημαίνει την πολεμική εναντίον των Γερμανών ιδεοκρατών, «ιδιαίτερα εναντίον του Rickert την οποία εξαπέλυσαν και οι ψευδοϊδεοκράτες ψυχολόγοι και οι υλιστές καθώς ξεκινούν από την ίδια αρχή, από την αίσθηση»¹⁴². Όπως έχει επισημανθεί, οι εκδότες του Αρχείου εμφανίστηκαν ως οι «ειδικοί» και ως «ταγείς» του μεγαλείου του πνεύματος, προκειμένου να αντιμετωπισθεί αφ' ενός ο «ταξικός εχθρός», που εμφανίστηκε με την ιδεολογία του κομμουνισμού και αφ' ετέρου να πραγματοποιήσει ανταγωνιστική πολιτική προς τα παραδοσιακά κομματικά σχήματα των «παλιοκομματικών»¹⁴³.

Ένα άλλο θέμα που ανέκυψε στην έκδοση του περιοδικού ήταν η επιλογή της γλώσσας, η οποία είχε γίνει την εποχή αυτή πεδίο ιδεολογικής αντιπαράθεσης. Το *Αρχείο* χρησιμοποίησε ως γλώσσα

¹⁴⁰ Ο Erich Frank σε μελέτη του υπό τον τίτλο «Η Ελληνική Ιδέα» που δημοσιεύθηκε στο πρώτο τεύχος κυκλοφορίας του *Αρχείου* (σ. 25), ορίζει ως επιστήμη **το αντικειμενικόν συνειδός** και ξεκινά με την διαπίστωση ότι: «*Η επιστήμη, το αντικειμενικόν συνειδός, καταστρέφει κατ' ανάγκην τον μύθον και συν αυτό την θρησκευτικήν και πολιτικήν περί κόσμον εικόνα του απλοϊκού ανθρώπου[...]*».

¹⁴¹ *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, ό. π., σ. ii και iii.

¹⁴² Στο ίδιο, σ. ii και iii.

¹⁴³ Π. Νούτσος, «Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών, Η πολιτική του συλλογικού αυτού εγχειρήματος και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος», στα Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, ό. π., σ. 98.

την καθαρεύουσα, καθώς είχε ως σκοπό να εισάγει έννοιες φιλοσοφικές που μπορούσε να κατανοήσει ένα επιστημονικό κοινό που διάβαζε στην καθαρεύουσα. Είχαν επίσης οι συντάκτες του την άποψη ότι «το Αρχαίον έπρεπε να αντιταχθεί φανατικά στην πρόληψη, την συχνά ανομολόγητη, ότι όποιος είναι δημοτικιστής είναι και πνευματικός άνθρωπος και ότι όποιος είναι καθαρευουσιάνος δεν μπορεί να είναι πνευματικός άνθρωπος». Επίσης ο συντάκτης του παραπάνω άρθρου ως προς το θέμα αυτό, καταλήγοντας, στηλιτεύει αυτούς που «χρησιμοποιούν τον δημοτικισμό ως όργανο πολιτικής προπαγάνδας του ιστορικού υλισμού και τον μεταχειρίζονται για να σβήσουν την αρχαία ελληνική και γενικά την ιστορική παράδοση και όσους χρησιμοποιούν τον δημοτικισμό και θυσιάζουν ή σμικραίνουν ή παραμορφώνουν τα υψηλά νοήματα της φιλοσοφίας, για να τα χωρέσουν στον στενό και ακόμα αδιαμόρφωτο τύπο της δημοτικής γλώσσας»¹⁴⁴. Γίνεται φανερό ότι μέσα από τη μελέτη των θεμελιωδέστερων προβλημάτων της φιλοσοφίας, αλλά και της φιλοσοφίας του δικαίου, της κοινωνιολογίας και τη χρήση της γλώσσας, οι συντάκτες του Αρχαίου για να κατασταλάξουν, έπρεπε οι ίδιοι πρώτα να αφομοιώσουν, να ξεκαθαρίσουν και να επικοινωνήσουν με τις πιο σημαντικές θεωρίες της εποχής για το δίκαιο, την πολιτεία και την κοινωνία, εξ' ου και η φιλοξενία στο περιοδικό τόσων ξένων κορυφαίων επιστημονικών και φιλοσοφικών μελετών, προκειμένου να στηρίξουν το οικοδόμημα του ιδεοκρατικού συστήματος στο οποίο στόχευαν¹⁴⁵. Ο πνευματικός αυτός μόχθος έδωσε καρπούς στο πνευματικό έργο της Τριανδρίας και ιδιαίτερα έδωσε στον Κωνσταντίνο Τσάτσο τα υλικά για να διαμορφώσει και να υποστηρίξει αργότερα στο έργο του Πολιτική τη θεωρία του για τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας και την υλοποίησή του μέσα στην ιδανική πολιτεία μέσω της παγκόσμιας πολιτειακής τάξης και ενότητας.

Ωστόσο, μόλις η ιδεοκρατική κίνηση εκδηλώθηκε μέσω του Αρχαίου, έγινε ο κύριος στόχος από τους οπαδούς του ιστορικού υλισμού. Η έκδοση του περιοδικού και οι ιδεοκρατικές αντιλήψεις τις οποίες εξέφραζε είχε ως αποτέλεσμα την πρόκληση αντιδράσεων από τους μαρξιστές. Ο Τσάτσος σημειώνει: « [...], Δεχθήκαμε τους μύδρους του Γληνού, του Κορδάτου, του Κ. Γεωργούλη που τότε

¹⁴⁴ Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών, ό .π., έτος Δ', τ.1, σ.iv και v.

¹⁴⁵ «Έπρεπε πρώτα να ξεχάσουμε τα σύμβολα και τα πλαίσια μέσα στα οποία μορφωθήκαμε φιλοσοφικά. Έπειτα έπρεπε να λησμονήσουμε την ευχέρεια που έχει η φιλοσοφική ομιλία σ' έναν τόπο φιλοσοφικά προηγμένο. Έπρεπε να θυσιάσουμε την τέρψη που παρέχει η καθ' αυτό φιλοσοφική επικοινωνία και έρευνα και να επιμείνουμε όχι στην ανάπτυξη των συνθετώτερων προβλημάτων που βασανίζουν αυτόν τον καιρό την δική μας ατομική συνείδηση αλλά στην υπομονητική ανάλυση των στοιχείων της φιλοσοφίας. Ότι αυτή η υποταγή σε αιτήματα διδακτικής σκοπιμότητας, είναι ευκολότερη σε εκείνους που δεν βασανίζονται με καθ' αυτό πνευματικά προβλήματα, καταφαίνεται και από την επιτυχία του ιστορικού υλισμού στην Ελλάδα» (Στο ίδιο, σ. iv και v).

ήταν μαρξιστής. Και έτσι ο αντιμαρξισμός μου, από την θεωρία επεξετάθηκε στην πράξη»¹⁴⁶. Αναγκάστηκαν τότε οι συντάκτες του *Αρχείου* να μπούν σε μιά αντιπαράθεση και σε σοβαρή σύγκρουση με τους εκπροσώπους του ιστορικού υλισμού και με βάση έναν γνήσια ελληνικό ιδεαλισμό. Η αντιπαράθεση με τους αριστερούς διανοούμενους με κύριο εκπρόσωπό τους τον Δημήτριο Γληνό, έγινε σε πολύ υψηλούς τόνους όπως φαίνεται από το πλήθος των άρθρων που δημοσιεύτηκαν σε έντυπα της εποχής¹⁴⁷. Έτσι καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 εξαπέλυσαν σφοδρή πολεμική ενάντια στον ιστορικό υλισμό μέσα από τις δημοσιεύσεις στο *Αρχείο* αλλά και από τις δημοσιεύσεις στα περιοδικά *Ιδέα* και *Νέοι Πρωτοπόροι*. Το περιοδικό *Ιδέα* που ιδρύθηκε το 1933 με ιδρυτικά μέλη τον Σπύρο Μελά, που είχε και την διεύθυνση του περιοδικού, τον Γιώργο Θεοτοκά και τον Γιάννη Οικονομίδη, είχε ως συνεργάτες του και τον Τσάτσο και τον Κανελλόπουλο. Η *Ιδέα*, όπως και το *Αρχείο* απευθύνονταν κυρίως στις «μορφωμένες και διανοούμενες τάξεις»¹⁴⁸. Αρκετοί από τους συντάκτες του περιοδικού ήταν φοιτητές ή συνεργάτες και των δύο. Στόχος του περιοδικού οριζόταν «η ανάδειξη των πνευματικών αξιών, ώστε να ανορθώσει την εθνική αυτοπεποίθηση και να βοηθήσει στη γέννηση ενός μέλλοντος ανώτερου από το παρόν»¹⁴⁹ με την καταπολέμηση των υλιστικών και αιτιοκρατικών θεωριών και του επιστημονισμού ιδίως την προπαγανδιστική τέχνη. Στις βασικές αρχές του περιοδικού *Ιδέα* τονίζεται ότι : «θα χτυπήσουμε τα κηρύγματα του ταξικού μίσους και τους τυφλούς κοινωνικούς φανατισμούς από οπουδήποτε κι αν προέρχονται. Η *Ιδέα* είναι ένα όργανο του ελεύθερου πνεύματος, ψηλότερα από τα κόμματα και τις κοινωνικές τάξεις και εναντίον κάθε δημοκρατίας»¹⁵⁰.

Εκφράζοντας τέτοιες θέσεις το περιοδικό *Αρχείο* ήρθε σε έντονη αντιπαράθεση με περιοδικά που υποστήριζαν αριστερές απόψεις, κυρίως με το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*. Η διαμάχη που

¹⁴⁶ Κ. Τσάτσου, *Λογοδοσία μιας ζωής*, ό.π., σελ. 613.

¹⁴⁷ Βλ. Σχετικά, *Αρχείο Κων/νου Τσάτσου*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Φακ. 5-υποφ. 3, Χειρόγραφες και δακτυλόγραφες σημειώσεις που αφορούν την διαμάχη Γληνού-Τσάτσου (1932-1933):- Επίσης, χειρόγραφες σημειώσεις με θέμα Διάκριση Ηθικής και Δικαίου, *Ιδέα* και Αιτιότητας (Επιστημονικός Όμιλος Φοιτητών Νομικής/Δ. Γληνός-δακτυλόγραφο και χειρόγραφο κείμενο Κ.Τσάτσου (άρθρο στο περιοδικό *Ιδέα*;) - απάντηση στο άρθρο Δ. Γληνού με τίτλο «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης». *Νέοι Πρωτοπόροι*, Νοε.-Δεκ. 1932, σελ. 424-426- αποκόμματα σχετικά με τη διαμάχη ιστορικού υλισμού και ιδεοκρατίας (διαμάχη Γληνού-Τσάτσου): Ζωή, «Κεφαλαιοκρατία και κομμουνιστάι», 4/10/1932, *Αθηναϊκά Νέα*, «Αθηναϊκά Δειλινά-Η Μάχη», 1/11/1932, *Αθηναϊκά Νέα*, «Αθηναϊκά Δειλινά-Η Λάσπη», 4/2/1933- δακτυλόγραφο επιστολή Κ Τσάτσου προς το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* ότι δεν δημοσίευσε στην *Ιδέα* ανώνυμο άρθρο κατά του Γληνού, 7/8/1933- άρθρο Κ.Τσάτσου στο περιοδικό *Ιδέα*, με τίτλο, «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικό αγώνα», Ιούνιος 1933, σελ. 360-366 (χειρόγραφο, δακτυλόγραφο, καθώς και φωτοτυπία από τη δημοσίευση στο περιοδικό)

¹⁴⁸ Περιοδικό *Ιδέα*, τχ. 2, σ. 121.

¹⁴⁹ Περιοδικό *Ιδέα*, «Βασικές Αρχές», έτος Α', τόμ. Ι, τχ. 1, Γενάρης 1933.

¹⁵⁰ Στο ίδιο συνέχεια. Επίσης ο Θεοτοκάς σε άρθρο με τίτλο «Ελευθερία και Βία» κάνει εκτενή ανάλυση της ιδέας της πολιτικής και ηθικής ελευθερίας και υπερασπίζεται την «μεγάλη φιλελεύθερη παράδοση» από τις «τυραννικές θεωρίες» του Νίτσε και του Μάρξ. (*Ιδέα* τχ. 5)

ξέσπασε ήταν έντονη. Ήταν πόλεμος των ιδεών και ήταν ιδιαίτερα σφοδρός. Ο Γληνός με ιδιαίτερα αιχμηρή γλώσσα καταγγέλλει τον Τσάτσο ως εκπρόσωπο του «φασιστικού ιδεαλισμού» και αναλύοντας την ουσία των θεωριών και των δογματισμών, αποφαινεται ότι: «[...], η αστική επιστήμη και η αστική φιλοσοφία τα τελευταία τριάντα χρόνια δουλεύουνε για την αγιαστούρα του παπά κι ανοίγουνε το δρόμο στο τελικό συμπέρασμα “μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι (και γενικά οι πτωχοί) ότι αυτών εστίν η βασιλεία των ουρανών”, το χτύπημα δηλαδή της αιτιοκρατίας και στο φυσικό μα προπάντων στο κοινωνικό γίνεσθαι, το εξανέμισα της αιτιοκρατικής γνώσης και κυριαρχίας απάνω στον υλικό κόσμο» για να καταλήξει: «Τον Τσάτσο εξοργίζει το ξεσκέπασμα της συμμαχίας της αστικής τάξης με τη θρησκεία, η αποκάλυψη πως όλος ο νεοκαντιανισμός, ο νεοϊδεαλισμός, η νέα μεταφυσική είναι στο βάθος και ουσιαστικά «θεολογία» *ancilla theologiae*. Και η θεολογία αυτή είναι σήμερα *ancilla capitalismi*, όπως είταν άλλοτες *ancilla feudalismi*»¹⁵¹. Ο Τσάτσος, παράλληλα, σε σημείωμά του στην *Ιδέα* αποκαλεί τον Γληνό *δημοκόπο που έσβησε με μια μονοκοντυλιά όλα τα μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα για να αφήσει μόνο το Κεφάλαιο του Μάρξ*. Η οξεία αντιπαράθεση συνεχίστηκε στους ίδιους υψηλούς τόνους διαμορφώνοντας το ιδεολογικό κλίμα της εποχής και με πρακτικό αντίκτυπο τις πολιτικές επιλογές.

Την ίδια εποχή, 1929, ο Γιώργος Θεοδοκάς, δημοσιεύει με το ψευδώνυμο Ορέστης Διγενής, το έργο του *Ελεύθερο Πνεύμα*, όπου αποτυπώνει ανάγλυφα το κλίμα της εποχής και παράλληλα δίνει την δική του οπτική για το πώς ήθελαν να αναδιαμορφώσουν οι νέοι φιλελεύθεροι διανοούμενοι την «εθνική ταυτότητα» και τους στόχους του ελληνισμού.¹⁵²

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος δημοσίευε επίσης άρθρα και στο περιοδικό *Προπύλαια* που κυκλοφόρησε για ένα έτος από το 1938 έως το 1939¹⁵³ όπου εξέφραζε τις ιδεοκρατικές του θέσεις με απώτερο σκοπό την διαμόρφωση στο πνεύμα αυτό ενός οικουμενικού πολιτισμού. Η συντακτική επιτροπή του περιοδικού αποτελείτο από τον ίδιο, τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο και

¹⁵¹ Δ. Γληνός, άρθρο με τίτλο «Ο φασιστικός ιδεαλισμός στην Ελλάδα», ό. π., σ. 59.

¹⁵² Γ. Θεοδοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1973, σ. 27. Γράφει: «Μετά τον πόλεμο, οι εθνικιστές και οι μαρξιστές διανοούμενοι επικράτησαν σ' όλες τις ελληνικές συζητήσεις για πολλούς λόγους που δεν είναι ανάγκη να αναπτύξω εδώ[...]. Αυτές οι δύο σχολές συγκεντρώνουν ανάμεσα στους Έλληνες διανοούμενους τη μεγάλη πλειοψηφία των πνευμάτων. Η επίδραση τους στη νέα γενεά είναι καταφανής, και αυξάνει νομίζω μέρα με τη μέρα και θ' αυξάνει ως ότου αποφασίσουμε να αντισταθούμε εναντίον αυτής της επικράτησης του πνευματικού μιλιταρισμού [...]. Εθνικιστές και μαρξιστές φιλονικούν βέβαια με αμοιβαίο μίσος, μα είναι κατά βάθος πνεύματα της ίδιας οικογένειας [...]. Έλυσαν οριστικά όλα τα προβλήματα, σταμάτησαν κάθε πνευματική έρευνα, κλείστηκαν μέσα σε μια απόλυτη αλήθεια που την επαναλαμβάνουν μηχανικά σ' όλη τη ζωή τους, αλύγιστοι σαν απολιθωμένοι, ανίκανοι να υποπτευθούν πώς υπάρχουν και διαφορετικές προοπτικές των πραγμάτων. Μισούν και χλευάζουν με τον ίδιο τρόπο την ελεύθερη σκέψη και τις αναζητήσεις των ανήσυχων πνευμάτων [...]. Οι δυο θρησκείες στηρίζονται στην ίδια αρχή: Πίστευε και μη ερεύνει»

¹⁵³ *Προπύλαια*, έτος Α', τχ. 1, 1938.

κυρίως από φοιτητές του Τσάτσου, μεταξύ των οποίων ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος και ο Παναγής Παπαληγούρας. Από τη θεματολογία του περιοδικού διαφαίνεται ξεκάθαρα πως στόχος ήταν η αναζήτηση διαχρονικών αξιών που θα μπορούσαν να προβληθούν ως αρχές στη σύγχρονη ζωή. Η αναζήτηση αυτή είχε στέρεο υλικό που έπρεπε να αντληθεί μέσα από τη γνώση και ερμηνεία των κειμένων της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Η Ελλάδα ως κληρονόμος της αρχαιότητας αναδεικνυόταν το κέντρο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ωστόσο η προσέγγιση αυτή είχε αντιδράσεις. Ο Γιώργος Θεοτοκάς σχολίασε: «*Αυτοί οι νέοι του περιοδικού Προπύλαια που έδωσαν τον τόνο στη συζήτηση, είναι φανερά φορτωμένοι σχολαστικισμό: γερμανική παιδεία από δεύτερο χέρι (μέσω του Ι. Συκουτρή και του Κ. Τσάτσου), ανακατωμένη μ' ένα σικελιανικό ιδεαλισμό άνω ποταμών*»¹⁵⁴.

6. Ο Διάλογος για την ποίηση Σεφέρη-Τσάτσου

Καρπός της ενασχόλησής του Κωνσταντίνου Τσάτσου με τα λογοτεχνικά τεκταινόμενα στα ελληνικά γράμματα, αλλά και με την ποίηση, υπήρξε και ο περίφημος *Διάλογος* που είχε με τον Γιώργο Σεφέρη, ο οποίος ήταν αδελφός της συζύγου του Ιωάννας και είναι γνωστός ως *Ένας Διάλογος για την Ποίηση*¹⁵⁵. Ο *Διάλογος* άρχισε στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1938 και έκλεισε τον Δεκέμβριο του 1939, όταν ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ήταν εξόριστος στη Σκύρο. Αποτυπώθηκε σε γραπτά δοκίμια των δύο, τα οποία και δημοσιεύθηκαν αρχικά στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα*, (τεύχος 8-9) με τον τίτλο «*Διάλογος πάνω στην ποίηση*»¹⁵⁶. Ο *Διάλογος* έγινε αφορμή να διατυπωθούν απόψεις και να εκφραστούν γνώμες σπουδαίων λογοτεχνών μέχρι τις μέρες μας. Για το θέμα αυτό, η σύζυγός του, Ιωάννα Τσάτσου, στο βιβλίο της *Ο αδελφός μου ο Γιώργος Σεφέρης* αναφέρει ότι πέρα από τη συγγενική σχέση των δύο ανδρών, η αγάπη που είχαν και οι δύο για την ποίηση τους συνέδεε ως κοινός πνευματικός κρίκος και ότι *ο Διάλογος* υπήρξε καρπός πραγματικών διαλόγων και έντονων συζητήσεων που είχαν ο Σεφέρης και ο Τσάτσος στο σπίτι του στην οδό Κυδαθηναίων 9, όταν ο Σεφέρης φιλοξενείτο κατά διαστήματα εκεί¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*, καταγραφή 31 Μαΐου 1939, σ. 96.

¹⁵⁵ Για μια κριτική αποτίμηση του Διαλόγου, βλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «*Τέχνη και Καλλιτέχνης κατά τον Γιώργο Σεφέρη*», στο *Αισθητική και Τέχνη, Κριτικές Θεωρήσεις*, εκδ. Συμμετρία, Αθήνα 2005, σ.σ. 411-432. Βλ. επίσης σχετικές μελέτες για τον *Διάλογο* στα *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, ό. π. σ. 215-431.

¹⁵⁶ Γ. Σεφέρης- Κ. Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1979.

¹⁵⁷ Ιωάννα Τσάτσου, *Ο αδελφός μου ο Γιώργος Σεφέρης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Γ' έκδοση 1980, σ. 333.

Αφετηρία του *Διαλόγου* υπήρξε το γεγονός ότι τον Απρίλιο του 1938, ο Τσάτσος, δημοσίευσε στο περιοδικό *Προβύλαια* το δοκίμιο «Πριν από το ξεκίνημα»¹⁵⁸ όπου καταγράφει τις σκέψεις του σχετικά με την τρόπο κατανόησης της τέχνης με αφορμή την «πρωτοποριακή κίνηση στη νεότερη λογοτεχνία μας». Στο δοκίμιο αυτό, και σε περίπου δέκα σελίδες, αναφέρεται ο Τσάτσος ειδικά στην ποίηση και στη μορφή που παίρνει ως πρωτοποριακή κίνηση στη νεότερη λογοτεχνία της εποχής. Ο Σεφέρης, ως πρωτοπόρος ποιητής, αντέκρουσε τις θέσεις του Τσάτσου δημοσιεύοντας στο περιοδικό *Νέα Γράμματα* το δοκίμιο «Διάλογος πάνω στην ποίηση»¹⁵⁹ και επέμενε κυρίως πάνω σε δύο σημεία: Πρώτον, στην έκφραση του έλλογου και το άλογου στοιχείου στη νεότερη ποίηση και δεύτερον την έκφραση της ελληνικότητας στην τέχνη και ειδικότερα στην ποίηση. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος απάντησε στον Σεφέρη με το δοκίμιο «Ένας διάλογος για την ποίηση» πάλι στα *Προβύλαια* (Οκτ.-Δεκ. 1938) διευρύνοντας τα θέματα σε φιλοσοφικό επίπεδο. Ο Σεφέρης επανήλθε με το δοκίμιο «Δεύτερος διάλογος ή μονόλογος πάνω στην ποίηση» το οποίο δημοσίευσε πάλι στα *Νέα Γράμματα* (τεύχος 1-3, 1938) παρακολουθώντας τον Τσάτσο στη διερεύνηση των θεμάτων που είχε επισημάνει. Ο Τσάτσος στη συνέχεια δημοσιεύει πάλι στα *Προβύλαια* (Ιαν.-Φεβρ. 1939) το δοκίμιο «Απολογισμός ενός διαλόγου». και τελικά έκλεισαν τον *Διάλογο* με σύντομα άρθρα τους στα *Νέα Γράμματα*. (Γ. Σεφέρης-Κ. Τσάτσος, *Το τέλος ενός διαλόγου* επιστολή-απάντηση Σεφέρη στον *Απολογισμό* ενός διαλόγου του Τσάτσου και ανταπάντηση του Κ. Τσάτσου), στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα*¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Περιοδικό *Προβύλαια*, Απρίλιος 1938, τχ. 3-4 και Κ. Τσάτσου, *Πριν από το ξεκίνημα*., εκδ. Αστέρως, Β' έκδοση, Αθήνα 1989, σ. 9-78.

¹⁵⁹ *Νέα Γράμματα*, τχ 8-9, (1938). Το περιοδικό *Νέα Γράμματα* ξεκίνησε την έκδοσή του το 1935. Εισηγητής της ιδέας ήταν οι Γ. Κατσίμπαλης, ο Γ. Θεοτοκάς, ο Γ. Σεφέρης και ο ποιητής Α. Εμπειρικός. Όπως θυμάται ο Γ. Θεοτοκάς «Έτσι, άρχισε να σχηματίζεται και να προχωρεί ο νεανικός κύκλος που προκάλεσε στα ελληνικά γράμματα το λογοτεχνικό κίνημα της δεκαετίας του 1930. Όλο και πύκνωναν οι εκδηλώσεις, οι γνωριμίες, οι ζωηρές συζητήσεις στην ταβέρνα του Μπαρμπα-Γιάννη και στην Πλατεία του Συντάγματος, τα καλοκαιρινά βράδια. Μια μέρα, το Νοέμβρη του 1934, μαζευτήκαμε στο σπίτι του Θανάση Πετσάλη, στην αρχή της οδού Φιλελλήνων, έξι φίλοι: ο Γιώργος Κατσίμπαλης, ο Γιώργος Σεφέρης, ο Δημήτρης Νικολαρεΐζης, ο Θάνος Σουλτάνης, ο ίδιος ο Πετσάλης κι εγώ, κι αποφασίσαμε να εκδώσαμε συνεταιρικά το περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα*, που πρωτοβγήκε το Γενάρη του 1935. [...] Οι φίλοι που ονόμασα πλήρωναν, για ένα διάστημα -δεν θυμούμαι πόσο- μια μηνιαία εισφορά για τα εκδοτικά έξοδα. Αργότερα, ο Κατσίμπαλης τα πήρε όλα απάνω του.». Και: «Τελικά συμφωνήσαμε πώς θα κάναμε σπουδαία πράγματα για την ανόρθωση των ελληνικών γραμμάτων, που είχαν αποτελεματωθεί ύστερα από τη Μικρασιατική Καταστροφή και περίμεναν καινούριο αίμα». (Γιώργος Θεοτοκάς, Ο Γιώργος Σεφέρης όπως τον γνώρισα, *Εποχές Τχ.* 10, Φεβρουάριος 1964). -Βλ. επίσης Δ. Δ. Σάββα Καράμπελα «Το περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα* (1935-1940, 1944-1945)», Ιωάννινα 2009. <https://olympias.lib.uoi.gr/>

¹⁶⁰ *Νέα Γράμματα*, τχ.7-12, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1939. Όλα τα κείμενα του διαλόγου συγκεντρώθηκαν και εκδόθηκαν με τίτλο *Γ. Σεφέρης-Κ. Τσάτσος, Ένας διάλογος για την ποίηση*, επιμ. Λουκάς Κούσουλας, εκδ. Ερμής 1975 και Ανατύπωση α' *Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1979. Βρίσκονται επίσης στα βιβλία τους: Κ. Τσάτσου, *Δοκίμια αισθητικής και παιδείας*, Δίρφος 1960, σ. 44-195, Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, τόμ. 10 (1936-1947), Ίκαρος, 1974, σ. 88-145. Βλ. επίσης: Οδ.Ελύτη, «*Ανοιχτά χαρτιά*, ΤΤΤ1936», περ. *Τα Νέα Γράμματα*, Β' τχ. 1, Γενάρης 1944.

Ο *Διάλογος* έγινε αφορμή για μια σειρά συζητήσεων-κρίσεων, που δημοσιεύθηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής¹⁶¹. Η Ιωάννα Τσάτσου εξιστορώντας από τη δική της οπτική τα γεγονότα, αναφέρει: «*Εκείνο τον Απρίλη του '38 ο Κωστάκης (έτσι αποκαλούσε η Ιωάννα τον Κωνσταντίνο Τσάτσο) είχε δημοσιεύσει το δοκίμιό του "Πριν από το ξεκίνημα". Μιλούσε για την τέχνη, για την ποίηση. Ο Γιώργος θέλησε ν' απαντήσει. Μιά γραφτή, ζωντανή συζήτηση άρχισε ανάμεσα στους δύο τους: Διάλογος πάνω στην ποίηση. Η πνευματική Αθήνα είχε μοιραστεί σε δύο στρατόπεδα. Στους Σεφερικούς και τους Τσατσικούς*»¹⁶².

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος δημοσίευσε άρθρο του στο περιοδικό *Νέα Γράμματα*¹⁶³ όταν στον διάλογο ενεπλάκη και ο Ελύτης, με άρθρο του με τίτλο «*Νόημα και αλληλουχία στη νέα μας ποίηση*». Το κείμενο ήταν απάντηση και έθετε ερωτήματα προς τον Ελύτη επί φιλοσοφικού περιεχομένου, σχετικά με την απολογία του υπερπραγματισμού που διατυπώθηκε σε δοκίμιο που είχε προγενέστερα δημοσιεύσει στα *Νέα Γράμματα* ο Ελύτης. Αλλά και αργότερα ο *Διάλογος* έγινε αφορμή έντονων συζητήσεων όταν το 1960, ο Τσάτσος επανήλθε στο θέμα με τη δημοσίευση στο περιοδικό *Τέχνη* τα «*Δοκίμια Αισθητικής και Παιδείας*». Ο Ελύτης είχε γράψει χαρακτηριστικά για τον *Διάλογο*: «*Ο διάλογός τους κρατήθηκε σε υψηλό επίπεδο και το κέρδος το καρπωθήκαμε όλοι μας. Εξάλλου, από τη στιγμή που πήρε στα χέρια του ο Σεφέρης την υπόθεση, ήταν σα να ελευθερώθηκαν τα δικά μας*»¹⁶⁴.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος μετά την δημοσίευση του *Διαλόγου* πήρε ξεκάθαρα θέση υπέρ των απόψεων του Τσάτσου. Γράφει: «*Στον Διάλογο για την ποίηση βλέπουμε τον ποιητή που τιμήθηκε αργότερα με το βραβείο Νόμπελ, να διασταυρώνει το ζήφος του, που δεν βγήκε από καμμιά θήκη, με το ζήφος του φιλοσόφου, που βγήκε από μιά θήκη, όπου είχε υποστεί επίμονες πνευματικές επεξεργασίες. Φανερή είναι βέβαια στα δοκίμια του Κ.Τσάτσου, που απαρτίζουν το δικό του μέρος του διαλόγου, η επίδραση της ιδεοκρατίας και ειδικότερα του νεοκαντιανισμού, καθώς και της αρχαίας φιλοσοφίας, αλλά οι σπίθες του καθαρά προσωπικού πνεύματός του δεν είναι διόλου λιγότερες -είναι ίσως, μάλιστα, περισσότερες- από τις σπίθες του πνεύματος του Γιώργου*

¹⁶¹ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, (14.8.1939) Κ. Θ. Δημαράς, «*Αισθητικά ζητήματα*», Περιοδικό *Τέχνη* (10.1.1961) Κ. Τσάτσου «*Δοκίμια Αισθητικής και Παιδείας*», περιοδικό *Ηώς* (Φεβρ. 1961), Κ. Καραντώνη «*Η νέα πνευματική δημιουργία του Κωνσταντίνου Τσάτσου*», Περιοδικό *Νέα Εστία* (15.3.1961), Γιάννη Χατζίνη «*Κωνσταντίνου Τσάτσου "Δοκίμια Αισθητικής και Παιδείας"*».

¹⁶² Ιωάννας Τσάτσου, στο ίδιο, σ. 365.

¹⁶³ *Νέα Γράμματα*, τχ. Ζ', 2 (1944), σ. 91-96.

¹⁶⁴ Οδ. Ελύτης, «*Το χρονικό μιάς δεκαετίας*», *Ανοιχτά χαρτιά*, έκδ. Ίκαρος 1974, σ. 387.

Σεφέρη»¹⁶⁵. Οι συνομιλητές του Διαλόγου κατηγορήθηκαν και οι δύο από φανατικούς αντιπάλους. Ο μεν Τσάτσος ως πολέμιος της ποίησης ο δε Σεφέρης ως πολέμιος της φιλοσοφίας¹⁶⁶. Οι εκτιμήσεις φαίνονται εσφαλμένες καθώς από τον διάλογο ουδόλως διαφαίνεται κάτι τέτοιο. Αντίθετα οι θέσεις και των δύο διατυπωμένες σε υψηλούς πνευματικούς τόνους έγινε η αφορμή για συζητήσεις στους λογοτεχνικούς κύκλους της εποχής αλλά και αργότερα¹⁶⁷.

Πίσω όμως από το θέμα της ποίησης, στο οποίο επικεντρώθηκε ο διάλογος, ήταν το θέμα της ελληνικότητας με το οποίο η γενιά του '30 ήταν διαποτισμένη καθώς επ' αυτού ο καθένας υπερασπίστηκε τις θέσεις του (εκτενής ανάλυση για την ελληνικότητα, Μέρος 2^ο, Κεφ. 6) και με το οποίο ο Σεφέρης είχε καταπιαστεί στην ποίησή του και ήταν απόρροια ενός βαθύτερου στοχασμού που αναζητούσε ο ίδιος να το θεμελιώσει θεωρητικά. Έτσι όταν ο Τσάτσος έθιξε το θέμα της ελληνικότητας, αναφερόμενος στην πρωτοποριακή τέχνη στο κείμενό του *Πριν από το ξεκίνημα*, γράφοντας συγκεκριμένα «στης πρωτοποριακής τέχνης τα έργα μόλις διακρίνεται η σφραγίδα της ελληνικότητας» (σ. 12-3) και συνδυάζει αυτόν τον αφελληνισμό με την ανάμειξη της καθαρεύουσας με την δημοτική, βλέποντας να οικοδομείται μια ελληνικότητα διάφορη από εκείνη ο ίδιος ονειρευόταν, ο Σεφέρης πέρασε στην απειρίθεια λέγοντας για τον Τσάτσο ότι με τον ίδιο τρόπο που αντιδρά στους «κανόνες» στην ποίηση, δεν παραδέχεται και την ύπαρξη a priori μιας ελληνικότητας και θεωρεί απαραίτητο τον διαχωρισμό της ελληνικότητας από τον δημοτικισμό και κάνει λόγο για έναν «ελληνικό ελληνισμό»¹⁶⁸. Ο διάλογος ήταν έντονος και, από όσα στη συνέχεια έχουν γραφεί, προκύπτει ότι έκτοτε κανένας δεν μπόρεσε να βρεθεί στο ίδιο ύψος και να σχολιάσει τις απόψεις των συμμετεχόντων στον *Διάλογο*. Το πνευματικό ύψος και ο πλούτος των νοημάτων με τους πυκνούς και στέρεους ορισμούς του Τσάτσου εξέφραζε έντονα την ιδέα της ελληνικότητας. Η ελληνικότητα όχι ως εθνικιστική αντίληψη, όπως κατά καιρούς κατηγορήθηκε από αντίπαλες ιδεολογικά θέσεις, αλλά ως ερμηνευτικός όρος στο απόλυτο και καθαρό νόημα του «κλασικού» που είναι και «παγκόσμιος νόμος» και πηγάζει από την υψηλότερη καλλιτεχνική πηγή της ιδέας της ελληνικότητας σε όλη την ιστορική διαδρομή της και εστιάζεται στην καλλιτεχνική απόδοση του «χρυσού αιώνα». Οι θέσεις αυτές του Τσάτσου παρέμειναν αναλλοίωτες μέχρι το τέλος της ζωής (Μέρος 2ο, Κεφ. 6ο). Όπως έχει χαρακτηριστικά ειπωθεί,

¹⁶⁵ Π. Κανελλόπουλος, «Heidelberg, ο χρυσός κρίκος του πνευματικού δεσμού μας», δημοσιεύθηκε στο *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, ό. π. σ. 29.

¹⁶⁶ Δ. Ραντόπουλος, *Κριτική της Κριτικής, Διάλογος και Μονόλογοι Γ. Σεφέρη-Κ. Τσάτσου*, εκδ. Gutenberg, σ. 314.

¹⁶⁷ Ο Ανδρέας Καραντώνης σε κείμενό του (περιλαμβάνεται στο Γ.Σεφέρης-Κ.Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση* σ. 202-203) δίδει ανάγλυφα το πνεύμα και το ιδεολογικό υπόβαθρο του διαλόγου.

¹⁶⁸ M. Vitti, ό. π. σ. 203-204.

«ο Σεφέρης με ακατανόητη επιμονή, είχε αρνηθεί επίμονα να συλλάβει το πνεύμα του συνομιλητή του και το βεληνεκές των απόψεών του, με αποτέλεσμα να τον αδικήσει και ποιητικά να τον παροπλίσει»¹⁶⁹. Ο Τσάτσος έγραφε κι ο ίδιος ποίηση κι γι' αυτό και μπόρεσε να αντιπαρατεθεί με τον Σεφέρη σε αυτούς τους υψηλούς τόνους. Ήταν όμως από τους ποιητές που δεν υποτάχθηκαν στον μοντερνισμό που έφερε το στιχούργημα, αλλά από τους ποιητές που έγραφαν στίχο¹⁷⁰. Εκτός από το βάρος και την διανοητική τεκμηρίωση των αληθειών που διατύπωσε ο Τσάτσος στον *Διάλογο* πρέπει να επισημανθεί ο έντονος στοχαστικός παλμός που αναβλύζει από την έντονη πνευματικότητα και την πλούσια παιδεία του καθώς και η ευφορία του λόγου, η ευστοχία της διατύπωσης με τη χρήση της καθομιλούμενης γλώσσας που κατόρθωσε να αποδώσει και να υποτάξει το απόλυτο των νοημάτων και των ιδεών στο συγκεκριμένο και το περιεκτικό της έκφρασης. Η γλώσσα υπήρξε άλλωστε ένα πολύ δυνατό «εργαλείο» για τον Τσάτσο στο οποίο έδιδε ιδιαίτερη σημασία και προσοχή, όπως διαπιστώνεται σε όλο του το έργο. Την ίδια εποχή ο Τσάτσος δημοσιεύει μελέτες σε περιοδικά του εξωτερικού και συμμετέχει σε διεθνή συνέδρια με ανακοινώσεις που άπτονται της νομικής επιστήμης¹⁷¹. Από τις συμβολές στο *Αρχείο* και από τις παραδόσεις του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου παράλληλα δίδασκε, προέκυψε το έργο του «Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων». Το έργο μεταφράστηκε στη γαλλική γλώσσα (La philosophie sociale des Grecs anciens) από τον Οκτάβιο Μερλιέ (Octave Merlier)¹⁷² με τη συνεργασία του Φερνάρντ Ντουισί (Fernand Duisit) και κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις *Nagel* το έτος 1971. Προλογίζοντας την έκδοση ο Μερλιέ σημειώνει ότι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος είναι «*le brilliant spécialiste de la philosophie du droit*». Και συνεχίζει : «*Εγνώρισα επίσης το πνεύμα του αυτοσχεδιασμού, που επέτρεπε στον Κ. Τσάτσο- σε συναντήσεις που ήταν και αυτές απροσχεδίαστες- να αναμετριέται άριστα, στη γαλλική γλώσσα, μ' έναν Andre Malraux, και έναν Rene Hughey και με άλλα κυρίαρχα πνεύματα, συζητώντας μαζί τους την ουσία του ωραίου και τους νόμους που κυβερνούν, υπεράνω του χρόνου, την Τέχνη.*» Και κλείνει τον πρόλογό του, ευχαριστώντας τον εκδότη Λουί Ναγκέλ (Louis Nagel) που εκδίδοντας το έργο του Κ. Τσάτσου έδωσε τη

¹⁶⁹ Μιχάλης Τσιανίκας, «Σεφέρης-Τσάτσος: Η “διδασχί” και ο “διάλογος”», στα *Πρακτικά* Διεθνούς Συνεδρίου, ό. π., σ. 239.

¹⁷⁰ Θ. Φραγκόπουλος, «Ο Ποιητής Κωνσταντίνος Τσάτσος», στο *Αφιέρωμα* της εφημερίδας *Καθημερινή* (Επτά Ημέρες), Κωνσταντίνος Τσάτσος: 10 χρόνια από το θάνατό του, Κυριακή 19 Οκτωβρίου 1997, σ. 26-27.

¹⁷¹ Μερικά από τα έργα του αυτά είναι: «*Φιλοσοφία των αξιών και η έννοια του δικαίου*», «*Ο νομικός πραγματισμός στην θεωρία του Διεθνούς Δικαίου*», «*Δίκαιον, Ηθική, Συνήθειες*».

¹⁷² Ο Octave Mealiere (1897-1976) προώθησε σημαντικά την καλλιέργεια των νεοελληνικών φιλολογικών σπουδών στη χώρα του και έκανε γνωστά πολλά κείμενα της λογοτεχνίας μας μέσα από δικές του μεταφράσεις και μελέτες.

δυνατότητα «να ακτινοβολήσει ακόμα περισσότερο στη Δύση [...] η Ελλάς, όπως την αισθάνθηκε και του την γνώρισε με θαυμάσιο τρόπο ο Κωνσταντίνος Τσάτσος». Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Τσάτσος στον πρόλογο της γαλλικής έκδοσης τονίζει: «Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται ο χειρισμός των φιλοσοφικών ιδεών, αποκαλύπτει τη Σχολή, που ήταν για τον συγγραφέα η κύρια πηγή του. Οι λόγιοι, που έναν ολόκληρο αιώνα ελάμπρυναν το πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης, ο Ed.Zeller, ο K.Fischer, ο Windelband, ο Rickert, ο Ernst Hoffmann[...] υπήρξαν οι κύριοι οδηγοί του. Δεν μπορεί, στον σύντομο αυτό πρόλογο να αποτίσει τον φόρο τιμής που τους οφείλει»¹⁷³. Στα γαλλικά μεταφράστηκε επίσης από τον Μερλιέ το βιβλίο *Διάλογοι σε Μοναστήρι* (Dialogues au monastère)¹⁷⁴, που κυκλοφόρησε στο Παρίσι από τις εκδόσεις Les belles lettres και στη σειρά “Collection Connaissance de la Grèce”¹⁷⁵.

¹⁷³ Τα κεφάλαια III και IV του βιβλίου, σε γαλλική μετάφραση από τον F. Duisit, πρωτοδημοσιεύτηκαν στο περιοδικό “Revue des Etudes Néo-Helleniques”, τομ. I (1968), σ. 131-182.

¹⁷⁴ Για το βιβλίο αυτό δημοσιεύτηκε ευνοϊκή κριτική από τον Γάλλο ακαδημαϊκό Jean Guittou, στο γνωστό περιοδικό “Revue des Deux Mondes”, τεύχος Απριλίου 1977, σ. 10-14.

¹⁷⁵ Το έτος 1973 δημοσιεύτηκε στο “Etudes Néo-Helleniques”, τομ. IV, 1973, σ. 5-44 η μικρή ποιητική συλλογή της Ιωάννας Τσάτσου *Έλεγχος* που αφιέρωσε στον αδελφό της Γιώργο Σεφέρη, σε ελληνικό κείμενο και γαλλική μετάφραση του ποιήματος από τον Merlier.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Ο ΓΑΜΟΣ ΜΕ ΤΗΝ ΙΩΑΝΝΑ ΣΕΦΕΡΙΑΔΗ – ΤΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΣΑΛΟΝΙ ΤΩΝ ΤΣΑΤΣΩΝ – Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ο έρωτας, ως αισθητική νόηση, απετέλεσαν ένα σημαντικότατο παράγοντα στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Τον έρωτα ιδωμένο ως πραγμάτωση ελευθερίας και το ερωτικό γεγονός ως αυτό καθ' αυτό αξία, αξία, όπως είναι, αυτή καθ' αυτή, αξία και η μυστική ένωση με το Θεό¹⁷⁶, μόνο Κατ' αυτόν τον τρόπο είναι που ο Τσάτσος γεύεται. Η παρουσία της γυναίκας ως έκφραση αισθητική έγινε αντικείμενο σε πολλά λογοτεχνικά, κυρίως, έργα του αλλά έγινε και παρουσία η οποία τον βοήθησε στην κατανόηση των μεταλογικών νοημάτων, στο «επέκεινα της ουσίας», όπου μόνο με τη γυναικεία παρουσία μπορούσε να προσπελάσει. Τον έρωτα, ως αξία απόλυτη όσο το κάλλος και η αλήθεια, υπήρξε για τον Τσάτσο η γέφυρα προς το Αγαθό που μεταλλάζει τα εγκόσμια νοήματα.

1. Ο Έρωτας ως Αισθησιακή και αισθητική νόηση

Ο έρωτας και η ερωτική του ζωή απετέλεσε όχι μόνο αναπόσπαστο μέρος στην σκέψη και την ψυχή του αλλά και καθοριστικό συντελεστή στην ολοκλήρωση της πνευματικής του φυσιογνωμίας. Όπως ομολογεί ο ίδιος, η έντονη ερωτική ζωή με πολύ αξιόλογες γυναίκες συνετέλεσε στο να ξεπεράσει το τραύμα για τη σωματική του μειονεξία, γεγονός που τόνωσε το ηθικό του και εξαφάνισε το σύμπλεγμα κατωτερότητας που τον βασάνιζε ως νέο¹⁷⁷. Από πολύ νέος εμπνεύστηκε από το άλλο φύλο και έζησε συναισθηματικές ερωτικές καταστάσεις οι οποίες έγιναν αφορμή για να γράψει ποιητικούς στίχους. Αλλά και ορισμένες σελίδες στο λογοτεχνικό του έργο καλύφθηκαν από σημαντικά γεγονότα της ζωής του που αφετηρία είχαν το ερωτικό στοιχείο. Ο έρωτας δεν ήταν μόνο πηγή της αισθητικής συγκίνησης που περνά από το αισθητικό στοιχείο της γυναίκας, αλλά υπήρξε για εκείνον το μυστηριακό στοιχείο υπέρβασης του πραγματικού και σύνδεσης του προς τον ιδεατό κόσμο. Χρησιμοποιώντας ένα είδος έκφρασης, μείγμα φιλοσοφικού στοχασμού και λυρικού στοιχείου, γράφει: «*Η μοίρα μου τούτο το μεγάλο μυστήριο της ζωής που υψώνει τον άνθρωπο προς το απόλυτο, το μέγα μυστήριο της ενανθρώπισης, θέλησε να μην το γνωρίσω πρώτα στην τέχνη, ή στο λόγο, ή στη θρησκεία, αλλά στο χαμόγελο μιάς γυναίκας. Σε άπειρα σημεία της ζωής είναι σκορπισμένες ετούτοι οι διέξοδοι προς το Έν και το*

¹⁷⁶ Κ. Τσάτσος, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, Γ' σειρά, ό. π., σ. 85.

¹⁷⁷ *Του Ιδίου*, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π., σ. 184 και 427.

Πάν,[...] και αξία έχουν όσο βαστάει το στιγμιαίο τους φως. Τούτο άλλωστε το στιγμιαίο, το «ακαριαίο» είναι ο τελικός προορισμός του ανθρώπου»¹⁷⁸. Η σχέση του με το άλλο φύλο συντέλεσε στην πλήρωση της πνευματικής του πορείας καθώς η ερωτική σχέση ήταν για τον Τσάτσο ο δρόμος προς το «επέκεινα της ουσίας» το οποίο ήταν το σημείο αναφοράς στον φιλοσοφικό του στοχασμό. Το κάθε ανθρώπινο πλάσμα με το οποίο συνδέθηκε ερωτικά ήταν για τον Τσάτσο ύπαρξη πνευματική, με την οποία πρωτίστως επεδίωκε τον πνευματικό συγκερασμό, την πνευματική απόλαυση. Γράφει: «[...] γι' αυτή τη μορφή ζωής, για την οποία οι ανελεύθεροι και ακατέργαστοι ντρέπονται να μιλήσουν ευχαριστώ τον Θεό προπαντός για την τύχη που μου δόθηκε να ανεβώ μερικές φορές από το δρόμο του έρωτα το κατώφλι του "θείου επέκεινα της ουσίας" ένα δρόμο από τον οποίο ποτέ δεν έλειψε το ιερό αυτό δημιουργήμα, το ανθρώπινο σώμα και όπου συνδυάζεται η αισθησιακή και αισθητική νόηση με μιά μυστική ενέργεια και μιά πλήρωση καθώς εκεί μόνο σοφία και ευδαιμονία συγκερνώνται»¹⁷⁹. Δείγμα αυτής της μοναδικής προσέγγισης είναι η αφήγησή του για τη σχέση του με την νεαρή Νούτη, δια στόματος Συνέσιου, στο έργο του *Διάλογοι σε Μοναστήρι*¹⁸⁰ και η ενθύμησή του γι' αυτήν, η οποία υπήρξε πρόσωπο υπαρκτό, όπως αποκαλύπτει στο αυτοβιογραφικό του έργο *Λογοδοσία μιάς ζωής* (σελ. 422-424). Η ενασχόληση με το άλλο φύλο και κυρίως η νοερή φαντασίωση φαίνεται να υπερβαίνει τα όρια του μέτρου. Ωστόσο η ενασχόλησή του αυτή, χωρίς καμιά απολύτως έκφραση χυδαιότητας, ορίζεται και περιγράφεται από τον ίδιο ως έργο αισθητικής και μεταφυσικής ποιότητας και δρόμος προς το Άπειρο. Ο αγοραίος έρωτας ήταν ξένος στη ζωή του. Η ερωτική σύνδεση με αξιόλογες γυναίκες φαίνεται να λειτούργησε θεραπευτικά καθώς, όπως ο ίδιος αναφέρει: «Υποσυνείδητα, κάθε ερωτική μου επιτυχία με παρηγορούσε, μου έδινε θάρρος και επούλωνε, έστω και προσωρινά, το τραύμα που μου άνοιξε η φύση πλάθοντάς με όπως με έπλασε, αδύναμο και μικρόσωμο»¹⁸¹. Η ομολογία αυτή, περί της σωματικής του μειονεξίας, επαναλαμβάνεται συχνά στο έργο του¹⁸² καθώς αναγνωρίζει ότι ήταν ως μαθητής ο πιό κοντός και αδύνατος, ο τελευταίος στη σειρά στις σχολικές παρελάσεις, αλλά και ότι αυτό δεν ήταν παρά ο παράγοντας, που όχι μόνον δεν υπήρξε ανασταλτικός στην εξέλιξή του, αλλά αποτέλεσε το αντίβαρο στην πνευματική του

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 70.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 418-421

¹⁸⁰ Του *Ιδίου*, *Διάλογοι σε Μοναστήρι*, ό. π., σ. 128-156.

¹⁸¹ Του *Ιδίου*, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π., σ. 427.

¹⁸² Γράφει: «Καθώς ούτε η σωματική του διάπλαση, το ανάστημά μου, η ρώμη και η υγεία μου με βοηθούσαν, από παιδί σχεδόν κατάλαβα ότι δεν είχα άλλη διέξοδο για να αποκτήσω στον ήλιο μοίρα, από το νου μου και το ήθος μου» (*Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό.π. σ. 543).

ανύψωση. Από την πνευματική του ρώμη και το ακέραιο ήθος του ανέβλυζε το ερωτικό στοιχείο και αυτό ως απόλυτη αξία που πηγάζει και αυτή από τον ιδανικό κόσμο των Ιδεών. Για τον Τσάτσο ο έρωτας δεν δίνει τα πρωτεία στο αίτημα της κοινωνικής συμβίωσης. Για κείνον είναι απάντηση στο αίτημα της εσωτερικής λύτρωσης του ανθρώπου, ώστε να ανταποκριθεί σε ό,τι δυνατότερο κλείνει μέσα του, χαρίζοντας αρμονία στην προσωπικότητά του. Από την δική του οπτική ο έρωτας είναι αξία υπέρτατη η οποία δεν δημιουργεί απλώς τις προϋποθέσεις ελεύθερων πράξεων, αλλά είναι ο ίδιος πραγμάτωση ελευθερίας και όπως αναφέρει: «*Το ερωτικό γεγονός είναι, αυτό καθ' αυτό, αξία, όπως είναι, αυτή καθ' αυτή, αξία η μυστική ένωση με το Θεό. [...] Τον καθαρό έρωτα τον τοποθετώ στις απόλυτες αξίες της ζωής, όπως τον ηθικό νόμο και το θρησκευτικό βίωμα*»¹⁸³. Ορίζει τον έρωτα ως ίσης αξίας με το κάλλος, την αλήθεια και τις ιδέες, που οδηγούν σαν γέφυρα προς τον Θεό. Αυτό το μεταφυσικό βάθος το συναντά στην ποίηση του Ντάντε¹⁸⁴ αποκλείοντας κάθε άλλο νόημα πέρα από τη διάσταση αυτή. Ο έρωτας προσεγγίζεται από τον Τσάτσο ως τέχνη ιερή, ως μυστικιστική τελετουργία αναζήτησης του βαθύτερου είναι του ανθρώπου, την οποία ο ίδιος για να την περιγράψει χρησιμοποιεί τον Ευαγγελικό λόγο και για να ομολογήσει πως μέσα από αυτόν τον δρόμο και την οπτική του έρωτα ο ίδιος αξιώθηκε να ανεβεί το κατώφλι του θείου «*επέκεινα της ουσίας*»¹⁸⁵ και να αποτυπώσει σε ποιητικό λόγο το αμάλγαμα όλων των αισθησιακών στιγμών που βίωσε. Η ερωτική φαντασίωση ήταν ένα με την ύπαρξή του και η αφορμή για έμπνευση και δημιουργία. Ήταν γνωστές στον περίγυρό του οι πεποιθήσεις του αυτές καθώς και η γοητεία που ασκούσε στο άλλο φύλο¹⁸⁶.

2. Ο γάμος και η ζωή με την Ιωάννα (Σεφεριάδη)

Το έτος 1930 (στις 21 Ιουνίου 1930), ο Κωνσταντίνος Τσάτσος παντρεύεται με την Ιωάννα Σεφεριάδη¹⁸⁷. Η Ιωάννα γεννήθηκε το 1909 στη Σμύρνη από όπου διατηρούσε, όπως και ο

¹⁸³ Του ίδιου, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, σειρά Γ', ό.π., σ.86.

¹⁸⁴ D. Alighieri, *The Divine Comedy Paradise*, Penguin Book Ltd, London 1986, v. 3, σ. 58.

¹⁸⁵ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μάς ζωής*, ό. π., σ. 421.

¹⁸⁶ Περί τούτου, ο Γ. Κατσίμπαλης φαίνεται να είχε στον Χένρι Μίλερ, όταν επισκέφθηκαν τον Τσάτσο στις Σπέτσες, όπου ήταν εξόριστος το 1939: «*Είναι σπουδαίος άνθρωπος [...] Κι αρέσει πολύ στις γυναίκες. Έχει μια πολύ ενδιαφέρουσα θεωρία για τον έρωτα [...], βάλ τον να στην πει.*» (Χένρυ Μίλερ, *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού*, μτφ Α.Καραντώνη, εκδόσεις Γαλαξίας, Αθήνα 1970, πρώτη αγγλική έκδοση Νέα Υόρκη 1941, σ. 65).

¹⁸⁷ Η Ιωάννα Τσάτσου εμφανίστηκε στα Γράμματα το 1965 με το βιβλίο της «*Τα φύλλα Κατοχής*» και τρία χρόνια μετά εξέδωσε την πρώτη της ποιητική συλλογή. Ακολούθησαν αρκετές ακόμη συλλογές, όπως οι: «*Έλεγος*» (1971), «*Ο κύκλος του ρολογιού*» (1976), «*Χρέος*» (1979), «*Χρόνος*» (1981). Το 1977 συγκέντρωσε όλα τα μέχρι τότε ποιήματά της στον τόμο «*Ποιήματα*», που συμπληρωμένος με νεότερα επανεκδόθηκε το 1988. Το 1974 κυκλοφόρησε το βιβλίο της «*Εκτελεσθέντες επί Κατοχής*» και το 1973 το αφήγημα-βιογραφία «*Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*»,

αδελφός της ο Γιώργος Σεφέρης, συγκινητικές ζωηρές αναμνήσεις πολλές από τις οποίες αναφέρει στο βιβλίο της *Ο αδερφός μου Γιώργος Σεφέρης*¹⁸⁸ για το οποίο το 1974 τιμήθηκε με το Α΄ Κρατικό Βραβείο βιογραφίας. Ήταν θυγατέρα του καθηγητή του Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου, Στυλιανού Σεφεριάδη¹⁸⁹ και της Δέσπως Τενεκίδη¹⁹⁰ και αδελφή του πρεσβευτή και νομπελίστα ποιητή, Γιώργου Σεφέρη. Το 1914 η οικογένεια Σεφεριάδη ήρθε στην Αθήνα όπου τα παιδιά φοίτησαν σε ελληνικά σχολεία. Ο αδελφός της Άγγελος φοίτησε στο Βαρβάκειο Σχολείο όπου γνωρίστηκε με τον αδελφό του Κωνσταντίνου Τσάτσου, τον Θεμιστοκλή Τσάτσο, με τον οποίο ήταν συμμαθητές και δέθηκαν από τότε με μακρόχρονη φιλία. Μετά την καταστροφή της Σμύρνης η οικογένεια Σεφεριάδη έχασε τα εισοδήματα που έρχονταν από τη Σμύρνη και η οικονομική κατάσταση δυσκόλεψε. Ο πατέρας, Στέλιος Σεφεριάδης, εξελέγη το 1915 παμψηφεί καθηγητής στην έδρα του Διεθνούς

Μεταξύ άλλων, έγραψε ακόμη τα βιβλία: «Αθηναΐς» (ιστορική μονογραφία, 1970), «Ωρες του Σινά» (1981), «Καταγραφές» (1983), «Ιχνηλασία» (1984). Έργα της μεταφράστηκαν σε διάφορες γλώσσες (αγγλικά, ρουμανικά, γαλλικά, ιταλικά), ενώ τιμήθηκε με πολλά ελληνικά και διεθνή βραβεία - ανάμεσά τους και με το Χρυσό Μετάλλιο της Γαλλικής Ακαδημίας (1976). Το 1950-1951 συμμετείχε στην κίνηση για την παροχή δικαιώματος ψήφου στις Ελληνίδες και την πολιτική αγωγή των γυναικών. Το 1966 η ίδια υπήρξε αντιπρόσωπος της Ελλάδος στην Έκτη Επιτροπή του ΟΗΕ. (Πηγή: Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Τ. 9 β, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1988).

¹⁸⁸ Ιωάννας Τσάτσου, *Ο αδερφός μου Γιώργος Σεφέρης*, ό. π.

¹⁸⁹ Ο πατέρας της είχε σπουδάσει νομικά στη Γαλλία και ήταν διδάκτορας νομικής του Πανεπιστημίου του Aix. Η Ιωάννα γράφει για τον πατέρα της: «*Η επαφή του με τη Γαλλία ήταν ταχτική. Δημοσίευε άρθρα και μελέτες στη γαλλική γλώσσα. Ήταν νομικός σύμβουλος σε ζένα προξενία. Οι μορφωμένοι άνθρωποι τον αγαπούσαν, οι απλοί άνθρωποι τον σέβονταν.[...]. Ο πατέρας ήταν άνθρωπος των μεγάλων ιδανικών. [...] Υμνούσε σε στίχους τους πολεμιστές του '12.[...] Έπειτα παραστάθηκε στον Ελευθέριο Βενιζέλο σ'όλες τις διπλωματικές επαφές του. Σαν είδε με φρίκη να καταποντίζεται η Μεγάλη Ιδέα, προσηλώθηκε στο ιδανικό της Κοινωνίας των Εθνών. Δούλεψε, έγραψε γι' αυτό το ιδανικό. Τόσο που για μια στιγμή στο Παρίσι συζητήθηκε το όνομά του για το Nobel της ειρήνης. Ήρθε ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και πάλι όλα γκρεμίστηκαν. [...]. Ο πατέρας ήταν επιστήμονας διεθνούς στάθμης. Μετά τον θάνατο της μητέρας τον συνόδευα στα συνέδρια του Ινστιτούτου του Διεθνούς Δικαίου. Παρακολουθούσα πόσο τον άκουαν, πόσο εκτιμούσαν τη γνώμη του, πόσες φορές έδινε αυτός τη λύση στα επίμαχα θέματα. Ακόμα το 1966, δεκαπέντε χρόνια μετά το θάνατό του, όταν αντιπροσώπευα την Ελλάδα στην έκτη Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών, με συγκίνηση έρχονταν σοφοί διεθνολόγοι να με χαιρετήσουν σαν κόρη του.[...] Ήθελε να εκδώσει με ψευδώνυμο τη μετάφρασή του «τα τραγούδια για την Ελλάδα» του Μπάϋρον.[...]. (Σημ. Συγγρ. με το ψευδώνυμό Στέφανος Μύρτας στα 1930 εξέδωσε τη συλλογή των ποιημάτων του : «Απ' το συρτάρι μου»).. Πώς χάριξε όταν ο γέρο Παλαμάς τού στείλει το τετράστιχό του...» (Ιωάννας Τσάτσου, στο ίδιο, σ. 20-21 και σ. 240-241).*

¹⁹⁰ Η Ιωάννα αναφερόμενη στη μητέρα της και στο πατρικό της σπίτι στη Σμύρνη αναφέρει: «*Η μάνα ήταν γυναίκα βιβλική. Όσο και να σκεφτώ δεν βρίσκω επίθετο να της ταιριάζει καλύτερα. Όπως τη βλέπω στο περιβάλλον της ομηρικής οικονομίας της Ιωνίας, με την ασάλευτη πίστη της και το φόβο του Θεού, μου θυμίζει μορφές της Παλαιάς Διαθήκης. Προχωρούσε πάντα με την καρδιά της και ποτέ δεν έχανε το δρόμο της. Ο πατέρας της ήταν ο καπετάν Γιωργάκης, πλούσιος γαιοκτήμονας. Από κείνον είχε κληρονομήσει μια πηγαία αγάπη για τη γη. Το σπίτι της Σμύρνης δεν το ξαναείδα από τα παιδικά μου χρόνια. Ένα μεγάλο σπίτι με τρία πατώματα, με πλατιά μαονένια σκάλα. Στα υπόγεια οι αποθήκες. Εκεί έμπαιναν οι σοδειές της χρονιάς. Στο πρώτο πάτωμα η μεγάλη κλειστή αυλή, η τραπεζαρία με τα πορτραίτα των παππούδων και τις βαθιές πολυθρόνες, η σάλα, το σαλόνι.[...]. Στο δεύτερο πάτωμα το δωμάτιο των εικονισμάτων, οι κρεβατοκάμαρες.[...]. Το δωμάτιο των «κονισμάτων», όπως τόλεγαν, δεν μου φεύγει από το νου. Έμοιαζε εκκλησιά. Φωτεινό, ευρύχωρο, μύριζε λιβάνι»(στο ίδιο, σ. 13-14).*

Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 1933 (13/12/1933)¹⁹¹ ανακοινώθηκε η εκλογή του σε τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Η οικογένεια στα 1918 μετακινήθηκε στο Παρίσι, όπου ο πατέρας εργαζόταν δίπλα στον Ελευθέριο Βενιζέλο και η Ιωάννα μπήκε εσωτερική σε γαλλικό οικοτροφείο. Με τη συντροφιά του αδελφού της, του Γιώργου, ανακάλυψαν τη γαλλική λογοτεχνία και την ποίηση στην οποία εντρύφησαν με πάθος καθώς και το γαλλικό θέατρο. Με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών το 1920¹⁹² η οικογένεια επέστρεψε για λίγο στη Σμύρνη, ώσπου, ένα χρόνο μετά, επανεγκατεστάθηκε οριστικά στην Αθήνα. Η Ιωάννα σπούδασε Νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και αναγορεύτηκε διδάκτωρ στην ίδια σχολή. Ο τίτλος της διδακτορικής της διατριβής ήταν : «Επίδραση της εθνικότητας επί του κύρους του γάμου». Έκανε τη δικηγορική της άσκηση στο γραφείο του Μαριδάκη-Τσάτσου όπου και γνωρίστηκαν με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Η Ιωάννα από νέα συνδέθηκε με πνευματικούς κύκλους και έναν κύκλο λογίων που συγκεντρώνονταν αρχικά στο πατρικό της σπίτι στην Κηφισιά και στη συνέχεια στο σπίτι τους στην οδό Κυδαθηναίων, όπου έζησαν με τον σύζυγό και τα παιδιά τους. Ο Σικελιανός, ο Μυριβήλης, ο Δελμούζος, ο Καπετανάκης, ο Θεοτοκάς, ο Παπαναστασίου, ο Μανώλης Τριανταφυλλίδης, ο Κατσίμπαλης, ο Αντωνίου, ο Καραντώνης και πολλές διακεκριμένες πολιτικές προσωπικότητες της εποχής, συγκεντρώνονταν στο σπίτι τους. Η Ιωάννα αναφερόμενη στη χρονική περίοδο πριν τον γάμο της, στις συγκεντρώσεις που γίνονταν στο πατρικό τους σπίτι και στη γνωριμία της με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο αλλά και τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, αναφέρει: «*Το σπίτι ήταν πολύ ζωντανό αυτό το Φθινόπωρο του '28. Κάθε Δευτέρα βράδυ μαζευόταν η συντροφιά, και ο Γιάννης Θεοδωρακόπουλος μας διάβαζε το Συμπόσιο του Πλάτωνα. Ο Κωστάκης Τσάτσος μας είχε φέρει τον επιστήθιο φίλο του, τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Κι εκείνος σπουδασμένος στη Γερμανία. Η μόρφωσή του καθολική. Δικές μου φίλες*

¹⁹¹ Ο Στέλιος Σεφεριάδης δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στη Σχολή του Διεθνούς Δικαίου στο Παρίσι στην Ακαδημία του διεθνούς δικαίου της Χάγης, υπηρέτησε σε σημαντικές θέσεις στην Ελλάδα και το Εξωτερικό και δέχθηκε πολλές τιμητικές διακρίσεις (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Οικογένειας Σεφεριάδη, Ενότητα Ι: ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ (1873-1951)

- Φακ. 1 Υποενοότητα ΙΓ: *Ο νομικός και πανεπιστημιακός Στυλιανός Σεφεριάδης.*

- Φακ. 2 Επαγγελματικά/υπηρεσιακά έγγραφα

- Φακ.3 Υποενοότητα ΙΔ: Τιμητικές διακρίσεις,

-Φακ.4 και Φακ.5. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ακαδημία Αθηνών.

¹⁹² Η Ιωάννα Τσάτσου αναφέρει ότι ο πατέρας της ήταν Νομικός Σύμβουλος του Υπουργείου Εξωτερικών και μέλος της Επιτροπής Αλυτρώτων και είχε όλη την εμπιστοσύνη του Βενιζέλου. Αναφερόμενη στην απόπειρα δολοφονίας του Ελευθέριου Βενιζέλου στο Παρίσι μετά την υπογραφή της Συνθήκης γράφει: «*Σαν ξαναπήγαμε στο σπίτι ο πατέρας μας είπε:.- Πυροβόλησαν τον Βενιζέλο στο σταθμό. Έπεσε πληγωμένος στην αγκαλιά μου. Καλά που η Συνθήκη είχε υπογραφεί*» (Ιωάννα Τσάτσου, *Ο αδερφός μου Γιώργος Σεφέρης*, σ. ό.π.,46-47).

η Ντόρα Βουρλούμη, η Ειρήνη Οικονομοπούλου, ταχτικές στις συγκεντρώσεις αυτές»¹⁹³. Στην πυκνή αλληλογραφία που είχε με τον αδελφό της αποκαλύπτεται η ιδιαίτερη αγάπη που είχε και η ίδια για την ποίηση και την λογοτεχνία. Για τον σύνδεσμο που αναπτύχθηκε μεταξύ των δύο οικογενειών Σεφεριάδη-Τσάτσου και την σχέση του αδελφού της με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο αλλά και με τον Κανελλόπουλο, τον Κατσίμπαλη και κυρίως τον Παλαμά, η Ιωάννα αναφέρει ότι ο Γιώργος (Σεφέρης) της έγραφε για τον Κωστάκη (έτσι αποκαλούσε τον Κωνσταντίνο Τσάτσο η συντροφιά του τότε) ότι βλέπονταν συχνά και ότι τον καλούσαν συχνά στην Καστέλα, όπου κατοικούσε τότε με τη μητέρα του και τον αδελφό του. Σε γράμμα του με ημερομηνία 27 Ιουνίου 1929, Πέμπτη, ο Γιώργος της γράφει: «*Το ερχόμενο Σάββατο μουσική απογευματινή στην Καστέλα. Πιάνο ο κ. Κανελλόπουλος και βιολί η Μπίκα Ζαφειροπούλου. Το απόγευμα είχα πάει στον Παλαμά με τον Κωστάκη. Έπειτα ήρθε και ο Κατσίμπαλης. Αλλά ο Παλαμάς μ' άρεσε μίαν άλλη φορά που πήγα το βράδι σπίτι του με τον Κωστάκη. Το στενό γραφείο το φώτιζε μια λάμπα του πετρελαίου, ο γέρος καθότανε σε μια κουνιστή πολυθρόνα δίπλα στο τραπέζι, και μας έλεγε πως η ποίηση το κάτω κάτω είναι παιχνίδι. Έφτασε σ' ένα σημείο που η έκφρασή του άρχισε να ταυτίζεται με τον εαυτό του (ή τουλάχιστον μου φαινόταν έτσι. Ήταν ωραία. Αλλά τί δράμα εδώ στην Ελλάδα, πόσο λίγο οι άνθρωποι είναι σύμφωνοι με τον εαυτό τους...»¹⁹⁴. Η σχέση τους άρχισε το 1929 κι ενώ η Ιωάννα ετοιμαζόταν να καταθέσει τη διδακτορική της διατριβή. Η σχέση που είχε ο αδελφός της με τον Τσάτσο φαίνεται ότι επηρέασε πολύ την απόφασή της να τον παντρευτεί. Η Ιωάννα γράφει: «*Συνέβη όμως ένα σοβαρό γεγονός. Ο Κωστάκης Τσάτσος άρχισε να εκδηλώνει φανερά την αγάπη του. Κάθε πρωί έφτανε ο Νικολής, ο γεροκλητήρας του γραφείου του για να μου φέρει λουλούδια, ποιήματα και πολυσέλιδο γράμμα. Ήταν ευτύχημα που ο πατέρας και προπάντων ο Γιώργος τον συμπαθούσαν. Ο Άγγελος έλειπε. Μα εκείνος από μικρό παιδί είχε τον μεγαλύτερο σύνδεσμο με τους Τσάτσους [...]. Ο Κωστάκης αγαπούσε τον Γιώργο. Αλλιώς η ζωή θα ήταν αβίωτη»¹⁹⁵. Η Ιωάννα ανακηρύχθηκε διδάκτωρ στο τέλος του ακαδημαϊκού έτους 1930 και το ίδιο έτος, στις 21 Ιουνίου 1930, παντρεύτηκαν με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Με την Ιωάννα, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος απέκτησε δύο κόρες, την Δέσποινα Τσάτσου, η οποία γεννήθηκε το 1931 και έγινε σύζυγος του καθηγητή Μυλωνά, και την Ντόρα Τσάτσου, η οποία γεννήθηκε το 1932**

¹⁹³ Ιωάννα Τσάτσου, *Ο αδερφός μου Γιώργος Σεφέρης*, ό. π., σ. 267.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 274.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 282.

και έγινε χορογράφος και σύζυγος του καθηγητή Ιατρικής Αλέξανδρου Συμεωνίδη¹⁹⁶. Το φθινόπωρο του 1933 το ζεύγος Τσάτσου εγκαταστάθηκε μόνιμα στο πατρικό σπίτι της Ιωάννας στην οδό Κυδαθηναίων 9 στην Πλάκα.

Η παρουσία της Ιωάννας στη ζωή του Κων/νου Τσάτσου ήταν καταλυτική. Η συμβίωσή τους, δεν ήταν μόνο συνύπαρξη συζύγων αλλά και συνύπαρξη δύο δυνατών πνευματικών προσωπικοτήτων. Χωρίς να είναι ο ένας συμπλήρωμα του άλλου, υπήρξαν δύο ολοκληρωμένες, αυτοτελείς και διαφορετικές προσωπικότητες «*γραμμένες από τον Θεό σε άλλη μουσική κλίμακα*»¹⁹⁷. Ο Τσάτσος θαύμαζε την σύντροφό του και την εμπιστεύονταν απόλυτα σε όποιον τομέα κι αν εμπλεκόταν. Ο ίδιος, που γνώριζε ότι η Ιωάννα γράφει ποίηση, της αναγνώριζε το ποιητικό της ταλέντο αν και όχι του ίδιου αναστήματος με τον αδελφό της, τον Γιώργο Σεφέρη¹⁹⁸. Η ενασχόληση της Ιωάννας με την ποίηση και τη λογοτεχνία ήταν γνωστή στον κύκλο τους αλλά και στους πνευματικούς κύκλους του εξωτερικού. Αποκαλυπτική του γεγονότος αυτού είναι η αναφορά που ο Κωνσταντίνος Καραμανλής κάνει σε επιστολή που απηύθυνε στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, την εποχή που ο Καραμανλής βρισκόταν αυτοεξόριστος στο Παρίσι, με τον οποίο είχαν πολύ πυκνή αλληλογραφία (ημερομηνία επιστολής 16/9/1972), όπου του γράφει: « *Ο Merlier μου αφήκε τα ποιήματα της Ιωάννας. Να της πεις ότι τα βρήκε γοητευτικά και ότι θα φροντίσει σχετικώς*»¹⁹⁹. Κατά την περίοδο της Κατοχής η Ιωάννα ανέπτυξε ανθρωπιστική δράση, όπως ο Τσάτσος αναφέρει για την εποχή εκείνη : «*Τότε μπαίνει η Ιωάννα σε μια άλλη φάση της ζωής της. Η λογοτεχνία υποχωρεί και αρχίζει η δράση. Το σαλόνι γίνεται εργαστήριο, γραφείο και όταν μπήκαν οι Γερμανοί, κέντρο αντιστάσεως [...]* ». Και αργότερα, μετά το 1955 έγινε πολύτιμη

¹⁹⁶ Η κόρη τους Ντόρα Τσάτσου, χορογράφος και Διευθύντρια της Κρατικής Σχολής Ορχηστρικής Τέχνης ανέφερε: «*Πάντα αισθανόμουν και αισθάνομαι ότι μια μεγάλη ευλογία συνόδευσε το πέρασμά μου σ' αυτόν τον κόσμο. Γεννήθηκα σ' έναν παραδεισένιο τόπο. Θάλασσα, ήλιος, χαρούμενα και καθαρά σχήματα και χρώματα. [...]. Η γλώσσα που μου δόθηκε από μόνη της μας φέρνει στη βαθύτερη ουσία των πραγμάτων, ιδεών και συναισθημάτων. Γθονείς που με εξοπλίσανε με ψυχικά και διανοητικά όπλα σχεδόν απρόσβλητα. [...]*»

¹⁹⁷ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π., σελ. 550.

¹⁹⁸ Γράφει χαρακτηριστικά: « *Η ευαισθησία για τον ωραίο λόγο θα έλεγα ότι είναι οικογενειακό της χαρακτηριστικό. Ο πατέρας της είχε ποιητική φλέβα, και ο αδελφός της ο Άγγελος και ας ήταν poeta minor. Η Ιωάννα χωρίς να φτάσει τον Γιώργο είναι ποιήτρια. Ας την κρίνουν άλλοι. Ο δικός μου ποιητικός κόσμος είναι εντελώς διαφορετικός από τον δικό της. Ξέρω μόνο πως αν ήταν κομμουνίστρια ή αερο-αριστερή, θα την είχαν αναγορεύσει οι ερυθροί και οι υπέρυθροι ως ηρωίδα της της Αντιστάσεως και ως έξοχη ποιήτρια. Ευτυχώς περιορίζεται σε ότι πραγματικά είναι, στα μάτια των λίγων και των ελεύθερων*». Κ. Τσάτσου, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό.π., σ.554.

¹⁹⁹ Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, *Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή*, Ενότητα: Γεγονότα και Κείμενα, Φ.41Α, 8-1510. Να σημειωθεί ότι ην περίοδο εκείνη η αλληλογραφία Καραμανλή-Τσάτσου ήταν πολύ πυκνή καθώς ο Τσάτσος μετέφραζε από το Γαλλικό πρωτότυπο τη βιογραφία που ο Μωρίς Ζενεβουά, έγραψε για τον Καραμανλή με τίτλο: « *Η Ελλάδα του Κωνσταντίνου Καραμανλή ή η Δημοκρατία δυσχερής* ». Το βιβλίο δημοσιεύθηκε στα ελληνικά με Πρόλογο του Κωνσταντίνου Τσάτσου, εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1972. (Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φ.40^Α - 41^Α).

βοηθός του στις εκλογικές του αναμετρήσεις. «*Δύσκολα θα έβγαινα τόσες φορές βουλευτής αν δεν ήταν αυτή η επιτελάρχης μου. Έτσι η Ιωάννα, που νέα ήταν αποκλειστικά δεμένη, όπως όλο το Σεφεριάδικο, με τα Γράμματα και τις Τέχνες, περνώντας από τη σκληρή δράση της Κατοχής, έγινε κομματάρχη και παράγων πολιτικής δράσης*»²⁰⁰. Η Ιωάννα υπήρξε μια διακριτική παρουσία δίπλα στο πλευρό του Κωνσταντίνου Τσάτσου στηρίζοντας τον στην πολιτική του διαδρομή με έντονη κοινωνική και φιλανθρωπική δραστηριότητα παράλληλα με το συγγραφικό της έργο το οποίο ανέρχεται σε είκοσι περίπου βιβλία.

Η παρουσία της δίπλα του κατά την περίοδο κατά την οποία διετέλεσε Πρόεδρος της Δημοκρατίας, τον βοήθησε να διαμορφώσει το απλό και σεμνό ύφος και με την απόσταση και την σοβαρότητα που επιβαλλόταν από τον θεσμό. Η προσωπική της καλλιέργεια και η σοβαρή της παρουσία συνέβαλλαν καταλυτικά στην ευπρέπεια του Προεδρικού Οίκου. Μαζί συμπορεύτηκαν μέχρι το τέλος της ζωής τους.

3. Το φιλολογικό σαλόνι των Τσάτσων

Το ζεύγος Τσάτσου είχε έντονη κοινωνική παρουσία στους κύκλους της πνευματικής Αθήνας της εποχής. Εκτός από τον Παλαμά, που την εποχή εκείνη (1930) δεν έβγαινε από το σπίτι του και τον επισκεπτόταν κάθε βδομάδα στην οδό Περιάνδρου όπου έμενε, το σπίτι τους, - στην οδό Κυδαθηναίων 9- έγινε το φιλολογικό σαλόνι της εποχής. Το σαλόνι του ζεύγους Τσάτσου δεν ήταν ούτε πολιτικό, ούτε κοσμικό. Ήταν σαλόνι διανοούμενων αν και συχνάζαν εκεί και πολλοί σημαντικοί πολιτικοί της εποχής: ο Παπαναστασίου, ο Κ. Δεμερτζής, ο Αλ. Διομήδης και βέβαια ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος που κάθονταν σε συγκεκριμένη πολυθρόνα στο σαλόνι, ο Θεοδωρακόπουλος και ο Καρανικολός που ήταν οι μόνιμοι φίλοι του ζεύγους. Εκεί ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος τους διάβαζε κάθε μέρα το διήγημα του και ο Καρανικολός απήγγειλε Ρίλκε (*Rainer Maria Rilke*) που τότε ο ίδιος μετέφραζε στα ελληνικά. Ο Γιώργος Σεφέρης έμενε μαζί τους κατά διαστήματα καθώς ο σύνδεσμος με την αδελφή του αλλά και μεταξύ των δύο ανδρών ήταν πολύ δυνατός. Καρπός της σχέσης τους αυτής και της καλλιεργούμενης πνευματικής ατμόσφαιρας είναι και οι

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 552-553.

διάλογοι για την ποίηση που έγιναν μεταξύ των δύο ανδρών²⁰¹. Η Ιωάννα Τσάτσου γράφει σχετικά : « Το σπίτι μας ήταν ανοιχτό σε όσους είχαν πνευματικά ενδιαφέροντα. Τα βράδια μετά το φαγητό μαζεύονταν οι καλύτεροι μαθητές του. Τώρα που πέρασαν τα χρόνια και τους αναλογίζομαι βλέπω πόσο δίκιο είχα να πιστέψω σ' αυτούς.[...]. Φυσικά ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος έρχονταν ταχτικά, από καιρό. Αδελφικός φίλος του Κωστάκη, τότε καθηγητής κι εκείνος και συγγραφέας κι έπειτα πρωθυπουργός. Φίλοι σ' όποια γενιά κι αν ανήκαν μαζεύονταν στο σπίτι. Συγγραφείς σαν τον Ακύλα, τον Μυριβήλη- που περιέγραψε το σαλόνι της οδού Κυδαθηναίων και την ατμόσφαιρά του στο διήγημά του «Τα Παγανά»-τον Φτέρη. Ποιητές σαν τον Σικελιανό. Εκπαιδευτικοί σαν τον Δελμούζο, τον Κακούρο. Ο Γιώργος (Σεφέρης), μέσα στο ίδιο σπίτι, ανέβαινε συχνά.[...], η συντροφιά του «Αρχείου Φιλοσοφίας», ο Μανώλης Τριανταφυλλίδης, ο Παπαναστασίου, ο Κατσίμπαλης που έφερνε μαζί του τον Θεοτοκά, τον Αντωνίου, τον Καραντώνη, τον Φραγκόπουλο.»²⁰². Από τότε που ο Τσάτσος έγινε καθηγητής συγκεντρώνονταν εκεί και διαλεχτοί φοιτητές του, ο Καπετανάκης, ο Σαραντάρης, ο Γ. Πεσμαζόγλου, οι δίδυμοι αδελφοί Αλέξανδρος και Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, ο Π. Παπαληγούρας, ο Κ. Χοϊδάς, ο Κορνήλιος Καστοριάδης. Ο ίδιος ο Τσάτσος αναφέρει: «Ο κόσμος του σπιτιού ήταν φιλοσοφία και λογοτεχνία. Μόνη παρένθεση ήταν το Κίνημα του 1935, όπου το βενιζελικό σπίτι μας μοιραία γνώρισε τον αντίκτυπο αυτών των τραγικών γεγονότων»²⁰³. Το σαλόνι των Τσάτσων παρέμεινε για αρκετά χρόνια τόπος συνάντησης λογοτεχνών και διανοουμένων. Ο Στρατής Μυριβήλης στο έργο του *Τα Παγανά* παρουσιάζει ανάγλυφα την εικόνα και το κλίμα των συνάξεων στο σαλόνι των Τσάτσων, όπου αναφέρει τις μαζώξεις αυτές ως τα Συμπόσια του Πλάτωνα²⁰⁴.

²⁰¹ Ο Διάλογος για την ποίηση Σεφέρη-Τσάτσου, Κεφ. 2, 6.

²⁰² Ιωάννα Τσάτσου, *Ο αδελφός μου ο Γιώργος Σεφέρης*, ό. π., σ. 332-333.

²⁰³ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π., σελ. 552.

²⁰⁴ Στράτη Μυριβήλη, *Τα Παγανά*, Αθήνα 1945, σ. 10-43, όπου παρουσιάζει ανάγλυφα το κλίμα και την ατμόσφαιρα του σπιτιού. Γράφει: «Έξω το κρύο έτσουζε σ' αφτιά, όμως μέσα στην απλόχωρη σάλα με τη μαβιά και ασημιά στρώση όλα είτανε ζεστουλά, ανοιχτόκαρδα και πρόσχαρα. Το χειμωνιάτικο απόδειπνο κυλούσε ευχάριστα, με έξυπνη και όλο ενδιαφέρο συζήτηση, όπως γινόταν κάθε Σαββατόβραδο στο σπίτι των Δεματάδων, εκεί στα ψηλώματα της παλιάς Αθήνας, στην οδό Κυδαθηναίων. Ο καθηγητής κι η γυναίκα του είχαν από φυσικό τους τη χάρη της απλής ευγένειας, που κάνει τη γκαρδική κουβέντα να βρίσκει την ψυχή τ' αλλουνού ξαφνικά από κάθε αχρείαστη επιφύλαξη. Η Γιοχάννα ήξερε τη μεγάλη τέχνη της οικοδέσποινας να φτιάχνει ατμόσφαιρα και να συνθέτει τη συντροφιά της μ' έναν

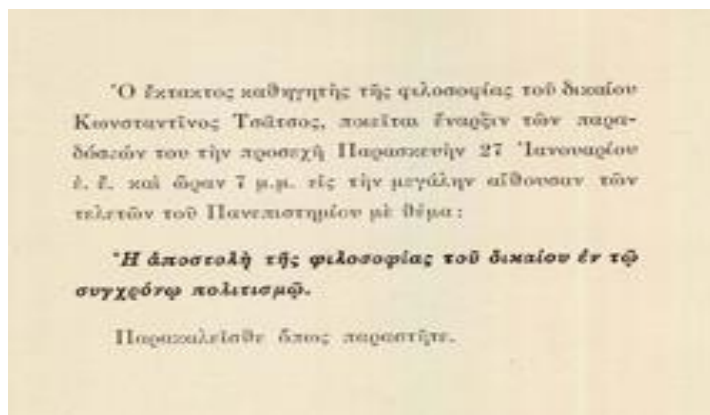
4. Η διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο

Το έτος 1930 ο Κωνσταντίνος Τσάτσος αναγορεύτηκε διδάκτωρ της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο τίτλος της διδακτορικής του διατριβής ήταν «Η Νομική ως τεχνική και επιστήμη» και η επί υφηγεσία διατριβή του «Φιλοσοφία και επιστήμη του Δικαίου». Το έτος 1931 εξελέγη έκτακτος καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα της Εισαγωγής στην Επιστήμη του Δικαίου. Ο εναρκτήριο λόγος του ως καθηγητού ήταν « Η αποστολή της Φιλοσοφίας εν τω συγχρόνω κόσμω». Ύστερα δε από την συγγραφή μιάς δεύτερης μονογραφίας με τίτλο «Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου»²⁰⁵, οι καθηγητές της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών τον παρότρυναν να στραφεί προς την ακαδημαϊκή καριέρα. Το θέμα της δοκιμαστικής επί υφηγεσία διδασκαλίας του ήταν «Η έννοια της επιεικειάς εν τω δικαίω»²⁰⁶. Το 1933 διορίστηκε καθηγητή στην έδρα της Φιλοσοφίας του Δικαίου η οποία ιδρύθηκε τότε για πρώτη φορά στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κατωτέρω παρατίθεται η πρόσκληση έναρξης των μαθημάτων του, που ήταν η 27η Ιανουαρίου του 1933.

τρόπο αληθινά σοφό. Τόση ομοιογένεια όση χρειάζεται για να μη βουλιάζει η κουβέντα μέσα στην πλήξη της απόλυτης συμφωνίας. Και πάλι τόση αντίθεση, όσο να κρατιέται ζωντανή η συζήτηση με την αδιάκοπη ανανέωσή της. Ανάμεσα στους καλλιτέχνες και τους σοφούς της παρέας, μερικές νέες κυρίες, από τις πιο κομψές, αχτιδοβολούσαν το φίλτρο της ομορφιάς τους, [...]. Εξάλλου, εκεί στη γωνιά που σχημάτιζε το πιάνο, ασπρολογούσε, τυλιγμένη σε ξερά όστρακα και μάργαρο, μια πλατύστομη ελληνική στάμνα μ'ένα ολόφρεσκο κλαδί από ξανωτικό θάμνο, [...]. Η πολυτέλεια, το καλό γούστο και η καλοπάθεια απλωνόταν, νωθρό κύμα και τύλιγαν σε γλυκό αποκάρωμα τους ανθρώπους, τις διαλεχτές ζωγραφιές και τα ξεκουραστικά έπιπλα.[...]. Στα συμπόσια του Πλάτωνα μόνο ο κ. Παρασκευάς έπινε λικέρ[...]. Από τους ταχτικούς στα συμπόσια του Πλάτωνα είταν και ο κ. Δαμιανός, ο Πατέρας της Γιοχάννας, πρύτανης στο Πανεπιστήμιο. Ωραίος άντρας με όλα του τα εξηταπέντε. Ψηλός και γλυκομάτης.[...] Είτανε εκεί ακόμα κι άλλοι του κύκλου. Καθηγητές, καλλιτέχνες και συγγραφείς, μερικές ωραίες κυρίες κ'ένα δυό κορίτσια.[...].»

²⁰⁵ Κ. Τσάτσος, *Το πρόβλημα της ερμηνείας του Δικαίου*, Αθήνα 1932, εκδ. Σάκκουλας, 2η έκδοση επανυξημένη Αθήνα 1987. Για το βιβλίο αυτό, βλ. Μεταξύ άλλων Π. Σούρλας, «Δικαϊκό σύστημα και τεολογική μέθοδος: Σκέψεις γύρω από “Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου” του Κ. Τσάτσου», *Νομικόν Βήμα*, 1978, σ. 1172 επ.

²⁰⁶ Οι δύο αυτές μελέτες δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά στο *Περιοδικό Αρχείον* και αργότερα περιλήφθηκαν στο: Κ. Τσάτσος, *Μελέται φιλοσοφίας του δικαίου*, (Αθήνα 1960), 201 επ. και 47 επ. αντίστοιχα.

Την εποχή αυτή, και λίγο ενωρίτερα, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στο πλαίσιο της διδασκαλίας της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, η φιλοσοφία είχε εισέλθει από τους διανοούμενους ακαδημαϊκούς σε μια προβληματική σχετικά με τα κοινωνικά προβλήματα και ιδιαίτερα με τη διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης. Οι Έλληνες ακαδημαϊκοί της εποχής, θεώρησαν ότι αυτό μπορεί να επιτευχθεί με τη γνώση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και γενικά με τη γνώση του ιστορικού και πολιτικού παρελθόντος του ελληνικού έθνους. Και όπως εύστοχα παρατηρεί η κ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «η Φιλοσοφία της εποχής αυτής συνδέεται με τα πολιτικά αιτήματα της ελευθερίας και της εθνικής ολοκλήρωσης και στοχεύει στην διαμόρφωση εθνικής και κοινωνικής συνείδησης.[...]. Η φιλοσοφία γίνεται πλέον λιγότερο δογματική και περισσότερο κριτική και κοσμοπολιτική και επιδιώκεται μέσω της ιστορίας να καταδειχθεί η ιστορικότητα της συνείδησης»²⁰⁷. Συγκεκριμένα, και αναφορικά με την διδασκαλία της Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο την εποχή αυτή, ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος αναφέρει: «Υπήρξε και στον περασμένο αιώνα διδασκαλία ή και συγγραφική διακονία της φιλοσοφίας του Δικαίου, αλλά μάλλον δίκην παρέργου. Αξιομνημόνευτα είναι τρία ονόματα : Φίλιππος Ιωάννου, Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, Νεοκλής Καζάζης. Η διδακτική, όμως, και η συγγραφική δράση των τριών αυτών Καθηγητών δεν είχε αποφέρει ενθουσιασμό ή ευρύτερο έστω ενδιαφέρον για την φιλοσοφία της Πολιτείας και του Δικαίου. Ήταν άλλωστε απρόσφορη και η εποχή. Από το 1910 μάλιστα, δεν υπήρχε καθόλου διδασκαλία φιλοσοφίας του Δικαίου στην Ελλάδα. Και μόνον ένας εκλεκτός νομοδιδάσκαλος, ο Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος, ήδη πριν και ύστερα προπάντων από το 1920, αναφερόταν εύστοχα και σ' αυτήν. Και ιδού εμφανίζεται ο Κωνσταντίνος Τσάτσος. Και από το 1929 ήδη ανατέλλει για την

²⁰⁷ Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Θέματα Πολιτικής και Ηθικής*, ό. π. σ. 483. Βλ. επίσης, Θ. Βεΐκος, «Ιστορία και Φιλοσοφία», *Δοκίμιο για μια κοινωνική κατανόηση της φιλοσοφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Ελλάδα η φιλοσοφία του Δικαίου, και αποτελεί εφεξής εστία πνευματικότητας, με ανταύγεια και πέραν του χώρου απλώς του Δικαίου»²⁰⁸. Ο Τσάτσος ως έκτακτος καθηγητής της Φιλοσοφίας του Δικαίου άρχισε να διδάσκει το μάθημα το οποίο δεν ήταν μάθημα υποχρεωτικό για τους φοιτητές και περιφρονημένο από πολλούς καθηγητές²⁰⁹. Ο ίδιος, για την πνευματική κατάσταση της χώρας επισημαίνει: «Δεν είναι απηλλαγμένη δυσχερειών η οδός του τρεπομένου προς φιλοσοφικές μελέτας εν Ελλάδι. Και ότι θα αντικρύση τα ειρωνικά βλέμματα των πολλών, οι οποίοι [...] αποβλέπουν εις το άμεσον κέρδος και το πρόσκαιρον συμφέρον, δεν έχει βεβαίως σημασίαν δια τον θεωρητικόν άνθρωπον. Αλλ' ενδέχεται να προσκρούση και εις την δυσπιστίαν των εκλεκτών, οίτινες, περιτοιχισμένοι εις την αυστηρώς ειδικήν έρευναν, υποπτεύονται, και συχνάκις, δικαίως, ότι πέραν ταύτης η επιστημονική γνώσις, περιπλανώμενη εις γενικότητας, καθίσταται ανωφελής ή ακόμη ότι αδυνατεί να φθάσει εις εδραία πορίσματα». Παρά ταύτα η διδασκαλία του μαθήματος προσέλκυσε το ενδιαφέρον του ακροατηρίου το οποίο συνεχώς μεγάλωνε καθότι το μάθημα παρακολουθούσαν και φοιτητές άλλων σχολών. Ο Τσάτσος αγάπησε τη διδασκαλία. Ο ίδιος εξομολογείται: «Κατά βάθος δεν αγαπούσα την πράξη. Ήταν ένα βίτσιο μου. Γι' αυτό δεν αφοσιώθηκα ποτέ σ' αυτήν. Ένα έργο μόνο αγαπήσα πολύ: Το δασκαλίκι»²¹⁰.

Το 1935 διδάσκει και το μάθημα Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων το οποίο κατ' ουσίαν ήταν μάθημα γενικής φιλοσοφίας που έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στην ηθική και την πολιτική φιλοσοφία. Παρά το γεγονός ότι δεν ήταν μάθημα υποχρεωτικό, το μάθημα συγκέντρωνε πολυάριθμο ακροατήριο. Από τότε ο Τσάτσος καταξιώθηκε ως καλός δάσκαλος και χαρισματικός ομιλητής²¹¹. Οι παραδόσεις του μαθήματος αυτού εκδόθηκαν αργότερα με τον τίτλο: *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων* το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε το έτος 1938 και συμπληρώθηκε αργότερα με τα σχεδιάσματα των παραδόσεων των Νόμων του Πλάτωνα τα οποία δεν πρόλαβε να διδάξει και, πολύ αργότερα, ευρισκόμενος στην εξορία, το συμπλήρωσε με τα κεφάλαια για

²⁰⁸ Κ. Δεσποτόπουλος, *Κωνσταντίνος Τσάτσος (1899-1987)*, στο ίδιο, σ. 24.

²⁰⁹ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Ενότητα Ι. Ο πανεπιστημιακός Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φακ.1, υποφ.1 χειρόγραφες σημειώσεις για τα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο, «Πρώτο μάθημα: για την απόλυτη έννοια της επιστήμης»

²¹⁰ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής, ό. π.*, σ. 600.

²¹¹ Η κόρη του Δέσποινα Τσάτσου-Μυλωνά αναφέρει σχετικά πως την εποχή αυτή ο Τσάτσος διδάσκει ως μάθημα την «Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων» που παρ' όλο που δεν ήταν μάθημα υποχρεωτικό συγκέντρωνε πολυάριθμο ακροατήριο. (Δέσποινα Τσάτσου-Μυλωνά, *Βιοχρονολόγιο Κωνσταντίνου Δημ. Τσάτσου, περιλαμβάνεται στο Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο (1899-1987) ό. π. σ. 5.*)

τον Αριστοτέλη και τους μετα-αριστοτελικούς φιλοσόφους²¹². Ολόκληρο το έργο κυκλοφόρησε το 1962 και μεταφράστηκε στα γαλλικά και αργότερα στα ρουμανικά και στα ισπανικά και το 1983 κυκλοφόρησε σε έκδοση του Κρατικού Πανεπιστημίου του Μεξικού. Η διδασκαλία του και τα μαθήματα της Φιλοσοφίας είχαν κατακτήσει τους φοιτητές. Η αίθουσα ασφυκτικά γεμάτη και από όρθιους. Έπρεπε να πάει κανείς πολύ πριν την ώρα έναρξης για να βρει θέση²¹³. Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, φοιτητής τότε του Τσάτσου, μιλώντας για την πανεπιστημιακή παρουσία του και την διδασκαλία του αναφέρει: «[...], ήταν για το ακροατήριό του η ζωντανή σκέψη και ο παλλόμενος λόγος ή και η αυθεντική παρουσία του πνεύματος. Κατόρθωνε ώστε οι ακροατές να είναι όχι δέκτες μόνο, αλλά και συμμετοχοί κάπως στον ειρμό των λογισμών του. Και το χάρισμά του αυτό εκδηλωνόταν στο περίφημο Φροντιστήριο Τσάτσου. Εκεί αξιοποιήθηκαν σε μέγα βαθμό τα εξαιρετικά πνευματικά του προσόντα: η διαλεκτική ευκινησία και ο εκφραστικός πλούτος, η φιλοσοφική συγκρότηση και η λογοτεχνική προπαίδεια και ειδικότερα, η ευχέρεια να ζυπνάει ενδιαφέροντα με πρόσφορα ερωτήματα, διανοικτικά πνευματικών οριζόντων, και η έξοχη τέχνη για την άσκηση και την αποδοχή κριτικής. Ας μη νομισθεί όμως ότι η διδασκαλία του ασκούσε μόνον γοητεία ή ενθουσιασμό στις συνειδήσεις των φοιτητών. Η αλήθεια είναι ότι οδηγούσε τους φοιτητές προς πνευματική έξαρση, αλλά και προς πνευματική πειθαρχία. Πολλοί διάσημοι στην έπειτα ζωή τους, οφείλουν πολλά στη μαθητεία τους πλάϊ του»²¹⁴. Οι ενθυμήσεις πολλών διακεκριμένων προσωπικοτήτων της σύγχρονης Ελλάδας είναι έντονες και άριστες από την παρουσία του ως καθηγητού στο Πανεπιστήμιο, που προκαλούσε δέος και σεβασμό²¹⁵. Την ίδια περίοδο, εκτός από την κανονική διδασκαλία οργανώνει φροντιστήρια, δημόσιες συζητήσεις, συνεστιάσεις, όπου μαθητές και δάσκαλος σε υψηλό επίπεδο συζητούσαν θέματα φιλοσοφικά, πολιτικά και

²¹² Στο Αρχείο του στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη υπάρχουν χειρόγραφα κείμενα από τις Διαλέξεις στο Πανεπιστήμιο (Φιλοσοφία του Δικαίου): Φ. 7. «Επιείκεια» χειρόγραφο κείμενο διάλεξη-εναρκτήριο μάθημα υφηγεσίας του ΚΤ στο Πανεπιστήμιο (χειμώνας 1930)- χειρόγραφες σημειώσεις και ορισμένες δακτυλόγραφες σελίδες για τα πρώτα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο σχετικά με τη Φιλοσοφία του Δικαίου (χειμώνας 1931).

²¹³ Ιωάννα Τσάτσου, *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης, ό. π.*, σελ. 332.

²¹⁴ Κων. Δεσποτόπουλος, “Κωνσταντίνος Τσάτσος (1899-1987)”, στα Πρακτικά Συνεδρίου, *ό. π.*, σ. 26.

²¹⁵ Άγγελος Βλάχος, Άρθρο στην εφημερίδα *Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, Αφιέρωμα, Κωνσταντίνος Τσάτσος, 10 χρόνια από το θάνατό του, Κυριακή 19 Οκτωβρίου 1997, σ. 15, όπου χαρακτηριστικά αναφέρει: «Το πρώτο ουσιαστικό δίδαγμα που αποκόμισα από την παρουσία του στην νεανική μου ζωή, ήταν ότι η αγάπη και η καλοσύνη δεν σημαίνουν διόλου επιείκεια ή χαριστική διάθεση. Αντιθέτως σημαίνουν δίκαιη κρίση και σώφρονα αυστηρότητα. Το θερμό του βλέμμα, η ήρεμη φωνή του και η ευγενική έκφραση του προσώπου του παραπλανούσαν τους αδιάφορους και οκνηρούς που προεξοφλούσαν την επιείκειά του και τους φαινόταν παράλογο να βλέπουν μετά τις εξετάσεις τον βαθμολογικό πίνακα, καθρέφτη της ορθής κρίσης του».

επιστημονικά σε φιλική ατμόσφαιρα. Μαθητές του υπήρξαν οι Μ. Μιχελάκης, Κ. Δεσποτόπουλος, Δ. Καπετανάκης, Κορνήλιος Καστοριάδης, Γ. Μητσόπουλος, Π. Παπαληγούρας, Ι. Πεσμαζόγλου, Γ. Σαραντάρης και αρκετοί ακόμα που ξεχώρισαν στην πνευματική και πολιτική ζωή του τόπου. Έπαυσε να διδάσκει από τον Απρίλιο του 1945 όταν έγινε υπουργός στην τότε Κυβέρνηση υπηρεσιακή Κυβέρνηση του Πέτρου Βούλγαρη και ανέθεσε τη διδασκαλία του μαθήματος της Φιλοσοφίας του Δικαίου προς τεταρτοετείς και πρωτοετείς φοιτητές, και την εποπτεία στον υφηγητή τότε Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο. Ύστερα από έναν χρόνο, το 1946, παραιτήθηκε από την πανεπιστημιακή έδρα, όπως απαιτούσε τότε η νομοθεσία, για την υποβολή υποψηφιότητας βουλευτού.

Το Φροντιστήριο

Πέραν των κυρίως μαθημάτων του, ο Τσάτσος λειτούργησε το Φροντιστήριο Φιλοσοφίας στο αμφιθέατρο του κεντρικού κτιρίου του Πανεπιστημίου. Στο Φροντιστήριο ασχολούνταν με επίμαχα θέματα του Αστικού Δικαίου, όπου τελειόφοιτοι φοιτητές διάβαζαν είτε θεωρητικές εισηγήσεις, είτε κρίσεις για τις αποφάσεις του Αρείου Πάγου. Ήταν νέοι οι οποίοι ξεχώρισαν αργότερα στην ζωή του τόπου άλλοι ως ανώτεροι δικαστικοί λειτουργοί, άλλοι ως κορυφαίοι πολιτικοί και δημοσιογράφοι μεγάλου κύρους. Οι συζητήσεις που ακολουθούσαν τις εισηγήσεις μαζί με τις μελέτες που δημοσιεύονταν στο *Αρχαίον της Φιλοσοφίας* προσδιόριζαν και τις βασικές τους πολιτικές τοποθετήσεις και την πνευματική τους φυσιογνωμία. Το Φροντιστήριο του Κωνσταντίνου Τσάτσου πέρασε στην πανεπιστημιακή ιστορία ως χώρος πνευματικός κρίσιμων συναντήσεων που ξυπνούσε συνειδήσεις, καθώς ο δάσκαλος ασκούσε με πνευματική ευκινησία και εκφραστική δεινότητα την φιλοσοφική του αρετή, συνταιριασμένη με ευπροσήγορη κριτική διάθεση, κατανόηση και χάρισμα λογοτεχνικό²¹⁶. Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, μόνιμος του Φροντιστηρίου αναφέρει: «*Εξ' άλλου στο περίφημο Φροντιστήριό του, προαιρετικό, δίχως παροχή βαθμών, αξιοποιήθηκαν ιδιαίτερα ο εκφραστικός πλούτος και η διαλεκτική ευκινησία του, η φιλοσοφική συγκρότηση και η λογοτεχνική προπαιδεία του και προπάντων η ευχέρειά του να ξυπνάει πνευματικά ενδιαφέροντα με πρόσφορες ερωτήσεις και η έξοχη τέχνη του για την άσκηση και την αποδοχή κριτικής*»²¹⁷. Αλλά και για τον ίδιο τον Τσάτσο ο χώρος

²¹⁶ Ε. Τσιρόπουλος, «Κωνσταντίνος Τσάτσος», στο Λ. Μπενάκη, *Μνήμη Πέντε φιλοσόφων*, ΠΑΡΟΥΣΙΑ, Αθήνα 2006, σ. 155.

²¹⁷ Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *στο ίδιο*, σελ. 25.

του Φροντιστηρίου υπήρξε πολύ σημαντικός. Γράφει: «*Αισθανόσουν πώς μέσα στην ψυχή τους αντηχούσε το “άμμες δέ γ’ έσόμεθα πολλώ κάρρονες”*. Και εγώ ακόμα τώρα αισθάνομαι πως όλοι οι κόποι μου εκείνων των χρόνων δεν πήγαν χαμένοι»²¹⁸. Με ορισμένους από τους νέους αυτούς συνδέθηκε με ιδιαίτερη φιλία και συνεργάστηκε αργότερα στον πολιτικό χώρο. «*Για χρόνια θυμόνταν ώριμοι πιά άνδρες και γυναίκες, τα παιδιά της εποχής εκείνης, τα φιλοσοφικά μας συμπόσια και τις ζωνηρές συζητήσεις μας*»²¹⁹.

Ο Κύκλος Φιλοσοφικών Συζητήσεων

Παράλληλα με το Φροντιστήριο Τσάτσου δημιουργήθηκε ο Κύκλος Φιλοσοφικών Συζητήσεων ο οποίος λάμβανε χώρα κάθε Σάββατο βράδυ στη Φοιτητική Λέσχη. Ο Τσάτσος είχε την διακριτική διεύθυνση των συζητήσεων με την συμπαράσταση, τα πρώτα χρόνια και του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Στον Κύκλο συμμετείχαν επίλεκτοι φοιτητές αλλά και πτυχιούχοι οι οποίοι επιδίδονταν στην από κοινού μελέτη κλασικών φιλοσοφικών έργων και ακολουθούσαν συζητήσεις. Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος ενθυμούμενος τις συναντήσεις αυτές αναφέρει: «*Στον χωρόχρονο εκείνο αναπνέαμε τον αέρα της φιλοσοφίας, με συναισθηματικά φορτισμένες εξάρσεις του λογισμού ή και με οξύτατες συχνά διαφωνίες και αντιθέσεις, αλλά χωρίς να θραύεται η αμοιβαία μας εκτίμηση. Η εξισορροπηστική επέμβαση του Κωνσταντίνου Τσάτσου εξασφάλιζε την ήρεμη τελικά συναγωγή των απορρητικών έστω πορισμάτων και τη σύνδρομη γαλήνη των πνευμάτων, αν και νεανικών*»²²⁰. Στις συναντήσεις αυτές, του ιδεοκρατικού Κύκλου, σύχναζαν άνθρωποι οι οποίοι αναδείχθηκαν έξοχοι λειτουργοί του πνεύματος: Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος²²¹, Γεώργιος Σαραντάρης, Γεώργιος Βλάχος, Γεώργιος Δασκαλάκης, Οδυσσέας Αλεπουδέλης (ο έπειτα Οδυσσέας Ελύτης), Παναγής Παπαληγούρας, Βασίλειος Λαούρδας. Οι συναντήσεις στον Κύκλο διακόπηκαν λόγω της εξορίας του Κωνσταντίνου Τσάτσου το 1939 από

²¹⁸ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιας ζωής, ό. π.*, σελ. 231.

²¹⁹ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιας ζωής, ό. π.*, σελ. 181. Στο σημείο αυτό ο Τσάτσος αναφέρεται σε δύο ξεχωριστούς μαθητές του που έφυγαν από τη ζωή πολύ νέοι, τον Δημήτρη Καπετανάκη και τον Γιώργο Σαραντάρη, οι οποίοι άφησαν δείγματα της υψηλής πνευματικότητας και του ποιητικού τους τάλαντου.

²²⁰ Κ. Δεσποτόπουλος, *στο ίδιο*, σ. 25.

²²¹ Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος συγκεκριμένα αναφέρει: «*Έχω συμμετάσχει κατά καιρούς και σε άλλους «κύκλους» πνευματικών ανθρώπων και στην Ελλάδα και στην Γαλλία. Δεν έζησα όμως ποτέ σε τόσο πυκνή και γνήσια πνευματική ατμόσφαιρα, όπως στον «Κύκλο» μας εκείνο, τον προεδρευόμενο από τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Οι ενθουσιαστικές αναμνήσεις μου από τότε είναι ανεξίτηλες*» (Κ. Δεσποτόπουλος, *στο ίδιο*, σ. 25).

το καθεστώς Μεταξά. Ήδη το 1937 το καθεστώς είχε απορρίψει την πρόταση της Νομικής Σχολής ως τακτικού καθηγητή.

5. Οι εκτοπίσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου

Τον Σεπτέμβριο του 1939, επί δικτατορίας Μεταξά, ο Κων/νος Τσάτσος συνελήφθη και εκτοπίστηκε στα Λιμενάρια της Σκύρου. Είχε προηγηθεί η εκτόπιση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου το 1937 στην Κάρυστο –το ζεύγος Τσάτσου τον είχε επισκεφθεί εκεί– και του καθηγητή Αλ. Σβώλου και του αδελφού του Τσάτσου, υφηγητή τότε Θεμιστοκλή Τσάτσου. Αφορμή για τον εκτοπισμό του υπήρξαν κάποιες φράσεις σε επιστολή του που απηύθυνε προς τον εξόριστο Παναγιώτη Κανελλόπουλο, αναφερόμενος στον μόλις κηρυγμένο πόλεμο. Διατηρώντας “έν παντί καιρῷ καὶ τόπῳ” την ιδεαλιστική του οπτική των γεγονότων της Ιστορίας, ο Τσάτσος έγραφε στην επίμαχη επιστολή προς τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο: *«Αυτή τη στιγμή μαθαίνω την αρχή του Πολέμου. Με όλη τη δύναμη της ψυχής μου εύχομαι την νίκη των μεγάλων Δημοκρατιών που ενσαρκώνουν και αντιπροσωπεύουν αυτή τη στιγμή τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό, τα δικά μας ιδανικά και όλου του ηθικά και πνευματικά καλλιεργημένου κόσμου. Με όλη τη δύναμη της ψυχής μου εύχομαι την ήττα των γερμανορωσσικών δικτατοριών, των κρατών της βίας και της ανελευθερίας, που με τους δήθεν ανθρωπιστικούς κομμουνισμούς και τους δήθεν ανθρωποσωτήριους αντικομμουνισμούς πάνε να στρεβλώσουν τον προοδευτικό βηματισμό της ιστορίας και πάνε, με αρχές ψευτοεθνικιστικές και ψευτοβιολογικές, να καταπνίξουν την ελεύθερη ζωή των άλλων μικρών κρατών.[...]. Την νίκη των βαρβάρων αυτή τη στιγμή την αισθάνομαι σαν αντίθετη με το πνεύμα της ιστορίας»*²²². Αν και η επιστολή ήταν ανυπόγραφη η Ασφάλεια, που γνώριζε τον γραφικό του χαρακτήρα τον κάλεσε σε απολογία. Η φιλοσοφική εξήγηση των γραφομένων δεν απέδωσε, καθώς δεν κατανοήθηκε και ο Τσάτσος στάλθηκε ως κομμουνιστής, εξορία στην Σκύρο. Το πλοίο που τον μετέφερε σταμάτησε για λίγο στην Κάρυστο και από μακριά χαιρέτησε τον ακόμα εξόριστο εκεί Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Από την εξορία μόλις είχε επιστρέψει ο αδελφός του ο Μίστος- ο Θεμιστοκλής Τσάτσος- ο οποίος ανέλαβε το δικηγορικό τους γραφείο και την οικονομική στήριξη της οικογένειας. Ο Τσάτσος με θλίψη διαπιστώνει ότι στην Ελλάδα, *θές δε θές, όλα σε σπρώχνουν προς την πολιτική*²²³. Παρά τις

²²² Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π., σ. 267.

²²³ Στο ίδιο, σ. 268.

συνθήκες διαβίωσης εκεί ως εξόριστου, ο Τσάτσος, εκμεταλλευόμενος την αποχή από κάθε δημόσια δράση και έχοντας τηνσχόλη που χρειαζόταν, επιδόθηκε στην μελέτη και την προσθήκη κεφαλαίων του έργου του *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*. Το πνεύμα του ποτέ δεν έπεσε σε οκνηρία και σε άσκοπη αναζήτηση ευθυνών και πρόφαση για να σταματήσει να δημιουργεί. Αντίθετα, η πνευματική ενασχόληση και η αναζήτηση της συντροφιάς ανθρώπων με τα ίδια ενδιαφέροντα μετέτρεψαν τα χρόνια της εξορίας σε χρόνο ωφέλιμο που αργότερα με νοσταλγία στοχάζονταν. Μετά τη Σκύρο μεταφέρθηκε στις Σπέτσες και διέμενε στην Κουνουπίτσα, στο σπίτι όπου έζησε τα τελευταία της χρόνια η Μπουμπουλίνα, όπου και την σκότωσαν. Μόνιμος συνοδός του Τσάτσου τα βιβλία του. Στις Σπέτσες ολοκλήρωσε την *Κοινωνική Φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*. Εκεί τον επισκέφθηκαν ο Χένρυ Μίλλερ με τον Γιώργο Κατσιμπαλη. Την επίσκεψη περιέλαβε αργότερα ο Χένρυ Μίλλερ το βιβλίο του *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού* όπου περιγράφει την εντύπωση που ο Τσάτσος του προκάλεσε «γιατί ήταν αυθόρμητος, θερμόαιμος, ντόμπρος και τρελαινόταν για τα λουλούδια και την μεταφυσική»²²⁴. Εντυπωσιασμένος ο Μίλλερ από τα βιβλία που ο Τσάτσος μετέφερε μαζί του στην εξορία, έκπληκτος αναφέρει: «Κοίταξα τους τίτλους που ήταν σε πέντε-έξι γλώσσες. Είχε την *Θεία Κωμωδία*, τον *Φάουστ*, τον *Τόμ Τζόουνς*, *κάμποσους τόμους του Αριστοτέλη*, το *Φτερωτό Φίδι*, τους *Διαλόγους του Πλάτωνα*, *δυο-τρεις τόμους του Σαίξπηρ* και άλλα. *Υπέροχο στόκ για να περάσεις αποκλεισμένος τόσον καιρό*»²²⁵. Με την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, επέστρεψε από την εξορία. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος όπως και ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος και ο Ιωάννης Κακριδής, ζήτησαν τότε να καταταγούν ως εθελοντές. Η δικτατορία του Μεταξά έδωσε αρνητική απάντηση στο αίτημά τους²²⁶. Το καθεστώς τους τοποθέτησε στην «Πνευματική Επιστράτευση του Πολέμου» και τους χρησιμοποίησε μόνο σε διαφωτιστικές ομιλίες στις παραμεθόριες περιοχές. Επανήλθε στα καθηγητικά καθήκοντά του και την παράδοση των μαθημάτων στο Πανεπιστήμιο που διήρκησε μέχρι την 28^η Οκτωβρίου 1941.

²²⁴ Χ. Μίλλερ, *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού*, μτφρ. Ανδρέα Καραντώνη, εκδόσεις Γαλαξίας, Αθήνα 1970, σελ. 64-66, πρώτη αγγλική έκδοση Νέα Υόρκη 1941.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 65.

²²⁶ Όπως ο ίδιος αναφέρει (*Λογοδοσία μιάς ζωής*, σ. 279) το είχε σχεδόν βέβαιο ότι η αίτησή του θα γινόταν δεκτή και γι' αυτό είχε προμηθευτεί όλα τα αναγκαία για το μέτωπο, όπως άρβυλα και χειμωνιάτικες φανέλες. Διένυε τότε το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας του.

6. Η 28η Οκτωβρίου 1941

Οι Γερμανοί είχαν μπει στην Αθήνα στις 27 Απρίλη του 1941. Παρά την υπογραφή της συνθηκολόγησης στις 23 Απρίλη 1941 και την προσπάθεια του Τύπου να πείσει ότι «ουδέν κακόν αμιγές καλού» ο λαός δεν υποτάχθηκε στην φασιστική κατοχή και δημιουργήθηκαν πλατιές οργανώσεις που καλούσαν τον κόσμο σε εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και την οργάνωση εκδηλώσεων. Δύο μέρες πριν από την 28^η Οκτωβρίου 1941, στην πινακίδα ανακοινώσεων της ιστορικής αίθουσας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου, στην οδό Σίνα αναρτήθηκε από τον Καθηγητή Τσάτσο «Ανακοίνωση» η οποία έγραφε :

«Την Τρίτη 28 Οκτωβρίου κωλύομαι να διδάξω, Κωνσταντίνος Τσάτσος».

Η ανακοίνωση ήχησε στην σπουδάζουσα νεολαία ως πρόσκληση να απόσχουν από τα μαθήματα και να προβούν σε εκδηλώσεις μνήμης και τιμής της επετείου της μεγάλης αυτής μέρας²²⁷, η οποία κηρυσσόταν από τον καθηγητή ως εθνική επέτειος. Ο ίδιος ο Τσάτσος αναφερόμενος στα γεγονότα των ημερών αυτών γράφει : *«Την ανακοίνωση αυτή την έκανα όταν πληροφορήθηκα ότι ήταν επιθυμία των φοιτητών με την αποχή από τα μαθήματα να φανερώσουν την ζωντανή παρουσία στη μνήμη τους της περυσινής 28^{ης} Οκτωβρίου. Μου φάνηκε αλήθεια ο πιο σεμνός τρόπος να εορτασθεί χωρίς προκλητικότητα και με αξιοπρέπεια η μέρα αυτή»²²⁸.*

Την προηγούμενη μέρα είχε λάβει εντολή του Πρυτάνεως να κάνει κανονικά μάθημα, και σε περίπτωση που οι φοιτητές προβούν σε εκδηλώσεις να εγκαταλείψει την αίθουσα. Ο ίδιος παρακούοντας τις διαταγές της Πρυτανείας απάντησε πως δεν θεωρεί πρόπον να γίνει μάθημα, αναλαμβάνοντας όλες τις ευθύνες της ανυπακοής αυτής. Το απόγευμα της 27^{ης} Οκτωβρίου, στο καθιερωμένο μάθημα του Φροντιστηρίου, σε μιά ασφυκτικά γεμάτη αίθουσα του κεντρικού αμφιθεάτρου και σε κλίμα μεγάλης φόρτισης, μίλησε στους φοιτητές - *μέσα σε απόλυτη σιγή*- για την πορεία της εθνικής ιστορίας του ελληνικού λαού, από την αρχαιότητα μέχρι την σύγχρονη εποχή και την πεποίθησή του ότι το βαρύ αίσθημα της ιστορικής ευθύνης επιβάλλει ως πρώτο καθήκον την φυσική και ηθική επιβίωση της φυλής. Ο ίδιος αναθυμούμενος τα γεγονότα γράφει πως τους είπε περίπου τα εξής: *«Αν δεν πραγματοποιήσετε, ύστερα από τόσο αίμα που χάθηκε, μιά*

²²⁷ Την ίδια μέρα ο καθηγητής Νικόλαος Λούβαρης που επιχειρήσε να διδάξει αναγκάστηκε να αποχωρήσει από το αμφιθέατρο της οδού Σόλωνος, ύστερα από την έντονη αποδοκιμασία των φοιτητών. βλ. *Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη*, λήμμα Τσάτσος, σ. 192.

²²⁸ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π., σ. 287.

πολιτειακή και μιά διαπολιτειακή τάξη στηριγμένη στις αρχές της ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, τότε και όλος ο αγώνας του παρόντος κινδυνεύει να χάσει την αξία του. Αλλά είμαι βέβαιος ότι αυτό δεν πρόκειται να συμβεί[...]. Γνωρίζοντας πως η αυριανή μέρα είναι και πρέπει να είναι ημέρα συλλογής, για τον καθένα σας, κιόλας από την Παρασκευή σας εγνωστοποίησα πώς μάθημα αύριο δεν θα κάνω»²²⁹. Ανάγλυφη είναι και η εξιστόρηση των γεγονότων της συγκεκριμένης ημέρας από τον τότε φοιτητή του και μετέπειτα υπουργό Γ. Α. Μαγκάκη, στο φύλλο της 22ας Νοεμβρίου 1975, της εφημερίδας *Καθημερινή*, όπου αναφέρει: «[...]. Ήταν το βράδυ της 27^{ης} Οκτωβρίου του '41. Στο αμφιθέατρο της Σόλωνος είχε μάθημα Φιλοσοφίας Δικαίου ο Κ. Τσάτσος. Από νωρίς γεμίσαμε το αμφιθέατρο ασφυκτικά μαζί με συναδέλφους από άλλες σχολές. Είμασταν ακόμα στα πρώτα βήματα της φοιτητικής αντίστασης με φλεγόμενη καρδιά, ψάχνοντας να βρούμε το δρόμο της. Το γεμίσαμε όχι μόνο με την παρουσία, αλλά και με μιά υποσυνείδητη αναμονή ότι κάτι σημαντικό θα συμβεί. Ότι από εδώ μπορεί να ξεκινήσουμε. Μπήκε μέσα στη αίθουσα από το μικρό πορτάκι δίπλα στην έδρα, ανέβηκε σ' αυτή και άρχισε βηματίζοντας να διδάσκει. Μιλούσε για τις θεμελιακές αρχές του Δικαίου. Οι συλλογισμοί του ξετυλίγονταν λες και ανέβαιναν βαθμίδες. Μαζί τους ανέβαινε και η δική μας αναμονή. Έτσι έφθασε σ' ένα σημείο, που, όπως το κράτησα στη μνήμη μου μας είπε: Και τώρα θα σας μιλήσω για την τελική αρχή, που αυτή πια δεν μπορώ να σας την αποδείξω. Αυτή πρέπει κανείς να την πιστεύει. Την αρχή της Ελευθερίας. Η λατρεμένη αυτή λέξη δεν ειπώθηκε απλώς, αλλά κυριολεκτικά εκτοξεύτηκε με μέγα πάθος και μας βρήκε κατάστηθα. Ξεσηκωθήκαμε! Αλαλλάξαμε! Ύστερα φουγαδεύσαμε τον καθηγητή να μην τον πιάσουν οι Ιταλοί που σίγουρα θα τους καλούσαν χαφιέδες τους και αυθόρμητα αποφασίσαμε για την άλλη μέρα να μαζευτούμε στο Πανεπιστήμιο και να πάμε να καταθέσουμε στεφάνι στον Άγνωστο Στρατιώτη[...]. Την άλλη μέρα το πρωί, ανήμερα της 28^{ης} Οκτωβρίου μαζευτήκαμε στα Προπύλαια και στη Σόλωνος. Ξεκινήσαμε ομάδες-ομάδες και φθάσαμε στον Άγνωστο. Πώς είχε ειδοποιηθεί τόσο πλήθος; Ήταν και τραυματίες της Αλβανίας που μέναν τότε στα Νοσοκομεία, συνοδευόμενοι από νοσοκόμες.[...]. Πραγματικά έτσι ξεκινήσαμε με ένασμα εκείνον τον εμπνευσμένο λόγο του Κ. Τσάτσου που έβαλε φωτιά στις εφηβικές ψυχές του φοιτητικού ακροατηρίου. Γιατί αυτός ο λόγος συνετέλεσε αποφασιστικά στην μεγάλη εθνικοαπελευθερωτική διαδήλωση φοιτητών, τραυματιών του πολέμου και εργαζομένων, με την οποία άρχισαν οι μαζικές αγωνιστικές κινητοποιήσεις στην Αθήνα, που είχαν ως κύρια οργανωτική αφετηρία τους πάντα, το Πανεπιστήμιο. Πρέπει δε να τονιστεί ότι η Αθήνα υπήρξε η μόνη πόλη στην κατεχόμενη Ευρώπη στην οποία έγιναν μαζικές, αγωνιστικές

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 288-291.

κινητοποιήσεις εκατοντάδων χιλιάδων λαού...»²³⁰. Η ομιλία του εκείνη χαρακτηρίστηκε «μάθημα-κήρυγμα» που είχε συνεγείρει την φοιτητική νεολαία²³¹. Ακολούθησε η φυγάδευσή του σε κρησφύγετο για να αποφύγει τη σύλληψη καθώς οι Ιταλοί είχαν εκδώσει σχετικό ένταλμα. Η στάση του τιμήθηκε από τους φοιτητές αν και ο ίδιος πίστευε ότι η τιμή οφείλεται στο γεγονός ότι από τις πανεπιστημιακές του παραδόσεις των προγενέστερων ετών είχε κερδίσει μια ιδιαίτερη θέση. «*Η μέρα αυτή -καί τί μέρα! – ήταν η επιβράβευση μιάς ηθικής και πνευματικής στάσης πολλών ετών*»²³². Παρά ταύτα, δέχτηκε παράλληλα κατηγορίες και χλευασμούς για το γεγονός της μη παράδοσής του στον εχθρό και της επιλογής του να κρυφτεί. Ο ίδιος αναθυμούμενος τα γεγονότα αναφέρει: «*Κοροϊδευτικά με φωνάζανε “πνευματικό ηγέτη”, “εθνικό ηγέτη”. Άλλοι υπογράμμιζαν ότι εντελώς τυχαία πήρα την τιμή της ημέρας, Άλλοι άρχισαν να με κατηγορούν ότι κρύβομαι ενώ έπρεπε να παρουσιασθώ και να φυλακισθώ, και να παραδοθώ βορά στους Ιταλούς. Άλλοι ότι απερίσκεπτα πήρα τόσους φοιτητές στο λαιμό μου [...]Το επεισόδιο αυτό δεν ήταν βέβαια η απαρχή της αντίστασης των νέων μας εναντίον των αρχών της Κατοχής και των Κοϊσίλιγκ, αποτέλεσε όμως, ας πούμε, τα επίσημα εγκαίνιά της στο φοιτητικό χώρο. Ήταν ένα ξεκίνημα, ένα έναυσμα*»²³³. Την επόμενη μέρα ο Κωνσταντίνος Τσάτσος απολύθηκε από το Πανεπιστήμιο με διάταγμα της κατοχικής Κυβέρνησης, γεγονός που του στερούσε τον μισθό του και κάθε συνταξιοδοτικό δικαίωμα καθώς η πράξη του αυτή είχε θεωρηθεί και χαρακτηριστεί ασύνητη. Η 28^η Οκτωβρίου καθιερώθηκε έκτοτε να εορτάζεται κάθε χρόνο ως επίσημη εθνική εορτή και αργία²³⁴. Επίσημα καθιερώθηκε το 1944 όταν, ο τότε Πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου, με διάγγελμά του, την 28^η Οκτωβρίου 1944, επισημοποίησε μια πρακτική εορτασμού που είχε αναπτυχθεί στα χρόνια της Κατοχής που είχε ως αφετηρία την ομιλία εκείνη του Κωνσταντίνου Τσάτσου και την αναγόρευσε σε εθνική εορτή, ομότιμον προς την 25^η Μαρτίου 1821.

Μετά την απελευθέρωση ο Τσάτσος επανάκτησε την έδρα του και προήχθη σε τακτικό καθηγητή στην έδρα του Δικαίου. Το συγγραφικό και διδακτικό του έργο προκάλεσαν ζωηρή κοινωνική ακτινοβολία και ενδιαφέρον, ιδίως σε νέους φοιτητές, επιστήμονες και

²³⁰ Γ-Α. Μαγκάκης, «Μιά ιστορική ομιλία-πράξη του Κ. Τσάτσου», *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, στα Δέκα χρόνια από τον θάνατό του, ό. π.*, σ. 21- 22.

²³¹ Άγγελος Βλάχος, *Καθημερινή, ό. π.*, σ. 15

²³² Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιά ζωής, ό. π.*, σ. 292.

²³³ Στο ίδιο, σ. 293.

²³⁴ Η 28^η Οκτωβρίου ανακηρύχθηκε ως Εθνική εορτή λίγες μέρες μετά τον ερχομό της κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου στην απελευθερωμένη Ελλάδα, στις 24 Οκτωβρίου 1944.

διανοούμενους. Συνέπεια αυτού ήταν να διδάσκει διαρκώς σε ένα πλήρες αμφιθέατρο και να δημιουργηθεί ένα κλίμα αναζωογόνησης του ιδεοκρατικού πνευματικού ρεύματος στην Ελλάδα, γεγονός που καθιστούσαν αναγκαίο οι πνευματικές ζυμώσεις που είχαν επιταχυνθεί μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και την εισροή στην Ελλάδα του μικρασιατικού ελληνισμού αλλά και η ευρεία ανάπτυξη του ιστορικού υλισμού και του μαρξισμού²³⁵.

7. Η δράση του Κ.Τσάτσου την περίοδο της Κατοχής. Η καλλιέργεια των Ιδεών

Αναμείχθηκε τότε ο Τσάτσος στις αντιστασιακές οργανώσεις (ιδίως με τον ΕΔΕΣ) και συμμετείχε στην μόνιμη επιτροπή που είχε σχηματίσει η Κυβέρνηση του Καΐρου στην Αθήνα, ως σύνδεσμος με τις αντιστασιακές οργανώσεις στην Ελλάδα. Στην επιτροπή αυτή με αρχηγό τον Τσιγάντε συμμετείχε ο Μυλωνάς, ο Σβάλος, ο Πέτρος Γούναρης, ο Έβερτ και άλλοι. Είχε επίσης συνεχείς επαφές με την αντιστασιακή οργάνωση του Ψαρρού στην οποία δούλευε ο φίλος του Χρήστος Σγουρίτσας. Ο πάνω όροφος του σπιτιού τους, της οδού Κυδαθηναίων, είχε μετατραπεί σε αποθήκη όπυ με την συμμετοχή της συζύγου του Ιωάννας, μαζεύονταν κουβέρτες και τρόφιμα και τη νύχτα φεύγανε για το βουνό. Ο ίδιος αναθυμούμενος την περίοδο εκείνη γράφει: «*Τα παιδιά μου βοηθούσαν στο κουβάλημα[...]. Ήταν κιόλας 8 και 9 χρονών. Στον ίδιο όροφο φιλοξενούσαμε τραυματίες αξιωματικούς του Ψαρρού*»²³⁶. Στις μυστικές συναντήσεις και συσκέψεις πνευματικών και πολιτικών ηγετών που γίνονταν στο σπίτι του γνώρισε τον μετέπειτα πρωθυπουργό της χώρας Κων/νο Καραμανλή. Η γνωριμία τους αυτή αποδείχθηκε καθοριστική για το ιδεολογικό και πολιτικό του μέλλον. Τα χρόνια επίσης αυτά γνωρίστηκε και συνδέθηκε με τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό με τον οποίο συνεργάστηκε στενά και για τον οποίο έτρεφε μεγάλο θαυμασμό. Δούλευε μαζί με την Ιωάννα στα συσσίτια της Αρχιεπισκοπής και στο συσσίτιο του Πανεπιστημίου. Παράλληλα έγραφε σε λαθραίες εφημερίδες μέχρι το 1942. Οι συναντήσεις με ομάδα φοιτητών δεν σταμάτησαν καθώς ο δεσμός του με τους νέους είχε γίνει πολύ στενός μετά το επεισόδιο της 27^{ης} Οκτωβρίου 1941. Μέσα σε αυτούς ήταν ο Κορνήλιος Καστοριάδης, ο Κωνσταντίνος και ο Αλέκος Δεσποτόπουλος, ο Κίτσος Μαλτέζος, ο Άδωνις Κύρου, ο Κώστας Αξελός, ο Θάνος Κωστόπουλος. Την ίδια εποχή πολιτικά πρωτοστατεί στη «Σοσιαλιστική Ένωση». Ήταν μια

²³⁵ Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, Λήμμα *Τσάτσος Κων/νος*, τόμος 58, σ. 192-194.

²³⁶ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία ...τ. Α΄, ό.π.*, σ. 285.

πολιτική κίνηση, δημοκρατική, της οποίας τα μέλη ήταν αντιβασιλικοί και αντικομμουνιστές και οι οποίοι προσπαθούσαν να ενωθούν πολιτικά σε κόμμα. Η προσπάθεια απέτυχε. Ο Γεώργιος Μαύρος, ο Άγγελος Αγγελόπουλος, ο Ξενοφών Ζολώτας, ο Γ. Οικονομόπουλος, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ήταν ανάμεσα στα μέλη αυτής της Ένωσης.

Εν μέσω κατοχής από τις φασιστικές δυνάμεις, το 1942-1944, ο Τσάτσος μαζί με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο συνέχιζαν να συναντώνται εκεί, στο σπίτι των Τσάτσων στην οδό Κυδαθηναίων, αναζητώντας μεταπολεμικές λύσεις οι οποίες για να γίνουν αποτελεσματικές έπρεπε να κινηθούν πέραν των στενών ορίων των ευρωπαϊκών εθνών-κρατών. Τότε οραματίστηκαν τη συγκρότηση μιάς πανευρωπαϊκής ομοσπονδίας ως ρεαλιστική προοπτική μετά την ήττα του φασισμού. Ίδρυσαν τότε την ΠΕΑΝ. Παρόμοιες κινήσεις είχαν γίνει και από άλλες ομάδες στο ίδιο πνεύμα και με τους ίδιους σχεδόν οραματισμούς. Στις διακηρύξεις της ΠΕΑΝ²³⁷ του Π. Κανελλόπουλου, του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΕΕΚ) με συγγραφέα και τον Γ. Θεοτοκά²³⁸, και της Σοσιαλιστικής Ένωσης του Κ. Τσάτσου, αναδεικνύεται η ελπίδα για τη «*συνθετική ενότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού*»²³⁹. Λίγο αργότερα (1945) ο Π. Κανελλόπουλος στο βιβλίο του «*Θα σας πω την αλήθεια (μιά ιδεολογική πολιτική ομολογία)*», (Αθήνα 1945), αναφερόταν ρητά στη συγκρότηση μιάς πανευρωπαϊκής ομοσπονδίας. Οι πολιτικοί αυτοί διανοητές είναι οι στοχαστές της εποχής, οι οποίοι συνέλαβαν την ιδέα μιάς ενωμένης Ευρώπης βασισμένης στις αρχές της δημοκρατίας και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ευρωπαϊκή επιλογή από τις μετέπειτα κυβερνήσεις του Κ. Καραμανλή, είτε από υπουργικούς θώκους (Κ. Τσάτσος) είτε με τη στήριξη της επιλογής στη δημόσια συζήτηση (Γ. Θεοτοκάς) είτε στην ηγεσία των διαπραγματευτικών ομάδων (Ι. Πεσμαζόγλου). Ο Τσάτσος, ήταν βασικό μέλος μιάς μεγάλης ομάδας, που δημιουργούσε ένα στιβαρό και θεωρητικά συμπαγές ιδεολογικό ρεύμα του ελληνικού

²³⁷ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου/Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ.Γ2/4. ΠΕΑΝ, *Τί πιστεύουμε* (Αύγουστος 1942), δημοσιευμένο και στο *Σύλλογος Φίλων της ΠΕΑΝ*, Μυστικός Τύπος της Κατοχής (Αθήνα χ.χρ.), βλ. επίσης «*Η Ελλάδα και τα προβλήματα της αυριανής ειρήνης*», Ελληνική πολιτική [Εθνικό Ενωτικό Κόμμα (Αύγουστος 1943), κείμενο που αποδίδεται στον Δημήτρη Μπίτσιο, μετέπειτα κορυφαίο διπλωμάτη και τα έτη 1974-1977 υπουργό Εξωτερικών.

²³⁸ Ο Γ. Θεοτοκάς, συντάσσοντας το 1942 την ιδεολογική διακήρυξη του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΔΣΚ) του Γεωργίου Παπανδρέου, έκανε λόγο για την «*Ομοσπονδιακή Ένωση των λαών του ευρωπαϊκού πολιτισμού, που θα καταργούσε οριστικά τις τοπικές οικονομικές αντιθέσεις*». Γ.Θεοτοκάς, «*Ιδεολογικές κατευθύνσεις*» (διακήρυξη του ΔΣΚ,) στο Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις: Πολιτικά κείμενα, 1925-1966, τ. Α'-Β'* (επιμ. Ν. Μ. Αλιβιζάτος- Μ.Τσαπόγας), Αθήνα 1996 τ. Α', σ. 363-369.

²³⁹ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, Φ. Γ2/4 Διακήρυξη, χ.χρ. και τις χειρόγραφες σημειώσεις του Κ. Τσάτσου για τις *Αρχές της Σοσιαλιστικής Ένωσης*.

ριζοσπαστισμού και εκσυγχρονισμού²⁴⁰. Ακόμα, μετά την Κατοχή κατά την περίοδο των Δεκεμβριανών, είχε επιχειρήσει την δημιουργία μιάς κίνησης λογοτεχνών με σκοπό την ιδεολογική αποσαφήνιση. Από τον διάλογο που αναπτύχθηκε με λογοτέχνες και συγγραφείς δημιουργήθηκε το σωματείο της Εθνικής Εταιρείας των Ελλήνων Λογοτεχνών. Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου αναφέρει σχετικά: *«όταν στην εποχή της κορύφωσης του εμφυλίου στη χώρα μας, η μεθοδική πολιτική παραπλάνηση είχε αρκετούς συγγραφείς μας σε μια κατάσταση πατριωτικής αδράνειας, αν όχι και υπεύθυνης συννενοχής, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, είχε τη σθεναρά πρωτοβουλία να συγκαλέσει στο σπίτι του – το ιστορικό πλέον αρχοντικό της οδού Κυδαθηναίων 9 – πλειάδα κορυφαίων συγγραφέων μας για διάλογο για το «τι χρή δραν». Και από το διάλογο αυτό προέκυψε η επιτακτική ανάγκη για την ίδρυση ενός σωματείου λογοτεχνών – της «Εθνικής Εταιρείας των Ελλήνων Λογοτεχνών» – που θα συνέβαλε με το πατριωτικό φρόνημά τους και την παρρησία τους στην αποσαφήνιση της ιδεολογικής σύγχυσης, αυτής που κομματική σκοπιμότητα είχε εξαπλώσει στη χώρα. Η ίδρυση της Εταιρείας αυτής πραγματοποιήθηκε σωστά χάρη στον εκτεταμένο διάλογο που ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και βέβαια και πολλοί άλλοι σημαντικοί συγγραφείς μας – ο Μυριβήλης, ο Καραγάτσης, ο Θεοτοκάς, ο Κανελλόπουλος, ο Τερζάκης, ο Ουράνης, ενδεικτικά μερικά ονόματα από τα εβδομήντα των ιδρυτικών μελών – επεδίωξαν και πέτυχαν για τους σκοπούς του νέου σωματείου, έτσι που αποδείχθηκε αυτό και παραμένει το πλέον θετικό και τιμημένο στα λογοτεχνικά μας πράγματα»²⁴¹. Είναι φανερό ότι στον χώρο της πολιτικής ο Τσάτσος εκινείτο από τα ιδεολογικά του πιστεύω τα οποία παρέμειναν αναλλοίωτα μέσα στις δεκαετίες και πέρα από κομματικούς προσδιορισμούς. Το 1944 ο Κωνσταντίνος Τσάτσος έφυγε για τη Μέση Ανατολή.*

²⁴⁰ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Το πνευματικό υπόβαθρο των πολιτικών επιλογών: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στο: *Κωνσταντίνος Τσάτσος, ομιλίες* (από την εκδήλωση που διοργάνωσε το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 30 χρόνων από τον θάνατο του Κ. Τσάτσου) 2018, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ. 88-91.

²⁴¹ Κ. Ασημακόπουλος, «Ο διάλογος στο συγγραφικό έργο του Κ. Τσάτσου», στο: *Μνήμη Κ. Τσάτσου, ό. π.*, σ. 97 επ., ιδίως σ. 98-99.

8. Η Δίκη των Τόνων

Ο Τσάτσος ήταν πάντοτε παρών σε όλα τα σημαντικά γεγονότα της εποχής με ενεργό ρόλο, όπως και στην ιστορική Δίκη των Τόνων. Η Δίκη ξεκίνησε το Νοέμβριο του 1941 και έγινε με αφορμή την δημοτική ως γλώσσα που χρησιμοποίησε στη συγγραφή των βιβλίων του «Ελληνική Κλασική Παιδεία» και «Σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη» ο νέος τότε καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας Ιωάννης Κακριδής. Τα βιβλία κυκλοφορούσαν ήδη από το 1936 και εκείνο το έτος (1941) είχαν επανεκδοθεί και ως είθισται προτεινόταν από το συγγραφέα και ως τα υπό εξέταση εγχειρίδια για τα πανεπιστημιακά του μαθήματα. Ο Ι. Κακριδής κατηγορήθηκε ότι έγραψε με ορισμένη γλώσσα (δημοτική) και όχι με την καθιερωμένη γλώσσα και ότι άλλαξε την ορθογραφία καταργώντας το τονικό σύστημα, ενώ με το έργο του επιδιώκει τον κλωνισμό των αξιών του αρχαίου πολιτισμού και ότι και ο ίδιος «διέπεται από αντεθνικό πνεύμα» και ότι «επηρεάζει στους φοιτητές του, θέλοντας να επιβάλλει τις γλωσσικές του απόψεις». Με αυτές τις κατηγορίες οδηγήθηκε σε δίκη και ζητήθηκε η άμεση απόλυσή του από το Πανεπιστήμιο. Οι πραγματικοί όμως λόγοι ήταν πολιτικοί και ήταν η «σύγκρουση μεταξύ των φορέων ενός αστικού εκσυγχρονισμού και των συντηρητικότερων στρωμάτων της φιλομοναρχικής παράταξης» ο και σημειώθηκε μετά το κίνημα στο Γουδί (1909)²⁴². Με άξονα το γλωσσικό ζήτημα ξέσπασε έντονη διαμάχη ανάμεσα στους καθαρευουσιάνους και τους δημοτικιστές. Η διαμάχη πέρασε και στον πνευματικό χώρο και οδήγησε σε δικαστική αντιδικία. Σε έγγραφό του προς την Πρυτανεία ο Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Ο καθηγητής κ. Ιωάν. Θ. Κακριδής, γνωστός διά τας αριστεράς αυτού γλωσσικός θεωρίας, ενόμισεν εύκαιρον σήμερον, όπως, εκδίδων εις β' έκδοσιν (Αθήναι 1941) ομιλίαν του γενομένην εν Θεσσαλονίκη τω 1936, προβή, καθηγητής ών αυτός της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας, εις μεταβολήν του ορθογραφικού συστήματος [...]»²⁴³. Στην Δίκη ως μάρτυρες υπερασπίστηκαν τον Κακριδή άνθρωποι του πνευματικού και ακαδημαϊκού χώρου οι οποίοι ανήκαν στην προοδευτική διάνοηση της εποχής. Με αυτούς συστρατεύτηκαν και σημαντικοί προοδευτικοί πολιτικοί και κορυφαίοι νομικοί της εποχής καθώς και μεγάλος αριθμός φοιτητών. Στη διαμάχη αυτή ο Κων/νος Τσάτσος, μαζί με τον αδελφό του Θεμιστοκλή Τσάτσο και τον Α. Αντωνακάκη, ήταν οι πληρεξούσιοι δικηγόροι υπεράσπισης του Ι.

²⁴² Κατά την περίοδο 1910-1915, είχε σημειωθεί αναταραχή με αφορμή τη γλώσσα καθώς ο δημοτικισμός ταυτιζόταν με την αναρχία και τον αθεϊσμό, γεγονός για το οποίο είχε κατηγορηθεί και ο Δελμούζος. (Πηγή : www.constitutionalism.gr)

²⁴³ Έγγραφο του Κοσμήτορα προς την Πρυτανεία, περιλαμβάνεται στον τόμο «Η δίκη των τόνων», έκδοση Εστίας, 1943, σ. 37, Αρχείο Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Ενότητα Ι. Φ.5, Υποφ.7.4.

Κακριδής. Ο Τσάτσος υπερασπιζόμενος τον Ι. Κακριδή ανέφερε ότι «δεν αποτελεί παράβαση καθήκοντος το διδάσκειν εις την καθορισμένη γλώσσα και το συγγράφειν διδακτικά βιβλία εις απαγορευμένην γλώσσαν και ότι ο Κακριδής δεν edίδαξε ούτε έγραψε περί γλώσσης ουδέ περί του τονικού συστήματος. Έγραψε μόνον εις ορισμένην γλώσσαν και με ορισμένον τονικόν σύστημα. Η συγγραφική εργασία καλύπτεται υπό της αρχής της προστατεύουσας την πνευματικήν ελευθερίαν. Ο Κακριδής δεν edίδαξε, ούτε έγραψε περί γλώσσης ουδέ περί του τονικού συστήματος. Έγραψεν μόνον εις ορισμένη γλώσσαν και με ορισμένον τονικόν σύστημα»²⁴⁴. Η δίκη ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 1942 και η απόφαση του Πειθαρχικού Συμβουλίου της Φιλοσοφικής Σχολής ήταν καταδικαστική και όριζε τη δίμηνη παύση του Ι. Κακριδή . Με την απόφαση ΣτΕ 355/1943 επικυρώθηκε η ποινή της προσωρινής απόλυσής του. Ο Τσάτσος ως συνήγορος υπεράσπισης ήταν παρών καθ' όλη τη διάρκεια της δίκης.

Η δικηγορία, αν και περιορισμένα και αποσπασματικά εξακολούθησε να απασχολεί τον Τσάτσο μέχρι το 1955, καθώς το δικηγορικό γραφείο του πατέρα του διατηρήθηκε από τον ίδιο και τον αδελφό του Θεμιστοκλή Τσάτσο. Ο ίδιος δεν αγάπησε ποτέ την δικηγορία, όπως συχνά αναφέρει: «το γραφείο μας άλλωστε, χάρη στον αδελφό μου που αγαπούσε τη δικηγορία, είχε αλλάξει κατά πολύ περιεχόμενο. Έγινε το πρώτο γραφείο για τις υποθέσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Εκεί ήμουνα εγώ ξένο παραμύθι. Μόνο στην περίφημη “Δίκη των τόνων” προβλήθηκα κάπως και αυτό γιατί εκεί, της δίκης το περιεχόμενο, ήταν πνευματικό»²⁴⁵.

²⁴⁴Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Ενότητα Ι. Φ.5, Υποφ.7.4 χειρόγραφες και δακτυλόγραφες σημειώσεις – «Η Δίκη των Τόνων (Κατοχή 1942): η πειθαρχική δίωξη του Ι. Θ. Κακριδή», έκδοση *Εστίας*. Στον ίδιο φάκελο υπάρχουν χειρόγραφες σημειώσεις του Τσάτσου με επιχειρήματα υπεράσπισης και Φ. 17, υποφ. 2, χειρόγραφα κείμενα και σημειώσεις, σχετικά με τη δίκη.

²⁴⁵ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 5, υποφ.7. «Η δίκη των Τόνων», πρώτη έκδοση 1943 και αναπαραγωγή της το 1998, *Βιβλιοπωλείο της Εστίας*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΠΟΡΕΙΑ

1. Πολιτική δραστηριότητα

Από το Πανεπιστήμιο ο Τσάτσος παραιτήθηκε το 1946 για να πολιτευθεί με το Κόμμα των Φιλελευθέρων με το οποίο και εκλέχθηκε βουλευτής. Χρημάτισε υπουργός Παιδείας (1949) στην Κυβέρνηση Σοφούλη και Υφυπουργός Συντονισμού (1951) στην κυβέρνηση Σοφοκλή Βενιζέλου. Το 1956 προσχώρησε στο κόμμα της ΕΡΕ (Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης) με το οποίο εξελέγη βουλευτής. Υπηρέτησε ως Υπουργός Προεδρίας Κυβερνήσεως (1961) και Υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας (1963) στην Κυβέρνηση Καραμανλή και υπουργός Δικαιοσύνης (1967) στην Κυβέρνηση Κανελλόπουλου. Μετά τη μεταπολίτευση το 1974 ανέλαβε το Υπουργείο Πολιτισμού στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Στις βουλευτικές εκλογές του 1974 εξελέγη βουλευτής Επικρατείας με το Κόμμα της Νέας Δημοκρατίας και στις 20 Ιουνίου 1975 ο Κωνσταντίνος Τσάτσος εξελέγη από τη Βουλή των Ελλήνων ως Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, αξίωμα το οποίο διατήρησε μέχρι τον Μάιο του 1980. Η άσκηση των καθηκόντων του κατά γενική εκτίμηση υπήρξε άψογη.

Κατά τη διάρκεια της πολιτικής του ενασχόλησης δέχθηκε πολλές φορές σκληρή κριτική για τις αποφάσεις του οι οποίες πάντα είχαν αφετηρία το ιδεοκρατικό σύστημα στο οποίο πίστευε και την αγάπη του για την Ελλάδα ως ιδέα. Ο ιδεολογικός του αγώνας, από τα νεανικά του χρόνια, παρέμεινε διμέτωπος καθώς δεν συμβιβάστηκε ποτέ ούτε με τον αριστερό, ούτε με τον δεξιό ολοκληρωτισμό. Η γραμμή του αυτή παρέμεινε σταθερή καθ' όλη την διάρκεια της πολιτικής του πορείας. Δεν ταλαντεύτηκε και ποτέ δεν εξέφρασε παράπονα για το τίμημα που πλήρωσε γι' αυτή την αδιαλλαξία, καθώς συχνά έγινε αποδέκτης κατηγοριών και αντικείμενο χλευασμών υπερασπιζόμενος τις θέσεις του. Ο ίδιος αναφέρει: *«Από τότε κατάλαβα ότι ο αγώνας μου γινότανε διμέτωπος. Δεν συμβιβάστηκα ποτέ, ούτε με τον αριστερό, ούτε με τον δεξιό ολοκληρωτισμό. Άλλαξαν με τα χρόνια από τότε ως σήμερα τα τοπία μέσα από τα οποία περπάτησα. Η γραμμή της πορείας μου δεν άλλαξε ποτέ. Και δεν λυπάμαι γι' αυτό όσο ακριβά κι αν πλήρωσα γι' αυτήν την αδιαλλαξία, και στον χώρο της πολιτικής και στον χώρο της πνευματικής του δημιουργίας»*²⁴⁶. Δείγματα αυτής της πολεμικής είναι τα

²⁴⁶Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιας ζωής*, ό. π., σ. 295.

δημοσιεύματα που κατά καιρούς, αντιτιθέμενα στις απόψεις του, εκτόξευαν εναντίον του ύβρεις χειρίστου είδους, κάτι που γινόταν καθ' όλη την πορεία του, μέχρι τις έσχατες ημέρες της ζωής του, όταν λίγο πριν την τελευτή του δημοσιεύτηκε το *Πνευματικό του Καταπίστευμα* όπως κατωτέρω θα αναφερθεί (Μέρους 2ο, κεφ.7).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι κατά το έτος 1949, όταν για ένα έτος ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας οι μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδες της εποχής τον έκριναν ως απαράδεκτο για την επιλογή του να χρησιμοποιεί τη δημοτική ως γλώσσα στις ομιλίες του και στις εγκυκλίους του ως Υπουργός. Αλλά και αργότερα, κατά καιρούς πολεμήθηκε σκληρά για την επιλογή αυτή.

Το 1958 έγινε και πάλι αντικείμενο σκωπτικών σχολίων από τις εφημερίδες και τους γελοιογράφους της εποχής. Αφορμή υπήρξε το γεγονός της απαγόρευσης από τον Τσάτσο, ως καθ' ύλην αρμόδιο υπουργό, της συνέχισης της παράστασης των «Ορνίθων», την οποία εκείνο το καλοκαίρι (1959) είχε ανεβάσει ο Κάρολος Κούν, με μουσική Μάνου Χατζιδάκι και σκηνικά Γιάννη Τσαρούχη και στην οποία διακωμωδείτο ο Ορθόδοξος κλήρος²⁴⁷. Του είχε τότε ανατεθεί το υπουργείο Προεδρίας, που μεταξύ των αρμοδιοτήτων του ήταν και αυτή του τουρισμού. Το γεγονός της απαγόρευσης προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση και χαρακτηρίστηκε από την άλλη πλευρά αντισυνταγματική. Προκλήθηκε έντονη σύγκρουση και πήρε έκταση με δημοσιεύματα που μιλούσαν «για φιάσκο, για βεβήλωση, για περιπέτεια, για υστερική ορνιθομανία, για «βαθείαν αίσθησιν, που προκάλεσαν οι καταγγελίες για τους "Όρνιθας"»²⁴⁸. Ο Τσάτσος στα δημοσιεύματα αυτά υποστήριξε ως θέση «ότι υπάρχουν απόλυτα κριτήρια ορθότητας, σκηνοθετικής και ενδυματολογικής σύλληψης της αρχαίας κωμωδίας». Σε σχέση δε με την απόφασή του για την ματαιώση των παραστάσεων υποστήριξε την άποψη ότι καθήκον και σκοπός της εξουσίας είναι, ακόμα και στην περιοχή της τέχνης, να διατυπώνει κανόνες αισθητικούς. Οι θέσεις του ήταν απόλυτα ταυτισμένες με τις ιδεολογικές του απόψεις οι οποίες διατυπώθηκαν αργότερα ως αρχές οι οποίες εκκινούν από τον ύπατο σκοπό της ιστορίας (Μέρους 2°, Κεφ. 1) και αποτελούν ταύτιση λόγων και έργων. Σύμφωνα με τις θέσεις του αυτές ερμήνευσε κατά τρόπο απόλυτο τη

²⁴⁷ Συγκεκριμένα στην παράσταση των Ορνίθων ο Αρχιερέας παρουσιάστηκε ντυμένος παραπλήσια με το «σχίμα» των ιερέων της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας και απαγγέλιε τη δέηση προς τα πουλιά με ύφος επίσης παραπλήσιο του λειτουργικού της εκκλησίας. Αυτό θεωρήθηκε ότι προσβάλλει το θρησκευτικό αίσθημα του ελληνικού λαού. Αμέσως μετά το πέρας της παράστασης, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ο οποίος παρακολουθούσε την παράσταση, κάλεσε τους υπευθύνους του Φεστιβάλ και τους επέπληξε ζοηρότατα. Συγχρόνως, έδωσε εντολή να ματαιωθούν οι υπόλοιπες παραστάσεις του έργου. Το γεγονός προκάλεσε τη σύγκρουση της Εξουσίας και της Τέχνης και ο Τσάτσος υπερασπίστηκε με πάθος τις θέσεις του.

²⁴⁸ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου Φ. 57, υποφ. 5.

θηρσκευτική πίστη, δίνοντάς της ορισμένο περιεχόμενο και υπέτασσε κανονιστικά και το Θέατρο στις αρχές του ύπατου σκοπού και σε πρακτικό επίπεδο τις έβαλε σε εφαρμογή. Στην διαμάχη πρωτοστάτησε ο Κάρολος Κούν ο οποίος υπερασπίστηκε τις ενδυματολογικές και υφολογικές επιλογές που χρησιμοποιήθηκαν στην παράσταση και ισχυρίστηκε ότι «δεν κάνει Θέατρο για το Θέατρο» ούτε για βιοπορισμό αλλά για να πλουτίσει τον εαυτό του, το κοινό που τον παρακολουθεί και να βοηθήσει έτσι να δημιουργηθεί ένας πλατύς, ψυχικά πλούσιος και ακέραιος πολιτισμός στον τόπο μας. Και επίσης, ότι πρέπει «να αποφύγει από τη μια την παράδοση ενός ρομαντικού ακαδημαϊσμού, με τον κλασικό στόμφο, την τεχνητή και επιτηδευμένη απαγγελία κρεσέντου, ντοκουμέντου κλπ, καλούπια εγκεφαλικά που δεν ανταποκρίνονται σε καμιά ανθρώπινη, σε καμιά ζωτική αλήθεια, ότι η Ελλάδα που υπάρχει σήμερα θα οδηγήσει εμάς τους Έλληνες να αποφύγουμε ό,τι νεκρό στην εξωτερική μορφή του αρχαίου Θεάτρου και να παριστάνουμε ελεύθερα, σκηνικά και σκηνοθετικά, προσαρμοσμένο στον θεατρικό χώρο και τις απαιτήσεις του θεατή της εποχής μας»²⁴⁹ και πολλά άλλα τα οποία αν και εξόργισαν τον Τσάτσο αρκέστηκε να εκφράσει την αγανάκτησή του γράφοντας: «Οργίζομαι όταν ακούω να λεν ότι το θέατρο διδάσκει ψυχαγωγώντας ή ψυχαγωγεί διδάσκοντας. Το θέατρο δεν υπάρχει ούτε για να διδάσκη, ούτε για να ψυχαγωγή. Ούτε μόνο με τη λογική δουλεύει, για να διδάξη, ούτε μόνο με τα άλογα στοιχεία, για να ψυχαγωγή *strictosensu* (έν στενή εννοία). Το θέατρο, όπως η ποίηση, λυρική και επική, όπως η μουσική και οι εικαστικές τέχνες, δίνει μορφή και υπόσταση, μέσα στη συνείδηση του ανθρώπου, σε νοήματα, που ούτε μόνο η λογική, ούτε μόνο η αίσθηση μπορούν να συλλάβουν, νοήματα, που με τη συνδυασμένη συνδρομή όλων των δυνάμεών της, μόνο μέσω συμβόλων, μπορεί η άξια συνείδηση να προσπελάση, πέρα από τον συνειρμικό λόγο και την κοινή αίσθηση. Δεν διδάσκει την αρετή το θέατρο, δεν νουθετεί, αποκαλύπτει την ουσία του ανθρώπου, τη θέση του μέσα στο ρου της ζωής και απέναντι της μοίρας και του Θεού. Διδάσκει, αν θέλετε να μεταχειρισθούμε αυτές τις λέξεις, όχι αυτά που οι πολλοί περιμένουν από το θέατρο και για τα οποία το επαινούν, αλλά άλλα, άλλου γένους διδάγματα. Διδάσκει με το ύψος των μεταφυσικών του συμβόλων και ανεβάζει τον άνθρωπο, από έναν δρόμο πολύ πλατύτερο από ό,τι είναι ο δρόμος της κοινωνικής ηθικής, στον κόσμο όπου η θεραπεία όλων των αξιών γίνεται πλήρωση της ψυχής του»²⁵⁰. Ο Τσάτσος λοιδορήθηκε και διακωμωδήθηκε ανηλεώς για αυτήν του την απόφαση. Ο Τύπος έγραφε για καιρό και έκτοτε οι γελοιογράφοι της

²⁴⁹ Πηγή : www.constitutionalism.gr

²⁵⁰ Κ. Τσάτσος, *Θεωρία της Τέχνης*, Τρίτη έκδοση, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1990, σ. 137-138.

εποχής –ιδίως ο Φωκίων Δημητριάδης– δεν παρέλειπαν στα σκίτσα τους να προσθέτουν πάντοτε δίπλα στον Τσάτσο και μία όρνιθα.

Την περίοδο 1956-1961, περίοδο κατά την οποία ο Τσάτσος διετέλεσε υπουργός Προεδρίας, διαμόρφωσε το πλέγμα Πολιτισμός-Τουρισμός, τομέας ο οποίος συνέβαλλε τόσο στην πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας όσο και στην οικονομική της ενίσχυση. Η Ελλάδα έγινε τότε τουριστικός πολιτιστικός προορισμός για τους Ευρωπαίους πολίτες κυρίως πολιτικούς, διανοούμενους και καλλιτέχνες. Ο Τσάτσος πίστευε ότι ο πολιτισμός, ιδιαίτερα στην Ελλάδα την εποχή εκείνη της μεταπολεμικής περιόδου, είναι ένας απολύτως απαραίτητος και σημαντικός τομέας έμφασης καθώς η Ελλάδα επιδίωκε την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση²⁵¹. Άρα έπρεπε ο πολιτισμός να αποτελέσει πυλώνα πολιτιστικής διπλωματίας. Η ιδέα της Διεθνούς Παγκόσμιας Πολιτείας που τον απασχολούσε πάντοτε, την περίοδο εκείνη φαίνεται πως μπόρεσε να βρει έδαφος και την οδό προς την πραγματοποίησή της, καθώς η θέση του τότε, ως υπουργού αρμόδιου για τα θέματα πολιτισμού, ήταν ότι ο πολιτισμός σε όλες τις εκφάνσεις του συνιστά καθήκον της Πολιτείας καθώς συμβάλει στον πανανθρώπινο πολιτισμό²⁵². Ο Τσάτσος πίστευε ότι η Ελλάδα ως η κοιτίδα του πολιτισμού όπου ήκμασαν οι τέχνες, μπορεί να προβληθεί ως το μέσον τουριστικής ανάπτυξης. και ο τουρισμός θα μπορούσε να συνεισφέρει στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας και στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου του λαού που ήταν και τα ζητούμενα του κυβερνητικού προγραμματισμού²⁵³. Ο τουρισμός για πρώτη φορά αναγόταν σε εθνική βιομηχανία κατά τα πρότυπα δυτικών χωρών και παράλληλα το καλύτερο μέσο διεθνούς προβολής της χώρας ως του κατ'έξοχην φορέα του πολιτισμού και των πολιτιστικών αξιών. Ο Τσάτσος ως ο καθ'ύλιν αρμόδιος Υπουργός χειρίστηκε τα θέματα του τουρισμού εκτελώντας μία σειρά έργων και υποδομών στοχεύοντας τόσο στην οικονομική όσο και την πολιτιστική αναβάθμιση της χώρας²⁵⁴. Παράλληλα ο τουρισμός ενείχε για τον Τσάτσο βαθύτερη σημασία και ένα άλλο ειδικό νόημα καθώς « ήταν ο καλύτερος τρόπος επαφής των εθνών και των λαών, της αμοιβαίας γνωριμίας και

²⁵¹ Ο Τσάτσος προσπάθησε να συγκεράσει δύο μεγάλες και έντονες, την περίοδο εκείνη, αντιφάσεις. Την προσπάθεια της ανασυγκρότησης του υπανάπτυκτου τότε ελληνικού κράτους και παράλληλα την διατήρηση ακέραιων των δημοκρατικών θεσμών. Βλ. Χρήστος Αναστασίου, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και οι προοπτικές ανάπτυξης της Ελλάδος», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, ό. π. σ. 688- Βλ. επίσης Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 39. Ομιλία Κ. Τσάτσου στην Λέσχη Propeller Club στο Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια, 30 Μαρτίου 1960.*

²⁵² Κ. Τσάτσου *Ομιλία* σε Συνέδριο Θεάτρου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, χ.χ., Φ. 39.

²⁵³ Κ. Τσάτσου, «Ανακοίνωση του Κυβερνητικού προγράμματος για τον Τουρισμό», 9 Ιανουαρίου 1958, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 40. Βλ. επίσης Αρχείο Κ. Καραμανλή, *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, , επιμ. Κων. Σβολόπουλος, Αθήνα 1992, Τ.4, σσ 77-80 .

²⁵⁴ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 40. *Ομιλία*, Κ. Τσάτσου στην Ανώτατη Βιομηχανική Σχολή (8 Φεβρουαρίου 1958), - Βλ. επίσης, Φ. 57, υποφ. 4, Κείμενα ομιλιών Κ. Τσάτσου σε διάφορες εκδηλώσεις (1958-1960).

κατανόησης και μέσο εξομάλυνσης των διαφορών και οικοδόμησης της φιλίας»²⁵⁵. Την αντίληψη αυτή διατήρησε μέχρι το τέλος της πολιτικής του ενασχόλησης και την υλοποιούσε σε κάθε ευκαιρία. Αργότερα, από την θέση του ως Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας δεν παράλειπε να τονίζει τη σημασία της πολιτιστικής προβολής της χώρας και να εισηγείται κατάλληλους και ανάλογους τρόπους ανάδειξης, προτείνοντας με προσωπικά σημειώματα στον τότε Πρωθυπουργό και επιστήθιο φίλο και συνεργάτη του, Κωνσταντίνο Καραμανλή, συγκεκριμένες κινήσεις για την επίτευξη του συγκεκριμένου σκοπού²⁵⁶. Επί υπουργίας και με συνοπτικές διαδικασίες, ιδρύθηκε το Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος²⁵⁷ και ανεγέρθηκε η σειρά των ξενοδοχείων «Ξενία» του Ε.Ο.Τ.²⁵⁸, το Χίλτον και το ξενοδοχείο της Πάρνηθας²⁵⁹.

Το 1961 ο Κωνσταντίνος Τσάτσος εκλέχτηκε Ακαδημαϊκός της Νομικής με ειδίκευση στην έδρα της Φιλοσοφίας του Δικαίου. Στην εναρκτήρια ομιλία του στην Ακαδημία Αθηνών τον Ιανουάριο του 1962 το θέμα του ήταν «*Αι αντινομία του Πρακτικού Λόγου*» θέμα δύσκολο αλλά πολύ σημαντικό για την ολοκλήρωση της κοσμοθεωρίας του²⁶⁰. Στην ομιλία του αυτή, γραμμένη στην καθαρεύουσα, ο Τσάτσος ανέλυσε το ιδεοκρατικό του σύστημα αναγνωρίζοντας ότι ο κόσμος, καθ' ότι κόσμος ιδεών, συγκροτείται ως οργανική ενότητα και διέπεται από μία πρώτη αρχή προς την οποία ο κόσμος κατατείνει και ο άνθρωπος είτε θεωρεί είτε πράττει, οφείλει να υπηρετεί. Τον τελικό αυτό σκοπό αναγνωρίζει ο Τσάτσος ως την πρώτη αρχή, αναφέροντας ότι ο Πλάτων τον ονόμασε το «αγαθόν» και στους νεότερους χρόνους οι φιλόσοφοι τον ονόμασαν ελευθερία πλησιάζοντας έτσι τον Απόστολο των Εθνών ο οποίος ονόμασε την ελευθερία ό,τι αξιώτερο επί της γης. Το ιδεοκρατικό σύστημα το οποίο στην ομιλία του αυτή ανέλυσε, αργότερα, το 1965, ο Τσάτσος θα το παρουσιάσει στο βιβλίο του *Πολιτική, Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*.

²⁵⁵ Χ. Αναστασίου, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και οι προοπτικές ανάπτυξης της Ελλάδος» στα Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, *ό.π.*, σ. 689.

²⁵⁶ Βλ. Ίδρυμα (Κ. Καραμανλή, Αρχαία, *Φάκελος Προέδρου Δημοκρατίας Κ. Τσάτσου*) Δακτυλόγραφο Υπόμνημα Κ. Τσάτσου προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης Κ. Καραμανλή (1/6/1977) όπου του επισημαίνει ότι η παρουσία του ως πρωθυπουργού της χώρας στο Φεστιβάλ Επιδαύρου κρίνεται σημαντική και του προτείνει την ακριβή ημερομηνία της παρουσίας του. Προτείνει επίσης στο πρόγραμμα του να συμπεριλάβει την παρακολούθηση στο Ηρώδειο συγκεκριμένης παράστασης.

²⁵⁷ Σημείωμα Κ. Τσάτσου, *χ.χ.* Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φάκ. 39.

²⁵⁸ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φακ. 41, Σημείωμα Κ. Τσάτσου για τον Τουρισμό, 1966 Βλ. ακόμα σχετική αναφορά στο περιοδικό *Ξενία*, τεύχος 47, Ιούνιος 1961, Φάκ. 39 και 40.

²⁵⁹ Βασική αρχή της κυβέρνησης, χαρακτηριστική της κοινωνικής της θεωρίας την οποία ο Τσάτσος υποστήριζε ήταν ότι ο τουρισμός δεν έπρεπε να απευθύνεται μόνο στις εύπορες οικονομικά τάξεις αλλά και στις χαμηλότερου εισοδήματος τάξεις (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φακ. 40 *Ομιλία* Κ. Τσάτσου στη Βουλή, 21 Ιουλίου 1961).

²⁶⁰ Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Έτος 1962, Τόμος 37^{ος}, σ. 16-34, *Ανάπτυξον*, Εν Αθήναις 1962, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών.

Η δικτατορία του 1967 βρήκε τον Τσάτσο υπουργό Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Κανελλόπουλου. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας ο Τσάτσος παρέμεινε στην Ελλάδα αμέτοχος στα πολιτικά τεκταινόμενα. Ο ίδιος αναφερόμενος στην περίοδο εκείνη γράφει: «*Η στάση μου κατά τη διάρκεια της δικτατορίας ήταν απλώς αξιοπρεπής. Ούτε βόμβες έφτιαχνα, ούτε βγήκα στο πεζοδρόμιο. Υπέγραψα διάφορες αντιδικτατορικές δηλώσεις μαζί με άλλα στελέχη του πολιτικού κόσμου*»²⁶¹. Δεν συμμετείχε ούτε στα γεγονότα της εξέγερσης του Πολυτεχνείου τα οποία θεώρησε ως «*ξεσπάσματα που δεν κλώνιζαν την δικτατορία αλλά υποκρύπτανε κομμουνιστικές επιδιώξεις επικίνδυνες για το μέλλον. Έχω τη συνείδησή μου ήσυχη ότι δεν συνήργησα στην κατασκευή του μύθου του Πολυτεχνείου*»²⁶². Η τοποθέτησή του αυτή εκφράζει τον έντονο αντικομμουνισμό του και ερμηνεύει τα γεγονότα με βάση την φιλοσοφική άποψη την οποία είχε για τον μαρξισμό, τον οποίο πάντοτε θεωρούσε ότι είναι ένας λαϊκός ματεριαλισμός τελείως άβαστος²⁶³. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το 1969, κατά το δεύτερο έτος της δικτατορίας, ο Τσάτσος επανεκδίδει την *Ελληνική Πορεία*, σε δεύτερη έκδοση την οποία είχε εμπλουτίσει με νέα κείμενα. Σε αυτή έχει προσθέσει, σε σχέση με την α΄ έκδοση κείμενο 54 σελίδων το οποίο τιτλοφορείται «*Έθνος και Κομμουνισμός*» και έχει αφαιρέσει, πάντα σε σχέση με την α΄ έκδοση, το κεφάλαιο που αναφερόταν στον Ελ. Βενιζέλο. Στη θέση του τελευταίου έχει μπει κεφάλαιο για τον Κ. Καραμανλή, που εκείνο τον καιρό ήταν αυτοεξόριστος στο Παρίσι. Η κίνηση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως σαφή εννοιολογική υποστήριξη του «*βασιλικού ανδρός*» τον οποίο έβλεπε στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Καραμανλή (Μέρος 2^ο, Κεφ. 2, υποκεφ.7).

Στα χρόνια της δικτατορίας εκμεταλλευόμενος την απραξία της πολιτικής ζωής και την απομόνωση ολοκλήρωσε και το έργο *Διάλογοι σε Μοναστήρι*. Τα επόμενα δέκα χρόνια που ακολούθησαν αποκλεισμένος από κάθε δημόσια δράση, ήταν χρόνια γόνιμης πνευματικής εργασίας. Έγραψε τότε τους τέσσερεις τόμους των *Αφορισμών*, εργάστηκε στην «*Εκδοτική Αθηνών*» ως επόπτης σύνταξης της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* και γράφτηκαν την ίδια περίοδο με τους *Διάλογοι σε Μοναστήρι*, ο *Δημοσθένης*, και ο *Κικέρων* και δημοσίευσε όλη την ποιητική του συλλογή με τίτλο *Ποιήματα*. Παράλληλα ως μέλος της Ακαδημίας Αθηνών

²⁶¹ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής, ό. π.*, σελ. 393.

²⁶² Στο ίδιο, σ. 394.

²⁶³ Για το ίδιο θέμα: Ν. Αλιβιζάτος: «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και το Σύνταγμα του 1952» στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ιδρ. Σχολή Μωραΐτη, 2000, σελ. 191 επ., και Δ. Παπαδημητρίου «*Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*» 2006, σελ. 203 επ., 267 επ., 272 επ.

συμμετείχε ανελλιπώς στις συνεδριάσεις της, εκφωνώντας σημαντικούς λόγους. Μετά την Μεταπολίτευση ανέλαβε το υπουργείο Πολιτισμού στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και παράλληλα, ανέλαβε την προεδρία της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για την σύνταξη του νέου Συντάγματος. Ανοιχτός στον διάλογο που διεξήχθη μέχρι την ψήφιση και υπεράνω κάθε σκοπιμότητας άκουγε με προσοχή κάθε αντίθετη άποψη. Ενδεικτικό αυτού αποτελεί το γεγονός ότι εισηγητής της αντιπολίτευσης για το νέο σύνταγμα ήταν ο ανεψιός του, Δημήτρης Τσάτσος. Είχε έντονη πολιτική παρουσία στην κυβέρνηση Καραμανλή και ιδιαίτερα τα πέντε χρόνια κατά τα οποία υπηρέτησε ως εκλεγμένος από την Βουλή των Ελλήνων Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας.

2. *Η σχέση με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή*

Η αναζήτηση του ηγέτη, ο οποίος θα είχε στα ελληνικά πράγματα, με τα ιδιαίτερα πολιτικά και πολιτιστικά κοινωνικά γνωρίσματα, όχι τον ρόλο του διαχειριστή αλλά κυρίως τον ρόλο του διαμορφωτή, με σκοπό τη διάπλαση του έθνους προς έναν ορισμένο σκοπό, αυτόν που θα ονομάσει ύπατο σκοπό της Ιστορίας, έστρεψε τον Τσάτσο στην αναγνώριση των γνωρισμάτων αυτών στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Εξιστορώντας ο ίδιος τα της γνωριμίας του με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή γράφει: *«Εγνώρισα τον Κωνσταντίνο Καραμανλή πριν από 40 χρόνια. Ήταν Κατοχή και μερικοί φίλοι 30-40 ετών είχαμε συγκροτήσει μιά ομάδα για να μελετήσουμε τα προβλήματα που θα είχε να αντιμετωπίσει η χώρα μετά την απελευθέρωση. Μαζευόμαστε μιά φορά κάθε εβδομάδα σε ένα από τα σπίτια μας [...], καλέσαμε τον Καραμανλή να συμμετάσχει στην ομάδα μας που δεν αποτελούσε κόμμα και ούτε να γίνει μελλοντικά ένα κόμμα[...]. Εκεί πρωτοείδα τον Καραμανλή. Είχε από τότε ένα εντυπωσιακό παράστημα. Λιγόλογος, σοβαρός, βαρύς, επιβλητικός, αν και νέος ακόμη 34 χρονών. Ήταν ο πολιτικότερος και πρακτικότερος απ' όλους μας. Μόλις κατατοπίσθηκε και κατανόησε το νέο περιβάλλον, έλαβε ζωηρά μέρος στις συζητήσεις μας από το θεωρητικό κλίμα μέσα στο οποίο εμείς εκκινούμεθα να μας προσγειώσει στην ελληνική πραγματικότητα. Και αυτό το κατόρθωνε, όσο κι αν στην αρχή μας εξένιζε [...]. Χωρίς να το δείχνει, χωρίς να το διακηρύσσει, αναγνώριζε στον εαυτό του την ιδιότητα του ηγέτη, σαν να είχε γεννηθεί γι' αυτήν την αποστολή. Δεν έγινε αρχηγός διά προαγωγής, αλλά ήταν σε αυτή τη θέση εκ γενετής. Έτσι εξηγείται γιατί τόσο γρήγορα επεβλήθη, χωρίς κλυδωνισμούς και με χειρισμούς που έδειχναν*

την απόλυτη αυτοπεποίθησή του»²⁶⁴. Αλλά η επιλογή αυτή, η οποία οδήγησε σε μιά σχέση αλληλοσυμπλήρωσης και πλήρωσης ενός στέρεου πολιτικού δίδυμου, ενείχε στοιχεία αντίθετα. Αστός στην καταγωγή ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, διανοούμενος ευρωπαϊκών διαστάσεων και κοσμοπολίτης, αγροτικής καταγωγής ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και άνθρωπος της πράξης, ένθερμος βενιζελικός ο ένας με αντιβενιζελική πολιτική ο άλλος συνέκλιναν μόνο σε ένα. Στην ανάδειξη της Ελλάδος ως Ιδέα και στην απόρριψη του εθνικού διχασμού ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την επίτευξη του σκοπού αυτού. Ο Τσάτσος, γνωρίζοντας προφανώς από τον εαυτό του, δεν ήθελε ηγέτη-διανοούμενο. Ήθελε ηγέτη της πράξης και αυτό που φαίνεται να θαύμαζε πάνω από όλα ήταν η δύναμη της πράξης του Καραμανλή. Την έβλεπε ως μιά σχεδόν σωματική ικανότητα που έλειπε του ίδιου και την οποία αναπλήρωνε με την πνευματική του δύναμη. Από την άλλη ο Καραμανλής εμπιστεύθηκε απόλυτα και σχεδόν αφέθηκε στην πνευματική αυτή δύναμη την οποία μετουσίωσε σε πράξη. Αυτό μαρτυρεί η δυνατή αδιατάρακτη *inperpetum* (για πάντα) φιλία που τους ένωσε ωσάν ο ένας να συμπληρώνει τον άλλον η οποία αποτυπώνεται στην μεταξύ τους αλληλογραφία και στα εμπιστευτικά σημειώματα που αντάλλασσαν. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος επεδίωκε να τεκμηριώνει θεωρητικά όσα ο χαρισματικός του πολιτικού πρακτικισμού Κωνσταντίνος Καραμανλής έθετε ως στόχους του²⁶⁵. Από το κοινό πολιτικό τους πρόγραμμα και την οικονομική πολιτική έως το Σύνταγμα του 1975.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος συνέταξε τα σχέδια της ιδρυτικής διακήρυξης της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως το 1956, και του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας το 1974, τα οποία στην τελική τους μορφή διαμόρφωσε ο Καραμανλής. Επίσης, τις συνταγματικές παρεμβάσεις του 1963 και το Σύνταγμα του 1974²⁶⁶. Ακόμα αρκετοί λόγοι τους οποίους ο Κ. Καραμανλής εκφώνησε σε διάφορους διεθνείς Οργανισμούς, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην ΟΥΝΕΣΚΟ, σε Διεθνείς Διασκέψεις, σε αντιφωνήσεις ξένων εταίρων²⁶⁷, φέρουν έντονα το ύφος της γραφής του Τσάτσου. Ο ίδιος αναφέρει ότι ο Καραμανλής χρειάζονταν την πένα του²⁶⁸ αλλά αυτό ασφαλώς δεν γίνονταν άκριτα. Σίγουρα ο ίδιος έντονα σφράγιζε πνευματικά με τις ιδέες του τα κείμενα και τις ομιλίες

²⁶⁴ Κ. Τσάτσος, *Ο Άγνωστος Καραμανλής, Μιά προσωπογραφία*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1984, σ. 16-17.

²⁶⁵ Γ. Τζαννετάκης, στην τηλεοπτική εκπομπή *Οι Κοινοβουλευτικοί διαμορφωτές της σύγχρονης Ελλάδας, Κωνσταντίνος Τσάτσος των Θεσμών και των Αξιών*, (26/2/2016) Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, <https://www.hellenicparliament.tv/KonstantinosTsatsos>.

²⁶⁶ Η διακήρυξη της ΕΡΕ στη Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ.Δ1/10. Σχετικά με τη διακήρυξη της Νέας Δημοκρατίας σημειώματα Κ. Τσάτσου «Η ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας» και «Σχέδιον αρχών κόμματος», Φ.Ε2.

²⁶⁷ *Ο Πολιτικός Λόγος του Κωνσταντίνου Καραμανλή*, Πρόλογος Ι. Βαρβιτσιώτης, Επιλογή κειμένων Ε. Καρτάκης, Γ' έκδοση, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα, Ιανουάριος 2004.

²⁶⁸ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής, ό .π., σ. 365*.

του Καραμανλή. Απόδειξη τούτου αποτελούν τα χειρόγραφα σχεδιάσματα των ομιλιών αυτών τα οποία βρίσκονται στο αρχείο του Κ. Τσάτσου στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη²⁶⁹. Χαρακτηριστικό των ομιλιών αυτών είναι η φιλοσοφική θεώρηση των πραγμάτων αλλά και η πρακτική πρόταση της πραγματοποίησής τους μέσα από την ανθρωπιστική οπτική του ελληνικού πνεύματος. Οι ομιλίες αυτές διαποτισμένες με το πνεύμα της συμφιλίωσης των λαών και της ειρηνικής συνύπαρξης μπορούν να αποτελέσουν μαθήματα Φιλοσοφίας προς τους ξένους αλλά και τους Έλληνες συνομιλητές. Ο Τσάτσος αναφερόμενος στη συνεργασία του με τον Καραμανλή τονίζει: *«Ενώ άλλους συνεργάτες του, από τους πρώτους, φοβότανε ότι είχανε δικές τους επιδιώξεις, εμένα δεν με υποπεύθηκε ποτέ για κρυφές ενέργειες. Είχε απόλυτη πεποίθηση στην πρόθεσή μου εκ του αφανούς να τον βοηθώ. Δεν προέβαλα ποτέ τον εαυτό μου. Ούτε με ενδιέφερε να προβληθώ. Και αυτό το δαισθανόταν[...]. Έτσι για τη φιλία του, ιδίως τα τελευταία χρόνια, δεν αμφιβάλλω. Είναι ειλικρινής, ανεπιφύλακτη και σταθερή και φτάνει μακριά, ως εκεί που συναντάται με το υψηλό τείχος του ισχυρού του “εγώ” ζει και τρέφεται από την υπεροχή του»²⁷⁰. Την περίοδο κατά την οποία ο Καραμανλής βρισκόταν αυτοεξόριστος στο Παρίσι, 1964-1974, ο Τσάτσος τον επισκεπτόταν συχνά και η αλληλογραφία τους ήταν πυκνή. Οι μακροσκελείς επιστολές του Καραμανλή προς τον Κ. Τσάτσο, αποτελούν, όπως αποδείχτηκε, προσχεδίασμα της πολιτικής που επρόκειτο να ακολουθήσει μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα και προοιωνίζουν το κλίμα της μεταπολίτευσης. Από την αλληλογραφία των δύο ανδρών η οποία φυλάσσεται στο «Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», διαπιστώνεται η συνεχής και στενής τους σχέσης όχι μόνον όσον αφορά τις πολιτικές εξελίξεις αλλά και τις πνευματικές και ιδεολογικές τους ασχολίες²⁷¹. Από την*

²⁶⁹ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ.Τσάτσου, Φ. 79, υποφ.1 δακτυλόγραφο κείμενο για το διάγγελμα Κ. Καραμανλή για την Πρωτοχρονιά 1975- υποφ. 5 - χειρόγραφο και δακτυλόγραφο κείμενο του Κ.Τσάτσου σχεδίασμα λόγου που εκφώνησε ο Κ. Καραμανλής κατά την επίσκεψή του στη Γαλλία, (4/1975)

Βλ. επίσης και Φ.73, υποφ.1, Φ.74. υποφ.2, Φ.75, υποφ.2 και Φ.77. υποφ. 2 (και σε ψηφιακή μορφή) - χειρόγραφο κείμενο Τσάτσου με θέμα «Αιτιολογική έκθεση επί των περί Βουλής και Κυβερνήσεως κεφαλαίων του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος (3ον και 4ον) ως και των άρθρων 1, 28 και 29 των αφορώντων εις την μορφήν του πολιτεύματος και τας λειτουργίας αυτού» και χειρόγραφα κείμενα Κ.Τσάτσου (Για την Συνταγματική Επιτροπή 1974-1975) - Χειρόγραφο και δακτυλόγραφο κείμενο Κ.Τσάτσου με θέμα «Σκέψεις διά την πανηγυρικήν συνεδρίασιν» σχέδιο για ομιλία Κ. Καραμανλή (για την ψήφιση του Συντάγματος)

²⁷⁰ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής, ό. π.*, σελ. 461-462.

²⁷¹ Στο Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής φυλάσσεται η αλληλογραφία μεταξύ των δύο ανδρών καθώς και ιδιόχειρα και δακτυλόγραφα σημειώματα τα οποία ο Τσάτσος απηύθυνε κατά καιρούς προς τον Κ. Καραμανλή, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλή», *Αρχείο*, Φ.339^Α-70^Β, 8^Α Επιστολές Τσάτσου προς Καραμανλή και Φ.254^Α-52^Α Επιστολές Καραμανλή προς Τσάτσο, Φ.432 Σημειώματα Προέδρου της Δημοκρατίας Κ. Τσάτσου προς Κ. Καραμανλή, βλ. και 12τομο έργο «Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα», Αθήνα, Ίδρυμα Καραμανλή (1992) επιμ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος Βλ.επίσης, «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα», επιμ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου,(3τομο έργο), Ίδρυμα Καραμανλή, Αθήνα (2008). Αναφορές για την αλληλογραφία τους υπάρχουν επίσης σε βιβλία τα οποία έχουν εκδοθεί

αλληλογραφία φαίνεται ότι ο Τσάτσος συμβουλευόταν τον Καραμανλή σε ζητήματα πολιτικής και ο Καραμανλής αντίστοιχα βασιζόταν και επεδίωκε τη γνώμη και την κρίση του Τσάτσου σε ό,τι αφορά την κριτική που ασκείτο γύρω από το πρόσωπό του και τη δημόσια παρουσία του. Από την αλληλογραφία των δύο ανδρών, κατά το έτος 1972, προκύπτει ότι ο Καραμανλής ζήτησε από τον Τσάτσο να μεταφράσει την βιογραφία την οποία έγραψε για εκείνον ο Γάλλος ακαδημαϊκός Μωρίς Ζενεβουά με τίτλο *Η Ελλάδα του Καραμανλή ή η Δημοκρατία δυσχερής*²⁷² η οποία ήταν η πρώτη βιογραφία η οποία γράφτηκε για αυτόν και κυκλοφόρησε σε βιβλίο το οποίο προλόγισε ο Τσάτσος.

Χαρακτηριστικό της αλληλογραφίας είναι ο αυθορμητισμός και η ανθρώπινη αμεσότητα με την οποία εκφράζονταν ο ένας προς τον άλλο. Εξέφραζαν απροκάλυπτα τη γνώμη τους και ζητούσαν αλληλοσυμπάρσταση και ενίοτε συμβουλές. Συχνά ο Καραμανλής καλούσε τον Τσάτσο με επιμονή και παρακλήσεις να τον επισκεφτεί στο Παρίσι, στις οποίες ο Τσάτσος συχνά ανταποκρίνονταν²⁷³. Η εκτίμηση του ενός προς τον άλλον φαίνεται από την βαρύτητα της γνώμης την οποία αποζητούσαν. Αλλά πέρα από την έντονη πολιτική ενασχόληση, με την αλληλογραφία τους καλλιεργούσαν ένα είδος πνευματικής ανύψωσης την οποία ο Τσάτσος επεδίωκε και εξέφραζε σε κάθε έκφραση της προσωπικής του ζωής και ο Καραμανλής αποζητούσε με δίψα. Ο

για τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, βλ. εκτενή Βιβλιογραφία για τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, βλ. *Βιβλιογραφία για τον Κωνσταντίνο Καραμανλή*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής.

²⁷² Μ. Ζενεβουά, «*Η Ελλάδα του Καραμανλή ή η Δημοκρατία δυσχερής*», εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 1972. Τίτλος πρωτοτύπου: «*Maurice Genevoix La Grèce de Caramanlis, ou la démocratie difficile?*», published by PLON, 1972. Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία τους, (Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ.40^Α) ο Καραμανλής, ανησυχούσε πολύ για τη μετάφραση και τη σωστή απόδοση των νοημάτων και φαίνεται να εμπιστευόταν μόνον τον Τσάτσο για την εργασία αυτή. Από το αποτέλεσμα ο Καραμανλής ήταν απόλυτα ικανοποιημένος και ευγνώμων, ιδιαίτερα από τον πρόλογο τον οποίο ο Τσάτσος έγραψε για το βιβλίο. Ο Καραμανλής, με επιστολή του, εξέφρασε την απόλυτη ικανοποίησή του και περισσότερο διότι έκρινε ότι η ποιότητα της δουλειάς οφείλεται στην αγάπη που του έχει και η οποία είναι για τον ίδιο πολύτιμη. Του γράφει : « 5.5.72. *Αγαπητέ Κώστα. Τώρα που τελειώσαμε σχεδόν με το βιβλίο αισθάνομαι την ανάγκη να σου εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου για τις σχετικές φροντίδες του και προπαντός για τον εξαιρετο πρόλόγο σου, που έκαμε βαθειά εντύπωση σε όλους. Ένα τέτοιο κείμενο δεν θα μπορούσε να γραφεί αν εκείνος που τόγραψε δεν εμπνέετο από ειλικρινή αγάπη για το αντικείμενό του. Καταλαβαίνεις πόσο με ανακουφίζει η σκέψις αυτή, όταν ξέρεις τη μοναξιά που με καταθλίβει.[...].*» (Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. 41^Α· 8, Ρ01463). Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής κατηγορήθηκε ότι υπήρξε ο Έλληνας πολιτικός που κατεξοχήν φρόντισε για την υστεροφημία του. Όχι με τη συγγραφή κάποιων απομνημονευμάτων, όπως συνηθίζεται, αλλά με την επιστράτευση μιας πλειάδας Ελλήνων και ξένων βιογράφων, επιφορτισμένων με την κατασκευή ενός εξιδανικευμένου προφίλ. Από την αλληλογραφία του ωστόσο με τον Τσάτσο εκείνο το οποίο διαπιστώνεται είναι κυρίως η αγωνία του Καραμανλή για την πολιτική κατάσταση της χώρας και την τύχη του ελληνικού λαού καθώς και το γεγονός ότι γνώριζε πολύ καλά και για μεθοδευμένες προσπάθειες σπύλωσης του ονόματός του.

Ακολούθως βιογραφίες για τον Κωνσταντίνο Καραμανλή δημοσιεύθηκαν από πολλούς ξένους αλλά και σύγχρονους Έλληνες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους : Ροζέ Μασίπ (1982), Κρις Γουντχάουζ (1983), Κωνσταντίνου Τσάτσου (1984), Τάκη Λαμπρία (1989), Ευάνθη Χατζηβασιλείου (2001), Μ. Έβερετ (1988). Σχετικό αναλυτικό έντυπο του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής κυκλοφορεί με τίτλο «Βιβλιογραφία για τον Κωνσταντίνο Καραμανλή».

²⁷³ Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Φ. 339^Α, σ. 1186, Φ. 39^Α, Φ. 40^Α, Φ. 842Α.

Καραμανλής πίσω από την έλλειψη περγαμινών που ο ίδιος παραπονιόταν ότι είχε, αναγνώριζε στον Τσάτσο την πνευματική καλλιέργεια που οι περγαμινές του αποτύπωναν αλλά και τους δρόμους τους οποίους, η καλλιέργεια αυτή, μπορεί μέσα από την πολιτική μπορεί να ανοίξει. Του γράφει χαρακτηριστικά: « Εσύ θα πρέπει να ζήρης την ευαισθησία μου στα θέματα του ήθους και της αξιοπρεπείας, που μολονότι τα είχα έμφυτα, τα ανέπτυξα μέχρις υπερβολής για να εξουδετερώσω την έλλειψη περγαμινών και να πραγματοποιήσω την αποστολή μου»²⁷⁴. Η λεπτή αυτή πνευματική σύνδεση εκφράζονταν σε μια κοινή συνιστώσα. Στην έννοια της αποστολής έναντι του ελληνικού έθνους, η οποία πυροδοτούσε την κάθε τους πολιτική πράξη²⁷⁵. Η αποστολή και η ευθύνη που απορρέει από την υλοποίησή της έπρεπε να έχει στέρεα ιδεολογικά και πνευματικά ερείσματα τα οποία ο Τσάτσος είχε από ετών καλλιεργήσει. Αλλά και ο ίδιος ο Τσάτσος φαίνεται πως είχε ανάγκη ως συνοδοιπόρο τον Καραμανλή στις πνευματικές του αναζητήσεις. Συχνά του ζητούσε να εκφράσει τη γνώμη του για τα βιβλία τα οποία δημοσίευε. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή την οποία απεύθυνε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Τσάτσο, όταν ο δεύτερος του έστειλε αντίγραφο από το βιβλίο του *Κικέρων*, που μόλις είχε εκδοθεί, και για το οποίο ζητούσε τη γνώμη του. Ο Καραμανλής, σε απάντηση με επιστολή την οποία παραθέτω κατωτέρω, εκτιμώντας περισσότερο τα ιστορικά σχόλια του Τσάτσου από τις θέσεις του ίδιου του Κικέρωνα, του γράφει ευθέως και χωρίς περιστροφές την γνώμη του: « 16/1/69. Αγαπητέ Κώστα. Ένας Γερμανός ποιητής είπε ότι αυτό που γυρεύεις στη φιλοσοφία το χάνεις όταν τη γνωρίσεις. Αυτό έπαθα κι εγώ με τον Κικέρωνα. Έχασα τον θαυμασμό μου γι' αυτόν, διαβάζοντας τους λόγους του. Ίσως γιατί εξ ιδιοσυγκρασίας απεχθάνομαι την κενολογία και την υποκρισία που φαίνεται να περισσεύουν στον Κικέρωνα. Περισσότερο με ικανοποίησαν τα ιστορικά σου σχόλια από τα κείμενα. Και μια που μιλούμε για τον Κικέρωνα θα χρησιμοποιήσω μια σκέψη του για να απαντήσω στο ερώτημά σου περί κινητοποιήσεως των στελεχών των κομμάτων. Η Ελλάδα ζή μια από τις στιγμές που είναι εχθρική προς τη λογική και προς την αρετή[...]. Όσο διαρκεί[...]. τίποτε το σωστό μπορεί να γίνει. Ας ελπίσουμε ότι δεν θα είναι μακράς διαρκείας.[...]»²⁷⁶.

²⁷⁴ Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Φ. 8 και αναδημοσιευμένη η επιστολή στο Αλέξανδρος Βέλιος, «Κωνσταντίνος Καραμανλής, Η αλληλογραφία της αυτοεξορίας (1963-1974)», Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, εκδ. Ροές, Αθήνα 1995, σ. 134-135.

²⁷⁵ Χαρακτηριστικό της ιδέας της αποστολής, αποτελεί για τον Κωνσταντίνο Καραμανλή η επιγραφή την οποία ζήτησε και αποτυπώθηκε στην πλάκα της τελευταίας του κατοικίας, που βρίσκεται στον κήπο του Ιδρύματος Κ. Καραμανλής, όπου και αναγράφεται: «Για να δικαιώσω το πέρασμά μου από τον κόσμο αυτό, αφιέρωσα τη ζωή μου στην υπηρεσία του Ελληνικού Έθνους. Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής».

²⁷⁶ Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Φ. 8-831.

16/4/69

8.-831

Συμπερασματικα

Η συντηρητικη πολιτικη που εχουμε
ακολουθησει τα τελευταια χρονια ειναι
απολυτως σωστη και οφειλεται στην
απολυτη εμπιστευση που μας εδωκε ο
λαος μας. Η πολιτικη μας ειναι η
απολυτη δικαιοσυνη και η δικαιοσυνη
ειναι η βαση της δημοκρατιας.

Η πολιτικη μας ειναι η πολιτικη της
απολυτης δικαιοσυνης και η δικαιοσυνη
ειναι η βαση της δημοκρατιας.

Η πολιτικη μας ειναι η πολιτικη της
απολυτης δικαιοσυνης και η δικαιοσυνη
ειναι η βαση της δημοκρατιας.

Η πολιτικη μας ειναι η πολιτικη της
απολυτης δικαιοσυνης και η δικαιοσυνη
ειναι η βαση της δημοκρατιας.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΣΕ ΜΙΑ ΔΙΕΘΝΗ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΩΣ Ο ΥΠΑΤΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Στο έργο του *Πολιτική, Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*, που πρωτοδημοσιεύθηκε το 1965, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος πραγματεύεται το θέμα της πολιτικής πράξης ερευνώντας το θέμα από δεοντολογική άποψη και στο τελευταίο κεφάλαιο, με τίτλο «Διεθνής Πολιτεία», πραγματεύεται το θέμα «της ενιαίας πολιτικής ενότητας της οικουμένης ως την αναγκαία λογικά και δεοντολογικά κατάληξη της Ιστορίας [...] μια ενιαία πορεία προς έναν ενιαίο σκοπό»²⁷⁷. Η έρευνά του ξεκινά από το βασικό ερώτημα του επιδιωκτέου σκοπού της κάθε πολιτείας και τον καθορισμό ενός αναλλοίωτου σκοπού της. Ως απάντηση και τελικό σκοπό ορίζει την πραγμάτωση του **ύπατου σκοπού της ιστορίας**, όπως τον ονομάζει και είναι το τελικώς επιδιωκτέο με την πράξη. Είναι **όλες οι θεωρητικές και πρακτικές αξίες αποτυπωμένες σε έργα πολιτισμού**.

1. Η Ελευθερία ως ύπατος σκοπός και πραγμάτωση ιδεών

Η έννοια της ελευθερίας, ως καρπός παιδείας και γνώσης, ως επιλογή του καλού ή του κακού, αποτελεί βασική έννοια σε όλα τα έργα του Κων/νου Τσάτσου. Η ελευθερία γεννά την έννοια της ευθύνης του ανθρώπου που απορρέει από την ελεύθερη επιλογή της πράξης. Στο έργο του *Πολιτική*, ο Τσάτσος ξεκινά την τοποθέτησή του για την ανθρώπινη υπόσταση και την ανθρώπινη ζωή από το ερώτημα που υπάρχει για τον άνθρωπο: «*Τι πρέπει να πράξω*;». Στο ερώτημα αυτό απαντούν η ηθική, το δίκαιο, η πολιτική και γενικότερα η πρακτική φιλοσοφία. Όσον αφορά το χώρο της πολιτικής για τον Τσάτσο σημαίνει ότι ο άνθρωπος ζώντας και ενεργώντας μέσα στα όρια της πολιτείας είναι ελεύθερος να πράττει. Οι ανθρώπινες πράξεις σηματοδοτούν την ιστορία του ανθρώπου οι οποίες κατά τη δική του θεωρία εκκινούν από το πνεύμα. Έτσι η ιστορία κατά τον Τσάτσο είναι η ιστορία εκτύλιξης του πνεύματος μέσα στο χρόνο και κατά συνέπεια οι πράξεις αποτελούν πνευματικά γεγονότα. Ο κόσμος της ιστορίας είναι ο μεικτός κόσμος της «*μέθεξης*» της πράξης με τις

²⁷⁷ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π. σ. 301.

απόλυτες ιδέες και αξίες. Με τον αλληλοσυσχετισμό: \leftrightarrow γνώση \leftrightarrow ελευθερία = **πράξη**, η πραγμάτωση των αξιών και των ιδεών, ορίζεται στο έργο του ως ο ύπατος σκοπός και η ελευθερία ορίζεται ως προϋπόθεση άμεσης και έμμεσης πραγμάτωσης του σκοπού της Ιστορίας. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος στοχάζεται πάνω στην ανθρώπινη φύση και την ανθρώπινη πορεία και διαμορφώνει μια φιλοσοφία της πράξης στην οποία το υποκειμενικό και το αντικειμενικό στοιχείο συντίθενται.

Η ελευθερία του *πράττειν* θέτει δύο προϋποθέσεις. «*Η πρώτη προϋπόθεση είναι να υπάρχει ένα αντικειμενικό «δ έ ο ν» , δηλαδή κάτι που πρέπει να πράξω και κάτι που δεν πρέπει να πράξω και η δεύτερη είναι πως αυτό που πρέπει να πράξω είναι αυτό το οποίο και μ π ο ρ ώ να πράξω»*²⁷⁸. Όμως τι ή ποιος καθορίζει το δ έ ο ν; Διότι αν το δέον είναι προσδιορισμένο ως φυσικώς αναγκαίο τότε και η πράξη που συμμορφώνεται προς το δέον είναι αποτέλεσμα φυσικής αιτίας και όχι πράξη. Ωστόσο αυτό δεν συμβαίνει αφού, όπως αναφέρει: «*Η πράξη, ως κάτι διάφορο από την κατά νόμο της αιτίας μεταβολή, αρχίζει εκεί όπου σταματάει η αναγκαιότητα και αρχίζει η ελευθερία, εκεί όπου ό, τι πράττεται π ρ έ π ε ι να πραχθεί άσχετα από κάθε αιτία και μ π ο ρ ε ί να πραχθεί άσχετα από κάθε αιτία, εξόν από εκείνη που ενσωματώνει αυτό το 'πρέπει' . Προϋπόθεση για να υπάρξει πράξη, βασική μάλιστα προϋπόθεση, είναι το 'δέον' που θα προσδιορίζει την πράξη να μην είναι εξαρτημένο από οποιοδήποτε φυσικό αίτιο ή άλλως αισθητό, να μην είναι σχετικό, αλλά α π ό λ υ τ ο*»²⁷⁹.

Βασιζόμενος στην άποψη αυτή ο Τσάτσος ξεκινά τον συλλογισμό του από την καντιανή κατηγορική προσταγή και ορίζει πως το δ έ ο ν της πράξης ως προς το περιεχόμενό του ταυτίζεται με την ελευθερία και ως μορφή με τον απόλυτο νόμο και κανόνα «*τούτο πρέπει να πράξης*». Ορίζεται έτσι ως πρωταρχικός νόμος ή κανόνας της πράξης η ελευθερία. Η πράξη ως έκφραση ελευθερίας πρέπει να συμμορφούται προς κάποια απόλυτη ιδέα ή απόλυτη αξία, να είναι δηλαδή αξία ή ιδέα αντικειμενικού κύρους. Έτσι πρωταρχικός νόμος της πράξης είναι «*να είσαι ελεύθερος*» ή «*να πράττεις σύμφωνα με το νόμο ή τον κανόνα της ελευθερίας*».²⁸⁰

Ο Τσάτσος χρησιμοποιεί τους όρους «*ιδέα της πράξης*», «*απόλυτος νόμος*», «*απόλυτος κανόνας της πράξης*», «*απόλυτο δέον*», «*απόλυτη αξία*», «*ελευθερία*» ως όρους που αναφέρονται στο ίδιο νόημα και απλώς το φωτίζουν κατά διάφορο τρόπο²⁸¹. Στο

²⁷⁸ Κ. Τσάτσου, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 20.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 21.

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 21-22.

²⁸¹ Στο ίδιο, σ. 23.

εννοιολογικό περιεχόμενο της ελευθερίας ως αξίας απόλυτης παραπέμπει στους δασκάλους του από τους οποίους είχε διδαχθεί στη Χαϊδελβέργη, τον Rickert και τον Windelband²⁸².

Ο ορισμός της έννοιας της ελευθερίας ως πράξης που έχει ως αίτιο που πηγάζει από ένα απόλυτα δέον, δηλαδή απόλυτη ιδέα ή αξία, είναι φανερό πως στηρίζεται στην εξήγηση της ελευθερίας της βουλήσεως όπως την έδωσε ο Κάντ στο έργο του «Κριτική του Καθαρού Λόγου». Κατά τον Κάντ η ελευθερία ταυτίζεται με την πειθαρχία και τη συμμόρφωση προς τον απόλυτο νόμο της πράξης. Και ενώ η ανάγκη για πειθαρχία, προκειμένου να ανασταλούν παρεκκλίσεις και να εμποδιστούν απάτες, φαίνεται εν πρώτοις να είναι ταπεινωτική για τον ανθρώπινο λόγο, εντούτοις υπάρχει ένα πράγμα που τον υψώνει. Και τούτο διότι βλέπει και διαπιστώνει ότι μπορεί και οφείλει να ασκήσει τον εαυτό του σ αυτήν την πειθαρχία, χωρίς να παραδεχθεί κανένα άλλο έλεγχο. Επιπροσθέτως, τα όρια τα οποία αναγκάζεται να θέσει προκειμένου να υπηρετήσει τον απόλυτο σκοπό ή την ιδέα, περιορίζουν ταυτόχρονα τις σοφιστικές θέσεις κάθε αντίπαλου και εγγυώνται την ασφάλεια των θέσεων του καθαρού λόγου²⁸³. Έτσι το μέγιστο και μοναδικό κέρδος της φιλοσοφίας του καθαρού λόγου κατά τον Κάντ είναι αρνητικό. Σχήμα οξύμωρο κατά τον Τσάτσο, αλλά σύμφωνα με τον Κάντ το κέρδος «δεν είναι να επεκτείνει τις γνώσεις αλλά χρησιμεύει ως κανόνας για να καθορίσει τα όρια και αντί να αποκαλύψει την αλήθεια, δεν έχει παρά τη σιωπηλή αξία που συνίσταται στο να προλαβαίνει τα σφάλματα»²⁸⁴.

Από την καντιανή αυτή άποψη ο Τσάτσο διαφοροποιείται, καθώς δίνει στην πράξη αξία καθολική. Κατά τον Τσάτσο η πράξη αποβλέπει και κατευθύνεται σε έναν σκοπό προκειμένου να έχει νόημα και θεωρεί ως προϋπόθεση της πράξης, την ύπαρξη ενός σκοπού της πράξης, ενός ύπατου σκοπού καθολικού κύρους, ενός ύπατου σκοπού της πράξης. Έτσι η πράξη επιτελείται με τον προσδιορισμό της πορείας της πράξης, είναι δηλαδή τελολογική. Και επειδή ο πρακτικός νόμος κατά την ουσία του συμπίπτει με τον σκοπό της πράξης, η συμμόρφωση προς τον πρακτικό νόμο αποτυπώνεται στην πράξη ελευθερωμένη από την ύλη. Έτσι γίνεται πράξη ελεύθερη και κατευθύνεται προς τον ύπατο σκοπό και την πραγματοποίησή του. Γίνεται έτσι η ελευθερία όχι μόνον κανόνας, αλλά σκοπός της πράξης. Μάλιστα, σκοπός όχι μόνο με την έννοια του τέρματος του τελικού σκοπού της Ιστορίας

²⁸² R. Allgemeine Grundlegung der Philosophie, Κεφ. 3, σ. 101 κ.ε και Windelband, Praludien (1921), τόμ. 1, σ. 136 κ.ε.

²⁸³ E. Κάντ, Κριτική του καθαρού Λόγου, μτφ. Γρ.Λιόνη, εκδ Αναγνωστίδη, χ.χ. σ. 584.

²⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 584.

αλλά και του κριτηρίου κατά το οποίο η κάθε συγκεκριμένη πράξη κρίνεται. Έτσι η ελευθερία «εκφράζει την επιταγή να πραγματοποιηθεί μέσα στη ροή του χρόνου, μέσα στον αισθητό κόσμο, ο κανόνας και ο σκοπός αυτός. **Και περιλαμβάνει ο σκοπός αυτός όλες τις αξίες πολιτισμού, θεωρητικές και πρακτικές: την επιστήμη, την τέχνη, την θρησκεία, την ηθική και την κοινωνική τάξη, την φιλότιτα σε όλες τις εμφανίσεις της,** δηλαδή το σύνολο των απόλυτων αξιών που συναπαρτίζουν την έννοια του πολιτισμού». Ως πρωταρχικός κανόνας της πράξης είναι «να είσαι ελεύθερος» ή «να πράττεις σύμφωνα με το νόμο ή τον κανόνα της ελευθερίας»²⁸⁵.

Στο έργο του *Διάλογοι σε Μοναστήρι* (1974) ο Κων/νος Τσάτσος προβαίνει σε μια αμιγώς φιλοσοφική ανάλυση της έννοιας της ελευθερίας²⁸⁶. Ξεκινά από την άποψη ότι για να μιλήσει κανείς για ελευθερία, πρέπει να κινηθεί, να διασπάσει τον κλοιό της απειρότητας του χώρου και του χρόνου και να πορευτεί προς μια *άχρονη και άχωρη σφαίρα*, έξω από τον ιστορικό χρόνο και το περιβάλλον που κατασκευάζει την ανθρώπινη προσωπικότητα πράγμα πάρα πολύ δύσκολο αφού «είμαστε πάντα αιχμάλωτοι μέσα στο δίχτυ μιάς καθολικής ψυχικής αλληλεξάρτησης». Πρέπει δηλαδή να πορευτεί κανείς πέρα από την ιστορική του στιγμή, πράγμα δύσκολο αλλά όχι ανέφικτο. Και τούτο διότι ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να ατενίζει προς κάτι που είναι πέρα από την ρευστότητα της ιστορικής του στιγμής, είναι ένα σταθερό οδηγητικό σημείο προς το οποίο τείνει.

Κατά την άποψή του, όσο πιο πληρέστερα κατέχει ο άνθρωπος το νόημα αυτού του σημείου τόσο πιο ελεύθερος είναι από τη ρευστότητα της ιστορικής του στιγμής, αφού γίνεται *υπερχρονικός* και *υπερχωρικός* και έτσι βλέπει πιο καθαρά την αλήθεια, απαλλαγμένος από το βάρος της Ιστορίας, του περιβάλλοντος και της ψυχολογικής στιγμής. Αυτός είναι ο δρόμος προς την αλήθεια. Είναι ο δρόμος που τον πορεύεται ο άνθρωπος –όχι αυτός που τον κατασκευάζουν οι χίλιοι δυό λόγοι της εγκόσμιας εν χώρω και εν χρόνω ζωής- αλλά αυτός που τείνει επ' άπειρον στην κατάλυση όλων των δεσμών της εγκόσμιας ζωής πράγμα το οποίο κατορθώνει, καθώς ωθείται από την θέληση της ενατένισης του σταθερού σημείου αναφοράς προς το οποίο τείνει. Έτσι γίνεται μέτρο των πραγμάτων ο άνθρωπος καθώς

²⁸⁵ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 24.

²⁸⁶ Κ. Τσάτσος, *Διάλογοι σε Μοναστήρι, ό. π.*, σ. 197-212

κατέχει το μέτρο του ίδιου του εαυτού του και γνωρίζει πόση απόσταση του απομένει να μειώσει από το σταθερό σημείο προς το οποίο τείνει.

Ο Τσάτσος ορίζει τον άνθρωπο νοήμον όν, ζωντανό και δρών που κατέχει τους κανόνες με τους οποίους ο δρόμος προς την αλήθεια διανύεται. Αυτοί οι κανόνες συνδέονται με τον θεωρητικό λόγο. *«Έτσι πάντα σε μιάν απόκρυφη γωνίτσα του ακραίου σχετικισμού θα βρούμε στρυμωγμένο το απόλυτο»*²⁸⁷. Και ολοκληρώνει τον στοχασμό του λέγοντας πως ο άνθρωπος δεν θα συναντήσει ποτέ μέσα στο χρόνο το απόλυτο το ίδιο. Ωστόσο ο άνθρωπος μπορεί να πορευτεί με το κεφάλι ψηλά για να μην χάσει, όπως λέει χαρακτηριστικά με ποιητικό ύφος, *το πολικό αστέρι που οδηγεί τους βηματισμούς του*. Οι βηματισμοί αυτοί οδηγούν τον άνθρωπο στην Αλήθεια η οποία ως σταθερό σημείο έρχεται από μέσα, από τον ίδιο τον εαυτό, είναι δηλαδή το θεμέλιο του εαυτού του, η αναπήδηση της οποίας ακολουθεί δύσκολο και δύσβατο δρόμο. Ως εργαλείο για τον βηματισμό αυτό ο άνθρωπος έχει τον νου που *«όταν δεν νοείται, αλλά νοεί, στέκει απέναντι και έξω από το χρόνο, κατά θεωρίαν απολύτως, στην πραγματικότητα όμως κατά το μέτρο που μπορεί να υψωθεί απάνω από την ψυχικήν υποδομή που τον υποβαστάζει. Ο νους τείνει να υψωθεί σ' έναν υπερχρονικό και επομένως υπεριστορικό τόπο»*²⁸⁸. Ο ανθρώπινος νους συνεπώς τείνει να ελευθερωθεί από τους προσδιορισμούς του χρόνου. *«Η τάση προς την ελευθερία κάνει τον νου να είναι νους, δύναμη που καταλαβαίνει, που αφού ρωτήσει, ξέρει να βρίσκει την ορθή απάντηση, με άλλη λέξη, την αλήθεια. Η δύναμη αυτή προς ελευθερίαν ενυπάρχει στον νου που νοεί τα όντα. Είναι ο λόγος και οι αρχικοί νόμοι του»*²⁸⁹.

Κλιμακωτά, σε υψηλούς αναβαθμούς, η σκέψη του Τσάτσου ξετυλίγεται ως εξής: *«Ο άνθρωπος και η ανθρώπινη φύση εμπεριέχει αφ' εαυτής γνώση. Η γνώση αυτή έχει αλάθητα κριτήρια και σταθερό γνώμονα την ίδια την Αλήθεια»*. Αναζητώντας αντικειμενικά κριτήρια ο άνθρωπος, προκειμένου να φθάσει στο σταθερό σημείο, στον σκοπό που επιδιώκει και που δεν είναι άλλος παρά η Αλήθεια, *«χρειάζεται ένα μεγάλο ναι ή ένα μεγάλο όχι σε μια έσχατη κατάφαση ή μια έσχατη άρνηση»*. Η κατάφαση, το μέγα Ναι είναι μια καθολική κατάφαση, είναι το Ναι της Ύπαρξης. Η κατάφαση είναι η *«δύναμη του Ναι ή του Όχι, και είναι η δύναμη του νοείν το σύμπαν»*. *«Αν η δύναμη του νοείν ονομασθεί Λόγος τότε μέσα σε κάθε*

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 201.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 203.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 203.

κατάφαση, σε κάθε απόφαση θετική ή αρνητική, ενυπάρχει η κατάφαση του Λόγου που υψώνεται πάνω και πριν από κάθε άλλο προσδιορισμό, πάνω από κάθε αίτιο του αισθητού κόσμου». Η ύπαρξη του Λόγου μέσα μας, νοηματοδοτεί την ανθρώπινη ύπαρξη, καθώς ο Λόγος είναι αυτός που νοεί και κρίνει. *«Ο Λόγος αυτός είναι από κάθε τι άλλο δυνατότερος, είναι ελεύθερος, δεν μας δίνεται διότι είναι πριν από κάθε τι δοσμένος, είναι δηλαδή κατά την ουσία του δύναμη ελευθερίας. «Η ελευθερία και ο Λόγος στην καθαρότητά τους είναι ιδεατά και ανέφικτα σημεία. Τείνομε εμείς οι θνητοί προς αυτά. Η ελευθερία ορέγεται όλο και περισσότερη ελευθερία».* Εκδηλώνει περαιτέρω τον στοχασμό του λέγοντας πως όσο βαθιάει η συνείδηση ή καλλίτερα το «συνειδέναι» τόσο πιο σαφέστερη γίνεται η τάση να νοήσωμε, να κρίνωμε, να συλλάβωμε μέσα στη συνείδησή μας ότι είναι, ότι υπάρχει, το αισθητό και το νοητό Σύμπαν. *«Η τάση αυτή του νοείν είναι ο πλατωνικός θεός έρωτας μέσω του οποίου ο νους κατευθύνεται προς την ιδέα, προς την Αλήθεια, το Αγαθό, τον Λόγο, δηλαδή τον Θεό»*²⁹⁰.

Με βάση τους παραπάνω συλλογισμούς ο Τσάτσος δίνει τον ορισμό του ανθρώπου ως όντος που νοεί, σύμφωνα όμως με το αληθινό νόημα της ύπαρξής του, με την πρωταρχική κατάφαση του Είναι του ανθρώπου που δεν σταματά στην απλή ελευθερία, στην ανεξαρτησία του από κάθε εξάρτηση, αλλά αγωνίζεται να πλατύνει τον χώρο της ελευθερίας του, τον χώρο του Είναι που καταφάσκει, να δημιουργήσει ο ίδιος ελευθερία μέσα από έναν δρόμο που οδηγεί στο στόχο που κείται στο άπειρο.

Η έννοια της Ελευθερίας για τον Τσάτσο δεν είναι κάτι άπιαστο και αφηρημένο. Άμεσα, λέει, την συλλαμβάνομε με τους τρόπους που εκδηλώνεται. Και αυτοί οι τρόποι είναι οι τρόποι με τους οποίους λειτουργεί η συνείδηση χρησιμοποιώντας τις έλλογες και άλογες δυνάμεις της, τη διάνοια και το αίσθημα. Δυνάμεις που τις βάζει ο άνθρωπος να λειτουργούν άλλοτε για να νοήσει τον κόσμο, άλλοτε για να πράξει ή να δημιουργήσει μέσα στον κόσμο, άλλοτε για να αναζητήσει την αλήθεια και για να αναζητήσει το ωραίο, άλλοτε να παράξει γνώση επιστημονική και άλλοτε αισθητική θέαση, δηλαδή επιστημονική ή αισθητική θεωρία αλλά και ηθική και πολιτική πράξη. Όλοι αυτοί, για τον Τσάτσο, είναι τρόποι ελευθερίας που κατατείνουν στο Απόλυτο που είναι απόλυτη ελευθερία και λόγος εντελής. Και όπως

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 209. Βλ. επίσης Κ.Τσάτσου «Αι αντινομίαί του πρακτικού Λόγου», *Ομιλία* εκφωνηθείσα κατά την είσοδό του στην Ακαδημία Αθηνών, Πρακτικά, Συνεδρίας της 27 Ιανουαρίου 1962, Τόμος 37^{ος}, Έτος 1962, σ.23-27.

αναφέρει: «Επιστήμη, τέχνη, ηθική τάξη, πολιτική ορθοφροσύνη, ιδού οι τρόποι της ελευθερίας, οι δρόμοι από τους οποίους ο άνθρωπος ελευθερώνεται»²⁹¹. Το σταθερό σημείο στο οποίο ο άνθρωπος στοχεύει, η Αλήθεια, μόνο μέσα απ' αυτόν τον δρόμο μπορεί να το πλησιάσει. Διότι όσο πιο βαθιά καλλιεργεί ο άνθρωπος αυτούς τους τρόπους τόσο μεγαλύτερο νόημα αποκτά η συνείδησή του, η ζωή του. Κατ'αυτόν τον τρόπο, πιστεύει ο Τσάτσος αποσπάται ο άνθρωπος από τη βύθιση και έρχεται στο φώς. Η καλλιέργεια αυτή του δίνει ελευθερία, ενέργεια να πράξει, να εκδηλώσει όλη αυτήν την δύναμη της ελευθερίας μέσα από την πράξη και κατά την πορεία προς τον σκοπό, το φωτεινό σημείο, την Αλήθεια. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί χωρίς να χάνεται σε δρόμους κακοτράχαλους και δύσβατους. Ο τρόπος για την επίτευξη του σκοπού αυτού, της ελευθέρωσης αυτής είναι να ζει ο άνθρωπος κρατώντας το βλέμμα του στραμμένο προς τον σκοπό τούτο, το σταθερό σημείο που είναι «ο σκοπός της ζωής του κάθε ανθρώπου και της ανθρωπότητας και είναι ο Ύπατος σκοπός της Ιστορίας»²⁹². Επισημαίνει ο Τσάτσος πως ο αγώνας για την πραγματοποίηση αυτού του σκοπού είναι ο μόνος αγώνας που δίνει νόημα και αξία στην ζωή του ανθρώπου καθώς ελευθερώνει το πνεύμα και την ίδια την ανθρώπινη ψυχή.

Απόψεις που αναφέρονται «στον κίνδυνο τον οποίο ενέχει η ελευθερία η οποία αποποιείται πολύ εύκολα το δικαίωμα να συμμετέχει ο άνθρωπος στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας»²⁹³, λόγω της απορρόφησής του από την απόλαυση της ιδιωτικής ανεξαρτησίας και την παραγωγή προσωπικών συμφερόντων, αφήνοντας στους φορείς της πολιτικής εξουσίας κάθε πρωτοβουλία παραγωγής έργων ευδαιμονίας, με αντάλλαγμα την υπακοή και την πληρωμή²⁹⁴ κατά την άποψή του Τσάτσου περιορίζονται στην εξέταση της έννοιας της ελευθερίας σε ότι αντανακλά στην υλική και ωφελμιστική διάσταση της έννοιας και ως εκ τούτου δεν υπόκεινται σε κανενός είδους εξέταση υπό την οπτική του. Ο ίδιος προβαίνει στην εξέταση

²⁹¹ Στο ίδιο, σ. 210.

²⁹² Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 24

²⁹³ C. Benjamin, (1769-1830), *De la liberté de l'industrie* (1819), ελληνικός τίτλος *Περί ελευθερίας και ελευθεριών*, μτφ. Τάσος Δαρβέτης, Πρόλογος Πασχάλης Κιτρομιλίδης, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα 2000.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 36. «Θα μας πουν: «Ποιος είναι εντέλει ο στόχος όλων των προσπαθειών σας, το κίνητρο για τους κόπους σας και το αντικείμενο των προσδοκιών σας; Δεν είναι η ευτυχία; Λοιπόν, αφήστε μας να δημιουργήσουμε αυτή την ευτυχία και θα σας την προσφέρουμε. Όχι, κύριοι, δεν πρέπει να τους αφήσουμε. Όσο συγκινητικό και αν είναι αυτό το ενδιαφέρον, θα παρακαλούσαμε τις αρχές να μην υπερβαίνουν τα όρια της δικαιοδοσίας τους. Να περιοριστούν στο να κυβερνούν με δικαιοσύνη. Η οικοδόμηση της ευτυχίας μας είναι δική μας ευθύνη».

της έννοιας ως έννοιας απόλυτης και ως εκ τούτου κάθε έννοια ωφελιμισμού a priori αποκλείεται.

Στο έργο του «Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων», ορίζει την ελευθερία ως ελευθερία του πνεύματος²⁹⁵, που αυτό σημαίνει, όπως ο ίδιος γράφει: «[...] κυριαρχία του Λόγου στις άλογες δυνάμεις της ατομικής και της κοινωνικής καθώς και της παγκόσμιας ζωής, τη λύτρωση της ζωής από την αταξία των ασύντακτων παθών και των καιρικών συμφερόντων, την επικράτηση της ορθής σκέψης και του αληθινού έρωτα για την τελείωση και την νίκη του πνεύματος»²⁹⁶.

Η ελευθερία κατά τον Τσάτσο, είναι διεργασία ατομική, προσωπική που συντελείται στον νου, στη διάνοια και στην ανθρώπινη ψυχή και όχι κάτι που μπορεί να επιβληθεί ή να προσφερθεί, είναι αντίθετα κάτι που μόνον ο ίδιος ο άνθρωπος μπορεί να κατακτήσει. Και είναι ανάγκη να συντελεστεί αυτή η διεργασία καθώς ο σκοπός πάντοτε είναι αμετακίνητος και ανυπέρβλητος. Και όπως αποσαφηνίζει: «Όχι μόνο στη θεωρία αλλά και στην πράξη, στην ιστορία, στην πολιτεία, παντού πρέπει να ηγηθεί όχι η μοίρα, όχι η βία, όχι η ύλη αλλά ο λόγος, το πνεύμα, που σημαίνει τον καθαρώτατο εαυτό μας, την ουσιαστική και πρωταρχική μας ελευθερία, που, καθώς λέει ο Πλάτων, μιλώντας για αυτήν είναι ωραιότερη από την ωραιότητα την ίδια»²⁹⁷. Καταφανείς είναι οι επιδράσεις τις οποίες ο Κωνσταντίνος Τσάτσος έχει από την πλατωνική φιλοσοφία, γεγονός το οποίο ο ίδιος με υπερηφάνεια παραδέχεται ως το απόσταγμα του πνεύματος που, ως καταλύτης τον κατάκλυσε, τον υπέταξε, όπως χαρακτηριστικά ομολογεί και επηρέασε τη σκέψη του και διαμόρφωσε την φιλοσοφία του²⁹⁸. Οι περί μορφών θεωρίες²⁹⁹, όπου η έννοια της ελευθερίας εξετάζεται υπό την ιδιότυπη χρήση του όρου και διερευνάται υπό ορισμένες μορφές όπως η νομική, η κοινωνική, η οικονομική, η ψυχολογική η ηθική ή η πνευματική ήταν γνώριμες στον Τσάτσο αλλά ο ίδιος δεν προέβη σε καμιά κριτική θεώρηση. Επίσης δεν έκανε καμιά αναφορά στην ελευθερία ως δύναμης του

²⁹⁵ Κ. Τσάτσος, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σ. 128-173.

²⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 149.

²⁹⁷ Στο ίδιο., σ. 150.

²⁹⁸ Κ. Τσάτσος, *Αποχαιρετισμός*, ό. π., σ. 31

²⁹⁹ Ευάγγελος Παπανούτσος, «Μορφές της ελευθερίας», στο *Η Κρίση του Πολιτισμού μας*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1979.

αυτεξούσιου, ως μεθόδου ελεύθερης εκλογής³⁰⁰ και ως προβληματικής που συνδέεται με ηθικά, γνωσιοθεωρητικά, ανθρωπολογικά, ψυχολογικά και μεταφυσικά ζητήματα τα οποία απασχόλησαν νεοέλληνες στοχαστές κατά την περίοδο του Διαφωτισμού³⁰¹ ή όπως ακόμα με θρησκευτικούς όρους αποδίδεται στον Γρηγόριο Παλαμά³⁰² ή στο *Σχέδιασμα περί της Ανεξιθρησκείας* του Ευγένιου Βούλγαρη³⁰³. Οπωσδήποτε γνώριζε τις θεωρίες αυτές, αλλά ο ίδιος περιόρισε αυστηρά την εξέταση της έννοιας της ελευθερίας μονάχα στη φιλοσοφική της θεώρηση.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος υιοθετώντας την άποψη του Κάντ σύμφωνα με την οποία «*αρχή της πράξης δεν είναι απλώς ένα φυσικό αίτιο, αλλά ένα αίτιο που έχει την πηγή του σε ένα – έξω από τον αιτιοκρατούμενο κόσμο της αίσθησης δέον*»³⁰⁴ θεμελιώνει τελικά τις απόψεις του για την ελευθερία του ατόμου. Το απόλυτο δέον, η ιδέα της πράξης, ταυτισμένο με την ελευθερία, ως μορφή ταυτίζεται με την απόλυτη επιταγή, με τον απόλυτο νόμο, την καντιανή προσταγή «*τούτο πρέπει να πράξεις*». Συνεπώς, καταλήγει πως πρωταρχικός νόμος ή κανόνας της πράξης είναι η ελευθερία ή ακριβέστερα, η ιδέα της ελευθερίας. Το άτομο ως δημιουργός έργων πνευματικών δεν μπορεί παρά μόνον ως ελεύθερο άτομο να παράξει. Η έννοια της ελευθερίας εμπεριέχει αφ' εαυτής την απόλυτη πνευματική καθαρότητα και ουδεμιάς υπόνοιας περί βλάβης συνανθρώπου επιδέχεται. Θεωρίες «*περί της αρχής της βλάβης, δηλαδή οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να έχουν οποιαδήποτε συμπεριφορά εφόσον δεν βλάπτουν τους άλλους*»³⁰⁵ εξετάζουν την έννοια της ελευθερίας από κοινωνιολογική άποψη και ως εκ τούτου δεν εμπίπτουν στην από φιλοσοφικής θεώρησης έποψη του Τσάτσου. Ο σκοπός της πράξης και η ουσία του

³⁰⁰ G.P. Henderson, «Η αναβίωση του φιλοσοφικού στοχασμού (1620-1830). Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», μτφ. από την αγγλική υπό Φ. Βώρου, εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 82 και Λ. Μπαρτζελιώτη, *Ο διστικτός και εκλεκτικτός συντηρητισμός της επανησιακής διανοήσης*, εκδ. Παρουσία, 1 (1982) σ. 175 κ. εξ.

³⁰¹ Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Θέματα Πολιτικής και Ηθικής*, Αθήνα 2001, ό.π., σ. 18. Ευρύτερη προσέγγιση του θέματος βλ. Γ. Βλάχου κ.ά. «Η έννοια της ελευθερίας στον νεοελληνικό στοχασμό, 19^{ος} αιώνας», εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, ημίτομος Α', Αθήνα 1996 και ημίτομος Β', Αθήνα 1997 και Π. Κονδύλη, «Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

³⁰² «[...] Γιατί με την εδώ ζωή συνυπάρχει πάντοτε το αυτεξούσιο. Και είναι υπόθεση του αυτεξουσίου να προτιμήσει ή ν' αποφύγει το δρόμο της ζωής και του θανάτου, που προείπαμε· γιατί έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει όποιο θέλει. Πού λοιπόν να βρεί θέση η απελπισία, αφού πάντοτε και όλοι μπορούν όταν θέλουν να αποκτήσουν την αιώνια ζωή;», Γρηγόριος ο Παλαμάς, *Ομιλία 41*, PG 151, 517C.

³⁰³ Πβ. Ευγένιου Βούλγαρη, *Σχέδιασμα περί της Ανεξιθρησκείας ήτοι περί Ανοχής των Ετεροθρήσκων*, εκδίδεται το δεύτερον υπό Νεκταρίου Κεφαλά, Μητροπολίτου Πενταπόλεως, *Πρόλογος*, τυπογρ. Κ. Λαγουδάκη, εν Αλεξανδρεία 1890.

³⁰⁴ Κ. Τσάτσος, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό.π., σ. 149

³⁰⁵ John Stuart Mill ή J.S. Mil (1806-1873), *On Liberty*, ελληνικός τίτλος *Περί Ελευθερίας*, μτφ. Νίκος Μπαλής, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1983.

κατά τον Τσάτσο καθορίζουν και προσδιορίζουν τη δεοντολογία των ανθρωπίνων πράξεων. Ο σκοπός αυτός είναι η ελευθερία, η ενότητα των πολιτιστικών αξιών, το πνεύμα, το Αγαθό. Για τον ίδιο τον Τσάτσο η ελευθερία δεν νοείται ως έννοια ασύνδετη με τη ζωή. Δεν θέλει τον ελεύθερο άνθρωπο αναχωρητή της ζωής και αποκομμένο από την πράξη και το ιστορικό γίνεσθαι. Αντίθετα πιστεύει πως ο ελεύθερος άνθρωπος είναι αυτός που βαδίζει και ενεργεί μέσα στη ζωή, πράττοντας και βαδίζοντας προς έναν απόλυτο σκοπό καθολικού κύρους και δεν ορίζει την ελευθερία ως θετική και αρνητική³⁰⁶ διατηρώντας τις έννοιες της ευθύνης και της αυτονομίας του ανθρώπου. Αλλά θεωρεί την ελευθερία, ως την ενότητα όλων των αξιών την οποία ονομάζει επίσης με τον πλατωνικό όρο «*το αγαθόν*» ή με τον νεώτερο όρο «*πνεύμα*». Και οι δύο όροι αναφέρονται στο νόημα του ύπατου σκοπού. Το νόημα αυτό του ύπατου σκοπού της Ιστορίας που αποτελεί κατά τον Κων/νο Τσάτσο τον ακρογωνιαίο λίθο της θεωρίας της πολιτικής δεοντολογίας. Η παραδοχή αυτή και ο βηματισμός της ιστορίας του ανθρώπου προς την επίτευξη του σκοπού αυτού τον οδηγεί σε μια βασική κατάφαση της ζωής και στην πεποίθησή του πως η ιστορία του ανθρώπου πορεύεται προς ένα θετικό τέρμα. Ωστόσο δεν σχετίζεται το τέρμα τούτο με κάποια θεία πρόνοια κατά τη θεωρία του G. Vico ο οποίος στο έργο του *La scienza Nuova* (Νέα επιστημονική γνώση) εισηγήθηκε τη «*θεωρία της ανακύκλωσης της και την αιώνια ιδεϊκή ιστορία, που βασίζεται στην αδιατάρακτη αλληλουχία των ρευμάτων και των αναρρευμάτων, όπως αποτυπώνονται στους θείους, στους ηρωϊκούς και στους ανθρώπινους θεσμούς*»³⁰⁷, ούτε ακόμα με κάποια προκαθορισμένη αρμονία κατά τη θεωρία του Leibniz ο οποίος ως σκοπό της Ιστορίας και της πολιτικής θέτει την τελείωση του ανθρώπου³⁰⁸. Ο Τσάτσος αφήνει την επίτευξη του σκοπού τούτου σε μια μεταφυσική πίστη η οποία πηγάζει από τη σκέψη πως αν η ζωή δεν πορεύεται προς τον ύπατο σκοπό δεν έχει νόημα, χωρίς να προβαίνει σε περαιτέρω προς τούτο ερμηνείες.

³⁰⁶ Is. Berlin, *Four Essays on Liberty*, πρώτη έκδοση 1969, ελληνικός τίτλος *Τέσσερα Δοκίμια περί Ελευθερίας*, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, εκδ. Scripta, Αθήνα 2001, σ. 257-285.

³⁰⁷ G. Vico, *La Scienza Nuova*, 1744, Ελληνική έκδοση, *Η Νέα Επιστημονική γνώση*, μτφρ. Γ. Κεντρώτης, εκδ. Gutenberg, 2015, σ. 87.

³⁰⁸ G. W. Leibniz, (1646-1716), Βλ. *Opera Leibniz IV*, εκδ. Dutens, 3, 272 και G. Leibniz, *Μεταφυσική Πραγματεία (Discours de Métaphysique)*. Μεταφ. Παύλος Καϊμάκης. Εγνατία, Θεσσαλονίκη 1975.

2 Αναγκαιότητα και ελευθερία. Μέθεξη των δύο κόσμων

Επανεξετάζοντας το αρχικό ερώτημα «*Τι πρέπει να πράξω;*» και σύμφωνα με τις προηγηθείσες απόψεις, ο Τσάτσος εκφράζει τελικά την άποψη ότι ο άνθρωπος έχει τη δύναμη να πράττει σύμφωνα με έναν αντικειμενικά απόλυτο κανόνα ή δέον, που σημαίνει *σύμφωνα με έναν απόλυτο και ύπατο σκοπό* καταλήγει πως *ως έκφραση του ύπατου σκοπού πρέπει να υποθέσουμε έναν κόσμο από πράξεις ελεύθερες, διάφορο από τον κόσμο που συγκροτεί ο νόμος της αιτιότητας, δηλαδή ο φυσικός κόσμος*³⁰⁹. Και επειδή ο κόσμος αυτός των πράξεων δεν γινώσκειται όπως ο φυσικός κόσμος, εισάγει εδώ –υποθετικά– άλλες κατηγορίες σκέψης και ιδιαίτερα *την κατηγορία του σκοπού*. Υποθετικό είναι και το αντικείμενο της γνώσης που περιλαμβάνει το σύνολο των νοημάτων των πράξεων που χωρίς να ταυτίζονται με την ελευθερία τείνουν ή μετέχουν προς αυτήν. Κάνοντας δεκτές τις παραπάνω προϋποθέσεις, πρέπει να δεχθούμε κατ’ ανάγκη και την ύπαρξη δύο βασικών πρώτων στοιχείων: την ύλη και τις ιδέες. Δηλαδή *αφ’ ενός τον αισθητό κόσμο, τον κόσμο που συντίθεται και διέπεται από τον κόσμο της διάνοιας και προ παντός από την κατηγορία της αιτιότητας που τον αντιλαμβανόμαστε εν τόπω και χρόνω με τις αισθήσεις και αφ’ ετέρου τον κόσμο που απαρτίζεται από νοήματα αντικειμενικής αξίας, νοήματα που ονομάζουμε ιδέες ή αξίες, που νοούμε ως αντικειμενικά κριτήρια και ως αντικειμενικούς σκοπούς και που δεν υπάρχει εν τόπω κι χρόνω, δεν αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις και δεν διέπεται από τις κατηγορίες με τις οποίες γινώσκομε τον υλικό κόσμο*³¹⁰.

Ενστερνιζόμενος την δυϊστική οπτική του Πλάτωνα περί αισθητού και νοητού κόσμου³¹¹ αναφέρεται αρχικά στην ύπαρξη δύο βασικών πρώτων στοιχείων –ύλης και ιδεών– Πέραν χώρου και χρόνου, υπάρχουν οι ιδέες ή αξίες, που τις νοούμε όπως νοούμε μια μαθηματική αλήθεια, έχουν ισχύ και νοητή ύπαρξη, και τοποθετούνται όπου και οι ανώτατοι σκοποί, των οποίων η πραγματοποίησή τους επιδιώκεται με την ανθρώπινη πράξη. Με αυτό τον τρόπο ο Τσάτσος καθόρισε τον ύπατο σκοπό ως το σταθερό και αμετακίνητο σημείο και κριτήριο αναφοράς της πράξης³¹².

³⁰⁹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 27.

³¹⁰ Στο ίδιο, σ. 27.

³¹¹ Πλάτων, *Φαίδων* 99d-e.

³¹² Ο Πλάτων στον Γοργία (499 e), ορίζει το τέλος αυτό ως το «*Αγαθόν*», «*τέλος άπασών τών πράξεων τό άγαθόν*», Βλ. επίσης Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*, Α, 1094a 1-3, Α, 1094a 6-9 και Α, 1094a 18-24.

Ανάμεσα στους δύο κόσμους, αισθητό και νοητό, διακρίνει ο Τσάτσος έναν σύνδεσμο. Ο σύνδεσμος αυτός είναι η ανθρώπινη συνείδηση η οποία μπορεί να συλλάβει υψηλά νοήματα και ιδέες απόλυτες, όπως τις ιδέες του Καλού και της Δικαιοσύνης. Οι ιδέες είναι αφετηρία του να επιτελέσει ο άνθρωπος πράξεις απόλυτης αξίας και τότε μόνον μπορούν να θεωρηθούν ελεύθερες. Η ελευθερία αυτή είναι λύτρωση από την αναγκαιότητα και πορεία προς την αλήθεια. Στα ανθρώπινα μέτρα και ένεκα του περιορισμού που θέτουν ο χρόνος και η ύλη, η δυνατότητα αυτή είναι σχετική και περιορισμένη. Μπορεί όμως η πραγματοποίηση αυτή της ιδέας να σημαίνει απλή συμμόρφωση προς την ιδέα ή ακριβέστερα μερική συμμόρφωση, δηλαδή τάση να πλησιάσουμε προς την ιδέα μέσω των έργων και των πράξεων μας. Το πλησίασμα αυτό σημαίνει κατ' αυτόν *«μέθεξι»* της ανθρώπινης πράξης προς την ιδέα. Όρίζει, έτσι, μεταξύ του κόσμου των ιδεών και του κόσμου της ύλης, τη δημιουργία ενός τρίτου κόσμου, του κόσμου *«των ανθρωπίνων πράξεων, της ανθρώπινης δραστηριότητας, τον κόσμο όπου οι πράξεις μπορούν και πρέπει να συμμορφώνονται προς τις ιδέες αλλά και να κατευθύνονται προς τους σκοπούς τους οποίους οι ιδέες ορίζουν»*³¹³. Η υλοποίηση των ιδεών και των απόλυτων αξιών στον αισθητό κόσμο γίνονται αντιληπτά ως γεγονότα πνευματικά και ως πνευματικά αγαθά, που ωστόσο δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν στην ολότητά τους και σύμφωνα με τις επιταγές του ύπατου σκοπού. Η ολοκληρωτική πραγμάτωση του ύπατου σκοπού θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί με την πραγμάτωση της ολότητας της Ιστορίας.

Με τη θεώρηση αυτή, ο Τσάτσος απελευθερώνει τον άνθρωπο από τους νόμους της αιτιότητας του φυσικού κόσμου και τον ωθεί στον κόσμο του συλλογιζόμενου και στοχαζόμενου όντος, στον κόσμο των ιδεών. Αναθέτει έτσι στον άνθρωπο ένα είδος ευθύνης, την ευθύνη της ύπαρξής του. Η ευθύνη αυτή είναι ο δρόμος της ελευθερίας η οποία νοείται ως δρόμος μέσω του οποίου ο άνθρωπος μπορεί να παράξει πολιτισμό, δηλαδή υλοποίηση υπέρτατων αξιών. Δεν εξετάζει τον άνθρωπο κάτω από τις ιδιαίτερες κοινωνιολογικές καταστάσεις, όπως ο Μιλ (John Stuart Mill) ο οποίος απαλλάσσει εκείνους οι οποίοι είναι *«ανίκανοι αυτοδιοίκησης» (incapable of self - government) όπως τα μικρά παιδιά ή εκείνους που ζουν σε «ανεξέλικτες κοινωνικές καταστάσεις» (backward states of society)*³¹⁴. Ο Τσάτσος

³¹³ Κ. Τσάτσος, *στο ίδιο*, σ. 29.

³¹⁴ John Stuart Mill ή J. S. Mil (1806-1873), *On Liberty*, ελληνικός τίτλος *Περί Ελευθερίας*, μτφ. Νίκος Μπαλής, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1983, Βλ. και C. Benjamin (1769-1830), *De la liberte de l'industrie* (1819), ελληνικός τίτλος *Περί ελευθερίας και ελευθεριών*, ό. π., σ. 103

τοποθετεί τον άνθρωπο εντός της πολιτείας, μέσα στην κοινωνική και πολιτική δράση, τον αντιμετωπίζει ως υπεύθυνο όν έναντι του εαυτού του αλλά και του συνόλου. Του προσδίδει την απόλυτη αξία της ατομικότητας, ως αξία μοναδική της ανθρώπινης ύπαρξης στην ιστορία της ανθρωπότητας. Όπως αναφέρει: «Σαν πλάσμα του θεού, κάθε άνθρωπος, έχει μια ορισμένη αποστολή να εκπληρώσει στην επίγεια ζωή του και καθώς είναι άξια η αποστολή αυτή αποκτά και κάθε άνθρωπος αξίαν απόλυτη»³¹⁵.

3. Η Ιστορία ως ιστορία του πνεύματος. Η πραγμάτωση

Ο μικτός κόσμος της μέθεξης είναι για τον Τσάτσο ο κόσμος των πράξεων, δηλαδή ο κόσμος της ανθρώπινης δραστηριότητας, «είναι ο κόσμος της Ιστορίας. Είναι ο στίβος, όπου ο ελεύθερος άνθρωπος αγωνίζεται να κατευθύνει τη ζωή, βήμα-βήμα προς τον ύπατο σκοπό της». Αυτό επιτυγχάνεται «με την καλλιέργεια όλων των αξιών του πολιτισμού, των θεωρητικών και των πρακτικών: την τέχνη, την επιστήμη, τη θρησκεία, την ηθική και πολιτική τάξη και γενικά με την καλλιέργεια όλων των αξιών που πρέπει να διέπουν τη σχέση του ανθρώπου προς τον άνθρωπο»³¹⁶. Κάτω από το πρίσμα αυτό, η Ιστορία αποτελούμενη από ανθρώπινες πράξεις οι οποίες έχουν αξία πνευματική, αποκτά κατά το Τσάτσο ιερότητα πνευματική. Η Ιστορία ως φορέας αξιών έχει την λυτρωτική ελευθερία από την αναγκαιότητα.

Εμφανής είναι η επιρροή του Τσάτσου από την νεοκαντιανή Σχολή της Βάδης και ιδιαίτερα του δασκάλου του Rickert³¹⁷ για το νόημα της Ιστορίας, όπως δουλεύτηκε στην νεοκαντιανή αξιολογική Σχολή. Εξ άλλου ο Τσάτσος μέσα από τις μελέτες του ήταν γνώστης όλων των φιλοσοφικών θεωριών και των απόψεων των σπουδαίων Ευρωπαϊών φιλοσόφων και των φιλοσοφικών ρευμάτων που η Ευρώπη καλλιέργησε ανά τους αιώνες. Πιο συγκεκριμένα

³¹⁵ Κ. Τσάτσος, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σ. 142.

³¹⁶ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π., σ. 31.

³¹⁷ H. Rickert (1921) *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, Κεφ. 5, σ. 165 κ.ε. και Windelband, *Praeludien II* (1921), σ. 136 κ.ε., στο Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π., σ. 31.

αναφέρεται στις θέσεις του Spinoza³¹⁸, του Leibniz³¹⁹ του Chr. Wolff³²⁰, του Schelling³²¹, και του Schiller, με του οποίου οι απόψεις του συγκλίνουν καθώς ο Schiller εκφράζεται με τους ίδιους όρους για να διατυπώσει τις θέσεις του περί ιστορίας και περί του σκοπού της ανθρωπότητας, όπου: «Όλα πρέπει να θυσιάζονται για το καλό της πολιτείας, εκτός εκείνο για το οποίο η πολιτεία υπάρχει ως μέσον. Η πολιτεία η ίδια δεν είναι ποτέ σκοπός. Έχει σημασία μόνον ως ο όρος από τον οποίο μπορεί να εκπληρωθεί ο σκοπός της ανθρωπότητας και αυτός ο σκοπός της ανθρωπότητας δεν είναι άλλος από την ανάπτυξη όλων των δυνάμεων του ανθρώπου, η πρόοδος»³²². Γνωρίζει επίσης ο Τσάτσος τις απόψεις του Θωμά του Ακινάτη ο οποίος θέτει στον ύπατο σκοπό την θρησκευτική σφραγίδα και ορίζει τον ύπατο σκοπό το “*summum bonum*”,³²³ που αποτελεί, όπως το πλατωνικό αγαθό, τη σύνθεση όλων των απόλυτων αξιών των οποίων η επίτευξη σημαίνει εξομοίωση με τον Θεό, θέσεις που ανάλογες με εκείνες του Σταλ (Friedrich Julius Stahl)³²⁴, αλλά και σε σύγχρονους χριστιανούς φιλοσόφους όπως τον Σολόβιεφ (Vladimir Sergeyevich Solovyov)³²⁵ του οποίου η φιλοσοφία της Ιστορίας και της πολιτικής θεμελιώνεται στο χριστιανικό δόγμα³²⁶ αλλά και του Κικέρωνα³²⁷ ο οποίος βρίσκει τον σκοπό του ανθρώπου στην επιστήμη, την τέχνη, την κοινωνική τάξη, ως αξίες στις οποίες από τη φύση του επιδιέχεται, και στον Πλάτωνα ο οποίος

³¹⁸ Spinoza, *Tractatus theologico-politicus*, Κεφ. XX. Κατά τον Σπινόζα ο ύπατος σκοπός της πολιτείας είναι ο ύπατος σκοπός της πράξης και σκοπός της πολιτείας είναι η ελευθερία.

³¹⁹ Leibniz, *Opera Leibnitii* (εκδ. Dutens) IV 3, σ. 272 (παραπομπή από Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, σ.31).

³²⁰ Chr. Wolff, *Institutiones juris naturae et gentium*, I, παρ.36, 43 και του ίδιου: *Jus naturae method scientifica retractatum* II παρ.78 κ.έ. (Κ. Τσάτσος, στο ίδιο, σ. 32).

³²¹ Schelling, *Philosophie des transzendentalen Idealismus*, Κεφ. IV, σελ. 603, βλ. αναλυτικότερα Κ. Τσάτσος, *Πολιτική ό.π.*, σ. 32. Κατά τον Schelling «η ιστορία ως όλο (δηλαδή σύνολο πράξεων) είναι μια προϊούσα, ολίγον κατ' ολίγον προβαλλομένη αποκάλυψη του απολύτου»

³²² Schiller, «*Die Gesetze des Lykurgus k. Solon*» στο Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό.π.*, σ. 32.

³²³ Thomas Aquinas: *Summa contra gentiles*, III, σ. 19.

³²⁴ F. Stahl: *Die Philosophie des Rechts* (1870) II σ. 179, στο Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό.π.*, σ. 33.

³²⁵ Ο Σολόβιεφ (1853-1900) θεωρείται ο πατέρας του οικουμενισμού από μία χριστιανική έποψη. Μαθητής του ήταν ο Φλωρόφσκι και συνεχιστές του θεωρούνται ο Μπουλγκάνωφ, ο Ν. Μπερντάγιεφ, ο Βλαντιμίρ Λόσσκυ. Μία πρωτότυπη πλευρά της ρωσικής φιλοσοφικής σκέψεως των τελευταίων αιώνων αναδεικνύει το βιβλίο της Teresa Obolovitch, *La philosophie religieuse russe όπου αναφέρει ότι ο Γερμανικός ιδεαλισμός ιδωμένος από τον Σολόβιεφ υπό το πρίσμα της πίστεως αντικαθιστά την πίστη με μια ιστορική ιδεολογία, τον οικουμενισμό και την γνώση του Αγίου Πνεύματος με τις καθολικότητες του Hegel*. Βλ. και Στ. Γιαγκάζογλου, «Στο μεταίχμιο της Θεολογίας», *Δοκίμια για τον διάλογο Θεολογίας και Πολιτισμού*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2018, σ. 172 κ.ε.

³²⁶ “*Γνώσθε την αλήθειαν, και η αλήθεια ελευθερώσει υμᾶς*” (Κατά Ιωαν. η' 32).

³²⁷ Ο Τσάτσος μετέφρασε από το πρωτότυπο και εξέδωσε σε έναν τόμο υπό τον τίτλο *Κικέρων* τους τέσσερις Λόγους του Κικέρωνα, κατά Κατιλίνα και τους Λόγους για τον Μάρκελο και τον Λιγάριο, με εισαγωγικά σημειώματα, υπομνηματισμούς και εκτενή σχόλια (Βιβλιοπωλείον της Εστίας, χ.χ. εκδοθέν πιθανότα το έτος 1969, όπως προκύπτει από τις ημερομηνίες της αλληλογραφίας του με τον Κ. Καραμανλή στον οποίο απέστειλε αντίτυπο του βιβλίου, βλ. επιστολή Καραμανλή, Μέρος 1^ο, Κεφ.4ο).

πρώτος θεμελίωσε την επιστήμη δηλαδή την αλήθεια ως τον ύπατο σκοπό του ανθρώπου³²⁸. Κατά τον ίδιο η Ιστορία ορίζεται ως σύνολο ανθρωπίνων ελεύθερων πράξεων, δηλαδή «μέθεξη», ήτοι πραγμάτωση των ιδεών στον υλικό κόσμο, που απαρτίζουν μια ενότητα και έχουν έναν ενιαίο σκοπό, καθώς η ενότητα αυτή διέπεται από μια ενιαία αρχή, τον ύπατο σκοπό και δεν αποτελεί ένα τυχαίο συνοθύλευμα από γεγονότα. Είναι πνευματικά γεγονότα και ως τέτοια έχουν μια ιδιαίτερη σημασία, ως πράξεις ηθικές και πολιτικές.

Συνδιαλεγόμενος ο Τσάτσος με προγενέστερες αυτού απόψεις για την ενότητα της Ιστορίας, όπως του Αυγουστίνου αλλά και νεότερων όπως του Herder και κυρίως του Kant και του Hegel³²⁹, συμφωνεί κατά βάσιν με τον Κάντ και τον Stammler περί του ύπατου σκοπού της ιστορίας με την καθαρώς ηθική σύλληψη, όπου ορίζεται ως ύπατος σκοπός της ιστορίας το ηθικό χρέος του ατόμου για την καλλιέργεια όλων των αξιών και συνακόλουθα κάθε πολιτείας και της ανθρωπότητας, αλλά ωστόσο διαπιστώνεται στην τοποθέτηση του Τσάτσου μια σημαντική διαφορά. Στον Κάντ όλη η βαρύτητα δίδεται στη δημιουργία των κοινωνικών προϋποθέσεων που είναι απαραίτητες για τον σκοπό της Ιστορίας με την καντιανή προσταγή «*Τούτο πρέπει να πράξεις*» και με την πειθάρχηση του ατόμου στο χρέος που απορρέει από την πραγματοποίηση του υπέρτατου σκοπού που η καντιανή προσταγή προσβλέπει: «*στον τελικό σκοπό που είναι η θεωρία του λόγου στην υπερβατική του χρήση και αφορά τρία πράγματα: την ελευθερία της βούλησης, την αθανασία της ψυχής και την ύπαρξη του Θεού*»³³⁰. Στον Κάντ, όπως διαπιστώνει ο Τσάτσος, «*το απώτερο, η ολοκλήρωση της πνευματικής καλλιέργειας του ατόμου αποσιωπάται ή ακριβέστερα αφήνεται στη σκιά. Για όσους όμως η πολιτεία και η ολοκλήρωση της ζωής της είναι αχώριστη από την παιδεία και την καλλιέργεια όλων των αξιών, αυτή η περιορισμένα ηθική τοποθέτηση δεν ανταποκρίνεται στην ουσία του ύπατου σκοπού*»³³¹. Με τη διαπίστωση αυτή διαφοροποιείται ο Τσάτσος από τον Κάντ καθώς δίδει στο κάθε άτομο την ευθύνη της πραγμάτωσης έργων, αξιών και πολιτισμού καθώς καθιστά το άτομο ως το κατεξοχήν άμεσο δημιουργό των έργων του πολιτισμού και την πολιτεία ως το έμμεσο. Καλείται δηλαδή το άτομο, ως άμεσο υποκείμενο

³²⁸ Πλάτωνος *Νόμοι* Ε730 (c.17 – 730.c.4) «*ἀλήθεια δὴ πάντων μὲν ἀγαθῶν θεοῖς ἡγεῖται, πάντων δὲ ἀνθρώποις ἥς ὁ γενήσεσθαι μέλλων μακάριός τε καὶ εὐδαίμων ἐξ ἀρχῆς εὐθὺς μέτοχος εἶη, ἵνα ὡς πλεῖστον χρόνον ἀληθῆς ὢν διαβι-οῖ. πιστὸς γάρ*».

³²⁹ Herder *Ider zur Philosophie der Ceshichte der Menschheit*, 1786, Κάντ, α) *Idde zu einer allgemeinen Geschichte in weltburgerlicher Absicht* (1784) και β) *Zum ewigen Frieden* (1976), Hegel, *Philosophie der Geschichte*, 1837, παραπομπές από το Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό.π., σ. 34.

³³⁰ Κάντ, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, ό.π., σ. 586.

³³¹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό.π., σ. 34.

πράξεων να παράξει έργα πνευματικά, αφού ελευθερώσει εκείνες τις εσωτερικές δυνάμεις που το ωθούν προς τον σκοπό αυτό, αλλά η πολιτεία, επιδιώκοντας την πραγμάτωση του ύπατου σκοπού έχει ως αντικείμενο την πραγμάτωση έμμεσων πράξεων, δηλαδή των προϋποθέσεων που είναι απαραίτητες ή βοηθητικές στην πραγμάτωση του ύπατου σκοπού και αυτό είναι ακριβώς κύριο αντικείμενο της πολιτικής. Τούτο επιτυγχάνεται με την παροχή από την πολιτεία της απαραίτητης παιδείας των πολιτών της. Με τη θεώρηση αυτή στέκεται ο Τσάτσος ένα σκαλί πιο ψηλά και από τα δυνατότερα φιλοσοφικά ευρωπαϊκά πνεύματα με τα οποία δεν διστάζει να συνδιαλλαγεί και να αναμετρηθεί.

Αργότερα, προς το τέλος της ζωής του, ο Τσάτσος παραμένοντας στις ίδιες απόψεις, αλλά ελευθερωμένος από τις λεκτικές φόρμες τις οποίες χρησιμοποίησε στο έργο του *Πολιτική*, για να δώσει τον ορισμό τη Ιστορίας και τον ύπατο σκοπό της, χρησιμοποιεί όρους θρησκευτικούς και εκφραστικά μέσα τα οποία ομοιάζουν ωσάν να πηγάζουν από το κέντρο της ύπαρξής του και όχι από το κέντρο της διάνοησής του. Για το ίδιο θέμα, αυτό της Ιστορίας, δίνοντάς του αξία απόλυτη, όπως έχουν οι πράξεις που αποβλέπουν στη θέωση, αναφέρει: *«Πιστεύω στην Ιστορία, πιστεύω ότι τα έθνη έχουν καθήκοντα στην ανάπτυξη των αξιών που ενσαρκώνουν μέσα στην Ιστορία και πιστεύω στο ένθεο της Ιστορίας. Δηλαδή αν υπάρχει κάτι που με κάνει θρήσκο είναι το γεγονός ότι είμαι εδώ, σε αυτό το τιποτένιο πράγμα που λέγεται γη, εγώ ο πιο τιποτένιος, για να κάνω κάτι. Κι αυτό το κάτι που μπορεί να είναι ασήμαντο με τα μέτρα του ανθρώπου, είναι απόλυτο με τα μέτρα του Θεού»*³³². Δεν αρκείται στην πράξη ως γεγονός που συντελείται στον ορατό κόσμο της ύλης, αλλά αποδίδει στην πράξη ενέργεια η οποία έχει δύναμη άνωσης και ωθεί τον κάθε άνθρωπο, όλη την ανθρωπότητα, την Ιστορία της ανθρωπότητας σιγά σιγά προς τη θέωση. Γράφει: *«Πιστεύω ότι υπάρχει μία εις το άπειρον άνωση προς το θείο, μια θέωση η οποία γίνεται σιγά-σιγά στο άπειρο. Επειδή είναι άπειρος ο Θεός είναι και άπειρη οιαδήποτε προσπάθεια να ταυτισθείς μαζί του[...]. Δεν με ενδιαφέρει καθόλου, ούτε με συντρίβει η έννοια του απείρου, του υλικού απείρου. Διότι πέρα από το υλικό άπειρο υπάρχει το άπειρο που είναι μη υλικό, είναι νοητό»*³³³. Η οπτική αυτή, σχεδόν μεταφυσική, έρχεται ως αποτέλεσμα των στοχασμών και των ονειρών του, καθώς του άρεσε να περιδιαβαίνει τα λιβάδια της φαντασίας και να γεύεται την παθητική και μεθυστική ανάσα ενός ανύπαρκτου κόσμου. Αλλά η οπτική αυτή στον Τσάτσο, πάντα

³³² Κ. Τσάτσος, *Η μυστική συνέντευξη στον Κ. Τσιρόπουλο*, Αστρολάβος/Ευθύνη, Αθήνα 1997, σ. 65.

³³³ Κ. Τσάτσος, *στο ίδιο*, σ. 66.

τιθασεύεται από τον λόγο, την αυστηρότητα και την πειθαρχία που ο λόγος σηματοδοτεί. Και αυτό, όπως ο ίδιος υπογραμμίζει, όχι από φόβο, όχι από δίψα για την ασφάλεια που ο λόγος χαρίζει, αλλά από έρωτα για το λόγο³³⁴.

Πέρα από τις ατελείωτες μελέτες και τους στοχασμούς του, σημαντικό ρόλο για τη θεώρηση και το σθένος με το οποίο υπερασπίστηκε τις θεωρίες του αυτές πρέπει να σημειωθεί και η επιρροή που είχε πάνω του ένα ιδιαίτερο βαρυσήμαντο γεγονός, το οποίο όπως ο ίδιος ανέφερε στον Κ. Τσιρόπουλο λίγο πριν την εκδημία του, «πολύ μ' επηρέασε στη ζωή μου»³³⁵ και το οποίο παρέδωσε σε γραπτό κείμενο, προκειμένου να δημοσιευθεί στον μικρό τόμο «Αποχαιρετισμός». Ο ίδιος χαρακτηρίζει το γεγονός ως *την πρώτη του θρησκευτική εμπειρία μέσω από το όνειρο*, όπου, όπως ο ίδιος περιγράφει συνέβη σε πολύ νεαρή ηλικία, όταν ήταν ακόμα παιδί του σχολαρχείου, και ήταν γεγονός που τον επηρέασε βαθύτατα: «[...] Δεν ξέρω αν το φαντάστηκα ή αν αλήθεια σηκώθηκα κάθηδρος και γονάτισα, μη έχοντας τη δύναμη να σταθώ.[...]. Ήξερα πως πέρα από τη συνάντηση αυτή δεν υπάρχει τίποτε άλλο, πως η συνάντηση αυτή είναι ένα είδος θανάτου, ένα είδος εξαφάνισης της ζωής μου μέσα σε κάτι καλύτερο και ακατονόμαστο. Το πέλμα μου καίγονταν στο κατώφλι της αιωνιότητας. Έτρεμα γιατί ήξερα ότι πώς τίποτε πιο αδήριτο δεν υπάρχει.[...]. Όνειρο; Βραχνάς;- Και ύστερα τί μ' αυτό; Παύει να είναι έτσι που το έζησα; Η αλήθεια η αληθινότερη από την πραγματικότητα, η έσχατη αλήθεια, η αλήθεια της πρώτης πηγής; [...]. Μέσα μου, μέσα στο όνειρό μου ανοίχτηκε ξαφνικά ο δρόμος πέρα εκεί, προς την απόρθητη πύλη της άφθαρτης πολιτείας και πάτησε το φλόγινό της κατώφλι. Αυτό μονάχα είναι η ουσία. Όλα τα άλλα θα τα πάρει κάποτε μαζί του ο καιρός και ο θάνατος, ο ανέλεος συνοδός του»³³⁶. Η αφήγησή του αυτή παραδόθηκε μόνο γραπτά στον Κ. Τσιρόπουλο και ουδέποτε άλλοτε ο ίδιος αναφέρθηκε άμεσα στο περιστατικό αυτό. Ο απόηχος ωστόσο του βιώματος αυτού διαφαίνεται έντονα μέσα στο ιδεοκρατικό του σύστημα και τις συνεχείς αναφορές του στον ύπατο σκοπό της Ιστορίας, όπου πρέπει να τείνουν οι πράξεις του γένους των ανθρώπων, τον οποίο αναφέρει ως δρόμο προς την κορυφή, τον Λόγο, τον Θεό.

³³⁴ Κ. Τσάτσος, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, 4^η Σειρά, 3^η έκδοση, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009, σ. 38.

³³⁵ Κ. Τσάτσος, *Αποχαιρετισμός*, Β' έκδοση, *Αστρολάβος/Ευθύνη*, χ.χ. 35, σ. 15.

³³⁶ Στο ίδιο, σ. 70-73.

4. Ο Λόγος και η αγάπη

Παράλληλα, ο Τσάτσος προβαίνει σε μια συστηματική ανάλυση της διαδικασίας της πράξης μέχρι την υλοποίηση του ύπατου σκοπού και ορίζει τον **λόγο** ως το όργανο το οποίο καλείται να απαντήσει στο ερώτημα «τι πρέπει να πράξω». Ο «λόγος» με τη «δύναμη της κρίσης» («Urteilskraft») είναι αυτός που καθορίζει πως θα πορευθεί η πράξη για να φθάσει στο σκοπό. Στη φιλοσοφική θεώρηση της ιστορίας, η οποία όπως παραπάνω ορίστηκε, δηλαδή ως *Ιστορία του πνεύματος*, ως *εκτύλιξη του πνεύματος μέσα στον χρόνο*, το άτομο κλήθηκε να παράξει έργα πνευματικά, όπως προγενέστεροι φιλόσοφοι όρισαν και με γνώμονα και κίνητρο τον λόγο. Στον λόγο, ο Τσάτσος προσθέτει την εντολή της αγάπης ως *ένα καινούργιο στήριγμα της ηθικά και πολιτικά ορθής πράξης* που απαντά στο αρχικό ερώτημα «τι πρέπει να πράξω». Ορίζει την αγάπη ως δύναμη συμπόρευσης και εναρμόνισης με το λόγο που ωστόσο δεν παραβλέπει τον κίνδυνο που ελλοχεύει, όπως από κάθε τι άλογο, που δεν έχει όρια, να υπερακοντίσει το σημείο εναρμόνισης με τον λόγο και να θυσιάσει το άξιο στο ανάξιο και την κατάλυση έτσι κάθε αξιολογικής ιεραρχίας με τρόπο ώστε να βλάπτεται ο ύπατος σκοπός. Συγκρατεί και τιθασεύει το άλογο στοιχείο με την «κατά δίκαιον τάξη» που είναι τάξη λόγου. «Μόνο σε συζυγία με το λόγο γίνεται μόνιμα η αγάπη η αξιότερη δύναμη της ιστορικής ζωής»³³⁷. Ο Τσάτσος αναγνωρίζει τη χριστιανική αγάπη ως τη δύναμη να συγχωρεί τα σφάλματα³³⁸ ως ισχυρότερη του ποινικού νόμου, ωστόσο υποχρεώνει τρόπον τινά την υπαγωγή και την υποταγή της αγάπης στην τάξη του λόγου προκειμένου να αποφευχθεί το να μεταβληθεί η ιστορία σε χάος. Και τούτο διότι από τη ρεαλιστική οπτική ιδωμένος ο κόσμος και η σύγχρονη Ιστορία, διαπιστώνεται ότι το παράδειγμα της θυσιαστικής αγάπης του Χριστού για το γένος του ανθρώπου, «ενώ υπηρετεί τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας περισσότερο από κάθε άλλη πράξη, δεν μπορεί να αναγορευθεί σε κανόνα ζωής από το ανθρώπινο γένος υπό τις επικρατούσες, στον παρόντα χρόνο, συνθήκες»³³⁹.

Επισημαίνει ακόμα ότι πέρα από τις έλλογες δυνάμεις της ψυχής οι οποίες έχουν αφετηρία την πράξη ως αξία, υπάρχει και μια άλογη δύναμη που γεννά πράξεις ισότιμες, με απόλυτη κι αυτές αξία. Είναι η αισθητική θέα και ο δρόμος του ωραίου. Γράφει: «Συμβαίνει στον

³³⁷ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 38.

³³⁸ Κατά Λουκάν (ζ' 36 – 50) «ἀφέωνται αἱ ἁμαρτίαι αὐτῆς αἱ πολλαί, ὅτι ἠγάπησε πολὺ».

³³⁹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 38.

κόσμο της πράξης κάτι ανάλογο με εκείνο που συμβαίνει στη θεωρητική ζωή. Και σε αυτήν εκτός από τη θέα υπό το φως της λογικής, υπάρχει η θέα υπό το φως της αισθητικής συγκίνησης, η σκοπιά του ωραίου. Εκεί οι νόμοι που είναι οι δρόμοι της λογικής θεωρίας παραμερίζονται και είναι άλλες οι πηγές της θέας, κοντά στη λογική. Άλλες πηγές εξωλογικές. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και στην πράξη. Πράττεις κινημένος όχι πιά από το νόμο που υψώνει η λογική, δηλαδή η ηθική, αλλά έξω και πέρα από κάθε λογικό, δηλαδή ηθικό νόμο, κινημένο από ένα υπερλογικό στοιχείο, από τη συγκίνηση που ένα αντικείμενο σου γεννά, από την αισθητική πλήρωση που σου προκαλεί είτε για την ψυχική του είτε για τη σωματική του ωραιότητα. Πράττεις από αγάπη»³⁴⁰. Διευκρινίζει ωστόσο ότι στη φιλοσοφική ανάλυση που η πράξη της Ιστορίας έχει έναν σκοπό, δεν μπορεί κανένα άλογο στοιχείο μόνο του να αποτελέσει κριτήριο ή κίνητρο της πράξης. Καλείται εδώ το άλογο στοιχείο να συμπορευτεί και αυτό με τον Λόγο. Για να συνδέσει αυτά τα δύο -το άλογο με τον λόγο- ασύνδετα και απόλυτης αξίας νοήματα που εν πρώτοις φαίνεται να αντιφάσκουν, να σ υ μ π ο ρ ε υ τ ο ύ ν ως προς την επίτευξη του τελικού σκοπού της πράξης, ο Τσάτσος προβαίνει σε μια μοναδική τεκμηρίωση και απόδειξη της σύνδεσης αυτής -της αντινομίας αυτής του Πρακτικού Λόγου. Με ανυπέρβλητη αριστοτεχνική λογική επιχειρηματολογία συνδέει την πράξη της Ιστορίας με τον σκοπό ως απορρέοντα από τον λόγο και με κίνητρο τον λόγο. Αναφέρει : «*Το μόνο άλογο στοιχείο που μπορεί να συμπορευτεί πάντα με το λόγο, είναι εκείνο που καταπνίγει όλα τα άλογα εγωκεντρικά πάθη, εκείνο που αναιρεί το στενό εγώ με τις ιδιοτέλειές του και ωθεί το άτομο προς μίαν υπερατομική ένωση. Με τα πάθη αυτά εξουδετερωμένα, το άτομο γνωρίζει την ελευθερία του και ανεμπόδιστα προχωρεί στο δρόμο του λόγου*» και καταλήγει: «*Γι' αυτό η εντολή της αγάπης μπορεί να γίνει το ασφαλέστερο στήριγμα της ηθικά και πολιτικά ορθής πράξης. Η αγάπη είναι το μόνο πάθος που εναρμονίζεται απόλυτα με τον λόγο. Κατά τρόπο περίλαμπρο την εναρμόνιση αυτή τη διαγράφει το δόγμα του Χριστιανισμού*»³⁴¹. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων δραματικών αντινομιών αναφέρει αυτά τα οποία το παγκόσμιο θέατρο έχει εξυμνήσει ανά τους αιώνες: Τον Ορέστη, την Αντιγόνη, τον

³⁴⁰ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 36-37. Βλ. επίσης Κ. Τσάτσου, «Αι αντινομία του Πρακτικού Λόγου», *ό. π.* σ. 23 όπου αναφέρει: «*Αι αντινομίαι του πρακτικού λόγου καθιστούν την ψυχήν του ανθρώπου πεδίων μάχης, η οποία δεν θα τελειώσει παρά όταν τελειώσει και η ζωή* μάχης κατά την οποία δεν συγκρούεται το καλόν με το κακόν, αλλά το καλόν με άλλον καλόν.[...] και ο άνθρωπος οφείλει να πλήξη το έν καλόν χάριν του άλλου*».

³⁴¹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 37.

Νεοπτόλεμο, τον Hamlet και τον Βρούτο του Σαίξπηρ, την Camille και την Payline του Corneille και τον Brand του Ibsen.

Συχνά ο Τσάτσος αναφέρεται στην αγάπη η οποία πηγάζει από το Λόγο, ως καταλυτικό στοιχείο σύνθεσης στην ιστορική πορεία της ανθρωπότητας, με το άτομο να γίνεται μέσον της πράξης και ορίζεται ως *συνείδηση, ως προσωπικότητα που έχει αξία και μάλιστα απόλυτη ηθική αξία* και παράλληλα θεωρητική, αισθητική και θρησκευτική αξία. Ως εκ τούτου τα άτομα αυτά δεν είναι ένα τυχαία μέσο για τη δημιουργία του πνεύματος αλλά ενσαρκώνουν την ουσία της ζωής. *Την αξία δε του ανθρώπου, την αληθινή αξία, την προσδιορίζουμε, εξετάζοντας τον τρόπο και το μέτρο κατά το οποίο κατόρθωσε να ελευθερωθεί από το «εγώ» του.* Η απαλλαγή αυτή και η μετατόπιση του κέντρου βάρους από το ατομικό στο υπερατομικό είναι «η κοπερνικανική αντιστροφή» και ο τρόπος που εξηγείται λογικά η ζωή του ανθρώπου και χάνει ο θάνατος τη σημασία του³⁴². Η μετάβαση αυτή από το ατομικό στο υπερατομικό, στην *από-ατομίκευση*, κατά τον Τσάτσο, δόθηκε ως δυνατότητα στο άτομο από τον Λόγο ως *αποκάλυψη του δρόμου προς την ένωση με το όντως Όν, δηλαδή με τον Θεό.* «Το άτομο πρέπει να γίνει στοιχείο του Θεού, «να μεθέξη» του Θεού, να αρθή μέσα στο Θεό, αλλιώς η δημιουργία εγκλείει μια τραγική και ακατανόητη αντινομία. Το άτομο δεν είναι δυνατόν να είναι θνητό στην ουσία του. Ανήκει στο Θεό. Η εξαφάνισή του νοείται μόνον όταν την αντικαθιστά η παρουσία του Θεού»³⁴³. Οι θέσεις του αυτές παρέμειναν μέχρι το τέλος της ζωής του και απετέλεσαν θεμέλιο της φιλοσοφικής του θεώρησης. Σε συνέντευξη που έδωσε λίγο πριν το τέλος του και σε απάντηση στην παρατήρηση ότι δεν είναι φυσικό, δεν είναι ανθρώπινο να πιστεύεις μιά ζωή τα ίδια πράγματα, ανέφερε χαρακτηριστικά: *«Εις τα επί μέρους θέματα παραδέχομαι και εγώ ότι αυτή η μεταβολή την επιβάλλει ο χρόνος, οι εξελίξεις και όλα τα όσα παρακολουθούνται από τη δύναμη του χρόνου. Αλλά, για να έχεις ένα βάθρο στερεό πρέπει να υπάρξουν μερικές ανώτατες μεταφυσικές αρχές στις οποίες να μείνεις αναλλοίωτος, οι οποίες πλησιάζουν σε κάτι αντίστοιχο με την θρησκευτική πίστη. Θα σας πώ αμέσως, ότι για μένα η πίστις εις τον Λόγο στην ευρύτετη έννοια της λέξεως είναι ακλόνητη. Ποτέ δεν μπορώ να φύγω από αυτήν την πίστη. Κάθετί το οποίο ξεφεύγει από εκεί εγώ δεν το βλέπω παρά σαν κάτι που κείται στην αντίπερα όχθη. Πιστεύω στην δύναμη των λογικών νόμων. Πιστεύω ότι όλη η Ευρώπη,*

³⁴² Κ. Τσάτσος, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, Πρώτη σειρά, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1970, σ. 158.

³⁴³ Στο ίδιο, σ. 159.

τουλάχιστον η ελευθέρως σκεπτομένη Ευρώπη έχει τρεις πηγές από τις οποίες (δεν) μπορεί να ξεκινήσει. Την αρχαία Ελλάδα με την έννοια της ελευθερίας, της ατομικότητας και του Λόγου, την Ρώμη με την έννοια του Νόμου, και την έννοια της Αγάπης την οποίαν έφερε ο Χριστός και που δεν υπήρχε καθόλου ούτε στην Ελλάδα ούτε στην Ρώμη. Έγινε ένα χαρμάνι, σε χρόνους που δυστυχώς δεν έχουν ερευνηθεί ακόμη, διότι έλλειψαν οι μεγάλοι ιστορικοί για να τους περιγράψουν, όπου αυτά τα δύο αντίθετα σμίζανε και αυτή η αντίθεση η οποία έχει τη μορφή- αν θέλετε -μιάς διαλεκτικής συνεχούς συγκρούσεως μέσα στον ευρωπαϊκό χώρο, αυτή αποτελεί το βάθρο όλης της Ευρώπης, όλου του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Αυτό το πράγμα είναι ριζωμένο μέσα μου. Εγώ είμαι Ευρωπαίος. Έχω και τα τρία αυτά μέσα μου»³⁴⁴. Γενικότερα οι θέσεις του αυτές πηγάζουν από το μεγάλο φιλοσοφικό ρεύμα της ιδεοκρατίας. Όμως, όπως επισημαίνει ο Τσάτσος³⁴⁵ η κρατούσα στην εποχή του τάση, είναι αντίθετη με τη θεμελίωση οποιασδήποτε δεοντολογίας σε απόλυτες αξίες ή σκοπούς και τούτο διότι οι σύγχρονες τάσεις διέπονται από αντιλήψεις του αγγλοσαξονικού εμπειρισμού ή του θετικισμού ή του ιστορικού υλισμού ή ακόμα διέπονται από φαινομενολογικές ή υπαρξιακές αντιλήψεις. Ο ίδιος ως καινοτόμος και με ισχυρά επιχειρήματα ορίζει τον Ύπατο Σκοπό της Ιστορίας ως το κατ'έξοχην σημείο αναφοράς της ιστορίας του ανθρώπου και ως του κανόνος για την καθολική πραγματοποίηση των απόλυτων αξιών του πολιτισμού, όπως ανωτέρω έχουν περιγραφεί. Δεν αγνοεί ούτε παραβλέπει ο Τσάτσος την αδιαφορία και την άγνοια της πλειονότητας των ανθρώπων για την ύπαρξη του σκοπού αυτού και όλων των ιδεών που περικλείει: τον πολιτισμό, την ελευθερία, το πνεύμα αλλά ρεαλιστής ών γνωρίζει ότι : «Τον δρόμο προς την κορυφή τον διανύουν ολόκληρο απνευστί οι ελάχιστοι. Μερικοί, λίγοι, βήμα-βήμα την κατακτούν για να την δουν κάποτε από κοντά. Το πλήθος αδιάφορο την προσπερνάει»³⁴⁶. Δεν αγνοεί την εξάντληση της πλειονότητας των συνανθρώπων πάνω στην εργασία για την υλική υποδομή του κόσμου τούτου όπου «οι ελάχιστοι εκλεκτοί της μοίρας», όπως τους ονομάζει, μπόρεσαν να ασχοληθούν συνειδητά για την πραγμάτωση κάποιας απόλυτης αξίας, κάποιας ιδέας. Θεωρεί όμως ότι έτσι η ανθρωπότητα πορεύεται και έτσι η ιστορία προχωρά βήμα-βήμα προς την επίτευξη του ύπατου σκοπού της Ιστορίας. Όμως η Ιστορία είναι έννοια καθολική του ανθρώπου ως έλλογου όντος και ως τέτοια

³⁴⁴ Απομαγνητοφωνημένη (από τη συγγραφέα) συνέντευξη Κ. Τσάτσου στον δημοσιογράφο Νίκο Δήμου, η οποία προβλήθηκε στην ΕΡΤ την 8/10/1987. Ανάσυρση από το Αρχείο της ΕΡΤ από την ιστοσελίδα <https://www.ert.gr> > konstantinos-tsatsos-8-oktovriou-1987-2.

³⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 40.

³⁴⁶ Κ. Τσάτσος, *Αποχαρτισμός*, Αστρολάβος/ Ευθύνη, Β' έκδοση, Αθήνα 1988, σ. 30.

περιλαμβάνει την κοινωνία όλων των έλλογων όντων. Η κοινωνία ορίζεται εδώ με την έννοια της σύνδεσης, της επικοινωνίας. *Και όπου κοινωνία έλλογων όντων εκεί και ηθικός νόμος.* Αν υπάρχουν πολλές κοινωνίες τότε, κατ' αρχήν ο ηθικός νόμος είναι αυτός που ορίζει και τις μεταξύ των κοινωνιών αυτών σχέσεις που καθορίζουν τον δρόμο τον οποίο πρέπει να οδεύσουν όλες μαζί προς μια παγκόσμια κοινωνία. Διότι στη σκέψη του προβάλλεται ως αξίωμα το ότι : **«Πρέπει τα πολλά έθνη να γίνουν μια ανθρωπότητα.** Αυτό σημαίνει μια μακριά διαδικασία, ένα πλήθος πράξεις ατομικές και συλλογικές, που θα οδηγήσουν σε αυτό το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα»³⁴⁷. Στο σημείο αυτό, ο Τσάτσος με ρεαλισμό εντοπίζει το γεγονός ότι ακριβώς εκεί γεννάται και το πρόβλημα της πρακτικής φιλοσοφίας και της πολιτικής επιστήμης, καθώς πρέπει να οριστεί το επικρατέστερο κριτήριο της πράξης, όταν μέσα σ' αυτήν την πορεία συμβούν πράξεις αντίθετες προς τον ηθικό νόμο. Η λύση, και όπως περαιτέρω θα αναλυθεί, κατά τον Τσάτσο δίδεται και πάλι από τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας ο οποίος στοχεύει στην πραγμάτωση ορθών πράξεων για την ανθρωπότητα, καθώς κατατείνει στην πραγμάτωση απόλυτων αξιών και στην πολιτιστική τελείωση της ανθρωπότητας.

Εν κατακλείδι, ο Τσάτσος θεμελιώνει την κοσμοθεωρητική του τοποθέτηση στην αναγνώριση ενός απόλυτου, ανώτατου και αμετακίνητου, μέσα στον χρόνο, σκοπού της ανθρώπινης ύπαρξης που είναι ο ύπατος σκοπός της Ιστορίας, ο οποίος όπως τον προσδιόρισε δεν είναι άλλος από την ελευθερία, την ενότητα των πολιτιστικών αξιών, το πνεύμα, το αγαθό, ο Θεός. Μονολεκτικά, αυτή την καθολική πραγματοποίηση των απόλυτων αξιών ονομάζει *ελευθερία* και την ορίζει ως τον **ύπατο σκοπό της Ιστορίας** και αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του έργου του *Πολιτική, Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας* και ορίζεται ως απόλυτο χρέος κάθε όντος που πράττει, να επιδιώξει αυτό τον σκοπό. Μόνο έτσι αποκτά νόημα η ζωή του ανθρώπου και αυτό αποτελεί θεμελιακό ζητούμενο και σκοπό. Ωστόσο ο σκοπός αυτός παραμένει σε όλο το έργο του Τσάτσου μια μεταφυσική πίστη η οποία πραγματοποιείται σε μια δεοντολογική σφαίρα και δεν θεμελιώνεται ούτε ερευνάται από τον ίδιο στη μελέτη του αυτή και όπως ο ίδιος αναφέρει: *«Το μόνο επιχείρημα που φυσικά προβάλλεται υπέρ της μεταφυσικής μας πίστης είναι υποθετικό. Εάν δεν πορεύεται η ιστορία διαλεκτικά ή αλλοιώς προς τον ύπατο*

³⁴⁷ Κ. Τσάτσος, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, Σειρά Τέταρτη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Β' έκδοση, Αθήνα 2009, σ. 158.

σκοπό, τότε η ζωή του ανθρώπου και γενικά η ζωή, δεν έχει νόημα. Καταντά ένα, για το λόγο, ανεξήγητο γέννημα του αγνώστου. Πέρα όμως από αυτή την υποθετική τοποθέτηση δεν προχωρούμε. Η μελέτη μας ευσταθεί και αρτιώνεται στη δεοντολογική σφαίρα, χωρίς να χρειάζεται αυτήν την μεταφυσικήν υποθεμελίωση. Αντέχει πλήρως και χωρίς αυτήν»³⁴⁸.

³⁴⁸ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 43-44.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Η ΙΔΕΑΤΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΩΣ ΠΡΑΓΜΑΤΩΣΗ ΤΟΥ ΥΠΑΤΟΥ ΣΚΟΠΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Από τη μεταφυσική πίστη για τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας και την ελευθερία νοούμενη ως υπέρτατη αξία, μεταβαίνει ο Τσάτσος στην πράξη, στην υλοποίηση του μεταφυσικού σκοπού, του ύπατου σκοπού της Ιστορίας, στον υλικό κόσμο της πράξης και μετουσιώνει το ιδεατό σε συγκεκριμένο και απτό, που φανερώνεται στην πρακτική πλευρά της ανθρώπινης ζωής.

1. Η πράξη ως πραγμάτωση του ύπατου σκοπού της Ιστορίας

Στο εύλογο ερώτημα που γεννάται, πώς δηλαδή ο ύπατος σκοπός της ιστορίας εκδηλώνεται στον πρακτικό βίο ή πώς ο ύπατος σκοπός γίνεται κριτήριο της πράξης, η οποία αποβλέπει σε αυτόν, η θέση του Τσάτσου είναι η εξής : Αρχικά ο ύπατος σκοπός της ιστορίας πρέπει να πραγματοποιείται με δύο τρόπους, δηλαδή στο σύνολο της ιστορίας αλλά και σε κάθε ατομική συνείδηση. Ο πρώτος τρόπος κρίνει το πρακτέο από το αποτέλεσμα των πράξεων ενώ ο δεύτερος κρίνει το πρακτέο από το νόημα που έχει η πράξη για τη συνείδηση του ατόμου, η κάθε ατομική συνείδηση που κατευθύνεται προς τον ύπατο σκοπό. Ο άνθρωπος στην επιδίωξη της πραγματοποίησης του ύπατου σκοπού ενεργεί, πράττει. Πράξεις λογίζονται μόνον οι ενέργειες της ελεύθερης βούλησης, οι προς τον σκοπό αυτόν κατευθυνόμενες και όχι οι μεταβολές της θέσεώς του ως φυσικού εν τόπω και χρόνω όντος.

Ο νόμος της πράξης, αναφέρει ο Τσάτσος, στη γενικότερή του διατύπωση είναι ο εξής: *«Μέσα στον κόσμο της σχετικότητας και της αναγκαιότητας να πραγματοποιείς ελευθερία»*³⁴⁹. Η γενική αυτή επιταγή προσδιορίζεται κατά τον ακόλουθο τρόπο: *«Να πραγματοποιείς ελευθερία σε τρόπον ώστε και η εξ αντικειμένου πράξη σου να οδηγεί τελικά στην πραγματοποίηση ελευθερίας, αλλά και εξ υποκειμένου θεωρούμενη η κάθε σου πράξη να αποτελεί, άσχετα προς το αποτέλεσμα στο οποίο τελικά οδηγεί, πραγματοποίηση ελευθερίας»*³⁵⁰. Η υποκειμενική αυτή σκοπιά συμπίπτει με τη σκοπιά της ηθικής κατά την κρατούσα περί ηθικής αντίληψη. Η αντικειμενική σκοπιά είναι η ιστορική σκοπιά· και οι δύο

³⁴⁹ Κ. Τσάτσου, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 47.

³⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 47. Στο σημείο αυτό ο Τσάτσος αναφέρεται σε καντιανές θέσεις και παραπέμπει στο δοκίμιό του «Η Κοινωνική φιλοσοφία του Κάντ», το οποίο δημοσιεύθηκε στο Αρχαίον Φιλοσοφίας, τόμ. Ε΄, σ. 401 κ.έ.

αναφέρονται σε ένα σκοπό. Τον σκοπό αυτό ο Πλάτων τον ονόμασε «το αγαθόν»³⁵¹ και είναι «επέκεινα της ουσίας» (Γοργίας 509b), αιτία γνώσης και ύπαρξης όλων των «γνωστών» (Γοργίας 508e). Στους νεότερους χρόνους οι Fichte, Schelling και Hegel τον ονόμασαν Ελευθερία. Ο Τσάτσος γνώστης και βαθύς μελετητής όλων των μεγάλων, προγενέστερων και σύγχρονων πνευμάτων, σημειώνει πως η ελευθερία ως έννοια, όπως την συνέλαβαν οι παραπάνω Ευρωπαίοι στοχαστές, δεν είναι παρά η ελευθερία την οποία ο Απόστολος των Εθνών όρισε στην Β΄ προς Κορινθίους επιστολή (Β΄ Κορινθ. 3,17) ως *ό,τι αξιώτατον επί γης*, όπου αναφέρει *«οὗ δὲ τὸ Πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία»*³⁵².

Για τον Τσάτσο ο ύπατος σκοπός παραμένει το σταθερό και αμετακίνητο σημείο από το οποίο απορρέουν και στο οποίο προσβλέπουν οι ανθρώπινες πράξεις. Από το σκοπό αυτό πηγάζουν οι κανόνες για την πράξη αλλά και ο ηθικός και ο ιστορικός νόμος. Βάσει του νόμου αυτού σχηματίζονται οι κοινωνίες και καθορίζονται οι κοινωνικές πράξεις με τους ειδικότερους κανόνες στους οποίους η ελευθερία ως πράξη είναι αναγκαία για την επίτευξη του υπέρτατου σκοπού. Ο Τσάτσος διαμορφώνει ένα τελολογικό φιλοσοφικό σύστημα σκέψης όπου ανάγει τον συνεχή αγώνα, για την κατά τον δυνατόν πάντοτε μεγαλύτερη ή πληρέστερη μέθεξη των έργων και των πράξεων του ανθρώπου στις ιδέες της αλήθειας, του ωραίου, της ηθικής και του δικαίου, που είναι είδη απόλυτου σκοπού, ως αυτό καθαυτό προορισμό του ανθρώπου, ως το μοναδικό χρέος που έχει ο άνθρωπος, εφόσον δεχθούμε ότι ισχύει το υπό του Αριστοτέλους λεχθέν *«ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζει»*³⁵³. Η ιδέα του αγαθού αποτελεί *«τὸ τέρμα μιάς ανοδικῆς διαλεκτικῆς»*, το *«μέγιστον μάθημα»*, αλλά, όπως παρατήρησε ο Αριστοτέλης, ένα αγαθό *«χωριστόν αὐτό καθ' ἑαυτό»* δεν είναι πρακτέο και δεν μπορεί ο άνθρωπος να το αποκτήσει³⁵⁴.

Ο Τσάτσος κατά την πλατωνική αντίληψη, ορίζει ως δρόμο για την προσέγγιση προς το αγαθό την ανθρώπινη πράξη στην οποία, κατά τα ανωτέρω, αποδίδει νόημα απόλυτης αξίας. Ο

³⁵¹ Πλάτωνος *Γοργίας* (499e) *«τέλος ἀπασῶν τῶν πράξεων τὸ ἀγαθόν»*.

³⁵² Κ. Τσάτσος, *«Αἱ αντινομίαι του Πρακτικού Λόγου»*, ὁ. π., σ. 18.

³⁵³ Αριστοτέλους *Ἠθικά Νικομάχεια Ι'*, 7- 1177 b, 27 και 33-54 : *[...] οὐ χρὴ δὲ κατὰ τοὺς παραινούντας ἀνθρώπινα φρονεῖν ἀνθρώπων ὄντα οὐδὲ θνητὰ τὸν θνητόν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν καὶ πάντα ποιεῖν πρὸς τὸ ζῆν κατὰ τὸ κράτιστον τῶν ἐν αὐτῷ»*

³⁵⁴ Αριστοτέλους *Πολιτικά* 1282b14-1283a-22, Βλ. και Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, *«Ανθρώπινο και πολιτικό αγαθό στον Αριστοτέλη»*, ΕΕΠΑΣΠΕ, Αθήνα 1981, σ. 111-124. Πρβλ. Θ. Σκαλτσά, *«Ο Χρυσούς αἰὼν της αρετῆς: Αριστοτελική ηθική»*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1993, 21-37, και Bielskis Andrius, *«Ανθρώπινη ύπαρξη και αριστοτελική αρετή»*, μτφρ. Ελένη Λεοντσίνη, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεῦνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 46, II (2016), σ. 97-116.

καθορισμός δε των ατομικών πράξεων διαμορφώνεται από την αρχή: «η πράξη του καθενός όχι μόνο να μην εμποδίζει την πράξη του άλλου αλλά να συμβάλει στην ελεύθερη εκδήλωσή της»³⁵⁵. Υψώνει την ελευθερία των πράξεων του ανθρώπου σε ότι πιο σεβαστό η ανθρώπινη ύπαρξη έχει, δηλαδή τη δύναμη να πραγματοποιεί τον ύπατο σκοπό. Κατ' ακολουθίαν γίνεται σεβαστή του κάθε ανθρώπου η προσωπικότητα, δηλαδή η ικανότητά του να δημιουργεί ελευθερία. Έτσι «δεν είναι ο άνθρωπος μέσο αλλότριων σκοπών»³⁵⁶.

Στην ιδέα της κοινωνικής ελευθερίας ο Τσάτσος διακρίνει τον πρακτικό κανόνα να δημιουργείται περισσότερη κοινωνική ελευθερία με δύο τρόπους. Και με κάθε πράξη αλλά και με το σύνολο των κοινωνικών πράξεων εκκινώντας πάλι από δύο επιταγές. Τις ηθικές και τις ιστορικές. Έχουμε έτσι ηθικές και ιστορικές επιταγές που είναι οι ηθικοί και ιστορικοί νόμοι που ισχύουν για τις ανθρώπινες πράξεις. Ο ιστορικός νόμος, επειδή αναφέρεται και στην κοινωνική ζωή και με τον όρο πολιτικός νόμος. Συχνά ο ηθικός και ο πολιτικός νόμος καταφάσκουν, επισημαίνει ο Τσάτσος, αλλά πολύ συχνότερα έρχονται σε αντινομία (ο ένας αποδοκιμάζει τον άλλο) χωρίς ωστόσο να διασπάται η ενότητα του ύπατου σκοπού, ο οποίος παραμένει ενιαίος και αδιαίρετος και βάσει του οποίου πρέπει να κριθούν όλες οι πράξεις των ανθρώπων και ο ύπατος σκοπός επιτάσσει την πραγματοποίηση όλων των αξιών και από τη έποψη του ηθικού νόμου αλλά και από αυτήν του πολιτικού νόμου. Αυτή είναι επιταγή την οποία καλούνται να πραγματοποιήσουν με την πράξη τους και τα άτομα και οι ολότητες. Τούτο είναι το νόημα του «κατηγορικού προστάγματος»³⁵⁷. Οι αντινομίες που ασφαλώς ανακύπτουν, κατά τον Τσάτσο δεν οφείλονται στον ύπατο σκοπό, στην ιδέα που διέπει και τις δύο. Η αιτία απόκλισης των δύο δρόμων είναι η σχετικότητα της αξίας των ανθρωπίνων πράξεων. Δεν είναι αντινομίες ιδεών, αυτών καθ' αυτές, αλλά αντινομίες ιδεών κατά τη συγκεκριμένη πραγματοποίησή τους³⁵⁸. Γι' αυτό επιμένει ο Τσάτσος πως λύνονται *ad hoc* και με γνώμονα τον ύπατο σκοπό χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα να τεθούν γενικοί κανόνες για την άρση τους. Επί του πρακτέου θεωρεί πως θα μπορούσαμε να διακρίνουμε την αντινομία αυτή στην ιδεατή πράξη και στην πολιτική πράξη. Η ιδεατή πράξη είναι η πράξη την οποία ο ύπατος σκοπός της ιστορίας υπαγορεύει και υλοποιείται με γνώμονα τον ύπατο

³⁵⁵ Η αρχή αυτή ανάγεται απόλυτα την κατηγορική προσταγή του Κάντ.

³⁵⁶ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π., σ. 49.

³⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 55.

³⁵⁸ Κ. Τσάτσου, «Αι αντινομίες του Πρακτικού Λόγου», ό. π., σ. 22 κ. έ.

σκοπό, ενώ η πολιτική πράξη είναι η πράξη η οποία εκτιμάται από την ερμηνεία του δικαίου και συνδιαμορφώνεται κάθε φορά από τα ιστορικό και κοινωνικό γίνεσθαι, καταλήγοντας σε μια βαθιά αλλοίωση και έκπτωση της έννοιας του δικαίου. Δηλαδή, κατά τον Τσάτσο, τόσο η έννοια του νόμου όσο και τα πραγματικά περιστατικά είναι συχνά θέμα ερμηνείας³⁵⁹.

Η άρση των αντινομιών δεν θεωρείται αδύνατη κατά τον Τσάτσο, οσοδήποτε και αν στην πράξη είναι δύσκολη. Η τοποθέτησή του είναι ότι, εν αναφορά προς τον ύπατο σκοπό της πράξης θα κριθεί η αντινομία, με ηθικό ή ιστορικό κριτήριο, και το πρακτέο θα βρεθεί από τη σύγκριση των δύο αντιθέτων με βάση την ιδέα της ελευθερίας, δηλαδή του ύπατου σκοπού. Αυτή ορίζεται και ως η μόνη ορθή μέθοδος για να αίρεται η αντινομία ηθικής και πολιτικής και βάσει αυτής της μεθόδου να κρίνονται οι άνθρωποι που εμπλέκονται σε αυτήν. Με τον τρόπο αυτό λύνει ο Τσάτσος το πρόβλημα της οριζόντιας απόδοσης δικαιοσύνης κατά το *Justitiam fiat et pereat mundus* (ας γίνει, “αποδοθεί”, δικαιοσύνη και ας καταστραφεί ο κόσμος) και η δικαιοσύνη που απονέμεται κατά το «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα». Θεωρεί ότι και οι δύο αυτές αντιλήψεις εχρησίμευσαν ως μέσα για να διατυπωθούν άδικες ιστορικές κρίσεις. Και τούτο διότι αγνοήθηκε η ισοτιμία της ηθικής και της πολιτικής σκοπιάς, η ισοτιμία του ανθρώπου και των ανθρώπινων ομάδων, κατ’ εξοχήν μάλιστα της ανθρωπότητας³⁶⁰. Η ατομική συνείδηση, η συνείδηση του καθενός ανθρώπου που πράττει είναι κατά τον Τσάτσο η ουσία του μορίου του ιστορικού γίνεσθαι που πορεύεται προς τον ύπατο σκοπό. Όμως το άτομο μονάχα ενταγμένο σε ένα σύστημα πράξεων μπορεί να οδεύσει προς τον ύπατο σκοπό και το σύνολο των ανθρώπων, η ανθρωπότητα, μόνον όταν δεν αγνοεί την πηγή της ατομικής και ομαδικής πράξης που είναι ο άνθρωπος. Και τα δύο θεωρεί ο Τσάτσος ισάξια. Και τον άνθρωπο και την ανθρωπότητα. Δεν θέλει το άτομο να εξαφανίζεται μέσα στο σύνολο και η αξία της ατομικής πράξης να κρίνεται μόνον από τη σκοπιά του συνόλου, δηλαδή τη σκοπιά που θεάται τις ανθρώπινες πράξεις ως ένα ενιαίο ιστορικό σύνολο όπως κάνει ο ιστορικός υλισμός στηριζόμενος στον Έγελο³⁶¹. Κατά τον

³⁵⁹ Κατά τον Nietzsche, «*es gibt keine Tatsachen, es gibt nur Interpretationen*» («δεν υπάρχουν πραγματικά περιστατικά, υπάρχουν μόνον ερμηνείες»).

³⁶⁰ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π., σ. 56 και του Ιδίου, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, Σειρά Τέταρτη, ό. π., σ. 159.

³⁶¹ Στο έργο του «Φαινομενολογία του νου» ο Έγελος «αναλαμβάνει με ενεργητικότητα και ακρίβεια να δείξει πως αναπτύσσεται η γνώση και εδραιώνεται ανά την ιστορία. Η Φαινομενολογία του Νου θεωρεί ότι η εποχή του κατέκτησε τελικά την ορθή έννοια του επίσταμαι, αλλά μόνον η πορεία που οδήγησε σ' αυτήν αιτιολογεί την υιοθέτησή της. Μόνον η αναδρομή στις ανατροπές που υπομένει η συνείδηση μέχρι να κατακτήσει μια μη αντιφατική θέση μπορεί άρα να επιτελέσει το έργο που είχε αναλάβει ο Κάντ στην "Κριτική του καθαρού λόγου". Η "Φαινομενολογία του νου" είναι αυτή η αναδρομή: Μια ιστορία της σκέψης ιδωμένη από συστηματική σκοπιά. Εδώ πρωτοαναπτύσσει ο Έγελος την πρωτότυπη μεθόδου του, την διαλεκτική, που έμελλε να φανεί γόνιμη για την αντιμετώπιση των ανθρώπινων φαινομένων.

Τσάτσο η οπτική αυτή αντικατοπτρίζεται και στην πολιτική πράξη του κομμουνισμού που πάντοτε αγνόησε την αξία των καθ' έκαστον πράξεων, δηλαδή των μέσων που οδηγούν στον σκοπό. Αλλά και από την άλλη δεν συμφωνεί με την καντιανή θεώρηση της πράξης με την απολυτότητα του ηθικού νόμου όπως ορίζεται στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*. Διαφοροποιείται ακόμα στην άποψη εκείνων που υποστηρίζουν ότι άλλοι πρακτικοί νόμοι διέπουν την πράξη των ατόμων και άλλοι την πράξη των πολιτειών, ότι δηλαδή η ηθική διέπει μόνον τα άτομα και η πολιτική δεοντολογία μόνον τις πολιτείες³⁶². Για τον Τσάτσο «η ηθική είναι μία και διέπει όλα τα υποκείμενα της πράξης, τόσο τα άτομα όσο και τις πολιτείες»³⁶³. Το ίδιο και η πολιτική δεοντολογία. Και εξετάζοντας το πρακτέο από όλες τις σκοπιές, ορίζει τον ύπατο σκοπό ως το μέσο αναφοράς της πράξης. Η διάκριση αυτή και από τους μεν και από τους δε είναι το αποφασιστικό σημείο της διαφοροποίησής του από τις επικρατούσες καθιερωμένες θεωρίες. Ο Τσάτσος δεν αναπαράγει και δεν αναμασά θεωρίες και ιδεολογήματα. Μελετητής και γνώστης όλων των προγενέστερων θεωριών ανυψώνεται στοχαστικά σε ανώτερα ύψη και από εκεί θεάται την ανθρώπινη ύπαρξη ως ικανή να αρθεί σε ύψη ικανά να δικαιώσουν την ύπαρξή του στον εδώ κόσμο. Διατυπώνει θεωρίες με άψογη φιλοσοφική τεκμηρίωση γι' αυτό και δεν στέκεται διστακτικός σε οποιαδήποτε τυχόν αντίρρηση. Γράφει : « Η ιστοριμία της ηθικής και της ιστορικής, της πολιτικής κρίσης είναι σκέψη που θα βρει μεταξύ εκείνων που ξεκινούν από τις ίδιες αρχές με εμένα, πολλές αντιρρήσεις. Δεν θα απορήσω αν όσοι ασχοληθούν με τις σκέψεις μου αυτές, τις χαρακτηρίσουν και ως αιρετικές, διότι δεν θα βρουν προηγούμενα που να συμφωνούν με όσα υποστηρίζω και θα βρουν πολλά στα παραδεγεγμένα ως σήμερα, που αντιστρατεύονται σ' αυτά. Με όλον όμως τον επιβαλλόμενο σεβασμό προς την ιστορία της φιλοσοφίας και προς τους μεγάλους που τη λάμπρυναν, θέλω να πιστεύω πως στο σημείο τούτο ειδικά, βρίσκομαι εγώ στο σωστό δρόμο»³⁶⁴.

Η ιστορία δικαιώνει τις θέσεις του Τσάτσου καθώς διαπιστώνεται ότι οι έννοιες αυτές-της ελευθερίας, των αξιών και του πνεύματος- παρά την συνεχή και αδιάλειπτη χρήση τους από

Άμεσα επηρεασμένοι από την προσέγγιση αυτή είναι ο Μαρξ κι οι μαρξιστές, ο Κίρκεγκωρ κι οι υπαρξιστές» (Έγγελος, *Φαινομενολογία του Νου*, μτφ. Γ. Φαράκλας, εκδ. Εστία, Αθήνα 2007. Από την παρουσίαση στο οπισθόφυλλο του βιβλίου).

³⁶² Το θέμα της Ηθικής δεοντολογίας απασχόλησε την φιλοσοφική σκέψη από την εποχή του Δημόκριτου. Βλ. P. Natorp, *Die Ethika des Demokritos*. Texte u. Untersuchungen. Marburg 1893, ανατ. Hildesheim, Olms 1070, μέχρι τις μέρες μας βλ. V. E. Alfieri, *L Etica di Dimocrito*, Universita degli Studi de Lecce, Bolletino di Storia della Filosofia, vol.6, 1978, ss 7-16 - Γκόλφω Μαγγίνη, *Ο Χάμπερμας και οι Νεοαριστοτελικοί*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2005.

³⁶³ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 57.

³⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 58-59.

την αρχαιότητα³⁶⁵, «έχουν υποστεί σημαντικές σημασιολογικές μεταβολές, ανάλογα με τις κοινωνικές μορφές και αξίες στις οποίες ήταν «ενσωματωμένες», ώστε δύσκολα πλέον εκφράζουν το αρχικό νόημά τους»³⁶⁶. Αντί αυτών χρησιμοποιήθηκαν διάφοροι όροι «της ηθικής υποχρέωσης, τα ηθικά διλήμματα, η επιταγή 'το καθήκον για το καθήκον', η αυτονομία του ανθρώπινου προσώπου, η ηθική ισότητα των ανθρώπων, η αξία του ανθρώπου ως ύπαρξης με ηθικά δικαιώματα και άλλες σχετικές κατηγορίες»³⁶⁷ και συνδέθηκαν με έννοιες που είναι σχεδόν ξένες στην ελληνική φιλοσοφία και εν γένει στον ελληνικό στοχασμό. Σύμφωνα με κάποιους στοχαστές «επειδή πολλές από τις κατηγορίες αυτές, καθώς έχουν απογυμνωθεί από τα εννοιολογικά, πολιτισμικά και κοινωνικά τους συμφραζόμενα, ελάχιστα εκφράζουν πλέον τον σύγχρονο άνθρωπο»³⁶⁸. Παρά ταύτα, ο Τσάτσος θέτει σταθερό και αμετακίνητο σημείο αναφοράς, τον ύπατο σκοπό της ιστορίας, που δίνει την ασφάλεια τόσο του κριτηρίου της πράξης όσο και την ασφάλεια της πορείας της ανθρώπινης συνείδησης και κατ' ακολουθία της ανθρωπότητας και βάσει αυτού- του ύπατου σκοπού- ο ορισμός των εννοιών-της ελευθερίας, των αξιών, του πνεύματος- δεν χάνει ούτε αλλοτριώνει την σημασία τους.

2. Το άτομο ως συλλογικό υποκείμενο πράξης

Ως πηγή της πράξης ορίζει ο Τσάτσος την ατομική βούληση. Αλλά πραγματική βούληση είναι εκείνη του ελεύθερου ατόμου, αυτή δηλαδή που δεν προσδιορίζεται από αισθητά αίτια αλλά από τον πρακτικό λόγο και τους κανόνες που απορρέουν από αυτόν ως οδηγό προς τον ύπατο σκοπό της ιστορίας.

Το **διαλέγεσθαι** και το **συνδιαλέγεσθαι** αποτελούν στη σκέψη του Τσάτσου τους απαραίτητους όρους προς την τελείωση. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Είναι ίσως μιά νέα φάσις της σκέψεως που γεννήθηκε με το διάλογο. Διότι μέσα στη φύση της σκέψεως υπάρχει το διαλέγεσθαι. Ο Λόγος ώσπου να φτάσει στο τέρμα του θέλει κάποιος να του αντιμιλήσει. Και αυτό το συνέλαβε ο Πλάτων. Και για να δείξει τη φιλοσοφία του Σωκράτους ή τη δική του φιλοσοφία σκέφτηκε ότι ο

³⁶⁵ Βλ. Θ. Βεΐκου, *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός*, Ιωάννινα 1978.

³⁶⁶ McIntyre, Alasdair, *A Short History of Ethics* (First Edition: New York, 1966) Second Edition: *University of Notre Dame*, Press, 1998, σ.152.

³⁶⁷ J. M. Rist, «Human Value: A Study in Ancient Philosophical Ethics», *Leiden*, Brill 1982.

³⁶⁸ Ελένη Καλοκαιρινού, «Η αναβίωση της αριστοτελικής Πολιτικής στο έργο του Alastair McIntyre" στο *Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», εκδ. υπό του Καθηγητού Δ. Ν. Κούτρα, Αθήνα 1999, σ. 171, και Ελένη Λεοντσίνη, «McIntyre's Conception of the Aristotelian Traditional After Virtue», στο *ίδιο*, σ. 220 κ.ε. και A. McIntyre, *After Virtue*, London, Duckworth, 1981.

καλύτερος τρόπος είναι ο ένας να αντιμιλήσει στον άλλο»³⁶⁹. Ο Τσάτσος υιοθέτησε το διαλέγεσθαι, σε όλη του την στοχαστική πορεία, με αποκορύφωμα το έργο του *Διάλογοι σε Μοναστήρι*, το οποίο έγραψε σε μορφή διαλόγου, και όρισε τον διαφορισμό στη σκέψη και στην πράξη των ατόμων ως αναγκαίο όρο της αξίας του ιστορικού γίνεσθαι, όπως κατά τα ανωτέρω διατύπωσε αναφερόμενος στην αξιολογία της ιστορίας. Επίσης σε μελέτη του η οποία δημοσιεύθηκε στο *Αρχείον της Φιλοσοφίας με τίτλο Η Κοινωνική φιλοσοφία του Κάντ*³⁷⁰ ο Τσάτσος αναλύει διεξοδικά το θέμα της έλλειψης των αυτόνομων βουλήσεων. Στους πολιτικούς με αυτόνομη βούληση, σ' αυτούς δηλαδή που είναι φορείς του πρακτικού λόγου, στους «βασιλικούς άνδρες», όπως περαιτέρω θα δούμε, αναθέτει το να «επιβάλουν ετερονόμως ότι υπαγορεύει ο πρακτικός λόγος, ο ύπατος σκοπός, σε εκείνους που δεν μπορούν μόνοι τους να τον συλλάβουν και να τον καταστήσουν κανόνα της πράξης τους»³⁷¹. Όμως δεν περιορίζεται και δεν αρκείται ο Τσάτσος στην πράξη ενός μόνον ατόμου. Θέλει την πράξη ως πράξη ατόμου που προκύπτει από την συναναστροφή και το διάλογο ενός ατόμου που ανήκει σε ένα κοινωνικό σύνολο. Έτσι προκύπτουν πράξεις που ανήκουν σε ομαδική βούληση και έτσι κατ' ακολουθίαν έχουμε συλλογικά υποκείμενα πράξης, ομαδικές πράξεις, πράξεις λαών, πολιτειών και κοινωνικών ομάδων κάθε κατηγορίας. Αλλά μέσα στην συλλογική βούληση καμιά ατομική βούληση δεν υποτιμάται και δεν αξιολογείται με διαφορετικό κριτήριο. Όλες οι πράξεις είναι άξιες καθώς η απόφασή τους θα έχει κοινό κριτήριο πράξης, τον ύπατο σκοπό.

Στην εξήγηση για την συγκρότηση της κοινωνίας και της πολιτείας ακολουθεί ο Τσάτσος, σε αντίθεση με τον Grotius, την αριστοτελική σκέψη³⁷² και αναφέρει: «Ο Αριστοτέλης είχε πλήρη συνείδηση της αδυναμίας να εξηγηθεί ή να συλληφθεί η κοινωνία και η πολιτεία μόνον από τα αίτια της και γι' αυτό προσθέτει το στοιχείο του κοινού σκοπού, όταν χαρακτηρίζει την πολιτεία ως “γινόμενην μεν του ζην ένεκεν, ο ύ σ αν δ έ τού ε ύ ζ η ν”»³⁷³. Κατά τον Τσάτσο η ύπαρξη

³⁶⁹ Κ. Τσάτσος, Συνέντευξη στον Ν. Δήμου, *ό. π.*

³⁷⁰ Κ. Τσάτσος, *Η Κοινωνική φιλοσοφία του Κάντ, ό. π., σ. 405 κ. έ.*

³⁷¹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π., σ. 61.*

³⁷² Αριστοτέλους *Πολιτικά* 1252b 30, 1280^a 33.

³⁷³ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό.π.*, σ. 67. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η ασφαλιστική δικλείδα του εξοστρακισμού, Πβ. Αριστοτέλους *Πολιτ.*, 1302 b 15-21, 1308 b 16-19, ο οποίος καθιερώθηκε στην Αθήνα και το Άργος στη διάρκεια του πέμπτου αιώνα με την οποία ήταν δυνατή η απομάκρυνση του κινδύνου που προερχόταν από κάποιον ο οποίος γινόταν απειλητικός εξαιτίας της απόκτησης δύναμης, αποσιωπάται στον Τσάτσο. Βλ. σχετ. Ι. Ν. Καλογεράκος, «Οστρακίζειν τους υπερέχοντας: Υπεροχή πολιτών και η πόλις κατά τα Πολιτικά του Αριστοτέλη», στο *Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», εκδ. υπό του Καθηγητού Δ. Ν. Κούτρα, Αθήνα 1999, σ. 150-169 και - Καλογεράκος Ι., «Υπερβολή και ύπεροχή στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», *Φιλοσοφία*, 27-28 (1997-1998), σ. 166-190. Επίσης Τ. Πενταζοπούλου- Βαλαλά, «Η Δημοκρατία και η ευθύνη των πολιτικών κατά τον Αριστοτέλη», στο *Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι*

συλλογικών υποκειμένων πράξης αποτελεί μια ανάγκη της ιστορίας και τούτο ισχύει διότι, όπως ο ίδιος αριστοτελικά το ερμηνεύει, ενώ το άτομο είναι βραχύβιο και συνήθως το έργο του σταματά πριν ολοκληρωθεί, τα συλλογικά υποκείμενα μπορούν να συνεχίζουν επί γενεές τη δράση τους καθώς διαθέτουν τα χρονικά περιθώρια που είναι απαραίτητα για την ανάπτυξη αξιών και έργων πολιτισμού. *«Τα έθνη, τα οργανωμένα μάλιστα σε πολιτείες είναι γι' αυτό στενά συνδεδεμένα με τις διάφορες μορφές πολιτισμού που αναπτύχθηκαν στην ιστορία. Όπως η φύση βρίσκει στα γένη και στην πολυαίωνα εξέλιξή τους τρόπο να πραγματοποιήσει την εντελέχειά της, έτσι και η ιστορία βρίσκει στα έθνη, στις πολιτείες, στην οργανωμένη με την παράδοση παιδεία διαδοχή των γενεών, τρόπους να πραγματοποιήσει τον ύπατο σκοπό. Οι πολιτείες, τα έθνη είναι τα γένη, τα φυσικά είδη της ιστορίας»*³⁷⁴.

Εμφανής είναι στη σκέψη του Τσάτσου ο συγκερασμός των αριστοτελικών φιλοσοφικών θεωριών περί εντελέχειας και των ιδεαλιστικών θεωριών για την αξιολογική σημασία της ιστορίας και η ανάπλασή τους σε νέο σχήμα που, ωστόσο, πάντοτε συγκρατείται από τις ιδέες, όπως αυτές υλοποιούνται ως ύπατος σκοπός της ιστορίας. Την ιστορία θεωρεί ο Τσάτσος ως την εγγενή, την ενδεδειγμένη ζωτική δύναμη που κινεί τα έθνη τα οργανωμένα σε πολιτείες με σκοπό να πραγματοποιούν τον ύπατο σκοπό της. Ο Αριστοτέλης με τον όρο *εντελέχεια* δηλώνει τη μετάβαση της ύλης από την αδρανή στην ενεργό κατάσταση με την πρόσληψη μορφής (είδους), ενώ ο Τσάτσος θέλει την εγγενή δύναμη να ξεκινά από το κάθε άτομο που συγκροτεί την πολιτεία και οδεύει προς την τελείωση, στο *"οὐ ἔνεκα"*, που το ορίζει ως τον ύπατο σκοπό της ιστορίας. Στον Αριστοτέλη η φύση των όντων καθορίζεται από το τέλος, από το *"οὐ ἔνεκα"* γι' αυτό και το τέλος, το *"οὐ ἔνεκα"* είναι το βέλτιστο καθώς πραγματώνει τη φύση του, και είναι *«αὐτάρκες»*³⁷⁵. *"Ἡ δ' αὐτάρκεια καὶ τέλος καὶ βέλτιστον"*³⁷⁶. Επομένως *«η φύση των όντων (φυτών, ζώων και ανθρώπου) «είναι δυνατόν να κατανοηθεί, όταν προσέξουμε όχι μόνον το τι είναι το κάθε ον αλλά, αν θεωρήσουμε αυτό κάτω από την προοπτική των δυνατοτήτων του»*³⁷⁷. Βάσει των αριστοτελικών

επιδράσεις της», ό.π., σ. 171, και Χρήστος Τερέζης, «Μεταφυσική και Πολιτική στον Αριστοτέλη», στο *ίδιο*, σ. 413. Βλ. και Γ. Αναγνωστόπουλος, «Ο Αριστοτέλης περί του αγαθού και της πολιτικής ενότητας», στο Κ. Βουδούρη (επιμ.), *Αριστοτελική πολιτική φιλία, Ιωνία*, Αθήνα 1995, σ. 11-22.

³⁷⁴ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 62.

³⁷⁵ Αριστοτέλους *Περί ψυχής* 412a 27 κ. εξ. βλ. επίσης και Α. Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, «Η ανθρωπολογία στην αριστοτελική πολιτική διανόηση και η νεώτερη άποψη», *Πρακτικά Συνεδρίου, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον»*, εκδ. υπό του Καθηγητού Δ. Ν. Κούτρα, Αθήνα 1999.

³⁷⁶ Αριστοτέλους, *Πολιτικά* 1253a. βλ. επίσης :W.Kuhlmann., μτφ. Α. Ρεγκάκου., "Μ. Ι. Ε. Τ.", Αθήνα 1996. Βλ. επίσης Δ. Μούκανος, «Τα Καθ' αυτό αίτια των φύσει όντων». Αθήνα 1993.

³⁷⁷ Κ. Βουδούρης, «Η ανθρώπινη φύση και η γένεση της κοινωνίας» επιμ. Δ. Ζ. Ανδριόπουλος, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1997, σελ. 33.

θεωριών περί των δυνατοτήτων, αποδίδει ο Τσάτσος στα οργανωμένα έθνη, στις πολιτείες, την δυνατότητα πραγμάτωσης του “αὐτάρκους” και της πλήρωσης και τελείωσης. Άρα, φυσική ανάγκη αλλά και δυνατότητα είναι η πραγμάτωση του ύπατου σκοπού της ιστορίας. Το παράγωγο αυτής της διαδικασίας είναι τα έργα του πολιτισμού όπως αναπτύχθηκαν στην ιστορία. Κατά την άποψη του Τσάτσου αντίθετες ως προς τα ανωτέρω απόψεις που υποστηρίζουν την κατάλυση των πολιτειών και εμφανίζεται ως αναρχισμός, έμειναν στο περιθώριο της πολιτικής θεωρίας και ερευνάται μάλλον ως ένα *curiosum* (ασήμαντου ενδιαφέροντος) της πολιτικής επιστήμης³⁷⁸.

Την ανάγκη της συνύπαρξης των υποκειμένων της πράξης, δηλαδή πολλών ατόμων, θεωρεί ο Τσάτσος ότι αποτελεί ανάγκη για την εξέλιξη της ιστορίας της ανθρωπότητας. Επειδή οι ιδέες πραγματοποιούνται με ποικίλους τρόπους χρειάζεται και ποικιλία στις μορφές της πράξης. Και τούτο λόγω του ότι το πνεύμα εκτυλίσσεται διαλεκτικά με συνεχή δηλαδή σύγκρουση των αντίθετων λόγων και με τη σύνθεση των αντιθέτων. Προσβλέποντας σε μια οικουμενική συγκρότηση πολιτειών, όπου η διαφοροποίηση δεν αποτελεί πρόβλημα αλλά αντιθέτως στοιχείο που συμβάλει στην σφαίρα του πολιτισμού, θέλει την διαφοροποίηση όχι μόνο της υλικής εργασίας αλλά και της πνευματικής προσωπικότητας των ατόμων ως αναγκαίο όρο της πολιτείας³⁷⁹. Έχοντας κατά νουν ως απώτερο σκοπό την οικουμενική συγκρότηση των έλλογων όντων σημειώνει ότι ο διαφορισμός των υποκειμένων της πράξης προσλαμβάνει την μορφή του κλιμακωτού διαφορισμού στη συγκρότηση των υποκειμένων σε ομάδες όλο και ευρύτερες, έως ότου η συγκρότηση φθάσει να συμπεριλάβει όλα τα έλλογα όντα. Αλλά η κλιμακωτή σε χώρο και χρόνο διαφοροποίηση δεν έχει αναβαθμούς *a priori* καθορισμένους. «*Δύο μόνο ακραία σημεία είναι a priori δεδομένα, το άτομον ως έλλογον όν και το σύνολο των έλλογων όντων, η ανθρωπότητα*»³⁸⁰. Οι κοινοί σκοποί και τα κοινά νοήματα μιάς ποικιλίας ατόμων συγκροτούν την κοινωνία.

Σημαντικό και σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στη νοηματική με την ψυχολογική ενότητα των ατόμων κάνει ο Τσάτσος καθώς, όπως διατείνεται, το γνώρισμα της ψυχολογικής ενότητας έχουν τα έθνη, που όμως για τον ορισμό της κοινωνίας δεν πρέπει να ληφθεί υπόψη. «*Το γενικό γνώρισμα των κοινωνιών είναι η νοηματική ενότητα. Το σύνολο των πράξεων της κάθε κοινωνίας, επομένως, είναι και σύνολο νοημάτων και η ενότητα των πράξεων κατ' ανάγκη συνίσταται σ' ένα κοινό στοιχείο*

³⁷⁸ L. Nelson, *System der philosophischen Rechtslehre und Politik*, Volume VI. 1920 –Verlag der Neue Geist / Reinhold, Leipzig 1920, και στο διαδίκτυο <https://archive.org/details/systemderphiloso>.

³⁷⁹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 63.

³⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 65.

όλων των νοημάτων, σ'ένα δηλαδή κοινό νόημα»³⁸¹. Συμπερασματικά, στη σκέψη του Τσάτσου, η κοινωνία όπως και οι πράξεις και οι βουλήσεις των ατόμων που την απαρτίζουν δεν είναι απλά φυσικά φαινόμενα ενός εκάστου ατόμου αλλά ανήκουν στον μικτό κόσμο ιδέας και πράξης σηματοδοτούμενου από ένα κοινό νόημα, αυτό του ύπατου σκοπού της ιστορίας.

3. Η πολιτεία ως χώρος πραγμάτωσης των Ιδεών

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, πέρα από τη θεωρητική άποψη των πραγμάτων, ορίζει την πρακτική υλοποίηση των ιδεών στο σήμερα, στον υπαρκτό κόσμο. Θεωρεί πως η ιδέα της ελευθερίας υλοποιείται μέσα στην πολιτεία και μάλιστα μέσα στην ιδεατή πολιτεία.

Το απαραίτητο υπόβαθρο του ύπατου σκοπού, προκειμένου να πραγματώνεται η αξία της κοινωνικής ελευθερίας, μέσω της πραγμάτωσης όλων των κοινωνικών αξιών και παράλληλα η ιστορική συνέχεια, θεωρείται η οργάνωση της κοινωνικής συμβίωσης των ατόμων. Σύμφωνα με τις απόψεις του η Πολιτεία είναι ένα υποκείμενο ιστορικών πράξεων. Η πολιτεία, ως η εντελέστερη οργάνωση της κοινωνίας, είναι ανάγκη να συγκροτείται ως ο θεματοφύλακας της δημιουργικής προσωπικότητας. Τούτο σημαίνει ότι ο κάθε άνθρωπος, η κάθε ανθρώπινη προσωπικότητα είναι αχώριστη από το σκοπό της ιστορίας που για να κατοχυρωθεί ο κάθε άνθρωπος ως όργανο πραγματοποίησης των σκοπών της πρέπει να οργανωθεί κατά τρόπον ώστε να του διασφαλισθεί η ελευθερία πράξεων προς επίτευξη του ύπατου σκοπού. Έτσι η πολιτεία γίνεται χώρος όπου το άτομο απομακρύνεται από κάθε ανάξιο φορτίο και κάθε εμπόδιο παραμερίζεται, αυξάνοντας έτσι τη δύναμη σε δημιουργική και πνευματική ποιότητα³⁸². Τον στόχο αυτό, κατά τον Κων/νο Τσάτσο, μόνο μια **ιδεατή πολιτεία** μπορεί να τον πετύχει μεταβάλλοντας το άτομο σε μόριο ενός ιδεατού συνόλου διότι «η πολιτεία γίνεται η ίδια ζωή κατά λόγον και κάθε της μόριο θα κινείται αναγκαστικά κατά λόγον στην άριστη τοποθέτηση που μπορεί να βρεθεί γι' αυτό. Κατά λόγον ζωή όμως είναι η μέγιστη ελευθερία. Όποιος ζει κατά λόγον, ζει λυτρωμένος από ότι ανάξιο, πλούσιος απ' ότι άξιο»³⁸³. Αυτή η ελευθερία είναι ο και σκοπός της πολιτείας ως το απαραίτητο μέσον γι' αυτόν τον σκοπό.

³⁸¹ Στο ίδιο, σ. 66.

³⁸² Κ. Τσάτσος, *Ελληνική Πορεία, ό. π.*, σ. 142.

³⁸³ Στο ίδιο, σ. 143.

Η συγκρότηση όμως των ατόμων σε κοινωνίες γεννά την ανάγκη συμμόρφωσης σε κανόνες που ο πρακτικός λόγος επιβάλλει και αυτό προκύπτει από τη διαπίστωση ότι οι άνθρωποι δεν είναι ικανοί όλοι να επιβάλλουν πάντοτε στον εαυτό τους την ορθή συμπεριφορά και την αυτόβουλη συμμόρφωσή τους στους κανόνες τους αναγκαίους για την κοινωνική τάξη. Εκεί προτείνει ο Τσάτσος την «Πολιτεία» ως την πολιτική εκείνη εξουσία που, ανά τους αιώνες, επηρέασε την πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων. Ως Πολιτεία ο Τσάτσος χαρακτηρίζει την κοινωνική εκείνη ενότητα των ανθρώπων που συνδυάζει τρία χαρακτηριστικά:

«α) την με όλα τα μέσα επιβεβαίωση της συνειδητής υπόστασής της μέσα στο σύνολο της ανθρωπότητας σαν υποκειμένου πράξεων,

β) την επιβολή στο εσωτερικό της μιάς οργανωμένης τάξης που διέπει την δραστηριότητα τη δική της και των μελών της,

και γ) την, σε πιο προηγμένα στάδια, κατοχύρωση της πνευματικής καλλιέργειας των μελών της, δηλαδή την παιδεία τους»³⁸⁴.

Αλλά δεν δίνει προβάδισμα ούτε στην πολιτεία, αλλά ούτε στα άτομα. Και η πολιτεία και τα άτομα είναι αναγκαία και ισάξια εν όψει του ύπατου σκοπού της ιστορίας. Ακόμα και η απόλυτη τάξη, όπου δεν αφήνει απόλυτα ελεύθερες τις συνειδήσεις, αποκτά απόλυτη αξία καθώς πραγματοποιεί μια μορφή της ελευθερίας, αυτήν την κοινωνική ελευθερία, που είναι ένας τρόπος του ύπατου σκοπού. Μόνο υπό την έννοια ότι η ανθρώπινη ατομική συνείδηση είναι η άμεση πηγή δημιουργίας πνεύματος μπορεί να αναγνωρισθεί ένα πρωτείο στο άτομο αλλά και εδώ «χωρίς να λησμονείται ότι το πνεύμα αυτό, που δημιουργείται μέσα στην πολιτεία, δεν είναι πνεύμα ενός ατόμου, μιάς συνείδησης αλλά γέννημα πολύχρονης συλλογικής προσπάθειας, έκφραση μιάς παράδοσης που διαφυλάχθηκε από την πολιτεία, από την ιστορική συνέχεια μιάς οργανωμένης κοινωνίας ανθρώπων»³⁸⁵. Η σκέψη του είναι απόλυτα προσανατολισμένη στον ύπατο σκοπό, στο πνεύμα της ιστορίας που δεν επιτρέπει το παραμικρό λοξοδρόμημα και κατά την άποψή του υπάρχει ταυτότητα των τελικών σκοπών του ατόμου και της πολιτείας που είναι ύπατος σκοπός της πράξης και της ιστορίας. Ως τελικό σκοπό της πολιτείας ο Τσάτσος ορίζει τον πολιτισμό, ως αποτύπωση στα έργα του πολιτισμού την πορεία προς τον ύπατο σκοπό, και ορίζει την αληθινή πολιτεία ως πολιτεία

³⁸⁴ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 70-71.

³⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 73.

πολιτισμού και όχι πολιτεία δύναμης αλλά ούτε πολιτεία δικαίου. Η δύναμη και το δίκαιο είναι απλώς τα μέσα για να εδραιωθεί η πολιτιστική λειτουργία της πολιτείας.

Αλλά ο Τσάτσος, πέρα την ιδεαλιστική και μεταφυσική αντίληψη των πραγμάτων δεν ξεφεύγει ποτέ από την ρεαλιστική οπτική τους. Εκθέτοντας τις απόψεις του αυτές «δεν επιχειρεί την κατασκευή δογματικά μιάς ιδεατής πολιτείας κατά το παράδειγμα του Πλάτωνα»³⁸⁶. Πλαταίνοντας την οπτική και τη σκέψη του σημειώνει πως ύπατος σκοπός της ιστορίας πραγματοποιείται σε κάθε εποχή και σε κάθε γεωγραφικό χώρο κατά διάφορο τρόπο, ανάλογα με τις εκάστοτε επικρατούσες συνθήκες. Ως εκ τούτου προέχει η εξέταση των προϋποθέσεων εκείνων που θα συντελέσουν στην επίτευξη του ύπατου σκοπού. Η πολιτική είναι η τέχνη που αποβλέπει στην πραγματοποίησή του και ορίζει τους συγκεκριμένους κανόνες που καθορίζουν συγκεκριμένα πώς πρέπει να διαμορφωθεί η πράξη για να πραγματοποιήσει στην συγκεκριμένη περίπτωση τον ύπατο σκοπό.

Είναι φανερό ότι για να συνδεθεί ο ύπατος σκοπός με τη συγκεκριμένη πράξη πρέπει να εξειδικευθεί. Η εξειδίκευση αυτή γίνεται κλιμακωτά δια μέσου σειράς αναβαθμών. Δια μέσου πολλών αναβαθμών εξειδίκευσης φτάνουμε στον ειδικώτατο σκοπό, αυτόν που προσδιορίζει την πράξη. Ο ύπατος όμως σκοπός είναι η κατευθυντήρια αρχή, ένας γενικότατος κανόνας και από αυτόν εκπορεύονται κλιμακωτά οι κανόνες που ορίζουν το πρακτέο. Όλοι οι ενδιάμεσοι κανόνες έχουν κύρος και αξία διότι εκπορεύονται και εκφράζουν τον ίδιο ύπατο σκοπό, άσχετα τον τόπο ή το χρόνο τον οποίο πραγματοποιούνται. Έτσι η λογική σχέση του γενικού προς το ειδικό γίνεται τ ε λ ο λ ο γ ι κ ή σχέση μέσου και σκοπού.

Οι αναβαθμοί της σκέψης του Τσάτσου, στερεωμένοι με ρεαλισμό στην πράξη και προσβλέποντες στο σταθερό αμετακίνητο σημείο που είναι ο ύπατος σκοπός της ιστορίας, όπως ο ίδιος τον καθόρισε, συμπεριλαμβάνοντας στη εξέλιξη αυτή κάθε δρών άτομο, αποκτά την οικουμενική πανανθρώπινη θεώρηση και το καθολικό ανθρώπινο πνεύμα όπως αποκαλύπτεται κάθε φορά μέσα από κάθε λαό. Η πολιτική τάξη είναι η βασική προϋπόθεση στην πορεία αυτή. Η πολιτική τάξη επιτυγχάνεται με την λογική ενότητα όλων των κανόνων που την συγκροτούν. Την ενότητα αυτή, όπως γνωρίζει ο Τσάτσος, προγενέστεροι αλλά και

³⁸⁶ Γ. Κοντογιώργης, «Η έννοια και ο σκοπός της πολιτικής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, ό. π., σ. 443.

σύγχρονοί του στοχαστές³⁸⁷ έχουν τονίσει ως αναγκαία και επικαλείται τις θέσεις του Savigny ο οποίος για το ίδιο θέμα γράφει : *«Ότι ενεργεί σε κάθε χωριστά λαό, δεν είναι παρά το καθολικό ανθρώπινο πνεύμα που μέσα σε κάθε λαό αποκαλύπτεται υπό μιάν ειδική μορφή»*³⁸⁸. Άρα και το σύνολο των κανόνων, καθώς συνδέονται τελολογικά μεταξύ τους, θα πρέπει να αποτελούν μια ενότητα. Όπως παρατηρεί, στον καιρό του η ενότητα όμως αυτή δεν έχει ολοκληρωθεί παρά το ότι έχουν ολοκληρωθεί οι ενότητες των επί μέρους πολιτειών καθώς *κάθε πολιτείας το δίκαιο αποτελεί μιάν αδιάσπαστη τελολογική ενότητα*³⁸⁹.

Στο ερώτημα πώς πρέπει να διαμορφωθούν οι πράξεις των ανθρώπων ούτως ώστε να πραγματοποιούν κατά τον προσφορότερο δυνατό τρόπο τον ύπατο σκοπό, ο Τσάτσος αναφέρεται στην δύναμη της κρίσης η οποία είναι δύναμη η οποία κατασκευάζει τη γέφυρα που συνδέει την πραγματικότητα με τον ύπατο σκοπό. Η γέφυρα αυτή αναγκαία αποτελείται από αναβαθμούς, από μια σειρά ειδικότερων κανόνων που καταλήγουν στον συγκεκριμένο γεγονός. Για να στηθεί η γέφυρα αυτή, η δύναμη της κρίσης *αντλεί από δύο πηγές: από το νόημα του ύπατου σκοπού και την πραγματικότητα*. Ωστόσο η πραγματικότητα δεν είναι οι συνθήκες του παρόντος ξεκομμένες από κάθε γνώση και πείρα του παρελθόντος. Ο Τσάτσος θέλει την πολιτική δεοντολογία να αγκαλιάζει όλη την πείρα του παρελθόντος και τη γνώση της ιστορίας. Και ακόμα τη γνώση της ψυχολογίας των υποκειμένων που πράττουν καθώς και των κοινωνιών μέσα στις οποίες πρόκειται η πράξη να εξελιχθεί. Όλα αυτά τα στοιχεία και με κριτήριο πάντοτε τον ύπατο σκοπό, καθορίζουν προς ποια κατεύθυνση θα πρέπει ο πράτων να κινηθεί, καθορίζουν δηλαδή το δέ ο ν γενέσθαι. Τα όργανα της πράξης, τα άτομα έχουν χρέος να πραγματοποιούν τον ύπατο σκοπό κατά το μέτρο του δυνατού σε κάθε εποχή. *«Απάνω όμως από τα άτομα στέκει πάντα η πνευματική παράδοση της εποχής και της κοινωνίας που τα επηρεάζει στον τρόπο με τον οποίο εκφράζουν τον ύπατο σκοπό, ακόμη και στη σφαίρα της θεωρίας»*³⁹⁰.

Δεν διαφεύγει από τον Τσάτσο ούτε προς στιγμήν το γεγονός ότι οι ανθρώπινοι παράγοντες είναι αυτοί που δυσκολεύουν την πράξη την κατευθυνόμενη προς τον ύπατο σκοπό, καθώς δύο παράγοντες: α) η ατέλεια της ανθρώπινης φύσης και β) οι εγωιστικές παρορμήσεις των

³⁸⁷ K. Fichte, *Grundzuge des gegenwartigen Zeitalters* (1806), Herz, R. I. Th. Dr., Nouvelle Serie (1939) τ. I., σελ. 276 κ.ε., και σελ. 271, Voegelinian, εν R.Th.Dr. σελ. 63 και ε. και K. Δεσποτόπουλου, *Φιλοσοφία του Δικαίου* (1953).

³⁸⁸ Savigny, «System des heutigen rumischen Rechts», 1840, I, σελ. 1.20, υποσημείωση στο K. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π., σ. 78*.

³⁸⁹ K. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π., σ. 80*.

³⁹⁰ Στο ίδιο., σ. 83.

ατόμων είναι αυτοί που δρουν μέσα στον κόσμο της ιστορίας. Τα δύο αυτά καθιστούν αδύνατη την κοινωνική τάξη, την οποία θα εξασφάλιζε η εξ υποκειμένου ελευθερία των ατόμων καθώς επίσης και η ποικιλότητα των ατόμων και κατά συνέπεια των ατομικών κρίσεων και των ποικίλων τρόπων εξειδίκευσης του ύπατου σκοπού. Όμως ο διαφορισμός και η ποικιλότητα αυτή των ατόμων κατά τον Τσάτσο δεν είναι παράγοντες μη αναστρέψιμοι. Μέσα στην πολιτεία, με την ίδια την κοινωνική συμβίωση, την παιδεία και το ρυθμό που η πολιτεία ορίζει, το άτομο μπορεί να καταστεί πηγή δημιουργικής δύναμης και δημιουργική μονάδα. Ως συνέπεια αυτού δομείται η ιδεατή πολιτεία ως η τέλεια εναρμόνιση ατόμου και πολιτείας, ατομικότητας και ολότητας. Εκεί το άτομο παρά του ότι ολοκληρωτικά απορροφάται, δεν θυσιάζεται, δεν μειώνεται, αντίθετα βρίσκει μέσα στην πολιτεία, τη σωστή θέση από όπου μπορεί να πάρει τη μεγαλύτερη του ανάπτυξη. Ως «*πολιτικό όν*» ο άνθρωπος μόνον μέσα στην κοινωνία και μάλιστα στην εντελέστερη μορφή της –την *Πολιτεία*– μπορεί να ολοκληρώσει τον εαυτό του και να παράξει έργα πολιτισμού.

4. Η πολιτική εξουσία

Προκειμένου να επιτευχθεί η κοινωνική τάξη που θα επιτρέπει στα άτομα να πράττουν ελεύθερα και όσο ο άνθρωπος θα είναι μια σχετικά ελεύθερη και παράλληλα σχετικά αιχμάλωτη της ύλης ύπαρξη, που αγωνίζεται να πλησιάσει στην ελευθερία, επιβάλλεται, κατά την άποψη του Τσάτσο, η ύπαρξη υπερατομικών οργάνων εξειδίκευσης του ύπατου σκοπού, το οποίο θα κρίνει κάθε φορά ποια εξειδίκευση είναι η ορθή. Η πλατωνική οπτική καθοδηγεί την σκέψη του καθώς διατείνεται : «*Χάρη σ' αυτήν την α δ ή ρ ι τ η ανάγκη της καθ' υποκείμενον ενότητας της εξειδίκευσης, που χωρίς αυτήν είναι αδύνατη η πρόσφορη πραγμάτωση του ύπατου σκοπού, θεωρείται ότι εκφράζει τον πρακτικό λόγο αποκλειστικά η πολιτική εξουσία*»³⁹¹. Η πολιτική εξουσία ως όργανο εξειδίκευσης του ύπατου σκοπού, πέρα και πάνω από το άτομο πρέπει να θεσπίζει τους κανόνες ως προς την οργάνωση της κοινωνικής δραστηριότητας. Και υπό την έννοια αυτή ορθό δίκαιο είναι μόνο το θετικό δίκαιο³⁹². Η πολιτική εξουσία είναι ωστόσο δεσμευμένη από τον ύπατο σκοπό και βαρύνεται από το χρέος να διατυπώνει τους κανόνες κατά τρόπον ώστε να είναι ορθές οι εξειδικεύσεις

³⁹¹ Κ. Τσάτσο, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 84.

³⁹² Πλάτωνος *Νόμοι*, 875^α, Κεφ. Γ παρ. 5. Την ανάγκη να εξειδικεύεται ο ύπατος σκοπός μόνο από την πολιτική εξουσία-κι αυτό ακριβώς σημαίνει η θετικότητα του δικαίου- υποστηρίζει ήδη ο Θωμάς Ακινιάτης: *Summa Theologica* II, 1, XC art III. (Υποσημείωση στο Κ. Τσάτσο, *Πολιτική*, σ. 85.)

του ύπατου σκοπού. Ο ύπατος σκοπός, όπως ο Τσάτσος τον έχει καθορίσει –να περικλείνει το σύνολο των ιδεών και των πολιτιστικών αξιών πέρα από τον χρόνο και την εποχή– έχει τον κυρίαρχο και απόλυτο κατευθυντήριο ρόλο του απόλυτου αγαθού, ωσάν του θείου νόμου προς τον οποίο τα άτομα πρέπει να καταφάσκουν και κατά συνέπειαν και η πολιτική εξουσία. Και τούτο, όχι ως επιταγή η οποία πρέπει από χρέος ή καθήκον να πραγματοποιηθεί. Αλλά ως ελεύθερη κατάφαση νοός και πνεύματος.

Η ευθύνη την οποία αποδίδει στην πολιτική εξουσία για την διατύπωση των κανόνων και των νόμων ίσταται εκτός και πάνω από τα άτομα. Επικαλούμενος τον Πλάτωνα αναφέρει: *«Το μέγιστον αγαθόν, το αντίστοιχο του ύπατου σκοπού, πρέπει να στοχάζεται ο νομοθέτης θέτοντας τους νόμους λέγει ο Πλάτων. Αυτό εξειδικεύοντας ερευνά “τί ποτε τὸ μέγιστον ἀγαθὸν ἔχομεν εἰπεῖν εἰς πόλεως κατασκευήν, οὗ δεῖ στοχαζόμενον τὸν νομοθέτην τιθέναι τοὺς νόμους”.* Το δίκαιο για μας μένει μια μορφή του πρακτικού λόγου και είναι εξαρτημένο από την ιδέα του ύπατου σκοπού. Είναι έκφραση μιάς απόλυτης αξίας και αναφέρεται σ’ αυτήν»³⁹³. Συγγενική και ακολουθητική της σκέψης των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων είναι η σκέψη του Τσάτσου, όπου ο Λόγος είναι η Αρχή³⁹⁴.

Αποδίδοντας όμως στην πολιτική εξουσία την αρμοδιότητα εξειδίκευσης του ύπατου σκοπού κατά τρόπον αποκλειστικό, επιβάλλεται κατά συνέπεια για λόγους σκοπιμότητας να υποτάσσεται σ’ αυτήν το άτομο, να θυσιάζει δηλαδή την ηθική του αυτονομία στην ετερονομία της πολιτείας και την προσωπική του κρίση στον κανόνα της πολιτικής εξουσίας³⁹⁵. Η ανάγκη θέσπισης κανόνων από την πολιτική εξουσία ανακύπτει στην ιστορική πραγματικότητα, στον κόσμο της σχετικότητας. *«Διότι σε μια ιδεατή πολιτεία, όπου όλα θα γινότανε κατά λόγον από όλους η πρόβλεψη θα ήταν δυνατή και χωρίς γενικού και πάγιους ορισμούς. Σε μια τέτοια πολιτεία την εξουσία πανταχού παρόντες θα ασκούσαν άνδρες βασιλικοί, δηλαδή ο ενανθρωπισμένος λόγος, κρίνοντας ad hoc legibus soluti κάθε πρόβλημα,[...]. Αλλά στην*

³⁹³ Κ. Τσάτσου, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 86.

³⁹⁴ Στον Ηράκλειτο ο Λόγος αποτελεί, την *ύστατη* «ρυθμιστική αρχή της πραγματικότητας», τον «αιώνιο κοσμικό και ηθικό νόμο που διέπει τα πάντα με μέτρο και τάξη». Ο Θεός και άνθρωπος βρίσκονται εντός μιας σχέσης στην οποία δεσπόζει η αντίθεση θείου και ανθρώπινου Βλ. Κ. Αζελός, «Ο Ηράκλειτος και η φιλοσοφία», εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976. Σύμφωνα με τον Αζελό, (σ. 139) *«στον Ηράκλειτο Λόγος και Θεός είναι οι αρμοί του Σύμπαντος, οι οποίοι ενώνονται αλλά δεν ταυτίζονται και λειτουργούν αρμονικά μέσα στους κόλπους της ενιαίας και μοναδικής θεότητας και είναι ταυτόχρονα παρόντες στην ανθρώπινη σκέψη. Επίσης ο μοναδικός αυτός θεός αποτελεί το βασικό θεμέλιο κάθε νόμου. Τόσο ο ανθρώπινος, όσο και ο φυσικός νόμος πρέπει να έχουν ως πρότυπο το θεϊκό»*

³⁹⁵ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 87.

ιστορική πραγματικότητα κατ'ανάγκην καταφεύγομε στη λύση κατά την οποία εξουσιαστές κυβερνούν όχι πιά “μετά αρετής και επιστήμης” , όπως οι βασιλικοί άνδρες, αλλά “μετά δόξης” και “κατά νόμους”.[...] “το παρά τους νόμους μηδέν μηδένα ποιείν”³⁹⁶. Αυτό επιτάσσει ο Πλάτων, που πρώτος και περισσότερο από κάθε άλλον συνέλαβε τα μειονεκτήματα των γενικών ορισμών»³⁹⁷.

Η Νομική επιστήμη, την οποία εσπούδασε και υπηρέτησε ο Τσάτσος, γίνεται το εργαλείο που θεσπίζει τους κανόνες και τις επιταγές της πολιτικής εξουσίας προκειμένου να επιτύχει την εξειδίκευση του ύπατου σκοπού της πράξης με το ονομαζόμενο θετικό δίκαιο. Το θετικό δίκαιο ως επιταγή που θεμελιώνεται στον ύπατο σκοπό. Όμως ούτε στιγμή δεν του διαφεύγει η πρακτική αξία του δικαίου. Διότι, όπως αναφέρει, νόημα και επομένως αξία έχει η κάθε επιταγή, ο κάθε κανόνας, όταν έχει και τη δυνατότητα να διαμορφώνει την πραγματικότητα. Η δυνατότητα της επιβολής του δικαίου πηγάζει όχι από την δύναμη που το επιβάλλει, δηλαδή από την πολιτική εξουσία. «Δίκαιο είναι ότι αποτελεί εξειδίκευση του ύπατου σκοπού και δεν θεμελιώνεται στην δύναμη, ούτε και ταυτίζεται με αυτήν. Θεμελιώνεται μόνον στην ιδέα»³⁹⁸.

Ο Τσάτσος γνώστης όλων των θεωριών περί δικαίου δεν συντάσσεται απόλυτα με καμία άποψη. Προβαίνει σε κριτική των απόψεων του Henkel³⁹⁹, ο οποίος θεμελιώνει το δίκαιο στη δύναμη και το ταυτίζει με αυτήν, στη θεωρία του Hobbes⁴⁰⁰ ο οποίος ταυτίζει το δίκαιο με τη δύναμη, στη θέση του Spinoza⁴⁰¹ που ταυτίζει το δίκαιο με τη δύναμη της φύσης και τους κανόνες του φυσικού δικαίου με τους κανόνες της φύσης, καθώς θεωρεί ότι οι απόψεις αυτές είχαν ήδη εμφανιστεί στους αρχαίους σοφιστές. Διαφωνεί με θεωρίες που θεμελιώνουν το δίκαιο σε μια συμφωνία ως προϊόν ανάγκης, όπως στον Hobbes. Αναφέρεται στις θεωρίες που πρόβαλλαν σοφιστές με πρώτο τον Λυκόφωνα που έβλεπε το δίκαιο ως συνθήκη αλλά και στον Επίκουρο ο οποίος βλέπει το νόμο σαν «σ ύ μ β ο λ ο ν ζυμφέροντος»⁴⁰² και καταλήγει στην άποψη ότι το δίκαιο δεν είναι παρά εξειδίκευση του ύπατου σκοπού το οποίο συγκροτείται από κανόνες που έχουν τελολογική συγκρότηση. Έτσι η κάθε πολιτική εξουσία δεν αφήνεται ασύδοτη στην διαμόρφωση των νόμων και των κανόνων. Αλλά οφείλει να

³⁹⁶ Πλάτων, *Πολιτικός* 297 ε.

³⁹⁷ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό.π.*, σ. 90-91.

³⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 94.

³⁹⁹ Henkel, *Einführung in die Rechtsphilosophie* (1961), σ. 299.

⁴⁰⁰ Hobbes, *Leviathan* XVII.

⁴⁰¹ Spinoza, *Tractatus politicus*, II, 4.

⁴⁰² Διογένης. Λαέρτιος X, 1, παρ. 150.

οργανώσει και να ρυθμίσει τις πράξεις των ατόμων που υπάγονται σ' αυτήν σε τρόπον ώστε κάθε πράξη να καθίσταται το προσφορότερο μέσο του ύπατου σκοπού. Αυτό είναι το ορθό δίκαιο, το οποίο ονομάζεται και φυσικό δίκαιο, με μεταβλητό κάθε φορά περιεχόμενο. Αλλά παράλληλα ο πρακτικός λόγος πρέπει να εξειδικεύεται και στη συνείδηση του κάθε ανθρώπου που πράττει αλλά και στα κοινωνικά σύνολα που είναι υποκείμενα πράξης. Εργαλείο για τον συσχετισμό του σκοπού της πολιτείας, με φορέα την πολιτική εξουσία και την ατομική συνείδηση είναι για τον Τσάτσο η παιδεία.

Για το ίδιο θέμα, και με ματιά που εποπτεύει την ιστορία συνολικά τόσο χρονικά όσο και σε επίπεδο εθνικών και θρησκευτικών συγκρούσεων, γράφει: *«Πολύ συχνά παρουσιάσθηκαν στην ιστορία αντιθέσεις μεταξύ μιας καθαρά πολιτικής κοινωνίας και μιάς θρησκευτικής κοινωνίας που είναι όμως ταυτόχρονα και μια ιδιότυπη πολιτική κοινωνία. Τέτοια ήταν η αντίθεση στον μεσαίωνα του Πάπα και των γερμανών Αυτοκρατόρων. Αντίθετα οι συγκρούσεις του ισραηλιτικού έθνους με διάφορες πολιτείες ήταν συγκρούσεις μιάς καθαρά θρησκευτικής κοινωνίας προς πολιτικές κοινωνίες. Το έθνος του Ισραήλ είχε ως κυρίαρχο στοιχείο, στους αιώνες της διασποράς, τη θρησκεία και τους νόμους που πηγάζουν από αυτήν»*⁴⁰³. Στην περίπτωση σύγκρουσης των κοινωνιών το κριτήριο της επικράτησης μιάς εξουσίας δεν θα πρέπει να είναι οιοδήποτε άλλο συμφέρον ει μη μόνον ο ύπατος σκοπός. Αλλά και στις συγκρούσεις και στις διαμάχες της διεθνούς πολιτικής τάξης το πρόβλημα κάθε φορά θέλει ο Τσάτσο να λύνεται πάντοτε με κριτήριο τον ύπατο σκοπό. Δεν δικαιώνει ούτε την θρησκευτική ούτε την πολιτική εξουσία αλλά εκείνη που κατά τον προσφορότερο τρόπο εξειδικεύει τον ύπατο σκοπό. Στις συγκρούσεις, δε, μεταξύ των πολιτειών, ρυθμιστής πρέπει να είναι η πολιτική εξουσία της πολιτείας των πολιτειών, της υπερπολιτείας, όπως περαιτέρω θα προταθεί από τον Τσάτσο.

5. Η πολιτεία ως υποκείμενο πράξεων και επιδίωξης αγαθών

Στη σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου διαφαίνεται καθαρά η προσπάθεια φιλοσοφικής και επιστημονικής θεμελίωσης μιάς ενιαίας πανανθρώπινης πολιτικής, καθώς τον ύπατο σκοπό της ιστορίας δεν τον επιδιώκει μόνο μία αλλά πολλές πολιτικές κοινωνίες. **Η ανθρωπότητα ως μια ενότητα** ορίζεται ως σκοπός και ο σκοπός της ανθρωπότητας είναι ο ίδιος με τον

⁴⁰³ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 111.

σκοπό κάθε πολιτείας και ίδιος με τον σκοπό κάθε ατόμου⁴⁰⁴. Είναι ο ύπατος σκοπός όπως κατά τα ανωτέρω τον έχει ορίσει και συνάδουν με την πλατωνική διατύπωση⁴⁰⁵. Ωστόσο η ιδέα αυτή δεν είναι μια μεταφυσική πίστη, μια ιδέα μη πραγματοποιήσιμη στον παρόντα κόσμο. Η επιστημονική αντίληψη της πολιτικής της οποίας γίνεται υπέρμαχος, στηρίζεται σε μίαν αυστηρά επεξεργασμένη εκδοχή του παγκόσμιου, πανανθρώπινου, ύπατου σκοπού της ιστορίας. Στα πλαίσια αυτής της εκδοχής ο Τσάτσος θεμελιώνει μια νέα αντίληψη για την ιδεατή παγκόσμια πολιτεία, εδραιωμένη επάνω στη θεωρία των ιδεών.

Τον ύπατο σκοπό της ιστορίας θέτει εξ αρχής ο Τσάτσος ως σκοπό της ανθρωπότητας ως ενότητας αλλά και ως σκοπό κάθε πολιτείας και σκοπό κάθε ατόμου. Η σκέψη του ακολουθεί τον εξής συλλογισμό: Όλα τα υποκείμενα της πράξης θα έπρεπε να πραγματοποιήσουν τις ανώτατες αξίες και τις ιδέες που συγκροτούν τον ύπατο σκοπό στην ολότητά του. Η πολιτεία, συγκροτούμενη από σύνολο ατόμων, αυτό το οποίο πραγματοποιεί άμεσα είναι κυρίως η αξία της κοινωνικής ελευθερίας. Έμμεσα όμως, μέσω της κοινωνικής οργάνωσης και της ιστορικής συνέχειας, η πολιτεία, προάγει όλες τις αξίες του πολιτισμού χωρίς ωστόσο να μεταβάλλει την αρχή ότι τα άτομα αποβλέπουν στον ύπατο σκοπό. Διαφωνεί με την άποψη του Machiavelli που θέλει την πολιτεία ως αυτοσκοπό⁴⁰⁶ αλλά και με την άποψη του Hegel που θέλει την πολιτεία την ίδια ως πραγμάτωση του ύπατου σκοπού⁴⁰⁷ και ορίζει την πολιτεία κατά τα ακόλουθα : *«ένα υποκείμενο ιστορικών πράξεων είναι η πολιτεία, το σπουδαιότερο, που, πραγματοποιώντας την κοινωνική ελευθερία, γίνεται το απαραίτητο υπόβαθρο για την πραγμάτωση όλων των πολιτιστικών αξιών, δηλαδή του ύπατου σκοπού της ιστορίας»*⁴⁰⁸. Ο ίδιος θεωρεί ότι αποτελεί αποφασιστικό σημείο για κάθε πολιτική θεωρία ο προσδιορισμός του σκοπού της πολιτείας διότι πιστεύει ότι είναι η αρχή και η κατάληξή της. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Όποια κι αν είναι η ιδέα της πολιτείας στηρίζεται τελικά στην πρώτη πηγή της ζωής, στον σκοπό κάθε άλλου σκοπού, στην ενωτική αρχή του παντός, στο αγαθό. Και της πράξης και της θεωρίας, της ψυχής σε κάθε της όψη, έσχατος σκοπός είναι το*

⁴⁰⁴T. Aquinatis, *De regimine Principis* I, 14. Κατά την θωμιστική φιλοσοφία σκοπός της κάθε πολιτείας είναι η διασφάλιση του κοινού αγαθού.

⁴⁰⁵ Πλάτωνος, *Νόμοι* Α; , 630 c και 631 d-I και ιδίως 962 α-ε και 965 β.

⁴⁰⁶N. Machiavelli, *Ο Ηγεμόνας*, εκδ. Πατάκη, μετφ. Μ. Κασιωτάκη, Αθήνα 2012. Ο ίδιος ο Τσάτσος ομολογεί πώς διαφωνεί με την κοσμοθεωρητική αφετηρία του Machiavelli, γεγονός που γίνεται ολοφάνερο στο έργο του *Πολιτική* (σ. 336).

⁴⁰⁷ F. Hegel, *Philosophie der Geschichte* (*Φιλοσοφία της Ιστορίας*) μετφ. Αχ. Βαγενάς, εκδόσεις Αναγνωστίδη, 1970.

⁴⁰⁸ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό, π.*, σ. 114-115.

αγαθό»⁴⁰⁹. Το κοινό αγαθό και η διασφάλισή του συνιστούν τον κεντρικό σκοπό της κάθε πολιτείας.

Αναλύοντας την *Πολιτεία* του Πλάτωνος⁴¹⁰ και θεμελιώνοντας τις προσωπικές του θέσεις πάνω στις πλατωνικές αντιλήψεις περί πολιτείας, συνδέει την ανθρώπινη ψυχή με την πολιτεία, θέτοντας ως έσχατο σκοπό το αγαθό. Για να μπορέσει όμως η ψυχή να πλησιάσει το αγαθό πρέπει να φθάσει στην ολοκλήρωσή της, η οποία κατορθώνεται όταν άρτια εκπληρωθεί κάθε της δύναμη. Η εκπλήρωση σημαίνει απόκτηση της κατ' εξοχήν αρετής, δηλαδή της **Δικαιοσύνης**. Κατά τον Πλάτωνα τρεις είναι οι ψυχικές δυνάμεις, οι ψυχικές λειτουργίες: α) το λογικό, β) το θυμικό και γ) το επιθυμητικό, στις οποίες αντιστοιχούν η σοφία, η ανδρεία και η σωφροσύνη. Η δύναμη η οποία τις εναρμονίζει και τους δίνει την ενότητα, τις κάνει δηλαδή αρετές μίας και της ίδιας ψυχής, είναι η αρετή των αρετών, η Δικαιοσύνη. Η αρετή της Δικαιοσύνης είναι η πρώτη αρχή της πλατωνικής ηθικής⁴¹¹. Η Δικαιοσύνη για να επιτευχθεί ως στόχος πρέπει το άτομο να ολοκληρωθεί. Η ολοκλήρωση επιτυγχάνεται όπου υπάρχει μια κοινωνία ανθρώπων που αμοιβαία συμπληρώνουν ο ένας του άλλου τις ατέλειες της φυσικής τους υπόστασης. Η **Δικαιοσύνη** εστιάζεται ως το κατ' εξοχήν ζητούμενο από την πολιτεία καθώς είναι αρχή και μέθοδος για τη ζωή της πολιτείας της οποίας αποστολή είναι να φέρει στην κοινωνία των ανθρώπων την ίδια εσωτερική τάξη και αρμονία που η δικαιοσύνη ως αρετή φέρνει στην ανθρώπινη ψυχή. Διότι μόνον μέσα σε μια δίκαιη πολιτεία μπορούν να πραγματοποιηθούν όλες οι αρετές του ατόμου και όλες οι αξίες του πολιτισμού.

Η οργανωμένη πολιτεία κατά τον Τσάτσο είναι όπως η ανθρώπινη προσωπικότητα. «*Η πολιτεία, η άρτια κοινωνία, είναι σαν το άτομο, προσωπικότητα. Οι ίδιες αρχές που διέπουν τις πράξεις του ατόμου θα ισχύσουν και για τη ζωή της πολιτείας. Ό,τι ισχύει για την ατομική ψυχή ισχύει και για την μεγάλη ψυχή που είναι η πολιτεία*»⁴¹². Η Πολιτεία είναι ένα ζωντανό στοιχείο, μία παλλόμενη ψυχή, ένα σύστημα από λειτουργίες και δεν διαφέρει από το άτομο, που είναι οργανικό σύστημα από φυσικές και ψυχικές λειτουργίες. Υφίσταται δηλαδή ένας απαρέγκλιτος παραλληλισμός ανθρώπου και πολιτείας, ανθρώπινης ενότητας και

⁴⁰⁹ Κ. Τσάτσο, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σ. 129.

⁴¹⁰ Στο ίδιο, σ. 128-175. Για τη Δικαιοσύνη στον Πλάτωνα βλ. J. M. Cooper, J. M. *Reason and Emotion*. Princeton, 1999 και T. Irwin, *Plato's Ethics*, New York, Oxford, 1995.

⁴¹¹ Πλάτωνος *Πολιτεία* και ειδικότερα στο χωρίο 425c-445e,

⁴¹² Κ. Τσάτσο, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σελ. 131.

πολιτειακής ενότητας. Οι αρετές των ανθρωπίνων πράξεων είναι και πολιτικές και κοινωνικές αρετές καθώς κρίνονται μέσα στο πλαίσιο της κοινωνίας.

Κατά τον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο ωστόσο, η Δικαιοσύνη στον Πλάτωνα ως ηθική αρετή, και στην *Πολιτεία* αλλά πολύ περισσότερο στον *Πολιτικό* ή στους *Νόμους*, «δέν έχει τήν άφέλεια τής άμετρης αύτης αισιοδοξίας»⁴¹³. Αλλά και από την αριστοτελική πλευρά, συνεχίζει ο Δεσποτόπουλος, επικαλούμενος τα *Πολιτικά*, όπου ο Αριστοτέλης αναφέρει: «ώσπερ γάρ και τελεωθείς βέλτιστον των ζώων άνθρωπος έστιν, ούτω και χωρισθείς νόμου τε και δίκης χείριστον πάντων χαλεπωτάτη γάρ άδικία έχουσα όπλα»⁴¹⁴ είναι απαραίτητοι οι νόμοι, καθώς, ο άνθρωπος μόνος από τα ζώα έχει όπλα, κινδυνεύει να γίνει το πιά κακούργο ζώο, άν δεν υποτάσσεται σε νόμους και δεν διέπεται από το δίκαιο. Διότι, όπως ο Αριστοτέλης αποσαφηνίζει στο ίδιο χωρίο ή *δικαιοσύνη πολιτικών ή γάρ δίκη πολιτικής κοινωνίας τάξις έστιν*, δηλαδή, η δικαιοσύνη δεν λειτουργεί ως ηθική απλώς αρετή, αλλά είναι συνυφασμένη με την πολιτεία, μάλιστα είναι η συντακτική τής πολιτικής κοινωνίας λειτουργία, η συντονιστική της συμπεριφοράς των ανθρώπων. Πρεσβεύει, άρα, κατά τον Δεσποτόπουλο ο Αριστοτέλης, ότι όρος και χώρος της αναγωγής του ανθρώπου στην αρετή, προς ευδαιμονία του άλλωστε, είναι η ανθρώπινη κοινωνία, η συνταγμένη πολιτικά με απαραίτητη συμβολή τού θετικού δικαίου. Η κρίσιμη αυτή αποστολή τού θετικού δικαίου, να οργανώνει δηλαδή την πολιτική κοινωνία, όχι μόνον για το «ζήν» αλλά και το «ευ ζήν» των ανθρώπων, είναι απαραίτητη προϋπόθεση και αναδεικνύει την κρίσιμη σημασία της πολιτικής. Στο σημείο αυτό ότι ο Τσάτσος ακολουθεί αντίστροφη πορεία σκέψης. Δηλαδή η Δικαιοσύνη, αφού επιτευχθεί σε κάθε άτομο χωριστά ως επιστέγασμα των αρετών του, δεν έχει ανάγκη από την επιβολή κανενός έξωθεν ή άνωθεν Δικαίου για τη λειτουργία της πολιτείας. Ο κάθε πολίτης, ως το οργανικό αλλά και συνεκτικό στοιχείο της κάθε πολιτείας, καλλιεργώντας τις αρετές της σοφίας, της ανδρείας και της σωφροσύνης, κατακτά τη Δικαιοσύνη η οποία ως ιδέα απόλυτη δεν έχει χρεία κανενός άλλου δικαίου.

⁴¹³ Κ. Δεσποτόπουλος, «Η Δικαιοσύνη και το σύστημα του Δικαίου», Ομιλία την οποία εκφώνησε προσκεκλημένος του Δικηγορικού Συλλόγου Αγρινίου το έτος 1986, επ' ευκαιρία της συμπληρώσεως τότε 50 ετών από την ίδρυση του Πρωτοδικείου Αγρινίου.

⁴¹⁴ Αριστοτέλους, *Πολιτικά* 1, 1252b27-1254a 19.

6. Η Πολιτεία ως συλλογικό όργανο πραγμάτωσης του ύπατου σκοπού

Αποφασιστικό σημείο κάθε πολιτικής θεωρίας, κατά τον Τσάτσο, είναι ο προσδιορισμός του σκοπού της πολιτείας τον οποίο θεωρεί ως σημείο αποφασιστικό κάθε πολιτικής θεωρίας, ως αρχή και κατάληξή της. Στη σκέψη του ο πρώτος σκοπός της πολιτείας είναι ο ύπατος σκοπός, δηλαδή η καλλιέργεια όλων των αξιών της ζωής, που έχει πρώτη και κύρια πηγή την ανθρώπινη δημιουργική δύναμη. Γι' αυτό θέτει τον άνθρωπο στο επίκεντρο της πολιτείας, ως την πηγή και την κινητήριο δύναμή της. Ως εκ τούτου, αποφαίνεται ο Τσάτσος «τον άνθρωπο οφείλει πρώτα η πολιτεία να θεραπεύσει όχι για να τον κάνει ευδαιμονέστερο αλλά για να τον μεταβάλει σε σκεύος του ύπατου σκοπού, σε δημιουργό έργων πολιτισμού»⁴¹⁵. Με βάση αυτήν την προοπτική θα ρυθμιστεί και η δημιουργικότητα, δηλαδή το πρακτέο, μέσα στην πολιτεία .

Η πολιτεία οφείλει να εξασφαλίσει την εύρυθμη λειτουργία της ρυθμίζοντας τις σχέσεις των ατόμων κατά τρόπον ώστε να υψωθούν και να καταστούν ικανά να εκπληρώσουν τον ύπατο σκοπό με τη δημιουργία έργων πολιτισμού. Η πολιτεία θα αποτελέσει το αναγκαίο πλαίσιο για αυτή τη δημιουργία. Η ορθή ρύθμιση της κοινωνικής δραστηριότητας θα πρέπει να διέπεται από δύο στόχους : από την ιδέα της δημιουργικότητας του συνόλου και από την ιδέα της δημιουργικότητας του ατόμου. Να υφίσταται δηλαδή σχέση ρύθμισης των σχέσεων των καθ' έκαστον υποκειμένων αλλά και των σχέσεων των ατόμων προς τα άλλα άτομα. Να διέπεται δηλαδή η σχέση των ατόμων από την ιδέα της Δικαιοσύνης.

Επί του πρακτέου, μέσα στα πλαίσια της πολιτείας ο Τσάτσος ερευνά τη δημιουργικότητα και την δικαιοσύνη τις οποίες επισημαίνει ως τις βασικές αρχές που συνιστούν την αποστολή της κάθε πολιτείας. Και τούτο διότι η δημιουργικότητα του συνόλου υπαγορεύεται από τον ύπατο σκοπό θεωρούμενη από την αντικειμενική σκοπιά των πραγμάτων και η δικαιοσύνη όταν θεωρείται από την υποκειμενική πλευρά της δημιουργικότητας του κάθε ατόμου. Η πολιτεία οφείλει να γίνει το πλέον κατάλληλο πλαίσιο γι' αυτήν την δημιουργικότητα αφού εκεί το άτομο αισθάνεται ασφαλές. Η ασφάλεια αυτή, καθώς η ιστορία διδάσκει, δίνει τη δυνατότητα στο άτομο να αντλεί δυνάμεις καθώς γίνεται, το πλαίσιο, ο θεματοφύλακας της συνέχειας της παράδοσης, των πνευματικών αγαθών που ως θησαυρός κληρονομείται από τις περασμένες γενιές. Στο πλαίσιο αυτό τα άτομα γίνονται δημιουργοί πράξεων που

⁴¹⁵ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 120.

υπερβαίνουν τις δυνάμεις τους, δρουν και πράττουν πλέον ως σύνολο. Και επειδή ο σκοπός της ιστορίας πραγματοποιείται όχι από άτομα αλλά από σύνολα και μάλιστα από το σύνολο της κοινωνίας, έχει χρέος η πολιτεία να οργανώνει την ομαδική δραστηριότητα και να αποφασίζει κάθε φορά πότε και πώς θα θυσιάζεται η ατομική δράση στο όνομα του συνόλου της πολιτικής κοινωνίας. Η επιδίωξη και η ανάπτυξη της μεγαλύτερης δημιουργικότητας του ατόμου και του συνόλου καθίσταται κύριο και πρώτο μέλημα της πολιτείας.

Χρέος της πολιτείας είναι «ο συντονισμός των πράξεων κατά τρόπον ώστε η δραστηριότητα του ενός να βοηθά την δραστηριότητα και δημιουργικότητα του άλλου»⁴¹⁶. Τίθεται άρα ως μέλημα η ορθή τοποθέτηση του κάθε ατόμου μέσα στο σύνολο, η θέση δηλαδή που του αρμόζει. Η ορθή τοποθέτηση θεωρείται και δίκαιη τοποθέτηση. Ο Τσάτσος δεν αφίσταται της πλατωνικής άποψης ότι δικαιοσύνη είναι «τὰ ἑαυτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν»⁴¹⁷ και θέλει την πολιτική εξουσία ως το καθ' ὕλιν ὄργανο του καθορισμού των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που στο κάθε άτομο κατ' ακολουθίαν συνεπάγεται. Τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα του κάθε ατόμου μέσα στην πολιτεία κατά την άποψη του Τσάτσου οφείλει να την καθορίζει αποκλειστικά η πολιτική εξουσία. Κατά το νόημα της διανεμητικής δικαιοσύνης⁴¹⁸ του Αριστοτέλη υιοθετεί την άποψη πως η πολιτική εξουσία μοιράζει στον καθένα ότι του ανήκει. Αυτό προϋποθέτει την άσκηση της πολιτικής εξουσίας από τον άξιο και φωτισμένο ηγέτη, τον «**βασιλικό άνδρα**», θέση την οποία υπερασπίζεται ιδιαίτερα στο έργο του *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων* και όπως στη συνέχεια θα ορίσει.

Η Δικαιοσύνη, όπως κατά τα ανωτέρω αναπτύχθηκε, ζητάει να αναπτύξει το κάθε άτομο το δυνατότερο στοιχείο του 'είναι' του και της προσωπικότητάς του, καθώς και τις αξιότερες ικανότητές του, προκειμένου να αξιοποιηθούν συνολικά στην κοινωνία οι καλύτερες δυνάμεις της ανθρώπινης ύπαρξης, της ζωής. Για το σκοπό αυτό μέριμνα της πολιτείας είναι η σωστή τοποθέτηση του κάθε ατόμου στην κατάλληλη θέση, στην πλέον αρμόζουσα σε αυτό, ούτως ώστε να δύναται να αναπτύξει την αξιότερή του ικανότητα.

⁴¹⁶ Κ. Τσάτσου, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 122.

⁴¹⁷ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 433a..

⁴¹⁸ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1131a 22. Περί διανεμητικής Δικαιοσύνης βλ. Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, «Περί ισότητος και δικαιοσύνης στα Ηθικά Νικομάχεια», Γ' Διεθνές Συνέδριο Αριστοτελικής Φιλοσοφίας, εκδ. Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «*Το Λύκειον*», Αθήνα 2000 και, στο ίδιο, Κ. Μπεής, « Το αντιπεπονητός δίκαιο και η έννοια της δικαιοσύνης στον Αριστοτέλη», Γ'.Βλ. επίσης *John Rawls, Θεωρία της Δικαιοσύνης*, μτφ. Φ. Βασιλογιάννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης, Αν. Τάκης, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 696.

Πρέπει ακόμα του καθενός η ενέργεια να μην εμποδίζει, αντίθετα να συμπληρώνει την ενέργεια των άλλων⁴¹⁹. Αυτό προϋποθέτει την εκλογικευμένη και δίκαιη διαίρεση της εργασίας, ως έκφραση της απόλυτης δικαιοσύνης που είναι απαραίτητη για την λειτουργία της πολιτειακής ζωής. Κατ' αυτόν τρόπο θα επιτευχθεί ένα συγκροτημένο πλέγμα ατόμων και ενεργειών που θα αποτελεί την πολιτεία. Η πλατωνική φράση «τα εαυτού πράττειν» αποτελεί έναν γενικό τύπο, έναν γενικό κανόνα, μία μέθοδο η οποία πρέπει να εφαρμοστεί κατά τρόπον ώστε, ύστερα από συγκεκριμένους καθορισμούς, να επιτευχθεί η δικαιοσύνη. Οι καθορισμοί αυτοί, κατά την πλατωνική άποψη, την οποία ο Τσάτσος αποδέχεται ως ορθή, γίνονται κατά τους σκοπούς που επιδιώκει η πολιτεία, κατά την οργανική της σύσταση και ανάλογα με τα άτομα και συγκεκριμένα με την ψυχή του ατόμου. Αυτό είναι το δίκαιο και συμφέρον για το άτομο, το κοινωνικό σύνολο, την πολιτεία. Άρα η Δικαιοσύνη προκύπτει ως ιδέα, ως αγαθό και συμφέρον που πρέπει να διέπει την κάθε πολιτική.

Αναλύοντας τους τρόπους επίτευξης της Δικαιοσύνης και την πλατωνική άποψη για την επίτευξη της δικαιοσύνης, όπως εκφράζεται στην Πολιτεία, όπου η δίκαιη κατανομή των πολιτών σε τρεις τάξεις γίνεται σύμφωνα με τις διακρίσεις της ψυχής, γράφει: *«Χρειάζεται πρώτα στην πολιτεία μια τάξη ανθρώπων που να ενσαρκώνουν το λογικό στοιχείο, το νου, που να είναι για την πολιτική ζωή ότι ο νους για την ατομική ζωή., που να έχουν την αρετή της σοφίας. Όσοι ανήκουν στην πρώτη αυτή τάξη πρέπει να έχουν γνώση, πρέπει να ξέρουν ποιο είναι το ορθό στην πολιτική, στην κοινωνική πράξη, τι κάθε φορά είναι δ ί κ α ι ο. Και τέτοιοι βέβαια είναι μόνον οι φιλόσοφοι, οι βασιλικοί άνδρες. Ύστερα χρειάζεται η πολιτεία, αντίστοιχα πάντοτε με την ατομική ψυχή και ένα δεύτερο στοιχείο, μια τάξη ανθρώπων που να ενσαρκώνουν το θυμικό στοιχείο της ψυχής και να πραγματοποιούν έτσι στην πολιτεία την αρετή της ανδρείας. Ανδρεία στην πολιτεία σημαίνει τη δύναμη που εκτελεί ό, τι ορίζει ως πρακτέο η πρώτη τάξη και είναι η δύναμη που θα καταπολεμήσει τις αντίθετες στο νόμο ροπές και θα επιβάλει τους ορισμούς του Λόγου. Αυτή είναι η τάξη των Φυλάκων. Χρειάζεται ακόμα η πολιτεία, όπως και η ψυχή, ένα στοιχείο υλικό, ένα στοιχείο ζωϊκής ενέργειας, μια τάξη ανθρώπων που να ενσαρκώνουν το επιθυμητικό στοιχείο και που αποστολή τους θα έχουν να παράγουν τα υλικά αγαθά. Τέτοια τάξη στην πλατωνική πολιτεία είναι η τάξη των γεωργών και των δημιουργών, των διαφόρων χειροτεχνών και χειρονακτών, όλων όσων κινούν και στηρίζουν την οικονομία της πολιτείας. Και η Τρίτη αυτή τάξη είναι απαραίτητο στοιχείο για την*

⁴¹⁹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π., σ. 122.

πολιτεία. *Αρκεί να διέπεται από το λόγο, να πειθαρχείται από την αρετή της σωφροσύνης*»⁴²⁰. Τις ίδιες απόψεις θα καταθέσει ο Τσάτσος αργότερα και στο *Πνευματικό του Καταπίστευμα*, (Κεφ.7) όπου ορίζει την παιδεία και μάλιστα την ουμανιστική παιδεία, ως βασική λειτουργία της πολιτείας και ως διαδικασία ανάδειξης των βασιλικών ανδρών με την ειδική παιδεία της πνευματικής αριστείας, θέσεις οι οποίες προκάλεσαν αντιδράσεις και αναταραχή, καθώς δεν κατανοήθηκε ή κανείς δεν ήθελε να υλοποιηθούν οι θέσεις του αυτές.

Την ιδέα επίσης της Δικαιοσύνης ο Κων/νος Τσάτσος αναγνωρίζει ως θέση του Πυθαγόρα⁴²¹ και του Πλάτωνα και την οποία ο Αριστοτέλης όρισε ως χρέος της πολιτικής εξουσίας, ως το νόημα της διανεμητικής δικαιοσύνης⁴²². Η πολιτεία οφείλει να αίρει τις αντιθέσεις, όσες ανακύπτουν μεταξύ των ατόμων. Άλλοτε λοιπόν διευρύνεται η σφαίρα της δραστηριότητας της πολιτείας και περιορίζει τα άτομα και άλλοτε πάλι διευρύνεται η σφαίρα της ατομικής πρωτοβουλίας. Αντιθέσεις επίσης είναι δυνατόν να υπάρξουν και μεταξύ των αξιών. Κάποτε ενδείκνυται να προαχθεί η τέχνη, κάποτε η επιστήμη. Όλα αυτά, δε, με κριτήριο τον ύπατο σκοπό της ιστορίας καθώς η πολιτεία έχει τον ρόλο του ανώτερου ρυθμιστή της τάξης στην ανάπτυξη των απόλυτων αξιών. Έχοντας πάντα τον Πλάτωνα και την πλατωνική πολιτεία ως βάση της θεωρίας του, αναφέρει: *«Η πολιτεία του Πλάτωνος δεν είναι ιδέα καθαρή από κάθε πραγματικό περιεχόμενο, αλλά είναι ένας συγκεκριμένος κατά το περιεχόμενό του ορισμένος κόσμος. Είναι μια ιδέα πραγματοποιημένη στην ιστορία, είναι η πραγματοποίηση της ιδέας της δικαιοσύνης. Θεμελιώνεται σε κάτι απόλυτο, στο λόγο και στους βασιλικούς άνδρες που τον ενσαρκώνουν. Φυτρώνει έτσι από το λόγο, από τον κόσμο των ιδεών. Ρίζα της είναι η ιδέα. Χωρίς αυτήν δεν ζεί»*⁴²³. Η πλατωνική πολιτεία κατά τον Κων/νο Τσάτσο είναι παράδειγμα, είναι δηλαδή ένας ιδανικός σχηματισμός πραγματοποίησης κατά την ιδέα. Είναι δηλαδή κάτι που πραγματοποιείται, που τοποθετείται *μ ε τ α ζ ύ* ιδέας και πραγματικότητας ως κάτι το μικτό, καθώς πραγματώνεται κατά την ιδέα, κατά το δέον της ιδέας. Και η πραγμάτωση αυτή δεν είναι αφηρημένες θεωρίες και αρχές, ξεκομμένη από τον ζωντανό κόσμο. Ο Πλάτων,

⁴²⁰ Κ. Τσάτσος, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σ. 135-136.

⁴²¹ Βλ. Ανθολογία, *Περί Ψυχής και Παιδείας*, Επίλεκτα κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας- μτφ. κειμένων Κ. Δεσποτόπουλος, επιμ. Β. Σχίζα, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2018.

⁴²² Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*, 1103b 26 κ. έ. Βλ. Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, «Περί ισότητας και δικαιοσύνης στα Ηθικά Νικομάχεια. Βλ. επίσης Μ. Δραγώνα-Μονάχου «Δικαιοσύνη, νόμος και δικαιώματα στον Αριστοτέλη» στο *Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι Επιδράσεις της*, ό.π., σ. 131-159. Κ. Μπέης, *Το πρόβλημα του δικαίου και των ηθικών αξιών*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1997, σ. 357 και Ε. Παπανούτσου, *Πολιτεία και Δικαιοσύνη*, εκδ. Φιλιππότης, β' έκδ., 1984, σελ. 54.

⁴²³ Κ. Τσάτσος, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σ. 161.

αναφέρει ο Τσάτσος⁴²⁴ σχημάτισε το συγκεκριμένο αυτό περιεχόμενο προσπαθώντας τα δεδομένα της ιστορικής πραγματικότητας να τα συμμορφώσει με τον νόμο της δικαιοσύνης, με την ιδέα της δικαιοσύνης. Τα ιστορικά αυτά δεδομένα είναι η πραγματικότητα της ελληνικής ζωής στην εποχή του.

Σχετικά με την διάθεση των υλικών αγαθών, ο Τσάτσος ορίζει ότι η πολιτεία θα είναι ο ρυθμιστής και ο διανεμητής. Ο καθένας πρέπει να έχει τόσα υλικά αγαθά όσα θα του εξασφαλίζουν τις συνθήκες ώστε να αναπτύξει τις πνευματικές του ικανότητες και να έχει περισσότερη δημιουργική αποτελεσματικότητα ως προς τα αγαθά του πολιτισμού. Επικαλούμενος την μαρξιστική αρχή «ο καθένας κατά τις ανάγκες του»⁴²⁵, την οποία θεωρεί ως ορθή αρχή, πιστεύει πως η ενασχόληση και η πρόσβλεψη προς ανώτερα αγαθά καθιστά το υποκείμενο της πράξης λιγότερο αναγκαιούμενο υλικών αγαθών. Και επισημαίνει: «όσο αξιώτερο μάλιστα το υποκείμενο, τόσο ενδέχεται να έχει λιγότερο ανάγκη από υλικά αγαθά»⁴²⁶. Η θέση του, συνάδουσα με τις απόψεις του για τον ύπατο σκοπό της ιστορίας μετακινεί το νόημα και το ενδιαφέρον της ύπαρξης του ατόμου από την ζωή της ύλης στην σφαίρα της πνευματικής ενασχόλησης, δηλαδή στα μη υλικά αγαθά. Τίθεται έτσι αυτομάτως η απαλοιφή της διεκδίκησης περισσότερων υλικών αγαθών από το σύνολο των υποκειμένων της πράξης, από τα άτομα, καθώς η πολιτειακή οργάνωση αποβλέπει στην πραγμάτωση ιδεών. Η ανάγκη για υλικά αγαθά έχει ήδη ικανοποιηθεί ζώντας το άτομο μέσα στην πολιτεία. Οι περαιτέρω ανάγκες του δεν προσβλέπουν πλέον στην ικανοποίηση υλικών αναγκών καθώς ως δημιουργός αξιών του ύπατου σκοπού προσβλέπει σε μη υλικά αγαθά. Η θέση αυτή εν πρώτοις ουτοπική και ανέφικτη στην ζωή της ύλης και του χοϊκού ανθρώπου, δεν διαφεύγει ωστόσο από την ακολουθία των σκέψεων του διότι ο Τσάτσος δεν αγνοεί ούτε διαφεύγει από την πραγματικότητα της εποχής του. Παρέμεινε άλλωστε πάντοτε ενεργό μέλος της πολιτικής και διανοητικής ζωής του τόπου. Γνωρίζει ότι για να επιτευχθεί η μη διεκδίκηση περισσότερων υλικών αγαθών και η μη εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον

⁴²⁴ Κ. Τσάτσος, στο ίδιο, ό. π., σ. 162,

⁴²⁵ Karl Marx, Friedrich Engels, Werke, τ. 18, Εκδόσεις Dietz-Verlag, Βερολίνο 1962, σ. 251 όπου, αναφέρει : «Σε μια ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όταν θα έχει εξαφανιστεί η υποδουλωτική υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό εργασίας και μαζί της και η αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και τη σωματική δουλειά, όταν η εργασία θα έχει γίνει μόνο μέσο για να ζεις, αλλά και η πρώτη ανάγκη της ζωής, όταν με την ολόπλευρη ανάπτυξη των ατόμων θα έχουν αναπτυχθεί και οι παραγωγικές δυνάμεις και θα αναβλύζουν πιο άφθονα όλες οι πηγές του κοινωνικού πλούτου, τότε μόνο θα μπορεί να ξεπεραστεί ολότελα ο στενός ορίζοντας του αστικού δικαίου και η κοινωνία θα γράψει στη σημαία της: Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του».

⁴²⁶ Κ. Τσάτσος, Πολιτική, ό. π., σ. 124-125.

άνθρωπο, πρέπει οι συνθήκες να ωριμάσουν δουλεύοντας άπασα η ανθρωπότητα προς τον σκοπό αυτό. Γνωρίζει και σημειώνει ότι μπορεί να προκύψουν διαφορές υποκειμενικής και αντικειμενικής οπτικής. Μπορεί η κατά δικαιοσύνη διανομή να μην συμπίπτει με την διανομή που συμβάλλει περισσότερο στη δημιουργικότητα του συνόλου. Στην αντινομία αυτή θεωρεί ως την καλύτερη λύση τον περιορισμό της δημιουργικότητας για χάρη της δικαιοσύνης ή κατά κάποιο μέτρο να εγκαταλειφθεί η κατά δικαιοσύνη διανομή χάριν της δημιουργικότητας του ατόμου. Κριτήριο της κατά περίπτωση απόφασης ορίζεται ο αξιότερος δρόμος που οδηγεί προς τον ύπατο σκοπό και καμιά α priori λύση δεν μπορεί να δοθεί. Εκεί υπεισέρχεται ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας, που έχει την ευθύνη της λύσης και που πρέπει να λειτουργήσει βάσει του σκοπού της πολιτείας, τον οποίο έχει ορίσει με βάση τον ύπατο σκοπό.

Εξετάζοντας σε λεπτομέρειες το θέμα της διανεμητικής δικαιοσύνης, την μόνη αντινομία την οποία αναγνωρίζει είναι η σύγκρουση της δίκαιης διανομής με μια άλλη απόλυτη αξία, αυτήν της επιστημονικής αλήθειας ή της τέχνης και γενικά ό,τι συνιστά τον πολιτισμό. Και τότε, στην περίπτωση αυτή, όταν προκύπτει αντινομία, όπως σε κάθε περίπτωση αντινομίας, η λύση δίδεται ad hoc (επί τούτω) και με έσχατο κριτήριο πάντοτε τον ύπατο σκοπό. Και επειδή η δημιουργικότητα χρειάζεται κατά κανόνα ορισμούς σταθερούς και άκαμπτους, που επιτυγχάνουν την ασφάλεια του δικαίου, ενώ η δικαιοσύνη εύκαμπτους, ως λύση ορίζεται από τον Τσάτσο η σύνθεση των δύο αυτών αντιθέτων. Η χρυσή τομή δεν μπορεί από πριν να χαραχθεί. Όπως όλες οι αντινομίες και αυτή θα κριθεί ad hoc στα πλαίσια του έργου της πολιτείας που είναι η σύνθεση των αντιθέσεων και κατά το μέτρο που κάθε φορά υπαγορεύει ο ύπατος σκοπός⁴²⁷. Ακόμα και όταν η επιδίωξη της πραγματοποίησης μιάς ανώτατης αξίας συγκρούεται με την πραγματοποίηση μιάς άλλης, η πολιτεία έχει χρέος να κρίνει πάντοτε με κριτήριο τον ύπατο σκοπό και να κρίνει ποιιάς αξίας η πραγματοποίηση θα περιορισθεί ή θα ανακοπεί χάριν μιάς άλλης.

Από τη ρεαλιστική οπτική ο Τσάτσος γνώριζε τα προβλήματα που παρουσιάζονται στην εφαρμογή των πολιτικών λύσεων, λόγω της ατελούς οργάνωσης της δημόσιας ζωής. Πολιτικός ο ίδιος και συνδιαλεγόμενος με εξέχοντα πρόσωπα της πολιτικής, δεν έπαψε ποτέ να συζητά και να αναζητά την ιδανικότερη λύση στις θεωρητικές του απόψεις για την οργάνωση της δημόσιας ζωής εν πρώτοις στον τόπο του, την Ελλάδα. Συμμερίζονταν

⁴²⁷ Κ. Τσάτσο, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 128.

απόλυτα παρόμοιους προβληματισμούς του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο οποίος κατά την άποψή του είναι ένα κομμάτι της ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας⁴²⁸, και ο οποίος σε μακροσκελή επιστολή, που του απηύθυνε από το Παρίσι στα 1966, σε απάντηση δικής του, του έγραφε: « Αγαπητέ Κώστα, Από τα τελευταία γράμματά σου διαπιστώνω ότι συμεριζέσαι κι εσύ την άποψη εκείνων οι οποίοι πιστεύουν ότι η τύχη του τόπου μας είναι συνδεδεμένη με την επάνοδό μου στην ενεργόν πολιτικήν. Η αντίληψις αυτή είναι πεπλανημένη και προδίδει κακήν εκτίμησιν του ουσιαστικού προβλήματος της χώρας, το οποίον, κατά την γνώμη μου, δεν είναι και δεν πρέπει να είναι, ούτε πρόβλημα προσώπων, ούτε πρόβλημα αριθμών. Είναι πρόβλημα πολιτεύματος και προπαντός κλίματος πολιτικού. Από τον καιρό που μπήκα στην πολιτική, επιμόνως υποστηρίζω ότι η Ελλάς δεν έχει παρά ένα πρόβλημα : το πολιτικό. Και ότι η κακοδαιμονία του λαού μας οφείλεται στη νοσηρότητα του πολιτικού μας κλίματος και την ατελή οργάνωσιν της δημοσίας μας ζωής. Δεν νομίζω ότι έχω δυσκολία, απευθυνόμενος προς άνθρωπον ο οποίος συνδυάζει την θεωρίαν και την πείραν την πολιτική, να εξηγήσω γιατί το πρόβλημα το πολιτικό είναι πρωταρχικό για κάθε λαό, και γιατί χωρίς την έγκαιρον και επιτυχή του αντιμετώπισιν, είναι αδύνατος η προκοπή ενός Έθνους. Απελπίζομαι και αγανακτώ όταν σκέπτομαι, ότι οι Έλληνες δεν κατενόησαν, ύστερα από 150 ετών ελεύθερο βίο, την μεγάλη αλλά και απλή αυτή αλήθεια. Και είναι τοσούτον μάλλον ασυγχώρητοι καθόσον διαθέτουν πλουσίαν πολιτικήν πείραν, λόγω ακριβώς των δοκιμασιών τας οποίας υπέστησαν. Αλλά πέραν της ελληνικής και η διεθνής ζωή επιβεβαιώνει την αλήθειαν αυτήν. Διότι η διαφορά μεταξύ ανεπτυγμένων και υποαναπτύκτων χωρών δεν είναι παρά διαφορά πολιτικής ωριμότητας, εν τελευταία αναλύσει.[...]. Θα σου δώσω ένα άλλο παράδειγμα, για να σου δείξω πόσο απέχουμε από την ορθήν εκτίμησιν του πολιτικού μας προβλήματος. Εις την Ελλάδα κάθε τόσο αναζητούμε έναν Μεσσία, για να σώσει τον τόπο από τους κινδύνους τους οποίους εμείς οι ίδιοι εν τη αφροσύνη μας προκαλούμε.[...] Σκεφθήκατε όμως ποτέ γιατί όλαι αι προηγμένα χώραι κυβερνώνται επιτυχώς από κοινούς αλλά πρακτικούς ανθρώπους, και γιατί η Ελλάς έχει ανάγκην από Μεσσίας; Η εξήγησις είναι ότι εκεί μεν το πολίτευμα, που στηρίζεται σε ήμερα πολιτικά ήθη, λειτουργεί ομαλώς, ενώ η χώρα μας, όπως ξέρεις, από απόψεως πολιτικής και πολιτειακής διαρθρώσεως είναι απέραντον καφενείον και μάλιστα Ελληνικόν.[...]. Γιατί όπως σου έλεγα κάποτε, εμείς οι Έλληνες δημιουργούμε είδωλα, όχι για να τα λατρεύωμε, αλλά για να έχωμε την ικανοποίησιν να τα γκρεμίζωμε.[...]. Γνωρίζεις την σημασίαν την οποία έχει για

⁴²⁸ Κ. Τσάτσος, Ο Άγνωστος Καραμανλής, ό. π., σ. 13.

την γαλήνην και την προκοπήν ενός λαού η επιλογή του κατάλληλου πολιτεύματος και η ομαλή και αδιατάρακτος λειτουργία του.[...]. Εις την Ελλάδα αγνοούμεν τας εξελίξεις αυτάς και επικαλούμεθα από τα ξένα πολιτεύματα πάν ό,τι διευκολύνει την ασυδοσίαν μας. Και όχι μόνον αυτό, αλλά αποκρούομεν και πάν ό,τι προστατεύει την δημοκρατίαν.[...]. Η δημοκρατία, όπως ξέρεις στηρίζεται προπαντός εις την αυτοπειθαρχίαν και τον σεβασμόν των νόμων. Γιατί η ελευθερία η οποία αποτελεί τον υπέρτατον σκοπόν της, δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τον σεβασμόν της ελευθερίας των άλλων. Ως γνωστόν όμως, η μορφή και ο τρόπος λειτουργίας της δημοκρατίας προσδιορίζεται από το Σύνταγμα εκάστης χώρας [...]. Εδώ δε ακριβώς ανακλύπτει η ευθύνη και η μεγάλη αποστολή της πνευματικής ηγεσίας της χώρας. Να διαπαιδαγωγεί ηθικώς και πολιτικώς τον λαόν και να τον προστατεύει από τας πλάνας. [...]. Το αυτό θα μπορούσε να λεχθεί και για την ιθύνουσα τάξι- αναγκαίο κακό σε κάθε κοινωνία- του τόπου μας. Ότι οφείλει, αν θέλει να επιζήσει, να παραδειγματίζει με τας πράξεις της, αντί να προκαλεί με τη συμπεριφορά της. [...]

429

Η απόλυτη επαφή με την πραγματικότητα της στιγμής ποτέ δεν διέφυγε του Τσάτσου και εξήρε πάντα σε κάθε περίπτωση τη «μέθεξη» της πολιτικής πράξης με τις ιδέες και τον ύπατο σκοπό της ιστορίας. Έτσι επέλεγε να συνδιαλέγεται με υγιή και στιβαρά πνεύματα, που θα μπορούσαν να ζυμωθούν με τις δικές του πλατωνικές ιδέες μέσα στο χώρο της πολιτικής πράξης. Αποδέκτης ο Τσάτσος των απόψεων αυτών του Καραμανλή, άκουγε με προσοχή και θεμελιώνει θεωρητικά τις απόψεις του, τις οποίες μια προσωπικότητα, ωσάν του Κωνσταντίνου Καραμανλή, μπορούσε να υλοποιεί.

Ο Τσάτσος έμεινε προσηλωμένος στην πλατωνική σκέψη και από αυτήν γεννήθηκε το όραμα της πραγματοποίησης της ιδεατής πολιτείας ως κάτι που δύναται να υλοποιηθεί. Δεν προσδιορίζει ο Τσάτσος τον χρόνο. Εξάλλου ο ιστορικός χρόνος είναι διάφορος του ανθρώπινου χρόνου. Αφήνεται όμως ο ίδιος να στοχάζεται την ιδέα της πραγμάτωσης της ιδεατής πολιτείας, όταν και όποτε οι συνθήκες ωριμάσουν δουλεύοντας όμως πάντα προς αυτόν τον σκοπό. Θεωρεί σημαντικό το να παραμένει η ιδέα ζωντανή και να τρέφει, όπως ο μύθος, την ανθρώπινη διάνοηση. Θέλει αυτή η ιδέα να δονεί τα μεγάλα πνεύματα της διάνοησης ανά τους αιώνες γι' αυτό και επικαλείται την άποψη του Hegel για την πλατωνική

⁴²⁹ Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φ. 8 και στο Κ. Τσάτσος, *Ο Άγνωστος Καραμανλής, ό. π., σ. 169-180*, όπου ο Τσάτσος σημειώνει: «Όταν έγραφε αυτές τις γραμμές ο Καραμανλής δεν ήξερε αν ποτέ γύριζε στην Ελλάδα, και όταν τις χάραξε, τον Μάιο του 1966 κατ' ουσίαν χάραξε την πολιτική του διαθήκη» (σελ .181).

ιδεατή πολιτεία σύμφωνα με την οποία «πίσω από την ποικιλία των ιστορικών φαινομένων, υπάρχει μια ουσία μόνιμη και αληθινή. Και αυτή η ουσία εκφράσθηκε με την πλατωνική πολιτεία.»⁴³⁰.

Εν κατακλείδι, ο Τσάτσος θέτει δύο παραμέτρους σταθερούς και ακλόνητους για την ύπαρξη της πολιτείας. Τον αμετακίνητο σκοπό της πολιτείας, αυτόν που ονομάζει ύπατο σκοπό της ιστορίας, και το χρέος της πολιτείας ως ανώτατου ρυθμιστή της τάξης στην επιδίωξη των απόλυτων αξιών. Στοχάζεται πάνω στην ιδέα μιας ιδεατής πολιτείας, οραματιζόμενος έναν ιδανικό κόσμο όπου κάθε άνθρωπος θα έπρεπε να απολαμβάνει μιάς απόλυτης ελευθερίας μαζί με τους συνανθρώπους του, καθώς πιστεύει πως η ιδανική κατάσταση της προσωπικότητας του κάθε ατόμου είναι η αυτονομία της σκέψης και της βούλησής του, ούτως ώστε να μην εξαρτάται από κανέναν άλλο παρά μόνο από τον εαυτό του και ο εαυτός του να μην εξαρτάται παρά μόνον από τον νόμο του Λόγου. Η τοποθέτηση αυτή στη θεωρητική σφαίρα της ανθρώπινης παρουσίας είναι αυτή που προσδιορίζει όλο το σκεπτικό και το φιλοσοφικό σύστημα της σκέψης του Κωνσταντίνου Τσάτσου.

7. Η Ηγεσία της Πολιτείας

Εμβαθύνοντας στο θέμα της ιδανικής πολιτείας αναδεικνύει ο Τσάτσος ως μέγα θέμα το οποίο αυτόματα αναφύεται, το θέμα της ηγεσίας. Παράλληλα και το μέγα ερώτημα, περί των αρετών που πρέπει να χαρακτηρίζουν τον φορέα της πολιτικής εξουσίας, τον πολιτικό άνδρα. Με το θέμα του ηγέτη ασχολείται ιδιαίτερα στο έργο του *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, επανέρχεται στο έργο του *Πολιτική και Ελληνική Πορεία*,⁴³¹ και μέχρι το τέλος της ζωής του καταπιάνεται στο *Πνευματικό του Καταπίστευμα*, καθώς θεωρεί βασικό το ρόλο του ηγέτη στη λειτουργία της πολιτείας και στην επίτευξη του ύπατου σκοπού της Ιστορίας. Υιοθετώντας την πλατωνική θεωρία, διατείνεται ότι «οι ηγέτες της πολιτείας πρέπει να είναι οι κάτοχοι του Λόγου, οι αληθινοί φιλόσοφοι, οι “βασιλικοί άνδρες” να είναι ηγεσία του νου, της σοφίας και της επιστήμης»⁴³². Αναμνημονεύοντας την ιστορία ο Τσάτσος καταλήγει στην άποψη πως στην προσπάθεια της ενανθρώπισης του πολιτικού

⁴³⁰ Κ. Τσάτσος, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σ. 162-164.

⁴³¹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π., σελ. 132-149, και *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, σ. 147-148, βλ. και του *Ιδίου*, *Ελληνική πορεία*, σ. 187-205..

⁴³² Πλάτωνος *Πολιτεία* 433 b και *Φαίδρος* 266 e.

λόγου, δηλαδή της δικαιοσύνης με την επικράτηση των πιο άξιων, η ιστορία γνώρισε αναρίθμητες περιπέτειες διότι τίποτε δεν αλλάζει όσο δεν αλλάζουν οι άνθρωποι, που κάθε φορά γίνονται φορείς του πολιτικού λόγου και της πολιτικής δύναμης. Και αποφαίνεται : *«Πρώτα οι άνθρωποι και ύστερα τα συστήματα»*⁴³³. Την πλατωνική αυτή άποψη ασπάζεται ως τη βαθύτατη ανάγκη της ιστορίας. Διότι όταν υπάρχουν άξιοι ηγέτες τότε θα πραγματοποιηθούν και οι ορθές Πολιτείες, και θα βρεθεί ο ορθός δρόμος που θα οδηγήσει στην Δικαιοσύνη. Με το ίδιο πνεύμα διατείνεται ότι ο φορέας της πολιτικής εξουσίας πρέπει να είναι φιλόσοφος, να έχει γνωρίσει δηλαδή τον κόσμο των ιδεών, διότι τότε μόνον θα μπορεί να αντιλαμβάνεται και να κατανοεί τους σκοπούς της πολιτείας και ιδιαίτερα τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας. Κυρίως, όμως, τον ηγέτη πρέπει να διακρίνει η δύναμη της κρίσεως, δηλαδή η ικανότητα να υπάγει με ασφάλεια τα εμφανιζόμενα πραγματικά δεδομένα στον ύπατο σκοπό της Ιστορίας. Πρέπει δηλαδή να αποβλέπει στον ύπατο σκοπό προωθώντας όλες τις θεωρητικές αξίες της επιστήμης, της τέχνης, της θρησκείας, να έχει συνείδηση όλων αυτών των αξιών και να κατέχει το νόημά τους. Και γι' αυτό δεν είναι απαραίτητο να είναι επιστήμονας ή καλλιτέχνης ή θεολόγος. Αρκεί να έχει γενική γνώση και εποπτεία και ένα τέτοιο μέτρο γνώσης ή και διαίσθησης σε όλους αυτούς τους τομείς ώστε να μη βρίσκεται σε μειονεκτική θέση να χειρίζεται άγνωστα μεγέθη. Ιδανικός ηγέτης είναι η άρτια πνευματική προσωπικότητα: *«όχι οι στεγνοί σοφοί των βιβλίων, οι θεωρητικοί, που ζουν ξένοι από τη ζωή, μέσα σε λογικά σχήματα και σε απόκοσμες έρευνες, αλλά οι άρτιες πνευματικές φυσιογνωμίες που αντικρύζουν καθολικά, αντικειμενικά, πέρα από κάθε πάθος, την πολύπλευρη κίνηση του πνεύματος και της ιστορίας»*⁴³⁴. Σαφή επίσης και ξεκάθαρο θεωρητικό ορισμό δίδει ο Τσάτσος στο ερώτημα ποιοί πραγματικά θα έπρεπε να είναι οι εκάστοτε εξουσιαστές σε κάθε πολιτεία, ορίζοντας ότι κατάλληλοι είναι: *«Εκείνοι που κάθε φορά είναι οι πιο κατάλληλοι για την πραγματοποίηση του ύπατου σκοπού της ιστορίας. Μέσα όμως στο πλαίσιο της πολιτείας ο ύπατος σκοπός πραγματοποιείται κατ'ανάγκη προς ορισμένες κατευθύνσεις. Ορθή τοποθέτηση και οδήγηση της πολιτείας μέσα στο σύνολο των πολιτειών. Ορθή οργάνωση της εσωτερικής ζωής της πολιτείας, ορθή τοποθέτηση μέσα σ' αυτήν όλων των υποκειμένων της πράξης, προαγωγή της πολιτιστικής της αποστολής και τέλος ορθή παιδεία. Πρέπει επομένως να είναι οι εξουσιαστές άξιοι για α υ τ ά τα έργα.* [στο σημείο

⁴³³ Κ. Τσάτσου, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σ. 133.

⁴³⁴ Στο ίδιο, σ. 134.

αυτό αναφέρει σε υποσημείωση το έργο του M.Weber, *Η πολιτική ως επάγγελμα*⁴³⁵, 1919,(μετφ. Μ.Κυπραίου 1954, σελ. 149 κ. έ.) και παρατηρεί ότι *στο έργο αυτό βρίσκει κανείς μια εντελώς άλλη, καθαρά ψυχολογική τοποθέτηση]. Πρέπει να έχουν κοινωνική συνείδηση, υπερεθνική, για να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις της πολιτείας μέσα στη διεθνή κοινωνία και εθνική, για να προασπίζουν την ύπαρξη, την προσωπικότητα της πολιτείας μέσα στη διεθνή κοινωνία. Πρέπει να έχουν ηθική και κοινωνική συνείδηση για να οργανώνουν την εσωτερική ζωή της πολιτείας, σε τρόπον ώστε να ικανοποιούνται οι σκοποί της δημιουργικότητας και της δικαιοσύνης. Πρέπει να είναι παιδαγωγοί. Πρέπει τέλος να διαθέτουν τις ηθικές αλλά και τις υλικές δυνάμεις που εγγυώνται ότι η δραστηριότητα της πολιτείας προς αυτές τις κατευθύνσεις θα αναπτυχθεί κατά τον αποτελεσματικότερο τρόπο»⁴³⁶.*

Την εικόνα του ηγέτη συνδέει παράλληλα και με την σωματική ρώμη και την υλική δύναμη. Αναγνωρίζει την αποτελεσματικότητα που απορρέει, εκτός από τις ηθικές και πνευματικές αρετές, από τη φυσική δύναμη της επιβολής της θέλησης και θεωρεί ότι είναι αναγκαίος όρος, αξιακός όρος, της εξουσίας. Μόνο με δεδομένο αυτόν τον όρο μπορούμε να προχωρήσουμε στις πνευματικές αρετές τις οποίες πρέπει να έχει ο εξουσιαστής. Η επιβολή της θέλησης, η οποία απορρέει από το σθένος του ηγέτη, υπήρξε αξιακό στοιχείο αναγνώρισης από τον Τσάτσο της προσωπικότητας του Κωνσταντίνου Καραμανλή με τον οποίο συμπορεύτηκε στην πολιτική για μεγάλο χρονικό διάστημα. Κατά τον Τσάτσο, στην ιδεατή μορφή ο ηγέτης πρέπει, σύμφωνα με την καντιανή ορολογία να κατέχεται από τον πρακτικό λόγο και κατά την πλατωνική έκφραση, να γνωρίζει τον κόσμο των ιδεών, να είναι φιλόσοφος και ικανός διαισθητικά να προσπελάζει τον κόσμο των υψηλών νοημάτων. Πρέπει δηλαδή οι εξουσιαστές της πολιτείας να συγκεντρώνουν δυνάμεις πνευματικές, ηθικές αρετές και σθένος ψυχικό ώστε να αναδεικνύονται σε *βασιλικούς άνδρες* κατά την πλατωνική θεώρηση, όπως αναφέρει: *«Στην Πολιτεία του Πλάτωνος βρίσκεται η πιο ρητή και ξεκάθαρη διατύπωση του αρίστου κυβερνήτη διατυπωμένη από τη σκέψη του μεγάλου φιλοσόφου, σκέψη η οποία μέχρι τις μέρες μας έγινε ο ποθητός κανόνας του κυβερνήτη-φιλοσόφου "Αν δεν βασιλέψουν στις πολιτείες οι φιλόσοφοι ή αν δεν φιλοσοφήσουν άξια και γνήσια αυτοί που*

⁴³⁵ M. Weber, *Η πολιτική ως κάλεσμα και επάγγελμα*, μτφ. Κ. Κουτσουρέλης, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2019. «Μόνο όποιος είναι βέβαιος πως δεν θα συνθλίβει όταν ο κόσμος, από τη δική του τη σκοπιά ιδωμένος, αποδειχθεί πολύ μωρός ή ποταπός για όσα αυτός θέλει να του προσφέρει, μόνο όποιος μ' όλα αυτά αντιμέτωπος μπορεί να πει "και όμως!", μόνον αυτός διαθέτει το "κάλεσμα" της πολιτικής». (Από την παρουσίαση στο οπισθόφυλλο του βιβλίου).

⁴³⁶ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π., σ. 133.

τώρα λέγονται βασιλείς και δυνάστες, αν δεν συμπέσει στα ίδια πρόσωπα φιλοσοφία και πολιτική δύναμη, αν εξαναγκαστικά δεν παραμερισθούν οι λογής άνθρωποι, που τώρα καθώς είναι φυσικό τους, τραβάν ή μόνον τον ένα ή μόνον τον άλλο δρόμο, δεν θα έρθει το τέλος των κακών, ώ φίλε Γλαύκων, για τις πολιτείες κι ούτε θαρρώ για το ανθρώπινο γένος”. [Πολιτεία 433 b και Φαίδρος 266]»⁴³⁷. Το καθήκον και η βαθειά συναίσθηση της αποστολής που ακούγεται από μια εσωτερική επιταγή, για την πραγματοποίηση της ιδέας, είναι αυτή που ωθεί τους βασιλικούς άνδρες, τους φορείς του Λόγου, και τους κρατά άκαμπτους προς ό,τι δεν είναι όργανο της ιδέας (Πολιτεία 519d, 540a). Κατά τον Τσάτσο βασιλικοί άνδρες πρέπει να είναι οι άνδρες που κυβερνούν την πολιτεία. Και αναλύοντας τον Μύθο του Σπηλαίου του Πλάτωνος αναφέρει πως οι φιλόσοφοι είναι εκείνοι που βγήκαν από το σκοτάδι και από τις σκιές του σπηλαίου στο φως και αντίκρυσαν κατάματα τον ήλιο. Άλλοι θαμβωμένοι από το φως του παραμένουν εκεί για πάντα απολαμβάνοντας το θάμβος του και την ευδαιμονία του φωτός, ενώ ορισμένοι, αφού αντίκρυσαν τον ήλιο, έκαναν κτήμα το φώτισμά του, σκέφτηκαν τους συνανθρώπους τους, τους συνδεσμώτες, που ζουν ακόμα αλυσοδεμένοι στο σκοτάδι και ξανακατέβηκαν στο σπήλαιο θέλοντας να ελευθερώσουν τους δεσμώτες, σύροντάς τους προς το φως. « Τέτοιοι είναι οι βασιλικοί άνδρες, οι φορείς του Λόγου για την κοινωνική ζωή. Αυτοί ούτε την ιδέα ξεχνούν, μα ούτε και αφήνουν την τύχη τους στους απόκληρους του πνεύματος. Μέσα στον κόσμο της σκιάς όπου είναι βυθισμένη η πραγματικότητα ξέρουν και εκεί να βλέπουν και να δρουν, χωρίς στα μάτια τους να σβύση το φώτισμα της ιδέας»⁴³⁸. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, επειδή ο ίδιος γεύτηκε τους καρπούς της πολιτικής ηγεσίας, αποφαινεται πως το ξανακατέβασμα τούτο στις σκιές και στα σκοτάδια του σπηλαίου είναι άχθος, θυσία, πόνος. Η συνείδηση μιάς ανώτερης αποστολής, του καθήκοντος και της αμείλικτης επιταγής για την πραγματοποίηση της ιδέας ισχυροποιεί τους βασιλικούς άνδρες και τους βάζει επικεφαλής των πολιτειών «άτεγκτους και αδιάφορους προς ό,τι δεν είναι αντικειμενικά άξιος σκοπός, προς ό,τι δεν είναι όργανο της ιδέας»⁴³⁹. Εύστοχα παρατηρεί ότι στις μέρες μας την πολιτική εξουσία, όπως κάθε κοινωνική εξουσία, στην πραγματικότητα

⁴³⁷ Κ. Τσάτσος, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σ. 133 και *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ.187-188.

⁴³⁸ Στο ίδιο, σ. 137.

⁴³⁹ Στο ίδιο, σ. 138.

την κατέχουν, ατυχώς και κατά κανόνα, οι ικανότεροι να την κατακτούν και όχι οι ικανότεροι να την διαχειριστούν.

Οι αμφιβολίες που εκφράστηκαν και τα ερωτήματα που ηγέρθησαν από νεότερους μελετητές του έργου του Τσάτσου, πάνω στο θέμα και σχετικά με το ερώτημα «*πώς θα συνδυασθεί η επίκληση της εξουσίας ως θεμελιώδους συντελεστή της διεθνούς πολιτείας με τον αποκλεισμό βίας; Διότι εντέλει η εξουσία περιέχει δύναμη την έννοια του καταναγκασμού και ούτως ή άλλως η πολιτική πέραν των πόλεων/του κράτους ορίζεται στον κρατοκεντρισμό ως το ταυτολογικό ισοδύναμο της δύναμης*»⁴⁴⁰ θα θεωρηθεί ως αποτέλεσμα αποσπασματικής μελέτης του έργου του Τσάτσου, μελέτης μόνον από άποψη κοινωνιολογική και ως έλλειψη κατανόησης του ορισμού του ύπατου σκοπού ή παρερμηνείας του. Διότι η θεμελιώσή της κοσμοθεωρίας του πάνω σε έννοιες απόλυτης αξίας (Λόγος, Αγαθό, Έν, Θεός) αποκλείουν a priori κάθε μορφή βίας και καταναγκασμού. Η εξουσία, δε, την οποία ο Τσάτσος ορίζει στην πολιτεία του είναι διάφορη από κάθε έννοια εξουσίας όπως στις μέρες μας κοινωνιολογικά κατανοείται, αφού η ηγεσία και οι βασιλικοί άνδρες, όπως κατά τα ανωτέρω έχουν διατυπωθεί, είναι το εχέγγυο του ειρηνικού βίου και της ευημερίας των πολιτών της κάθε πολιτείας και αποτέλεσμα της παιδείας που οι ίδιοι και όλα τα άτομα της κάθε πολιτείας λαμβάνουν. Η κοσμοθεωρία του Τσάτσου είναι θεμελιωμένη στην παιδεία ως αγαθό που προσφέρει η κάθε πολιτεία και θεωρείται ως a priori προϋπόθεση για την πραγματοποίηση του οράματός του για τη διεθνή παγκόσμια πολιτεία. (Κεφ.7). Κάθε είδος επιβολής και κάθε είδους βία, στη σκέψη του αποκλείονται. Ο ύπατος σκοπός, είναι ο απόλυτος και σταθερός σκοπός προς τον οποίο π ρ έ π ε ι να κατευθύνεται η κάθε πολιτική πράξη. Εάν αυτή η πρωταρχική για τον Τσάτσο θέση θεωρείται εξωεπιστημονική και αυθαίρετη, όλο του το έργο καταρρίπτεται και με το πέρασμα του χρόνου θα απαλειφθεί, γεγονός το οποίο διαψεύδεται τόσο από τις σύγχρονες επαναληπτικές του εκδόσεις, όσο και από τις συχνές αναφορές των σύγχρονων πολιτικών στη φιλοσοφική και πολιτική του σκέψη⁴⁴¹.

⁴⁴⁰ Γ. Κοντογιώργης, «Η έννοια και ο σκοπός της πολιτικής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, ό. π.*, σ. 445.

⁴⁴¹ Σχετικές αναφορές στις ομιλίες Αλέξη Τσίπρα και Κυριάκου Μητσοτάκη στην Ελληνική Βουλή, στη Συνεδρία της 25 Νοε 2019.

Ακόμα, η κριτική ικανότητα εξετάζεται από τον Τσάτσο ως βασική αξιότητα του ηγέτη. Κατά την άποψή του, προπαντός τον ηγέτη της Πολιτείας πρέπει να διακρίνει η δύναμη της κρίσης. Να έχει δηλαδή ο ηγέτης την ικανότητα να υπάγει με ασφάλεια τα δεδομένα που κάθε φορά εμφανίζονται στη ζωή της πολιτείας, προς τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας. Να έχει δηλαδή τελολογική νόηση του συγκεκριμένου⁴⁴², ορίζοντας τον ειδικό σκοπό που πρέπει η πολιτεία να επιδιώξει στην εποχή του προσφέροντας στην ανθρωπότητα τα αγαθά που ο ύπατος σκοπός της Ιστορίας υπαγορεύει και να καταλαμβάνει έτσι στην κοινωνία των εθνών τη θέση που της ανήκει. Η κρίση του ηγέτη οδηγεί την πολιτεία να πράττει τα εαυτής μέσα στον κόσμο. Κατ' αυτό τον τρόπο προάγεται η πολιτιστική δημιουργικότητα και κάθε ατόμου και του συνόλου των πολιτών, χωρίς να αδικείται κανένας στην προσπάθεια αυτή. Στη σκέψη του κυριαρχεί το δίπολο άτομο-κοινωνία, που συνυπάρχουν σε μία αναγκαία οντότητα, την πολιτεία. Στη λειτουργία της πολιτείας διαμεσολαβεί μεταξύ ατόμων και κοινωνίας ο ηγέτης και μόνον όταν αυτός είναι άξιος μπορεί να επικρατήσει η δικαιοσύνη. Η υποδειγματική συμπεριφορά των ηγετών, πολιτικών και μη, αποτελεί πρότυπο για τους πολλούς και κρίνεται από το κύρος των πράξεων και των αποφάσεών· και αυτό κατά τον Τσάτσο είναι βαρύ και μοναχικό έργο.

Η θεωρητική αναζήτηση του ηγέτη ήταν ως ζητούμενο στη σκέψη του για την πορεία της ελληνικής πολιτείας. Αυτήν επιχείρησε να υπογραμμίσει, στον εναρκτήριο λόγο του στην Ακαδημία Αθηνών το 1962, αναφερόμενος στους «*“βασιλικούς άνδρες”, τους ικανούς να παίζουν έναν καταλυτικό ρόλο στην άρση των αντινομιών χωρίς να επιφέρουν τον εκμηδενισμό της ελευθερίας της προσωπικότητας*»⁴⁴³. Στις απόψεις του αυτές αντιτάχθηκε τότε ο καθηγητής της Νομικής του ΑΠΘ Αριστόβουλος Μάνεσης, ο οποίος εξετάζοντας τον ηγέτη από την σκοπιά του Συνταγματικού Δικαίου έβλεπε στην πλατωνική σύλληψη των «*βασιλικών ανδρών*» τους ηγέτες «*αδέσμευτους από τους νόμους και τους θεσμούς και ως εκ τούτου επικίνδυνους για την ελευθερία*»⁴⁴⁴. Το ζήτημα έγινε αφετηρία έντονου διαλόγου μεταξύ των δύο ανδρών καθώς ο Τσάτσος έβλεπε το ζήτημα από τη φιλοσοφική σκοπιά και αναφερόταν σε ιδεατούς τύπους ηγεσίας στους «*βασιλικούς άνδρες*» και ο Μάνεσης από τη νομική σκοπιά και αναφέρονταν στις απαραίτητες συνταγματικές εγγυήσεις του θετικού

⁴⁴² Κ. Τσάτσο, *Πολιτική, ό.π.*, σ. 134.

⁴⁴³ Κ. Τσάτσο «*Αι αντινομίαι του Πρακτικού Λόγου*», *ό.π.*, σ. 16-34.

⁴⁴⁴ Αρ. Μάνεσης, «*Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*», στο *Συνταγματική Θεωρία και πράξη Ι*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 21-23 και 543-574.

Δικαίου. Μεταξύ των δύο διανοητών αναπτύχθηκε έντονος διάλογος⁴⁴⁵, ο οποίος κατά τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου: «*Ο οπωσδήποτε υψηλής ποιότητας διάλογός τους απετέλεσε μία κορυφαία στιγμή στην πνευματική ιστορία της χώρας*»⁴⁴⁶. Οι θέσεις του Τσάτσου, διαστρεβλώθηκαν καθώς οι «βασιλικοί άνδρες» συνδέθηκαν με το συγκεκριμένο τότε πολίτευμα της χώρας και με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή ο οποίος είχε διοριστεί ως Πρωθυπουργός από τον βασιλιά Παύλο και προκάλεσε -ανεξάρτητα της σοβαρής αντίρρησης του Μάνεση- έντονες αντιδράσεις και έντονο διάλογο⁴⁴⁷. Από την ιδεολογική σκοπιά ιδωμένος ο διάλογος αυτός εκτιμάται ότι προήλθε από την ιδεολογική τοποθέτηση των δύο ανδρών, καθώς, όπως ο Κωνσταντίνος Γιαννόπουλος αναφέρει : «*Ο Κ. Τσάτσος και ο Α. Μάνεσης ανήκαν σε δύο εντελώς διαφορετικές μεταξύ τους σχολές σκέψης και προσέγγισης του Δικαίου και της Πολιτείας. Ο Κ. Τσάτσος ήταν εκείνος που ξεκίνησε από τον Κάντ για να καταλήξει στο νεοκαντιανισμό και σε μια ιδεαλιστική θεώρηση του Δικαίου, της οποίας οι καταβολές βρίσκονται στη θεωρία των Ιδεών του Πλάτωνος, όπως η τελευταία αναπτύχθηκε από διαπρεπείς Νεοκαντιανούς. Μια θεωρία που, μεταξύ άλλων, κολάκευε στο έπακρο, λόγω της ελληνικής προέλευσής της, τους νεαρούς Έλληνες αστούς οι οποίοι είχαν καταφύγει κατά το μεσοπόλεμο στη Χαϊδελβέργη για να διδαχθούν και να μεταδιδάξουν στον τόπο μας, τη φιλοσοφία γενικότερα (Ι. Θεοδωρακόπουλος) και τη φιλοσοφία του δικαίου ειδικότερα (Κ. Τσάτσος). Ο Α. Μάνεσης ήταν εκείνος που ξεκίνησε από τον Α. Σβώλο και διά μέσου κυρίως του Ν. Πουλαντζά γνώρισε τον Μαρξ και τη σύγχρονη μαρξιστική φιλοσοφία, από την οποία επηρεάστηκε για να καταλήξει σε μια κοινωνιολογική διαλεκτική μέθοδο προσέγγισης*»⁴⁴⁸. Ο Τσάτσος σίγουρα δεν έγινε ούτε τότε, ούτε αργότερα κατανοητός. Αναφερόμενος στους «βασιλικούς άνδρες» επ' ουδενί στη σκέψη του διαφαίνεται πρόθεση κολακείας στους Έλληνες αστούς, τους σπουδαγμένους στη Δύση και στην δημιουργία μέσω αυτών μιάς ανώτερης κοινωνικής τάξης. Βασιλικοί άνδρες στη σκέψη του διαμορφώνονται και ξεχωρίζουν οι ενάρετοι πολίτες μιάς ευνομούμενης πολιτείας, σύμφωνα με τις πλατωνικές ιδέες και τους Επιστάτες στους λόγους του

⁴⁴⁵ Κ. Τσάτσος, «Οι βασιλικοί άνδρες», Νέον Δίκαιον 19 (1963) σ. 163-165, Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, «Περί βασιλικών ανδρών» στο Α. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι. ό. π.*, σ. 493-605.

⁴⁴⁶ Ε. Χατζηβασιλείου, «Κόσμοι των Ιδεών και ορίζοντες της πράξης», στα Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, ό. π., σ. 536.

⁴⁴⁷ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ Δ1/5, Απόκομμα Εφημερίδας *Αθηναϊκή*, 10 Μαρτίου 1962, Άρθρο με θέμα: «Οι Ηρακλείς του Στέμματος».

⁴⁴⁸ Κ. Γιαννόπουλος, «Κ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ - Α. Ι. ΜΑΝΕΣΗΣ, Διάλογος τον οποίο αξίζει και πρέπει να συνεχίσουμε», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010.

Ισοκράτη⁴⁴⁹. Από τη μελέτη του έργου του δεν διαπιστώνεται η συντήρηση μιάς αστικής κοινωνίας ή μιάς αριστοκρατίας «αξιосέβαστων κυρίων» εκείνων «που φορούν γάντια»⁴⁵⁰, όπως εμφανίζονταν στο παρελθόν και προς την οποίες πιθανά ωθούσαν διάφορα καθεστώτα και ιδεολογίες του 19^{ου} αιώνα, αλλά ούτε και προς τη δημιουργία κοινωνικών ελίτ, μιάς τάξης καπιταλιστών επιχειρηματιών⁴⁵¹.

Ο Τσάτσος διέβλεπε ότι οι κοινωνικές δομές οδηγούνται προς νέους σχηματισμούς και η αγωνία του ήταν ότι θα προκύψουν νέα κοινωνικά σχήματα τα οποία πειθήνια θα υποτάσσονται σε νέες τάσεις από νέα τάξη ανθρώπων, οι οποίοι θα στερούνται της ανθρωπιστικής παιδείας και θα ωθούν τις κοινωνίες προς την αναζήτηση της ευδαιμονίας αποκλειστικά στον χώρο της ύλης, παραμερίζοντας τις ανθρωπιστικές αξίες όπως καλλιεργήθηκαν και διασώθηκαν στη μακρά ιστορία του ελληνικού έθνους. (Κεφ.7). Ο ίδιος πίστευε στη δημοκρατία, όχι ως δημοκρατία του «όχλου»⁴⁵² αλλά ως δημοκρατία της πολιτείας των ευνομούμενων πολιτών, θέλοντας παράλληλα η δημοκρατία να μην αντιτίθεται στη δημοκρατία της πραγματικότητας, καταλύοντας την προσωπικότητα των πολιτών, διότι πίστευε ότι « η συλλογική αρετή είναι αυτή που θα επιφέρει την ισχύ και τη σταθερότητα σε μια πολιτεία και κατ' επέκταση σ' έναν πολιτισμό»⁴⁵³.

Προς το τέλος της ζωής του ο Τσάτσος και αφού είχε ολοκληρώσει τη θητεία του ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, έδωσε τον ορισμό του αρίστου ανδρός, που πρέπει να αποτυπώνεται στο πρόσωπο το οποίο εκλέγεται στο ανώτατο αυτό αξίωμα της πολιτείας και την εκπροσωπεί. Γράφει: « Η βασικότερη εξουσία του Προέδρου, απάνω από τις συγκεκριμένες εξουσίες που του απονέμει το Σύνταγμα, είναι το κύρος του, το ηθικό, το πολιτικό και το πνευματικό του κύρος. [...]. Χωρίς αυτά, το πολύπλευρο κύρος δεν αποκτάται με ένα ή δύο μεμονωμένα τιμητικά περιστατικά. Απαιτεί συνέχεια έργων, μια διάρκεια που να επιβεβαιώνει

⁴⁴⁹ «Εγὼ δὲ φημὶ τὰς μὲν ἰδέας τῶν πολιτειῶν τρεῖς εἶναι μόνας, ὀλιγαρχίαν, δημοκρατίαν, μοναρχίαν, τῶν δ' ἐν ταύταις οἰκούντων ὅσοι μὲν εἰώθασιν ἐπὶ τὰς ἀρχὰς καθιστάναι καὶ τὰς ἄλλας πράξεις τοὺς ἰκανωτάτους τῶν πολιτῶν καὶ τοὺς μέλλοντας ἄριστα καὶ δικαιότατα τῶν πραγμάτων ἐπιστατήσιν, τούτους μὲν ἐν ἀπάσαις ταῖς πολιτεῖαις καλῶς οἰκῆσειν καὶ πρὸς σφᾶς αὐτοὺς καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους» [Ισοκράτης, Παναθηναϊκός (12) 132].

⁴⁵⁰ J. Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt: Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, C. H. Beck, München 2009, σ. 1085

⁴⁵¹ Enzo Traverso, *Η Ιστορία ως πεδίο μάχης- Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20^{ου} αιώνα*, μτφ. Ν. Κούρκουλος, εκδ. 21^{ος} Παράλληλος, Αθήνα 2016, σ. 48.

⁴⁵² Eric Hobsbawm, *The Age of Capital*, Vintage, London 1996, σ. 154.

⁴⁵³ Δ. Παπαδοπούλου, «'Ατομο-Πολιτεία-Ηγέτης: Η πολιτική φιλοσοφία του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στα *Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου, Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός...*, ό .π., σ. 497.

τη σωφροσύνη, την ευπρέπεια, και ικανότητα να αντιπροσωπεύει επάξια τη χώρα διεθνώς»⁴⁵⁴. Αυτή είναι προφανώς και η εικόνα που ο ίδιος παρουσίασε υπηρετώντας το ανώτατο αυτό αξίωμα και η οποία βασίστηκε στην αίσθηση του καθήκοντος και στο χρέος της αποστολής του πνευματικού ανθρώπου, «καθώς και την απέχθεια του Τσάτσου προς τον σχετικισμό»⁴⁵⁵.

⁴⁵⁴ Κ.Τσάτσου, *Αποχαιρετισμός*, ό. π., σ. 8.

⁴⁵⁵ Ε. Χατζηβασιλείου, «Κόσμοι των Ιδεών και ορίζοντες της πράξης», στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, ό. π., σ. 537.

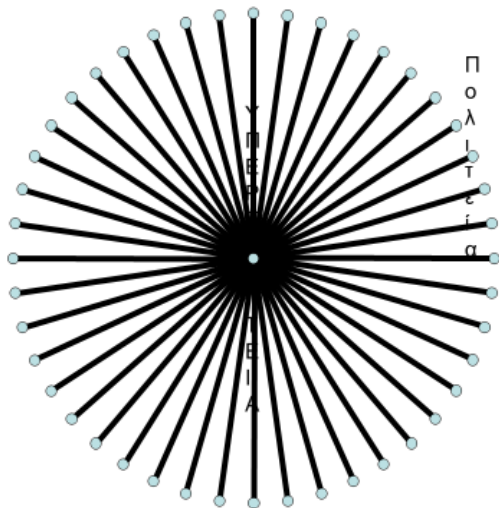
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Η ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΣΕ ΜΙΑ ΔΙΕΘΝΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ως καταστάλαγμα του στοχασμού και των θεωριών του ο Τσάτσος, προτείνει, στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του *Πολιτική*, την *Διεθνή Πολιτεία* όχι μόνον ως το ύπατο δέον αλλά και απόλυτη αναγκαιότητα. Την πραγμάτωσή της ατενίζει ως την ειρηνική πορεία της ανθρωπότητας προς την παγκόσμια πολιτειακή τάξη και την οικουμενική ενότητα. Η πρότασή του για «*την πολιτική ενότητα των πολιτειών σε μια πολιτεία πολιτειών, σε μια υπερπολιτεία*»⁴⁵⁶, όπως την ονομάζει, έρχεται ως συνέπεια του ύπατου σκοπού της Ιστορίας (Μέρος 2^ο, Κεφ. 1^ο) και περιλαμβάνει ο σκοπός αυτός, όπως κατά τα ανωτέρω διασαφηνίζει όλες τις θεωρητικές και πρακτικές αξίες πολιτισμού. Ο ύπατος σκοπός της Ιστορίας είναι το τελικώς επιδιωκτέο με την πράξη και είναι η πραγματοποίηση μέσα στον αισθητό κόσμο των ιδεών και των απόλυτων αξιών. Και επειδή μέσα του σκοπού αυτού είναι οι πολιτείες, όπως κατά τα ανωτέρω έχει αναλύσει, πρέπει και η δραστηριότητα των πολιτειών να είναι εναρμονισμένη και συντονισμένη κατά τον καλύτερο τρόπο ώστε η πορεία τους να συγκλίνει προς τον σκοπό αυτό. «*Η Υπερπολιτεία, η Διεθνής Πολιτεία όχι μόνον ως ύπατο δέον αλλά και ως απόλυτη αναγκαιότητα*»⁴⁵⁷ διατείνεται ο Τσάτσος. Η ιδέα του αυτή μπορεί να αποτυπωθεί με το κατωτέρω σκαρίφημα, όπου με κέντρο βάρους τις επί μέρους πολιτείες με κοινά χαρακτηριστικά, ατενίζοντας προς έναν κοινό σκοπό, τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας, δημιουργούν την Υπερπολιτεία.

⁴⁵⁶ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π., σ. 302.

⁴⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 300.

Η Οικουμενική πανανθρώπινη Διεθνής πολιτεία έρχεται ως επιστέγασμα της θεωρίας του Τσάτσου περί του ύπατου σκοπού της Ιστορίας, ο οποίος μπορεί και πρέπει να πραγματοποιηθεί δια μέσου της πολιτικής πράξης. Οπωσδήποτε η πρότασή του είναι σαφής και έρχεται ως πολιτική θέση, όχι τόσο από τη μελέτη του των πολλών βιβλίων περί πολιτικής, περί πολιτείας ή πολιτειολογίας που μελέτησε, αλλά όπως ο ίδιος ομολογεί,⁴⁵⁸ από την πολιτική Ιστορία και την προσωπική του πείρα στην πολιτική πράξη σε συνδυασμό με την κοσμοθεωρία του.

1. Η παγκόσμια πολιτειακή τάξη ως ανάγκη του ύπατου σκοπού

Ο Τσάτσος προσβλέπει προς την πολιτική ενότητα της ανθρωπότητας ως την κορύφωση μιας αναγκαίας λογικής και δεοντολογικής κατάληξης της Ιστορίας. Το προχώρημα όλων των πολιτειών προς την Διεθνή Πολιτεία εκκινεί από την πεποίθησή του ότι «υπάρχει ένας σταθερός απόλυτος σκοπός προς τον οποίο πρέπει να απευθύνεται η πολιτική πράξη»⁴⁵⁹. Οι απόψεις του αυτές άρχισαν να διαφαίνονται ήδη από τα νεανικά του χρόνια, όταν το 1938 έγραφε τη μελέτη του με τίτλο *Η πρωταρχική πηγή του δικαίου*, όπου αναφέρει: «*Η συγκεκριμένη ιδέα τού δικαίου διέπυσα τά έν ώρισμένη βαθμίδι ιστορικής εξελίξεως εμφανιζόμενα δίκαια, αποτελεί τον έσχατον σκοπόν προς όν αναγκαστικώς κατευθύνονται*

⁴⁵⁸ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 333.

⁴⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 333 και σ. 17.

άπασαι αί αποτελούσαι ταύτα πράξεις την υψίστην αξίαν ήν τείνουν να πραγματοποιήσουν, τον ύψιστον κανόνα είς όν δέον να υποταχθούν οι ιστορικός ζώντες λαοί»⁴⁶⁰. Κορυφαίος μελετητής όλων των ευρωπαϊκών και παγκόσμιων θεωριών, γνώριζε ότι η κρατούσα τάση της εποχής του ήταν αντίθετη με τη θεμελίωση οποιασδήποτε δεοντολογίας σε απόλυτες αξίες ή σκοπούς. Γράφει: «Οι σύγχρονες τάσεις διέπονται από καθαρά αισθησιοκρατικές και τεχνοκρατικές αντιλήψεις με κύριες πηγές τον αγγλοσαξονικό εμπειρισμό ή τον κοινό θετικισμό ή την θεωρία του ιστορικού υλισμού, ή ακόμα διέπονται από φαινομενολογικές ή και υπαρξιακές αντιλήψεις»⁴⁶¹. Η εποχή του-όπως και η σύγχρονη εποχή- δεν μπορούσε να κατανοήσει τη θεωρητική διάσταση των απόψεών του, καθώς, όπως ο ίδιος επεσήμαινε, έχει «χαθεί» σε έναν ατέρμονα αγώνα, σ' ένα χάος επίδειξης κοινωνιολογικών ερευνών γύρω από το θέμα της πολιτείας και της ανθρώπινης επικοινωνίας, με την παροχή άφθονων περίπλοκων εννοιολογικών προσδιορισμών, διανθισμένων από καινοφανείς όρους που εμπλέκονται στην πολιτική πράξη. Γνώριζε πως όλες οι θεωρίες αναλώνονται σε νομικές κατασκευές, χωρίς ουσία, καθώς «δεν τολμούν να συλλάβουν την διεθνή πολιτική τάξη ως υπερπολιτεία, γιατί σήμερα απέχει η πραγματικότητα από αυτό το τέρμα»⁴⁶². Η άποψή του αυτή επιβεβαιώνεται από τα γεγονότα της ιστορίας καθώς όλες αυτές οι θεωρίες είχαν εφαρμογή στο να διαμορφωθούν διάφορες ιδεολογίες και να υιοθετηθούν ως πολιτικές πόλωσης του Ψυχρού Πολέμου προκειμένου να καλυφθούν οι γεωπολιτικοί ανταγωνισμοί⁴⁶³.

Σε εντελώς διαφορετικό επίπεδο σκέψης κινούμενος ο Κωνσταντίνος Τσάτσος προβάλλει την ιδέα της παγκόσμιας πολιτειακής τάξης ως ανάγκη του ύπατου σκοπού και επιμένει στις θέσεις του αυτές, καθώς, πεποίθησή του είναι ότι μπορούν να πραγματοποιηθούν μελλοντικά αλλά και ψηγματικώς έστω να υλοποιηθούν στο παρόν⁴⁶⁴. Την ψηγματική υλοποίησή τους, επί του παρόντος, έβλεπε στην συγκρότηση και διατήρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στην

⁴⁶⁰ Κ. Τσάτσος, *Η Πρωταρχική Πηγή του Δικαίου*, Αθήνα 1938, περιλαμβάνεται στο έργο *Μελέται Φιλοσοφίας του Δικαίου*, εκδ. *Ικαρος*, Αθήνα 1960.

⁴⁶¹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 40

⁴⁶² Στο ίδιο, σ. 303.

⁴⁶³ Κωνστανταντίνα Μπότσιου, «Σχεδιάζοντας την ειρήνη: Η επιρροή των “Τριών Μεγάλων”, στη διαμόρφωση του Ψυχρού Πολέμου 1941-1950 - Με τα μάτια των ηγετών», στο *Η Έναρξη του Ψυχρού Πολέμου 1941-1950: Στρατηγικά ή Ιδεολογικά Αίτια.*, επιμ. Π. Ήφαιστος, Κ. Κολιόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο*, Αθήνα 2012, σ. 14. Βλ. επίσης Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, εκδ. *Πατάκης*, Αθήνα 2001, και Χαρ. Παπασωτηρίου, *Αμερικανικό Πολιτικό σύστημα και εξωτερική Πολιτική, 1942-2002*, εκδ. *Ποιότητα*, Αθήνα 2002.

⁴⁶⁴ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 302.

λειτουργία των Ηνωμένων Εθνών. Η σκέψη του εκκινεί από την πεποίθησή του ότι ο σκοπός της ιστορίας, ο σκοπός των πράξεων όλων των έλλογων όντων είναι ένας άρα πρέπει και τα μέσα που οδηγούν προς αυτόν τον σκοπό να είναι εναρμονισμένα και συντονισμένα κατά τρόπον ώστε η πορεία τους να συγκλίνει προς αυτόν τον σκοπό. Και, όπως κατά τα ανωτέρω αναλυτικά έχουν αναπτυχθεί (Μέρος ΙΙ, Κεφ. 3^ο), μέσα (τρόποι) του σκοπού είναι οι πολιτείες. Ως λογικό επακόλουθο έρχεται ότι και αυτών η δραστηριότητα πρέπει να είναι συντονισμένη με τέτοια τάξη ώστε να διασφαλίζεται η πορεία τους προς τον ύπατο σκοπό της ιστορίας δηλαδή τον κοινό ύπατο σκοπό. Η οργάνωση αυτή δεν μπορεί παρά να είναι πολιτική οργάνωση, αφού θα συναποτελείται από πολιτικώς δρώντα υποκείμενα τις πολιτείες. Συμπερασματικά καταλήγει : **«Όλες οι πολιτείες, όλη η οικουμένη πρέπει να υπαχθεί σε μίαν ενιαία πολιτική τάξη. Η πολιτική ενότητα του κόσμου είναι η αναγκαία λογικά και δεοντολογικά κατάληξη της ιστορίας, αν ιστορία είναι η αύξουσα πραγμάτωση του πνεύματος μέσα στο χρόνο, μια ενιαία πορεία προς έναν ενιαίο σκοπό»**⁴⁶⁵.

Ο Τσάτσος προτείνει την υπερπολιτεία ως πολιτική ενότητα, ως πολιτεία πολιτειών. Διάφορες θεωρίες και απόψεις που κατά καιρούς αναφέρονται και δεν τολμούν να συλλάβουν την διεθνή πολιτική τάξη ως υπερπολιτεία κατ' αυτόν τον τρόπο *δεν είναι παρά είναι νομικές κατασκευές χωρίς ουσία*. Ακόμα και οι συμβατικές δεσμεύσεις, που κατασκευάζονται για τη διαφύλαξη της έννοιας της κυριαρχίας των πολιτειών, δεν θεωρεί ο Τσάτσος ότι είναι λογικά άρτιες λύσεις. Θέλει την υπερπολιτεία να θεμελιώνει το Δίκαιο απευθείας κατά τους κανόνες του ύπατου σκοπού της Ιστορίας, χωρίς καμιά άλλη ειδικότερη αρχή να αντλεί από το κύρος του. Το Δίκαιο, κατά την οπτική του Τσάτσου, δεν αντλεί το κύρος του ούτε από την αρχή της καλής πίστεως στις σχέσεις των λαών όπως υποστηρίζει ο Verdross⁴⁶⁶ αλλά ούτε όπως η άποψη του Fichte⁴⁶⁷ κατά την οποία η κοινότητα των εθνών δεν πρέπει να αποτελεί πολιτεία λαών αλλά ένωση λαών, αν και μέσα στην ένωση αυτή αναγνωρίζεται η ιδιότητα του διεθνούς πολίτη. Κατά τον Τσάτσο ***Δίκαιο υπάρχει όπου υπάρχει πολιτεία και πολιτεία όπου υπάρχει πολιτική πραγματική εξουσία που θεσπίζει δικούς της κανόνες δικαίου***⁴⁶⁸. Γνώστης και συνεχιστής της

⁴⁶⁵ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό.π., σ. 301.

⁴⁶⁶ A. Verdross, «Die bona fides als Grundlage des Volkerrechts» Wien, 1955. Ο Verdross διατύπωσε την ιδέα ότι για την επέκταση της κλασικής έννοιας της κοινότητας βασική προϋπόθεση είναι το «bonum», ως έννοια του κοινού αγαθού που αναπτύχθηκε σε σχέση με το κράτος, δηλαδή το κοινό αγαθό του κόσμου.

⁴⁶⁷ Fichte, *Grundlage des Naturrechts* (1796) και *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre* (1794/1795.)

⁴⁶⁸ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό.π., σ. 303.

ιδέας της πολιτικής ενότητας του κόσμου, όπως στους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους είχε ήδη διατυπωθεί, προτείνει την *Υπερπολιτεία ως Διεθνή Παγκόσμια Πολιτεία*⁴⁶⁹, αναφέροντας ως πρώτους οραματιστές τους Κυνικούς⁴⁷⁰ και λίγο αργότερα τους Στωικούς, που μέσα από την ενότητα του Λόγου έφθασαν στην πολιτική ενότητα με συνέπεια, να βρίσκεται, όπως αναφέρει στους αρχαίους Έλληνες όχι μόνον η ιδέα της ενότητας των πολιτειών αλλά και η ανάγκη της διατήρησης της πολλότητας των πολιτειών μέσα στην ενότητα.

Μη υποτασσόμενος στα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής αλλά ούτε επιστρέφοντας με κανένα τρόπο στο παρελθόν, έστω και το λαμπρότερο, διότι αυτό πιστεύει ότι είναι αντίθετο με τη φύση της ιστορίας, στοχάζεται πάνω στις νέες μορφές που χρειάζεται η ζωή του ανθρώπου ως μονάδα του ανθρώπινου γένους. Οι στοχασμοί του αποβλέπουν σε ετοιμασία μιάς εποχής που θα ακολουθήσει την σύγχρονη εποχή του άκρατου υποκειμενισμού και θα οικοδομήσει το μέλλον της ανθρωπότητας, με την καλλιέργεια ενός κόσμου αξιών. Ο ίδιος αναφέρει: « Το πνεύμα που πιστεύω πως στο μέλλον θα επικρατήσει, θα χαρακτηρίζεται από την τάση, από νέους δρόμους και με νέους τρόπους, να προσπελάσει και να συγγενέψει με το πνεύμα που εκφράζουν τα έργα της κλασσικής περιόδου της ελληνικής σκέψης και τέχνης. Υπό αυτήν μόνον την έννοια το πνεύμα αυτό θα έχει, σε αντίθεση προς το σημερινό, τα γνωρίσματα της κλασσικότητας. Τον όρο κλασσικό είναι φανερό ότι δεν τον μεταχειρίζομαι αξιολογικά. Δεν θέλω να υποστηρίξω ότι το κλασσικό είναι ανώτερο από άλλες μορφές πνευματικής ζωής. Απλώς θέλω να χαρακτηρίσω το πνεύμα του μέλλοντος, να διαγράψω τον τύπο του, αντιδιαστέλλοντάς το από τις έντονες αντικλασσικές σημερινές τάσεις»⁴⁷¹. Η θέση του βασίζεται όχι σε ουτοπικούς οραματισμούς αλλά στην ανάγκη του ανθρώπου για μια ικανοποιητική απάντηση περί του νοήματος και της αξίας της ανθρώπινης ζωής, όπως κατά τα ανωτέρω έχει αναλυθεί. Την πραγματοποίηση της ιδέας του αυτής την αναθέτει ως χρέος στο ελληνικό έθνος το οποίο μπορεί, λόγω της καταβολής του, να το κατορθώσει (Κεφ. 6

⁴⁶⁹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 305.

⁴⁷⁰ Διογένης Λαέρτιος, «Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή», VI, 13- 15 και 10-13, Αντισθένης, απόσπ. 32 και απόσπ. 160: «Ο Αντισθένης ασπαζόταν επίσης τις ακόλουθες απόψεις. Υποστήριξε ότι την αρετή μπορεί κανείς να την διδαχθεί. Κι ότι οι ευγενείς άνθρωποι ταυτίζονται μ' εκείνους που έχουν αρετή. Η αρετή είναι από μόνη της ικανή να φέρει την ευτυχία και δε χρειάζεται τίποτα επί πλέον εκτός από δύναμη σαν αυτή του Σωκράτη. Οτι η αρετή συνίσταται σε πράξεις: ούτε από λόγια πολλά έχει ανάγκη ούτε από διδασκαλίες. Κι ότι ο σοφός έχει αυτάρκεια: όλα όσα έχουν οι άλλοι είναι δικά του. Η ασημότητα

είναι κάτι καλό και ισότιμο με την προσπάθεια. Κι ότι ο σοφός δε θα ρυθμίζει τη συμπεριφορά του μέσα στην πολιτεία με βάση τους ισχύοντες νόμους αλλά με βάση το νόμο της αρετής».

⁴⁷¹ Κ. Τσάτσος, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί, Γ' σειρά, ό. π.*, σ. 19.

και 7). Πιστεύει πως «το ελληνικό έθνος μπορεί και έχει χρέος να προκαλέσει μια νέα ουμανιστική κίνηση τον καιρό ακριβώς που ο παληός ουμανισμός της δυτικής Ευρώπης κινδυνεύει να συρρικνωθεί από την τεράστια ανάπτυξη του τεχνικού πολιτισμού»⁴⁷².

Τις ίδιες απόψεις είχε εκθέσει στην Ακαδημία Αθηνών τόσο ο ίδιος ο Τσάτσος⁴⁷³ αλλά και ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος⁴⁷⁴, όπως εν συνεχεία θα αναλυθεί (Κεφ. 6^ο). Κατά τον Τσάτσο η ανθρωπότητα, βαδίζει προς την τελειώσή της διότι διαθέτει ισχυρούς θεσμούς, οι οποίοι διαμορφώθηκαν κατά την ιστορική πορεία της ανθρωπότητας η οποία ξεκίνησε από τα όρια της οικογένειας για να πορευτεί ως ορδή, ως φατρία, ως πόλη και αργότερα ως πόλη-κράτος και αυτοκρατορία. Κάτω από αυτή την οπτική η σκέψη του συνεχίζει την οπτιμιστική της πορεία και ο ίδιος πιστεύει ότι έφτασαν οι καιροί για την πραγμάτωση αυτού του εγχειρήματος: «*Τώρα ωρίμασαν οι καιροί για τον σχηματισμό διεθνών οργανώσεων που σιγά-σιγά θα καταλήξουν στην ενιαία πολιτειακή οργάνωση της οικουμένης*»⁴⁷⁵. Η τάση αυτή της ανθρωπότητας επιβεβαιώνεται από την ίδια την ιστορία στην οποία εμφανίζονται ανά τους αιώνες ενότητες λαών ή και εθνών κάτω από μια ενωτική αρχή, υπό μορφή αυτοκρατοριών ή βασιλείων ή ηνωμένων πολιτειών. Σύγχρονες απόπειρες δημιουργίας μιάς *πολιτείας-πολιτειών* έβλεπε να υπάρχει εν σπέρματι επί των ημερών του (1965) στην λειτουργία του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και διαφόρων άλλων οργανώσεων⁴⁷⁶.

2. Η ανάγκη διατήρησης της κάθε πολιτείας

Εκθέτοντας την θεωρία του για την *παγκόσμια πολιτειακή τάξη και οργάνωση της οικουμένης ως ανάγκη του ύπατου σκοπού* ο Τσάτσος δεν υποστηρίζει την κατάργηση των κατ' ιδίαν πολιτειών. Αντίθετα θεωρεί πως οι πολιτείες πρέπει να μείνουν πολλές και οι πολίτες εκάστης εξ αυτών θα αποτελούν τους πολίτες της Υπερπολιτείας και θα διαδραματίζουν τον ρόλο που τα άτομα διαδραματίζουν στις πολιτείες. Αν και η πολιτεία συγκροτείται συνήθως από ένα έθνος, ο Τσάτσος θεωρεί πως η ποικιλία των εθνών, των πολιτισμών, των ομαδικών χαρακτήρων και ο ομαδικός τρόπος ζωής που δημιουργήθηκε κατά φυσικό τρόπο μέσα στον

⁴⁷² Στο ίδιο, σ. 19.

⁴⁷³ Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Συνεδρία 16^η Απριλίου 1970.

⁴⁷⁴ Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Η Ελλάδα ως Οικουμενική Ιδέα*, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Συνεδρία της 26^η Φεβρουαρίου 1970, βλ. επίσης του *Ιδίου* «Ευρώπη και Σοσιαλισμός», β' έκδοση, Αθήνα 1982.

⁴⁷⁵ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 307.

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 306.

χρόνο είναι μια από τις μεγαλύτερες ευλογίες της ζωής. Χάρη σ' αυτήν την ποικιλία η ιδέα της ανθρώπινης ελευθερίας και του ύπατου σκοπού της Ιστορίας, σε κάθε στιγμή, εκδηλώνεται κατά ποικίλους τρόπους, άλλους λιγότερο, άλλους περισσότερο άξιους. Όμως από αυτήν την συγχορδία, όπως χαρακτηριστικά ο Τσάτσος αναφέρει,⁴⁷⁷ όλων τούτων των εκφράσεων, βγαίνει ένας τόνος πολύ βαθύτερος από οποιαδήποτε μοναδική έκφραση της ιδέας. Στην πάλη του να «μεθεξώμε» την ουσία της ιδέας, καθώς η ιδέα δεν είναι κάτι στατικό, αλλά είναι πηγή που γεννά άπειρες πνευματικές όψεις, είμαστε υποχρεωμένοι ως ανθρωπότητα να το επιχειρούμε με πολλούς παράλληλους εκφραστικούς τρόπους, *ετεροθετικά ή διαλεκτικά*⁴⁷⁸.

Κατά τα ανωτέρω, φανερώνοντας κάθε έθνος με τον τρόπο του τον ιδεολογικό του κόσμο, τον ρυθμό του, τον πολιτισμό του, συμβάλλει σε έναν κοινό σκοπό της ανθρωπότητας, αυξάνοντας τον πλούτο των όψεων κατά τις οποίες ο σκοπός αυτός φανερώνεται. Όσο αυτό λειτουργεί, το κάθε έθνος είναι άξιο και πρέπει να υπάρχει ως έθνος, καθότι τα έθνη συμβάλλουν στην άξια διαμόρφωση της ιστορίας. ***Ως εκ τούτου πρέπει να διαφυλάσσεται η ιδιοτυπία του πολιτισμού του κάθε έθνους και η βιολογική του υπόσταση.*** Η ύπαρξη της αξίας αυτής συνεπάγεται πολιτική ύπαρξη αλλά και πολιτική αυτονομία. Διότι όπως αναφέρει: «*Πνευματική ελευθερία χωρίς πολιτική ελευθερία είναι κολοβή*»⁴⁷⁹. Την πολιτική αυτονομία των πολιτειών ο Τσάτσος την συνδέει με την πολιτική ελευθερία, ως την εξουσία να μετέχει στη ρύθμιση της πορείας του συνόλου όπου ανήκει. Διότι όπως πιστεύει ότι ισχύει για τα άτομα ισχύει για την ευρύτερες μονάδες, τα έθνη. «*Διότι χωρίς πολιτική αυτονομία δεν έχει την δύναμη και την ευθύνη της πράξης του και είναι γι' αυτό ηθικά μειωμένο*»⁴⁸⁰.

Κάθε πολιτεία θα ρυθμίζει, όπως και για κάθε άτομο ειπώθηκε, αυτόνομα τη ζωή της. Η εξουσία της Υπερπολιτείας δεν εξαφανίζει την ελευθερία των ατόμων και των Πολιτειών της, αλλά τις καθιστά όλες αρμόδιες να διατυπώνουν τους ειδικότερους κανόνες που εξειδικεύουν τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας που είναι η πραγματοποίηση όλων των αξιών του πολιτισμού (επιστήμη, τέχνη, θρησκεία, ηθική και κοινωνική τάξη), δηλαδή «*αξιών,*

⁴⁷⁷ Κ. Τσάτσος, *Τα όρια του ατόμου*, στο *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ. 152.

⁴⁷⁸ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π., σ. 307.

⁴⁷⁹ Κ. Τσάτσος, *Τα όρια του ατόμου*, στο *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ. 147.

⁴⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 152-153.

απόλυτων στην ουσία τους, που είναι τρόποι (modi) έκφρασης της απόλυτης αρχής της ελευθερίας»⁴⁸¹.

Κατά την άποψη του Τσάτσου η ενότητα αυτή, σε μια κοινωνία εθνών, έχει αναγκαστικά τις ίδιες υποχρεώσεις που έχει και η κάθε πολιτεία, δηλαδή να συντονίζει τη δράση όλων έτσι ώστε η κάθε πολιτεία να αποδίδει τα περισσότερα για τον κοινό σκοπό όλης της ιστορικής ανθρώπινης ζωής. Γεννάται ωσαύτως εδώ το θέμα της άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Ο ύπατος σκοπός καθιστά αποκλειστικό όργανο εξειδίκευσης την πολιτεία των πολιτειών και επομένως η εξουσία της υπερπολιτείας εκτείνεται σε ολόκληρη την οικουμένη αλλά και σε κάθε άτομο εξαφανίζοντας έτσι την πρωτοβουλία των ατόμων. Αυτό, ωστόσο, ο ίδιος αναγνωρίζει ότι δεν θεωρείται ορθό όπως δεν είναι ορθό να ισχύει για τις επί μέρους πολιτείες ούτε να ισχύσει για την υπερπολιτεία. Στερεωμένη όμως η σκέψη του στον ύπατο σκοπό απαντά πως η υπερπολιτεία *«καθιστά τις επί μέρους πολιτείες αποκλειστικά αρμόδιες να διατυπώσουν όλους τους ειδικούς κανόνες που, σε ορισμένο κύκλο, εξειδικεύουν τον ύπατο σκοπό»⁴⁸²*. Άρα η κάθε πολιτεία οφείλει να λειτουργεί με τέτοιους κανόνες ώστε το σύνολο των ατόμων που την αποτελούν να ζουν ελεύθερα και να δρουν προς την κατεύθυνση του ύπατου σκοπού, δηλαδή να παράγουν πολιτισμό και συνεπώς να έχει νόημα η ανθρώπινη ζωή. Αυτό επιτάσσει ο ύπατος σκοπός αλλά και το πνεύμα των κανόνων του διεθνούς Δικαίου. Αφήνει, δηλαδή, στην κάθε πολιτεία την εξειδίκευση του ύπατου σκοπού κατά το σχήμα: Πρωταρχικός Κανόνας (εκάστη πολιτεία) --Κανόνες Διεθνούς Δικαίου-- Ύπατος Σκοπός. Έτσι η διεθνής υπερπολιτεία νοείται ωςάν μια πολιτεία που έχει την ίδια διάρθρωση της πολιτείας και συνεπώς τα ίδια προβλήματα.

Κατά τον Τσάτσο το έργο της κάθε επί μέρους πολιτικής εξουσίας είναι να ρυθμίζει τα της κάθε πολιτείας της με γνώμονα το ευρύτερο πλαίσιο αλλά κυρίως με γνώμονα τον ύπατο σκοπό, η πραγματοποίηση του οποίου συντελείται με τη δραστηριότητα του κοινωνικού συνόλου από το οποίο η πολιτεία συγκροτείται.

⁴⁸¹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 24-25 και 307.

⁴⁸² Στο ίδιο, σ. 304.

3. Η δικαιοδοσία των πολιτειών στην Διεθνή Πολιτεία. Η διεθνής- παγκόσμια τάξη και ειρήνη

Ένα από τα θέματα που γεννά η δικαιοδοσία των πολιτειών, κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, είναι αυτό της κυριαρχίας, έννοια η οποία θα κριθεί με το ίδιο μέτρο, δηλαδή τον ύπατο σκοπό, κατ' ανάγκη με ελαστικότητα αλλά κυρίως με τον διάλογο. Δεοντολογικά τουλάχιστον υποτάσσει το συμφέρον της κάθε πολιτείας στο ευρύτερο συμφέρον της υπερπολιτείας προς το οποίο ο ύπατος σκοπός στοχεύει. Και είναι αυτό το αίτημα της διεθνούς παγκόσμιας τάξης, αίτημα απόλυτης αξίας, όπως και αυτό της διαφύλαξης της αυτονομίας των πολιτειών. Ο διάλογος είναι αναγκαίος μεταξύ των πολιτειών, μεταξύ των παραδόσεων και των πολιτισμών που η κάθε μία πολιτεία εκφράζει, προκειμένου ο διαφορισμός της κάθε πολιτείας να αποτελέσει στοιχείο πολιτισμού για την κοινωνία των πολιτειών. Ωστόσο η έννοια της κυριαρχίας ή της απόλυτης πολιτικής αυτονομίας δεν είναι άνευ ορίων. Κρίνεται απαραίτητη η επιβολή κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς. Ό,τι ισχύει για τις καθ' έκαστον πολιτικές κοινωνίες, τις πολιτείες, θα ισχύει και για την κοινωνία των πολιτειών, τη διεθνή πολιτεία προκειμένου να επικρατήσει πολιτική τάξη.

Ο Τσάτσος παρά την αναγκαία, κατά περίπτωση, αντιμετώπιση και την επιβολή κανόνων ουδέποτε απομακρύνεται από την ιδεολογική του σταθερή πορεία, όπως την ορίζει ο ύπατος σκοπός της ιστορίας. Έτσι το σύνολο των σύγχρονων γεγονότων υποτάσσονται, δεοντολογικά τουλάχιστον, σε μια διεθνή παγκόσμια τάξη. Αυτό ορίζεται ως αίτημα απόλυτης αξίας, όσο και το αίτημα της διαφύλαξης της αυτονομίας των πολιτειών. Συνδέεται έτσι άμεσα η έννοια της διεθνούς τάξης με την έννοια της παγκόσμιας ειρήνης. Υιοθετώντας την πλατωνική θεωρία ότι «σκοπός της πολιτείας είναι όχι ο πόλεμος αλλά ειρήνη»⁴⁸³, υποστηρίζει ότι η εσωτερική πολιτειακή τάξη δομείται βασιζόμενη στην κατάργηση της αυτοδικίας. Υπερθεματίζει της άποψης περί ατομικής ευθύνης και συμμόρφωσης του ατόμου προς τους κανόνες που εξυπηρετούν τον ύπατο σκοπό. Στο διεθνές επίπεδο η αυτοδικία είναι ο πόλεμος. Γι' αυτό η διεθνή πολιτεία συγκροτείται ως βασικό μέτρο κατάργησης του πολέμου. Κατά την άποψή του η αυτοδικία μεταξύ των ανθρώπων καταργήθηκε, καθώς διαπιστώθηκε, ακόμα και για τον εκάστοτε ισχυρότερο, πως η ωφέλεια είναι μικρότερη από

⁴⁸³ Πλάτωνος *Νόμοι* 628 c-d.

το αποτέλεσμα της επιδίωξης μιάς διαιτητικής επίλυσης της όποιας διαφοράς. Το ίδιο πιστεύει ότι θα συμβεί και στο μέλλον, στην διεθνή πολιτεία : *«Κάποτε θα σημάνει η ώρα αυτή και για την διεθνή κοινωνία. Όπως από τη δύναμη των πραγμάτων καταργήθηκε η αυτοδικία, έτσι θα καταργηθεί και ο πόλεμος»*⁴⁸⁴. Ουδέποτε, ωστόσο, απομακρύνεται από την πραγματικότητα ο Τσάτσος. Η σκέψη του είναι ακονισμένη στον πολιτικό στίβο και στα παγκόσμια γεγονότα από την νεαρή ηλικία, όταν εργαζόταν ως κρυπτογράφος δίπλα στον Ελευθέριο Βενιζέλο. Γνωρίζει και επισημαίνει ότι ο πόλεμος και η παραφροσύνη του πολέμου έχει καταλήξει να είναι προνόμιο των δυο τριών ισχυρών της γης και οι τοπικοί πόλεμοι να γίνονται και αυτοί για λογαριασμό τους ή υπό τον έλεγχό τους. Όμως τελικά η νίκη σε έναν πόλεμο ωφελεί λιγότερο από έναν κακόν ακόμη συμβιβασμό. Αυτό ως αξίωμα και πραγματικότητα θέλει να αρχίσουν να το αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι αν και, ρεαλιστής ών, η προσωπική του διαπίστωση είναι πως: *«Έχει όμως βέβαια η τύφλωση και η παραφροσύνη πολλά ακόμα περιθώρια δράσης, που η διεθνής πολιτική δεν έχει δαμάσει»*⁴⁸⁵. Η διαδικασία της επίτευξης της παγκόσμιας τάξης κατά την άποψή του δεν υλοποιείται αυτόματα αλλά υπάρχουν ενδιάμεσα στάδια. Στη σκέψη του το αίτημα της ειρήνης αναδεικνύεται ως αξία απόλυτη και ταυτίζεται με το αίτημα της ολοκληρωμένης διεθνούς τάξης. Θεωρεί ότι η διεθνής τάξη και την ειρήνη *«είναι το ορθό και το λογικά αναγκαίο μέσο πραγμάτωσης του ύπατου σκοπού της ιστορίας»*⁴⁸⁶. Ως αρχικό βήμα προς την κατεύθυνση αυτή βλέπει τις ενώσεις Πολιτειών που έχουν έναν κοινό πολιτισμό ή μια κοινή ιδεολογία, όπως είναι οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης και η Αμερική και με αυτές ως βάση, όπως πιστεύει, θα γίνει αργότερα το βήμα για μια παγκόσμια πολιτική τάξη.

4. Η πολιτειακή εσωτερική οργάνωση της Διεθνούς Πολιτείας

Η μορφή της πολιτικής και πολιτειακής οργάνωσης είναι ένα από τα θέματα τα οποία η Διεθνής Υπερπολιτεία έχει να διευθετήσει. Τα προβλήματα τα οποία η εσωτερική οργάνωση της διεθνούς πολιτείας έχει, θεωρεί ο Τσάτσος, ότι είναι τα ανάλογα εσωτερικά προβλήματα που έχουν οι καθ' έκαστον πολιτείες. Όπως κατά τα ανωτέρω έχει αναπτύξει οι πολιτείες είναι πολλές και πρέπει να παραμείνουν πολλές. Η προστασία της χωριστής υπόστασης των πολιτειών που

⁴⁸⁴ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 309.

⁴⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 309.

⁴⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 309.

την απαρτίζουν, του πολιτισμού τους και των δυνατοτήτων προαγωγής του, είναι, κατά τον Τσάτσο, ένα από τα προβλήματα τα οποία η διεθνής πολιτεία έχει να αντιμετωπίσει. Σ' αυτήν ανήκει και η ευθύνη της κατανομής των αγαθών μεταξύ των πολιτειών κατά τρόπον ώστε να εξυπηρετείται η πορεία του συνόλου προς τον ύπατο σκοπό. Η άποψη του Τσάτσου είναι πως, τα κατ' ανάγκην περιθώρια ελεύθερης δράσης της κάθε πολιτείας, θα καθορίζονται από την διεθνή εξουσία σύμφωνα με τις περιστάσεις και με γνώμονα τον ύπατο σκοπό. Οι δε πολιτείες έχουν μέσα στο χώρο της διεθνούς πολιτείας τα δικά τους ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες, ανάλογες με αυτές που αναλαμβάνουν τα άτομα μέσα στις πολιτείες. «*Τα δικαιώματα αυτά είναι mutatis mutandis ανάλογα με τα ατομικά δικαιώματα των καθ' έκαστον πολιτειών*»⁴⁸⁷.

Η διεθνής πολιτική εξουσία έχει την αρμοδιότητα παραχώρησης ή αφαίρεσης δικαιωμάτων και ελευθεριών όπως ανωτέρω από τον ίδιο έχουν επισημανθεί, προκειμένου να διαφυλαχθεί η τάξη η ή και με γνώμονα πάντα το κοινό συμφέρον και τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας.

Και εδώ η εξουσία θα μπορούσε να έχει μοναρχική, ολιγαρχική και τέλος δημοκρατική μορφή. Όπως μπορούμε να δούμε ότι σε μια πολιτεία η εξουσία μπορεί να ασκείται με οιονδήποτε από τους ανωτέρω τρόπους το ίδιο μπορεί να ισχύσει στην διεθνή υπερπολιτεία. Ακόμα και η κυριαρχία μιάς μόνο πολιτείας θεωρείται ως εκδοχή υπό την σταθερή και αμετακίνητη προϋπόθεση ότι η πολιτεία αυτή θα έχει την ικανότητα να ασκήσει την διεθνή πολιτική εξουσία κατά τρόπον ώστε θα υπηρετείται ο ύπατος σκοπός της ιστορίας. Μόνο τότε δεν θα είχαν οι ανάξιες πολιτείες δικαίωμα να διεκδικήσουν ένα μέρος της πολιτικής εξουσίας. Ο ύπατος σκοπός της ιστορίας είναι το κριτήριο της επιλογής αυτής. Κάνοντας υποθετικούς, αναλυτικούς και συνθετικούς, συλλογισμούς ο Τσάτσος καταλήγει: «*Υπό ορισμένες συνθήκες μπορεί να είναι και στο διεθνές πεδίο η απόλυτη μοναρχία μιάς πολιτείας ο καλλίτερος τρόπος διακυβέρνησης της οικουμένης*»⁴⁸⁸. Για να υποστηρίξει την επιλογή αυτή αναφέρεται σε δύο παραδείγματα: αφενός στον Dante⁴⁸⁹ που, ζώντας στον Μεσαίωνα με το όραμα της αναβίωσης της αρχαίας αυτοκρατορίας της Ρώμης και της πολιτικής ενότητας της

⁴⁸⁷ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 311.

⁴⁸⁸ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 311.

⁴⁸⁹ Ο Dante εκφράζει την ιδέα της πολιτικής ενότητας της οικουμένης, που πρώτος αυτός τόσο πλατιά πραγματεύθηκε, επηρεασμένος από τους καιρικούς παράγοντες της εποχής του, όπου η διάσπαρτη φεουδαρχία έτεινε να υποταχθεί ολοένα περισσότερο σε ευρύτερες πολιτικές ενότητες και προ παντός στην αγία ρωμαϊκή αυτοκρατορία των γερμανών ηγεμόνων.

οικουμένης, έδωσε μοναρχική μορφή στο πολιτειακό σχήμα στο πρόσωπο των Γερμανών αυτοκρατόρων⁴⁹⁰ και, αφετέρου, στον χριστιανικό κόσμο που έχει ως αποστολή του την οργάνωση της οικουμένης σε μια ενιαία πολιτεία⁴⁹¹. Γίνεται φανερό ότι πίσω από τα παραδείγματα στα οποία αναφέρεται η σκέψη του οδηγείται στην ελληνική παρουσία και στον ρόλο τον οποίο μπορεί να επιτελέσει στα διεθνή πολιτικά και πολιτιστικά πράγματα, καθώς, σε όλο το έργο του Κων/νου Τσάτσου η Ελλάδα και η ιδέα περί της ξεχωριστής δυνατότητας του Έλληνα να παράγει πολιτισμό και να ηγηθεί των πνευματικών επιδιώξεων, είναι κυρίαρχη και έντονη. Σε ομιλία του που εκφώνησε στην Ακαδημία Αθηνών την 29 Δεκεμβρίου 1966 αφού ανατρέχει το ιστορικοπολιτισμικό παρελθόν της Ελλάδας, αναφέρει: «*Στην Ευρωπαϊκή οικογένεια ανήκει και η Ελλάς[...]. Παρ' όλες τις αδυναμίες, που τις ξέρω και τις ζω, όπως όλοι, κατέχομαι από την ακλόνητη πίστη ότι αυτή πρώτη καλείται – αν θελήσει ο Θεός κι αν θελήσει η ίδια- να συμβάλει με το χάρισμα της ατίμητης μοναδικότητάς της, στην πνευματική ανασυγκρότηση του ευρωπαϊκού κόσμου, στην αναμόρφωση του μεταφυσικού της στερεώματος*»⁴⁹². Η τοποθέτησή του αυτή είναι πίστη ακράδαντη από την οποία είναι διαποτισμένο όλο το έργο του και όπως κατωτέρω θα αναλυθεί (Κεφ. 6).

Ωστόσο ο Τσάτσος επισημαίνει τα μειονεκτήματα αυτής της επιλογής, ήτοι της εξουσίας της μιάς πολιτείας ως απόλυτης μοναρχίας, καθώς αναφέρεται το πρόβλημα της εγκαθίδρυσης μιάς τέτοιας τάξης, όπως επίσης και το ποιος θα κρίνει αν η ανάθεση σε μια πολιτεία είναι ο καλύτερος τρόπος πολιτικής οργάνωσης της διεθνούς τάξης. Υπογραμμίζει επίσης *το μειονέκτημα που έχει κάθε μοναρχία: να ευνουχίζει τα άτομα και εν προκειμένω τις καθ'*

⁴⁹⁰ Dante Alighieri, *Περί Μοναρχίας*, μτφ. Γ. Μπαρουζής, εκδ. Αργοναύτης, Αθήνα 2014. «*Το Περί Μοναρχίας, βασίζεται στην πεποίθηση του Δάντη ότι ο αυτοκράτορας-μονάρχης πρέπει να κατέχει και να ασκεί οικουμενική εξουσία για να πραγματοποιηθεί επί γης η θεϊκή τάξη. Στο έργο του αυτό, το οποίο περιλαμβάνει τρία βιβλία, ο Δάντης εργάζεται με βάση την αριστοτελική μέθοδο και στρέφεται με σφοδρότητα εναντίον της παπικής διεκδίκησης για απόκτηση κοσμικής εξουσίας. Παρότι έχει συχνά κατηγορηθεί ως αναχρονιστικό και αφελές, το έργο αντανακλά τις μεσαιωνικές αντιλήψεις για την οικουμενική ισχύ της αυτοκρατορίας*». (Από την παρουσίαση στο οπισθόφυλλο του βιβλίου).

⁴⁹¹ Ιωαν. ιζ' 11: «*καὶ οὐκέτι εἰμὶ ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ οὗτοι ἐν τῷ κόσμῳ εἰσὶ, καὶ ἐγὼ πρὸς σὲ ἔρχομαι. πᾶτερ ἄγιε, τήρησον αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου ᾧ δέδωκάς μοι, ἵνα ὧσιν ἐν καθὼς ἡμεῖς*». Το χωρίο αυτό καθώς και σχετικές αναφορές στον ίδιο χωρίο ο Άγιος Πορφύριος ερμηνεύει ως εξής : «*Αυτό είναι Εκκλησία: εγώ, εσύ, αυτός, ο άλλος, να αισθανόμαστε ότι είμαστε μέλη Χριστού, ότι είμαστε ένα. Η φιλαντία είναι εγωισμός. Να μη ζητάμε, “εγώ να σταθώ, εγώ να πάω στον Παράδεισο”, αλλά να νιώθουμε για όλους αυτή την αγάπη. Καταλάβετε; Αυτό είναι ταπεινωση. Έτσι, αν ζούμε ενωμένοι, θα είμαστε μακάριοι, θα ζούμε στον Παράδεισο. Ο κάθε διπλάνος μας, ο κάθε πλησίον μας είναι «σάρξ εκ της σαρκός μας». Μπορώ ν'αδιαφορήσω γι'αυτόν, μπορώ να τον πικράνω, μπορώ να τον μισησω; Αυτό είναι το μεγαλύτερο μυστήριο της Εκκλησίας μας. Να γίνουμε όλοι ένα εν Θεώ. Αν αυτό κάνουμε, γινόμαστε δικοί Του. Τίποτε καλύτερο δεν υπάρχει απ' αυτή την ενότητα. Αυτό είναι η Εκκλησία. Αυτό είναι η Ορθοδοξία*». (πηγή: <https://iconandlight.wordpress.com>). Βλ. επίσης και Απ. Παύλου, *Α' Κορ.* 12, 26-27.

⁴⁹² Κ. Τσάτσος, *Η Αποστολή της Ελλάδος εις τον Σύγχρονον Κόσμον*, στο *Ελληνική Πορεία*, ό. π. σ. 72.

έκαστον πολιτείες⁴⁹³. Γι' αυτό υποστηρίζει τη διαφύλαξη της αυτονομίας της κάθε πολιτείας και του προνομίου του να ρυθμίζουν από μόνες τους οι πολιτείες την ιστορική τους πορεία ή να βρίσκουν κάθε φορά μόνες τους τον τρόπο πραγμάτωσης του ύπατου σκοπού της ιστορίας, ως απαραίτητη, καθώς έτσι ολοκληρώνεται η ανθρώπινη προσωπικότητα. Κατά συνέπειαν αυτές γίνονται ρυθμιστές της πορείας της διεθνούς κοινωνίας. Αλλά εάν αυτό είναι φαινομενικά αδύνατο θα πρέπει τουλάχιστον από μόνες τους οι πολιτείες να ορίζουν εκείνους που πρέπει να γίνουν ρυθμιστές αυτής της πορείας. Πρέπει δηλαδή να εκλέγουν τους άρχοντες της διεθνούς πολιτείας. Έτσι η ιδεατή μορφή της διεθνούς πολιτείας θα ήταν κατ' αναλογία προς τις επί μέρους πολιτείες, μια κοινωνία ελευθέρως βουλομένων πολιτειών, θα ήταν μια πολιτεία όπου όλες οι πολιτείες που την απαρτίζουν θα εκλέγουν τους κοινούς των άρχοντες, οπότε η υποταγή στις επιταγές των θα ήταν υποταγή στους κανόνες που θέσανε οι ίδιες στον εαυτό τους, αφού τους θέσανε οι άρχοντες που αυτοί εκλέξαν. Επομένως η πολιτειακή μορφή που ως ιδεατή λύση προτείνεται από τον Κων/νο Τσάτσο ως η ενδεδειγμένη είναι η **Δημοκρατία** και στο ιδεατό τέρμα θα έφθανε η διεθνής ιδεατή πολιτεία εάν η κάθε πολιτεία γινότανε δημοκρατία και όλες μαζί απαρτίζανε τη **διεθνή δημοκρατία**⁴⁹⁴. Βεβαίως ο στόχος αυτός προϋποθέτει ώριμους και άξιους πολίτες αλλά και άξιους πολιτικούς που θα κοσμούνται από ηθικές και πολιτικές αρετές. Στο έργο του *Ελληνική Πορεία* κατηγορηματικά αναφέρει: «Οι ίδιες αρχές της δημοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης που αποδείχτηκαν σαν απόλυτα αιτήματα της κοινωνικής ζωής, πρέπει να αναγνωριστούν σαν απόλυτες αρχές που πάντα θα ορίζουν και τη ζωή των εθνών. Η υπερπολιτειακή κοινωνία θα κυβερνιέται δημοκρατικά, όλοι θα είναι άρχοντες και αρχόμενοι, θα οργανωθεί κοινωνιστικά, δηλαδή θα έχει κάθε πολιτεία τις ίδιες υλικές και ηθικές δυνατότητες προκοπής»⁴⁹⁵.

Δικαιώνοντας την Δημοκρατία ως το καλύτερο πολίτευμα, καθώς εδραιώνεται στην αξία της γνώμης των πολλών, που δεν είναι ούτε οι άριστοι ούτε οι ανδραπόδεις, και όπου επικρατεί η μέση τάξη, κατά την αριστοτελική θεωρία περί μεσότητας, ο Τσάτσος στο έργο του *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων* προβαίνει σε μία διαφορετική απάντηση στο ερώτημα πώς δικαιολογείται να κατέχουν την κύρια αρχή οι πολλοί, όταν υπάρχουν λίγοι

⁴⁹³ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π., σ. 312.

⁴⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 313.

⁴⁹⁵ Κ. Τσάτσος, *Άτομο και Πολιτεία*, στο *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ. 153.

άριστοι που θα μπορούσαν να ασκήσουν καλύτερα την εξουσία, που κατά την αριστοτελική θεωρία, αποτελεί ως σήμερα βασικό επιχείρημα υπέρ της δημοκρατίας, σύμφωνα με την οποία το άθροισμα των πολλών ποιοτικά κατωτέρων μ π ο ρ ε ί να αποδώσει, στο σύνολό του, κάτι ποιοτικά ανώτερο από τη γνώμη ενός ή πολλών ποιοτικά ανωτέρων. Συγκεκριμένα ο Αριστοτέλης αναφέρει στα *Πολιτικά*: «*τοὺς γὰρ πολλοὺς, ὧν ἕκαστός ἐστιν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων, οὐχ ὡς ἕκαστον ἀλλ' ὡς σύμπαντας*⁴⁹⁶. Στο σημείο αυτό ο Τσάτσος διαφοροποιείται από την αριστοτελική θέση, αναφέροντας ότι το επιχείρημα ισχύει *ὅταν οἱ πολλοὶ διατηροῦν κάποια ποιοτικὴ στάθμη. Ἀλλὰ εἰάν το πλῆθος εἶναι «ἀνδραπώδες» ἄλλες σκέψεις πρέπει να πρυτανεύσουν*⁴⁹⁷. Αργότερα ο Τσάτσος, στο *Πνευματικὸ Καταπίστευμα* θα διευκρινίσει τη θέση του αυτή και θα αναπτύξει τη θεωρία του για τους άριστους των πολιτών και τα σχολεία της αριστείας, όπως κατωτέρω θα αναπτυχθεί (Κεφ. 7). Όμως πιστεύει ότι μπορεί το πλῆθος να έχει χρήσιμη γνώμη, όταν δεν είναι «λίαν ανδραπώδες» και στην εκκλησία και στα δικαστήρια, καθώς δεν κρίνεται απαραίτητο οι πολλοί να γνωρίζουν να διαχειρίζονται κρατικές υποθέσεις αρκεί να κρίνουν με σκεπτικό το εάν μια διαχείριση τους βλάπτει ή τους ωφελεί. Εκθέτοντας τέτοιες απόψεις δεν φαίνεται στη σκέψη του να πλανάται η ιδέα της ισοπέδωσης, ούτε της κοινωνικής φιλανθρωπίας και ευεργεσίας των πολιτειών. Στέρεος και σαφής ο συλλογισμός του αναγνωρίζει ότι δεν υπάρχει ακόμα ομοιότητα και ισότητα ατόμων και αξιών, άρα ούτε πολιτειών, που να απαρτίζονται από πολίτες. *Δεν συμπίπτει κατ' ακολουθίαν ποτέ η ἴση με τη δίκαιη μεταχείριση.* Γι' αυτό καμιά αναγνώριση τέτοιων δικαιωμάτων δεν επιτρέπεται σε όλες τις τυχαίως σχηματισμένες πολιτικές κοινωνίες άσχετα προς την αξιότητά τους. Γνώστης της παγκόσμιας πολιτικής διακυβέρνησης γνωρίζει ότι τέτοια δικαιώματα παραχωρούνται κ α ι σε πολιτείες ανώριμες πολιτικώς. Αναφύεται αυτομάτως εδώ ζήτημα της μεθόδευση της ένταξής τους στην υπερπολιτεία των ανώριμων ή ανάξιων πολιτειών, καθώς και η εξέταση της τύχης των κοινοτήτων και ομάδων εκείνων που δεν κρίνονται άξιες να συγκροτήσουν, κατά τα ανωτέρω, πολιτεία.

⁴⁹⁶ Αριστοτέλους *Πολιτικά*, I-II, 1281a11–1284b34.

⁴⁹⁷ Κ. Τσάτσος, *Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σ. 251.

5. Οι ανώριμες πολιτείες στη διεθνή πολιτεία και η υπέρβαση των αντινομιών μεταξύ πολιτειών και διεθνούς πολιτείας.

Στη σκέψη του Τσάτσου υπάρχει η κάθε ανθρώπινη ύπαρξη χωριστά αλλά και το σύνολο της ανθρωπότητας, της οικουμένης. Συνεπώς η ισότητα –η τυπική ισότητα– των πολιτειών, όπως και η ισότητα των πολιτών, αποτελεί στην ιστορική πραγματικότητα μίαν αναπόφευκτη διέξοδο⁴⁹⁸. Θεωρεί, λοιπόν, πως στη διεθνή πολιτεία υφίσταται κάποιος λόγος που συνηγορεί στο να παραχωρούνται δικαιώματα και ελευθερίες και σε πολιτείες οι οποίες είναι ανάξιες, προς το παρόν, να τα ασκήσουν. Ο λόγος αυτός –πέρα από σκέψεις στυγνής σκοπιμότητας και από την αδυναμία να ξεχωρίσουμε τα ερίφια από τα πρόβατα– είναι η **πολιτική αγωγή** των πολιτειών⁴⁹⁹ και επιτρέπεται όπου υπάρχει και κάποια προσέγγιση ή διάθεση προσέγγισης προς τις αξίες της οικουμενικής πολιτείας. Η συμμετοχή και μη ώριμων πολιτειών στην διεθνή πολιτεία διατείνεται ο Τσάτσος ότι είναι ένας τρόπος παιδείας έως ότου οι πολιτείες αυτές καταστούν οι ίδιες και οι πολίτες τους άξιοι «*πολίτες του κόσμου*». Κατά την άποψή του «*Έτσι μόνο οι νεότεροι λαοί εισάγονται στη διεθνή ζωή. Έτσι μόνο οι πολιτιστικά κατώτεροι λαοί μαθαίνουν να ζουν και να σκέπτονται σαν πολίτες της διεθνούς πολιτείας*»⁵⁰⁰. Όταν ανακύπτουν ζητήματα από την ανάγκη της μύησης των νεότερων και των ανώριμων πολιτειών ο ύπατος σκοπός θα είναι πάντα ο γνώμονας, η χρυσή τομή, που κάθε φορά θα βρίσκει λύση για την τήρηση της θεωρητικά σωστής αρχής ότι καθείς δικαιούται, ό,τι αξίζει να έχει. Ως φυσικό επακόλουθο αναφύονται αντινομίες μεταξύ σε ό,τι έχει χρέος να πράξει η πολιτεία ως αυτοδύναμη οντότητα και σε ό,τι έχει χρέος να πράξει ως μέλος της διεθνούς πολιτείας. Αυτές οι αντινομίες πρέπει να αίρονται βασικά υπέρ της διεθνούς πολιτείας. Διότι όπως ο ίδιος πιστεύει: «*το κύριο είναι η ανθρωπότητα και όχι οι επί μέρους πολιτείες. Αυτές υπάρχουν ως αναγκαία μέσα χάρις στην ανθρωπότητα*»⁵⁰¹. Το να εφαρμοστεί όμως η αρχή

⁴⁹⁸ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 213.

⁴⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 313

⁵⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 313-314. Σ.σ. Η άποψη του αυτή ίσως σήμερα να είναι περισσότερο από κάθε άλλη φορά επίκαιρη, καθώς, πολύ συχνά έρχεται στο προσκήνιο ως πρόβλημα, που ανακύπτει από την βούληση διαφόρων- μη ώριμων- χωρών να εισέλθουν στην Ε.Ε. Εάν οι απόψεις του Τσάτσου, περί πολιτικής αγωγής των πολιτειών, είχαν υιοθετηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση και είχε πραγματοποιηθεί η ένταξη της Τουρκίας στην Ε.Ε. (οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις ένταξης της Τουρκίας παραμένουν για χρόνια παγωμένες) δεν θα υφίσταντο σήμερα τα προβλήματα μεταξύ των δύο χωρών ή θα επιλύοντο με άλλους τρόπους, ψηγματικώς κατά την μέθοδο Τσάτσου, με γνώμονα δηλαδή τον ύπατο σκοπό, δηλαδή το κοινό αγαθό έστω εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου κάθε είδους βίας και έντασης a priori αποκλείονται.

⁵⁰¹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 314.

αυτή είναι δύσκολο εγχείρημα όσο δύσκολο είναι να εφαρμοστεί και η αρχή που αντιπαρατάσσει πολιτεία και άτομο. Γι' αυτό είναι ανάγκη να αγνοηθούν σε ορισμένες περιπτώσεις οι επιδιώξεις της ολότητας των εθνών για τη διαφύλαξη μιάς ειδικά πολιτείας, ως αναγκαίου μέσου των καθολικών σκοπών της ιστορίας⁵⁰². Η δυσκολία της άρσης των αντινομιών συν τω χρόνω αμβλύνεται καθώς γίνεται όλο και περισσότερο κατανοητό ότι συμφέρει για το καλό της ολότητας να θυσιάστουν οι επιδιώξεις της κάθε πολιτείας. Εξάλλου αυτό διαπιστώνεται από την μελέτη της ιστορίας, από την προϊστορία, όταν τα άτομα άρχισαν να θυσιάζουν το ατομικό συμφέρον προς χάριν ένταξης σε ευρύτερο σύνολο και κατά τον Μεσαίωνα όταν οι φεουδάρχες αναγκάστηκαν να υποταχθούν σε ευρύτερα πολιτειακά σχήματα⁵⁰³. Η εξέλιξη αυτή, που σημειώθηκε τότε, «ισοδυναμεί με ανατροπή των κατακτήσεων της εποχής του σιδήρου, οι οποίες είχαν ανοίξει τον δρόμο για τη δημιουργία της πόλης-κράτους και τον εξαστισμό και μια επάνοδο σ' έναν καθολικό εξαγροτισμό της ζωής»⁵⁰⁴. Ο Τσάτσος αναφερόμενος στο Κομμουνιστικό Κόμμα, παρατηρεί πως διλήμματα όπου οι αυτού του είδους αντινομίες γεννούν, ο σημερινός κομμουνιστής τα έχει τελείως ξεπεράσει. Όπου δηλαδή ανακύπτει αντίθεση ανάμεσα σε εθνική πολιτεία και στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα κυριαρχεί οπωσδήποτε το τελευταίο. Η αντίληψη αυτή κρίνεται από τον Τσάτσο ως λανθασμένη καθώς πρώτα είναι λανθασμένος ο σκοπός, καθότι εκκινεί όχι τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας αλλά συντελείται με σκοπό την κατάλυση των πολιτειακών κοινωνιών και συνεπώς την κατάλυση των πολιτειακών διαφορισμών που έχει ως αφετηρία την υλιστική κομμουνιστική κοσμοθεωρία.

6. Το Διεθνές Δίκαιο

Ο Τσάτσος σημειώνει το γεγονός της ανάγκης συγκρότησης Διεθνούς Δικαίου ως κατάδειξη της ατέλειας της Υπερπολιτείας. Και τούτο διότι «*Δίκαιο και πολιτεία είναι δύο όψεις του αυτού πράγματος. Η πολιτεία εκφράζεται και εξαντλείται στο δίκαιό της, στις πράξεις δικαίου*»⁵⁰⁵. Κατ'αυτόν Διεθνές Δίκαιο νοείται μόνον εάν υπάρχει διεθνής πολιτεία. Όπου

⁵⁰² Στο ίδιο, σ. 314. Στο σημείο αυτό ο Τσάτσος αναφέρει ότι η ώρα της κρίσης, είτε είναι κρίση που αρνείται τις συγκεκριμένες επιδιώξεις της ανθρωπότητας, είτε τις επιδιώξεις της συγκεκριμένης πολιτείας στην οποία ανήκει ο κρίνων είναι από τις δραματικότερες ώρες που ζει ο αληθινός ηγέτης, κάθε βασιλικός ανήρ που σηκώνει το βάρος των αποφάσεων που κρίνουν την τύχη των ανθρώπινων ομάδων.

⁵⁰³ Β. Φίλιας, *Τα κοινωνικά συστήματα*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1978, Τ. 1^{ος}, σελ. 68-90

⁵⁰⁴ G. Child, *What happened in history*, Penguin Books 1954, σ. 88.

⁵⁰⁵ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σελ. 316.

δεν υπάρχει πολιτεία δεν μπορούν οι κανόνες να αντλήσουν κύρος δικαίου. Μπορούν να ισχύσουν ως αρχές σκοπιμότητας εφ' όσον κάποια συγκεκριμένη περίοδο εξυπηρετούν κάποια συμφέροντα ή να ισχύσουν ως ηθικοί κανόνες που αντλούν το κύρος τους από τον πρακτικό λόγο ο οποίος ενυπάρχει στην ανθρώπινη συνείδηση, αλλά όμως δεν είναι κανόνες δικαίου. Διαφωνεί με απόψεις που θέλουν το Διεθνές Δίκαιο να υφίσταται μεταξύ των πολιτειών και να θεμελιώνεται στην αυτοδέσμευσή τους, καθότι ο ίδιος υποστηρίζει ότι «το Διεθνές Δίκαιο υπέρκειται των καθ' έκαστον πολιτειών»⁵⁰⁶. Οι κανόνες που ρυθμίζουν την εν τη γενέσει της πολιτική διεθνή πολιτεία είναι κανόνες που τείνουν να γίνουν πραγματικοί κανόνες δικαίου. Γνώστης των διεθνών κανόνων και συνθηκών γνώριζε ότι το διεθνές δίκαιο που σήμερα ισχύει είναι κανόνες με εξωτερικά μόνον γνωρίσματα και ελάχιστα εσωτερικά γνωρίσματα δικαίου. Γι' αυτό άλλωστε πολύ εύκολα καταπατείται και οι συμφωνίες αμφισβητούνται. Για τον Τσάτσο «το Διεθνές Δίκαιο θα είναι πλήρες δίκαιο όταν παύσει να είναι διεθνές, όταν παύσει να είναι δίκαιο μεταξύ πολιτειών και γίνει δίκαιο εσωτερικό της διεθνούς πολιτείας. Η ολοκλήρωση του διεθνούς δικαίου είναι ο θάνατός του»⁵⁰⁷. Η άποψη αυτή του Τσάτσο φαίνεται να μην αλλάζει από τα νεανικά του χρόνια, όταν ακόμα έγραφε την *Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*. Στις περί δικαίου απόψεις που αναλύει, εκφράζει την άποψη ότι το φυσικό δίκαιο δεν συμπίπτει με το νομικό δίκαιο που θέτουν οι άνθρωποι, δηλαδή το θετικό λεγόμενο δίκαιο. «Ο λόγος της ισχύος του φυσικού δικαίου είναι μια ηθική και λογική αναγκαιότητα[...] ενώ ο λόγος της ισχύος του θετικού δικαίου είναι “κατά συνθήκην”, είναι γεγονός που θεσπίστηκε από κάποια πολιτική εξουσία»⁵⁰⁸. Ως περιέχον τους νόμους της πολιτείας πιστεύει ότι είναι ανάγκη να γίνει περιεχόμενο της κατ' Αριστοτέλη διανεμητικής και διαρθρωτικής δικαιοσύνης⁵⁰⁹. Το διεθνές δίκαιο το οποίο ισχύει δεν έχει γίνει ακόμα δίκαιο ισχυρίζεται ο Τσάτσος διότι δεν είναι δίκαιο αυτό που επιβάλλεται, το δίκαιο δεν είναι το ισχυρότερο. Ο ίδιος ευελπιστεί πως η εποχή πλησιάζει σ' ένα όριο όπου το διεθνές δίκαιο είναι κάτι που πάει να γίνει δίκαιο, είναι δίκαιο εν τη γενέσει του.

⁵⁰⁶ Στο ίδιο, ό. π., σελ. 317.

⁵⁰⁷ Στο ίδιο, ό. π., σ. 318.

⁵⁰⁸ Κ. Τσάτσο, *Η κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σ. 241.

⁵⁰⁹ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1131α 15-16 και Αριστοτέλης, *Μεγάλα Ηθικά*, 1193b 19-33. Βλ. επίσης : Hans Kelsen, *Τί είναι Δικαιοσύνη*; Μτφρ. Θ.Δρίτσας, εκδ. Αντίποδες, *Ιδέ και Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος*, «Περί ισότητας και δικαιοσύνης στα Ηθικά Νικομάχεια», ό. π., σ. 130-131 και Κ. Μπέης, «Το αντιπεπονητός δίκαιο και η έννοια της δικαιοσύνης στον Αριστοτέλη», στο *ίδιο*, σ. 348.

7. Η πορεία προς την ολοκλήρωση της Διεθνούς Πολιτείας

Ο Τσάτσος ως πολιτικός είχε πλήρη γνώση των διεθνών πολιτικών πραγμάτων και ως μελετητής της ιστορίας γνώριζε πολύ καλά την ανθρώπινη ιστορική πορεία. Έτσι έβλεπε τις μερικότερες ενώσεις πολιτειών ως την πιο ενθαρρυντική ένδειξη για τη μελλοντική ολοκλήρωση της διεθνούς πολιτείας. Τα διεθνή όργανα και το σύστημα των διεθνών κανόνων είναι ένα μόρφωμα πολιτικής κοινωνίας με τα εξωτερικά γνωρίσματα της πολιτικής κοινωνίας. Σίγουρο φαίνεται να είναι πως την εποχή που έγραφε την *Πολιτική*, όπου αποτύπωνε αυτές του τις απόψεις (πρωτοεκδόθηκε το 1965), είχε κατά νουν την Ευρωπαϊκή Ένωση την οποία ως θεσμό έβλεπε να λειτουργεί προς την κατεύθυνση της διεθνούς πολιτείας. Σε ομιλία του στην Ακαδημία Αθηνών το 1963 σημειώνει: «*Εσήμανεν τώ όντι ή ώρα κατά την οποίαν έπιτακτική κατέστη ή ανάγκη να αποκτήσουν αύξουσας σημασίας, ως υποκείμενα ιστορικών πράξεων, παραλλήλως προς τά έθνη και αί υπερεθνικά ενώσεις. Η Ευρώπη άρχίζει να τείνη προς μίαν συγκρότησιν προσομοιάζουσας είς την άυτοκρατορίαν του Καρλομάγνου. Και η οίκουμένη άκολουθεί αύτήν την ροπήν*»⁵¹⁰. Η συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά τον Τσάτσο μπορεί μεν να είναι φορέας τεράστιας οικονομικής και υλικής δύναμης από την οποία ενδεχομένως, όπως παρατηρεί, πολλά δεινά μπορεί να προκύψουν, μπορεί όμως, εάν σώφρονες και σκεπτόμενοι άνθρωποι μελετήσουν τους τρόπους της καλύτερης συγκρότησης και διάρθρωσης, να προκύψουν τεράστια ωφέληματα καθώς «*μέσα στην ενοποίηση αυτή διδάσκονται οι άνθρωποι να σκέπτονται υπερεθνικά, σαν πολίτες ευρύτερων πολιτειών. Διδάσκονται έτσι σταδιακά την ανάγκη της πολιτικής ενότητας όλων των ανθρώπων*»⁵¹¹. Η άποψη του Τσάτσου είναι πως μέσα στις υπερεθνικές ενώσεις των λαών πρέπει τα πολιτικώς αυτόνομα έθνη να διατηρηθούν ως ασυγχώνευτες οντότητες, διότι μόνον έτσι θα παραμείνουν ζωντανοί οργανισμοί που θα μπορούν να λειτουργήσουν ως ελεύθερα άτομα φορείς και παραγωγοί έργων πολιτισμού.

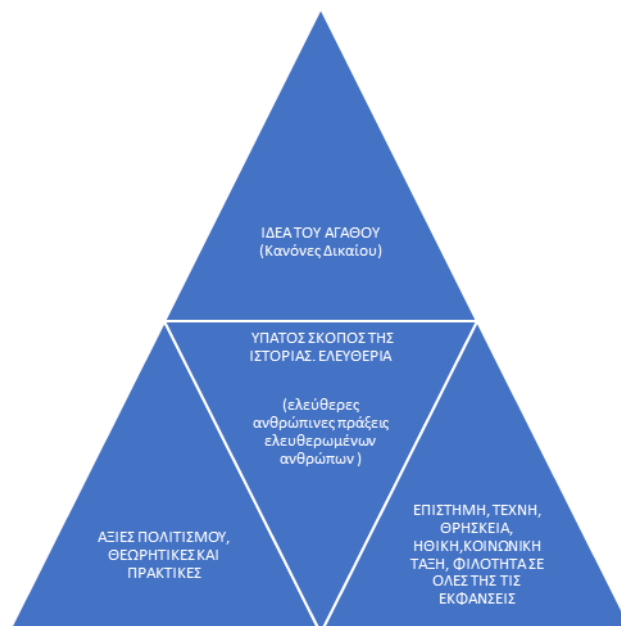
8. Η διεθνής πολιτεία ως ανθρώπινη αναγκαιότητα

Πέρα από την φιλοσοφική και επιστημονική εξέταση των πραγμάτων και πέρα από φαινομενικούς μεγαλοϊδεατισμούς και νοητικές εξάρσεις ο Τσάτσος στερεώνει τις απόψεις

⁵¹⁰ Κ. Τσάτσος, *Το Νόημα του Έθνους*, Ομιλία στην Ακαδημία Αθηνών, την 26 Οκτωβρίου 1963, περιλαμβάνεται στο *Ελληνική Πορεία*, ό. π. σ. 54-55.

⁵¹¹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό. π. σ. 319.

του σε συγκεκριμένες και ρεαλιστικές θέσεις. Ο θεωρητικός και πολιτικός ρεαλισμός συγκερνώνεται και ως κατάληξη επαγγέλλεται η *οικουμενική πολιτειακή ένωση όχι μόνο για λόγους ήθους αλλά και για λόγους κοινού συμφέροντος* διότι και ορθολογικά εξετάζοντας το θέμα *συμφέρει και τους πιο ισχυρούς η πολιτειακή τάξη περισσότερο από την αυτοδικία του πολέμου*. Θεμελιώνοντας τις απόψεις του στην αναγκαιότητα της εκπλήρωσης του σκοπού της ιστορίας, του ύπατου σκοπού, όπως έχει εκτενώς αναφερθεί, συστηματοποιεί τη φιλοσοφική του θεώρηση σε ένα σύνολο κανόνων πυραμοειδούς κατασκευής. Αναφέρει: «Ο σκοπός της ιστορίας είναι ένας και επομένως και η κοινωνική τάξη που καθορίζει πως θα βαδίζουν προς αυτό το σκοπό οι ανθρώπινες κοινωνίες πρέπει τελικά να κορυφούται σε έναν κανόνα. Ο πρωταρχικός αυτός κανόνας καταλαμβάνει το σύνολο των ανθρώπων, αποτελώντας την κορυφή ενός ενιαίου συστήματος κανόνων δικαίου»⁵¹². Η άποψή του αυτή αποτυπώνεται στο κατωτέρω σχέδιασμα, σύμφωνα με το οποίο οι καθ' έκαστον πολιτείες πραγματοποιούν έργα πολιτισμού, βασιζόμενες σε αξιακούς κανόνες δικαίου θεμελιωμένου στον ύπατο σκοπό της ιστορίας, συγκροτώντας έτσι ένα ενιαίο σύστημα κανόνων διεθνούς δικαίου το οποίο προσβλέπει και πορεύεται στην ιδέα του Αγαθού και μπορεί να αποδοθεί με το κατωτέρω σχήμα.

⁵¹² Στο ίδιο, σ. 320.

Από τον κανόνα δικαίου απορρέουν οι ειδικότεροι διεθνείς κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις των πολιτειών της ανθρωπότητας. Τους κανόνες αυτούς έχει αρμοδιότητα να θεσπίζει μία ενιαία υπερπολιτειακή εξουσία όπως κατά τα ανωτέρω έχουν καθοριστεί. Η διεθνής πολιτική εξουσία εξουσιοδοτεί τις κατά τόπους πολιτικές εξουσίες να εξειδικεύσουν τον πρωταρχικό κανόνα του ύπατου σκοπού και μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των διεθνών κανόνων. Η διατήρηση της πολιτικής αυτονομίας των πολιτειών, η οποία είναι αναγκαίο να διατηρηθεί, δεν αλλοιώνει την ουσία του πρωταρχικού κανόνα δικαίου, αλλά επιμερίζεται στα υποκείμενα-φορείς της εξουσίας τα οποία εν συνεχεία επιμερίζουν στα άτομα της πολιτείας. Τα άτομα, με τη σειρά τους, εξειδικεύουν με τις πράξεις τους τους γενικότερους κανόνες δικαίου, όταν κατά τον ένα ή τον άλλον τρόπο ως ελεύθερα άτομα δικαιοπρακτούν. Διότι η πολιτική θεωρία, την οποία κατά τα ανωτέρω αναπτύχθηκε, δεν επηρεάζεται από τις μορφές τις οποίες η νομική επιστήμη συλλαμβάνει στην πράξη. Αντίθετα η πολιτική θεωρία θέλει να επηρεάζει αποφασιστικά τη νομική επιστήμη κατά το ότι : *«Η ενότητα της ιστορίας, η ενότητα του σκοπού της έχει ως αναγκαία ακολουθία την ενότητα του δικαίου. Και η ενότητα του δικαίου δεν μπορεί να έχει άλλη μορφή από την υπαγωγή όλων των επί μέρους δικαίων σε μια παγκόσμια τάξη δικαίου[...] τα επί μέρους δίκαια θεμελιούνται και αντλούν το κύρος τους και την ισχύ των από το διεθνές δίκαιο»*⁵¹³. Αμετακίνητη είναι η θέση του και στερεωμένη στην πρωταρχική πηγή του δικαίου στην οποία υπάγονται και από την οποία απορρέουν οι ελεύθερες πράξεις των ελεύθερων πολιτών, των ελευθερωμένων ανθρώπων.

Ο άνθρωπος, κατά τον Τσάτσο, σταδιακά ωριμάζει ως έλλογο όν και μάλιστα ως πολιτικό όν, τείνοντας προς το όραμα της πανανθρώπινης αιώνιας ειρήνης και της πανανθρώπινης πολιτειακής τάξης. Είναι ο δρόμος που έχει να βαδίζει προς τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας. Η απόσταση που υπάρχει μεταξύ του ιδεατού αυτού σχήματος και της πραγματικότητας που ισχύει και που για αιώνες πιθανά θα ισχύει, θα καλύπτεται και θα πραγματοποιείται κατά τον προσφορότερο κάθε φορά τρόπο μέσα από το *θετέο δίκαιο ή άλλως το ορθό δίκαιο* δηλαδή το δίκαιο που αναφέρεται στην απόλυτη ιδεατή μορφή του δικαίου. Το *θετέο δίκαιο* προάγει την παγκόσμια τάξη δικαίου και το πλησίασμα των ανθρώπων στην παγκόσμια ενότητα, που προάγει όλες τις αξίες της θεωρίας και της πράξης προς το πνεύμα στην ενότητά του. Έτσι η πανανθρώπινη διεθνής πολιτεία είναι σύνδεση της πολιτικής με την ιστορία και την ελευθερία: ***«Την διεθνή, πανανθρώπινη πολιτεία επιδιώκομε, όχι ως τελικό σκοπό της***

⁵¹³ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 322.

πολιτικής, αλλά ως τον τελειότερο χώρο όπου η πολιτική θα πραγματοποιήσει το σκοπό της. Και σκοπός της είναι ένας : να πλησιάσει την ύλη της ιστορίας στο πνεύμα και στην ελευθερία»⁵¹⁴.

Εν κατακλείδι, από τη μελέτη της *Πολιτικής* του Τσάτσου για την διεθνή πολιτεία, προκύπτει πως κι αν τυχόν έχει κανείς άλλες αντιλήψεις για το δέον της ιστορίας, είναι αδύνατον να μην συμφωνήσει για την αναγκαιότητα πραγμάτωσης μιάς «Διεθνούς Πολιτείας», όπως τόσο υψηλόννητα και κατηγορηματικά την εξάγει σαν τελικό συμπέρασμα της *Πολιτικής* του αλλά καθώς και ανά τους αιώνες η ίδια ιδέα αναφάνηκε στην σκέψη φιλοσόφων και στοχαστών της ανθρώπινης διάνοησης. (Κεφ.4ο).

⁵¹⁴ Κ. Τσάτσος, *στο ίδιο*, σ. 324.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ: ΟΥΤΟΠΙΑ Ή ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΙΣΤΗ;

Η ιδέα του Κωνσταντίνου Τσάτσου για την πραγμάτωση της πολιτικής ενότητας της ανθρωπότητας, σε μία οικουμενική, πανανθρώπινη, διεθνή πολιτεία, σε μία πολιτεία πολιτειών, σε μία υπερπολιτεία, όπως ο ίδιος την ονομάζει και την οραματίζεται, αν και εν πρώτοις φαντάζει ουτοπική, είναι αίτημα της ανθρώπινης διάνοησης πολύ παλιό, το οποίο απασχόλησε τους φιλοσόφους και διανοητές ανά τους αιώνες και ακόμα ως ιδέα επανέρχεται στον σύγχρονο στοχασμό⁵¹⁵. Η περιγραφή της πραγμάτωσης αυτής, ως ουτοπίας, περιέχει τον προβληματισμό σχετικά με την μετάβαση προς την κατάσταση αυτή, ιδιαίτερα όταν η ιδέα αυτή μελετάται ως σχέδιο κοινωνικής και πολιτικής αναμόρφωσης, το οποίο απασχόλησε τον Τσάτσο στο έργο του *Πολιτική*.

1. Οι ιδεατές Πολιτείες

Η πολιτική θεωρία του Κωνσταντίνου Τσάτσου οδηγημένη από το όραμα της υλοποίησης του ύπατου σκοπού της ιστορίας με τελολογική κατεύθυνση και εκφρασμένη ως δέον γενέσθαι, τέθηκε ως ζητούμενο και αναγκαίο στην ιστορία του ανθρώπινου γένους. Από την ιστορική ανασκόπηση, η ιδέα της ενότητας του κόσμου αναφαίνεται σε όλες σχεδόν τις ιστορικές περιόδους. Κατά τον Ευάγγελο Μουτσόπουλο οι ανθρώπινες κοινωνίες υπήρξαν ανέκαθεν ατελείς, προβληματικές ως προς τη δομή και τις λειτουργίες τους. Η συνειδητοποίηση των ατελειών τους εξέθρεψε τη νοσταλγική αναζήτηση προτύπων ιδανικών πολιτειών αναγομένων σε ένα παρελθόν, σένα παρόν ή σε ένα μέλλον, με κοινό χαρακτήρα

⁵¹⁵ Ο Αββάς de Saint-Pierre (1712) στο *Project pour rendre la paix perpetuelle en Europe* και αργότερα ο Rousseau σχολιάζοντάς το, στο *Jugement sur la paix perpetuelle* (1756), εμβάθυναν στο ίδιο θέμα. Ο Wolff (*Jus gentium methodo scientifica tractatum* (1749) ομιλεί ρητώς για μια *civitas gentium maxima*. Ο Κάντ, κυρίως στη μελέτη του «Για την αιώνια ειρήνη» (1795) πραγματεύεται το ίδιο θέμα. Ο Fichte, *Grundlage des Naturrechts* (1796) πιστεύει στο *Volkerbund*, (Ένωση των Εθνών), στην ενότητα της οικουμένης. Για τις πολιτικές θεωρίες των δύο αυτών φιλοσόφων έγραψε δύο σημαντικές μελέτες ο Γεώργιος Βλάχος, *La pensée politique de Kant* (1963) και *Federation des peuples et coexistence pacifique chez Kant en Melanges Seferiades* (1961). Βλ. επίσης Κ. Τσάτσος, «Ο Κάντ και το διεθνές δίκαιον», *ό. π.*, σ. 225 κ.ε.

την ευδαίμονα διαβίωση των μελών τους⁵¹⁶. Στον στοχασμό σκεπτόμενων ανθρώπων, φιλοσόφων, θεολόγων και επιστημόνων πάσης φύσεως, γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν αντιλήψεις για ιδεατές πολιτείες που πότε ονομάστηκαν ουτοπίες, πότε ιδανικές και πότε ιδεατές πολιτείες. Στο επίπεδο αυτό διακρίνονται οι θρησκευτικής έμπνευσης οραματισμοί της χριστιανικής ουράνιας Ιερουσαλήμ και των ομηρικών Ηλυσίων Πεδίων, αλλά και οι ιδεατές πολιτείες της ανθρώπινης διανόησης όπως η πλατωνική ιδεατή πολιτεία και οι Ουτοπίες της Αναγέννησης. Οι πρώτες εκλαμβάνονται αιώνιες και υπερβατικής προέλευσης ενώ οι δεύτερες, κατά τον Ευάγγελο Μουτσόπουλο, είναι δημιουργίες ανθρώπινης ιστορικής φύσεως και όπως ο ίδιος αναφέρει: « [...] νοούνται ως υποκείμενες σε μεταβολές οσάκις η οργάνωσής των εμφανίζει ατέλειες επιδεχόμενες βελτιώσεων»⁵¹⁷. Στα Ομηρικά Έπη γίνεται αναφορά για ιδανικές συνθήκες και τόπους, τα Ηλύσια Πεδία, όπου ζουν αθάνατοι άνθρωποι, σε έναν τόπο παραδείσιο, που κάνει τους νεκρούς να λησμονούν όλα τα γήινα δάκρυα και τις κακουχίες και όπου δεν υφίστανται δυσμενείς συνθήκες παρά μόνον τέτοιες που συμβάλουν στην αναψυχή των ανθρώπων, σε αντίθεση με τα τάρταρα που ήταν τόπος τιμωρίας⁵¹⁸. Κατά

⁵¹⁶ E. Μουτσόπουλος, *Μιά πολυμερής συμβολή του Πλατωνισμού στην φιλοσοφία της Αναγέννησης*, Πρόλογος στο Κ. Αδάμου-Φίκα, «Οι Ιδεατές Πολιτείες, από τον Πλάτωνα στον Campanella», Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερευνας της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 2006, σ.9.

⁵¹⁷ Στο ίδιο, σ. 11.

⁵¹⁸ (Οδ 4.556):

[...] τὸν δ' ἴδον ἐν νήσῳ θαλερὸν κατὰ δάκρυ χέοντα,
νύμφης ἐν μεγάροισι Καλυψοῦς, ἣ μιν ἀνάγκη
ἴσχει• ὁ δ' οὐ δύναται ἦν πατρίδα γαῖαν ἰκέσθαι•
οὐ γάρ οἱ πάρα νῆες ἐπήρετμοι καὶ ἑταῖροι
οἳ κέν μιν πέμποιεν ἐπ' εὐρέα νῶτα θαλάσσης.
σοὶ δ' οὐ θέσφατόν ἐστι, διοτρεφὲς ᾧ Μενέλαε,
Ἄργει ἐν ἵπποβότῳ θανέειν καὶ πότμον ἐπισπεῖν
ἀλλὰ σ' ἐς Ἠλύσιον πεδίον καὶ πείρατα γαίης
ἀθάνατοι πέμπουσιν, ὅθι ξανθὸς Ραδάμανθους,
τῇ περ ῥηῖστη βιοτὴ πέλει ἀνθρώποισιν•
οὐ νιφετός, οὔτ' ἄρ χειμῶν πολὺς οὔτε ποτ' ὄμβρος,
ἀλλ' αἰεὶ ζεφύροιο λιγὴ πνεύοντος ἀήτας
Ὠκεανὸς ἀνίσχιν ἀναψύχειν ἀνθρώπους,

Παρόμοια αντίληψη συναντάμε στην Ορθόδοξη Εκκλησία, όπου κατά την εξόδιο ακολουθία, το ίδιο χωρίο, ως ψαλμὸς πλέον, ο ιερέας ψάλλει : «*Μετὰ τῶν Ἁγίων ἀνάπαυσον, Χριστέ, τὰς ψυχὰς τῶν δούλων σου, ἔνθα οὐκ ἔστι πόνος, οὐ λύπη, οὐ στεναγμός, ἀλλὰ ζωὴ ἀτελεύτητος*». Και ακόμα τα Τάρταρα του Άδη στην Ορθόδοξη πίστη συναντώνται ως αιώνια κόλαση, ως Γέενα του πυρός. Αλλά την ίδια αντίληψη, για θλιμμένες χώρες, απέθαντο πόνο, ψυχές κολασμένες και αφορεσμένες, αιώνιο σκότος, φωτιά και πάγο συναντάμε στην Κόλαση του Δάντη στο έργο του *Θεία Κωμωδία*. (Μτφ.στα ελληνικά από τον Ν. Καζαντζάκη, Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη, Αθήνα 1965, σ. 11-15). Βλ. επίσης αναφορά στον Αριστοτέλη: «*Διὰ τί ὁ ζέφυρος εὐδαιμόνους καὶ ἡδιστος δοκεῖ εἶναι τῶν ἀνέμων, καὶ οἶον καὶ Ὅμηρος ἐν τῷ Ἠλυσίῳ πεδίῳ, ἀλλ' αἰεὶ ζεφύροιο διαπνεῖουσιν ἀήται*». (Αριστοτέλους Προβλήματα 943b.21 ως 943b.23).

τον Γεώργιο Βλάχο, τα ομηρικά έπη περιγράφουν μια αρκετά διαφοροποιημένη πολιτική κοινωνία, οργανωμένη επάνω σε λίγο ή πολύ ασταθείς στρατιωτικές-φεουδαρχικές βάσεις. Στην κοινωνία αυτή διακρίνεται σαφώς η έξαρση της προσωπικότητας, παρά το γεγονός ότι επιζούν ακόμα εκεί έντονες οι παραδόσεις παλαιότερων κοσμολογικών αντιλήψεως. Οπωσδήποτε το πρόβλημα της πολιτικής ηγεσίας τίθεται καθαρά και σε πολλές ευκαιρίες δίνονται εξαιρετικά λεπτές αναλύσεις θέσεων και καταστάσεων που αφορούν στην επίλυση θεμάτων πολιτικής σημασίας. Τα έργα του Ησιόδου (8^{ος} αιώνας π.Χ.) περιγράφουν μια περισσότερο εξελιγμένη, από πνευματικής απόψεως, κοινωνία. Στα *Έργα και Ημέραι* ιδιαίτερα εκτίθενται οι όροι και οι προϋποθέσεις της καλής λειτουργίας μιάς ειρηνικής πολιτικής κοινωνίας: εργασία, δικαιοσύνη, υποταγή της πολιτικής ηγεσίας στον νόμο, αποφυγή της βίας⁵¹⁹.

Η ίδια ιδέα, η οποία εγκολπώνει πανανθρώπινες κοινές αξίες, προβάλλεται και στον λόγο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τον οποίο εκφώνησε στην Ώπη κατά την μεγάλη εκστρατεία του στην Ασία (324 π.Χ.) όπου αναφέρεται στην *ειρηνική συμβίωση των θνητών* που μπορούν να ζήσουν σαν ένας λαός, μονιασμένοι, με στόχο την κοινή προκοπή, σε μία οικουμενική πατρίδα . Ορίζει τον Θεό όχι ως αυταρχικό κυβερνήτη αλλά ως κοινό Πατέρα όλων, που διαπαιδαγωγεί, ώστε η διαγωγή όλων να μοιάζει με αυτήν των αδελφών που ζουν μέσα ίδια στην οικογένεια⁵²⁰.

Ως φιλοσοφικός όρος η ιδέα της ιδανικής πολιτείας είναι διατυπωμένη στον Πλάτωνα, ο οποίος στο έργο του *Πολιτεία* επιχείρησε να διατυπώσει ένα ολοκληρωμένο σύστημα ιδεώδους πολιτείας, στους κόλπους της οποίας θα μπορούσε να εξασφαλιστεί η ευδαιμονία των ανθρώπων, ιδέα από την οποία η σκέψη του Τσάτσου δέχθηκε επιρροές και ιδιαίτερα ανέπτυξε στο έργο του *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*. Η μελέτη και η μετάφραση των έργων του Πλάτωνος, που την περίοδο της Αναγέννησης έγινε με έντονο ενδιαφέρον, συνέτεινε προς την κατεύθυνση του να ζωντανέψει ξανά στην σκέψη των

⁵¹⁹ Γ. Κ. Βλάχου, *Πολιτική*, τ. Α', Αθήνα 1977, σελ. 86-87 και του ιδίου, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Πολιτικής Σκέψεως*, ΙΑ', σελ. 183-194.

⁵²⁰ Αριανός Λεύκιος Φλάβιος, «Αλεξάνδρου Ανάβασις» (Ζ, 7, 9-10): 'Ορκος Μεγάλου Αλεξάνδρου, τον οποίο εκφώνησε στην πόλη Ωπιδά της Ασσυρίας, το 324 π.Χ. ενώπιον 9.000 αξιωματούχων Ελλήνων και Ασιατών. «Σας εύχομαι, τώρα που τελειώνουν οι πόλεμοι, να ευτυχίσετε με την ειρήνη. Όλοι οι θνητοί από δω και πέρα να ζήσουν σαν ένας λαός, μονοιασμένοι, για την κοινή προκοπή. Θεωρήστε την οικουμένη πατρίδα σας, με κοινούς τους νόμους, όπου θα κυβερνούν οι άριστοι, ανεξαρτήτως φυλής. Δεν ξεχωρίζω τους ανθρώπους, όπως κάνουν οι στενοκέφαλοι, σε Έλληνες και βαρβάρους. Δεν με ενδιαφέρει η καταγωγή των πολιτών, ούτε η φυλή που γεννήθηκαν. Τους καταμερίζω με ένα μόνο κριτήριο, την αρετή . Για μένα κάθε καλός ξένος είναι Έλληνας και κάθε κακός Έλληνας είναι χειρότερος από βάρβαρο. Αν ποτέ σας παρουσιαστούν διαφορές, δε θα καταφύγετε ποτέ στα όπλα, παρά θα τις λύνετε ειρηνικά. Στην ανάγκη θα σταθώ εγώ διαιτητής σας. Το Θεό δεν πρέπει να τον νομίζετε σαν αυταρχικό Κυβερνήτη, αλλά σαν κοινό Πατέρα όλων, ώστε η διαγωγή σας να μοιάζει με τη ζωή που κάνουν τα αδέλφια στην οικογένεια».

στοχαστών η ιδέα-όραμα της ιδεατής πολιτείας. Τότε οι διανοητές της Αναγέννησης οραματίστηκαν ιδεατές πολιτείες μέσα στο ουτοπικό πνεύμα και στη δυναμική του ανολοκλήρωτου, αλλά δυνατόν εκπληρωτέου, και έγραψαν σημαντικό αριθμό έργων με θέμα τις Ουτοπίες ως κοινωνική συγκρότηση ιδανικών πολιτειών⁵²¹.

Θα προσθέταμε ακόμα ότι η συγκρότηση μιάς ιδεατής πολιτείας αναδεικνύεται και στο έργο του Γεωργίου Γεμιστού (Πλήθωνος) *Νόμοι*, αποσπάσματα του οποίου διασώθηκαν και από το περιεχόμενο των οποίων διακρίνεται το γεγονός ότι ο Πλήθων προσαρμόζει τα Πλατωνικά πρότυπα και το πολίτευμα της Σπάρτης στα, της εποχής του, πολιτικοκοινωνικά και οικονομικά δεδομένα⁵²². Παραθέτουμε εδώ την άποψη του Γ. Κ. Βλάχου σχετικά με το θέμα την οποία εκθέτει στο το έργο του *Πολιτική*: « Στο έργο του Γεμιστού διαφαίνεται καθαρά η προσπάθεια φιλοσοφικής μαζί και επιστημονικής θεμελιώσεως της πολιτικής. Όταν υποστηρίζει ότι η αξία και η ευδαιμονία των πολιτικών κοινωνιών εξαρτάται από τις αρχές που εγκλείουν οι θεσμοί, ο Πλήθων δεν αναφέρεται στις οποιεσδήποτε εμπειρικές αρχές αλλά σ' εκείνες που συνάγονται σύμφωνα με μίαν ευρύτερη κατανόηση του κόσμου. Η επιστημονική αντίληψη της πολιτικής της οποίας γίνεται υπέρμαχος, στηρίζεται σε μίαν αυστηρά επεξεργασμένη εκδοχή του παγκόσμιου ντετερμινισμού, εδραιωμένη επάνω στη θεωρία των ιδεών. Στα πλαίσια αυτής της εκδοχής ο συγγραφέας των *Νόμων* θεμελιώνει μια νέα αντίληψη της ελευθερίας της πράξεως που προαναγγέλλει τη σπινοζική εκδοχή της πρακτικής ελευθερίας»⁵²³. Κατά τον C. Woodhouse, η πολιτική θεωρία του Πλήθωνα

⁵²¹ Οι Ουτοπίες, ως ιδεατές πολιτείες εμφανίστηκαν στα έργα του *De optima rei publicae statu deque nova insula utopia* που συνήθως αναφέρεται με ονόματα άλλων διανοητών με πρώτο τον Thomas Moor οποίος τον χρησιμοποίησε στα 1516 στον τίτλο του έργου του με τον μονολεκτικό τίτλο *Utopia*. Στα σημαντικότερα έργα όπου περιγράφονται ιδεατές πολιτείες κατά την περίοδο της Αναγέννησης περιλαμβάνονται: *Η ουτοπία* του Tomas Moore, η *Νέα Ατλαντίδα* του Francis Bacon, *Η πολιτεία του ήλιου* του Tommaso Campanella, *Η Νήσος των Πάιν* του Henry Neville. Για τις ιδανικές πολιτείες βλ. επίσης: Fr. Bacon, *Νέα Ατλαντίδα*, ελλ.μτφρ. Παν. Νούτσου, εκδ. *Ηριδανός*, Αθήνα, Ε. Μουτσόπουλου, *Η πορεία του πνεύματος*, εκδ. *Ερμής*, Αθήνα 1974, Π. Νούτσου, *Ουτοπία και Ιστορία*, εκδ. *Κέδρος*, Αθήνα 1979, Θ. Πελεγρίνη, *Μάγοι της Φιλοσοφίας*, εκδ. *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 1996, του Ιδίου, *Οι Πέντε εποχές της Φιλοσοφίας*, εκδ. *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 1997, B. Russel, *Ιστορία της δυτικής Φιλοσοφίας*, ελλ.μτφρ. Αιμ. Χουρμούζου, 1-2 τομ. Εκδ. *Αρσενίδης*, Αθήνα α.χ. A. Taylor, *Platonism and its influence*, Cooper Square Publishers Inc, New York, 1963, F. White, *Famous Utopias of the Renaissance*, VT: *Hendricks House*, Putney, 1981, D. Walker, *Spiritual and Demonic Magic from Ficino to Campanella*, The Warburg Institute, London 1958, F. Yates, *Bruno and Campanella on the French Monarchy στο Renaissance and Reform: The Italian Contribution* 2 τομ. Routledge and Kegan Paul, London, 1983 και I. Φίκα, *Τζιορτάνο Μπρούνο, Η θέση του στην Ιστορία της Φιλοσοφίας και των Ιδεών*, εκδ. *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 2000, Κ. Αδάμου-Φίκα, *Οι Ιδεατές Πολιτείες, από τον Πλάτωνα στον Campanella*, δ.π. Π. Κονδύλης, *Η ηδονή, η ισχύς, η ουτοπία*. Εκδόσεις *Στιγμή*, 1992.

⁵²² A. Xoura, *What were the reasons that led Plethon change his position on Church Union after his participation in the Council of Ferrara-Florence (1438-9)?* MA, Royal Holloway and Bedford New College, University of London, 2012.

⁵²³ Γ. Κ. Βλάχου *Πολιτική, τ. Α'*, Αθήνα 1977, σελ. 115. Βλ. επίσης C. M. Woodhouse, «George Gemistos Plethon, The Last of the Hellenes», *Clarendon Press*, Oxford 1986.

φαινομενικά αντικατόπτριζε της ιδέες της Πολιτείας του Πλάτωνος, αλλά εκείνο το οποίο έκανε στην πράξη ο ίδιος ο Πλήθων ήταν ότι έστησε μία γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δυτικής Ευρώπης με τα μαθήματά του στη Φλωρεντία το 1439, με πρακτικό αποτέλεσμα την μελέτη των Ελληνικών Γραμμάτων στη Δύση χωρίς την οποία η Αναγέννηση θα είχε καθυστερήσει⁵²⁴.

Επίσης τον 18^ο αιώνα- στα 1795- ο Immanuel Kant γράφει το μικρής έκτασης έργο *Για την αιώνια ειρήνη*⁵²⁵ σε μια εποχή όπου η Γαλλική Επανάσταση ήταν ακόμα καυτή και ρευστή και ο ίδιος την παρακολουθούσε βήμα προς βήμα⁵²⁶. Στο έργο αυτό ο Κάντ προτείνει την Ένωση Κρατών η οποία μπορεί να βασιστεί σε έξι προκαταρκτικά και τρία οριστικά άρθρα με απώτερο σκοπό την διαρκή διεθνή ειρήνη : Στα προκαταρκτικά άρθρα αναφέρει ότι:

- 1) Καμιά συνθήκη ειρήνης δεν μπορεί να ισχύσει όταν υπάρχουν μυστικοί όροι οι οποίοι μπορεί να γίνουν αιτία για μελλοντικό πόλεμο,
- 2) Κανένα αυθυπόστατο κράτος, μικρό ή μεγάλο, δεν μπορεί να περιέλθει στην κυριαρχία ή κατοχή ενός άλλου με κληρονομιά, ανταλλαγή, αγορά ή δωρεά,
- 3) Με την πάροδο του χρόνου οι μόνιμοι στρατοί πρέπει να εκλείψουν ολότελα,
- 4) Δεν πρέπει να συνάπτονται εθνικά χρέη σε σχέση με το εμπόριο των κρατών,
- 5) Σε κανένα κράτος δεν επιτρέπεται να προβαίνει κατά την εμπόλεμη κατάσταση σε εχθροπραξίες που σε καιρό ειρήνης θα έκαναν αδύνατη την αμοιβαία εμπιστοσύνη στις σχέσεις των κρατών. Πρέπει δηλ. όλα τα κράτη να απέχουν από ενέργειες όπως π.χ. η χρήση φονιάδων και δηλητηριαστών, η προτροπή για προδοσία μέσα στην εχθρική χώρα, παραβιάσεις συνθηκών κλπ. Με βάση αυτές τις προϋποθέσεις ο Κάντ συντάξε τα τρία οριστικά άρθρα:

- 1) Το κάθε κράτος πρέπει να έχει Σύνταγμα δημοκρατικό,
- 2) Τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να κατοχυρώνονται σε μια ομοσπονδία ελεύθερων κρατών,
- 3) Το Διεθνές Δίκαιο πρέπει να περιορίζεται στους όρους μιάς παγκόσμιας φιλοξενίας.

Η αναπτυσσόμενη στο μικρό αυτό έργο του Κάντ θεωρία της Πολιτικής βασίζεται πάνω στην περί Δικαίου θεωρία που δεν αγνοεί την Ηθική. Συγκεκριμένα ο Κάντ αναφέρει: «Επιδιώξτε

⁵²⁴ C.M. Woodhouse, Πρόλογος στο βιβλίο του Σάββα Σπέντζα, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων, ο Φιλόσοφος του Μυστρά, γ' έκδοση*, εκδ. *Καρδαμίτσα*, Αθήνα 1990, σ.σ. 8-13. Αναλυτική προσέγγιση για του Νόμους του Πλήθωνα και διαφορετική οπτική έχει ο Παναγιώτης Πανταζάκος στο βιβλίο του *Ελευθερία της Βούλησης και Ηθικές Αξίες στους Πλήθωνα, Rousseau και Wittgenstein* εκδ. *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 2006, σσ.11-44.

⁵²⁵ Im. Kant, *Για την αιώνια Ειρήνη*, μτφ.-επίμετρο, Α. Πόταγα, εκδ. *Αλεξάνδρεια*, Αθήνα 1992.

⁵²⁶ Λ. Αναγνώστου, «Περιμένοντας τον Κάντ και την ειρήνη», *Εισαγωγή* στη Μετάφραση του Εμ. Κάντ, *Για την αιώνια Ειρήνη*, μτφ. Άννα Πόταγα, εκδ. *Αλεξάνδρεια*, Αθήνα 1992.

πρώτα απ' όλα το βασίλειο του καθαρού πρακτικού λόγου και την δικαιοσύνη του και τότε ο σκοπός σας (η ευπραγία της αιωνίου ειρήνης) θα επιτευχθεί από μόνος του»⁵²⁷. Η περί ειρήνης θεωρία του Κάντ προσβλέπει στην κατοχύρωση ενός συστήματος πραγματικών και πρακτικών αμοιβαίων διακρατικών εγγυήσεων Δικαίου που έχει ως αφετηρία της τη σφαιρική παγκοσμιότητα των βλέψεών της και τον θεσμικό τρόπο κατοχύρωσής της. Εκεί ο μεγάλος φιλόσοφος υποστηρίζει πως η ειρήνη είναι αντικειμενική αναγκαιότητα και έλλογο καθήκον και σύμφωνα με το πρώτο οριστικό άρθρο η ειρήνη καθίσταται τότε μόνο διαρκής όταν κ α ι στο εσωτερικό των κρατών ισχύσουν απαρέγκλιτα οι όροι εφαρμογής του δημοκρατικού κράτους δικαίου. Λίγο αργότερα ο Hegel άσκησε κριτική στο καντιανό όραμα της αιώνιας ειρήνης και αντιπαρατέθηκε σ' αυτήν διατυπώνοντας τις απόψεις του περί του πολέμου σύμφωνα με τις οποίες:

α) ο πόλεμος είναι λουτρό κάθαρσης και ανανέωσης των λαών. Χωρίς τον πόλεμο οι άνθρωποι και οι λαοί θα γίνονται μαλθακοί και το ανθρώπινο είδος θα διέτρεχε τον κίνδυνο εκφυλισμού λόγω της στασιμότητας και της σήψης,

β) ο πόλεμος μάλλον ενώνει, παρά χωρίζει τους ανθρώπους. Με αυτόν οι λαοί και τα έθνη κερδίζουν εσωτερική ενότητα και συνοχή.

Ο Κων/νος Τσάτσος βαθύς γνώστης όλων αυτών των θεωριών δέχθηκε επιρροές από την καντιανή φιλοσοφία την οποία εναρμόνισε με τις πλατωνικές ιδέες. Σύμφωνα με την άποψη του Κάντ η Φύση γνωρίζει καλλίτερα τι είναι καλό για το γένος των ανθρώπων και ενώ οι άνθρωποι θέλουν ομόνοια η Φύση επιδιώκει την διένεξη. Οι αντιθέσεις άρα επιβάλλονται από τη Φύση. Αυτή με το απόκρυφο σχέδιό της εμπεριπλέκει τους ανθρώπους σε πόλεμο για να γίνουν τελικά εξ' αιτίας του εκείνο που οι ίδιοι είναι σήμερα. Η Φύση τους χρησιμοποιεί παρά την θέλησή τους για σκοπούς που δεν είναι πλέον φυσικοί αλλά καθαρά ανθρώπινοι σκοποί καθώς η τελολογία των φυσικών διεργασιών μεταπίπτει σε τελολογικά προσανατολισμένη δραστηριότητα του ανθρώπου⁵²⁸. Στην καντιανή ωστόσο άποψη ο Κωνσταντίνος Τσάτσος διαφοροποιείται και διατυπώνει την άποψη ότι: «*ηθικό χρέος του ατόμου είναι η ηθική καλλιέργεια όλων των αξιών και ηθικό χρέος της ανθρωπότητας και συνακόλουθα κ ά θ ε πολιτείας είναι το ί δ ι ο*», γεγονός που κατά την άποψή του στην

⁵²⁷ Ιμ. Κάντ, *Προς την αιώνια ειρήνη*, μτφρ.-επίμετρο Α. Πόταγα, , ό.π. σ. 25.

⁵²⁸ Μ. Δημητρακόπουλος, *Μελέτες Κριτικής Φιλοσοφίας και Μεταφυσικής*, Αθήνα 2005, σ. 328.

θεωρία του Κάντ αποσιωπάται ή ακριβέστερα αφήνεται στη σκιά⁵²⁹. Κατά τον Τσάτσο, ο Κάντ ως σκοπό της πολιτείας τάσσει αποκλειστικά αυτό που εμείς λέμε κοινωνική ελευθερία με φιλοσοφικό θεμέλιο της ηθικής της ειρήνης τον Λόγο. Ο Λόγος έχει αναχθεί στο κατ'εξοχήν εργαλείο βάσει του οποίου θα πρέπει ο άνθρωπος να λειτουργεί. Ποια όμως δύναμη κινητοποιεί το Λόγο για να πράξει; Ο Λόγος καλείται να απαντήσει στο πρέπει (ο Λόγος προσδιορίζει τον έσχατο σκοπό της πράξης και ο Λόγος υπάγει με τη δύναμη της κρίσης (Urteilskraft) στον σκοπό αυτό την πράξη και καθορίζει τον τρόπο που η πράξη θα πορευθεί για να φθάσει στον σκοπό). Το «πρέπει» αυτό, αναφέρει ο Τσάτσο, ηχεί μερικές φορές παράξενα κενό. Και τούτο διότι υπάρχουν πράξεις που έχουν πηγή μιά άλογη δύναμη και έχουν ωστόσο μια απόλυτη αξία. Είναι εκεί όπου οι νόμοι, ως δρόμοι της λογικής παραμερίζονται από άλλες πηγές εξωλογικές. Παρόμοια συμβαίνει και στην πράξη όταν το άτομο κινείται όχι από το νόμο που υψώνει η λογική, αλλά έξω και πέρα από κάθε λογική, εκκινούμενο από ένα υπερλογικό στοιχείο. Είναι τότε που ο άνθρωπος πράττει από αγάπη. Αυτή η σκοπιά της πράξης δεν μπορεί να αγνοηθεί κατά τον Τσάτσο. Όμως από τη στιγμή που η πράξη της ιστορίας έχει ένα σκοπό, μόνο του κανένα άλογο στοιχείο δεν μπορεί να είναι κίνητρο. *«Το κίνητρο θα είναι ο Λόγος και το άλογο στοιχείο θα συμπορεύεται με αυτόν. Το μόνο άλογο στοιχείο που μπορεί να συμπορεύεται με το λόγο είναι αυτό που καταπνίγει όλα τα άλογα εγωκεντρικά ανθρώπινα πάθη που αναιρεί το εγώ και τις ιδιοτέλειές του και το ωθεί προς μια υπερατομική ένωση»*. Με τα πάθη εξουδετερωμένα το άτομο απελευθερώνεται και προχωρεί προς τον δρόμο του Λόγου. Και συνεχίζει πως *«Γι' αυτό η εντολή της αγάπης μπορεί να γίνει το ασφαλέστερο στήριγμα της ηθικά ορθής πράξης. Η αγάπη είναι το μόνο πάθος που εναρμονίζεται απόλυτα με το Λόγο»*⁵³⁰. Ο Τσάτσο δεν κάνει μονάχα διανοητική ανάλυση περί ηθικής και ορθών πράξεων αλλά στοχάζεται την υπερβατική, μεταφυσική όψη και διάσταση της ζωής και θέτει ως κανόνα την απόλυτη σύζευξη του Λόγου και της αγάπης, σε μία σύζευξη του πλατωνικού ελληνικού πνεύματος και του χριστιανισμού. (Κεφ. 7).

⁵²⁹ Κ. Τσάτσο, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 34-37.

⁵³⁰ Στο ίδιο, σ. 37.

2. Σύγχρονοι στοχασμοί περί παγκόσμιας πολιτείας

Μέχρι τις μέρες μας σύγχρονοι στοχαστές και φιλόσοφοι οραματίζονται την οικουμενική συνύπαρξη και παρά τα σύγχρονα προβλήματα, προσβλέπουν προς το όραμα της οικουμενικής κοσμοαντίληψης μέσα από σύνθετες κοινωνιολογικές και φιλοσοφικές αναλύσεις. Η ιδέα της παγκόσμιας ειρήνης και της παγκόσμιας πολιτείας διατηρεί τη διαχρονικότητά της και βρίσκει ακόμα εκφραστές.

Στον 20^ο αιώνα ο Ράσελ (*Bertrand Arthur William Russell*) πρόβαλε την άποψη μιάς μακροπρόθεσμης λύσης για την ειρήνη, με την ιδέα ενός παγκόσμιου κράτους, που αρχικά θα επιβληθεί από ένα έθνος ή από μια ομάδα εθνών και, αφού ασκηθεί η εξουσία για έναν αιώνα περίπου, θα υπάρξει ελπίδα να βασιστεί η ειρήνη στη συναίνεση μάλλον παρά στη δύναμη⁵³¹.

Ο Παναγιώτης Κονδύλης, αναφερόμενος στην *Ουτοπία των Νέων Χρόνων*, όπως την ονομάζει, εναποθέτει στην επιστήμη και την τεχνική τις ελπίδες για την πραγμάτωσή της Ουτοπίας, θεωρώντας τες ως βασική προϋπόθεση για την κοινωνικοπολιτική αναδιάρθρωση της κοινωνίας. Αναφέρει χαρακτηριστικά : «Μπαίνοντας υπό την αιγίδα της επιστήμης και της τεχνικής η Ουτοπία ξέκοψε από τα Εκείθεν, αλλά και από το όνειρο της απλής επιστροφής στην αρχέγονη κατάσταση ενός αλλοτινού Χρυσού Αιώνας. Έτσι η Ουτοπία των Νέων Χρόνων ασπάσθηκε την ιδέα της προόδου, η οποία —όπως και η πίστη στην τεχνική— δεν ενέπνεε μόνον ουτοπιστές. Μέσα στην πιο περιορισμένη προοπτική αυτού του παραδείγματος γίνεται σαφέστερο το νόημα της θέσης μας, ότι η Ουτοπία προκαταλαμβάνει το μέλλον ακριβώς επειδή αρθρώνεται στη γλώσσα θεμελιωδών συγκαιρινών της κοινωνικοπολιτικών τάσεων»⁵³².

Στις μέρες μας, ο σύγχρονος Γερμανός φιλόσοφος Χάμπερμας (*Jurgen Habermas*) βλέποντας το όραμα της ενοποιημένης Ευρώπης να δέχεται τριγμούς, στο δοκίμιό του περί του ευρωπαϊκού συντάγματος με τίτλο «*Κρίση της ΕΕ υπό το πρίσμα της συνταγματοποίησης του διεθνούς δικαίου*»⁵³³, μεταθέτει το ερώτημα από το πώς θα αποφευχθεί η παρακμή της Ευρώπης ως οντότητας και ενός οράματος νομικής σύνθεσης, στο πώς οι τρίτες χώρες θα αναπτύξουν την οικονομία τους ώστε να αποτρέπεται η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους και να

⁵³¹ Bertrand Arthur William Russell, *New Hopes for a Changing World Hardcover* – January 1951, σ. 77.

⁵³² Π. Κονδύλης, *Η Ηδονή, η Ισχύς, η Ουτοπία*. εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1992, σ. 72.

⁵³³ Habermas J., «ZUR VERFASSUNG EUROPAS. EIN ESSAY», μτφ. Σώτη Τριανταφύλλου, *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2012.

γίνει σύσφιξη των μεταξύ των σχέσεων. Η απάντησή του στο ερώτημα, συναφής με τις απόψεις του Τσάτσου, είναι πως τα *οικουμενικά προβλήματα* χρήζουν *οικουμενικής αντιμετώπισης* και πως η οικουμενικότητα είναι το πιο σημαντικό πολιτιστικό προϊόν-προσφορά του ευρωπαϊκού πνεύματος στον κόσμο. Ο Χάμπερμας πιστεύει πως η παγκόσμια κοινωνία είναι μη αναστρέψιμη και πως είναι η ανάγκη διεύρυνσης της Ένωσης καθώς η επιστροφή στην Ευρώπη των εθνικών κρατών μόνο ως πισωγύρισμα μπορεί να νοηθεί. Η Ευρωπαϊκή Ένωση θα μπορέσει να σταθεροποιηθεί μακροπρόθεσμα όταν τα βήματα τα οποία πρέπει να γίνουν και που τώρα οφείλονται στα πλαίσια των οικονομικών επιταγών, συντονιστούν, όχι με τον συνηθισμένο διανοητικό-γραφειοκρατικό τρόπο, αλλά από το δρόμο της δημοκρατικής νομιμοποίησης και με την προσδοκία ότι οι άνθρωποι μαθαίνουν μεταξύ τους τον ρόλο ενός μέλους, ενός *λαού της Ευρώπης* και ενός *πολίτη της Ένωσης*, θέση ανάλογη με την άποψη του Τσάτσου για την ένταξη στην υπερπολιτεία -όπως την οραματίστηκε- ακόμη και των δημοκρατικά ανώριμων πολιτειών - τις ανάξιες πολιτείες όπως τις ονομάζει- για λόγους «*πολιτικής αγωγής*», προκειμένου οι λαοί να εκπαιδεύονται σιγά σιγά στις αρχές και τους σκοπούς της διεθνούς ζωής και να μαθαίνουν να σκέπτονται σαν πολίτες της διεθνούς πολιτείας και να γίνουν «*πολίτες του κόσμου*»⁵³⁴ με μιά ειδοποιό διαφορά. Ο Χάμπερμας τοποθετεί την ευρωπαϊκή ενοποίηση στην προοπτική της *εκνομίκευσης* και του *εκπολιτισμού της κρατικής εξουσίας* και υποδεικνύει την *συνταγματοποίηση* του διεθνούς δικαίου ως τον μόνο δρόμο για τη δημιουργία ενός νομικού καθεστώτος που θα κάλυπτε την Ενωμένη Ευρώπη⁵³⁵. Η πρότασή του Χάμπερμας εκ πρώτη όψεως πρακτική και εφαρμόσιμη δεν αποσκοπεί στην κατάργηση των εθνών αλλά στην κατάργηση των συνόρων που θα καταργεί τον διοικητικό έλεγχο και θα αποσκοπεί στην διαμόρφωση διαφορετικής νοοτροπίας. Αναφέρει: «*Οι πολιτικές ελίτ διστάζουν ακόμα μπροστά στο ψηλό εμπόδιο μιας συνταγματικής αλλαγής. Αυτός ο δισταγμός δεν εξηγείται μόνο από τα οπορτουριστικά συμφέροντα για διατήρηση της εξουσίας, ούτε από την έλλειψη ηγετικής ισχύος. Οι φόβοι που πηγάζουν από οικονομικές αναλύσεις κάνουν τα προβλήματα της Ευρώπης εντονότερα στη συνείδηση των κατοίκων και τους προσδίδουν βαθύτερη υπαρξιακή έννοια από ό,τι άλλοτε. Αυτή την ασυνήθη στάση των πολιτών (δηλαδή το ενδιαφέρον, την έγνοια, τα ερωτηματικά) οι ελίτ της εξουσίας θα έπρεπε να την εκλάβουν ως ευκαιρία και να αναγνωρίσουν τον εξαιρετικό χαρακτήρα της παρούσας κατάστασης. Αλλά οι πολιτικοί έχουν μετατραπεί κι αυτοί προ πολλού σε εκτελεστική ελίτ: δεν είναι*

⁵³⁴ Κ Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 243.(Ανάλυση στο Κεφ 3ο, 5 της παρούσης εργασίας)

⁵³⁵ Γ. Χάμπερμας, *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης, ό. π.*, σ. 11.

προετοιμασμένοι για μια κατάσταση δίχως σύνορα η οποία να ακυρώνει τον συνήθη δημοσκοπικό-διοικητικό έλεγχο και να απαιτεί πολιτικό τρόπο διαμόρφωσης των νοοτροπιών. [...]»⁵³⁶. Ο Τσάτσος εντοπίζει το πρόβλημα στην βάση της κοινωνίας και στο γεγονός ότι οι κοινωνίες δεν ωρίμασαν έτσι ώστε να βλασταίνουν από τους κόλπους τους ηγέτες ικανοί να οραματίζονται την οικουμενική πολιτεία, όπως ο ίδιος θέλει την υπερπολιτεία να δομείται, δηλαδή από ελεύθερες πολιτείες που είναι συγκροτημένες από πολίτες-ολοκληρωμένες προσωπικότητες, που προσβλέπουν στην υπερπολιτεία ως το «μοντέλο» που θα μπορούν ελεύθερα να πραγματοποιούν τον ύπατο σκοπό της ιστορίας. Θέλει την υπερπολιτεία δομημένη όχι από αυθαίρετες αποφάσεις της εξουσίας αλλά από ελεύθερα εκφρασμένη βούληση ώριμων πολιτών.

Από κοινωνιολογική άποψη ιδωμένο το θέμα ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση πώς στις μέρες μας παρατηρείται ο αποσχηματισμός της προσωπικότητας ο οποίος προηγείται της πραγματικής διαμόρφωσής της: η αποδόμηση δηλαδή του εγώ προηγείται της φυσιολογικής, χρονικής και κοινωνικής δόμησής του, σε αντίθεση με τη γενική αρχή της συγκρότησης της προσωπικότητας μέσω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του προσώπου και της διαμόρφωσής τους εντός του κοινωνικού περιγύρου με την πάροδο του χρόνου⁵³⁷, θέμα το οποίο ο Τσάτσος θεωρεί πρωταρχικής σημασίας καθώς στην έννοια της ολοκληρωμένης προσωπικότητας και της ελευθερίας του ατόμου αποδίδει σημασία καθοριστική για την ευημερή διαβίωσή του μέσα στην πολιτεία όπου θα μπορεί να επιτελεί έργα πολιτισμού (τον ύπατο σκοπό). Και όπως παρατηρεί ο σύγχρονος Αζάν (*Éric Hazan*) οι πιο σημαντικές εξεγέρσεις έχουν ως αφετηρία τη λαϊκή οργή και όχι τη ζύμωση πολιτικών ιδεών η οποία προϋποθέτει ολοκληρωμένες προσωπικότητες με στέρεες θέσεις⁵³⁸. Και σε σχετική μελέτη του ο Άγγλος φιλόσοφος Γκρέι (*John Nicholas Gray*), εύστοχα παρατηρεί πως μέσα από την αφελή υπόθεση ότι ο κόσμος θα βελτιωνόταν εάν του προσφέραμε δια της βίας (και θα προσθέταμε ή με ψυχολογικό εκβιασμό) τη δυνατότητα του δυτικού τύπου δημοκρατικής διακυβέρνησης, διαπιστώνουμε ότι απελευθερώθηκαν σκοτεινές δυνάμεις οι οποίες χρησιμοποιώντας τις τεχνολογικές ανακαλύψεις της Δύσης, τις στρέφουν τώρα εναντίον της. Και διαπιστώνεται στις μέρες μας ένας καταστροφικός συνδυασμός: αφενός κακής πολιτικής

⁵³⁶ Γ. Χάμπερμας, *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης, ό. π.*, σ. 27.

⁵³⁷ Νίκος Παπαδημητρίου, *Ένα μετανεωτερικό Requiem, Θέματα Ευρωπαϊκής Φιλοσοφίας, Τέχνης και Πολιτικής στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2017, σ. 70.

⁵³⁸ *Éric Hazan*, «La dynamique de la révolte: Sur des insurrections passées et d'autres à venir» La Fabrique, Paris 2015.

(με τη στήριξη ανελεύθερων καθεστώτων που εξυπηρετούν το αδυσώπητο κυνηγητό των ενεργειακών πόρων), με τη μη προβλεψιμότητα των συνεπειών και των οικονομικών κρίσεων και από την άλλη έλλειψη αλληλεγγύης μεταξύ των λαών. Και όλα αυτά με την πρόφαση του εκμοντερνισμού, δηλαδή ότι ο κόσμος θα γινόταν καλύτερος με το να αναγνωρίζει τις δικές μας αξίες. Το αδιαφιλονίκητο προϊόν της εφαρμογής των απόψεων αυτών και της πολιτικής που απορρέει από την εφαρμογή τους, είναι να εμφανίζονται ακραίες συμπεριφορές (π.χ. τρομοκρατία)⁵³⁹.

Αλλά και όπως παρατηρεί ο Ντεριντά (Jacques Derrida) και οι διανοούμενοι της αριστεράς βίωσαν διπλά την αποτυχία του μαρξισμού να αλλάξει τον κόσμο: από τη μία ως ήττα αυτών των ιδίων και από την άλλη στον θρίαμβο του φτηνού υλισμού και της καπιταλιστικής κοινωνίας. Επισημαίνει την αρχή της ατομικής ευθύνης καθώς η διαπίστωση είναι ότι αυτός που νίκησε είναι ο νεοφιλελευθερισμός σε μία Ευρώπη χωρίς κατεύθυνση, ένα θέατρο χωρίς πρωταγωνιστές, φαντάσματα, (σκιές ή περιπλανώμενα πνεύματα), αυτή είναι η θεατρική σκηνή του σύγχρονου δυτικού κόσμου, όπως αναφέρει: «Πρέπει να μιλήσω για το φάντασμα, ήτοι στο φάντασμα και με το φάντασμα, άπαξ και καμία ηθική, καμία πολιτική, επαναστατική ή μη, δεν φαίνεται εφικτή, νοητή και δίκαιη, αν δεν αναγνωρίσει κατ' αρχάς το σεβασμό για τους άλλους που δεν υπάρχουν πια ή για τους άλλους που δεν είναι ακόμη εδώ, τωρινοί ζώντες, είτε πρόκειται για ήδη νεκρούς είτε για αγέννητους ακόμη. Καμία δικαιοσύνη -ας μην πούμε κανέναν νόμο μια και, ας το επαναλάβουμε, εδώ μιλάμε για δίκαιο- δεν μοιάζει εφικτή ή νοητή χωρίς την αρχή κάποιας ευθύνης, πέρα από κάθε ζωντανό παρόν, μέσα σε αυτό που διαζευγνύει το ζωντανό παρόν, απέναντι στα φαντάσματα όσων είναι ακόμη αγέννητοι ή ήδη νεκροί, θύματα ή μη των πολέμων, των πολιτικών ή άλλων βιαιοτήτων, των εθνικιστικών, φυλετικών, αποικιακών, σεξουαλικών ή άλλων εξοντώσεων, των καταπιέσεων του καπιταλιστικού ιμπεριαλισμού ή της πάσης μορφής ολοκληρωτισμού. Χωρίς αυτή την

⁵³⁹ John Nicholas Gray, *Al Qaeda and What it Means to be Modern* (2003), Ελληνική Μετάφραση : *Η Αλ Κάντα και η νεωτερικότητα*, μτφ. Κωνσταντίνος Δ. Γεώργας, εκδ. Μεταίχμιο, 2004, σ. 142. «Στο έργο του αυτό ο John Nicholas Gray, διαλύει τον μύθο ότι οι ανθρώπινες αξίες και πεποιθήσεις μπορούν να αναδιαμορφωθούν από την επιστήμη και την πρόοδο της γνώσης. Περιγράφει με δηκτική ειρωνεία την άνοδο των θετικιστών, ως της σέκτας που θεοποίησε την επιστήμη και την τεχνολογία, και εξετάζει τις διάφορες προσπάθειες αναδιαμόρφωσης της ανθρωπότητας, από τον ολοκληρωτισμό του μπολσεβικισμού και του ναζισμού έως τα νεωτερικά πειράματα του μοντέρνου ριζοσπαστικού Ισλάμ και τις ολοκληρωτικές φαντασιώσεις των προφητών της παγκοσμιοποίησης. Αναλύει τις πραγματικές πηγές των συγκρούσεων στον κόσμο, αναφέρεται με καυστικότητα στην αμερικανική ισχύ και τις ψευδαισθήσεις της, και περιγράφει τους τρόπους με τους οποίους οι πολιτισμοί των λαών θα αντισταθούν στις προσπάθειες αποδιάρθρωσής τους από τους ιεραπόστολους της παγκόσμιας ελεύθερης αγοράς. Και όπως τονίζει η σύγχρονη τρομοκρατία χρησιμοποιεί ακριβώς το θέαμα και την τηλεοπτική του κάλυψη για την διάδοση των ιδεών της, οι οποίες περισσότερη σχέση έχουν με τα αδιέξοδα του δυτικού κόσμου παρά με τις απόψεις του ριζοσπαστικού Ισλάμ των Μαουντόντι και Κουτμπ». (Από την παρουσίαση του μεταφραστή-εκδότη στο οπισθόφυλλο του βιβλίου).

ασυγχρονία του ζωντανού παρόντος με τον εαυτό του, χωρίς αυτό που απέναντι σε εκείνους που δεν βρίσκονται εδώ, που δεν υπάρχουν πια ή δεν είναι ακόμα παρόντες και ζωντανοί, τι νόημα τάχα θα είχε να θέσουμε το ερώτημα "πού;", "πού αύριο;"»,⁵⁴⁰. Διαπιστώνεται ότι κοινή σε όλους τους παραπάνω σκεπτικιστές και φιλοσόφους είναι η παρατήρηση της έλλειψης αξιακών αρχών βάσει των οποίων θα πορεύεται η ιστορία του ανθρώπου. Παρόμοιες σκέψεις εκφράζονταν ήδη από τον Γάλλο ποιητή και φιλόσοφο Βαλερύ (Ambroise-Paul-Toussaint-Jules Valéry), (1871-1945), ο οποίος, λίγο μετά στο τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, επισημαίνοντας την κρίση των αξιών στην Ευρώπη και την σημασία του πολιτισμού, βλέποντας τη θνητότητα και τα δεινά του ολέθριου πολέμου, στοχάζεται πάνω στον Άμλετ, που τον «βλέπει» να διαλογίζεται για τη ζωή και τον θάνατο των αξιών, καθώς κοιτάζει τις σκιές και τα φαντάσματα στις ευρωπαϊκές πεδιάδες, τις σκεπασμένες με εκατομμύρια πτώματα, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Γράφει : *«Τώρα πάνω σ'ένα απέραντο πλάτωμα του κάστρου της Ελσινόρης, που επεκτείνεται από τις παρυφές του Βασιλείου στην Κολωνία, που αγγίζει τις αμμουδιές του Νιούπορτ, τους βάλτους του Σώμ, τα ασβεστώδη εδάφη της Καμπανίας, τους γρανίτες της Αλσατίας, ο ευρωπαίος Άμλετ ατενίζει εκατομμύρια σκιές. Αλλά είναι ένας Άμλετ στοχαστής. Στοχάζεται πάνω στη ζωή και στο θάνατο των αξιών μας. Τα έχει για φαντάσματα όλα τα αντικείμενα των αντιπαραθέσεών μας. Έχει ως τύψεις όλους τους τίτλους της δόξας μας [...]. Αν σηκώσει ένα κρανίο θα είναι ένα κρανίο επιφανούς.- Τίνος ήταν τούτο;- Αυτός ήταν κάποτε ο Λεονάρντο.[...] Κι αυτό το άλλο είναι του Λάιμπνιτς, που ονειρεύτηκε την παγκόσμια ειρήνη. Κι αυτός ήταν κάποτε ο Κάντ που γέννησε τον Χένγκελ, που γέννησε τον Μάρξ, που γέννησε.... Ο Άμλετ δεν ξέρει τι να κάνει με όλα τούτα τα κρανία. Αλλά εάν τα εγκαταλείψει! ...Μήπως πάψει να είναι αυτός που είναι;»*⁵⁴¹. Ο Βαλερύ υποστηρίζει ότι οι δημοκρατικές ελευθερίες είναι σε μεγάλο βαθμό πλασματικές, «γεμάτες καταναγκασμούς που υποδουλώνουν τους ανθρώπους» και εκείνο που ονειρεύεται, ως υπέρμαχος της πνευματικής ελευθερίας είναι μια αρισταρχία του πνεύματος με καθοριστική επιρροή, στο πλαίσιο μιας ιδανικής πανευρωπαϊκής Πολιτείας⁵⁴².

Μια διαφορετική προσέγγιση του δυτικού κόσμου επιχειρεί ο σύγχρονος Γάλλος φιλόσοφος και ανθρωπολόγος Μπρούνο Λατούρ (Bruno Latour), ο οποίος εξετάζοντας τη διαδρομή της ανθρωπότητας και την αποστασιοποίηση από την φύση και τον πολιτισμό, επισημαίνει την

⁵⁴⁰ Ζ. Ντεριντά, *Φαντάσματα του Μάρξ*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 1995 (από το προοίμιο του συγγραφέα).

⁵⁴¹ Π. Βαλερύ, *Η κρίση του Πνεύματος*, μτφ. Θανάσης Χατζόπουλος, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1996.

⁵⁴² Στο ίδιο, σ. 57.

απομάκρυνση από το νεωτερικό ιδεώδες που είχε συνδεθεί με την εκβιομηχάνιση και τονίζει τις τάσεις επιστροφής στο παρελθόν και στη γη, μέσω της αποδομητικής αφήγησης και των συνεπειών των πράξεών μας. Σημειώνει την τάση οπισθοχώρησης από τη χειραφέτηση της φύσης καθώς αυτή υπέκυψε στους περιορισμούς των συνεπειών⁵⁴³. Κατά τον Λατούρ η πορεία ανακόπηκε και σημειώνεται η τάση για επιστροφή, οδηγώντας έτσι στον απομοντερινισμό του δυτικού κόσμου. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο μοντερνισμός δεν απέτυχε, γιατί δεν υπήρξε ποτέ. Δεν αποκολληθήκαμε ποτέ από τη θρησκεία, την οικογένεια, τη μυθολογία. Η χειραφέτηση του μοντερνιστικού οράματος έτεινε στην απόσπασή μας από τη γη και τους περιορισμούς της, **απέβλεπε στην αποσύνδεσή μας από τη μυθολογία και τη θρησκεία γιατί έτσι θα γινόμασταν μοντέρνοι, ελεύθεροι, χειραφετημένοι.** Αυτό που συμβαίνει είναι ακριβώς το αντίθετο: όσο περισσότερο προχωράμε, τόσο περισσότερο συνδεόμαστε, με άλλους ανθρώπους, άλλες οικονομίες, με τις συνέπειες των δράσεών μας, ενώ η αφήγηση της χειραφέτησης διαρκώς διαμεύδεται»⁵⁴⁴.

Ακόμα ο Αμερικανός φιλόσοφος Τζών Ρώλς (John Rawls) στο βιβλίο του *Το Δίκαιο των Λαών* πραγματεύεται μία «*ρεαλιστική ουτοπία*», όπως χαρακτηριστικά την αναφέρει,⁵⁴⁵ και επικεντρώνεται σε ζητήματα για μία δίκαιη και δημοκρατική κοινωνία μεταξύ των λαών με στόχο τη σύσταση ομοσπονδιών και συνεταιρισμών, που όμως δεν θα εδραιώσουν ένα παγκόσμιο κράτος. Ακολουθώντας τον Κάντ, προτείνει την υιοθέτηση γνώριμων αρχών ισότητας και Δικαίου μεταξύ των λαών. Προτείνει έτσι οκτώ παραδοσιακές αρχές δικαιοσύνης⁵⁴⁶, όπως τις ονομάζει, που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ανάμεσα στους ελεύθερους και δημοκρατικούς λαούς και λίγο έως πολύ συναντούν την καντιανή άποψη. Ως εκ τούτου η ιδέα της ειρήνης και της δικαιοσύνης θα μπορούσε να επιτευχθεί ανάμεσα σε *φιλελεύθερους και ευπρεπείς λαούς*, όπως χαρακτηριστικά ο Ρώλς τους αποκαλεί, τόσο εντός αλλά και εκτός των συνόρων τους. Η ιδέα του Κάντ για την *Αιώνια ειρήνη* κρίνεται από τον σύγχρονο πολιτικό φιλόσοφο ως δυνατόν να ακολουθηθεί ξεκινώντας από την πολιτική σύλληψη μιάς εύλογα δίκαιης συνταγματικής δημοκρατίας και την ανάπτυξη ενός εύλογου Δικαίου των Λαών. Και επειδή

⁵⁴³ Μπρούνο Λατούρ, συνέντευξη στην Ευαγγελία Λεδάκη, εφημερίδα *Η Αυγή*, 2 Φεβρουαρίου 2014.

⁵⁴⁴ Μπρούνο Λατούρ, *Ουδέποτε υπήρξαμε πραγματικά Μοντέρνοι*, εκδ. Σύνταγμα, 2000, σ. 123.

⁵⁴⁵ Τζών Ρώλς, *Το Δίκαιο των Λαών* ό. π., σ. 20-21.

⁵⁴⁶ Ως αρχές δικαιοσύνης ανάμεσα στους ελεύθερους και δημοκρατικούς λαούς ο Ρώλς προτείνει: α) να είναι ελεύθεροι και ανεξάρτητοι, β) να τηρούν τις συμφωνίες και τις δεσμεύσεις τους, γ) να είναι ίσοι ως συμβαλλόμενα μέλη συμφωνιών που τους δεσμεύουν. δ) οφείλουν να σέβονται την υποχρέωση της μη-επέμβασης, ε) να έχουν το δικαίωμα της αυτοάμυνας αλλά όχι το δικαίωμα να προκαλούν πολέμους. στ) οφείλουν να σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα ζ) οφείλουν να συμμορφώνονται σε συγκεκριμένους περιορισμούς για τη διεξαγωγή του πολέμου και η) έχουν καθήκον να βοηθούν άλλους λαούς, προκειμένου να έχουν ένα δίκαιο ή ευπρεπές πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς. (Τ. Ρώλς, σ.72-72).

τα όρια του εφικτού δεν δίδονται από το πραγματικό, καθώς, όπως παρατηρεί, μπορούμε να αλλάξουμε τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς, εκθέτοντας παράλληλη με τον Τσάτσο άποψη, γράφει: «Για το λόγο αυτό πρέπει να βασιστούμε στις εικασίες και στις υποθέσεις υποστηρίζοντας όσο πιά δυναμικά μπορούμε ότι ο κοινωνικός κόσμος που οραματιζόμαστε είναι εφικτός και θα μπορούσε στην πραγματικότητα να υπάρχει, αν όχι τώρα, έστω σε κάποιο μελλοντικό χρόνο, κάτω από ευτυχέστερες συγκυρίες»⁵⁴⁷. Ο Ρώλς πιστεύει πως η πολιτική φιλοσοφία είναι ρεαλιστικά ουτοπική, αφού συχνά υπερβαίνει τα όρια που κατά κανόνα θεωρούνται ως όρια πολιτικής δυνατότητας. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Η ελπίδα για το μέλλον της κοινωνίας μας εναποτίθεται στην πίστη ότι η φύση του κοινωνικού κόσμου επιτρέπει σε εύλογα δίκαιες συνταγματικές, δημοκρατικές κοινωνίες να υπάρχουν ως μέλη της Κοινωνίας των Λαών[...]. Η ιδέα αυτής της κοινωνίας είναι ρεαλιστικά ουτοπική, στο βαθμό που απεικονίζει έναν εφικτό κοινωνικό κόσμο που συνδυάζει το πολιτικά δίκαιο με τη δικαιοσύνη για όλους τους φιλελεύθερους και ευπρεπείς λαούς σε μιά Κοινωνία των Λαών*»⁵⁴⁸. Ο Ρώλς σε απάντηση της σύγχρονης πολιτικής οπτικής η οποία πιστεύει ότι «*η ιδέα της ρεαλιστικής ουτοπίας είναι donkixωτική*», προτείνει ένα πλαίσιο συγκεκριμένων διαδικασιών, προκειμένου να επιτευχθεί η αμοιβαία εμπιστοσύνη και ο σεβασμός, καθώς «*οι λαοί θα θεωρούν τις διατάξεις του πλαισίου αυτού ως προνομιούχες γι' αυτούς και συν τω χρόνω θα αποδέχονται αυτό το δίκαιο ως ένα ιδεώδες συμπεριφοράς*». Η διαδικασία είναι παρόμοια με την σταδιακή διαδικασία-αν και εκ πρώτης όψεως απρόθυμη- αποδοχή της ανεκτικότητας. Αυτή η ψυχολογική διαδικασία, την οποία αποκαλεί *ηθική εκμάθηση* θεωρείται από τον Ρώλς ουσιώδες συστατικό της ιδέας της ρεαλιστικής ουτοπίας για το Δίκαιο των Λαών⁵⁴⁹. Οι λαοί (σε αντίθεση με τα κράτη) έχουν μια καθορισμένη και συγκεκριμένη ηθική φύση, η οποία περιλαμβάνει κάποια υπερηφάνεια και ένα αίσθημα αξιοπρέπειας για την ιστορία τους και τα επιτεύγματά της, στα πλαίσια ενός θεμιτού πατριωτισμού, στην οποία περιλαμβάνεται και ο οφειλόμενος σεβασμός προς την ισότητα όλων των λαών. Και τούτο όχι μόνον ως ηθικά

⁵⁴⁷ Τζών Ρώλς, *στο ίδιο*, σ. 30.

⁵⁴⁸ *Στο ίδιο*, σελ. 20. Βλ. επίσης Βασίλειος Χριστοδουλάκης, Διδακτορική Διατριβή, «*Η ιδέα των Οικουμενικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη θεωρία Διεθνούς Δικαιοσύνης του John Rawls, Συμβόλαιο, Πολιτικός Κονστрукτιβισμός και αναστοχαστική ισορροπία*», ΕΚΠΑ, Αθήνα 2020.

⁵⁴⁹ Τζών Ρώλς, *στο ίδιο*, σ. 84.

δίκαιο της ιδεώδους συμπεριφοράς αλλά και ως εύλογο συμφέρον που εκπηγάξει από μια «ακριβοδίκαη ισότητα των λαών και παράλληλα προς τον σεβασμό προς όλους τους λαούς»⁵⁵⁰. Εν πρώτοις η άποψη αυτή ταυτίζεται με την άποψη του Τσάτσου για τις ανώριμες πολιτείες και για την σταδιακή προσαρμογή τους στη διεθνή πολιτεία (Κεφ. 3). Ωστόσο υπάρχει μια ειδοποιός διαφορά. Η τακτική την οποία στο σημείο αυτό ο Τσάτσος υιοθετεί είναι το να δοκιμάζονται λίγο λίγο οι λαοί στην άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων έως ότου γίνουν πλήρεις «πολίτες του κόσμου» διότι έτσι μόνον εισάγονται στη διεθνή ζωή και μαθαίνουν να σκέπτονται ως πολίτες της διεθνούς πολιτείας. Ο Τσάτσος προτείνει τον δρόμο της παιδείας των ατόμων ως τον καλύτερο τρόπο ενσωμάτωσης στην διεθνή πολιτεία. Η διαδικασία συντελείται στον χώρο του πνεύματος και πάντα με γνώμονα τον ύπατο σκοπό της ιστορίας. Και προτείνει την σταδιακή παραχώρηση των δικαιωμάτων που τους αξίζουν χωρίς να ανατρέπεται η αρχή ότι ο καθείς δικαιούται ό,τι αξίζει να έχει. Η διαδικασία του Τζών Ρόλς, την οποία κατά τα ανωτέρω αποκαλεί *ηθική εκμάθηση*, είναι ψυχολογική διαδικασία, η οποία στηρίζεται στην ορθολογική κατανόηση εύλογων συμφερόντων μεταξύ συμβαλλόμενων λαών. Η σταθερότητα της κοινωνίας των φιλελεύθερων ανθρώπων θα στηρίζεται σε όρους συνεργασίας μεταξύ των λαών οι οποίοι θα περιλαμβάνουν και θα στηρίζονται: α) στην πολιτική και κοινωνική δικαιοσύνη για όλους τους πολίτες, β) στην εξασφάλιση των βασικών τους ελευθεριών, γ) στην πληρότητα και δυνατότητα έκφρασης της αστικής κουλτούρας της κοινωνίας και δ) στην οικονομική ευημερία όλων των ανθρώπων της μέσα στα όρια της ευπρέπειας. Είναι εν κατακλείδι ο τρόπος τον οποίο έχουν υιοθετήσει κατά καιρούς διάφορες ομοσπονδίες λαών οι οποίες, όπως στην ιστορία έχουν καταγραφεί, λειτούργησαν μεν για μια ορισμένη χρονική περίοδο αλλά διαλύθηκαν, όταν τα συμφέροντα επί των οποίων η συνεργασία στηρίζονταν έπαψαν να εξυπηρετούν τον σκοπό τους. Διότι ο σκοπός ήταν η ειρήνη δια της ικανοποίησης αμοιβαίων συμφερόντων. Ωστόσο στη σκέψη των σύγχρονων φιλοσόφων δεν πρέπει να παραβλεφθεί ως κοινή ιδέα η ιδέα μιάς παγκόσμιας ειρηνικής συνύπαρξης των λαών, η οποία διασφαλίζει αν μη τι άλλο ευημερία την οποία εξασφαλίζει ο υλικός πλούτος.

⁵⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 85-86, γράφει : «Οι λαοί πρέπει να έχουν συμφέροντα-διαφορετικά θα ήταν είτε αδρανείς είτε και παθητικοί, είτε επιρρεπείς στο να παρασύρονται από παράλογα και κάποιες φορές τυφλά πάθη και παρορμήσεις. Τα συμφέροντα που παρακινούν τους λαούς(και που τα διαφοροποιούν από τα κράτη) είναι εύλογα συμφέροντα καθοδηγούμενα από μια ακριβοδίκαη ισότητα και προς τον δέοντα σεβασμό προς όλους τους λαούς

Η οπτική του Τσάτσου είναι διάφορη κατά την ουσία της με τις παραπάνω θεωρίες, καθότι, κατά την θεωρία του, το σημαντικό είναι ο άνθρωπος. Ο Τσάτσος επεσήμανε και στάθηκε στο καθοριστικό αυτό σημείο. Στην διολίσθηση σε μια απρόσωπη συνύπαρξη, σε μια παγκοσμιοποίηση, που συντελείται με την κατάργηση των συνόρων, την άρση των περιορισμών και τη δυνατότητα ανεξέλεγκτης κυκλοφορίας ανθρώπων και αγαθών που μετατρέπει και βλέπει τον άνθρωπο ως καταναλωτική μονάδα. Στη σκέψη και τη θεωρία του ο άνθρωπος ως μονάδα έχει αξία απόλυτη και δεν επιδέχεται αντιμετώπιση ως μάζας ανθρώπων. Στην παγκόσμια πολιτεία που ο ίδιος προτείνει και υπερασπίζεται ως ιδέα, δίνει στον άνθρωπο αξία μοναδική και τη δυνατότητα να συνυπάρχει ειρηνικά με ανθρώπους άλλων λαών ώστε να γίνεται παράγοντας πολιτισμού. Ακόμα, στη σκέψη του, η έννοια του συμφέροντος μεταξύ των ανθρώπων και μεταξύ των εθνών δεν λειτουργεί παρά ως παράγοντας που συμβάλλει στη μέθεξη των ιδεών και της πραγμάτωσής τους μέσω των έργων του πολιτισμού, όπως κατά τα ανωτέρω έχει εκτενώς αναλυθεί.

4. Τολμηρός διατρανωτής της ιδέας της οικουμενικής πολιτείας

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ένθερμος υποστηρικτής του διαχρονικού ανθρώπινου πόθου για την καθίδρυση μιάς ιδεατής οικουμενικής υπερπολιτείας, αναφέρει προλογίζοντας την πρώτη έκδοση του έργου του *Πολιτική*: «Ο πόθος να οικοδομήσει μια ιδεατή πολιτεία κατέχει τον άνθρωπο από την αρχαιότητα. Ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Ζήνων, βρήκαν πλήθος μιμητές στην Αναγέννηση. Και οι οπαδοί του φυσικού δικαίου, πιστεύοντας στην ύπαρξη ενός συστήματος αΐδιων κανόνων δικαίου κατ' ουσίαν διαγράφανε και την μορφή μιάς ιδεατής πολιτείας»⁵⁵¹. Τον ίδιο πόθο τον εκφράζει και ο ίδιος έχοντας εμπιστοσύνη στον άνθρωπο και την αγαθή του φύση και επισημαίνει το γεγονός ότι και μέσα στην ιστορία η ιδέα και ο πόθος αυτός υφαίνεται κατά περιόδους, γεγονός το οποίο επαληθεύεται από τις παραπάνω προσεγγίσεις των σύγχρονων πολιτικών φιλοσόφων και στοχαστών. Τον πόθο του αυτό διατράνωσε σε κάθε κατάλληλη περίπτωση και με κάθε ευκαιρία.

⁵⁵¹ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική*, ό.π., σ. 13.

Μια τέτοια σημαντική ευκαιρία υπήρξε για τον Τσάτσο η απονομή του βραβείου Κουντενχόβε Καλλέργη στις 18 Μαρτίου 1980⁵⁵². Στην αντιφώνησή του κατά την τελετή της απονομής διαφάνηκε ο πόθος του να στηρίζει το όραμα της ενωμένης Ευρώπης επάνω στις ανθρωπιστικές του πεποιθήσεις. Κάνοντας μνεία των σπουδαιότερων ευρωπαϊκών πνευμάτων, που φωτίστηκαν με την ίδια ιδέα και το ίδιο όραμα, αναφέρθηκε σε όλους τους προγενέστερους διανοητές και έκανε μνεία των σημαντικότερων ευρωπαϊκών πνευμάτων που εργάστηκαν πάνω στην ίδια ιδέα και στο ίδιο όραμα. Εκείνοι, όπως ανέφερε, χωρίς να συλλάβουν την ενότητα του ευρωπαϊκού χώρου, όπως ο ίδιος και όπως το Κίνημα της Πανευρώπης την συνέλαβε, ως προσπάθεια δηλαδή της ένωσης με βάση την πολιτιστική ένωση των ανθρώπων των κρατών-μελών της, έκαναν προσπάθειες που αποδεικνύουν την μόνιμη προσκόλληση των πολιτισμένων λαών προς αυτήν την ιδέα. Στην ομιλία του εκείνη ο Τσάτσος τόνισε, ότι αποτελεί χρέος αυτών που απολαμβάνουν την πολιτική ελευθερία που παρέχουν τα δημοκρατικά καθεστώτα της Δυτικής Ευρώπης, να εμβαθύνουν στο παρελθόν και να παρατηρήσουν πως αναδύθηκαν μέσα στους αιώνες οι εκκλήσεις των μεγάλων πνευμάτων για την ενοποίηση της Ευρώπης, που θα αποτελέσει, όπως ο ίδιος πίστευε, τον πρώτο σταθμό για μια διεύρυνση ακόμα πιο πλατειά. Αναφερόμενος στην ιστορία, και παραλείποντας, όπως ανέφερε, τους Στωικούς και τον Ντάντε με το έργο του *De Monarchia*, αναφέρθηκε στους νεότερους ευρωπαϊκούς χρόνους όπου διαπιστώνεται ότι αναδεύεται εκ νέου η ιδέα της ενότητας του ευρωπαϊκού κόσμου. Τόνισε ότι ήδη το 1851 ο Ουγκό (Victor Hugo) βαπτίζει την ίδια ιδέα με ένα όνομα και μιλά για την *Etats-Unis d' Europe* (Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης) και εβδομήντα χρόνια σχεδόν αργότερα, στη Ζυρίχη, ο μεγάλος ποιητής Πάωλ Βαλερύ όρισε την ουσία της Ευρώπης και την ενότητά της κατά τρόπο που θα έμενε κλασσικός, ορίζοντας την κυριαρχία του πνεύματος έναντι των πολιτικών σκοπιμοτήτων, λέγοντας ότι: «η πολιτική διχάζει, ενώ το πνεύμα ενώνει»⁵⁵³. Και μετά από αυτόν, αναφέρθηκε σε έναν άλλο ποιητή τον Saint Hohn Perse⁵⁵⁴ που είναι ο συντάκτης του πρώτου κειμένου που συζητήθηκε στην Κοινωνία των Εθνών στη Γενεύη και αφορούσε τη δημιουργία ενός πρώτου

⁵⁵² Κ. Τσάτσος, *ο Σύγχρονος Κόσμος, Ομιλία* (Λωζάνη, 18-3-1980), περιλαμβάνεται στο Κ. Τσάτσος «Η υποδομή της Ευρώπης», Δοκίμια, 4^η έκδ., Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1996, σ. 133-145.

⁵⁵³ P. Valery, *La Crise De L' Esprit*. Από την βιβλιοπαρουσίαση στο οπισθόφυλλο της Ελληνικής μετάφρασης: *Πνεύμα και Πολιτική*, μτφρ στα ελληνικά Ηλ.Νικολούδης, Αθήνα 2014.

⁵⁵⁴ Ο Saint Hohn Perse, μετά τη βράβειυσή του το 1960, έγραψε τα ποιήματα *Chronique, Oiseaux, Chant pour un équinoxe* και τα *Nocturne* και *Sécheresse*. (Πηγή : "<https://el.wikipedia.org/wiki>)

μορφώματος συνεργασίας των ευρωπαϊκών κρατών. Ακόμα στον Μπριάν (Aristide Briand)⁵⁵⁵, ο οποίος μαζί με ομάδα διανοητών κήρυξαν στην έδρα της Κοινωνίας των Εθνών στην Γενεύη, την ανάγκη μιάς Ευρωπαϊκής Κοινότητας και έγιναν συμπαραστάτες στο έργο του Κουντενχόβε Καλλέργη που ήδη είχε αρχίσει με τη διακήρυξή του το 1923 και με το συνέδριο που κατόρθωσε να συγκαλέσει στη Βιέννη το 1926. Ο Τσάτσος, μελετητής και γνώστης όλων των ιδεών που κατά καιρούς κυκλοφόρησαν στον ευρωπαϊκό χώρο, στην ομιλία του αυτή τόνισε το γεγονός ότι από την πρώτη στιγμή η Ελλάδα στάθηκε στο πλευρό του Κουντενχόβε Καλλέργη, αναφέροντας τους Ελευθέριο Βενιζέλο και ο Νικόλαο Πολίτη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο Κ. Τσαλδάρης επιδοκίμασαν και υπεστήριξαν ανεπιφύλακτα την κίνηση της Πανευρώπης. Κατάληξη της ζύμωσης των ιδεών αυτών υπήρξε το γεγονός ότι η Ελλάδα υπήρξε ιδρυτικό μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης και πολύ γρήγορα απετέλεσε μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Πέραν δε από την αναφορά στα εξέχοντα ευρωπαϊκά πνεύματα και την ανασκόπηση της ιστορίας ο Τσάτσος ανακεφαλαιώνοντας τα γεγονότα στην ομιλία του αυτή υπογράμμισε το γεγονός ότι ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ανέστειλε ή έριξε στο περιθώριο κάθε πανευρωπαϊκή κίνηση. Το έργο του Κουντενχόβε Καλλέργη έπρεπε μετά το τέλος του πολέμου να αρχίσει να κτίζεται πάνω στα ερείπια και τον θάνατο εκατομμυρίων Ευρωπαίων. Ο Τσάτσος τόνισε ότι προμήνυμα της στροφής προς την ιδέα της ενωμένης Ευρώπης και στο πνεύμα που η Πανευρώπη εμφορείτο, υπήρξε και η ομιλία του Ουίνστον Τσώρτσιλ, την οποία εκφώνησε στις 19 Σεπτεμβρίου του 1946 στη Ζυρίχη. Από το σημείο αυτό υπογράμμισε ο Τσάτσος, το αίτημα της Πανευρώπης ανανεωμένο άρχισε να μεταβάλλεται σε πολιτική πράξη. Η μεταβολή αυτή συντελέστηκε σε δύο φάσεις. Η πρώτη με την ίδρυση του Συμβουλίου της Ευρώπης το 1949⁵⁵⁶ και η δεύτερη το 1951 με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακος και Χάλυβος και ολοκληρώθηκε με ό,τι σήμερα ονομάζουμε Ευρωπαϊκή Ένωση. Τόνισε ο Τσάτσος ότι τότε ήταν, που μετά τον αλληλοσπαραγμό του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου χρειάστηκε γενναιότητα, βαθύς ανθρωπισμός και εύρος στοχαστικό για να διακηρυχθεί η ανάγκη να ενωθεί η Ευρώπη. Αλλά

⁵⁵⁵ Ο Aristide Briand, στον οποία απενεμήθη το 1926 το Νόμπελ Ειρήνης υπηρέτησε ως πρωθυπουργός τη χώρα του έντεκα φορές και ως βουλευτής είκοσι πέντε.

⁵⁵⁶ Το 1949 με μιά *lex imperfecta* δημιουργήθηκε ένας πρώτος δεσμός ορισμένων κρατών της Ευρώπης με το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα τον αποκλεισμό οιασδήποτε μεταβίβασης εθνικής κυριαρχίας σε μια δημιουργούμενη εθνική κυριαρχία, εξαιρουμένου ίσως του Δικαστηρίου για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα

και στα 1948 χρειάστηκε παρόμοια τόλμη και υψηλή ιστορική θεώρηση των πρόσφατων γεγονότων για να προταθούν συγκεκριμένες διεθνείς συμφωνίες και να δημιουργηθεί ο πρώτος πυρήνας της Ενωμένης Ευρώπης. Όμως για τον Τσάτσο, όπως τόνισε στην ομιλία του εκείνη, η ολοκλήρωση της Ένωσης δεν επιτελέστηκε ολοκλήρως, καθώς οι δημιουργοί της, ενώ ατένιζαν προς το απόλυτο που ήταν ο τελικός σκοπός, έστρεψαν τις προσπάθειές τους κατά κύριο λόγο στο εφικτό. Ο Τσάτσος δεν ξέφευγε ποτέ από την πραγματικότητα και από το στόχο του, που ήταν η υλοποίηση των ιδεών στον παρόντα κόσμο και υπό τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Στην ομιλία του εκείνη, ενώπιον όλων των ισχυρών της Ευρώπης τόνισε πως ναι μεν στην πρώτη φάση έπρεπε οι προσπάθειες να κινηθούν προς τον οικονομικό τομέα και οι οικονομικοί ανταγωνισμοί να μεταβληθούν σε οικονομική συνεργασία και ύστερα η οικονομική συνεργασία να διευθυνθεί σε περισσότερους τομείς και να εποικοδομηθεί έτσι ένα οικονομικό σύστημα Κοινής Αγοράς, α λ λ ά η ρύθμιση της οικονομίας χρειάστηκε ένα πολιτικό υπόβαθρο το οποίο εντείνεται πέρα από τον οικονομικό χώρο. Στην πολύπλευρη ζωή των εθνών. Η διαδικασία της πολιτικής ενοποίησης κατά την άποψή του θα απαιτήσει χρόνο και μακρές συζητήσεις καθώς η διατήρηση της ακεραιότητας και της αυτονομίας του αείζωου κυττάρου του κάθε έθνους πρέπει να διατηρηθεί ζωντανό. Και από εκεί, από την διαδικασία της οικονομικής ενοποίησης, προχωρώντας σε έναν άλλο αναβαθμό τόνισε την *πολιτιστική ενότητα των Ευρωπαϊκών λαών*, διότι «η *οικοδόμηση της Ευρώπης δεν τελειώνει στην πολιτική συναρμολόγηση*»⁵⁵⁷.

Το θέμα της πολιτιστικής ενότητας της Ευρώπης κατά τον Τσάτσο ήταν το πλέον σημαντικό και ακριβώς αντίστροφο της γενομένης οικονομικής και πολιτικής δομής. Αν αυτή δεν υπήρχε ως βασικό υλικό της δομής της ένωσης, θα ήταν αδύνατη η πολιτική και κατά συνέπειαν η οικονομική ένωση. «*Αν δεν υπήρχε θαμμένη μέσα στο υποσυνείδητό μας η στέρεη και άθραυστη εκλεκτική συγγένεια, που την έθρεψε αιώνων ομοιογενής παιδεία, ό,τι κι αν οικοδομούσαμε στον οικονομικό και πολιτικό χώρο, θα ήταν πρόσκαιροι συνδυασμοί συμφερόντων, που συνεχώς μετακινούνται και εναλλάσσονται. Δεν θα οικοδομούσαμε επί της πέτρας αλλά επί της άμμου. Αν ο άνθρωπος, ο Ευρωπαίος δεν ήταν αυτός τον οποίον έπλασε ο Όμηρος, ο Σωκράτης, ο Αριστοτέλης, οι μεγάλοι Στωϊκοί, ο Ευαγγελιστής Ιωάννης, ο Παύλος, ο Αυγουστίνος, ο Descartes , ο Kant, ο Goethe , ο Ευρωπαίος άνθρωπος που*

⁵⁵⁷ Κ. Τσάτσος, *Ο Σύγχρονος Κόσμος*, ό. π., σ. 133-145.

συγκέρασε μέσα του την Αθήνα, Ρώμη και Ιερουσαλήμ, όλο το οικοδόμημα της Ενωμένης Ευρώπης θα ήταν ένας Πύργος της Βαβέλ, που κάποια ώρα-όχι μακρυνή- θα κατέρρευε μέσα στην ασυνεννοησία και την αμοιβαία άρνηση των πρωταρχικών αξιών της ζωής.[...]. Το οικοδόμημα της Ενωμένης Ευρώπης έχει τα θεμέλιά του στη στενή συγγένεια των πολιτισμών μας, στην κοινή πίστη μας και στις ίδιες απόλυτες αξίες»⁵⁵⁸. Οραματιστής αλλά και ρεαλιστής ταυτόχρονα κατάφερε τον συγκερασμό του οράματος με την πράξη χωρίς την πρόκληση έντασης και όξυνσης παθών. Στο συγκερασμό αυτό ο ρόλος της Ελλάδας ήταν στη σκέψη του πρωταρχικός και με κάθε ευκαιρία τον αναδεικνυε.

4. Σύγχρονες μορφές πραγμάτωσης του οράματος της ιδανικής υπερπολιτείας

Οι αντιλήψεις αυτές του Τσάτσου, ουτοπικές εν πρώτοις, πενήντα σχεδόν χρόνια μετά την καταγραφή τους από τον ίδιο, φαίνεται έστω και μερικώς να πραγματοποιούνται μέσα από την συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τη συνεχή διεύρυνση της. Η πορεία προς την ενότητα του κόσμου και συγκεκριμένα αρχικά της Ευρώπης, όπως ο Τσάτσος την οραματίστηκε, δεν είναι έργο τελειωμένο καθώς δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά μέσο για την επίτευξη υψηλότερων στόχων. Είναι, κατά τον Τσάτσο, μάλλον έργο εν εξελίξει, το οποίο απαιτεί συνεχή και άοκνη φροντίδα καθώς ενσαρκώνει, ως πολιτικό εγχείρημα, την διανοητική κατάσταση για την οποία έκανε λόγο ο Σπινόζα⁵⁵⁹.

Στις μέρες μας η Ευρωπαϊκή Ένωση παρά τις κατά καιρούς ταλαντεύεις και πιεστικές πολιτικές φαίνεται να επιβιώνει καθώς υφίστανται συμφωνίες-θεσμοί μεταξύ των χωρών που αφορούν θέματα παιδείας, περιβάλλοντος, οικονομίας, υγείας, τουρισμού και γενικά θεμάτων που στοχεύουν στην ποιότητα της ανθρώπινης ζωής και στην ευημερία της ανθρωπότητας, μέσα από δρόμους ειρήνης, αρμονίας και συνεργασίας. Η έννομη τάξη, στο πνεύμα που ο Τσάτσος στοχάζονταν, είναι τουλάχιστον εντός των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως βασικός θεσμός κατοχυρωμένη. Ακόμα το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στο οποίο εκπροσωπούνται οι Κυβερνήσεις και το άμεσα εκλεγόμενο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είναι ορατά δείγματα διακρατικής δημοκρατίας και μιας πορείας στην οποία η τήρηση κοινών κανόνων

⁵⁵⁸ Κ. Τσάτσος, στο ίδιο, σ. 140.

⁵⁵⁹ Baruch Spinoza, «TRACTATUS THEOLOGICO-POLITICUS», μετάφραση στα ελληνικά *Θεολογικοπολιτική πραγματεία*, μτφ. Γερ. Βώκος, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2014.

υπηρετεί οικουμενικές αξίες. Τα ανωτέρω τονίζουν εξέχουσες προσωπικότητες, εργάτες της ιδέας της ενωμένης Ευρώπης οι οποίοι είναι προσανατολισμένοι στις ίδιες ιδέες, στις ίδιες αξίες και στον ίδιο σκοπό. Η Virginia Reding, αισιοδοξώντας για το όραμα της ενωμένης Ευρώπης ανέφερε σε ομιλία της: *«Το όραμα αυτό των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης το περιέγραψε ο Βίκτωρ Ουγκώ στα μέσα του 19ου αιώνα, αναφέροντας : «Θα έρθει μια μέρα που εσείς, Γαλλία, Ρωσία, Ιταλία, Αγγλία, Γερμανία, όλα τα έθνη της ηπείρου, χωρίς να αποποιηθείτε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ευκλεούς μοναδικότητάς σας, θα συνενωθείτε σε μια μεγαλύτερη κοινότητα και θα ιδρύσετε τη μεγάλη ευρωπαϊκή αδελφότητα...».* Την εποχή εκείνη, την ήπειρό μας ανέμεναν ακόμα αιματηρές συγκρούσεις, οι οποίες έμελλαν να καταστρέψουν την Ευρώπη δύο φορές μέσα σε είκοσι χρόνια. Και όμως εμείς οι Ευρωπαίοι δημιουργήσαμε κάτι μοναδικό: σήμερα, πάνω από 500 εκατ. άνθρωποι ζουν στην ΕΕ ειρηνικά και ελεύθερα. Πάνω από 315 εκατ. άνθρωποι μοιράζονται ένα ενιαίο νόμισμα, το ευρώ. Με όλες τις ειδήσεις για τις κρίσεις, θα μπορούσε κανείς να νομίσει ότι η Ευρώπη βρίσκεται σε κακό δρόμο. Εντούτοις, δεν επαληθεύτηκαν τα διάφορα τρομακτικά σενάρια σχετικά με τη διάλυση της ευρωζώνης, και δεν πρόκειται να επαληθευτούν»⁵⁶⁰.

Από την ίδια ιδέα, της πανανθρώπινης ειρηνικής συμβίωσης, εκκινούν και άλλες ιδέες οι οποίες κατά καιρούς αναφαίνονται και υλοποιούνται σε οικουμενική κλίμακα. Τέτοια προσπάθεια, και προς την ενότητα της ανθρωπότητας, αποτελεί και η διεθνής γλώσσα Esperanto⁵⁶¹ η οποία επινοήθηκε και δημιουργήθηκε από τον Πολωνοεβραίο γιατρό Λουδοβίκο Λάζαρο Ζάμενχοφ (Ludwik Łazarz Zamenhof), ο οποίος ορμώμενος από την ιδέα αυτή εργάστηκε με την σκέψη ότι μιιά ενιαία διεθνής γλώσσα θα συντελούσε στην κυρίαρχη ανάγκη των λαών για την επιβίωσή τους καθώς θα συνέβαλε στην ειρηνική επικοινωνία τους, όχι μόνο με τους κοντινούς αλλά και με τους πιο μακρινούς συνανθρώπους τους κι ότι η επικράτησή της θα βοηθούσε στη συνεννόηση όλων των ανθρώπων της γης μεταξύ τους και θα έριχνε τους τοίχους που εμποδίζουν την ανθρώπινη

⁵⁶⁰ Η Viviane Reding (γεν. 1951) πρώην μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, υπηρέτησε ως Ευρωπαίος Επίτροπος Εκπαίδευσης και Πολιτισμού, ως Ευρωπαίος Επίτροπος για την Κοινωνία της Πληροφορίας και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, ως Ευρωπαίος Επίτροπος για τη Δικαιοσύνη, τα Θεμελιώδη Δικαιώματα και την Ιθαγένεια. (Πηγή : https://en.wikipedia.org/wiki/Viviane_Reding)

⁵⁶¹ Η Ακαδημία Εσπεράντο αποτελείται από 45 μέλη και ελέγχει κάθε εισαγωγή καινούργιας λέξης στη γλώσσα. Πρώτος Έλληνας εσπεραντιστής είναι ο Δρ. Εμμανουήλ Δραγούμης ο οποίος, μετά από πρόταση του ίδιου του δημιουργού της Εσπεράντο, Λ.Α. Ζάμενχοφ, εκλέχθηκε μέλος της διεθνούς Γλωσσικής Επιτροπής, κατά το 1^ο Διεθνές Εσπεραντικό Συνέδριο (1905, Boulogne-sur-mer, Γαλλία).

επικοινωνία. Στην γλώσσα Esperanto την οποία ο ίδιος επινόησε σηματοδοτείται ο πόθος του ανθρώπου για πανανθρώπινη επικοινωνία και συνεργασία μέσω του καθοριστικού παράγοντα της κοινής γλώσσας⁵⁶². Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από επιστολή που απηύθυνε ο Ζάμενχοφ σε φίλο του, όπου του εκφράζει το γεγονός της γέννησης της ιδέας του αυτής. Του γράφει: «*Το μέρος που γεννήθηκα και πέρασα την παιδική μου ηλικία κατεύθυνε όλους τους μελλοντικούς μου αγώνες. Στο Μπιάλιστοκ οι κάτοικοι ήταν χωρισμένοι σε τέσσερις ξεχωριστές εθνότητες: Ρώσοι, Πολωνοί, Γερμανοί και Εβραίοι. Κάθε μία από αυτές μιλούσε την δική της γλώσσα και έβλεπε όλες τις άλλες ως εχθρούς. Σε μια τέτοια πόλη μια ευαίσθητη φύση αισθάνεται πιο έντονα απ' οπουδήποτε την μιζέρια που προκαλείται από τον γλωσσικό διαχωρισμό και βλέπει σε κάθε βήμα ότι η πολλαπλότητα των γλωσσών είναι η πρώτη, ή τουλάχιστον η πιο καθοριστική βάση για τον διαχωρισμό της ανθρώπινης οικογένειας σε ομάδες εχθρών. Ανατράφηκα ως ένας ιδεαλιστής και διδάχτηκα από μικρός ότι όλοι οι άνθρωποι είναι αδέρφια, ενώ έξω στο δρόμο σε κάθε μου βήμα αισθανόμουν ότι δεν υπάρχουν άνθρωποι, μόνο Ρώσοι, Πολωνοί, Γερμανοί, Εβραίοι και ούτω καθεξής. Αυτό υπήρξε πάντα ένα μεγάλο βάσανο στο παιδικό μου μυαλό, αν και πολλοί άνθρωποι μπορεί να χαμογελούν με μια τέτοια «ανησυχία για τον κόσμο» από ένα παιδί. [...], συχνά έλεγα στον εαυτό μου ότι όταν μεγαλώσω με βεβαιότητα θα εξαφανίσω αυτό το κακό»⁵⁶³. Οι ιδέες του Ζάμενχοφ διατηρούνται εν σπέρματι μέχρι τις μέρες μας⁵⁶⁴. Κάτι ανάλογο είχε ζήσει ο Τσάτσος στην παιδική του ηλικία, (Μέρος 1^ο) καθώς ανατράφηκε σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον με τροφούς διαφόρων εθνικοτήτων που μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες και άρχισε, από τότε στη σκέψη του, η ενότητα της ανθρωπότητας να σχηματίζεται ως ιδέα οικουμενικής ενότητας των λαών.*

Ακόμα, στις μέρες μας, οι ιδέες του Κομμουνισμού έχουν χαρακτηριστεί ως ουτοπική αναγκαιότητα που προέκυψε από τη μη πραγμάτωση της ουτοπίας και κατά τον Παναγιώτη Κονδύλη αυτός ήταν και ο λόγος που μπόρεσε να επικρατήσει στην παγκόσμια σκηνή. Γράφει: « [...]. Ο λόγος, για τον οποίο η μαρξιστική ουτοπία μπόρεσε να κυριαρχήσει στη σκηνή της

⁵⁶² Ο Ζάμενχοφ, ήταν ιδεαλιστής και όπως ο ίδιος αναφέρει, *διδάχτηκε από μικρός ότι όλοι οι άνθρωποι είναι αδέρφια*. Βασισμένος στην ιδέα αυτή επεσήμανε πως η πολλαπλότητα των γλωσσών είναι παράγοντας καθοριστικός στον διαχωρισμό της ανθρωπότητας.

⁵⁶³ L.L. Zamenhof, γράμμα προς τον N. Borovko, το 1895, (Πηγή: <http://www.esperanto.gr>)

⁵⁶⁴ Ο Χίτλερ καταδίωξε ανελέητα τους εσπεραντιστές, και αυτό ως φυσικό επακόλουθο της φασιστικής του ιδεολογίας. Αλλά το ίδιο έκανε και ο Στάλιν, ο οποίος ανέκοψε την υποστήριξη της Εσπεράντο «*ως γλώσσα των κατασκόπων*», όταν τα πρώτα χρόνια είχε δημιουργηθεί με επίσημη αναγνώριση η Σοβιετική Εσπεραντική Ένωση.

παγκόσμιας ιστορίας πάνω από έναν αιώνα και να παραμερίσει σχετικώς άκοπα τις ανταγωνιστικές αναρχικές κτλ. ουτοπίες, έγκειται πρώτα-πρώτα στην ικανότητα της να οργανώνει και να νομιμοποιεί μιά πολιτική δράση, σκοπός της οποίας ήταν βέβαια η εγκαθίδρυση της Ουτοπίας, αλλά της οποίας η αναγκαιότητα προέκυπτε ακριβώς από τη μη πραγμάτωση της Ουτοπίας. Ωστόσο η πράξη μέσα στην προουτοπική πραγματικότητα παραμένει αναγκαστικά πράξη συνυφασμένη με την πραγματιστική πολιτική ή με την πολιτική της ισχύος, ήτοι πράξη προσδιοριζόμενη από την ιστορική εποχή. Πέρα απ' αυτό, όμως, ο ιστορικός κι επικαιρικός προσδιορισμός του ουτοπικού στοιχείου πήρε στον μαρξισμό τέτοιαν έκταση, ώστε αυτός, όχι δίχως έπαρση, όρισε τον εαυτό του ως επιστήμη στρεφόμενη ενάντια στις συνηθισμένες ουτοπίες»⁵⁶⁵. Ο Τσάτσος φανερά ενάντιος του Κομμουνισμού, όχι ως ιδέας αλλά ως οργανωμένης κομματικής οργάνωσης, που «έταξε στους οπαδούς του τον επίγειο παράδεισο, τη ζωή χωρίς δυστυχία και χωρίς πόνο, την ζωή χωρίς ταπείνωση των φύσει ταπεινών, την ανύψωση των πτωχών τω πνεύματι και τω σώματι», στηλιτεύει τον κομμουνιστή του του καιρού του ότι: «οραματίζεται την ευδαιμονία της εκδίκησης για όσα σήμερα υποφέρει»⁵⁶⁶. Με γλώσσα νηφάλια, ερμηνεύοντας αυτό το μίσος, αναφέρει: «Ο πικραμένος δεν ικανοποιείται ότι το κακό έχει την πηγή του σε αιώνιους φυσικούς κι ψυχολογικούς νόμους. Χρειάζεται ένα συγκεκριμένο στόχο για το μίσος του. Μια είναι το Κράτος, μιά είναι ο κεφαλαιοκράτης, μιά είναι ο φασίστας, μιά είναι ο τροτσκιστής. Και θ' ακολουθήσουν αργότερα ασφαλώς και άλλες τέτοιες ενσαρκώσεις του στόχου της εκδίκησης»⁵⁶⁷. Ο Τσάτσος δεν απαρνείται το όραμα του Κομμουνιστή. Αρνείται όμως τον τρόπο διεκδίκησης του οράματος. Με κριτική ματιά βλέπει την συνειδητή επιδίωξη του κομμουνισμού για την ενότητα του κόσμου χρησιμοποιώντας ως μέσον την επανάσταση του προλεταριάτου. Διότι, επισημαίνει, φαινομενικά το τέρμα είναι το ίδιο, κατ' ουσίαν όμως διαφέρει από την πολιτεία των πολιτειών, την Υπερπολιτεία καθώς ο κομμουνισμός προσβλέπει σε μια παγκόσμια ενιαία κοινωνία και όχι Πολιτεία όπως στη σκέψη του είχε συγκροτηθεί. Ο Τσάτσος γράφοντας την *Πολιτική* το έτος 1965, όταν ακόμα τότε το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ρωσία ήκμαζε, με διορατικό πνεύμα αναφέρει : « [...] , ύστερα από τη μεταβατική, αδήλου όμως διάρκειας, περίοδο της δικτατορίας του προλεταριάτου, θα σχηματισθεί μια αταξική κοινωνία, στην οποία δεν θα είναι πια αναγκαία

⁵⁶⁵ Π. Κονδύλης, *Η ηδονή, η ισχύς, η ουτοπία*, εκδ. Στιγμή, 1992. Βλ και του ιδίου, *Ισχύς και απόφαση*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1990.

⁵⁶⁶ Κ. Τσάτσος, «Μύθος και Ιστορία», στο *Ελληνική Πορεία, ό. π.*, σ. 30. Πρωτοδημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα *Καθημερινή*, 15.8.1947.

⁵⁶⁷ Κ. Τσάτσος, «Μύθος και Ιστορία», στο *Ελληνική Πορεία, ό. π.*, σ. 31.

η πολιτειακή εξουσία. Θα παύσουν επομένως να υπάρχουν και οι καθ' έκαστον πολιτειακές εξουσίες»⁵⁶⁸. Ο ίδιος ως λύση προτείνει αναμόρφωση του ίδιου του ανθρώπου μέσα από τον δρόμο της Παιδείας, (όπως θα αναλυθεί περαιτέρω Κεφ.7^ο) διαμορφώνοντας τον άνθρωπο άξιο πολίτη μιάς ευνομούμενης κοινωνίας, μιάς ιδανικής πολιτείας, όπου θα αναπτύξει όλες του τις δυνάμεις για την επίτευξη έργων πολιτισμού, πνευματικών και υλικών.

Από την ίδια ιδέα- της συναδέλφωσης των λαών- διέπεται η διαθήκη του Σουηδού εφευρέτη Άλφρεντ Νόμπελ που θεσμοθέτησε τα βραβεία το 1895, όπου αναφέρει ότι «το βραβείο πρέπει να απονέμεται στο πρόσωπο που είχε τη μεγαλύτερη συνεισφορά στην αδελφοποίηση των εθνών, στην κατάργηση ή τη μείωση των στρατιωτικών δυνάμεων και στη διεξαγωγή και προώθηση ειρηνευτικών διαδικασιών»⁵⁶⁹. Την ίδια οπτική διακρίνουμε στους λόγους σύγχρονων πολιτικών προσωπικοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο φον Ρομπέι (Herman Van Rompuy), Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου κατά την τελετή κατά την οποία παρέλαβε το βραβείο Νόμπελ που απενεμήθη στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 2012, αναφέρθηκε στην ειρηνική συμβίωση των λαών της Ευρώπης ως ανάγκη αλλά και ως κοινό ανθρώπινο πεπρωμένο⁵⁷⁰. Στην ίδια τελετή ο κ. Μπαρόζο (José Manuel Durão Barroso), Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής τόνισε ότι: «Η Ένωση της Ευρώπης κατέκτησε το αγαθό της ειρήνης που δεν είναι μόνο παύση του πολέμου αλλά είναι αρετή και επιλογή υπέρ της ελευθερίας. [...] η νέα έννομη τάξη, δεν βασίζεται στην ισορροπία ισχύος μεταξύ κρατών αλλά στην ελεύθερη βούληση των κρατών μελών να ασκούν από κοινού την κυριαρχία τους»⁵⁷¹.

Ο Τσάτσος διακατεχόμενος από το όραμά του για μια διεθνή οικουμενική πολιτεία είχε σφραγίσει με το ουμανιστικό πνεύμα τις συνομιλίες που είχε με τους Ευρωπαίους ηγέτες κατά τις επαφές του για την ένταξη της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, πνεύμα με το

⁵⁶⁸ Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, ό. π.*, σ. 306.

⁵⁶⁹ Πηγή: [https://el.wikipedia.org/\(Βραβείο_Νόμπελ_Ειρήνης\)_](https://el.wikipedia.org/(Βραβείο_Νόμπελ_Ειρήνης)_)

⁵⁷⁰ Herman Van Rompuy και José Manuel Durão Barroso, για το Βραβείο Νόμπελ Ειρήνης, *Ομιλίες*, Όσλο, 10 Δεκεμβρίου 2012, «Από τον πόλεμο στην ειρήνη: μια ευρωπαϊκή ιστορία». Συγκεκριμένα ο Herman Van Rompuy ανέφερε: «Φυσικά κινητήρια δύναμη είναι η ανάγκη. Μας καθοδηγούν όμως και άλλα κίνητρα: η βούληση να παραμείνουμε κύριοι της μοίρας μας, ένα αίσθημα κοινού πεπρωμένου και, κατά κάποιον τρόπο η ιδέα της ίδιας της Ευρώπης που της αφουγκραζόμαστε μέσα από τα βάθη των αιώνων». (Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο. ιστοσελίδα Ευρωπαϊκής Ένωσης: / www.consilium.europa.eu/media)

⁵⁷¹ «Ειρήνη δεν είναι απλώς η απουσία πολέμου, η ειρήνη είναι μια αρετή», έγραψε ο Σπινόζα. («Pax enim non belli privatio, sed virtus est»). και πρόσθεσε ότι η ειρήνη είναι «μια διανοητική κατάσταση, η διάθεση να πράττεις το καλό, η εμπιστοσύνη, η δικαιοσύνη...[...]ή εικόνα αυτή θα θυμίζει για πάντα στην ανθρωπότητα ότι ο πόθος για ελευθερία και δημοκρατία ήταν αυτός που γκρέμισε τις παλαιές διαιρέσεις και κατέστησε δυνατή την επανένωση της ηπείρου.[...]». Πηγή: http://europa.eu/about-eu/basic-information/eu-nobel/index_en.html.

οποίο έντονα αποτυπώνεται και στις ομιλίες του σε forum διεθνών οργανισμών, στα διαγγέλματά του και σε ομιλίες ως Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας⁵⁷² και βεβαίως στο Σύνταγμα της Ελλάδας που ίσχυσε από τις 11 Ιουνίου 1975, του οποίου η σύνταξη αποτελεί κυρίως δικό του έργο, και, όπου, η αξία του ανθρώπου, το διεθνές δίκαιο, η ειρήνη, η δικαιοσύνη και η συναδέλφωση των λαών αποτελούν τον βασικό του άξονα⁵⁷³. Οι ιδέες του για την συγκρότηση της Ευρώπης, οι οποίες βασίζονται κυρίως στην πολιτιστική ένωση, και στην κατεύθυνση της πραγματοποίησης ανώτατων αξιών, πολιτικών, ηθικών, αισθητικών, επιστημονικών, καταγράφηκαν ως Καταστατικός Χάρτης στο έργο του «*Ελλάς και Ευρώπη*», το οποίο κυκλοφόρησε το 1977⁵⁷⁴, όπου προσβλέπει στο μέλλον, διδασκόμενος και διδάσκοντας το ιστορικό παρελθόν της ανθρωπότητας και όπου το Ελληνικό Έθνος έχει έναν αναμφισβήτητο και σημαντικό ρόλο, απαραίτητο για την ολοκλήρωση της εικόνας της Ευρώπης. Επίσης με θέμα *Το Νόημα της Ευρώπης, Υποδομή της Ευρώπης, Η Ενότητα της Ευρώπης*, έγραψε σε δοκιμακό λόγο κείμενα οποία αποτέλεσαν τον τόμο «*Ο Σύγχρονος Κόσμος*»⁵⁷⁵, όπου αναλύει βαθύτερες έννοιες όπως: *Ελευθερία, Δικαιοσύνη, Δημοκρατία, Ισότητα, Παιδεία*. Κινούμενος σ' ένα κλίμα υπερβατικό, σχεδόν ουτοπικό για τα δεδομένα της εποχής του, η θεωρία του, εξήντα χρόνια μετά, από την πορεία και την εξέλιξη των γεγονότων, θα πρέπει να ιδωθεί με ματιά ρεαλιστική. Και τούτο διότι η ιδέα της ενότητας της Ευρώπης και της ενότητας του κόσμου, προς την κατεύθυνση της οποίας, όπως διαπιστώνεται, γίνονται βήματα απασχόλησε και απασχολεί μέχρι σήμερα τους εργάτες του πνεύματος και της ανθρώπινης διανόησης.

⁵⁷² Κ. Τσάτσος, Ομιλία επ' ευκαιρία της επίσκεψης του Γάλλου Προέδρου Ζισκάρ ντ' Εστέν στην Αθήνα, 17 Σεπτ. 1975, στο *Ομιλίες 1975-197*, Αθήνα, σ. 19-21, και Κ. Τσάτσος, Ομιλία κατά την επίσκεψη στην UNESCO, 24 Απριλίου 1979, στο Κ. Τσάτσος, *Ομιλίες 1978-1979*, τ. Γ'. Αθήνα, σ. 73-75., Κ. Τσάτσος, «Ελληνες εσμέν», *Ομιλία στον εορτασμό της επετείου απελευθέρωσης των Ιωαννίνων*, 20 Φεβρουαρίου 1976, περιλαμβάνεται στο Κ. Τσάτσος, *Προεδρικά Κείμενα, Για την Ελλάδα και την εποχή μας*, Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1990, σ. 11-14. Βλ. επίσης η «Ενότητα του Ευρωπαϊκού Πνεύματος», στο Κ. Τσάτσος, *Ο Σύγχρονος Κόσμος*, Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1996, σ. 146-149.

⁵⁷³ Σύνταγμα της Ελλάδος, 1975. Στο άρθρο 2 ορίζεται: «*Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας*» και στο άρθρο 2 «*Η Ελλάδα ακολουθώντας τους γενικά αναγνωρισμένους κανόνες του διεθνούς δικαίου, επιδιώκει την εμπέδωση της ειρήνης, της δικαιοσύνης, καθώς και την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων μεταξύ των λαών και των κρατών*».

⁵⁷⁴ Κ. Τσάτσος, *Ελλάς και Ευρώπη*, έκδ. Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα 1977.

⁵⁷⁵ Κ. Τσάτσος, *Ο Σύγχρονος Κόσμος*, Οι εκδόσεις των Φίλων, 4^η έκδοση, Αθήνα 1996.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο

ΤΡΟΠΟΙ ΕΜΠΝΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΟΡΑΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΥΠΕΡΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος δεν στάθηκε στις πλατωνικές ιδέες αντιμετωπίζοντάς τες ως κάτι το απλησίαστο και ανέφικτο. Στοχάστηκε πάνω στο πανανθρώπινο και διαχρονικό ερώτημα εάν υπάρχει η δυνατότητα συγκρότησης μιάς ενιαίας πανανθρώπινης Διεθνούς Οικουμενικής Υπερπολιτείας και πώς αυτό μπορεί να υλοποιηθεί. Το πνεύμα του αναζήτησε τρόπους σύνδεσης των ιδεών με την πράξη και ανέδειξε, μέσα και από την πολιτική του ενασχόληση, ότι αυτό μπορεί να υλοποιηθεί μέσα στον ιστορικό χρόνο της ανθρωπότητας με συγκεκριμένες ενέργειες της κάθε πολιτείας, θέτοντάς ως το όραμα που κάθε εποχή, κάθε λαός έχει ανάγκη να οδηγείται και να εκφράζεται.

1. Ο Μύθος και η λειτουργία του στην ανθρώπινη φύση

Τις ιδέες του για την Διεθνή Οικουμενική Υπερπολιτεία, η οποία θα συγκροτείται από ελεύθερες πολιτείες, ελευθέρων ατόμων, και θα στηρίζεται στη διεθνή τάξη και ειρήνη, ο Τσάτσος θεμελίωσε όχι στις εκάστοτε διεθνείς εξουσίες, όπως στις μέρες μας διαμορφώνονται, αλλά αντίστροφα. Στην καλλιέργεια του κάθε ανθρώπου, του κάθε ατόμου μέσα στην δική του πολιτεία, στον δικό του γεωγραφικό και πολιτιστικό χώρο. Δεν είδε την διεθνή παγκόσμια πολιτεία ως σύνολο ανόμοιων εθνών που μεταλλάσσονται σε μια ομοεθνία με κοινές αξίες και κοινές πολιτιστικές αναφορές. Αλλά στο κέντρο της διεθνούς παγκόσμιας πολιτείας τοποθέτησε τον άνθρωπο ως αξία μοναδική και στάθηκε στο καίριο ερώτημα «*Τί κινεί τη ζωή του κάθε ανθρώπου;*». Αλλά και στο ερώτημα το οποίο ο ίδιος ο άνθρωπος θέτει στον εαυτό του, για τον σκοπό της ύπαρξής του, και στο ερώτημα: «*Τί πρέπει να πράξω*». Ως απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα ο Τσάτσος διατείνεται ότι σκοπός της ανθρώπινης ζωής είναι: «*Η πνευματική της ζωής, η αποστομικήυση [...] και η ένωση όλων των συνειδήσεων στη μία και ενιαία ουσία του λόγου του Θεού*»⁵⁷⁶. Ως τρόπος πραγμάτωσης προτείνεται από τον Τσάτσο ο καθορισμός του οράματος που κάθε εποχή,

⁵⁷⁶ Κ. Τσάτσος, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, σειρά 1^η, ό. π., σ. 152 και αφού ο ίδιος ορίζει ότι: «*Προορισμός του ανθρώπου, φαίνεται να μην μπορεί να είναι άλλος, παρά αυτή η συνεχής ενέργεια προς μέθεξη, προς σύνθεση νοητού και αισθητού, κατά τους ποικίλους τρόπους, κατά τους οποίους αυτή η σύνθεση μπορεί να συντελεσθή. Προορισμός του είναι η ενανθρώπιση θείων αξιών. Αν δεν είναι αυτός ο προορισμός του, τότε δεν έχει κανέναν προορισμό και είναι και αυτός γέννημα ασημαντο της τύχης, και είναι ψεύδος κάθε αξία της ζωής*». (Στο ίδιο, σ. 146).

κάθε λαός έχει ανάγκη για να οδηγείται και εκφράζεται και που θα γίνει η κινητήριος δύναμη για την επίτευξη έργων πολιτισμού όπως ο ύπατος σκοπός της ιστορίας ορίζει. Την επίτευξη αυτού του οράματος ο Κωνσταντίνος Τσάτσος θεωρεί πως κάθε λαός, κάθε έθνος οφείλει να την ορίσει ως την ιστορική του αποστολή. Η σύλληψη αυτή πρέπει να γίνει ο Μύθος του κάθε λαού, *ο Μύθος που θα ωθεί τον κάθε λαό προς τον πολιτισμό*⁵⁷⁷. Το όραμα του κάθε λαού με τον Μύθο, είναι η απάντηση στο δύσκολο και δυσεπίλυτο ακόμα ερώτημα: *«Τι κινεί στη ζωή των τους ανθρώπους και τα σύνολα των ανθρώπων;»*. Ο Μύθος είναι το κατέβασμα προς τη γη, *«στο πλατωνικό μεταξύ»*, όπου οι ιδέες προκειμένου να συνδεθούν με τα γεγονότα του αισθητού κόσμου και να γίνουν απτές, συγκεκριμένες, και να σαρκωθούν σε κάτι εποπτεύσιμο *«φοράν τον πολύχρωμο μανδύα του μύθου. Γίνονται η σύνθεση των ποικίλων οραματισμών του ανθρώπου, των τελικών του επιδιώξεων, των ιδανικών του, των συμβόλων του και μετασχηματίζονται σ'ένα πολυάστρο στερέωμα που καλύπτει τη ζωή του»*⁵⁷⁸. Στον ίδιο δεν διέφευγε η παραδοχή πως όλη η ιστορία της ανθρωπότητας δεν είναι παρά ένας αγώνας επικράτησης συμφερόντων. Ωστόσο στη ρεαλιστική αυτή παραδοχή διέκρινε μια ρηχότητα καθότι στην έννοια του συμφέροντος και της ευημερίας ο άνθρωπος γενικά δεν αρκείται σ' αυτό που η λέξη εκφράζει, δηλαδή την παροχή υλικών απολαύσεων. Διότι αυτό που δίνει πραγματική ευδαιμονία στην ανθρώπινη ύπαρξη είναι κατά κανόνα οι ηθικές ικανοποιήσεις διαφόρων ειδών και διάφορης αξίας. Έτσι η απάντηση που πρέπει να δοθεί -για το ποια είναι τα κίνητρα που κινούν την ανθρώπινη ζωή- είναι πιο σύνθετη, καθότι πρέπει να απαντηθεί με τρόπον ώστε να καλύπτει την ανθρώπινη ύπαρξη κατά δύο τρόπους, σε δύο επίπεδα. Αυτή των υλικών αλλά κυρίως αυτή των ηθικών και πνευματικών του επιδιώξεων και συμφερόντων.

Ο Τσάτσος θεωρεί ότι *«ο μύθος έχει τη δύναμη να γεφυρώσει τις ψυχικές συνιστώσες των λαών με την ιστορία»* γι' αυτό και προβαίνει συχνά σε επανιστόριση των σημαντικότερων γεγονότων της ανθρωπότητας και των μεγάλων προσωπικοτήτων που κατά καιρούς η ιστορία ανέδειξε, προκειμένου να υποστηρίξει την άποψη ότι οι μεγάλες πράξεις της ιστορίας έχουν κίνητρα ηθικά και πνευματικά. Γι' αυτό και *«έχουν την δύναμη να εμπνέουν τους λαούς και να συγκροτούν έναν ψυχολογικό θησαυρό που απαρτίζουν το βάθρο των λαών όπου*

⁵⁷⁷ Βλ. και Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου Φ. 20, υποφ. 3, χειρόγραφα και δακτυλόγραφα κείμενα για το άρθρο με τίτλο «Η Έννοια του Μύθου», στο *Ελληνική Μυθολογία*, τ. Α' Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986.

⁵⁷⁸ Κ. Τσάτσος, «Ο Ελληνικός Μύθος», στο *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ. 27.

στερεώνεται η ύπαρξή τους» καθότι αυτά τα κίνητρα είναι που δίνουν μορφή στη φυσιογνωμία τους. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Κάθε άτομο που αξίζει να γίνεται λόγος γι' αυτό αλλά και κάθε λαός δημιουργός πολιτισμού, ζουν κάτω από ένα ιδεολογικό στερέωμα, μέσα σε μια ορισμένη ηθική και πνευματική ατμόσφαιρα, στρέφονται με αγάπη προς έναν ορισμένο τρόπο ζωής. Κάθε άτομο αλλά και κάθε λαός έχει ένα σύστημα ιδανικών που το εμπνέει. Τρέφουν μιάν απόλυτη πίστη προς τα ιδανικά αυτά. Εργάζονται γι' αυτά, μάχονται γι' αυτά και γι' αυτά θυσιάζονται»⁵⁷⁹. Κατά τον Τσάτσο ο κάθε λαός έχει το μύθο του ο οποίος προσδιορίζει τις σκέψεις και τις πράξεις του και είναι πέρα από τα υλικά κίνητρα των υλικών συμφερόντων καθώς κινητοποιεί τις δυνάμεις εκείνες που καθιστούν τον άνθρωπο ικανό να πραγματώνει πράξεις που επιφέρουν την έσχατη ευδαιμονία. Έτσι αποφαίνεται ότι : «Ο κάθε λαός για να ζήσει δημιουργικά χρειάζεται τον μύθο του»⁵⁸⁰.

Εξετάζοντας το θέμα από ρεαλιστική οπτική επεσήμαινε και υπογράμμιζε το γεγονός ότι, οι άνθρωποι χρειάζονται χειροπιαστά γεγονότα και πρόσωπα που να ενσαρκώνουν τα ιδανικά, γι' αυτό πρέπει να παίρνουν οι αλήθειες και οι αρχές αυτές, αυτά τα ηθικά και πνευματικά κίνητρα «ένα αισθητό ντύμα, γίνονται παραστάσεις, ενσαρκώνονται σε γεγονότα, σε πρόσωπα πραγματικά ή φανταστικά και έτσι γίνονται ζωή. Με μια λέξη γίνονται Μύθος»⁵⁸¹.

Με πάθος υπερασπίζεται και τεκμηριώνει τις απόψεις του για τα ιδανικά, τις ιδέες, τον Μύθο, το όραμα του κάθε λαού, είτε αναφέρονταν στην βαθύτατη πίστη, στον Μύθο του Μαραθωνομάχου, που τον συναποτελούσαν οι θεοί, οι νόμοι, τα θέσμια, οι παραδόσεις και η πίστη του στην «πόλιν» και τους πολιούχους θεούς της, είτε αναφέρονταν στον Χριστιανό των πρώτων αιώνων όπου βιάδιζε προς τα λιοντάρια του ρωμαϊκού στίβου χωρίς ίχνος φόβου, τρεφόμενος με όλη την ικμάδα του μύθου του Χριστού, της ανάστασης των νεκρών, της δικαίωσης των πιστών και των ταπεινωμένων, είτε αναφέρονταν στην πίστη και τον μύθο των χιλιάδων πιστών που ανήγειραν τους υπέροχους γοθτικούς ναούς, είτε μιλούσε για τον «ξεβράκωτο», όπως χαρακτηριστικά τον αποκαλεί, της Γαλλικής Επανάστασης που είχε ως μύθο το όραμα ενός λαού που αγωνίζεται εναντίον της τυραννίας των μοναρχών προκειμένου να φθάσει στο ύψιστο αγαθό, την ελευθερία, είτε στη μεσσιανική σωτηρία των Προφητών ή

⁵⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 29.

⁵⁸¹ Κ. Τσάτσος, «Ο Ελληνικός Μύθος-Μύθος και Ιστορία», στο *Ελληνική Πορεία, ό. π.*, σ. 28.

τη βασιλεία των ουρανών της επί του Όρους Ομιλίας, υπογράμμιζε το γεγονός της λειτουργίας του μύθου και την μετουσίωσή του σε όραμα. Σε φιλοσοφικούς, θρησκευτικούς, πολιτικούς και καλλιτεχνικούς οραματισμούς⁵⁸².

2. *Ο Μύθος ως όργανο έκφρασης των Ιδεών*

Οι απόψεις του Τσάτσου, περί του Μύθου του κάθε λαού, φαίνεται να συγκλίνουν με τις απόψεις των άλλων μεγάλων στοχαστών, φίλων και συνοδοιπόρων του, του Ιωάννη Θεοδωρακόπουλου και του Ευάγγελου Παπανούτσου. Ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, κινούμενος στο ίδιο πλατωνικό πνεύμα, θεωρεί τον Μύθο και μάλιστα τον φιλοσοφικό Μύθο ως δημιούργημα που βοηθά την ψυχή να φθάσει στην ολότητα «*ως το καινούργιο είδος λόγου, καινούργια τέχνη, [...] είναι καινούργιο όργανο για να φθάσει σε έκφραση της ιδέας, όχι τυπική, αλλά εικαστική*»⁵⁸³. Ο Ευάγγελος Παπανούτσος εκφράζει την ίδια άποψη λέγοντας πως «*χωρίς μυθολογία ούτε υπήρξε ούτε θα υπάρξει πολιτισμός, μικρός ή μεγάλος-αδιάφορο*»⁵⁸⁴. Κατά τον Παναγιώτη Κονδύλη «*ο μύθος και λόγος συνθέτουν ερμηνείες του κόσμου –κοσμοεικόνες– και για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό τα ίδια εργαλεία με βασικότερα: θεϊκός-ανθρώπινος κόσμος, ουσία-φαινόμενο, δέον-είναι, διάκριση πάνω στην οποία βασίζουν την οντολογία και την ηθική τους*»⁵⁸⁵.

Εξάλλου ο Μύθος ανιχνεύεται σε όλες τις μορφές της εκπαιδευτικής διαδικασίας της ανθρώπινης φύσης. Οι αρχαίοι αναγνώριζαν ότι τα έπη του Ομήρου και του Ησίοδου περιλαμβάνουν τη θεολογία, την ιστορία, και όλη εν γένει τη γνώση τους με συγκαλυμμένο νόημα. Οι αφηγήσεις μύθων παρουσίαζαν παραδείγματα προς μίμηση και έγιναν παιδευτικό μέσο, καθώς επικρατούσε η άποψη ότι οι ποιητές είχαν βαθιά γνώση του παρελθόντος και εξέφραζαν μέσα από τους μύθους τους αιώνιες αλήθειες. Ωστόσο, για τους αρχαίους τα σύνορα μύθου και ιστορίας δεν ήταν ευδιάκριτα. Οι όροι που χρησιμοποιούνταν από τους αρχαίους για τη δήλωση ενός

⁵⁸² Κ. Τσάτσος, «Ο Ελληνικός Μύθος-Μύθος και Ιστορία» στο *Ελληνική Πορεία*, ό.π., σ. 29-30.

⁵⁸³ Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Σύστημα Φιλοσοφικής Ηθικής*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1965, σελ. 72.

⁵⁸⁴ Ε. Παπανούτσος, *Πολιτεία και Δικαιοσύνη*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1976, σελ. 230.

⁵⁸⁵ Π. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, τ. Α', σ. 17-28. Βλ. επίσης J. Vernant, «Μύθος και Σκέψη στην Αρχαία Ελλάδα», μτφ. Σ. Γεωργούδη, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1989, τ. Β', σ. 167, όπου αναφέρει: «Πίσω από τη φύση, ανασυγκροτείται ένα αόρατο φόντο, μια πιο αληθινή, μυστική και κρυμμένη πραγματικότητα, που αποκαλύπτεται στην ψυχή του φιλοσόφου και που είναι το αντίθετο της φύσης. Έτσι, η ορθολογική σκέψη φαίνεται να ξαναγυρίζει στον μύθο, από τα πρώτα της κιόλας βήματα».

Σχετικά με την ιστορική κριτική στον μύθο και την αλληγορική ερμηνεία του βλ. Α. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφ. Α. Γ. Τσοπανάκης, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 325 και 465-466.

συγκαλυμμένου νοήματος ήταν *αι ύπόνοιαι*⁵⁸⁶. Η κατανόηση του μύθου ως *αποτύπωση μιας συγκαλυμμένης αλήθειας, δικαίωσε την χρήση της αλληγορικής αφήγησης, ως αρχής με την βοήθεια της οποίας μπορούσε να αποκαλυφθεί η υποτιθέμενη θεϊκή αλήθεια*⁵⁸⁷. Έτσι, αργότερα οι μύθοι έγιναν οι «παραβολές» στο λόγο του Χριστού και χρησιμοποιήθηκαν στο χριστιανικό κήρυγμα. Ο Ernst Cassirer, στο τρίτομο έργο του *Philosophie der symbolischen Formen*, εκλαμβάνει τον μύθο «ως μια συμβολική, εικονιστική γλώσσα, αντίθετη στην ολότητά της προς την σαφή γλώσσα της επιστήμης»⁵⁸⁸, ενώ ο F.M. Cornford προσπάθησε να αποκαταστήσει τη συγγένεια μύθου και λόγου, επισημαίνοντας «τη συνέχεια που υπάρχει ανάμεσα στις μυθικές κοσμογονίες και τη φυσική φιλοσοφία των προσωκρατικών»⁵⁸⁹.

Ο Τσάτσος ερμήνευε τον μύθο, δηλαδή το όραμα με το οποίο διαποτίζεται η ανθρώπινη φύση, ως δύναμη ακατανίκητη, καθώς εγείρει δυνάμεις από την ψυχή της ανθρώπινης ύπαρξης οι οποίες νικούν κάθε υλική αντίσταση. Ως παρατηρητής της εποχής του διαπιστώνει πως ο σύγχρονος άνθρωπος αφελώς πιστεύει, ότι η εποχή του μύθου ξεπεράστηκε, καθότι ο άνθρωπος πατά γερά τα πόδια του στο έδαφος που του προσφέρει η επιστημονική αλήθεια. Από ιδεολογική άποψη όμως, διαπίστωνε ότι και στην ιδεολογία του κομμουνιστή, υπάρχει ένας μύθος που τον εμπνέει. Αναγνώριζε στο όραμα του κομμουνιστή του καιρού του τον ενσυνείδητο, ανάγλυφο, ολοζώντανο μύθο, ως την *πανίσχυρη πνοή που τον υψώνει στον ηρωϊσμό και την αυτοθυσία*⁵⁹⁰. Έτσι ο Μύθος για τον κομμουνιστή *συνταυτίζει τον εγκόσμιο με τον υπερκόσμιο παράδεισο*⁵⁹¹. Στην πράξη η αλήθεια αυτή, κατά την άποψη του Τσάτσου

⁵⁸⁶ Πλάτωνος *Πολιτεία* 378d-e και τα *αίνιγματα* βλ. Πλουτάρχου *Περί Ίσιδος και Όσιρίδος* 354e. Ο όρος «*ύπόνοια*» τον 1ο π.Χ. αιώνα αντικαταστάθηκε από τον όρο «*άλληγορία*». Η εξέλιξη αυτή μαρτυρείται στον Πλούταρχο, «*Πώς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν*», 19, E, 7-10. Για την εννοιολογική επισκόπηση της ιστορίας της λέξης και των αλλαγών που υπέστη ως προς την σημασία και την εφαρμογή της βλ. J. Whitman, *Allegory*, Harvard University Press, 1987 σ. 263 - 268.

⁵⁸⁷ Για την ερμηνεία του μύθου, βλ. G.S. Kirk, *The Nature of Greek Myths*, Harmondsworth, Penguin 1974. και Ά. Κυριακίδου-Νέστορος, «*Η ερμηνεία των μύθων από την αρχαιότητα ως σήμερα*», στο *Ελληνική Μυθολογία*, επιμ. Ι. Κακριδής, Εκδοτική Αθηνών, 1986, τ. 1, σ. 241-303, και Κ. Κ. Ruthven, *Ο Μύθος, Η Γλώσσα της Κριτικής*, μτφ. Ι. Ράλλη - Κ. Χατζηδήμου, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988.

⁵⁸⁸ Bruno Cassirer, «*Philosophie der symbolischen Formen*», B. Cassirer, Berlin, 1923–1929.

⁵⁸⁹ F. Cornford, «*From Religion to Philosophy - A Study in the Origins of Western Speculation*», Dover Publications, 2004.

⁵⁹⁰ Κ. Τσάτσος, «*Ο Ελληνικός Μύθος- Μύθος και Ιστορία*», *ό.π.*, σ. 30.

⁵⁹¹ Γράφει χαρακτηριστικά: «*Ο κομμουνιστής του καιρού μας έχει το μύθο του.[...] Έχουν λοιπόν και οι κομμουνιστές το πνευματικό τους στερέωμα. Έχουν και αυτοί οι αυτοκηρυσσόμενοι εχθροί κάθε θρησκείας τη θρησκεία τους, οι διαπρύσιοι κήρυκες του σχετικισμού την απόλυτη αλήθειά τους. Έχουν και αυτοί, εις αντικατάστασιν του 'χριστιανικού οπίου' το όπιο του δικού τους μεσσιανισμού. Ο εγκόσμιος και υπερκόσμιος παράδεισος, στο ουσιαστικώτατό τους στοιχείο, συμπίπτουν. Βρίσκονται και οι δύο πέρα από την αντικειμενικά ελεγχόμενη πραγματικότητα, πέρα από το εφικτό (Κ. Τσάτσος, «*Ο Ελληνικός Μύθος- Μύθος και Ιστορία*», *ό. π.* σ. 31).*

γίνεται κυνήγι της ατομικής ευδαιμονίας. Αλλά ευδαιμονία, θεωρείται η ευδαιμονία των αισθήσεων, την οποία ο ίδιος καταδικάζει. Γράφει: «Ο κομμουνιστής αποτάθηκε στους δυστυχισμένους και τους έδειξε στο τέρμα την ευτυχία' τους έδωσε μια υπόσχεση. Τους βεβαίωσε ότι το τέρμα αυτό το θεωρεί η αληθινή επιστήμη- η επιστήμη η δική του- εφικτό και γρηγορότερα εφικτό αν το ακολουθήσει στην πολιτική του πορεία. Έφερε έτσι ένα νέο μεσσιανισμό στον κόσμο»⁵⁹². Εκκινώντας από τις ιδεοκρατικές του αντιλήψεις και σε ένα κλίμα αντιπαράθεσης ιδεών, το οποίο είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα (Μέρος 1^ο, Κεφ. 3), με όπλα την πένα και τις ιδέες του άρχισε να καταθέτει τις απόψεις του αυτές σε κείμενα τα οποία άλλα δημοσίευε και άλλα έχουν παραμείνει αδημοσίευτα στο Αρχείο του. Η εποχή κατά την οποία έγραψε τα δοκίμια περί Μύθου ήταν η εποχή κατά την οποία η Ελλάδα εκτός από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο βίωσε στη συνέχεια έναν αιματηρό εμφύλιο και έγραψε μελανές τις σελίδες των Δεκεμβριανών. Τα γεγονότα αυτά είχαν έντονα σημαδέψει τον Τσάτσο και τον ώθησαν να οραματίζεται έναν νέο ελληνικό και ευρωπαϊκό κόσμο, με βασική αρχή την επιστροφή στις πηγές του κλασικού πνεύματος. Πίστεψε ότι μέσα από την υλιστική νοοτροπία που κυριάρχησε στην εποχή της μηχανής και της ακατεύθυντης επιστήμης, μέσα από την υλιστική νοοτροπία, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «[...] θα ξεπεταχτεί ο νέος άνθρωπος του μέλλοντος, ο άνθρωπος που θα πιστεύει στον κλασικό λόγο, στην πλατωνική ιδέα, που θα πιστεύει στο κλασικό μέτρο και στο κλασικό ιδανικό της πολιτείας του Επιταφίου. Αυτό θα είναι και κανένα άλλο το ιδεολογικό υπόβαθρο του μύθου του μέλλοντος»⁵⁹³.

3. Μύθος και Λόγος

Εις επίρρωση των παραπάνω θέσεων και σε αναζήτηση του μύθου που θα έχει τη δύναμη να κινητοποιήσει το ελληνικό έθνος και την Ελλάδα προς ορισμένη πορεία, άρχισε ο Τσάτσο να γράφει σειρά δοκιμίων με θέμα τον Μύθο, σε διάφορες όψεις, τα οποία προορίζονταν να δημοσιευθούν ως επιφυλλίδες στην εφημερίδα Καθημερινή. Εκκινώντας από το πώς ο μύθος λειτουργεί στην ανθρώπινη φύση, και αναφερόμενος σε ιστορικές περιόδους και γεγονότα, καταλήγει πως «Οι ιδέες εμπνέουν και οδηγούν τα μεγάλα πνεύματα. Τους λαούς όμως και την κίνηση της ιστορίας την ορίζουν οι μύθοι»⁵⁹⁴. Σκοπός του ήταν η ανάδειξη του νέου Μύθου

⁵⁹² Κ. Τσάτσο, «Οι Μύθοι της εποχής μας» στο *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ. 32.

⁵⁹³ Κ. Τσάτσο, «Ο Μύθος του μέλλοντος», ό. π., σ. 36.

⁵⁹⁴ Κ. Τσάτσο, «Ρομαντικός και Κλασικός Μύθος», στο *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ. 41.

του μελλοντικού ανθρώπου, με την εκτόπιση του ρομαντικού πνεύματος και την εγκαθίδρυση του κλασικού πνεύματος.

Το πρώτο κείμενό του με τίτλο *Μύθος και Ιστορία*, δημοσιεύτηκε την 13-7-1947. Ακολούθησε το δεύτερο κείμενο με τίτλο *Οι Μύθοι της εποχής μας*, το οποίο δημοσιεύτηκε την 20/7/1949, για να ακολουθήσει στις 27/7/1947 ο Μύθος του Μέλλοντος και την 3/8/1947 *Ο Ρομαντικός και Κλασικός Μύθος*. Στη συνέχεια στις 15/8/1947 δημοσιεύει το κείμενο με τίτλο *Ο Νέος Ελληνικός Μύθος* για τελειώσει με το δοκίμιο *Ο Μύθος της Νέας Ελλάδος* στις 24/8/1947⁵⁹⁵. Σε όλα αυτά τα κείμενα και υπό το πρίσμα του μύθου, δίνει ο Τσάτσος έναν διμέτωπο αγώνα. Κατά του κομμουνισμού και κατά του ναζισμού και του φασισμού, τα οποία, όπως αναφέρει είναι τα εκτρώματα της κατά τα άλλα ορθής προσπάθειας του αστικού κόσμου, να εύρει έναν μύθο, αντίπαλο του κομμουνιστικού⁵⁹⁶. Οι ιδεοκρατικές του αντιλήψεις είναι έκδηλες σε όλα τα κείμενα και ιδιαίτερα στα κείμενα όπου καταφαίνεται κατά του κομμουνισμού, του οποίου, όπως αναφέρει, η πίστη, που είναι ο υλισμός, δεν μπορεί να οδηγήσει στη σύλληψη του ανθρώπου ως αυτοσκοπού, όπως οι ιδεοκρατικές πεποιθήσεις του ίδιου όριζαν. Οι αντικομμουνιστικές θέσεις του Τσάτσου ήταν γνωστές⁵⁹⁷ και για τον ίδιο εκκινούσαν από τις ιδέες και τη φιλοσοφική τους θεώρηση. Γράφει: «Ύλη είναι ο άνθρωπος για τον υλιστή και τίποτε δεν δικαιολογεί την διάκρισή του από την άλλην ύλη. Μόνο όσοι πιστεύουν στο πνεύμα, όσοι δεν είναι υλιστές, αναγκαστικά αναγνωρίζουν την αξία του ανθρώπου ως φορέα του πνεύματος και δεν μπορούν να παραδεχθούν την μεταχείριση του ανθρώπου ως μέσου και ως μάζας»⁵⁹⁸. Ο Τσάτσος ερμηνεύοντας την ταξική πάλη που αναπτύχθηκε μεταξύ των κομμουνιστών και της αστικής τάξης -η οποία αναπτύχθηκε ως προϊόν της μοναρχικής αντίδρασης που ακολούθησε την Γαλλική Επανάσταση, όταν προέκυψε ο τύπος του «αστού»,

⁵⁹⁵ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 22, υποφ. 2, Άρθρα δημοσιευμένα ως επιφυλλίδες στην εφημερίδα *Καθημερινή*:- «Ο μύθος της Νέας Ελλάδος», 24/8/1947, δακτυλόγραφο και αποκόμματα από την εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 4/9/1947 με άρθρο-απάντηση του Μάρκου Αυγέρη «Οι μύθοι του κ. Καθηγητή», απόκομμα με άρθρο-απάντηση του Γ. Κοτζιούλα «Παραχαράκτες» (1947). Αποκόμματα-αντιδράσεις στο άρθρο ΚΤ και μία επιστολή Γ. Παπαμιχαήλ.

⁵⁹⁶ Κ. Τσάτσος, «Οι Μύθοι της εποχής μας», στο *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ. 34.

⁵⁹⁷ Βλ. και Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 22, υποφ. 1. χειρόγραφα και δακτυλόγραφα κείμενα επιφυλλίδων της *Καθημερινής* χ.χ. - αποκόμματα *Καθημερινής* με σειρά επιφυλλίδων «Η δημοκρατία με απλά λόγια», 22/8/1965. Μαζί και χειρόγραφες σημειώσεις - χειρόγραφες σημειώσεις που προορίζονταν για επιφυλλίδα με τίτλο «Διατί είμεθα υπέρ της δημοκρατίας» και «Η καπηλεία των ιδεών» ή «Η ελευθερία, η δικαιοσύνη, η δημοκρατία και η καπηλεία των» (αδημοσίευτες επιφυλλίδες της *Καθημερινής*): δακτυλόγραφα και χειρόγραφα κείμενα χ.χ. Επίσης χειρόγραφα και δακτυλόγραφα κείμενα για τα ατομικά δικαιώματα, τον κομμουνισμό, τις έννοιες της ισότητας, της δικαιοσύνης και της ελευθερίας, χ.χ. και «Η μυθολογία της πολιτικής» χειρόγραφο κείμενο.

⁵⁹⁸ Κ. Τσάτσος, *Ο Μύθος του Μέλλοντος*, ό. π., σ. 36.

του «μπουρζουά» όπως τους αρέσει μερικών να την ονομάζουν, ως το κύτταρο του «αστικού καθεστώτος»- δίνει μια εξαιρετική εξήγηση της αντιπαλότητας αυτής. Αναλύοντας πάντα τα γεγονότα της ιστορίας με την ματιά του ιδεαλιστή φιλοσόφου⁵⁹⁹, υποστηρίζει πως ο αστός ως θιασώτης του πιο κοινού υλισμού συγγενεύει απόλυτα με τον κομμουνιστή που πιστεύει κι αυτός στην πρωταρχία της ύλης και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «ο αστός ασύντακτος και απείθαρχος ατομιστής, θρησκευτικά αδογμάτιστος, σκεπτικιστής και άπιστος διατηρούσε μεν την πνευματική του ελευθερία αλλά έχανε τη δύναμή του μπροστά στη μαχητική ορμή ενός κόσμου που πίστευε με πάθος σ' ένα όραμα ευτυχίας.» Ως εκ τούτου, κατά την οπτική του, «μοιράζοντας ο αστός και ο κομμουνιστής τις ίδιες φιλοσοφικές πεποιθήσεις, δεν διέθετε ο αστός κανένα βασικό επιχείρημα για να αντικρούσει την κομμουνιστική φιλοσοφία, η οποία βρισκόνταν τότε στον μεγαλύτερό της ξεπεσμό»⁶⁰⁰, καθώς οι ανακαλύψεις των θετικών επιστημών και οι εφαρμογές των εθεωρείτο ότι περιείχαν πλέον την αλήθεια, «οι άνθρωποι σταμάτησαν να φιλοσοφούν και έτσι επικράτησε σε όλους τους άλλους αντικομμουνιστές της εποχής μια κατά βάσιν αφιλοσόφητη φιλοσοφία». Και συμπερασματικά αποφαίνεται: «Ενώ όμως ο κομμουνιστής, παρά το υλιστικό του ξεκίνημα, χάρις σε μίαν ευτυχισμένη ασυνέπεια, κατέληξε να οικοδομήσει ένα μύθο, ο αστός, χάρις στην ατυχή συνέπειά του, απόμεινε άμυθος [...]. Μέσα στην αναρχία και εις το άπειρο διάσπαση της αστικής κοινωνίας επιπλέουν ποικίλοι παλιοί και νέοι μύθοι, όλοι όμως ανίσχυροι μπρός τον μύθο του κομμουνισμού»⁶⁰¹.

Η σκέψη του ξετυλίγεται και ανεβαίνει σε σε αναβαθμούς και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο μύθος του κομμουνιστή, πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση ζούσε χωρίς πολιτικό υπέδαφος, για αυτό και ο αστικός οργανισμός δεν τον φοβήθηκε. Όταν όμως αποκτήθηκε

⁵⁹⁹ Γράφει: «Προ εκατό ετών ο αστός, στις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες είχε γίνει θιασώτης του πιο κοινού υλισμού. Πίστευε στην πρωταρχία της ύλης, όπως ένας κομμουνιστής. Η φιλοσοφία του ήταν καθαρά εμπειρική, όπως του κομμουνιστή. Υλιστής, εμπειριστής, αισθησιοκράτης, υπερηφανεύονταν, όπως ο σημερινός κομμουνιστής ότι έχει καταλύσει τις προλήψεις, την πίστη και την ουσιαστική θρησκευτικότητα. Σαν τον κομμουνιστή, το τέρμα της απλοϊκής κοσμοθεωρίας του ήταν ο ευδαιμονισμός. Και ευδαιμονία φυσικά θεωρούσε την ευδαιμονία των αισθήσεων. Στην πράξη κυνηγούσε την ατομική του ευδαιμονία. Στη θεωρία, μιλούσε για κοινωνική ευδαιμονία. [...]. Οι διαφορές από τον κομμουνιστή ήταν δύο κυρίως. Ο κομμουνιστής έδωσε στον υλισμό και τον εμπειρισμό, διάχυτους στην εποχή εκείνη, μια συγκεκριμένη, θεωρητικά δουλεμένη επιστημονική μορφή. Τη μορφή αυτή την κατέστησε δόγμα, οριστική αλήθεια που κανείς ορθόδοξος δεν μπορούσε να θίξει χωρίς να αμαρτήσει. Αντίθετα ο αστός, ασύντακτος και απείθαρχος και αδογμάτιστος, πελαγοδρομούσε μέσα σε άπειρες μορφές γνήσιου ή κάποτε και νοθευμένου, πάντα νερούλιασμένου υλισμού και ευδαιμονισμού. Ο ευδαιμονιστικός σκοπός του κομμουνιστή έγινε όραμα, όνειρο που ζυπνούσε ενθουσιασμούς, συγκινήσεις και που έσπρωχνε προς τη δράση, προς την αυτοθυσία Ο αστός πλάϊ στον υλισμό και τον ευδαιμονισμό του δεν τοποθέτησε καμία πίστη. [...].» (Κ. Τσάτσος, «Ο Ελληνικός Μύθος- Μύθος και Ιστορία», ό. π., σ. 31.

⁶⁰⁰ Κ. Τσάτσος, «Οι Μύθοι της εποχής μας», στο *Ελληνική Πορεία*, ό.π., σ. 32-33.

⁶⁰¹ Κ. Τσάτσος, στο ίδιο, σ. 33.

πολιτικό υπέδαφος, πήρε δηλαδή την μορφή πολιτικού κόμματος, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο αστικός οργανισμός εξαρθρώθηκε, *ο κομμουνιστικός μύθος υψώθηκε απειλητικός, τότε η αστική τάξη ασχολήθηκε με τον δικό τους μύθο διότι κατάλαβαν, ανησυχώντας, όπως γράφει, οι αψυχολόγητοι αυτοί ρεαλιστές της εμπειρικής αισθησιοκρατίας* ότι κάτι ουσιαστικό έλειπε στο πνεύμα και την ψυχή τους, ένας μύθος αντίπαλος του κομμουνισμού τον οποίο επιχείρησαν να ανακαλύψουν. Στην προσπάθεια του αστικού κόσμου να εύρει έναν μύθο, καθώς διαπιστώθηκε η αδυναμία της πειθούς του ψυχρού λόγου, προέκυψε ο ναζισμός και ο φασισμός. Γράφει χαρακτηριστικά σε γλώσσα καυστική: *«Μη μπορώντας να βγει από τον υλισμό, ο ναζισμός έβαλε στη ρίζα της κοσμοθεωρίας του ένα υλικό στοιχείο, το αίμα, τη φυλετική θεωρία. Προσπάθησε να καρκεύσει το αίμα με πνευματικά στοιχεία, αλλά αυτό δεν άλλαξε την ουσία, την υλιστική βάση του ναζισμού»*⁶⁰². Ως αποτέλεσμα αυτού του μύθου, έβλεπε ο Τσάτσος την ανύψωση της δύναμης του κράτους και της αίγλης του δικτάτορα, *«που κοίταζε διά του μύθου του, μιμούμενος τον κομμουνισμό, να αναρριπίση τα πιο βίαια, τα πιο χαμηλά πάθη της εκδίκησης και τα αρπαγής για να καταλήξει ότι ο ναζισμός συμπίπτει με τον κομμουνισμό καθώς ιδεολογικά, όπως αναφέρει, ξεκινούν από την ίδια αφετηρία, από έναν κυνικό ρεαλισμό»*⁶⁰³. Δεν συμερίζεται τις προσπάθειες που παρουσιάστηκαν στις αστικές κοινωνίες για να ξυπνήσουν μύθους του παρελθόντος και να τούς προβάλλουν ως πρότυπα. Ο αστός, κατά τον Τσάτσο δεν έπλασε μύθο, ούτε πρόκειται να πλάσει γιατί με κανένα μύθο δεν μπορεί να πολεμηθεί ο κομμουνισμός. Αντίθετος και στα δύο αυτά ρεύματα, του κομμουνιστικού μύθου και της ναζιστικής και φασιστικής κοσμοθεωρίας ο Τσάτσος ορθώνει την δική του πρόταση. Στο δοκίμιο *Ο Μύθος του Μέλλοντος* θέτει ως διαλεκτικό αίτημα, *«να φανερωθεί η κλασική ευρωπαϊκή νοοτροπία με το νόμο του μέτρου, με την ιδέα του ανθρώπου και με την πίστη σε αναλλοίωτες αρχές της ζωής. Να δημιουργηθεί ο νέος μύθος, το νέο ενιαίο, πανίσχυρο πνευματικό στερέωμα που θα σκέπη και θα φωτίζει την ζωή των νέων επερχόμενων ευρωπαϊκών γενεών»*⁶⁰⁴. Με το κείμενο αυτό, ως είδος σαλπίσματος, καλεί τον νέο ευρωπαϊκό κόσμο να γυρίσει στις πηγές του κλασικού πνεύματος προκειμένου να αντιμετωπίσει τόσο τον παλιό «μπουρζουά» όσο και τον νέο κομμουνιστή και αυτό διότι σε θεωρητικό επίπεδο ξεκινούν και οι δύο από την ίδια αισθησιοκρατική υλιστική

⁶⁰² Κ. Τσάτσος, *στο ίδιο*, σ. 34.

⁶⁰³ «Ένας κυνικός ρεαλισμός στην αφετηρία και στα μέσα, ένας οργανισμός ωμής βίας, ψυχωμένος από μίαν αχαλίνωτη μυθοπλασία, σ' αυτό συμπίπτουν ο ναζισμός με τον κομμουνισμό». (Κ. Τσάτσος, «Οι Μύθοι της εποχής μας», *ό.π.*, σ. 34).

⁶⁰⁴ Κ. Τσάτσος, «Ο Μύθος του Μέλλοντος», *ό.π.*, σ. 38.

κοσμοθεωρία. Διατυπώνει στο κείμενο αυτό την άποψη ότι, παρά την αμορφία και τον ιδεολογικό κατακερματισμό του ευρωπαϊκού κόσμου υπάρχουν όλες οι ιδεολογικές και ψυχολογικές προϋποθέσεις για να δημιουργηθεί ο νέος μύθος, το νέο ενιαίο, πανίσχυρο πνευματικό στερέωμα και θέτει ως αίτημα την δημιουργία του μύθου, του οράματος που κάθε λαός μπορεί να αναδείξει, προσδίδοντάς του την ειδική εκείνη μορφή που του ταιριάζει. Αλλά ως προς μερικά γενικά και κύρια σημεία πίστευε πως μπορεί να αναπτυχθεί ένας κοινός τόπος αντικρίσματος της ζωής σε όλους τους ευρωπαϊκούς λαούς. Οραματίζεται ότι ο νέος άνθρωπος, θα αντικαταχθεί στον άνθρωπο της ύλης, τον δεσμευμένο από την αιτιοκρατία της ύλης και θα σπάσει τα δεσμά των παθών, αποκτώντας αυτονομία και αυτοσυνειδησία. Στο ίδιο κείμενο εξυμνώντας την ελευθερία του ανθρώπου και του ανθρώπινου πνεύματος, αναφέρεται στα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ελευθερίας, που μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

- Ο άνθρωπος, ως ελεύθερο πνεύμα, διεκδικεί από τους συνανθρώπους του, από την πολιτεία του, την αναγνώριση της ελευθερίας του πνεύματός του.
- Διεκδικεί πνευματική ελευθερία, ελεύθερη φανέρωση των στοχασμών και των συλλήψεων που εκφράζουν το πνεύμα του
- Διεκδικεί πολιτική ελευθερία, όπως η ουσιαστική, η γνήσια δημοκρατία την καθιερώνει και αντιμάχεται τη δικτατορία, είτε του προλεταριάτου, είτε οπουδήποτε τσάρου με αλλιώτικο όνομα.
- Διεκδικεί ακόμα, ο ελεύθερος άνθρωπος, ελευθέρωση από τα δεσμά οποιασδήποτε οικονομικής εκμετάλλευσης⁶⁰⁵.

Επέμενε ιδιαίτερα στο σημείο της μη οικονομικής εκμετάλλευσης και της οικονομικής δικαιοσύνης, και αναφέρει χαρακτηριστικά : *«Όπως πνευματική και πολιτική ελευθερία αναγνωρίζεται στον κάθε άνθρωπο, επειδή είναι λογικό όν, έτσι στον κάθε άνθρωπο πρέπει να δοθεί η μεγαλύτερη δυνατή υλική ευρυχωρία, η μεγαλύτερη δυνατή λύτρωση από τα δεσμά της υλικής ζωής. Δεν είναι ούτε ηθικό, ούτε λογικό, το πλεονέκτημα τούτο να το έχουν λίγοι. Είναι αίτημα που απορρέει από αυτήν την πνευματική φύση του κάθε ανθρώπινου όντος το πλεονέκτημα τούτο να το έχουν κατά μίαν αξιολογική κλίμακα και όχι κατά την ιδιοτροπία*

⁶⁰⁵ Κ.Τσάτσου, «Ο Μύθος του Μέλλοντος», ό. π., σ. 38.

της τύχης, όλοι οι άνθρωποι. Τέλος η οικονομική δικαιοσύνη μεταξύ των ατόμων θα τελειωθεί με την οικονομική δικαιοσύνη μεταξύ των λαών. Τότε μόνο θα ολοκληρωθεί»⁶⁰⁶. Βαθύς γνώστης της ευρωπαϊκής ιστορίας με μοναδική σαφήνεια και ευκρίνεια αποδομεί τα διάφορα ρεύματα που κυριάρχησαν από τον 18^ο αιώνα και μετά στην Ευρώπη, για να σημειώσει την παρακμή και της φιλοσοφίας. Γράφει: «στη φιλοσοφία καταλήγομε στο άμορφο χάος, όπως εκφυλίστηκε και νερούλιασε στη «φιλοσοφία του σαλονιού» του Γάλλου Σάρτρ»⁶⁰⁷.

Στο κείμενο με τον τίτλο *Ρωμαντικός και κλασικός Μύθος* ανατρέχοντας την ιστορία αποσαφηνίζει ότι δεν φιλοδοξεί να αναβιώσει το ένδοξο ελληνικό παρελθόν της αρχαίας Αθήνας και των άθλων των Ολυμπίων, καθώς ο χρόνος όσα συνέθεσε τα έχει οριστικά αποσυνθέσει, αλλά εκφράζει την πεποίθησή του πως «'Ο, τι όμως αιώνιο συνέλαβε ο χρόνος, αυτό θα μείνη, για να ειπωθεί σε άλλους χρόνους, με λόγους άλλους και σε άλλους ρυθμούς. Δεν είναι επιστροφή εν χρόνω η Αναγέννηση που διαγράφομε. Είναι επιστροφή προς το άχρονο, επιστροφή προς το αναλλοίωτο και αιώνιο βάθος. Επιστροφή από νέα ορμητήρια στην αφετηρία του καιρού μας, με νέες εκφάνσεις, με νέες ενσαρκώσεις»⁶⁰⁸. Η σταθερότητα του προσανατολισμού της σκέψης του Τσάτσου προς τον ύπατο σκοπό αποτυπώνεται και στο συγκεκριμένο κείμενο καθώς, ο άνθρωπος του μέλλοντος, όπως πιστεύει, «**αντίθετα προς τον σκεπτικισμό του υλισμού, θα πιστέψει στην ύπαρξη μιάς αλήθειας και σε έναν ύπατο πρακτικό νόμο, θα πιστέψει στην πειθάρχηση της ψυχής σ'αυτούς τους νόμους, και θα πιστέψει πως όλη αυτή η τάξη πραγμάτων συγκροτείται σε μίαν ενότητα, από μία πρώτη αρχή, τελευταία και ανυπόθετη, που «πρεσβεία και δυνάμει» υπερέχει των πάντων. Είτε Θεός ονομαστεί, είτε «το αγαθό»**⁶⁰⁹. Στο επόμενο κείμενο του με τον τίτλο «*Ο Νέος Ελληνικός Μύθος*» που από τις χειρόγραφες σημειώσεις του⁶¹⁰, φαίνεται να έκανε πολύ προσεκτική προσέγγιση των εννοιών και των λέξεων με τις οποίες θα αποτύπωνε τα νοήματά του προβαίνει σε εκ νέου ανασκόπηση της ιστορίας της Φιλοσοφίας, της τέχνης και της πολιτικής στην Ευρώπη τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια και συμπεραίνει πως, λόγω του ότι το πνεύμα έφτασε στο ακρότατο σημείο του άλογου, καθώς οργανώνει έλλογα το άλογο

⁶⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 36.

⁶⁰⁷ Κ. Τσάτσος, «Ρωμαντικός και Κλασικός Μύθος», ό. π., σ. 40.

⁶⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 39.

⁶⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 42.

⁶¹⁰ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ. 21, υποφ. 2 -Το ίδιο κείμενο (δακτυλόγραφο)με τίτλο «Ο μύθος της Νέας Ελλάδος», 24/8/1947.

και αυτό ως συνέπεια του κομμουνισμού που είναι ένας ακρότατος ρομαντισμός, τότε δεν είναι καμιά άλλη εξέλιξη δυνατή παρά η αντίστροφη της εξέλιξης. Στην αντίστροφη αυτή της εξέλιξης και προκειμένου να αποφευχθεί η κονιορτοποίηση του πνεύματος ο Τσάτσος προβάλλει ως αντίλογο και ως νέα διαλεκτική θέση στην αντίθεση του κομμουνισμού, μια καινούργια θέση, όπως ο ίδιος εξαγγέλλει που ως αφετηρία έχει την κλασική φιλοσοφία της ιδέας και ως πολιτική έκφραση την αληθινή δημοκρατία, τη δημοκρατία του μέτρου και τη δημοκρατία του κλασικού πνεύματος. Δηλαδή την πορεία της Ελλάδας, και κατ' ακολουθίαν του Δυτικού κόσμου βάσει του «νέου κλασικού Μύθου που θα είναι κατ' εξοχήν ελληνικός» και αυτό, διότι η νέα Ελλάδα κατέχει, «μόνη από όλες τις χώρες της οικουμένης, αυτό το κάτι, το ιδιάζον στοιχείο που είναι και ο λόγος και η δικαίωσις της ύπαρξής της»⁶¹¹.

4. Η αποτύπωση των ιδεών ως αφορμή αντιπαραθέσεων

Η υποστήριξη αυτών των ιδεών, ωστόσο, και μάλιστα τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, φάνηκε ότι δεν ήταν τόσο απλή υπόθεση. Οι ιδέες του διαστρεβλώθηκαν και έγιναν αιτία για πολιτική αντιπαράθεση, αμφισβήτηση της επιστημονικότητάς τους και έδωσαν την αφορμή για φθηνές προσωπικές επιθέσεις και χλευασμούς εναντίον του. Η πολιτική αντιπαλότητα, έντονη την εποχή εκείνη, εκδηλώθηκε υπό το πρόσχημα της ιδεολογικής σύγκρουσης και εγκολπώθηκε κάθε πρόσφορο μέσο, φιλοσοφικές, ιστορικές αλλά και θρησκευτικές θεωρίες, προκειμένου να πολεμήσει την αντίπαλη πλευρά. Ο «Νέος Ελληνικός Μύθος» του Τσάτσου δημοσιεύθηκε στις 15 Αυγούστου 1947. Λίγες μόνο μέρες μετά, οι αριστεροί διανοητές και εκπρόσωποι του κομμουνιστικού κόμματος, με ακονισμένη γλώσσα και γραφίδα, δημοσίευσαν εκρηκτικά άρθρα στις αριστερές εφημερίδες, και κυρίως στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, όπου στηλίτευαν τις θέσεις του Τσάτσου αλλά και τον ίδιο προσωπικά. Η εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, στις 21 Αυγούστου 1947, δημοσιεύει άρθρο του Κώστα Βάρναλη με τίτλο «ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΤΑ», όπου αφήνοντας να εννοηθεί ότι ο Τσάτσος είναι εκπρόσωπος της κυρίαρχης τάξης και ανήκει στην πνευματική ηγεσία της Δεξιάς τον χαρακτηρίζει «φιλοσοφημένο κοράκι που επαγγέλλεται το Μύθο ως θαύμα». Γράφει: «Όταν σαπίσει η κυρίαρχη τάξη απ' το κεφάλι πρωτοβρωμά [...], από την κορυφή της θημωνιάς λάλησε το φιλοσοφημένο κοράκι. Και το κοράκι μινάει το θάμα- μονάχα που του άλλαξε το όνομα και το λέει «μύθος» (Καθημερινή 15 Αυγ. Ο νέος Ελληνικός Μύθος υπό του κ.Κ. Τσάτσου). Δηλ. με καπνό και φούμο η

⁶¹¹ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, ό. π., Φ.21, υποφ. 2 και στο *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ. 44.

πνευματική ηγεσία της Δεξιάς προσπαθεί να τυφλώσει το λαό να μη βλέπει, να μην καταλαβαίνει, να μη θέλει- και κυρίως να μην «πράττει».[...]. Ύστερα από τόσους μύθους και τ έ τ ο ι ο υ ς μύθους μπορεί να σταματήσει η συζήτηση με το εξής συμπέρασμα *Θάμα=Μύθος=Απάτη.*»⁶¹². Μετά από μία εβδομάδα επανέρχεται στο ίδιο θέμα και στο ίδιο πνεύμα δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «*Ο Μύθος περί Μύθου*»⁶¹³. Αμέσως μετά, (24 Αυγ. 1947), ο Μάρκος Αυγέρης⁶¹⁴, στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης* δημοσιεύει άρθρο του με τίτλο «*Οι Μύθοι του Καθηγητή*», όπου, αφού κάνει την υπενθύμιση ότι «*τη θεωρία περί μύθου τη χρησιμοποίησε πολύ πλατιά η φασιστική Γερμανία και ότι ο Νίτσε δημιούργησε τον μύθο του «υπερανθρώπου» σα σκοπού της ζωής για την ηθική αριστοκρατική ηθική της σκληρότητας*», καταγγέλλει τον Τσάτσο, ότι επιχειρεί να μεταδώσει παρόμοιους Μύθους, που προσομοιάζουν προς τον «*αριανισμό και τον παγγερμανισμό που ήταν ο θεωρητικός πρόδρομος του φασισμού*», αποκαλώντας τον ειρωνικά «*ηγετική προσωπικότητα*», που σύμφωνα με τον «*νεοελληνικό του μύθο*» θα δώσουμε ξανά στον κόσμο τους νέους κανόνες της ζωής, «*ένα είδος φασισμού*»⁶¹⁵. Δείγμα του πνεύματος που επικρατούσε την εποχή αυτή, αποτελεί και το άρθρο του Γ. Κοτζιούλα⁶¹⁶, το οποίο με αφορμή τον *Νέο Ελληνικό Μύθο* του Τσάτσου δημοσιεύτηκε εν συνεχεία, στην ίδια

⁶¹² Εφημερίδα *Ριζοσπάστης* (21 Αυγ. 1947), Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Φ. 21, υπφ. 2.

⁶¹³ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης* (1947), Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Φ. 21, υπφ. 2.

⁶¹⁴ Ο Μάρκος Αυγέρης ήταν σύζυγος της Γαλάτειας Καζαντζάκη-Αλεξίου, αδελφής της Έλλης Αλεξίου της πρώτης συζύγου του Νίκου Καζαντζάκη. (Μ. Δημάκης, *Νέα Εστία*, 15/11/1973).

⁶¹⁵ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης* (24/8/1947), Αρχείο Κ. Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, ΦΑΚ. 21, υπφ.2. Στο ίδιο άρθρο ο Μάρκος Αυγέρης χαρακτηρίζει τον Τσάτσο *μυθοπλάστη, και μυθομανή* που «*πλέκει μύθους που αποτελούν κίνδυνο για τα έξαλλα πνεύματα, τους υστερικούς και τους ανισόρροπους, που τους εκτροχιάζουν ολότετα μάλιστα σ' εποχές που κυριαρχούνται από αντιδραστικές ψυχώσεις και που δεν αντέχουν στον παραμικρότερο επιστημονικό έλεγχο και περνούν γρήγορα στα άχρηστα της ιστορίας*». Ακόμα ότι «*η σκέψη του είναι διαποτισμένη από τη γερμανική μυθομανία κι είναι ολότετα αντιελληνική*». Στη συνέχεια χλευάζει τις απόψεις του Τσάτσου περί των κλιματολογικών συνθηκών της Ελλάδας ως παραγόντων που συμβάλλουν στην καθαρή σκέψη, και γράφει ότι ο κ. καθηγητής πιστεύει σ' ένα «*πνεύμα του εδάφους*», όπως ο Ράσκιν ή στους κλιματολογικούς παράγοντες του *Ταιν*, θεωρίες που έχουν αποδειχθεί αστήρικτες και έχουν καταδικασθεί από την επιστήμη προ πολλού. Με το ίδιο επικριτικό πνεύμα και με σκωπτικό ύφος αναφέρεται στις φιλοσοφικές καταβολές του Τσάτσου λέγοντας πως «*φανερώνει παιδική αφέλεια ο ισχυρισμός του ότι μερικοί νεοκαντιανοί φιλόσοφοι θα μπορούσαν να ανανεώσουν γρήγορα την πνευματική ζωή του κόσμου και πως είναι απίστευτο το γεγονός πόσην ανικανότητα δείχνει μια τέτοια ηγετική προσωπικότητα στη σύλληψη της πραγματικότητας*». Ο Τσάτσο, κατά τον αρθρογράφο, «*εκπρόσωπος της αστικής διανόησης που βυθίζεται ολοένα και περισσότερο σε ένα μύθο, επιχειρεί να σκεπάσει με τους μύθους την αντικειμενική εικόνα του κόσμου και να τον παραστήσει σύμφωνο με του "ευσεβείς πόθους της"*» και παραλληλίζει τον Μύθο του Τσάτσου με ανάλογες θέσεις του πατριάρχη Αλεξανδρείας τις οποίες χαρακτήρισε ως «*θαύμα πως ο ελληνικός λαός θα γίνει πάλι ένας από τους μεγάλους λαούς της γης*», και ότι το θαύμα που είχε εξαγγείλει ο πατριάρχης «*διανοητικά δεν στέκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από τους μύθους του κ. καθηγητή*».

⁶¹⁶ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 21, υπφ. 2. Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*. Ο Γ. Κοτζιούλας που υπογράφει το άρθρο, υπήρξε νεοέλληνας ποιητής και νεοέλληνας λογοτέχνης που έζησε και έγραψε στη μαχόμενη Ελλάδα πλάι στους αντάρτες. Βλ. Κ. Τραχανάς, «*Γ. Κοτζιούλας, Ο Ραψωδός της Εθνικής Αντίστασης*», στο *artinetnews.gr*. Βλ. επίσης και Α. Βογιατζόγλου «*Ποίηση και Πολεμική-Μια βιογραφία του Γιώργου Κοτζιούλα*», Κίχλη, Δεκέμβριος 2015, σ. 495 και της ίδιας, *Συνομιλίες ποιητών*, εκδ. Gutenberg, Ιούνιος 2019.

εφημερίδα (Ριζοσπάστης, 1947), με τίτλο «Πνεύμα και Ζωή- Παραχαράκτες», όπου, σατιρίζοντας συγκεκριμένο απόσπασμα από το άρθρο του Τσάτσο, στο οποίο αναφέρονταν στις κλιματολογικές συνθήκες της Ελλάδας που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των ιδεών του Μύθου, τον αποκαλεί «εκπρόσωπο της Δεξιάς που συνεχίζει το χαβά του σκαρώνοντας «μύθους» συντάσσοντας χρησμούς, δείγμα εποχής ζεπεσμού». Ειρωνευόμενος τον Τσάτσο τον αποκαλεί «στυλοβάτη του πολιτισμού και “διδάσκαλο του κόσμου”» και υπαινίσσεται ότι καθώς είναι διδάσκαλος της φοιτητικής νεολαίας τους κάνει την ανάλογη διαφώτιση και αναρωτιέται ο αρθρογράφος στο ίδιο πνεύμα, «που στηρίζει αυτή τη μαντεία του;». Για να δώσει ο ίδιος την απάντηση: «Στο προφητικό του δαιμόνιο. Και πώς θα πετύχει αυτό το θαύμα; Απλούστατα με το κλίμα της ! Ο αίθριος ουρανός κλπ θα θαυματουργήσουν ακόμα μια φορά». Για να προβεί εν συνεχεία στη διαπίστωση ότι «Είναι αρκετά μαγιάτικη αυτή η σοφία του κυρίου καθηγητή και δεν έχει πέραση πιά [...]» και να καταλήξει κοσμώντας τον Τσάτσο ως «πληρωμένο λειτουργό που προσπαθεί με διάφορες μεθόδους θαυματοποιού ν’ αναστήσει έναν πεθαμένο.[...]». Ακόμα τον αποκαλεί παραχαράκτη της Επιστήμης, καθώς, όπως γράφει: « υπάρχουν ευσυνειδήτοι λειτουργοί, μα παραχαράκτες της Επιστήμης. Ο κ. Τσάτσος είναι ένας από αυτούς». Κλείνοντας με την αισιόδοξη πρόβλεψη ότι «κανείς δεν πρόκειται να τον πιστέψει και άδικα χάνει τα λόγια του». Η πολεμική αυτή συνεχίστηκε και το επόμενο διάστημα. Η εφημερίδα Ριζοσπάστης στις 4/9/1947 επανέρχεται στο θέμα, όπου σε άρθρο με τίτλο «Ο Μύθος του κ. Τσάτσο», (συντάκτης με υπογραφή: Απ. Σπήλιος), κάνοντας αναφορά σε σύγκληση των απόψεων του Τσάτσο με αντίστοιχες θέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος, υπενθυμίζοντας τον Τσάμπερλαιν, «τον θεωρητικό της φυλετικής ιδέας ο οποίος αναφέρονταν στο ελληνικό πνεύμα, ως Δαιμονολατρία»⁶¹⁷ από όπου, όπως καταλήγει, «έτσι έκριναν και τοποθετούσαν την Ελλάδα οι πνευματικές παραμάνες του Ιστορικού Μυστικισμού (και Σκοταδισμού) απ’ όπου ήπια και το ζινισμένο γάλα του κι ο «Ελληνικός Μύθος» του κ. Κ. Δ. Τσάτσο»⁶¹⁸.

Ο Τσάτσο φαίνεται ότι προβληματίστηκε από όλη αυτήν την πολεμική. Αυτό αποδεικνύει η καταγραφή των σκέψεών του σε χειρόγραφο κείμενο (28 δακτυλόγραφων σελίδων) με τίτλο «Η Ελευθερία, η Δικαιοσύνη, η Δημοκρατία και η καπηλεία των»: Αι επιφυλλίδες της Καθημερινής, με

⁶¹⁷ H. St. Chamberlain, *Τα θεμέλια του 19ου αιώνα (Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts)* τ. 1^{ος}, σ. 113.

⁶¹⁸ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης* (4-9-1947), Αρχείο Κ. Τσάτσο, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, ΦΑΚ. 21, υποφ. 2.

την ιδιόχειρη υπογραμμισμένη σημείωση: **ΟΧΙ προς Δημοσίευσιν**⁶¹⁹. Εκεί ο Τσάτσος επανεκφράζει τις ιδέες του για την Ελευθερία, τη Δικαιοσύνη και τις πεποιθήσεις του υπέρ της Δημοκρατίας⁶²⁰. Από τον τόνο με τον οποίο εκφράζεται, καταδεικνύεται η πικρία και η θλίψη του για την παρερμηνεία και διαστρέβλωση των λόγων του αλλά ίσως και κάποια λύπη για τους επικριτές του. Γράφει : «[...]. Η ελευθερία και η δικαιοσύνη είναι ιδέες στην καθαρή, την φιλοσοφική έννοια αυτού του όρου και η δημοκρατία είναι η ιδεατή οργάνωση της πολιτείας για την ολοκληρωτική πραγματοποίηση των ιδεών αυτών. Η ελευθερία όμως και η δικαιοσύνη και η δημοκρατία είναι και θεσμοί που εμφανίζονται υπό συγκεκριμένες μορφές στη ιστορία. Τέλος η ελευθερία, η δικαιοσύνη και η δημοκρατία είναι και συνθήματα της αγοράς. Φυσικά άλλο περιεχόμενο έχουν οι λέξεις αυτές όταν αναφέρονται σε ιδεατές μορφές, άλλο όταν αναφέρονται σε ιστορικούς θεσμούς, άλλο όταν αναφέρονται στα ποικίλα συνθήματα της αγοράς. Ως ιδέες η ελευθερία και η δικαιοσύνη και η δημοκρατική οργάνωση έχουν απόλυτο κύρος και αξία και αποτελούν τους σταθερούς πάλους προς τους οποίους πρέπει να στέφεται εσαεί κάθε άνθρωπος' ως θεσμοί έχουν σχετικό και πρόσκαιρο κύρος' και τέλος ως συνθήματα ή έχουν μίαν αξία εντελώς περιστασιακή ή έχουν και καθαρώς αρνητική αξία. Από άγνοια όμως ή και κακή προαίρεση τα τρία αυτά διάφορα συχνά συγχέονται και έτσι εμφανίζονται πρόσκαιροι θεσμοί και αγοραία συνθήματα, σαν να έχουν το αιώνιο κύρος των ιδεών. Και χάρις στη σύγχυση αυτή παραπλανώνται οι αφελείς, οι πολλοί, κάποτε και ολόκληροι λαοί»⁶²¹. Τα κείμενα αυτά δεν τα έδωσε στη δημοσιότητα ο

⁶¹⁹ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ.Τσάτσου, Φ. 22, υποφ. 2- «Η καπηλεία των ιδεών» ή «Η ελευθερία, η δικαιοσύνη, η δημοκρατία και η καπηλεία των».(αδημοσίευτα κείμενα που προορίζονταν για Επιφυλλίδες στην Καθημερινή)

⁶²⁰ Στον ίδιο Φάκελο (Φ. 22), υποφ. 1- Χειρόγραφες σημειώσεις ΚΤ «Διατί είμεθα υπέρ της δημοκρατίας». Γράφει : Περί πειθούς. «Ο κομμουνισμός επιδιώκει μεταρρυθμίσεις που εξαφανίζουν ως παράγοντα δημιουργικό της ζωής το άτομο, κατά τρόπον απαράδεκτο για τον πολιτισμό μας, αλλά και κατά τρόπον που παρακωλύει την προσπέλαση και άλλων λαών στα ιδανικά του δικού μας πολιτισμού».[...]. Είναι αυτονόητο ότι η απαγόρευση του κομμουνισμού αφορά τον τομέα της πράξης. Η διδασκαλία των κομμουνιστικών θεωριών, η ελεύθερη συζήτησή τους, δεν μπορεί να απαγορευθεί. Στο χώρο όπου με λογικά επιχειρήματα καταβάλλεται προσπάθεια να κατακτηθεί η σκέψη του άλλου περιορισμοί δεν χωρούν. Εκεί ο λόγος θα συγκρουσθεί με τον λόγο, συνάπτεται ένας διάλογος που πάντα έχει θετική αξία. Σε αυτό το θέμα κανένας που διαπνέεται από δημοκρατικές πεποιθήσεις δεν μπορεί να διαφωνήσει.. Όπου όμως ο διάλογος αυτός δεν διεξάγεται επί λογικού πεδίου, όπου δεν μεταδίδει λογικό ειρμό αλλά το περιεχόμενο του λόγου κυρίως είναι συναισθηματικό, με την πρόθεση όχι να πείσει με λογικά επιχειρήματα, αλλά να διεγείρει τα πάθη ,και με αποτέλεσμα όχι να ελευθερώνεται ψυχικά ο άνθρωπος αλλά να υποδουλώνεται, γιατί το πάθος υποδουλώνει όσο ο λόγος τον ελευθερώνει, τότε δεν μπορούμε να μιλάμε για ελευθερία σκέψης. Δεν μπορούμε την ελευθερία που ανήκει στη σκέψη και στην έλλογη μετάδοσή της να την επεκτείνουμε και στην εξαπόλυση των παθών που είναι πηγή δουλείας. Οι εκφραστικοί τρόποι, επομένως, που έχουν για περιεχόμενο την αναρρίπιση παθών δεν διεκδικούν μεγαλύτερη προστασία από τα πάθη και τις συνακόλουθες εκδηλώσεις των».

⁶²¹ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ.Τσάτσου, Φ. 22, υποφ. 2- Άρθρο με τίτλο «Η καπηλεία των ιδεών».

Τσάτσος, αν και απηχούν τις ιδέες του τις οποίες και σε άλλα κείμενά του έχει καταγράψει και ιδιαίτερα στο βιβλίο του *Πολιτική*. Κρίνοντας και από την μετριοπαθή στάση του απέναντι στα πολιτικά δρώμενα φαίνεται πως επέλεξε να μη δημοσιευτούν τότε οι θέσεις του αυτές καθώς έκρινε ότι τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή θα υποδαύλιζαν τους εκφραστικούς τρόπους που έχουν για περιεχόμενο την αναρρίπιση παθών, φοβούμενος πιθανά συνέχιση των εντάσεων.

5. *Ο Μύθος ως αφήγημα έκφρασης των διαχρονικών αξιών του ελληνικού πνεύματος*

Ο έντονος ιδεαλισμός του Τσάτσου ο οποίος αποτυπώθηκε στα κείμενα αυτά, αν και παρερμηνεύτηκε, από τον ίδιο θεωρήθηκε ο αργιστός έγκυρος και ο πλέον κατάλληλος κατευθυντήριος δείκτης για τη σύνθεση του νέου Μύθου, που θα ήταν η απάντηση στο αρχικό ερώτημα «Τί κινεί τη ζωή του κάθε ανθρώπου;» και από τι εμπνέεται ο άνθρωπος προκειμένου να απαντήσει στο ερώτημα: «Τί πρέπει να πράξω». Σε άλλα του έργα, ωστόσο, ο Τσάτσος τονίζει όχι μόνο την αξία του ελληνισμού ο οποίος στηρίζεται στο λόγο και τις αξίες του κλασικού πνεύματος, αλλά και τη σύνθεση ελληνισμού-χριστιανισμού που συνιστά τα θεμέλια του παγκόσμιου πολιτισμού⁶²². Είναι αυτή η σύνθεση των δύο αξιών μέσω των οποίων θεμελιώνεται η εθνική και πολιτισμική συνείδηση των Νεοελλήνων. Από άλλη ματιά ιδωμένες οι θέσεις του αυτές καταδεικνύουν πως ο Τσάτσος, επιχειρεί να διαμορφώσει έναν νέο μύθο στήριξης της εθνικής ελληνικής συνείδησης κι αυτό όχι, όπως διάφοροι μελετητές ερμηνεύουν ότι δηλαδή, «πίστευε βαθύτατα ότι ένας νέος κλασικός μύθος ήταν σε θέση να λειτουργήσει ως πόλος προσέλκυσης των μαζών, παίζοντας το ρόλο ενός νοητού-αισθητικού μορφώματος ικανού να απηχεί εκείνες τις εθνικές επιταγές που έκρινε ότι προείχαν, μέσα στις τραγικές ιστορικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν, κατά και αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο»⁶²³. Ούτε διαπιστώνεται ότι ο Τσάτσος «σκόπευε να αντικαταστήσει το ρομαντικό εθνικιστικό ιδεολόγημα με έναν νέο κλασικό μύθο μεθερμηνεύοντας το πρόσταγμα της επιστροφής στις ρίζες, που μετ' επιτάσεως προβάλλει ο Ίων Δραγούμης⁶²⁴ στην προσπάθειά του να συμφιλιώσει την αστική κοινωνία με τις φεουδαλικές καταβολές της»⁶²⁵, όπως άλλοι

⁶²² Κ. Τσάτσος, *Ελλάς και Ευρώπη*, εκδ. Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα 1977.

⁶²³ Αλ. Δεληγιώργη, «Έθνος και εθνική συνείδηση στον έντεχνο-δοκιμιακό και αφοριστικό λόγο του Κ.Τσάτσου», στα *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, ό. π., σ. 478.

⁶²⁴ Ι. Δραγούμης, «Ελληνικός Πολιτισμός», στο *Ελληνική Παράδοση*, εκδ. Ευθύνη, Κείμενα της Μεθορίου 2, Αθήνα 1979, σ. 27-29.

⁶²⁵ Αλ. Δεληγιώργη, στο ίδιο, σ. 479, 480 και 484. Γράφει: «Για τον Κ. Τσάτσο, λοιπόν, που προσπαθεί, εδώ, στα ίχνη του Ίωνα Δραγούμη, φορείς του έθνους ως μύθου ήταν τα αυτοσυνείδητα Εγώ που συγκροτούσαν μια τάξη αριστοκρατών, πρώτων μεταξύ ίσων στο πνεύμα, οι οποίοι μπορούσαν να διαπλάσουν το φρόνημα του λαού, Με τη

μελετητές ισχυρίστηκαν. Ο Τσάτσος πραγματικά οραματίστηκε την εκτόπιση του ρομαντικού πνεύματος από το κλασικό πνεύμα και την εγκαθίδρυσή του κλασικού μέτρου ως άρχοντας του πνεύματος χωρίς να στοχεύει σε ταξικούς ωφελιμισμούς. Από όλη αυτή την προσπάθεια διαφαίνεται όλη του η αγωνία που ήταν να μην αλλοιωθεί ο ελληνικός Λόγος ως αξιακή μορφή της ζωής, που επί αιώνες διατηρήθηκε αναλλοίωτος στον ελληνικό κόσμο, μέσα στις ηθικές αξίες της κοινωνίας, αλλά και στους θεσμούς της πολιτείας. Στα χειρόγραφα σημειώματά του καταθέτει αυτήν του την αγωνία. Γράφει. *«Αν επιβληθεί de facto μια άλλη κοσμοθεωρία, μια άλλη κλίμακα αξιών, αν παραμεριστούν τα βασικά ιδανικά ενός λαού, τι αξία έχουν όλα όσα λέμε; Όταν μια ομάδα πολιτών επιβληθεί δυναμικά και καταλάβει την εξουσία, τότε έχουμε επανάσταση, η παλιά πολιτεία καταλύεται, δημιουργείται μια άλλη κοινότητα ανθρώπων που δεν είναι συνέχεια της προηγούμενης και δεν πορεύεται προς τους ίδιους σκοπούς, προς τις ίδιες αξίες. [...]*⁶²⁶.

Το όραμα για τον Τσάτσο είναι ο μύθος του πολιτισμένου ανθρώπου όπου δεν χωρούν έριδες και πάθη, είναι η κυριαρχία του ελληνικού «λόγου», όπου τούτο a priori σημαίνει πάταξη κάθε αντιδικίας που προέρχεται από τα πάθη της ανθρώπινης ψυχής. Το όραμα, ο μύθος του πολιτισμένου ανθρώπου βασίζεται σε καθαρά ανθρωπιστικές αρχές, όπου ο άνθρωπος υψώνεται σε αξία μοναδική. Παρά τη σαφή ιδεολογική του τοποθέτηση ο Τσάτσος, ακόμα και τις ώρες της μόνωσης, δεν αφήνεται να παρασυρθεί σε πολιτικούς φανατισμούς και αναμοχλεύσεις. Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι και κάτω από τις δυσμενείς αυτές συνθήκες ο Τσάτσος παραμένει ο φιλόσοφος που βλέπει, κρίνει, αναλογίζεται τα γεγονότα του σήμερα, αλλά ταυτόχρονα αφουγκράζεται τον άνθρωπο, την ανθρώπινη ύπαρξη, τα ανθρώπινα θέλω της ψυχής, αφουγκράζεται την ιστορία και τον ύπατο σκοπό της, που δεν

διαφορά ότι για τον Κ. Τσάτσο, οι πρώτοι μεταξύ ίσων δεν μιλούσαν τη γλώσσα της ψυχής, όπως υποστήριξε ο Ίων Δραγούμης.[...]. Ένας τέτοιος μύθος έκρινε πως θα είχε τη δύναμη να ορίσει την πορεία της εξωτερικής και εσωτερικής εθνικής πολιτικής της χώρας και να βρει υποστηρικτές μέσα και έξω από τα σύνορά της. Και επέμενε στη δύναμη του μύθου να νοηματοδοτεί το λόγο περί έθνους και εθνικής συνείδησης γιατί θεωρούσε ότι η ιδέα της ελληνικότητας έβρισκε την ύψιστη μορφοποίησή της στον μύθο παρά στην γνώση της Ιστορίας», στο «Έθνος και εθνική συνείδηση στον έντεχνο-δοκιμιακό και αφοριστικό λόγο του Κ. Τσάτσου».

⁶²⁶ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου Φ. 22, υποφ. 1- Χειρόγραφες σημειώσεις ΚΤ «Διατί είμεθα υπέρ της δημοκρατίας». Γράφει : «[...] Ήρθε όμως η ώρα που πρέπει τα συντάγματα να προσαρμοστούν στην σύγχρονη πραγματικότητα και, διαφυλάσσοντας όσο μπορούν την προστασία του ατόμου έναντι της πολιτείας και των άλλων δυνάμεων, να κατοχυρώσουν και την πολιτεία απέναντι των ατόμων που κάνουν κατάχρηση των δικαιωμάτων των. [...] Αλλά αυτό μπορεί να συμβή και με τη στροφή της πλειοψηφίας για μια χρονική περίοδο προς άλλους σκοπούς ή αξίες. Και τότε επίσης καταλύεται η παλιά πολιτεία. Μπορεί να σημαίνει πρόοδο, όπως και οπισθοδρόμηση, αναλόγως της ποιότητας των νέων σκοπών που γίνονται καθοδηγητικές αρχές της νέας πολιτείας. Αλλά στην παλιά πολιτεία, όσο στέκεται όρθια, κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει το δικαίωμα να αμύνεται. Είναι και αυτό μια πραγματικότητα».

είναι άλλος από το να υπερβαίνει ο άνθρωπος τις όποιες αντινομίες του, να υπερβαίνει εαυτόν προκειμένου να πορεύεται σε δρόμους πολιτισμού.

Από τον πλούτο των κειμένων του που βρίσκονται στο αρχείο του διαπιστώνεται ότι ο Τσάτσος πήρε έντονα θέση σε μια διαδικασία διαμόρφωσης του πολιτικού και πνευματικού κλίματος στην Ελλάδα, καθώς κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μετά τη λήξη του, πολλές προσωπικότητες του πνευματικού και πολιτικού χώρου ασχολήθηκαν με το ερώτημα σχετικά με τον δρόμο που έπρεπε η Ελλάδα να ακολουθήσει, τόσο στον ιδεολογικό-πολιτικό χώρο όσο και στον χώρο της πνευματικής δημιουργίας. Ο Τσάτσος εκκινώντας από τη βαθύτατη πίστη στις ακατάλυτες αρχές του κλασικού πνεύματος και του ελληνισμού ως φορέα του, όπως θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο (Κεφ. 6^ο), επιδόθηκε σε έναν ακούραστο και ακατάπαυστο αναστοχασμό και έθεσε στον εαυτό του ως χρέος, ως αποστολή, την ανάδειξη του ελληνικού πνεύματος και την αποστολή της Ελλάδας στον σύγχρονο κόσμο. Αυτή η φλόγα της αποστολής έρχεται ως απάντηση στη διατύπωση του ερωτήματος που συχνά τίθεται πώς άνθρωποι του πνεύματος όπως ο Κανελλόπουλος, ο Τσάτσος, ο Θεοτοκάς αναμείχθηκαν στην πολιτική⁶²⁷. Ο ίδιος, στους αναστοχασμούς του αποτυπώνει αυτήν την αίσθηση του χρέους η οποία τον ακολουθούσε πάντα καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του. Γράφει: *«Η ιστορία στην ολότητά της, ως τη συντέλειά της είναι ένας μέγας ιερός στίβος όπου οι αξίες πραγματοποιούνται, όπου κι εγώ αισθάνθηκα πως έχω χρέος να δώσω ό,τι καλλίτερο έχω, ό,τι αξιότερο μπορούσα να κατακτήσω με τη σκέψη και την πράξη. Η ιστορία δεν είναι ματαιοπραξία. Είναι τόπος χρέους. Γι' αυτό πάντα με κεντρίζει ένα αίσθημα χρέους- να δώσω, να δημιουργήσω. Δεν αισθάνομαι καμιά ροπή προς τον ευδαιμονισμό και τη μακαριότητα. Κάτι συνεχώς με μαστιγώνει να προχωρήσω. Δεν ζητάω αμοιβή διότι δεν με ενδιαφέρει η αμοιβή. Άμα κάνω το χρέος μου τότε νοιώθω μια πλήρωση, μια στιγμιαία ευδαιμονία, ώσπου να πάρω ανάσα και να ριχτώ πάλι στη δημιουργία»*⁶²⁸.

Αλλά και στους τελευταίους του *Αφορισμούς και Διαλογισμούς* αυτό το χρέος τον συνοδεύει, ως την τελευταία του πνοή. Γράφει : *«Αν δεν με στύλωνε ένας σιδερένιος νόμος, το χρέος, θάμουνά μια μέδουσα μέσα στο πέλαγο, που σύρεται από τα ρεύματα, ένας αποτυχημένος συβαρίτης ή ένας κήρυκας του μηδενισμού, όπως οι πιο πολλοί σύγχρονοί του[...]. Να δημιουργώ, χωρίς ανάπαυλα, πνευματικά έργα και να δουλεύω πειθαρχικά τον ηθικό νόμο.[...] Διότι αυτή είναι η αποστολή του*

⁶²⁷ Ε. Χατζηβασιλείου, «Κόσμοι των ιδεών, ορίζοντες της πράξης», στα *Πρακτικά* Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, ό. π., σ. 540-541.

⁶²⁸ Κ. Τσάτσος, *Η ζωή σε απόσταση*, Οι εκδόσεις των Φίλων, 3^η έκδοση, Αθήνα 1986, σ. 23-24.

ανθρώπου, αυτή είναι η αλήθεια του η αρετή του. Τούτο ή το Μηδέν. Το Μηδέν που είναι εξίσου λογικά αθεμελίωτο όσο και το Απόλυτο. Και διάλεξα το Απόλυτο ή μάλλον με διάλεξε. Αυτός είναι ο Μύθος μου, η θεία ουσία, όπως μπορώ να την πλησιάσω με όσες δυνάμεις μου δόθηκαν: τ ο χ ρ έ ο ς [...]. Και ποιος σε πρόσταξε να υποβάλλεσαι ως το τέλος σε αυτή την ματαιοπραξία; Όχι ο Θεός* ο Θεός σιωπά. Ο αμείλικτος τύραννος που ονομάζεται χρέος. [...]. Γέρος, περιτριγυρισμένος από γέρους, που ένας-ένας χάνονται[...] κι όμως ακοίμητο με κεντρίζει το χρέος. Να δώσω. Να στραγγίζω την ψυχή μου, όπως οι πλύστρες στραγγίζουν και τα τελευταία ρούχα της μπουγάδας, όταν τελειώσει το ζέπλυμα»⁶²⁹.

Ακροβατώντας ο Τσάτσος, μεταξύ ενός μεταφυσικού κόσμου και μιάς ρεαλιστικής πραγματικότητας, την οποία φαίνεται να χρησιμοποιεί μόνο για να πάρει τα καλά της στοιχεία, γίνεται ο ίδιος αποτύπωση και πρότυπο διανοούμενου και στοχαζόμενου ανθρώπου. Εξάλλου, όπως ο ίδιος αναφέρει: «Η αληθινή φιλοσοφία πρέπει να ιστορεί την ψυχή της εποχής της»⁶³⁰.

⁶²⁹ Του *Ιδίου*, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, 4^η σειρά, ό. π., σ.18-21.

⁶³⁰ Του *Ιδίου*, *Διάλογοι σε Μοναστήρι*, ό. π., σ. 101.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6ο

ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΜΕ ΤΟ ΟΡΑΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Το όραμα της ανθρωπότητας και η αναγκαία ακολουθία της τελολογίας τού ιστορικού γίνεσθαι, είναι άρρηκτα συνδεδεμένο στη σκέψη του Τσάτσου με την αποστολή του ελληνικού έθνους, ως του καθοδηγητή στον δρόμο προς την οικουμενική πολιτεία. Και τούτο διότι, κατά τον Κων/νο Τσάτσο, η ιστορία του ανθρώπου είναι ιστορία του πολιτισμού του, ιστορία του πνεύματος⁶³¹ και ο ελληνικός λαός είναι αυτός που στην ουσία του, στην ιδιοσύστασή του κατέχει αυτήν τη δυνατότητα⁶³², από την οποία απορρέει η ευθύνη, το χρέος και η πράξη ως στάση ζωής, αλλά και η αποστολή οποία βαραίνει το ελληνικό έθνος.

1. Η ελληνικότητα κατά τον Τσάτσο

Με οδηγό τον ύπατο σκοπό, ο Τσάτσος σε πολλά κείμενά του αναφέρεται στα στοιχεία εκείνα που συγκροτούν την προσωπικότητα του Έλληνα αλλά και την ιδιαίτερη έννοια του όρου ελληνικότητα⁶³³ την οποία ο ίδιος της προσδίδει, προκειμένου να την αναδείξει ως τον όρο ο οποίος περιλαμβάνει αξίες διαχρονικές, ανθρωπινές και καταλυτικές αλλά και πρέπουσες, αρμόζουσες και επωφελείς στο να διαμορφώσουν τον άνθρωπο της παγκόσμιας πολιτείας. Οι θέσεις του περί ελληνικότητας αποτυπώθηκαν αρχικά σε κείμενά του κατά τη δεκαετία του 1930, «τότε που η γενιά του '30 έθεσε το ζήτημα της ισορροπίας νεωτερικότητας και παράδοσης, ευρωπαϊκότητας και ελληνικότητας, όχι μόνο ως αισθητικό ή καλλιτεχνικό ζήτημα αλλά ως ευρύτερα πολιτισμικό»⁶³⁴. Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον και η ενασχόληση των ιστορικών με τις εθνικές παραδόσεις για μια ιστορία εθνικά προσδιορισμένη, το οποίο είχε υποστηρίξει στη Γαλλία ο Amédée Thierry,⁶³⁵ είχε ήδη τεθεί από τον προηγούμενο αιώνα από την ελληνική διάνοηση,

⁶³¹ Κ. Τσάτσος, Ομιλία στην Ακαδημία Αθηνών την 26 Οκτωβρίου 1963, θέμα «Το Νόημα του Έθνους» περιλαμβάνεται στο *Ελληνική Πορεία, ό. π.*, σ. 49.

⁶³² Του *Ιδίου Διάλογοι σε Μοναστήρι, ό. π.*, σ. 96.

⁶³³ Βλ. Σχετικά, Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, σ. 35.

⁶³⁴ Του *Ιδίου, Ο μύθος της γενιάς του '30*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2012. Για το θέμα της ελληνικότητας Βλ. επίσης, Mario Vitti, «Η Γενιά του Τριάντα, Ιδεολογία και Μορφή», Αθήνα 1979.

⁶³⁵ Βλ. σχετικά Amédée Simon Dominique Thierry, «Histoire de la Gaule sous l'administration romaine» (3 vols., 1840–47; 2nd ed. 1871), όπως αναφέρεται στο J. Leerssen, *Nation and ethnicity*, σ. 75.

όταν ιστορικοί και στοχαστές στόχευσαν στην απόδειξη της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι την σύγχρονη εποχή και συντέλεσαν με το έργο τους στην διαμόρφωση των εννοιών του εθνικού χαρακτήρα και της πολιτισμικής-εθνικής ταυτότητας⁶³⁶ με πρώτο τον ιστορικό Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο ο οποίος με σοβαρότητα πρόβαλλε την ιδέα της εθνικής ομοιογένειας και της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους, προκειμένου να αντικρούσει περί τούτου αμφισβητήσεις Ευρωπαίων ιστορικών της εποχής του⁶³⁷. Η έννοια της ελληνικότητας, σύμφωνα με νεώτερους μελετητές χρησιμοποιήθηκε για να εκφράσει την «ελληνική ιδιοπροσωπία και να προβάλλει την νεοελληνική ιδιαιτερότητα σε σχέση –και αντίθεση– προς τη νεοτερικότητα»⁶³⁸. Κατ' άλλους «μέσα από την έννοια της αρχετυπικότητας και του ζωντανού διαλόγου με την Ευρώπη πρόβαλε μια αντίληψη για τη σχέση παράδοσης και νεοτερικότητας, ιθαγένειας και οικουμενικότητας, που δεν έχει ξεπεραστεί αλλά επανέρχεται ξανά στις συζητήσεις περί ενωμένης Ευρώπης ή παγκοσμιοποίησης»⁶³⁹. Δεν πρέπει βεβαίως να παραβλεφθεί το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος, νεοσύστατο ακόμα την εποχή εκείνη - μετρούσε μόνον ενός αιώνα συγκρότησης- προσπαθούσε να βρει την ταυτότητά του που θα αποτελούσε τη βάση για την ιδεολογική του κρυστάλλωση της νέας κρατικής κοινωνίας. Η κρυστάλλωση αυτή επιχειρήθηκε τότε με σκοπό από τη μία να *συνδεθεί με τις εθνικές καταβολές, την προϋπαρξη της εθνικής συνείδησης και την τεκμηρίωση της εθνικής ταυτότητας* βασιζόμενη στο ιστορικό παρελθόν και στα στοιχεία που από αυτό διασώθηκαν μέσω της παράδοσης⁶⁴⁰ και από την άλλη με τον *εκσυγχρονισμό και την νεοτερικότητα*. Ως παράδοση νοείται η *προσήλωση σ' ένα ιδεολογικοποιημένο παρελθόν και ως εκσυγχρονισμός ένα εξ ίσου ιδεολογικοποιημένο μέλλον*⁶⁴¹. Οι δύο αυτές οπτικές λειτούργησαν ως ασυμβίβαστα ιδεολογήματα και προκάλεσαν αντιπαράθεση αλλά και γόνιμο διάλογο, καθώς μέσα από αυτές τις δύο μορφές

⁶³⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένα σημαντικά έργα τα οποία εκπονήθηκαν για το σκοπό αυτό: Κ. Παπαρρηγόπουλος «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Αλεξάνδρου Ρίζου-Ραγκαβή «Ιστορία της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας», το έργο του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου «Βυζαντινά Μελέται. Περί των πηγών της νεοελληνικής εθνότητας», το έργο του Π. Βράϊλα-Αρμένη «Περί των αρχών της ιστορικής φιλοσοφίας», (1812-1884), στο *Φιλοσοφικά έργα, Corpus*, τ. 4 Β επιμέλεια έκδοσης και παρουσιάσεις Ε. Μουτσόπουλος-Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, εκδ. ΕΙΕ, Αθήνα 1974, σ. 159-160.

⁶³⁷ Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Λόγος εκφωνηθείς εν τω Πανεπιστημίω του Όθωνος εντολή της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου, υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου, τακτικού καθηγητού της Ιστορίας, Κατά την 20 Μαΐου 1857, ημέραν επέτειον των γενεθλίων του Μεγαλειοτάτου Βασιλέως και της ιδρύσεως του ανωτάτου εκείνου Εκπαιδευτηρίου. / Υπό Κ. Παπαρρηγόπουλου», Εκ του Τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βηλαρά, 1857 (*Πηγή* : <https://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf>)

⁶³⁸ Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *ό. π.*, σ. 475.

⁶³⁹ Δ. Τζιόβας, *Ελληνικότητα και γενιά του '30*. Ανάσυρση από τον ιστότοπο <https://eclass.uoa.gr>.

⁶⁴⁰ Βλ. σχετικά Κ. Τσουκαλάς, «Παράδοση και Εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα», στο *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης, *ό. π.*, σ. 37-48.

⁶⁴¹ Στο ίδιο σ. 39.

αντίληψης έγινε προσπάθεια να δοθεί στην έννοια της ελληνικότητας νόημα και να χαραχθεί η ελληνική πορεία. Ο Τσάτσος πήρε ενεργά θέση στον διάλογο αυτό.

Για τον Τσάτσο η ελληνικότητα είναι μια μορφή πολιτισμού, ένα ήθος μια μορφή. *Μορφή στην Τέχνη και ήθος στη ζωή*, δηλαδή ένα σύνολο χαρακτηριστικών που είναι κοινά σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής των Ελλήνων, από τους χρόνους του Ομήρου μέχρι σήμερα. Στην έννοια της ελληνικότητας αποδίδει κυρίως την αξιακή σημασία των εκδηλώσεων της ζωής. Μέσα στον ευρωπαϊκό χώρο ο Τσάτσος διέκρινε το καθαρό ελληνικό και τόνιζε τη διαφορετική υφή του από όλους τους άλλους λαούς κατά την αριστοτελική περιγραφή⁶⁴². «*Το ελληνικό, αυτό το απλό και δυσέκφραστο που ισχύει και για τις εικαστικές τέχνες και τη μουσική είναι το θετικό κλίμα που αυτοδύναμη δημιουργεί η ελληνική ψυχή και προσλαμβάνει τα γνωρίσματα της ελληνικότητας*»⁶⁴³. Παρά το γεγονός ότι η ελληνικότητα έχει διαφορετικούς τρόπους θεώρησης⁶⁴⁴, καθώς την ελληνικότητα πλησιάζουν ορισμένοι από τον δρόμο της φύσης ή τον δρόμο της ιστορίας, τον δρόμο της ποίησης, της τέχνης ή και της θρησκείας, για τον Τσάτσο όλες αυτές οι θεωρήσεις, παρά τις εξωτερικές διαφωνίες, έχουν μια εσωτερική ενότητα που εκφράζει την *ελληνικότητα ως αρετή φωτός και μέτρου*⁶⁴⁵.

⁶⁴² Αριστοτέλους Πολιτικά, Η' 1327 a, όπου αναφέρει: « [...]νὸν λέγωμεν. σχεδὸν δὴ κατανοήσειεν ἂν τις τοῦτο γε, βλέψας ἐπὶ τε τὰς πόλεις τὰς εὐδοκίμουσας τῶν Ἑλλήνων καὶ πρὸς πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, ὡς διείληπται τοῖς ἔθνεσιν. τὰ μὲν γὰρ ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην θυμοῦ μὲν ἐστὶ πλήρη, διανοίας δὲ ἐνδεέστερα καὶ τέχνης, διόπερ ἐλεύθερα μὲν διατελεῖ μᾶλλον, ἀπολίτευτα δὲ καὶ τῶν πλησίον ἄρχειν οὐ δυνάμενα· τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν ψυχὴν, ἄθυμα δέ, διόπερ ἀρχόμενα καὶ δουλεύοντα διατελεῖ· τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων γένος, ὡσπερ μεσεῖει κατὰ τοὺς τόπους, οὕτως ἀμφοῖν μετέχει. καὶ γὰρ ἐνθυμον καὶ διανοητικὸν ἐστὶν· διόπερ ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλιστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων, μιᾶς τυγχάνον πολιτείας. τὴν αὐτὴν δ' ἔχει διαφορὰν καὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων ἔθνη πρὸς ἄλληλα· τὰ μὲν γὰρ ἔχει τὴν φύσιν μονόκωλον, τὰ δὲ εὖ κέκραται πρὸς ἀμφοτέρας τὰς δυνάμεις ταύτας. φανερόν τοίνυν ὅτι δεῖ διανοητικούς τε εἶναι καὶ θυμοειδεῖς τὴν φύσιν τοὺς μέλλοντας εὐαγώγους ἔσσεσθαι τῷ νομοθέτῃ πρὸς τὴν ἀρετὴν. ὅπερ γὰρ φασὶν τινες δεῖν ὑπάρχειν τοῖς φύλαξι, τὸ φιλητικούς μὲν εἶναι τῶν γνωρίμων πρὸς δὲ τοὺς ἀγνώτας ἀγρίους, ὁ θυμὸς ἐστὶν ὁ ποιῶν τὸ φιλητικόν· αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ τῆς ψυχῆς δύναμις ἢ φιλοῦμεν. [1328a] σημεῖον δέ· πρὸς γὰρ τοὺς συνήθεις καὶ φίλους ὁ θυμὸς αἴρεται μᾶλλον ἢ πρὸς τοὺς ἀγνώτας, ὀλιγωρεῖσθαι νομίσας».

⁶⁴³ Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα*, Εφημ. Καθημερινή 28/6/87, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη Αρχαίων Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ. 18, Υποφ.4: χειρόγραφο και δακτυλόγραφο κείμενο και φωτοαντίγραφο αναδημοσίευσης στο περιοδικό *Παρνασσός* τόμος ΚΘ' αρ. 4 (Οκτ.-Δεκ. 1987) σ. 395 και Κ. Τσάτσος, *Πριν από το ξεκίνημα*, ὁ. π., σ. 205-219.

⁶⁴⁴ Κατά τον Δημήτρη Τζιόβα «η συζήτηση περί ελληνικότητας συνδέθηκε κατ' εξοχήν με τη δεκαετία και τη γενιά του '30. Το παράδοξο είναι ότι οι εκπρόσωποι αυτής της γενιάς ούτε χρησιμοποίησαν εκτεταμένα τον όρο ούτε έγραψαν κάποιο θεωρητικό δοκίμιο περί του θέματος, ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1930, παρά μόνο κάποιες γνώμες, συμμετέχοντας σε διαλόγους (Γ. Σεφέρης-Κ. Τσάτσος), ή άρθρα ανταποκρινόμενοι σε συζητήσεις γύρω από πρόσωπα (Π. Γιαννόπουλος)» στο Δ. Τζιόβας, *Ελληνικότητα και γενιά του '30*, Ανάσυρση από τον ιστότοπο <https://eclass.uoa.gr>. Βλ. σχετικά: Vittì, Mario (1978). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Οδυσσέας, του Ιδίου(1977), *Η Γενιά του Τριάντα: Ιδεολογία και μορφή*. Αθήνα, Ερμής, Δημαράς, Κ.Θ. (1963), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (3η έκδοση). Αθήνα: Ίκαρος, Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη (1982), *Η πρώτη μεταπολεμική ποιητική γενιά και η σχέση της με τη "Γενιά του 30"*, *Παρουσία* 1: 23-30.

⁶⁴⁵ Κ. Τσάτσος, «Συνέντευξη για την Ελληνικότητα», (συνέντευξη στον Κώστα Τσιρόπουλο), στο *Ευθύνη*, (Τί είναι Ελληνικότητα), τεύχος 132, Αθήνα 1982, σ. 579.

Κατ'αυτόν η ελληνικότητα στο πνευματικό επίπεδο εκφράζεται σε έργα πολιτισμού που υπαγορεύει ο ύπατος σκοπός της ιστορίας και αποτυπώνεται στα λαογραφικά είδη της τέχνης και της μουσικής. Τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν την ελληνικότητα είναι στοιχεία ιδεατά τα οποία επιβίωσαν ανά τους αιώνες στις συγκρούσεις τους με άλλους πολιτισμούς και τα οποία αποτυπώνονται στις μορφές και το ήθος της ελληνικής ζωής. Είναι δηλαδή **η εμμονή σε αρχές και αξίες οι οποίες συγκροτούν το ήθος και την αρετή της ελληνικής ζωής**. Έτσι στη σκέψη του η ελληνικότητα εκφρασμένη στον γεωγραφικά προσδιορισμένο ελληνικό χώρο, είναι η Ελλάδα ως ιδέα και ιστορική πραγματικότητα, ως μορφή πολιτισμού. Συγκεκριμένα στο θέμα αυτό αναφέρεται στον τέταρτο διάλογο του έργου του *Διάλογοι σε Μοναστήρι*⁶⁴⁶, όπου, όπως επισημαίνει η Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη γίνεται φανερή η πρόθεση του να μην αναφερθεί ούτε να απαριθμήσει τις αρετές και τα ελαττώματα των Ελλήνων, που θα προσδιόριζαν έτσι τον εθνικό χαρακτήρα τους, όπως συχνά συνέβαινε από ευρωπαίους διανοούμενους⁶⁴⁷, αλλά να προσεγγίσει τον Έλληνα ως είδος ανθρώπου, ως πνευματικό άνθρωπο⁶⁴⁸. Στο έργο αυτό, αλλά και σε αρκετά κείμενά του στα οποία επανέρχεται στο θέμα⁶⁴⁹, αποτυπώνει τη δική του ιδεολογική προσέγγιση της ελληνικότητας, ορίζοντας την Ελλάδα αφ'ενός ως ενός φυσικού και αφ'ετέρου ως ενός πνευματικού τόπου σε έναν αδιάσπαστο και αδιάκοπο συσχετισμό. Μεταφέροντας στο συγκεκριμένο έργο, αλλά και πριν από αυτό, το 1947 στη μελέτη του για τον *Νέο Ελληνικό Μύθο* που τόσο επικρίθηκε, τη γεωκλιματολογική θεωρία του Hippolyte Taine⁶⁵⁰ ανατρέχει την ιστορία, σε μια προσπάθεια να τεκμηριώσει την άποψη ότι διατηρούνται στον Έλληνα και διαιωνίζονται αξίες απόλυτες, διαχρονικές και οικουμενικές *οι οποίες εγκλιματίστηκαν μέσα στο ρείθρο της ελληνικότητας δια μέσου των αιώνων*⁶⁵¹, και προβάλλει την ελληνικότητα ως αξιακό πρότυπο ζωής, στις μορφές και στο ήθος που μας έδωσε και μας δίδει

⁶⁴⁶ Κ. Τσάτσος, *Διάλογοι σε Μοναστήρι*, ό. π., σ. 71-72.

⁶⁴⁷ Βίλχελμ φον Χούμπολντ, «Ο χαρακτήρας των Ελλήνων», μτφ. Ξ. Αρμυρός, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 2008, σ. 19 κ. εξ.

⁶⁴⁸ Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Εθνικοί χαρακτήρες και ιστορική αποστολή του ελληνισμού στο έργο του Κ. Τσάτσου», στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου* ό. π., σ. 459.

⁶⁴⁹ Κ. Τσάτσος, «Διάγγελμα 25^{ης} Μαρτίου», *Ομιλίες 1979-1980*, τ. Δ', Αθήνα, σ. 54, όπου, ομιλών ως Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας αναφέρει: «*Ελληνικότητα είναι εκείνο που συνιστά την ενότητα, την κατά βάση ταυτότητα των Ελλήνων όλων των εποχών ως σήμερα. Η Ελληνικότητα αυτή είναι μια δέσμη από πνευματικά και γενικότερα ψυχικά γνωρίσματα, από αρετές και ελαττώματα, από χαρίσματα και μειονεξίες, που εκφράζονται στο ήθος, στις καλές τέχνες, στη φιλοσοφία και στον θρησκευτικό ετασμό. Άλλοτε, μέσα στους αιώνες, υπερτερούσαν οι αρετές, άλλοτε οι κακίες, άλλοτε έφθαναν οι Έλληνες στις πιο υψηλές επιδόσεις, άλλοτε περνούσαν περιόδους τραγικού ζεπσμού. Το υπόβαθρο όμως έμενε το ίδιο- η Ελληνικότητα*».

⁶⁵⁰ Βλ., γενικότερα, Hippolyte Taine, *Essais de Critique d'histoire*, Vol. II, Gachette, Paris, 1866.

⁶⁵¹ Κ. Τσάτσος, «Συνέντευξη για την Ελληνικότητα», ό. π., σ. 581.

ο ελληνικός πολιτισμός. Γράφει: «Ο Έλληνας δεν μας ενδιαφέρει ως έθνος, δεν μας ενδιαφέρει πρώτιστα για τη συμβολή του στην πολιτική διαμόρφωση της οικουμένης* μας ενδιαφέρει ως ένα ‘είδος’ ανθρώπου- ως ένα είδος ανθρώπινου νού. Όποιος δεν βλέπει την Ελλάδα υπό αυτή τη σκοπιά, δεν τη βλέπει από τη σκοπιά της αιωνιότητας.[...]. Ο κλασικός Έλληνας της πόλεως, ο Έλληνας της ελληνιστικής οικουμένης, ο συνταιριαστής της άλογης Χριστιανικής αγάπης με τον ελληνικό λόγο, ο Έλληνας που μπόρεσε να διατηρήσει ως σήμερα το ασήκωτο βάρος μια τόσο πολύμορφης παράδοσης, ο Έλληνας της καρτερίας και της αντοχής. Και όλα αυτά κάτω από ένα κοινό και ενιαίο πνευματικό στέγαστρο, μια κοινή πηγή, που κατάγεται από τον ελληνικό ορίζοντα, τα βουνά και τη θάλασσα και την αδιάκοπη συνουσία με αυτά τα στοιχεία»⁶⁵².

Το ερώτημα *Τι είναι ελληνικότητα* παρέμεινε πάντοτε ζωντανό και επίκαιρο για τον Τσάτσο. Επανέρχονταν στο θέμα αυτό συνεχώς και τόνιζε την ελληνικότητα ως αξία διαχρονική της οποίας τα στοιχεία που τη συγκροτούν θα αποτελέσουν τη βάση της διαμόρφωσης των πολιτειών της διεθνούς οικουμενικής υπερπολιτείας, που οραματίζονταν και απώτερα προσέβλεπε. Το θέμα της ελληνικότητας συχνά τέθηκε ως θέμα έρευνας και οι απαντήσεις τις οποίες κατά καιρούς έδωσαν διακεκριμένες πνευματικές προσωπικότητες του τόπου και όπου ο Τσάτσος πάντοτε συμμετείχε, συγκεντρώθηκαν και εκδόθηκαν (1982) από τον εκδότη του περιοδικού *Ευθύνη*, Κώστα Τσιρόπουλο⁶⁵³. Ο Τσάτσος διατηρώντας την πνευματική και υπερβατική οπτική στην έννοια της ελληνικότητας, στη συνέντευξη που έδωσε όταν του ζητήθηκε να καταθέσει τότε την άποψή του, ανέφερε: «Το ελληνικό το αισθανόμαστε σα μια αρετή φωτός που διώχνει το σκιερό, το θαμπό, και αποφεύγει το αλλόκοσμο του μυστηρίου που δίνει σαφήνεια στη γραμμή και στο περίγραμμα* που φέρνει τα αντικείμενα σε απόσταση μιάς χερολαβής. Μιάν αρετή μέτρου, που δεν σηκώνει την υπερβολή και την υπέρταση* που θυσιάζει τα τιτάνια και τα γιγάντια στα ολύμπια και στα ανθρώπινα* που ηνιοχοχεί την ψυχή, και, μετά κάθε της ξέσπασμα, όσο γοργά μπορεί, την ξαναφέρει στο μέσο ρείθρο* που στρέφεται προς το όλο, θυσιάζοντας την ηδονική λεπτομέρεια στην πειθαρχία αυτού του όλου, και το πάθος της αίσθησης στην τάξη της ιδέας. Μιάν αρετή μέτρου που θαυμαστά συγχωνεύει εντός της και το άμετρο, προσθέτοντάς του τη συνειδητότητα και την ευλύγιστη ισορροπία των μερών. Ένα μέτρο σταθερό και όμως

⁶⁵² Του Ιδίου, *Διάλογοι σε Μοναστήρι*, ό. π., σ. 72.

⁶⁵³ Βλ. Περιοδικό *ΕΥΘΥΝΗ*, *Τι είναι ελληνικότητα*, τεύχος 132, Δεκέμβριος 1982, β' έκδοση. Στο τεύχος περιλαμβάνονται κείμενα-απαντήσεις που έδωσαν στο ερώτημα οι: Κ. Τσάτσος, Ν. Αθανασιάδης, Γ. Βαρλάμος, Σπ. Βασιλείου, Γ. Α. Βλάχος, Όλγα Βότση, Ν. Βρεττάκος, Ιάσων Ευαγγέλου, Σ. Θεοφανίδης, Γ. Ιωάννου, Γ. Κότσιρας, Ν. Κ. Λούρος, Ν. Μακρής, Χρ. Μαλεβίτσης, Κ. Μιχαηλίδης, Δ. Μιχαλόπουλος, Θ. Ξύδης, Ν. Ορφανίδης, Θ. Πετσάλης-Διομήδης, Ε. Ν. Πλατής, Κ. Πλησής, Κ. Τσιρόπουλος, Θ. Δ. Φραγκόπουλος, Π. Φωτέας.

εύκαμπτο, σαν τον μολυβένιο κανόνα της λέσβιας οικοδομής. Και μαζί με το μέτρο, η αρχή των κλειστών ολοτήτων. Η κυριάρχηση, όχι για να μικρύνει, αλλά για να αντικειμενοποιηθεί, να μορφοποιηθεί το πάθος από την ζύπνια πάντα συνείδηση, που δεν παύει ποτέ από ψηλά να το εφορεύει. Έλλογο είναι το ελληνικό χωρίς να δουλεύει στον διανοητικό λόγο, εγκόσμιο χωρίς να του απολείπει του μυστικού η απεραντοσύνη, ιδεατό χωρίς να μακραίνει από τα πράγματα, άξιο να συμφιλιώνει τη διάσταση των αντιθέτων χωρίς να καταπνίγει την ύπαρξή τους»⁶⁵⁴.

Από μελετητές έχει αναφερθεί ότι η οπτική του Τσάτσου για την ελληνικότητα και την εθνική ταυτότητα που συνειδητοποιείται μέσω της ιστορικής μνήμης «συνδέεται και με την εθνοκεντρική ιδεολογία της Ευρώπης του 19^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα των Γερμανών ρομαντικών»⁶⁵⁵, από τον Herder⁶⁵⁶ του οποίου το ενδιαφέρον στράφηκε προς το έθνος ως τον κάτοχο του σπινθήρα της ομορφιάς και της καλοσύνης και είδε την ιστορία ως το εργαλείο κατανόησης της πολιτιστικής ενότητας μιάς συλλογικότητας, μέχρι τον Hegel⁶⁵⁷ όπου τονίζει τη σχέση «του φυσικού τύπου της τοποθεσίας και του χαρακτήρα του ελληνικού λαού, που είναι γιός αυτού του εδάφους» και ακόμα με τη ρομαντική πολιτική σκέψη που συνέλαβε το έθνος ως την αποφασιστική μορφή της ηθικής κοινότητας⁶⁵⁸. Ασφαλώς οι θέσεις του Τσάτσου διαμορφώθηκαν αφού δέχθηκε επιρροές από την πλατωνική, καντιανή και νεοκαντιανή φιλοσοφία αλλά ο ίδιος ο Τσάτσος πρόβαλε την προσωπική του θεώρηση με την υπαγωγή όλων των αξιών του πολιτισμού σε ένα σταθερό και αμετακίνητο σκοπό. Αυτόν που ονόμασε ύπατο σκοπό της ιστορίας και προς τον οποίο συνεχώς η σκέψη του, ως σημείο αναφοράς, προσβλέπει και κατατείνει.

Ο διάλογος για την ελληνικότητα δεν σταμάτησε ποτέ και έλαβε χώρα μέσα από δημόσιες συζητήσεις, οι οποίες συνεχίστηκαν μέχρι τη δεκαετία του 1980. Με τη συμμετοχή της πνευματικής ηγεσίας του τόπου, το 1980, με τον τίτλο *Η Ελληνική Παράδοση, --Έτος 1979-έτος για την Ελληνική Παράδοση- (ως Προσφορά στους νέους της Ελλάδας στη μνήμη των Πατέρων του Έθνους)*⁶⁵⁹ εκδόθηκε ένα συλλογικό έργο όπου η συμμετοχή του Κωνσταντίνου Τσάτσου στις

⁶⁵⁴ Κ. Τσάτσος, «Συνέντευξη για την Ελληνικότητα», *ό.π.*, σ. 580.

⁶⁵⁵ Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *στο ίδιο*, σ. 468.

⁶⁵⁶ J.G. Herder, & F. M Barnand, *On Social and Political Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

⁶⁵⁷ G.W.F. Hegel, «Η Φιλοσοφία της Ιστορίας», *μτφρ.* από τα γερμανικά Αιμ.Μανούση, εκδ. *Νεφέλη*, Αθήνα 1980, σ.101. Βλ. και J.J. Winckelmann, «Σκέψεις για τη μίμηση των ελληνικών έργων στη ζωγραφική και τη γλυπτική», *μτφρ.* Κ.Μ.Σκουτερόπουλος, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 1996, σ. 11 και εξ..

⁶⁵⁸ Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *στο ίδιο*, σ.468. Βλ και Τσάρλς Λαρμόρ, «Η ρομαντική κληρονομιά», *μτφ.-επιμ.* Στ. Ροζάνης, Προλεγόμενα Κ. Παπαγεωργίου, Πόλις 1998, σ. 88.

⁶⁵⁹ Συλλογικό, «Η Ελληνική Παράδοση», *Ευθύνη-Κείμενα* της Μεθορίου 2, 1979.

συζητήσεις αυτές σηματοδοτήθηκε με την αναδημοσίευση του δοκιμίου *Ο Μύθος της Νέας Ελλάδας*, όπως ακριβώς πρωτοδημοσιεύθηκε στις επιφυλλίδες της εφημερίδας *Καθημερινή* (24 Αυγούστου 1947) και όπως ακριβώς δημοσιεύθηκε στο έργο του *Ελληνική Πορεία* (α' έκδοση 1952 και β' 1972) χωρίς καμία αλλαγή. Η σταθερότητα των θέσεων του είναι καταφανής και γεννάται το ερώτημα γιατί ο Τσάτσος εξακολούθησε να επιμένει με τόση ζέση και να υπερασπίζεται τις ίδιες θέσεις, ενώ «ο κομμουνιστικός κίνδυνος» είχε πλέον παρέλθει, αφού η νομιμότητα του Κομμουνιστικού Κόμματος και η Εθνική Αντίσταση είχε ήδη αναγνωριστεί από την κυβέρνηση Καραμανλή (17 Αυγούστου 1982) ανατρέποντας τον κυρίαρχο πολιτικό διαχωρισμό Εθνικόφρονες-Κομμουνιστές, βάζοντας ωστόσο στη θέση του το δίπολο Δεξιά-Αντιδεξιά. Ως απάντηση έρχεται η κοσμοθεωρία την οποία ο ίδιος ανέπτυξε και η οποία θεμελιώνεται σε μια κλίμακα αξιών την οποία, όπως ο ίδιος πίστευε, το ελληνικό έθνος διασώζει και των οποίων η πραγμάτωση οδηγεί προς τον ύπατο σκοπό της ιστορίας. Μέσα από την πολιτική πίστευε ότι έπρεπε να μην καταλυθεί αλλά να διασωθεί η παλιά πολιτεία ως συνέχεια της προηγούμενης με τους ίδιους σκοπούς και τις ίδιες αξίες προκειμένου να μην δημιουργηθεί άλλη κοινότητα ανθρώπων που θα αγνοεί τις αξίες αυτές και θα στρέφει το βλέμμα προς άλλες κατευθύνσεις. Από την πίστη αυτή απορρέει η σταθερότητα στον σκοπό και όχι αναπροσαρμογή σε εκάστοτε ανάγκες, σύμφωνα με πολιτικά διακυβεύματα. Στην πορεία του χρόνου και την εκτύλιξη της ιστορίας γεννάται το ερώτημα: Μήπως ο πόλεμος των Ιδεών δεν παρήλθε ποτέ? Το ερώτημα παραμένει επίκαιρο καθώς σύγχρονοι ιστορικοί και στοχαστές καταπιάνονται με το ίδιο θέμα μέχρι τις μέρες μας⁶⁶⁰ και απασχολούσε τον Τσάτσο μέχρι την τελευταία του. Απάντηση στο ερώτημα ο Τσάτσος άφησε στο *Πνευματικό του Καταπίστευμα* όπου πρότεινε τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να «θεραπευτεί» το αιώνιο πρόβλημα των διαφωνιών, είτε είναι πόλεμος ιδεών είτε πόλεμος συμφερόντων, σε μια προσπάθεια να κατανοηθεί ο ύπατος σκοπός της ιστορίας, όπως

Στον μικρό αυτό τόμο περιλαμβάνονται κείμενα του Περικλή Γιαννόπουλου, Ίωνα Δραγούμη, Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου, Γ. Θεοτοκά, Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδή, Φώτη Κόντογλου, Αδαμάντιου Κοραή, Δ. Λουκάτου, Χρ. Μαλεβίτση, Στρ. Μυριβίλη, Αλ. Παπαδιαμάντη, Ε. Παπανούτσου, Π. Β. Πάσχου, Δ. Πικιώνη, Αγγ. Σικελιανού, Ι. Συκουτρή, Βασ. Τατάκη, Αγ. Τερζάκη, Κ. Τσιρόπουλου και Αιμ. Χουρμούζιου. Περιλαμβάνονται ακόμα δύο δημόσιες συζητήσεις όπου συμμετείχαν ο Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας, Ζωή Καρέλλη, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Κ. Ρωμάιος, Ε. Παπανούτσος, Σπ. Βασιλείου, Πόπη Ζώρα, Δημ. Λουκάτος.

⁶⁶⁰ Βλ. σχετικά, Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Προβλήματα Ελληνικής συνέχειας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1998, όπου αναφέρει: «Είναι ανάγκη να δούμε τι είναι αυτό το βίωμα που, τόσο αυτοί που το ζουν όσο και εκείνοι που μένουν έξω από αυτό, το αναγνωρίζουν και το ονομάζουν ελληνικότητα, ελληνισμό ή ελληνίζων». (σ.14). Βλ. επίσης Χρήστος Γιανναράς, *Η Νεοελληνική ταυτότητα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1979, και του *Ιδίου* «Ελληνισμός-Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας», Επιμ. Δ.Γ.Τσαούση, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.

κατά τα ανωτέρω έχει αναπτυχθεί και παράλληλα ο ρόλος που το ελληνικό έθνος έχει ως δυνατότητα αλλά και αποστολή να εκπληρώσει, προσβλέποντας πάντοτε στην ειρηνική συνύπαρξη των εθνών σε μια Διεθνή Οικουμενική υπερπολιτεία.

2. Η Ελληνικότητα ως πεδίο αντιπαράθεσης ιδεών

Ήδη από τη δεκαετία του 1930, ο διάλογος για τον ορισμό της ελληνικότητας με στόχο την πορεία που πρέπει να ακολουθήσει η χώρα, ήταν έντονος και εκφράστηκε κατά διάφορους τρόπους από ανθρώπους των γραμμάτων της γενιάς του '30⁶⁶¹. Κεντρικό θέμα απετέλεσε η ερμηνεία του ελληνικού παρελθόντος και ιδιαίτερα του κλασικού παρελθόντος και πώς αυτό θα μπορούσε να αξιοποιηθεί στην μελλοντική πορεία της χώρας⁶⁶². Στο κλίμα αυτό το 1938 ο Τσάτσος έγραψε το δοκίμιο «Πρίν από το ξεκίνημα» το οποίο απετέλεσε αφετηρία για τον περίφημο Διάλογο για την ποίηση Σεφέρη-Τσάτσου (Μέρος Ι, Κεφ.2) και απετέλεσε τη συνέχεια διάλεξης την οποία ο Τσάτσος έδωσε στον Παρνασσό με τίτλο «Αισθητική Παιδεία του ελληνικού λαού» την οποία ο Κ. Δεσποτόπουλος χαρακτήρισε «ως πνευματικό γεγονός στα χρόνια της Κατοχής»⁶⁶³. Το δοκίμιο πρωτοδημοσιεύθηκε τον Απρίλιο του 1938 στο περιοδικό *Προτύλαια*, ως κείμενο που προσφέρθηκε να πλουτίσει το περιοδικό όπου έγραφαν σημαντικές προσωπικότητες της εποχής⁶⁶⁴. Ο Τσάτσος με το κείμενο αυτό συμμετείχε στον έντονο διάλογο ο οποίος είχε

⁶⁶¹ Βλ. Γ. Θεοτοκά *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2016. Το *Ελεύθερον Πνεύμα* είχε γράψει ο Θεοτοκάς κατά την παραμονή του στο Λονδίνο (ημερομηνία Ιούλιος 1929) και συγκροτείται από τέσσερα δοκίμια. Πρωτοδημοσιεύθηκε το 1930 αμέσως μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα. Τις θεωρίες του Θεοτοκά που αναπτύχθηκαν την εποχή αυτή, συνοψίζει ο Κ. Θ. Δημαράς στο βιβλίο του Ο Θεοτοκάς και το «Ελεύθερο Πνεύμα», *ό.π.*, σ. 15).

⁶⁶² Ο Δημήτρης Τζιόβας σκιαγραφώντας την ερμηνεία αυτή διακρίνει τέσσερα σχήματα τα οποία εκφράζουν την ιδέα της ελληνικότητας, όπου «το πρώτο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συμβολικό ή αρχαιολογικό, το δεύτερο σχήμα, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως οργανικό ή ρομαντικό, προϋποθέτει το παρελθόν ως ζωντανό παρόν με την έννοια ότι ίχνη του παρελθόντος μπορούν να ανιχνευθούν σε νεότερα πολιτισμικά φαινόμενα., το τρίτο σχήμα που το ονομάζει αισθητικό ή μοντερνιστικό και αποτελεί μια συνέχεια του προηγούμενου και προϋποθέτει την παρουσία του παρελθόντος στο παρόν και το τέταρτο όπου στη θεώρηση του παρελθόντος υποχωρεί η μνημειακότητα και η ακαμψία» (Δ. Τζιόβας, «Ελληνικότητα και γενιά του '30» . *ό.π.*)

⁶⁶³ Το κείμενο περιλαμβάνεται ως το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου του Κ. Τσάτσου, *Πρίν από το Ξεκίνημα*, Μελετήματα, εκδ. Αστέρως, Β' έκδοση, Μάρτιος 1988, του οποίου τον πρόλογο της β' έκδοσης έκανε ο Κ. Δεσποτόπουλος. Ο Κ. Δεσποτόπουλος, στον ίδιο πρόλογο, εξάγει το γεγονός ότι το συγκεκριμένο δοκίμιο αλλά και όλα τα κεφάλαια που περιλαμβάνονται στο συγκεκριμένο βιβλίο, όχι μόνο διδάσκουν αλλά δείχνουν ότι ο Τσάτσος «τρύγησε από τα μεγάλα έργα των Ευρωπαίων ως άξιος τρυγητής, χωρίς να απεμπολήσει την εθνική του πνευματική ταυτότητα». (σελ.8).

⁶⁶⁴ Ο Κ. Δεσποτόπουλος στον ίδιο πρόλογο του βιβλίου αναφέρει ως συμμετέχοντες τους: Κ. Χοϊδά, Ηρώ Πενταζοπούλου (ύστερα σύζυγο του Δ. Λάμπρου), τον Π. Κανελλόπουλο, αν και εξόριστο τότε, τον ίδιο και τον αδελφό του Αλέξανδρο Δεσποτόπουλο και τον Κωνσταντίνο Τσάτσο ως μέτοχο στην ενθουσιαστική τους εξόρμηση. Γράφει: «Καθηγητής ακόμη τότε αλλά με πνευματική εμβέλεια και πέρα ήδη από το Πανεπιστήμιο έγραψε και μας πρόσφερε τους μύχιους στοχασμούς του για την αυτοθεσία του συνειδητού ανθρώπου αντίκρυ στις άπειρες βιοτικές δυνατότητες, επιτεύξιμη από κάποιο αρχιμήδειο σημείο στην ύπαρξή του, "πρίν από το ξεκίνημα"».

αναπτυχθεί ήδη από το τέλος της προηγούμενης δεκαετίας και είχε αφετηρία τον ιδεολογικό ανταγωνισμό που είχε τη ρίζα της στην ορμητική διείσδυση των μαρξιστικών ιδεών, όπως είχαν σχηματιστεί στην Σοβιετική Ρωσία με το ξέσπασμα της Οκτωβριανής επανάστασης του 1917, και που είχε ως κινητήριο σύνθημα τη διαρκή επανάσταση και την ανατροπή της αστικής τάξης. Εναντίον των επαναστατικών αυτών ιδεών είχε ψηφιστεί σχετική απαγόρευση- το «Ιδιώνυμον»- (1929) βάσει της οποίας απαγορεύονταν η διάδοση των ιδεών του κομμουνισμού και οι παραβάτες τιμωρούνταν με ποινή φυλάκισης. Παρά ταύτα οι μαρξιστικές ιδέες κυκλοφορούσαν ολοένα και ευρύτερα μέσω των αριστερών περιοδικών με πρωταγωνιστή τον Δ. Γληνό⁶⁶⁵, διευθυντή του περιοδικού *Αναγέννηση* και τον Πέτρο Πικρό, ιδρυτή του περιοδικού *Πρωτοπόροι*, ακολουθώντας «μια τακτική ταξικής πάλης στο επίπεδο της παιδείας και της λογοτεχνίας, προκαλώντας μεγάλη ανησυχία στον φιλελεύθερο αστισμό»⁶⁶⁶. Ο Τσάτσος πήρε θέση από την αντίπαλη πλευρά (Μέρος 1^ο, Κεφ. 2ο) καθώς πίστευε πως η διείσδυση των αριστερών ιδεών στον ελληνικό χώρο θα επέφερε αλλοίωση στο ελληνικό ήθος, όπως είχε διαμορφωθεί και διατηρηθεί από την αρχαιότητα μέσω της ελληνικής παράδοσης. Αναπτύχθηκε τότε έντονος διάλογος ο οποίος ανακόπηκε με Νόμο του Μεταξά της 4^{ης} Αυγούστου (Περί τύπου Νόμος (22.2.1938) και φίμωνε τις μαρξιστικές φωνές. Ο πόλεμος των ιδεών έπαυσε και ο διάλογος για τις ιδέες, του οποίου ήταν υπέρμαχος ο Τσάτσος⁶⁶⁷, σίγησε. Το σταμάτημα του διαλόγου είχε ως συνέπεια να αφηθεί η αστική

⁶⁶⁵ Κείμενα του Δ. Γληνού αναδημοσιεύτηκαν σε έναν μικρό τόμο με τίτλο: Δ. Γληνού, *Εκλεκτές Σελίδες*, τόμ.3^{ος}, Στοχαστής, Αθήνα 1972 όπου περιλαμβάνονται και σχεδιάσματα διαλέξεων τις οποίες έδωσε το 1937 στην *Ακροναυπλία*, (σελ. 24-59). Εκεί ο Γληνός στηλιτεύει την αστική τάξη και καταγγέλλει στοιχεία συντηρητικά αλλά και ριζοσπαστικά για προσπάθεια διάσπασης του Εκπαιδευτικού Ομίλου του οποίου η αρχική ιδέα της ίδρυσης «ήταν να καταπολεμήσει και να κατανικήσει οριστικά τον πνευματικό μεσαίωνα που κυριάρχησε στην Ελλάδα όλο τον 19^ο αιώνα, εποχή που η ελληνική αστική τάξη βρίσκεται στη δημιουργικότερή της στιγμή». Αντίπαλοι του Ομίλου ήταν κατά τον Γληνό «η Εκκλησία, το Πανεπιστήμιο και ο Παλιός πολιτικός κόσμος, η τριαδική εκπροσώπηση της μεσαιωνικής παράδοσης, που κρατούσε ψυχικά απομονωμένο και σκλάβο τον Έλληνα μικροαστό και μικροαργότη, καθώς και τον εργατικό και αγροτικό προλετάριο». (σ.25).

⁶⁶⁶ Βλ. Mario Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα, Ιδεολογία και Μορφή*, ό.π. σ. 49 και εξ. Για την γενιά του '30 βλ. επίσης Βάσος Βαρίκας, *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία (σχέδιο για μελέτη)*, εκδ. Γκοβόστη, 1939.

Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «*Τα πρόσωπα και τα κείμενα*» Β', *Ανήσυχα χρόνια*, εκδ. Αετός Α.Ε., και Ανδρέας Καραντώνης, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30*, εκδ. Γ. Φέξη, 1962.

⁶⁶⁷ Στο Αρχείο του Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, υπάρχουν δακτυλόγραφες (αδημοσίευτες) σελίδες, όπου διατυπώνει τις ιδέες του πάνω στην ελευθερία των ιδεών. Στον Φ..22, υποφ. 2. χ.χ Γράφει: **Ελευθερία σκέψεως**. «*Το κυριότερο από τα δικαιώματα του ατόμου, που πρέπει να θεωρούνται ακατάλυτα, είναι το δικαίωμα να εκφράζει ελεύθερα τους στοχασμούς του, να καθιστά τους τρίτους κοινωνούς των στοχασμών του. Από την επικοινωνία αυτή γονιμοποιείται ο πνεύμα του ανθρώπου[...]. Ο πνευματικός πλούτος ενός ατόμου πρέπει να φθάσει στο λογικό ή αισθητικό δέκτη του άλλου και έτσι το καθυστερημένο άτομο να αποκτήσει και αυτό ό,τι το πιο προχωρημένο κιάλας ο άλλος κατέχει. Επειδή η τέτοια μετάδοση στοχασμών είναι αναγκαία για την προαγωγή της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, οι πολίτες όπου όλα τα άτομα μετέχουν στην ανάπτυξη τους ασφαλίζουν σε όλους τη δυνατότητα της τέτοιας μετάδοσης. Αυτή είναι η ελευθερία της σκέψεως, η βασική ελευθερία σε κάθε πολιτισμένη χώρα, που όταν λείπει, λείπει κάθε σχέση με την ιδέα της ελευθερίας. Ο τρόπος της διαλεκτικής μεθόδου αμέσως παρεμβαίνει στους στοχασμούς του για να διατυπώσει αμέσως τον αντίλογο».*

διανόηση σε μια ουτοπική θεώρηση της πορείας της ιστορίας και να διαψευστεί η ιδεαλιστική της οπτική από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον εμφύλιο που ακολούθησε αμέσως μετά»⁶⁶⁸.

Ο διάλογος για την πορεία της χώρας ξανάρχισε και πάλι και μάλιστα έντονος μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τώρα όμως προέκυψε πλέον, όχι μόνον ως πάλη των ιδεών αλλά ως ιδεολογική και πολιτική αντιπαράθεση, ύστερα από τα απτά αποτελέσματα του πολέμου και ιδιαίτερα τα αιματηρά γεγονότα του Εμφυλίου που ακολούθησαν και από τα οποία ο Τσάτσος είχε συγκλονιστεί. Καρπός και ενδεικτική του διαλόγου ο οποίος συνεχίστηκε έντονος, είναι και η έρευνα την οποία ο Πέτρος Χάρης (της Ακαδημίας Αθηνών) πραγματοποίησε το 1945 και δημοσιεύτηκε στις σελίδες της *Νέας Εστίας* ως έρευνα-διάλογος. Σε αυτό τον ερευνητικό διάλογο, τον οποίο άνοιξε ο ίδιος, πήραν μέρος 43 πνευματικοί άνθρωποι της εποχής, με το ερώτημα ποια πρέπει να είναι η θέση του πνευματικού ανθρώπου. Το ερώτημα ήταν : «*Ο πνευματικός άνθρωπος οφείλει να δημιουργεί ή να υπηρετεί;*» και οι απαντήσεις ήταν γραπτά κείμενα τα οποία δημοσιεύτηκαν και σχολιάστηκαν πολύ. Στον *Διάλογο* αποτυπώθηκαν με σαφήνεια ιδέες και απόψεις κύρους, μέσα από τις οποίες διερευνώνται και διαγράφονται οι κίνδυνοι αλλά και οι δυνατότητες αυτονομίας και ανεξαρτησίας του πνεύματος και της τέχνης απέναντι στα στοιχεία εκείνα που στο πέρασμα των καιρών επιδιώκουν να την δεσμεύσουν, εξυπηρετώντας τη μία ή την άλλη σκοπιμότητα (δεξιά–αριστερά) και ποια πρέπει να είναι εν γένει η θέση του πνευματικού ανθρώπου πάνω στον αγώνα αυτό.

Τα κείμενα που δημοσιεύτηκαν τότε, συγκεντρώθηκαν και εκδόθηκαν αργότερα από τον Πέτρο Χάρη (τον Ιούνιο του 1973) σε έναν τόμο με τίτλο «*Η Πνευματική Ελευθερία και οι Μεταπολεμικοί*

⁶⁶⁸ Για το ιδεολογικό τοπίο το οποίο καλλιεργήθηκε την εποχή αυτή ο Γ. Θεοτοκάς αργότερα (1958), γράφει: «*Ο μαρξισμός έμπαινε απότομα στη ζωή μας με τη ρωσική του φυσιογνωμία, με ένα μαχητικό πνεύμα δογματικού επιστημονισμού, αλλά και θρησκευτικής αποκάλυψης, όπου νόμιζε κανείς ότι συνυπάρχουν οι επιρροές του Λένιν και του Τρότσκι, του Τολστόϊ και του Γκόρκι, των ηρωϊκών οδοφραγμάτων του περασμένου αιώνα και της πιο μοντέρνας τέχνης. Από την άλλη μεριά ο ιδεαλισμός των νεανικών μας χρόνων ήταν μια διαμαρτυρία και μια άμυνα εναντίον των πρώτων εκδηλώσεων του ολοκληρωτισμού, που άρχισαν να σχηματίζονται στη Ρωσία και να προκαλούν αντανάκλαστικά, τα φασιστικά κινήματα της Ευρώπης*» (στο Μ. Vitti, ό.π. σ.52).

Τα χρόνια του ελεύθερου διαλόγου 1930-38 περιεγράφηκαν αργότερα (1954) από τον Α. Καραντώνη ως εξής: «*Οι προϋποθέσεις αυτής της αναγέννησης ήταν περίπου οι εξής: ένα αίσθημα σταθερότητας και ανόδου της ζωής, με αισιόδοξη προοπτική που την ενίσχυε μια ομαδική πίστη πως πόλεμος πιά δεν θα ξαναγίνει και πως μπορούσε πιά το πνεύμα να προχωρήσει ζέγονιαστο στον απέραντο δρόμο των πεπρωμένων του. Μια επιστροφή ή και στροφή, αν θέλετε, προς τη φύση, που δεν είχε τη σημασία της φυγής, αλλά της ανακάλυψης ενός θαύματος* (Μ. Vitti., στο ίδιο, σ. .53).

Για την ιδεολογική αντιπαράθεση, η οποία στόχευε στην επιβολή μιάς παγκόσμιας κουλτούρας και συνεχίστηκε μέχρι τις μέρες μας, βλ. άρθρο του Αναστάση Βιστωνίτη στην Εφημερίδα *BHM*Magazino, 23 Ιανουαρίου 2013, με τίτλο *Ο Πόλεμος των Ιδεών*.

‘Ανθρωποι- Το χρονικό μιάς εποχής. Διάλογος με 43 συγγραφείς και καλλιτέχνες»⁶⁶⁹. Στον τόμο αυτό δεν περιλαμβάνεται κάποιο κείμενο του Τσάτσου αν και το γεγονός δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι οφείλεται στην ιδεολογική προσέγγιση του θέματος από τον Τσάτσο, καθώς φιλοξένησε απόψεις ανθρώπων τελείως διαφορετικών ιδεολογικών πεποιθήσεων. Χαρακτηριστική του διαλόγου και του κλίματος της εποχής ήταν το κείμενο- απάντηση του Νίκου Καζαντζάκη, ο οποίος συμμετείχε στον *Διάλογο-έρευνα* και του οποίου οι θέσεις καθρεφτίζονταν και αποτυπώνονταν ακόμα και στη χρήση της γλώσσας. Έγραφε : «[...] *Ο αληθινός άνθρωπος, και πάνω απ’ όλους ο δημιουργός (αυτό θα πει δημιουργός) είναι πάντα ο πιο εβασίθητος κι ο πιο υπέφθηνος σεισμογράφος του καιρού του*» (σ.σ. η ορθογραφία είναι αυτή του κειμένου του Καζαντζάκη)⁶⁷⁰. Ο Τσάτσος αντικρίζοντας αυτού του είδους γραφή, κυρίως από γραμματολογικής άποψης (ήταν ήδη μέτοχος των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων και πάντα ετοιμοπόλεμος), σε απάντηση των όσων δημοσιεύτηκαν, έγραψε τότε το πολιτικό δοκίμιο με τίτλο *Ελληνική Ελευθερία*, λίγες βδομάδες μετά τα Δεκεμβριανά (1945) σε μία ώρα μεγάλης ψυχικής κατάθλιψης και πικρίας όπως ο ίδιος επισημαίνει στην αρχή του κειμένου, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Νέα Εστία* ⁶⁷¹. Κρίνοντας από το έντονο ύφος της γραφής του, το οποίο χαρακτήριζε γενικά η νηφαλιότητα, η πικρία και ο θυμός του στο κείμενο αυτό είναι εμφανής και η αγανάκτησή του έκδηλη. Ξεκινώντας από τη διαπίστωση *ότι η βία σκεπασμένη από τις επιγραφές της ελευθερίας και αφανίζοντας αφανίστηκε και που εν ονόματί της τόσα κακουργήθηκαν αναμεταξύ μας*⁶⁷², επιχειρεί έναν αναστοχασμό και ένα αντίκρισμα της έννοιας

⁶⁶⁹ Π. Χάρης (της Ακαδημίας Αθηνών), «Η Πνευματική Ελευθερία και οι Μεταπολεμικοί Άνθρωποι- Το χρονικό μιάς εποχής», *Διάλογος με 43 συγγραφείς και καλλιτέχνες*, από το *Βιβλιοπωλείο της Εστίας*, 1973. Οι 43 συμμετέχοντες στο Διάλογο ήταν οι : Άγγελος Σικελιανός, Ν. Καζαντζάκης, Ε. Παπανούτσος, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Τ. Παπατσώνης, Άλκη Θρύλος, Γιώργος Σεφέρης, Π. Πρεβελάκης, Γ. Θεοτοκάς, Α. Τερζάκης, Π. Μιχαήλ, Λ. Κούκουλας, Λ. Καρζής, Α. Θεοδωρόπουλος, Κ. Δ. Γεωργούλης, Γ. Χατζίνης, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Γιάννης Κορδάτος, Χ. Καρούζος, Μανώλης Καλομοίρης, Κ. Θ. Δημαράς, Κ. Καρθαίος, Οδυσσεύς Ελύτης, Θανάσης Πετσάλης, Στέλιος Ξεφλούδας, Στρατής Μυριβήλης, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Θ. Ν. Συναδινός, Δ. Μπόγρης, Ηλίας Βενέζης, Βασίλης Ρώτας, Δημήτρης Φωτιάδης, Ν. Κατηγόρης, Κώστας Οικονομίδης, Μιχ. Ροδάς, Γ. Ν. Πολίτης, Γιάννης Σιδέρης, Γ. Ι. Φουσάρας, Σωκράτης Καραντινός, Γ. Ανεμόγιαννης, Σπύρος Βασιλείου, Γ. Βακαλό και Γιώργος Σεβαστίκογλου.

⁶⁷⁰ Π. Χάρης (της Ακαδημίας Αθηνών), *Η Πνευματική Ελευθερία και οι Μεταπολεμικοί Άνθρωποι* ό.π., σ. 25. **Σημείωση** συγγ.: Διατηρήθηκε το μονοτονικό σύστημα γραφής και ο ορθογραφικός τύπος που χρησιμοποίησε ο ίδιος ο Καζαντζάκης όταν παρέδωσε την απάντησή του στο *Διάλογο*, εν έτει 1945, εποχή κατά την οποία το πολυτονικό σύστημα γραφής και η δημοτική ή η απλή καθαρεύουσα ήταν ο καθιερωμένος τρόπος γραφής των λογοτεχνών της εποχής.

⁶⁷¹ Κ. Τσάτσος, «Ελληνική Ελευθερία», στο *Νέα Εστία*, Έτος ΙΘ΄, Τόμος 37^{ος}- Τεύχος 421-436, Αθήνα, 1 Ιανουαρίου- 15 Μαρτίου 1945, σ. 9-15 και αναδημοσίευση στο *Ελληνική Πορεία*, ό.π., σ. 15 κ.εξ.

⁶⁷² Γράφει αρχίζοντας το Κεφάλαιο **Περί Ελευθερίας**: «*Τώρα πιά που η βία πέρασε από πάνω μας, υποκριτικά σκεπασμένη από τις επιγραφές της ελευθερίας και αφανίζοντας αφανίστηκε, [...] μεγάλη ανάγκη είναι μερικοί από μας, πρωτοπορώντας στο νέο δρόμο, την ελευθερία αυτήν, που τόσα εν ονόματί της κακουργήθηκαν αναμεταξύ μας, να την*

της ελευθερίας συνειδητότερο και εσωτερικότερο, σαν αυτούσιο κομμάτι της ζωής. Την ελληνική ελευθερία ορίζει «ως νόμο του μέτρου και μαζί θέση και μορφή και λόγο»⁶⁷³. Ως τον εσωτερικό νόμο που λυτρώνει από τα δεσμά των καθιερωμένων αισθητικών τύπων και έχει τη δυνατότητα να αποτελέσει τις οδηγητικές αρχές της κοινωνικής και πολιτικής συγκρότησης μέσα στην ακαταστασία των ραγδαίων μεταπτώσεων της εποχής, της οποίας χαρακτηριστικό είναι το να βρίσκεις «όλα τα αντίθετα φύρδην-μίγδην ριγμένα το ένα πάνω στο άλλο, και κάτω από μύριους ανέμους ρομαντικής ακρότητας που οδήγησαν την Ευρώπη να χάσει τη γραμμή της μεσότητας και του μέτρου, της ευσταθούς μορφής». Στη συνέχεια ο Τσάτσος αναθέτει στην Ελλάδα, ως φορέα της ελευθερίας και του ελληνικού μέτρου, που είναι η σωτήρια διδαχή, να εκπληρώσει τη μοναδική πολιτιστική αποστολή της, να βοηθήσει στην απαλλαγή του ανθρώπου από την αγωνία που επιφέρουν όλα τα παραπάνω.

Ως συμπέρασμα του Πέτρου Χάρη από τον παραπάνω *Διάλογο-έρευνα*, ήταν η διαπίστωση ότι το αίτημα -για την θέση του πνευματικού ανθρώπου υπάρχει στην ευρωπαϊκή και στην παγκόσμια ίσως συνείδηση και ο ίδιος, ως απάντηση, δίδει την απάντηση που ο Κάρολος Μόργκαν έδωσε, όταν πέρασε τη Μάγχη για να συζητήσει στο Παρίσι το ίδιο θέμα και ήταν ότι: «Ο σκοπός του δημιουργού, που είναι να φέρνει κοντά στους ανθρώπους τα πλάσματα της φαντασίας του και μαζί να ζυπνάει μέσα τους το δικό τους όνειρο για να τους απολυτρώνει πνευματικά και ψυχικά, ο σκοπός αυτός είναι αδύνατον να πραγματοποιηθεί στα ολοκληρωτικά κράτη»⁶⁷⁴. Ακριβώς στο ίδιο πνεύμα, στο πνεύμα του *Διαλόγου* αλλά κυρίως στο πνεύμα της απάντησης του Μόργκαν, στο αίτημα για τη θέση του πνευματικού ανθρώπου, ο Τσάτσος, έγραψε λίγο αργότερα (1947) τα κείμενα με βάση τον Μύθο (Μέρος 2^ο, Κεφ.5^ο) τα οποία δημοσιεύτηκαν ως επιφυλλίδες στην εφημερίδα *Καθημερινή*. Οι θέσεις τις οποίες ανέπτυξε εκεί ήταν υψηλού πνευματικού επιπέδου, σταθερά δομημένες και πρωτοποριακές στη σύλληψή τους. Κρίθηκαν ωστόσο ως θέσεις της δεξιάς και ότι υπηρετούν σκοπιμότητες και προκάλεσαν τη σκληρή κριτική από αριστερούς διανοούμενους

αντικρύσουμε συνειδητότερα, εσωτερικότερα. [...] ανάγκη είναι να αναστοχαστούμε τί μπορούμε να ζητήσουμε σήμερα από αυτήν και τί και αυτή μπορεί από μας να αξιώσει.. Γιατί επί τέλους διδαχθήκαμε πως ελευθερία δεν σημαίνει τη γυμνήν εξαπόλυση βιολογικών δυνάμεων αλλά κάτι βαρύτερο και ευγενέστερο, που φαίνεται πως πολλοί το ξεχάσαμε κάτω από την επίδραση ενός οργίου γεμάτου με αίμα, σαδισμό και χυδαιότητα.». (Κ. Τσάτσος, «Ελληνική Ελευθερία», στο *Νέα Εστία*, ό. π., σ. 9).

⁶⁷³ Στο κείμενο αυτό φωτίζει την έννοια της ελευθερίας ως ιδέας και τη συνδέει με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια η οποία δεν συμβιβάζεται ούτε με τη βία, ούτε με το δόλο τα οποία καταλογίζει ότι ήταν μέσα που χρησιμοποιήθηκαν από τους στρατευμένους οπαδούς του υλισμού. Την ελληνική ελευθερία ορίζει «ως νόμο του μέτρου και μαζί θέση και μορφή και λόγο». Ως τον εσωτερικό νόμο που λυτρώνει από τα δεσμά των καθιερωμένων αισθητικών τύπων (στο ίδιο, σ. 9).

⁶⁷⁴ Π. Χάρης, στο ίδιο, σ. 18.

(κεφ.5). Ο ίδιος δεν ποτήθηκε από τις κριτικές καθώς οι θέσεις του αναδεικνύονται παγιωμένες και τις επαναλάμβανε στις ομιλίες του και ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας⁶⁷⁵ αλλά και ως την ύστερη πνοή του τις υποστηρίζει στο Πνευματικό του Καταπίστευμα (Κεφ.7).

Ο Τσάτσος μπορεί να μην έλαβε μέρος στο διάλογο εκείνο αλλά το θέμα της πορείας της χώρας τον απασχολούσε έντονα. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι λίγο αργότερα (25 Σεπτεμβρίου 1947) δημοσίευσε στην εφημερίδα Καθημερινή, ως επιφυλλίδα, κείμενο με τίτλο «Μία Πνευματική Μάχη»⁶⁷⁶ καταθέτοντας τις απόψεις του σχετικά με το θέμα και παράλληλα, πολύ παραστατικά, αποτυπώνει το κλίμα της εποχής γύρω από το ζήτημα. Αναγκάστηκε, όπως γράφει, προκειμένου να αποσυσκοτιστεί από τις ασάφειες ορισμένων παρεμβάσεων και την αναρχία στη σκέψη μερικών συζητητών, να καταφύγει στον καθηγητικό του σχολαστικισμό, προκειμένου να βοηθηθεί να βγει από τον λαβύρινθο, για να βρει τη βάση του προβλήματος και να αναπτύξει τις συνέπειες. Η κριτική που ασκεί έμμεσα, γράφοντας τα παραπάνω, είναι ενδεικτική της προσεκτικής και αποστασιοποιημένης οπτικής του. Εκεί ο Τσάτσος υποστηρίζει ότι *χρέος έχει ο πνευματικός άνθρωπος να δουλεύει το πνεύμα, ελεύθερος από κάθε δέσμευση*. Παράλληλα δίνει στον πνευματικό άνθρωπο την ευθύνη να *εγείρει το ανάστημά του σε οποιοδήποτε είδους πειθαναγκασμό*. Χωρίς φανερά να καταγγέλλει, στηλιτεύει εντούτοις στρατηγικές περί στρατευμένης τέχνης στη διαμόρφωση των ιδεολογιών που στην εποχή του ήκμαζαν. Καταφανής είναι η αγωνία του για τη διατήρηση της πνευματικής και ιστορικής φυσιογνωμίας της Ελλάδος στις *«Δέλτους της Ιστορίας»*, αλλά και η αισιοδοξία του την οποία βάσιζε στην ποιότητα του ελληνικού έθνους και στον αγώνα του, που έχει πνευματικό περιεχόμενο. Παράλληλα καταδικάζει *«εκείνους τους πνευματικούς ανθρώπους που αγωνίζονται πολιτικώς εναντίον της Ελλάδος, είτε το κάνουν από ακρισία είτε το κάνουν από πνευματική διαστροφή»*⁶⁷⁷. Όλη αυτή η ένταση στον λόγο του αποτυπώνει τον πόλεμο των ιδεών ο οποίος εκείνη την εποχή έγινε έντονος. *«Ήταν η εποχή κατά την οποία, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο σοσιαλισμός έδειχνε να προελαύνει σε όλες τις μορφές του, από τον σοβιετικό κομμουνισμό μέχρι τη μεταπολεμική κρατιστική συναίνεση των*

⁶⁷⁵ Κ. Τσάτσος, «Έλληνες Εσμέν», στο *Ομιλίες 1975-1977*, Αθήνα.

⁶⁷⁶Κ. Τσάτσος, *Μια Πνευματική Μάχη*, τίθεται ως τίτλος στο Κεφάλαιο *Έθνος και Κομμουνισμός* και περιλαμβάνεται στο *Ελληνική Πορεία*, (σ. σ.206-247) ως τίτλος του Γ΄ Κεφαλαίου *Χωρίς Ιστορία*. (Λόγοι αφιερωμένοι σ' έναν διανοούμενο). Τα άλλα δύο είναι Α΄ Χωρίς Μίσος (Λόγια αφιερωμένα σ' έναν κομμουνιστή), Β΄ Χωρίς Πίστη (Λόγοι αφιερωμένοι σ' έναν Εθνικόφρονα). **Σημειολογική** είναι η χρήση της γλώσσας, καθώς στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρει εντός παρενθέσεως *Λόγια* αφιερωμένα σ' έναν Κομμουνιστή ενώ στα άλλα δύο Κεφάλαια, πάλι εντός παρενθέσεων γράφει *Λόγοι αφιερωμένοι σ' έναν Εθνικόφρονα και σ' έναν διανοούμενο*, αντίστοιχα, προφανώς ως ένδειξη του επιπέδου του διαλόγου που μπορεί να διαμειφθεί μεταξύ ενός κομμουνιστή (με λόγια) και μεταξύ ενός Εθνικόφρονα ή διανοούμενου (Λόγοι).

⁶⁷⁷ Κ. Τσάτσος, «Μια Πνευματική Μάχη», στο *Ελληνική Πορεία, ό. π.*, σ. 246.

δυτικών δημοκρατιών, ενώ ο κλασικός φιλελευθερισμός, με την πίστη του στην ατομική ελευθερία, τις ελεύθερες αγορές και το περιορισμένο κράτος, φαινόταν ξεπερασμένος ως η ιδεολογία ενός παρελθόντος που δεν θα επέστρεφε ποτέ»⁶⁷⁸. Ασκήθηκε τότε στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ Ανατολικού και Δυτικού Μπλοκ η πολιτική υπερίσχυσης συγκεκριμένης πολιτιστικής κουλτούρας και άνηψε η προπαγάνδα και από τις δύο πλευρές. Η υψηλή κουλτούρα την περίοδο αυτή φαίνεται ότι καρπώθηκε τα μέγιστα από τη Δυτική προπαγάνδα. Σύγχρονοι ερευνητές και μελετητές αναφέρονται στην οργανωμένη προσπάθεια επικράτησης των ιδεολογιών και των πολιτικών σχημάτων που αυτές καλλιέργησαν «υπό το πρόσχημα και τον μανδύα των ιδεών μέσω της χρηματοδότησης με υποτροφίες καλλιτεχνών και διανοουμένων, την έκδοση απαιτητικών περιοδικών, την ενίσχυση σε περιοδείες κλασικών και πρωτοποριακών μουσικών συνόλων, στη διοργάνωση φεστιβάλ και συνεδρίων, ακόμη και στη διάδοση ολόκληρων καλλιτεχνικών ρευμάτων, όπως η τζαζ και ο αφηρημένος εξπρεσιονισμός»⁶⁷⁹. Για το αντίθετο ιδεολογικά στρατόπεδο

⁶⁷⁸ John Blundell, *Διεξάγοντας τον Πόλεμο των Ιδεών*, εκδ. Φιλελεύθερος, Αθήνα 2020. Στα άρθρα που περιλαμβάνονται στο βιβλίο, αποτυπώνεται το κλίμα της εποχής, όπου την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, οι λίγοι εναπομείναντες κλασικοί φιλελεύθεροι τόλμησαν να εναντιωθούν στο κυρίαρχο ρεύμα καθώς διέβλεπαν τα αδιέξοδα του σοσιαλισμού και πίστευαν ότι μόνον ο φιλελευθερισμός μπορούσε να προσφέρει βιώσιμες λύσεις. Γνώριζαν όμως ότι θα έπρεπε πρώτα να δώσουν έναν δύσκολο, μακροχρόνιο αγώνα για να αλλάξουν τις κυρίαρχες απόψεις, προτού οι ιδέες τους μπορέσουν να γίνουν πολιτική. Με πίστη στις ιδέες τους και ακατάβλητη ενεργητικότητα ρίχτηκαν στη μάχη των ιδεών. Ίδρυσαν λέσχες, ινστιτούτα, δεξαμενές σκέψης, εξέδωσαν άρθρα και βιβλία, έκαναν διαλέξεις και σεμινάρια, ώσπου τελικά πέτυχαν αυτό που φαινόταν ακατόρθωτο: όταν πλέον φάνηκαν τα αδιέξοδα του σοσιαλισμού, ο κόσμος ήταν πλέον έτοιμος να ακούσει το μήνυμά τους. (Από την παρουσίαση του βιβλίου. Ανασύρθηκε από τον ιστότοπο: <https://www.kefim.org/>).

⁶⁷⁹ Ζ. Λιαλιούτη, *Ο «Άλλος» Ψυχρός Πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019. Όπως επισημαίνει η Ζ. Λιαλιούτη, (ύστερα από έρευνα της ίδιας στα αρχεία του Bureau of Educational and Cultural Affairs του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ, της United States Information Agency), «το Κολλέγιο Αθηνών, η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, η Ελληνοαμερικανική Ένωση, είναι μερικοί μόνο από τους θεσμούς που ενισχύθηκαν στην Ελλάδα, ενώ ανάμεσα στα δημόσια πρόσωπα που κλήθηκαν να επισκεφτούν τις ΗΠΑ ώστε να μεταλαμπαδεύσουν έπειτα εδώ τις εμπειρίες τους θα συναντήσουμε τον Μ. Καραγάτση και αρκετούς από τον κύκλο του CCF (Δοξιάδη, Λαμπράκη, Καραπαναγιώτη, Θεοδοσάκη, Μυριβήλη, Βενέζη), ανερχόμενοι πολιτικούς όπως ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο Γεώργιος Ράλλης ή ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, την εκδότρια Ελένη Βλάχου, τον τεχνοκριτικό Άγγελο Προκοπίου, τον καλλιτεχνικό ατζέντη Θεόδωρο Κρίτα, καθώς και τους Ενώγγελο Παπανούτσο και Ι. Θ. Κακριδή, πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, την οποία οι ΗΠΑ έβλεπαν πολύ θετικά[...]. Η Αμερικανική Υπηρεσία Πληροφοριών θεώρησε «πολύ γόνιμη» τη συνεργασία της με το υπουργείο Προεδρίας και τον τότε επικεφαλής του Κωνσταντίνο Τσάτσο σε ό,τι αφορά την αντικομμουνιστική «προσπάθεια» που έγινε στην ελληνική επαρχία μέσω κινητών δανειστικών βιβλιοθηκών. Στη λίστα με τα βιβλία που μοιράζονταν δεν υπάρχει ούτε ένας λογοτεχνικός τίτλος, ενώ περίσσευαν τα πονήματα εναντίον των «κομμουνιστοσυμμοριτών». Στα χαρτιά γίνονταν λόγος για επιμόρφωση και ψυχαγωγία των ανθρώπων της υπαίθρου, αλλά στην πράξη γίνονταν ιδεολογική κατήχηση. Το γεγονός αυτό ο Τσάτσο δεν το απέκρυψε ποτέ, αντίθετα συχνά αναφέρεται σ' αυτό». (Πηγή: <https://www.academia.edu/>)

Για το ίδιο θέμα βλ. και Διδακτορική Διατριβή του Στρατή Μπουρνάζου στο Πανεπιστήμιο Κρήτης για τη δράση στην Ελλάδα του CCF μεταξύ 1950 και 1967. Βασικά ζητούμενα, σημειώνει ο Μπουρνάζος, ήταν «να δημιουργηθεί ένα πεδίο διαλόγου ανάμεσα στον αμερικανικό και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, να αποδομηθεί η όποια θετική εικόνα της ΕΣΣΔ λόγω της συμβολής της στην ήττα του ναζισμού, να αμφισβητηθεί η ηγεμονία της κομμουνιστικής αριστεράς στον

(Αριστερό Μπλόκ) άλλοι μελετητές⁶⁸⁰ αναφέρουν ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα είχε προβεί στην ίδια τακτική με την οργάνωση συνεδρίων, την προώθηση και χρηματοδότηση βιβλίων και τη στράτευση σημαντικών διανοούμενων στη υπόθεση του κομμουνισμού⁶⁸¹. Η εμπλοκή της διανοήσης στον πόλεμο των ιδεών ήταν έντονη και διαρκής. Οι σύγχρονες αποκαλύψεις–εβδομήντα χρόνια μετά– καταδεικνύουν ότι οι τακτικές αυτές συνεπάγονταν στερευμένη πολιτική κατεύθυνση, άρα αλλοίωση της πολιτιστικής εικόνας του τόπου και δικαιώνουν την έντονη ανησυχία του Τσάτσου η οποία αποτυπώθηκε στα κείμενά του αυτής της περιόδου και όπου η αγωνία του για την αλλοίωση του ελληνισμού μέσω της αριστερής ιδεολογίας είναι καταφανής. Από τα κείμενα τα οποία δημοσίευσε τότε (κεφ. 5) διαπιστώνεται ότι δεν ανέλαβε τον ρόλο του υπερασπιστή του φιλελευθερισμού αλλά του ελληνικού πολιτισμού, της ελληνικής κουλτούρας που αποτυπώνεται στην ελληνικότητα καθώς πίστευε ότι θα μπορέσει να αποτελέσει τον παράγοντα διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας σκέψης. Δεν προσπάθησε να επιβάλλει τις απόψεις του αλλά να γίνουν η αφορμή για την καλλιέργεια ενός ζωντανού πολιτισμένου διαλόγου, στον οποίο πάντοτε πίστευε. Αυτό καταδεικνύει το γεγονός ότι δεν μπήκε ποτέ στη διαδικασία να απαντήσει σε προσβολές και ταπεινώσεις που δέχονταν ακόμα μέχρι τις τελευταίες μέρες του βίου του (Κεφ. 7).

Πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμιστεί ότι, ύστερα από προσωπική μελέτη και έρευνα, τόσο στο *Αρχείο* του Κωνσταντίνου Τσάτσου στη *Γεννάδειο Βιβλιοθήκη* όσο και από την έρευνα και τη μελέτη της αλληλογραφίας και των εμπιστευτικών σημειωμάτων που απηύθυνε στον Κωνσταντίνο Καραμανλή και που φυλάσσονται στο *Αρχείο Καραμανλή*, στο Ίδρυμα

χώρο των τεχνών και των γραμμάτων και να ενισχυθούν οι φωνές της μη κομμουνιστικής αριστεράς, των σοσιαλιστών, των πάσης φύσεως διαφωνούντων με το σοβιετικό καθεστώς». (Πηγή: www.lifo.gr)

⁶⁸⁰ Α. Βιστωνίτης, άρθρο με τίτλο «Ο Πόλεμος των Ιδεών» στο *BHMAgazino* (23 Ιανουαρίου 2013) στον ιστότοπο <https://www.tovima.gr>,

⁶⁸¹ Στο παραπάνω άρθρο ο Α. Βιστωνίτης αναφέρει ότι: «το Κομμουνιστικό Κόμμα, είχε κάνει πλούσιο τον Κέσλερ, όταν κυκλοφόρησε στη Γαλλία το μυθιστόρημά του «Το μηδέν και το άπειρο», που είναι εμπνευσμένο από τις Δίκες της Μόσχας το 1936. Τότε το Κόμμα έλαβε εντολή να αγοράζει όλα τα αντίτυπα από κάθε νέα έκδοση και επισημαίνει: «Οι ρίζες του Ψυχρού Πολέμου στην κουλτούρα θα πρέπει να αναζητηθούν στη δεκαετία του '30, και ιδιαίτερα στις Δίκες της Μόσχας το 1936, όταν μεγάλο μέρος αριστερών διανοούμενων και συγγραφέων υπέστη σοκ από δύο φαινόμενα: την απηνή δίωξη του Τρότσκι και των οπαδών του εντός και εκτός Σοβιετικής Ένωσης και την πολιτική και φυσική εξόντωση των πολιτικών αντιπάλων του Στάλιν. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί ο ασφυκτικός έλεγχος της κουλτούρας που είχε επιβάλει το καθεστώς, όπως και τα μέτρα καταστολής που άρχιζαν με τη φήμιση των συγγραφέων και προχωρούσαν σε φυλακίσεις, καταδίκες σε καταναγκαστικά έργα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εκτελέσεις με συνοπτικές διαδικασίες. Τα παραπάνω δεν ήταν παρά εν μέρει γνωστά στη Δύση. Η Γ' Διεθνής, επιπλέον, φρόντιζε να ελέγχει το σύστημα προπαγάνδας στις χώρες όπου υπήρχαν ισχυρά κομμουνιστικά κόμματα, όπως η Γαλλία. Στο συνέδριο της Κομινφόρμ το 1947, στο Βελιγράδι, ο Αντρέι Ζνάνοφ, υπεύθυνος προπαγάνδας και πολιτιστικής πολιτικής του Στάλιν, διακήρυττε ότι «οι σημαντικότεροι διανοούμενοι και δημιουργοί στην Ευρώπη είναι στρατευμένοι στην υπόθεση του κομμουνισμού».(Πηγή: <https://www.tovima.gr>.)

Κωνσταντίνος Καραμανλής, κανένα στοιχείο δεν προκύπτει που να οδηγεί σε υποψία κατευθυνόμενης ιδεολογικής στράτευσης του. Είναι βέβαιο ότι οι απόψεις του περί ελληνισμού και ελληνικότητας πήγαζαν από τις προσωπικές του πεποιθήσεις και καμιά σκοπιμότητα, υστεροβουλία ή ωφελμιστική αντίληψη δεν εξυπηρέτησε στον κατευθυνόμενο πόλεμο των Ιδεών και των ιδεολογιών που καλλιεργήθηκε σε παγκόσμια κλίμακα. Την ίδια εποχή εκτιμούμε πως έγραψε ο Τσάτσος και τη μελέτη του «*Παιδεία και Γλώσσα*», (θα αναπτυχθεί στο Κεφ. 7), κείμενο το οποίο δεν δημοσίευσε τότε, αλλά το έδωσε στη δημοσιότητα πολύ αργότερα, το 1976⁶⁸² και όπου αποτυπώνεται ξεκάθαρα η άποψη ότι η πολιτιστική αποστολή της Ελλάδας «*συνίσταται στην καλλιέργεια των ουμανιστικών αξιών*» και στο να διεκδικήσει «*μια πρωτεύουσα θέση στον τομέα του ουμανιστικού πολιτισμού*» τον οποίο έχει ως χρέος να προσφέρει στον σύγχρονο κόσμο⁶⁸³.

Ο αγώνας του για την υποστήριξη των πεποιθήσεών του συνεχίστηκε το ίδιο έντονος και από οποιαδήποτε θέση κι αν εκκαλείτο να υπηρετήσει και παρά τις έντονες κριτικές που δέχονταν⁶⁸⁴.

Αλλά ο Τσάτσος δεν ήταν ο μόνος που υπερασπίζονταν την παρουσία της Ελλάδας ως φορέα διαχρονικών πνευματικών αξιών και την προοπτική της παγκόσμιας διοχέτευσής τους. Στο ίδιο πνεύμα και ο έτερος της τριανδρίας Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, απόλυτα ταυτισμένος με τις θέσεις του Τσάτσου, την ίδια εποχή (1945) δημοσίευσε δύο έργα, όπου εξέφραζε την άποψη ότι κατά την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής άρχισε «*η κατεδάφιση των πνευματικών αξιών του ελληνικού πολιτισμού*» γεγονός για το οποίο καθιστούσε υπεύθυνη τη «*θεωρία του αναρχοκομμουνισμού*»⁶⁸⁵ και επιχειρούσε να προδιαγράψει την πορεία του νέου ελληνισμού ο οποίος έπρεπε να στηριχτεί στο «*πολυαίωνο έργο*» της κλασικής παράδοσης⁶⁸⁶.

Αργότερα (1957) ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, στον πανηγυρικό που εκφώνησε στο Πανεπι-

⁶⁸² Κ. Τσάτσος, *Παιδεία και Γλώσσα*, Αστrolάβος/ Ευθύνη, Β΄ έκδοση, 1986. Ο ίδιος αναφέρει, σε ένα μικρό προλογικό του σημείωμα, ότι δεν θυμάται πότε ακριβώς έγραψε το δοκίμιο αυτό. Αναφέρει μόνο ότι το βρήκε η κόρη του που τακτοποιεί τα χαρτιά του και έκρινε, όταν το ξαναδιάβασε, ότι αξίζει να δοθεί στη δημοσιότητα «*ως μία διαμαρτυρία για τα όσα τα τελευταία χρόνια τεκταίνονται από τους ίδιους τους Έλληνες εις βάρος της γλώσσας και της παιδείας των*».

⁶⁸³ Στο ίδιο, σ. 40.

⁶⁸⁴ Περιοδικό Ελληνική Πορεία, «Ο νέος Υπουργός της Παιδείας, Κωνσταντίνος Δ. Τσάτσος», έτος Α΄, τχ. 4 (Ιανουάριος 1949), σ. 128. όπου, για να δώσει το στίγμα του πνεύματος του νέου υπουργού έκανε μια αναδρομή στην πορεία του μέχρι τότε και τόνιζε ιδιαίτερα το γεγονός της εμμονής του στις ανθρωπιστικές αξίες στις οποίες πίστευε από τότε που πρωτοδημοσίευε άρθρα του στο περιοδικό Αρχείον της Φιλοσοφίας.

⁶⁸⁵ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Η Ελλάς ως Ιδέα: Ο πόλεμος και οι ιδεολογίες*, Αθήνα 1945, σ. 10. Γράφει: «[...] Οι ίδιοι άνθρωποι με την ίδια θεωρία που χρόνια ολόκληρα edίδασκαν όχι πιά πόλεμο αλλά ειρήνη, άνοιξαν τότε τον αίσχιστο όλων των πολέμων, τον εσωτερικό, τον κάθετο πόλεμο, ή όπως αρέσκει η θεωρία να λέγη, τον πόλεμο των τάξεων. Από το ένα μέρος λοιπόν είχε το έθνος την αγωνία και το βάρος της κατοχής, τη σκληρότητα που του επέβαλε η ιστορία και από το άλλο είχε τον κάθετο πόλεμο που του άνοιξε η πολιτική θεωρία του αναρχοκομμουνισμού».

⁶⁸⁶ Του Ιδίου, *Το πνεύμα του νεοελληνισμού και η τροπή των καιρών*, Αθήνα 1945.

στήμιο Αθηνών για τον εορτασμό της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου, στο ίδιο πάντοτε πνεύμα, και αφού προέβη σε μιά επανιστόριση των γεγονότων της ελληνικής ιστορίας από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες του και αφού τόνισε την προσφορά «του ελληνικού έθνους στον παγκόσμιο πολιτισμό» όρισε «ως χρέος των νεοελλήνων να εμβαθύνουν στο ανθρωπιστικό νόημα της ελευθερίας», τονίζοντας ότι «ο τόπος έχει την δικήν του οντολογία, η οποία απαιτεί και ομόλογον προς αυτήν δεοντολογία»⁶⁸⁷.

Αλλά και ο έτερος της «Τριανδρίας», Παναγιώτης Κανελλόπουλος, γράφει το 1945 το έργο «Ο Πόλεμος και το Μέλλον - Διδάγματα και αιτήματα»⁶⁸⁸, όπου ανατρέχοντας αρχικά και αυτός το παρελθόν, εκφράζει την πεποίθηση ότι από το παρελθόν θα σωθεί ότι είναι «θετικό, αρρενωπό, πανάρχαιο», αυτά δηλαδή που η Ελλάς φέρει στα δυόμισα χιλιάδες χρόνια της ιστορίας της, όπου «γέννησε δύο κλασικές και αρρενωπές ιδέες, τη δημοκρατία και τη δικαιοσύνη», ιδέες τις οποίες ο «ανθελληνικός 19^{ος} αιώνας τις πάλεψε με τον Ρουσσώ και τη Γαλλική Επανάσταση, μέχρι τον Λένιν και το φασισμό»⁶⁸⁹. Χρέος όλων, γράφει ο Κανελλόπουλος «όσων υπερασπίζονται την Δημοκρατία, τη Δικαιοσύνη, το Μέτρο, την Αλήθεια και τον Ανθρωπισμό, όσων δηλαδή σκέπτονται ανθρωπινά, απλά και ελληνικά είναι να ματαιώσουν τη συνωμοσία αυτών των ιδεολογιών και να αγωνιστούν στο μέλλον το οποίο θα πρέπει να βασιστεί σε τρία δεδομένα: τις πανάρχαιες αλήθειες του ελληνικού πνεύματος, της παιδείας και της τεχνικής προόδου»⁶⁹⁰. Με στόχο τη διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης είναι και το θέμα του βιβλίου του ίδιου *Γεννήθηκα στο 1402*,⁶⁹¹ το οποίο εξέδωσε το 1957. Υποστηρίζει εκεί ο Κανελλόπουλος την άποψη ότι «η αφύπνιση της νεοελληνικής συνείδησης έχει ήδη ξεκινήσει αφότου οι λόγιοι της Παλαιολόγιας Αναγέννησης αυτοχαρακτηρίζονται με το όνομα Έλληνες, αποφεύγοντας το χαρακτηρισμό Ρωμιοί, που είχε επικρατήσει για χίλια σχεδόν χρόνια., από το «Έλληνες εσμέν, ων ηγείσθε και βασιλεύετε, ως η τε φωνή και η πάτριος παιδεία μαρτυρεί» το οποίο αναφωνεί ο Πλήθων σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (1391-1425).

Την ίδια άποψη θα υποστηρίξει και ο Γσάτσος, αρκετά χρόνια αργότερα, ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, όταν, σε ομιλία του για τον εορτασμό της 63^{ης} επετείου απελευθέρωσης των

⁶⁸⁷ Του *Ιδίου*, «Το νόημα της ελληνικής ελευθερίας», *Πανηγυρικός λόγος*, εκφωνηθείς την 24^η Μαρτίου 1957 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

⁶⁸⁸ Π. Κανελλόπουλος, «Ο Πόλεμος και το Μέλλον. Διδάγματα και αιτήματα», Ενωτική Βιβλιοθήκη, σειρά Β΄, αρ. 1, Αθήνα 1945.

⁶⁸⁹ Στο *ίδιο*, σ. 12. Γράφει: «[...] και γέννησε ένα πλήθος μικρές ιδεολογίες, θεωρίες και ψυχώσεις, που έμοιαζαν με θηλυκές νστερικές θεότητες, με παραληρήματα Μαινάδων».

⁶⁹⁰ Στο *ίδιο*, σ. 44.

⁶⁹¹ Π. Κανελλόπουλος, *Γεννήθηκα στο 1402*, Γ΄ έκδοση, Εστία, Αθήνα 2006.

Ιωαννίνων (20 Φεβρουαρίου 1976), διαπιστώνεται ότι η διαμόρφωση της ελληνικής συνείδησης τον απασχολεί ακόμα. Ανατρέχοντας και αυτός την ιστορία ανέφερε: «Ανδρώθηκε εδώ τότε το πολυσύνθετο δώρημα του Θεού, που σημαίνομε με τη λέξη «εθνική συνείδηση». Το περίφημο 'Έλληνες εσμέν» του Πλήθωνα είχε γίνει εδώ πολύ νωρίς πραγματικότητα.[...]. Εθνική συνείδηση σημαίνει ιστορική συνείδηση. Και ιστορική συνείδηση σημαίνει συνείδηση της συνέχειας, της αδιάπτωτης συνέχειας της ελληνικής ζωής»⁶⁹². Το «'Έλληνες εσμέν» και στη συνέχεια η ευθύνη και το χρέος που από αυτήν την επιταγή απορρέει, θα πρέπει να έχουν ως σπονδυλική στήλη εκείνοι που διδάσκουν την ελληνική ιστορία τονίζει ο Τσάτσος.

3. Το νόημα του Έθνους και η ιστορική αποστολή του ελληνικού έθνους

Αναφερόμενος ο Τσάτσος στην πορεία της ενότητας της οικουμένης σε μια Διεθνή Παγκόσμια Πολιτεία, εκφράζει τη βεβαιότητα ότι στην πορεία αυτή σημαντικό ρόλο έχει η Ελλάδα, το ελληνικό έθνος. Η αποστολή του ελληνικού έθνους τον απασχολεί αδιάκοπα και έντονα και αποτυπώνεται ως ελληνοκεντρισμός⁶⁹³ σε κάθε του σκέψη και σε κάθε αράδα του συγγραφική, προκειμένου να στηρίξει την πεποίθησή του περί της αποστολής του ελληνικού έθνους ως εκείνου του έθνους όπου συντελέστηκε η αποτύπωση του άρτιου ανθρώπου και του υποδείγματος που θα πρέπει να μορφωθεί ο άνθρωπος. Στο ίδιο θέμα επανέρχεται συνεχώς θεωρημένο κάθε φορά από διαφορετική σκοπιά.

Υποστήριζε την άποψη ότι ο ιδεατός ελληνικός άνθρωπος έγινε συστατικό του Ευρωπαϊκού πολιτισμού και μεταγγίστηκε στην Ευρώπη κατά το βαθμό και κατά τα στοιχεία που ήταν μεταδοτός. Στο ελληνικό έθνος ο Τσάτσος προσέδιδε το αίτημα της εθνικής συνείδησης⁶⁹⁴. Όχι όμως με την έννοια της οίησης του εθνικισμού που οι εθνικιστές αποδίδουν και της πολιτικής πόλωσης που έχει ως συνέπεια, αλλά με την έννοια του εθνισμού που προκύπτει από την επίγνωση πάσης εθνικής αξίας, από την επαφή με το πνεύμα της ιστορίας και συνταύτιση με αυτό. Διαφορετικά, αναφέρει ο Τσάτσος, ο εθνισμός μένει χωρίς ρίζες και περιορίζεται σε επιφανειακές εκδηλώσεις με άσματα, παρελάσεις και σημαιοστολισμούς ενώ ο σκοπός είναι να διαμορφώσει

⁶⁹² Κ. Τσάτσος, «'Έλληνες Εσμέν», στο *Ομιλίες 1975-1977*, Αθήνα, σ. 45-47.

⁶⁹³ Κ. Πάνος, «Ελληνοκεντρισμός και αποφθεγματικός λόγος στο έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσου» στο *Μνήμη Κωνσταντίνου Τσάτσου* (20 χρόνια από την εκδημία του-Κείμενα ομιλιών σε δώδεκα πόλεις της Ελλάδος), ό. π. σ. 105 κ. εξ.

⁶⁹⁴ Κ. Τσάτσος, «Έθνος και Κομμουνισμός», στο *Ελληνική Πορεία*, ό.π., σ. 206.

τις συνειδήσεις ειδικότερα στις καρδιές των νέων⁶⁹⁵. Ο ελληνικός εθνισμός του Τσάτσου δεν είναι ιδεολογική θέση από την οποία προσπαθεί να πολεμήσει αντεθνικές μαρξιστικές αντιλήψεις περί κοινωνικής και οικονομικής ενότητας η οποία θα μπορούσε να υποκαταστήσει την εθνική ενότητα⁶⁹⁶. Γεννάται από την ευθύνη την οποία το ελληνικό έθνος φέρει ως φορέας της πνευματικής και ιστορικής του κληρονομιάς, η οποία περικλείεται στην έννοια της ελληνικότητας. Ο ίδιος τονίζει την κοινή διαπίστωση ότι υπάρχει κρίση του Ευρωπαϊκού πολιτισμού, η οποία αποτυπώνεται στην ιδέα της Ελευθερίας και στην έννοια της ανθρώπινης προσωπικότητας, καθώς τα μαζικά ρεύματα συνθλίβουν το ελεύθερο άτομο που είναι στοιχείο της ελληνικότητας. Διαπιστώνεται κρίση στη μορφή και το ήθος του ελεύθερου ανθρώπου που αποτυπώνεται στην αμορφία της Τέχνης. Ως θεραπεία της κρίσης αυτής η ελληνικότητα προβάλλεται και προτείνεται ως πρότυπο ζωής, διατήρησης και διαίωσης ακατάλυτων αξιών οι οποίες νοηματοδοτούν την ανθρώπινη ζωή.

Η ελληνικότητά μας ζει σε ανώτερα ύψη, επισημαίνει στο Πνευματικό του Καταπίστευμα ο Τσάτσος. Από το σημείο αυτό εκκινεί η πεποίθησή του ότι εφ' όσον ο στόχος μας είναι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός και κατ' ακολουθίαν ο οικουμενικός πολιτισμός στην διεθνή οικουμενική υπερπολιτεία, όπως κατά τα ανωτέρω έχει περιγραφεί, θα πρέπει να διαπιστώσουμε την μεθιστορική αρχή. Να ξαναβρούμε την ελληνικότητά μας εναντίον άλλων αξιών και ευρωπαϊκών πολιτισμών, και εκείθεν να αρχίσουμε για να καταλήξουμε σε αξιώσεις. Το μέσον για την επίτευξη του σκοπού αυτού είναι η παιδεία, και μάλιστα η ελληνική παιδεία όπως ο ίδιος την οραματίστηκε και πρότεινε ως υπόδειγμα σπουδών. (κεφ.7). Η Ελλάδα και το ελληνικό έθνος, είναι για τον Κωνσταντίνο Τσάτσο κάτι περισσότερο από μιά χώρα, έναν λαό. Η Ελλάδα είναι Ιδέα η οποία μπορεί να λειτουργήσει ως αρχή στη λειτουργία των ανθρώπινων κοινωνιών. *«Η Ελλάδα, σαν ιδέα, σαν σύνολο απόλυτων ιδεών, είναι ένα monumentum ere perennius (μνημείο του χαλκού μακροβιότερο) και δε διαγράφεται στον ορίζοντα η ώρα που θα σημάνει το τέλος της. Η ιδεατή Ελλάδα συγκεντρώνει μέσα της την έννοια του ελεύθερου ανθρώπου, της ελεύθερης έκφρασης των σκέψεων και των αισθημάτων, το σεβασμό της ανθρωπότητας στο πρόσωπο του κάθε ανθρώπου, την αρχή της κοινωνικής ελευθερίας και της*

⁶⁹⁵ Κ. Τσάτσος, *Ελληνική Πορεία, ό.π.*, σ. 104.

⁶⁹⁶ Κ. Τσάτσος, «Η επιστροφή στα Έθνη», στο *Ο Σύγχρονος κόσμος*, Δοκίμια, Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1996, σ. 58-61.

δημοκρατίας στη λειτουργία των ανθρώπινων κοινωνιών»⁶⁹⁷. Οι απόψεις του αυτές δεν είχαν αφετηρία κάποιον υποβόσκοντα σοβινισμό ή εθνικιστικές σκοπιμότητες αλλά ήταν ιδέες οι οποίες έτρεφαν το όραμά του για την οικουμενική πολιτεία, και ήταν καρπός μελέτης των πολιτισμών και των ανθρώπων. Αυτό δήλωνε σε κάθε ευκαιρία και το τόνιζε κατ' επάλειψη. Ανέφερε «Σωβινιστής δεν είμαι. Πιστεύω στην Ελλάδα, σε ορισμένες δυνατότητες που έχει για το μέλλον. Δεν μεροληπτώ υπέρ τις Ελλάδος γιατί είμαι Έλληνας, όχι, από στενό πατριωτισμό, αλλά γιατί με ευσυνειδησία μελετώντας τη ζωή διέγνωσα τη υπεροχή τις πολιτιστικής της αποστολής και τις δυνατότητες να την εκπληρώσει. Θέλω την Ελλάδα όχι για την Ελλάδα αλλά για την ανθρωπότητα»⁶⁹⁸. Τόνιζε πως οι Έλληνες υπήρξαν οι πρώτοι κατά χρονική τάξη οι οποίοι, μέσα στον ευρωπαϊκό χώρο, διαμορφώθηκαν σε κοινότητες και χάρη στην ανθρωποκεντρική αντιμετώπιση κάθε προβλήματος καλλιέργησαν το κλασικό πνεύμα και την αρχή ότι ανώτατη πηγή εξουσίας είναι η αρχή της Δημοκρατίας δηλαδή το σύνολο των πολιτών-έστω κι αν η έννοια του πολίτη δεν συνέπιπτε με την έννοια του ανθρώπου- γεγονός που μέχρι σήμερα δεν έχει κατορθωθεί παρά μόνον εν μέρει. «Η αρχαία πόλι στάθηκε το λίκνο όπου βλάστησαν οι περισσότερες από τις βασικές αρχές του ευρωπαϊκού πνεύματος και στη θεωρία και στην πράξη»⁶⁹⁹. Ένεκα όλης αυτής της ιστορίας και της πείρας της πολιτικής και πολιτιστικής ζωής ο Τσάτσος όχι μόνον διεκδίκησε την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρώπη αλλά πίστευε ότι η Ελλάδα έχει την ευθύνη και την αποστολή να μεταλαμπαδεύσει τις ανθρωπιστικές αξίες τις οποίες φέρει ως κληρονομιά. Για την επιτυχία της αποστολής αυτής χρειάζονται οι ακόλουθες προϋποθέσεις:

α) Πρέπει πρώτα οι Έλληνες: α)

- Να κατανοήσουν τη νέα αυτή αποστολή της Ελλάδας στην ανασυγκρότηση του ευρωπαϊκού κόσμου
- Να πιστέψουν στην αποστολή αυτή και στους έσχατους στόχους της και β)
- Πρέπει η Ελληνική παιδεία να προσανατολισθεί ανάλογα προς τα ιδανικά αυτά που η αποστολή αυτή περικλείει⁷⁰⁰. (Κεφ.7).

⁶⁹⁷ Κ. Τσάτσος, *Ομιλία κατά την τελετή της ανακήρυξης του ως Διδάκτορα του Πανεπιστημίου της Σορβόνης*, περιοδικό *Ευθύνη*, τεύχος 90, Αθήνα 1979, σ. 309-311.

⁶⁹⁸ Κ. Τσάτσος, *Συνέντευξη που παραχώρησε στον συνεργάτη του περιοδικού «Φιλολογικά Χρονικά» Ε. Μεταξά, «Με τους κορυφαίους της πνευματικής ζωής» το έτος 1945, αναδημοσίευση στη Νέα Εστία Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Δ. Τσάτσο (1899-1987) ό. π. σ. 279-281.*

⁶⁹⁹ Κ. Τσάτσος, *Ελλάς και Ευρώπη*, ό. π., σ. 40.

⁷⁰⁰ Κ. Τσάτσος, *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ. 102.

Από την αποστολή αυτή εκκινεί η ευθύνη, η οποία πρωτίστως βάραινε τον ίδιο καθώς, έχοντας επίγνωση του βάρους της κληρονομιάς την οποία ως Έλληνα το γένος έφερε και αγωνιώντας για το μέλλον του ανθρώπου, αγωνιούσε για τον εαυτό του, που με την ιδιότητα του πολιτικού άνδρα αισθάνονταν υπεύθυνος απέναντι στον συνάνθρωπο.

Με τον οραματισμό, σύμφωνα με τον οποίο «ο κάθε Έλληνας θα ζει συνειδητά το παρόν, χωρίς να απομακρύνεται από τα διδάγματα του παρελθόντος»⁷⁰¹ συνέβαλε ουσιαστικά στην πορεία του Ελληνικού Έθνους. Στην πορεία του είχε να αγωνιστεί έναντι ποικίλων φιλοσοφικών και ιδεολογικών ρευμάτων. Ποτέ δεν ανακάλεσε και ποτέ δεν φάνηκε διστακτικός ή διστακτικός από αμφιβολίες. Οι θέσεις του παρέμειναν στέρεες, φωτεινές και αμετακίνητες, χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του η οποία έτυχε καθολικής αναγνώρισης από την πολιτεία, αλλά πρωτίστως αναγνωρίστηκε στη συνείδηση των πνευματικών ανθρώπων τιμώντας τον με τον τίτλο του Διδασκάλου του Γένους (Κεφ.7).

4. Επιστροφή στον ανθρωπισμό και στο ελληνικό μέτρο

Προσβλέποντας ο Τσάτσος σε μια διάχυση του ελληνικού πνεύματος σε ολόκληρη την οικουμένη, προκειμένου να συγκροτηθεί η Διεθνής Οικουμενική Υπερπολιτεία, εξέφραζε συνεχώς την πεποίθησή του ότι η Ελλάδα οφείλει να γίνει *θεματοφύλαξ αξιών*⁷⁰² απαραίτητων για την ουσιαστική πνευματική και πολιτιστική πρόοδο των λαών. «*Η Ελλάδα είναι ταυτόχρονα μία ιδέα αλλά και ιστορική πραγματικότητα*» αποφάνθηκε κατά την ανακήρυξή του ως Διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Σορβόνης (1978)⁷⁰³. Και προκειμένου να αποφευχθεί λάθος πορεία που θα επιφέρει καθίζηση ή καθυστέρηση στην πνευματική εξέλιξη, υπάρχει, κατά τον Κων/νο Τσάτσο, ένα φάρμακο που έχει τη βάση του στον ελληνικό κόσμο και είναι η **επιστροφή στον άνθρωπο**, που σημαίνει **επιστροφή στον ανθρωπισμό** σε όλες τις πράξεις και τις σκέψεις που κάνουν τον άνθρωπο άρχοντα και όχι δούλο της ύλης.

Πιστεύει ότι είναι πολύ σημαντική η επιστροφή στο **ελληνικό μέτρο**, στην αισθητή αυτή μορφή του **ελληνικού λόγου**, με τη μορφή της φυσικής συνέχειας, της φυσικής ανέλιξης όπως την υπαγορεύει η ανάγκη της αναπροσαρμογής. Στη σκέψη του το μέτρο, είναι η ελληνική μεσότητα, αυτή που χαράζει τα όρια των όντων και τα όρια της συνείδησής μας, αυτό που ο Πλάτων το είδε

⁷⁰¹ Κ. Τσάτσος, Αντιφώνηση προς τον Γενικό Διευθυντή της Ουνέσκο, *Ευθύνη*, Κείμενα της Μεθορίου, 3, σ. 44.

⁷⁰² Κ. Τσάτσος, *Παιδεία και Γλώσσα*, ό. π., σ. 38.

⁷⁰³ Κ. Τσάτσος, «Ομιλία στην Σορβόνη, 27 Απριλίου 1979», στο *Ομιλίες 1978-197*, σ. 98.

ως ενεργό αρχή στην ηθική ζωή, στη διάπλαση των αρετών, στην ισορρόπηση των πολιτικών δυνάμεων που δεν επιτρέπεται να κυριαρχούν μονομερώς. Διότι, όπως ο Τσάτσος πίστευε, καταφάσκοντας το μέτρο καταφάσκουμε την αρχή πως κάθε τι είναι σχετικό μέσα στον ιστορικό κόσμο και όχι απόλυτο. Συνεπώς υπάρχει εδώ άρνηση του απόλυτου, κάθε τάσης προς το απόλυτο, δηλαδή άρνηση οποιουδήποτε ακραίου, κάθε ακρότητας, κάθε εξτρεμισμού. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην κατάφαση του παρόντος, στην πίστη πως δεν υπάρχει υπερβατικότητα αλλά μία παγκοσμιότητα που καταφάσκει την παρούσα ζωή, που παρέχει στη ζωντανή ανθρώπινη ατομικότητα μιά αξία και δεν την παρέχει στα όνειρα ή στα οράματα ενός αορίστου μέλλοντος. Το μέτρο είναι πάντα κάτι που βρίσκεται ανάμεσα στα δύο άκρα και μάχεται εναντίον αυτών των δύο άκρων. «*Η αρχή του κλασσικού μέτρου εμπεριέχει την έννοια της συνεχούς μάχης, μιάς μάχης δημιουργικής κάθε ατόμου για να βρει την ισορροπία του ανάμεσα σ' όλες τις δυνάμεις που τον περιβάλλουν*»⁷⁰⁴. Η αρχή του μέτρου αντιπροσωπεύει κατ' αρχήν το κλασσικό. Το μέτρο, ως ιδέα, ως αρετή, ως αρχή την θεωρεί ιδιαίτερα εμφυή στον ελληνικό χώρο και στην παράδοση του ελληνικού λαού. Γράφει : «*Το μέτρο ως αρετή αντιβαίνει στην υπερβολή και την υπέρταση, θυσιάζει στα τιτανικά τα ανθρώπινα και ηνιοχεί την ψυχή, ξαναφέροντάς την στο μέσο ρείθρο, συγχωνεύοντας εντός της και το άμετρο. Ως ιδέα αποτελεί το μεταφυσικό θεμέλιο και μπορεί να εκδηλωθεί με άπειρους τρόπους σε κάθε εποχή*»⁷⁰⁵.

Οι θέσεις του αμετακίνητες και στέρεες, δεν δίσταζε να τις αντιπαραβάλλει με οποιοδήποτε επαναστατικό πνεύμα. Τον Απρίλιο του 1955, συμμετέχοντας σε συζήτηση διανοουμένων, μετά από διάλεξη την οποία είχε δώσει ο Άλμπερ Καμύ στον Παρνασσό⁷⁰⁶, υπερασπίστηκε τον κλασσικό ανθρωπιστικό κόσμο ως απάντηση στο ερώτημα: «*ποια θα μπορούσε να ήταν η συνεισφορά του ελληνισμού στην ανανέωση της κοινωνικής και πνευματικής ζωής του σύγχρονου κόσμου*». Ανέφερε

⁷⁰⁴ Κ. Τσάτσος, «Διάλογος για το μέλλον του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού», Περιοδικό *Ευθύνη*, τεύχος 125, Αθήνα 1982, σ. 243-247. Βλ. επίσης, Κ. Τσάτσος, *Ο Σύγχρονος Κόσμος*, Δοκίμια, Δ' έκδοση, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1996, σ. 159-165 και στο Α. Camus, *Το Μέλλον του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού- Μια συζήτηση στην Αθήνα-*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004 σ. 22. (Πρώτη έκδοση 1955).

⁷⁰⁵ Κ. Τσάτσος, *Αισθητικά Μελετήματα*, Αθήνα, 1977, σ. 9-12-, 177 και *Πολιτική*, σ. 29-30.

⁷⁰⁶ Ο Καμύ, τον Απρίλιο του 1955, έδωσε στον «Παρνασσό» διάλεξη για την αρχαία τραγωδία και ήταν το κεντρικό πρόσωπο σε συζήτηση που ακολούθησε, όπου συμμετείχαν Έλληνες καλλιτέχνες, συγγραφείς και διανοούμενοι, με θέμα το μέλλον του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Στη συζήτηση συμμετείχαν, μεταξύ άλλων οι: Κωνσταντίνος Τσάτσος, Ευάγγελος Παπανούτσος, Φαίδων Βεγλερής, Γιώργος Θεοδοκάς, Νικόλαος Χατζηκυριάκος-Γκίκας, ενώ προέδρευε ο Άγγελος Κατακουζηνός. Η συζήτηση αυτή, μαγνητοφωνήθηκε από τον Ανδρέα Εμπειρικό, απομαγνητοφωνήθηκε, μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε με τίτλο: Α. Camus, Α. Κατακουζηνός, Ε. Παπανούτσος, Κ. Τσάτσος, Γ. Θεοδοκάς, Φ. Βεγλερής, Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας *Το Μέλλον του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, Μια συζήτηση στην Αθήνα, 1955*, - μτφ. Τσαλίκη-Μηλιώνη Τατιάνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004. Ο Καμύ δύο χρόνια μετά τη συνάντηση αυτή, το 1957, έλαβε το Νόμπελ Λογοτεχνίας.

τότε: «[...] *Να επιστρέψουμε στις κλασικές πηγές, να θεμελιώσουμε την ανανέωση της κοινωνικής δομής πάνω σε κλασικά δεδομένα, πάνω στις αρχές εκείνες που πηγάζουν από τον κλασικό κόσμο, τον ανθρωπιστικό κόσμο*»⁷⁰⁷ για να αντιπαραταχθεί με την άποψη του Καμύ, γνώστη και εκφραστή την εποχή εκείνη των πνευματικών ζυμώσεων στη Δύση, ο οποίος ανέφερε ότι το κλασικό μέτρο δεν κατανοείται στην Ευρώπη τις μέρες του, καθώς ο μηδενιστικός ατομικισμός υπερισχύει κάθε άλλης αντίληψης⁷⁰⁸. Ο Ευάγγελος Παπανούτσος ο οποίος συμμετείχε στην ίδια συζήτηση, συμπλέοντας με τις απόψεις του Τσάτσου, σημείωνε ότι παρά το γεγονός ότι στη Δύση υπάρχει η τάση να εξαλειφθεί κάθε ίχνος άλογου ή μυστικιστικού στοιχείου και να θεμελιωθεί ο δυτικός πολιτισμός πάνω στην θετική επιστήμη και την τεχνολογία, όταν προωθούμε βαθύτερη ανάλυση διαπιστώνουμε ότι «*η αξιοπρέπεια του ανθρώπινου προσώπου και το κριτικό πνεύμα απειλούνται από τη δύναμη γεγονότων οικονομικής και πολιτικής τάξεως, τα οποία είναι σε πλήρη εξέλιξη στις ισχυρότερες χώρες του σύγχρονου κόσμου*»⁷⁰⁹. Στην ίδια συζήτηση ο Γιώργος Θεοτοκάς, συμμεριζόμενος τις απόψεις του Τσάτσου υπογράμμισε ως ευκαταίε μια αναγέννηση, μια νέα ισορροπία, μια νέα σύνθεση ανάμεσα στην παλιά ουμανιστική παράδοση και τις νέες δυνάμεις στο πλαίσιο της αρμονικής συνεργασίας των λαών. Αλλά αυτό έχει ως προϋπόθεση την ειρήνη η οποία έχει ανάγκη την ειρήνη και τη συνεργασία όλων των λαών του κόσμου, προκειμένου να εξασφαλισθεί η πρόοδος και η ευημερία ολόκληρης της ανθρωπότητας⁷¹⁰.

Ο Τσάτσος γνώριζε τα πνευματικά ρεύματα της Ευρώπης και ακριβώς για το λόγο αυτό όλες του οι προσπάθειες στρέφονταν στο να αφυπνίσει το ευρωπαϊκό πνεύμα και να το μυήσει σε έναν

⁷⁰⁷ Κ. Τσάτσος, *Ο Σύγχρονος Κόσμος*, ό.π., σ. 161.

⁷⁰⁸ Συγκεκριμένα ο Α.Καμύ ανέφερε: «*Αν σήμερα, σε μια δημόσια παρισινή συζήτηση, αναφέρατε την έννοια του μέτρου, χίλια ρομαντικά χέρια θα υψώνονταν ως το ταβάνι. Το μέτρο δεν είναι τίποτε άλλο για τους διανοούμενούς μας παρά η διαβολική αστική μετριοπάθεια. Δεν είναι όμως αυτό. Το μέτρο δεν αποτελεί την άρνηση της αντίφασης ούτε την λύση της αντίφασης. Το μέτρο μέσα στον ελληνοισμό-αν οι γνώσεις μου στο σημείο αυτό είναι επαρκείς- υπήρξε πάντοτε η αναγνώριση της αντίφασης και η απόφαση να διατηρηθεί η αντίφαση αυτή, οτιδήποτε κι αν συνέβαινε. Μια φόρμουλα του είδους αυτού δεν αποτελεί μια λογική μόνο φόρμουλα, ανθρωπιστική κι αξιαγάπητη. Προϋποθέτει στην πραγματικότητα έναν ηρωισμό. [...]. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι αρχικά ένας πλουραλιστικός πολιτισμός. Εννοώ ότι είναι ο τόπος της ποικιλομορφίας των σκέψεων, των αντιθέσεων, των αντιτιθέμενων αξιών και της ατέρμονης διαλεκτικής. Η ζωντανή διαλεκτική στην Ευρώπη είναι εκείνη που δεν καταλήγει σε ένα είδος ιδεολογίας απολυταρχικής και παράλληλα ορθόδοξης. Αυτός ο πλουραλισμός, που υπήρξε πάντα το θεμέλιο της έννοιας της ευρωπαϊκής ελευθερίας, μου φαίνεται ότι είναι η πιο σημαντική συμβολή του πολιτισμού μας. Αυτός ακριβώς βρίσκεται σήμερα σε κίνδυνο και αυτόν οφείλουμε, με κάθε τρόπο, να διαφυλάξουμε. [...]. Αλλά δεν βλέπω εδώ τίποτε που θα ήταν η έκφραση του κλασικού μέτρου. Παρατηρώ μονάχα έναν μηδενιστικό ατομικισμό, που συνίσταται στο να λείπει “δεν θέλουμε ούτε ρομαντισμό, ούτε υπερβολή, δεν θέλουμε να ζήσουμε στα άκρα, ούτε να γνωρίσουμε την οδύνη. Υπάρχει μια Ευρώπη αστική, ατομικίστρια[...] στ’ αλήθεια η αστική Ευρώπη[...]”. Στην πραγματικότητα το μέτρο είναι μια προσπάθεια και ένα θάρρος για κάθε στιγμή. Η κοινωνία που θα έχει αυτό το θάρρος είναι η αληθινή κοινωνία του μέλλοντος». (Το Μέλλον του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, Μια συζήτηση στην Αθήνα, 1955, ό.π., σ. 34-36).*

⁷⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 22.

⁷¹⁰ Στο ίδιο, σ. 38.

ελληνικού πνεύματος οικουμενικό ανθρωπισμό. Ιδιαίτερα γνώριζε ότι «οι νεότερες γενιές που θέλουν την ενότητα της Ευρώπης, είναι ακριβώς εκείνες που συγχρόνως αρνούνται τις βασικές της αξίες» και ενώ γνώριζε και επεσήμαινε ότι «η ενότητα αυτή επιδιώκεται με δεσμούς επιφανειακούς, πρόσκαιρους και μεταβλητούς κατά τη δύναμη και τη σημασία τους, ενώ λησμονούνται οι θεμελιώδεις και οι μόνιμοι»⁷¹¹. Πίστευε, ωστόσο, ότι η Ευρώπη μπορεί να ενωθεί με δεσμούς ανθρωπιστικούς, όπως η ελληνική σκέψη τους καλλιέργησε και θα μπορέσει να αποτελέσει το πρωταρχικό κύτταρο της οικουμενικής ενότητας, της οικουμενικής παγκόσμιας πολιτείας όπως ο ίδιος την οραματίστηκε. Γι' αυτό στις προσπάθειές του -της σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρώπη- συνεχώς αναφέρονταν στο γεγονός ότι η υπαγωγή της Ελλάδας στην Ευρώπη υπό την ευρύτερη πολιτιστική και τη στενότερη γεωγραφική έννοια, είναι δοσμένη από τη φύση των πραγμάτων. Και αυτό διότι πίστευε και συνεχώς ανέφερε ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός έχει ρίζα την ελληνική σκέψη. Τόνιζε ότι το μεγαλείο της Ελλάδας, παρά τη μικρή της έκταση και τον μικρό πληθυσμό της, στέκεται στην ιστορία ισότιμη πλάι στις μεγάλες ανατολικές αυτοκρατορίες. Η διαφορά του Έλληνα από τον βάρβαρο, κατά τον Τσάτσο έγκειται στο πώς οι μεγάλες ιδέες της ελευθερίας και της ατομικής προσωπικότητας υπερασπίστηκαν από τους Έλληνες και υπογραμμίζει το γεγονός ότι η διαφορετική τοποθέτησή τους απέναντι στην Ελευθερία είχε ως αφετηρία την ηρωϊκή υπεράσπιση όχι μόνο του εδαφικού χώρου αλλά και των θεσμίων τους. «Γι' αυτό ήταν οι Έλληνες οι πρώτοι Ευρωπαίοι* Ευρωπαίοι με όλες τις αρετές και τα ανομήματα, με όλες τις ευλογίες και όλους τους κινδύνους που συνδέονται με αυτό το όνομα. Και γι' αυτό η ελληνική ιστορία και ο ελληνικός πολιτισμός αποτελούν προεισαγωγικό σημείωμα της δικής μας ιστορίας και του δικού μας πολιτισμού»⁷¹².

Για να μιλήσουμε για την Ευρώπη, γράφει ο Τσάτσο, πρέπει πρώτα να συλλάβουμε την Ευρώπη ως σύνολο, ως ενότητα⁷¹³ και πρόβαλε ως θεμέλιο της Ευρώπης τις ελληνικές καταβολές, εστιάζοντας στη θεμελίωση του Ευρωπαϊκού πολιτισμού που έγινε με βάση τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Στη σκέψη του η οργανική φύση της ενότητας της Ευρώπης μοιάζει με αυτήν των ΗΠΑ και με την ενότητα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αν και διευκρινίζει ότι οργανική ενότητα σημαίνει πολιτική και οικονομική αλλά πρωτίστως πολιτιστική ενότητα, που αποτελεί όρο αλλά και στόχο των δύο

⁷¹¹ Κ. Τσάτσο, *Ελλάς και Ευρώπη*, Αθήνα 1977, σ. 13.

⁷¹² Κ. Τσάτσο, «Ο Νέος Ελληνικός Μύθος», στο *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ. 46.

⁷¹³ Κ. Τσάτσο, *Δημοκρατία και Ευρώπη*, εκδ. Αστρολάβος, Αθήνα 1982, σ. 41.

πρώτων. Στον σαφή διαχωρισμό της Ευρώπης ανάμεσα στην υλική της οργάνωση και στον πνευματικό Ευρωπαϊκό οργανισμό πιστεύει ότι αν ο δεύτερος πεθάνει, τότε αυτό που θα οργανωθεί δεν θα είναι Ευρώπη αλλά μονάχα μία μάζα από ανθρώπινες υπάρξεις που θα μιλούν διαφορετικές γλώσσες. Κατά την άποψή του δεν μπορεί να υπάρξει ευρωπαϊκός πολιτισμός αν οι χώρες υποταχθούν στην ομοιομορφία. Προβαίνοντας σε λεπτές αποσαφηνίσεις αναφέρει ότι μέσα στην ενότητα χρειάζεται η ποικιλία, όχι ως προς την οργάνωση, αλλά σε ό,τι αφορά τη μορφή. «*Στην κληρονομιά της καθ' αυτό Ευρώπης υπάρχει ο άρτιος άνθρωπος, ο άρχοντας και ο δίκαιος συσχετισμός του με τον γύρω του υλικό κόσμο. Εκεί θα αναζητήσουμε το παράδειγμα, το κριτήριο, το πολιτικό αστέρι της πορείας μας* στον αρχαίο ελληνικό κόσμο κατά το πλείστον θα το βρούμε και από αυτό θα πρέπει να ξεκινήσουμε*»⁷¹⁴. Πάντοτε τόνιζε ότι αυτό που οφείλει η Ευρώπη στην Ελλάδα είναι η μέθοδο σκέψης, όπου ο άνθρωπος γίνεται ένα σύστημα αναφορών, που σε αυτό το σύστημα όλα τα πράγματα οφείλουν τέλος για να μπορούν να εφαρμόζονται και είναι αυτό που διαχώρισε την Ευρώπη από την υπόλοιπη ανθρωπότητα. Ως αποστολή της Ευρώπης ο Τσάτσος υποστήριζε το χρέος να καλλιεργήσει εις βάθος το πολιτιστικό της ιδεατό νόημα. Αυτό είναι το χρέος των λαών της ευρωπαϊκής ζώνης. Για να γίνει αυτό πρέπει η Ευρώπη να ξεπεράσει την κρίση από την οποία διέρχεται και η οποία προέρχεται από την *υποτέλεια στην τεχνική πρόοδο* και παράλληλα να *ανανεώσει την πνευματική της φυσιογνωμία*. Πρέπει πρωτίστως να οικοδομηθεί, πέρα από την ενότητα ως *μία οικονομική μονάδα η πολιτική ένωση των λαών*⁷¹⁵.

Ο Τσάτσος δεν πίστεψε ποτέ πως οι αδήριτοι νόμοι του ιστορικού γίνεσθαι μπορούν να λειτουργούν στραμμένοι προς την ύλη. Οι απόψεις του βασισμένες στις πανανθρώπινες αξίες του ανθρωπισμού τις οποίες αποτύπωσε στο Πνευματικό του Καταπίστευμα, (Κεφ.7) στέφονταν αισιόδοξα στις μελλοντικές δεκαετίες. Ακραδάντως πίστευε ότι η Ελλάδα στάθηκε η *εμπνοή* της Ευρώπης και ότι αντίθετα με εκείνους που πιστεύουν ότι η έννοια του *αιώνιου καταλύθηκε* παντού, πάντα έμεναν οι “*παύροι βάκχοι*», οι λίγοι φορείς του ελληνικού πνεύματος, που οδηγούσαν τους “*ναρθηκοφόρους*” στον ίσιο δρόμο της ιστορίας και δεν άφηναν να σβύσει η ιερή φλόγα, και όχι μόνο την μεταλαμπαδεύανε αλλά κατά καιρούς εξασφάλιζαν μια νέα ακτινοβολία και μιάν σημαντικής πάντα έκτασης επιρροή⁷¹⁶. Εάν

⁷¹⁴ Κ. Τσάτσος, «Το νόημα της Ευρώπης», περιλαμβ. στο *Ο Σύγχρονος Κόσμος*, Δοκίμια, Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1996, σ. 130.

⁷¹⁵ Κ. Τσάτσος, «Το νόημα της Ευρώπης», περιλαμβ. στο *Ο Σύγχρονος Κόσμος*, ό. π., σ. 131.

⁷¹⁶ Κ. Τσάτσος, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, σειρά Τέταρτη, ό. π., σ. 191. Χρησιμοποιεί εδώ την έκφραση του Σωκράτη απευθυνόμενου στον Σιμία: «*Εἰσί γάρ δή οἱ περί τὰς τελετάς ναρθηκοφόροι μὲν πολλοὶ Βάκχοι δέ τε παῦροι*» (πολλοί έλαβαν μέρος εις τά μυστήρια άλλα λίγοι είναι οἱ εκλεκτοί). Πλάτωνος, *Φαίδων*, 69 d.

κυριαρχούσε το πνεύμα αυτό, όπως ο ίδιος πίστευε, θα λιγόστευε η στυγνότητα, η κυνικότητα της σύγχρονης ζωής και θα άρχιζε μέσα στο σκοτάδι να ετοιμάζεται η ανατολή μιάς καινούργιας μέρας. Αντλώντας αισιοδοξία από την ιστορία και τις πανανθρώπινες αΐδιες αξίες και ενώ έβλεπε αυτήν την πορεία να ανακόπτεται, πίστευε ότι ξανά ο άνθρωπος θα στραφεί προς τις πνευματικές και διαχρονικές αξίες έχοντας πάντοτε κατά νουν την οικουμενικότητα του ελληνικού πνεύματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7ο
ΤΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΑΤΑΠΙΣΤΕΥΜΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ ΚΑΙ
Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΟΥ ΩΣ
«ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ»

Ο Τσάτσος μέχρι το τέλος της ζωής του παρέμεινε πνευματικά διαυγής⁷¹⁷ και πολυγرافότατος. Η Παιδεία και η γλώσσα ήταν το δίδυμο πάθος της πνευματικής του μέριμνας και αφοσιώσεως καθώς πίστευε ότι είναι και τα "εργαλεία" πραγμάτωσης του οράματός του για την Διεθνή Οικουμενική Υπερπολιτεία. Τα δύο αυτά, παιδεία και γλώσσα, τα διερευνά και τα αναλύει με βαθειά επίγνωση και ορθή κρίση και πιστεύει στην σπουδαιότητά τους ως παραγόντων, όχι απλώς της πολιτιστικής, κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης του ελληνικού λαού και της χώρας μας, αλλά και ως παραγόντων πνευματικής και πολιτιστικής άνωσης ολόκληρης της οικουμένης. Αυτά αποτυπώνονται στο Πνευματικό του Καταπίστευμα⁷¹⁸ το οποίο έδωσε στη δημοσιότητα λίγους μόνο μήνες πριν από την εκδημία του.

1. Το πνευματικό Καταπίστευμα του Κωνσταντίνου Τσάτσου

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Τσάτσος ζούσε στο σπίτι του στην Κηφισιά, όπου συνέχιζε το γράψιμο και δέχονταν πολύ λίγους φίλους. Εκεί ολοκλήρωσε το αυτοβιογραφικό δίτομο έργο «Λογοδοσία μιάς ζωής» και τους τελευταίους «Αφορισμούς και Διαλογισμούς» που περιλαμβάνονται στο βιβλίο «Αποχαιρετισμός». Στα τελευταία αυτά κείμενα το πνεύμα του ομοιάζει να ταξιδεύει στον άχρονο χρόνο απαγκιστρωμένο από βιοτικές μέριμνες και σύγχρονους προβληματισμούς, ακόμα και από τους τους σωματικούς πόνους, τους οποίους αντιμετώπιζε ως το «καλόν αμιγές του κακού» αφού τον έκαναν να ξεχνά τους ψυχικούς, ιδίως το άγχος του θανάτου, που πλέον πλησίαζε και να οραματίζονταν τον κόσμο του

⁷¹⁷ Ο Κώστας Τσιρόπουλος, από τους λίγους που τον επισκέπτονταν ως την τελευταία του ώρα αναφέρει ότι ως τις αρχές του φθινοπώρου του 1986 ο Τσάτσος του έδινε οδηγίες για τη συγκρότηση της ύλης των βιβλίων του που δημοσιεύτηκαν τότε «Ο σύγχρονος κόσμος» και «Πριν από το ξεκίνημα». Πρόλαβε να δει μόνο την έκδοση του πρώτου, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1987, ενώ πρόλαβε στο δεύτερο μόνο τις σελιδοποιημένες διορθώσεις (*Εισαγωγή* στο Κ. Τσάτσος *Αποχαιρετισμός*, Αστrolάβος/ Ευθύνη, τχ. 35, β' έκδοση, Απρίλιος 1987, σ. 9).

⁷¹⁸ Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα*, (28/6/87): Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 38, υποφ. 1 – Στον ίδιο Φάκελο περιλαμβάνονται αποκόμματα εφημερίδων και περιοδικών σχετικά με την δημοσίευση του Πνευματικού Καταπιστεύματος στην εφημερίδα *Καθημερινή*. Πρώτη δημοσίευση 28/6/1987 και αναδημοσίευση στην *Ιατρολογιοτεχνική Στέγη*, Καλοκαίρι 1987, αρ. τεύχους 74 και στο Φιλολογικό περιοδικό *Παρνασσός*, τχ. 4, Αύγουστος-Δεκέμβριος 1987.

απώτερου μέλλοντος, με την ελπίδα πως οι πεποιθήσεις του θα βρουν τόπο πραγμάτωσης⁷¹⁹. Όμως το όραμά του για την Οικουμενική Υπερπολιτεία και για «τον νέο άνθρωπο που μπορεί ως ο νικητής του νέου κόσμου να ξεπροβάλει ως ο άνθρωπος του νέου μύθου, απάνω από την αχλύ της μολυσμένης ατμόσφαιρας της φθίνουσας εποχής, χωρίς βία, χωρίς πάθος»⁷²⁰, για να υλοποιηθεί, χρειαζόταν μία μέθοδο, έναν πρακτικό τρόπο πραγμάτωσης. Πέρα από τη θεωρία πρέπει να γίνει πράξη. Αυτό φρόντισε να αποτυπωθεί στο Πνευματικό του Καταπίστευμα⁷²¹ που είναι το απόσταγμα της πνευματικής του ζωής συμπυκνωμένο σε μερικές σελίδες. Είναι η πνευματική του διαθήκη.

Στις 26 Ιουνίου 1978, η Εφημερίδα *Καθημερινή*⁷²², με μια μικρή ανακοίνωση, με τίτλο «*Στη γαλήνη της Κηφισιάς*», προαναγγέλλει την επικείμενη δημοσίευση του Πνευματικού Καταπιστεύματος του Κωνσταντίνου Τσάτσου και τόνιζε ότι ναι μεν ο Τσάτσος αντιμετωπίζει πρόβλημα υγείας αλλά, όπως διαπιστώνουν οι επώνυμοι επισκέπτες του, το κρυστάλλινος διαύγειας πνεύμα του, η διάθεση, το χιούμορ του, το ταλέντο να δημιουργεί και να κρατάει σπινθηροβόλα τη συζήτηση, δεν τον έχουν αφήσει στιγμή. Με τακτικότερο επισκέπτη τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, παλαιό φίλο και συνεργάτη του από τις πρώτες κουβέντες είναι ολοφάνερο ότι παρακολουθεί το τι γίνεται, εντός, εκτός πολιτικής στην Ελλάδα και έξω, με τις εφημερίδες και τα βιβλία του αχώριστη, καθημερινή συντροφιά και κατέληγε πως «*μία επίσκεψη στους «Τσάτσους» γιατί η κυρία Ιωάννα Τσάτσου- είναι συνεχώς δίπλα του, εξαιρετη συζητήτρια επίσης- είναι σα να δροσίζεται κανείς από την πηγή της γνώσης*»⁷²³. Την επόμενη μέρα, στις 27/6/1987, η ίδια εφημερίδα δημοσιεύει το Πνευματικό Καταπίστευμα του Τσάτσου. Το Πνευματικό του Καταπίστευμα έχει ως τίτλο έναν «*Διαλογισμό ή Αφορισμό*» όπως ο ίδιος θα χαρακτήριζε την πρώτη πρόταση του κειμένου και σηματοδοτεί το θέμα το οποίο θα πραγματευθεί: «*Οι πολιτικές και Κοινωνικές αδυναμίες μας έχουν ως πρώτη αιτία την Παιδεία μας*». Από τη διαπίστωση αυτή θα προβεί σε ανάλυση και σύνθεση των παραγόντων ώστε οι

⁷¹⁹ Γράφει στο κεφ. ΣΤ΄ του βιβλίου του *Αποχαιρετισμός*: «*Από τις κοινές γνώμες, τις εγκατεσπαρμένες σε χρόνο και σε χώρο, δεν μ'ενδιαφέρει τόσο η τωρινή, του περιγύρου μου. Μ'ενδιαφέρουν οι κοινές γνώμες που θα αναπτύσσονται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ύστερα από 50 έως 100 χρόνια από τώρα. Μ'ενδιαφέρει όχι το παρόν μου αλλά η ενδεχόμενη προέκτασή μου σε απώτερους χρόνους.[...], γράφω με την ψευδαίσθηση ότι θα έχω τότε κάποια θέση, κάποια χρησιμότητα για να ξεπερασθή η τεχνική δημιουργία με μια στροφή προς θεωρητικότερες επιδόσεις*»(Κ.Τσάτσου, *Αποχαιρετισμός*, ό.π. σ.66).

⁷²⁰ Στο ίδιο, σ. 67.

⁷²¹ Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα*. Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιήθηκε ανάπτυπο από τη δημοσίευση στο περιοδικό *Παρνασσός*.

⁷²² Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 38, υποφ. 1.

⁷²³ Εφημερίδα *Καθημερινή*, (26/6/87), Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου Φ. 38, υποφ. 1.

αδυναμίες να βρουν θεραπεία, ώστε να επιτευχθεί η δεύτερη σκέψη του η οποία και απετέλεσε το κεντρικό και βασικό σημείο αναφοράς της θεωρίας του. Γράφει: «Κάθε έθνος, μέσα στη διαδρομή των αιώνων έχει πρώτο χρέος να εισφέρει όλες τις πνευματικές και ηθικές δυνάμεις στην προαγωγή του πολιτισμού της ανθρωπότητας». Από τον δεύτερο αυτό ορισμό, διατείνεται ο Τσάτσος, γεννάται η επηυξημένη ευθύνη, την οποία έχουν ιδίως τα έθνη που οι ιστορικές συγκυρίες και η θεία δωρεά προίκισαν με ξεχωριστά πνευματικά και ηθικά χαρίσματα, για την επίτευξη αυτού του θεμελιακού σκοπού της ιστορίας.

2. Ο ρόλος της Παιδείας στη διαμόρφωση των ανθρωπιστικών αξιών. Η ελληνική παιδεία

Εκκινώντας από το θέμα της Παιδείας και από το χρέος της εισφοράς του κάθε έθνους στην προαγωγή του πολιτισμού, ως συνεισφορά στην ανθρωπότητα και την οικουμενική πολιτεία, αναφέρεται στο ελληνικό έθνος το οποίο κατατάσσει ανάμεσα στους προικισμένους λαούς. Ο ελληνικός λαός μπορεί να εκπληρώσει αυτό το χρέος με τη συμβολή στην ανάπτυξη των ηθικών και πνευματικών αξιών, με μια λέξη του πολιτισμού. Και αυτό όχι μόνον για το καλό του ίδιου του ελληνικού έθνους αλλά και ολόκληρης της ανθρωπότητας, διότι διαχρονικές αξίες διασώζονται στο ελληνικό έθνος, μέσω της ελληνικής γλώσσας και της παράδοσης και αποτελούν θησαυρό πολιτισμού. Και δεν είναι θησαυρός μόνο για την Ελλάδα. Είναι θησαυρός για όλη την Ευρώπη, όπου, όπως με την φιλοσοφική του ενατένιση προβλέπει θα επιστρέψουν οι λαοί μετά από μισό ή και ολόκληρο αιώνα: «Σε λίγες δεκαετίες όταν στερέψει η ψυχή της από την πολλή τεχνική πρόοδο, η Ευρώπη θα έλθει όπως είπα, εδώ στην *Alma Mater* (μητέρα τροφός) και θα βρει το λάλον ύδωρ»⁷²⁴. Ο Τσάτσος ήταν ρεαλιστής και γνώριζε ότι είναι στενά τα όρια της επιρροής της Ελλάδας στις πολιτικές και τεχνικές εξελίξεις της οικουμένης, όπου σ' αυτόν τον χώρο νικά ο αριθμός, η στρατιωτική και η οικονομική δύναμη, γι' αυτό δεν έβλεπε τον ρόλο και την επιρροή της Ελλάδος στις παγκόσμιες εξελίξεις να στερεώνεται στην υλική της δύναμη ή τη γεωγραφική της έκταση. Ο χώρος όμως του πνεύματος είναι αντιθέτως ο χώρος από τον οποίο οι δυνάμεις αυτές απέχουν πολύ από το να είναι αποφασιστικές. Του ήταν σαφές, όπως αναφέρει, ότι στις εφαρμοσμένες επιστήμες απαιτούνται οικονομικά μέσα για την προώθηση της έρευνας και εκεί υπερτερούν τα οικονομικώς ισχυρότερα έθνη. Όμως στην καθαρή θεωρία, π.χ. τα μαθηματικά, εκεί δηλαδή

⁷²⁴ Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα*, ό. π., σ. 398.

όπου υλικά μέσα δεν χρειάζονται, παρά μόνον ο καθαρός λόγος, εκεί μπορούν και οι μικροί και φτωχοί λαοί να προβληθούν ισοδύναμοι με τους οικονομικά ισχυρούς. Ειδικότερα, πίστευε ο Τσάτσος πως η Ελλάδα στον χώρο της ιστορίας και των πνευματικών και καλλιτεχνικών επιτευγμάτων, όχι μόνο ισοδύναμα, αλλά με ουσιαστικά πλεονεκτήματα μπορεί να προβληθεί. Χωρίς να αγνοεί, ούτε να υποτιμά τα επιτεύγματα των άλλων λαών στον πνευματικό χώρο τόνιζε πως τα επιτεύγματα του ελληνικού κόσμου αποτελούν ένα από τα κυριότερα βάθρα του καθόλου πολιτισμού και κατά ένα ορισμένο μέτρο αυτά είναι που θεμελιώνουν την Ευρώπη. Στα επιτεύγματα αυτά αναγνώριζε *μιάν οικουμενικότητα, που κανένας άλλος πολιτισμός δεν έχει*⁷²⁵.

Ο χώρος ο πνευματικός, όπως τονίζει στο Πνευματικό του Καταπίστευμα, είναι η κορωνίδα της ανθρώπινης ύπαρξης και σε αυτόν τον χώρο, ο σύγχρονος ελληνισμός καλείται να διεξάγει τον ιστορικό του αγώνα, διότι είναι ο χώρος στον οποίο οι Έλληνες προσέρχονται με τρία ισχυρά όπλα:

α) τις ελληνικές αξίες τις οποίες σπουδάζουν και με τις οποίες τρέφονται,

β) την ελληνική γλώσσα

και γ) την ελληνική παράδοση.

Μ' αυτά εφοδιασμένοι οι Έλληνες μπορούν καλύτερα και να εισδύσουν και καλύτερα να αξιοποιήσουν τις ελληνικές αξίες εκεί όπου δεν χρειάζονται παρά ελάχιστα υλικά εφόδια. Ανθρωπιστής μέχρι την τελευταία του πνοή και ένθερμος υποστηρικτής της ουμανιστικής ελληνικής παιδείας, παρατηρητής της εποχής του, έβλεπε πως η παιδεία είχε στραφεί προς τις θετικές επιστήμες και πως η ουμανιστική παιδεία φθίνει. Προφητικά αναφέρει στο Πνευματικό Καταπίστευμα: *«Οι θετικές επιστήμες καλλιεργούν τον συνειρμικό λόγο, βοηθημένες από την ιχνηλασία της φαντασίας. Είναι όμως κυρίως και έξοχοι καρποί του λόγου. Δεν καλλιεργούν την ψυχή, τον συναισθηματικό, τον μέσα κόσμο. Δεν καλλιεργούν τον άνθρωπο, αλλά μέρος από τα επιτεύγματά του. Η ουμανιστική παιδεία, που ασχολείται με τον άνθρωπο συρρικνώνεται και είναι φανερό ότι θα συρρικνωθεί περισσότερο. Οι αξίες των επιστημών που αποβλέπουν στη γνώση και την καθυπόταξη της ύλης στον άνθρωπο, θα επικρατούν ακόμα για δεκαετηρίδες, ενώ εκείνες που μελετούν τον πνευματικό άνθρωπο, τις ηθικές αξίες, αυτές θα αργοπορούν ή θα είναι στάσιμες. Μαζί και οι αισθητικές αξίες και αυτές δεν θα μείνουν αλώβητες από αυτήν την ανισορροπία μεταξύ υλικού πολιτισμού και πνεύματος.*

⁷²⁵ Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα*, ό. π., σ. 390.

Γενικά αυτή η ανισορροπία αποτελεί την αχίλλειο πτέρνα της εποχής μας⁷²⁶. Και συνεχίζοντας την πνευματική του διαθήκη, αισιοδοξώντας, γράφει: «Πιστεύουμε όμως όπου θα έλθει η ώρα όπου ένας υλικός κορεσμός θα στρέψει όλο και περισσότερους, πάλι προς τις ηθικές και αισθητικές αξίες και πιθανόν γενικότερα προς το πέρα από τον θετικό λόγο στοχασμό. Το πάθος της υλικής κυριαρχίας, χωρίς να σταματήσει, θα συγκλίνει και προς άλλες αναζητήσεις, προς άλλες ευγενέστερες μορφές ζωής και θα εκλείψει η δραματική ανισορροπία των τάσεων που σήμερα κυβερνούν τον άνθρωπο»⁷²⁷. Είναι αξιοσημείωτο πως στην εξέλιξη αυτή και ενώ διέβλεπε και τους Έλληνες «να τρέχουν πίσω από τους τρανούς της γης ακολουθώντας την θριαμβευτική πορεία προς την κατάκτηση της ύλης, καθυστερημένοι μιμητές και ουραγοί, μοιραία ταγμένοι σε δεύτερους ρόλους του μεγάλου δράματος της ιστορίας», όριζε για τον ελληνισμό έναν πρωτοποριακό ρόλο τον οποίο επρόβαλλε ως ειδικό χρέος. Γράφει: «Μπορεί ο ρόλος μας να είναι και άλλος, δικός μας, πρωτοποριακός. Αρκεί με το βεληνεκές της πολιτισμικής μας σκέψης να συλλάβουμε, πέρα από τα εγγύτερα, τα απώτερα. Αυτά που θα συμβούν μετά μισόν ή και ολόκληρον αιώνα. Τότε θα αποφασίσουμε να σταθούμε αντίθετοι στο ρεύμα. Όσο περισσότερο εκτείνεται η μοναξιά γύρω από τις πνευματικές αξίες, τόσο εμείς θα ακιστρουθούμε σε αυτές. Και για αυτές δεν χρειάζεται ο πλούτος και η δύναμη που εμείς δεν έχουμε. Οι Μούσες διωγμένες από την λαμπηδόνα των υλικών θριάμβων θα καταφύγουν εκεί όπου με πάθος και με πνεύμα θα λατρεύονται. Θα μετατρέψουμε πάλι την ελληνική γη σε καταφύγιο όπου θα περιμένουν πάλι την ώρα όπου ισότιμα θα λατρευθούν από άλλους τρανούς λαούς και ισοδύναμα θα πορεύονται σε όλο τον πολιτισμένο κόσμο»⁷²⁸. Στην ιστορική αυτή στροφή πίστευε ότι ο ελληνισμός, ιδιαίτερα στον ευρωπαϊκό χώρο, καταλαμβάνει μια ιδιαίτερη θέση, ίσως την πρώτη. Και τούτο ένεκα της παιδείας. Διότι, όπως τόνιζε σε άλλα κείμενά του και ιδιαίτερα στο δοκίμιο *Παιδεία και Γλώσσα*, ο πολιτισμός της Ευρώπης, που επικαλύπτει σχεδόν όλη την οικουμένη, βρίσκεται σε μια ιδιότυπη καμπή: στην πορεία από ανθρωποκεντρικός να γίνει υλικοκεντρικός⁷²⁹. Δεν απαξιώνει ασφαλώς τον δαμασμό της ύλης, καθώς πιστεύει ότι είναι όρος απαραίτητος να ελευθερωθεί ο άνθρωπος από το βάρος του χρόνου και του χώρου, αλλά πιστεύει και τονίζει ότι απορρόφησε τόσο τη δημιουργική σκέψη του ανθρώπου, που κατάντησε να παραμερίσει όσα στοιχεία καλλιεργούν τον ίδιο τον

⁷²⁶ Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα*, ό. π., σ. 391.

⁷²⁷ Στο ίδιο, σ. 391.

⁷²⁸ Στο ίδιο, σ. 392.

⁷²⁹ Κ. Τσάτσος, *Παιδεία και Γλώσσα*, ό. π., σ. 26.

άνθρωπο, τον συναισθηματικό του κόσμο, την αυτοσυνειδησία του, το ήθος του. Στο Πνευματικό του Καταπίστευμα αλλά και σε όλο του το έργο, ορίζει την Παιδεία ως τον άξονα γύρω από τον οποίο πρέπει να κινηθεί και να αναπτυχθεί η πολιτισμική και πολιτική ανάπτυξη της Ελλάδας. Γνώστης της ελληνικής πραγματικότητας υπογράμμισε την παιδεία –και μάλιστα την ουμανιστική παιδεία– ως αιτία των πολιτικών και κοινωνικών αδυναμιών. Ωστόσο την ευθύνη της παιδείας δεν την αποδίδει μόνον στην πολιτεία η οποία εποπτεύει τα σχολεία και τα τηλεοπτικά μέσα, αλλά και στην οικογένεια και στους εξωσχολικούς παράγοντες, οι οποίοι έπρεπε να μορφώνουν τον άνθρωπο. Λόγω της πολύχρονης συμμετοχής του στα δημόσια πράγματα γνώριζε την πραγματικότητα η οποία δεν του άφηνε περιθώρια για ανέφικτους οραματισμούς⁷³⁰.

Διαχρονική και επίκαιρη η σκέψη του Τσάτσου καθώς σε παρόμοιες διαπιστώσεις, από άλλους δρόμους, καταλήγουν σύγχρονοι σκεπτικιστές, οι οποίοι διαπιστώνουν τις συνέπειες των επιλογών του σύγχρονου ανθρώπου, που προέκυψαν από την έλλειψη ήθους στις αποφάσεις του, το οποίο κατ' εξοχήν καλλιεργούν οι ανθρωπιστικές αξίες. Ο σύγχρονος Γιουβάλ Νόε Χαράρι τονίζει ότι η αληθινή ηθική είναι περισσότερο αναγκαία σήμερα διότι χρειάζεται να είμαστε πιο ηθικοί από ποτέ και με σοφές επιλογές καθώς οι επιλογές τις οποίες κάνει σήμερα ο άνθρωπος είναι κακές επιλογές, οι οποίες καταστρέφουν τον άνθρωπο ως οντότητα αλλά και το οικολογικό σύστημα στο οποίο ζει, ορίζοντας την Ηθική όχι πλέον ως την πίστη στο Θεό αλλά ως κατανόηση στην ταλαιπωρία και στα δεινά του κόσμου που αυτές επιφέρουν. *Ηθική σημαίνει να ενεργούμε κατά τρόπο που να τα μειώνει*⁷³¹.

Στις ίδιες διαπιστώσεις προβαίνουν και οι Victor Davies Hanson και John Heath στο βιβλίο τους *Ποιος σκότωσε τον Όμηρο* όπου τονίζουν τις συνέπειες της απώλειας της ελληνικής σοφίας, η οποία, παρά το γεγονός ότι η υλική της κληρονομιά σαρώνει τον πλανήτη, αποτελεί τραγική εξέλιξη, διότι αγνοήθηκε το δεύτερο βασικό παραδομένο εργαλείο της: «*η κριτική σκέψη η οποία βασίζεται στις απόλυτες αξίες, την ηθική αιδώ και την ελληνική τραγική προσέγγιση στην ανθρώπινη ύπαρξη οι οποίες απορρίπτονται από τον σύγχρονο κόσμο ως αντιδραστικές είτε θεωρούνται ως ιδιοκτησία της θρησκευτικής ηθικής*». Η διαπίστωση των

⁷³⁰ Κ. Τσάτσος, *Εμπιστευτικό Σημείωμα* προς τον Κων/νο Καραμανλή με θέμα την Παιδεία, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. 45.

⁷³¹ Γ. Ν. Χαράρι, «Sapiens, μια σύντομη ιστορία του ανθρώπου» μτφ. Μιχάλης Λαλιώτης, εκδ. *Αλεξάνδρεια*, 2015. και του ίδιου, *Συνέντευξη* στον Μάκη Προβατά, για την παρουσίαση του βιβλίου, εφημ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 21/5/2017, όπου καταλήγει: «*Οι ενήλικοι δεν καταλαβαίνουν τον κόσμο, μην τους εμπιστεύεστε απόλυτα. Σε κάνουν να πιστεύεις μόνο σε πράγματα όπως διαφορετικά έθνη, εταιρείες και λεφτά*».

συγγραφέων είναι πως η απαλοιφή ενός ολόκληρου τρόπου θεώρησης του κόσμου οδήγησε στη νέα θρησκεία του μεταμοντερνισμού, της θεωρίας, της κοινωνικής δομής και της σχετικότητας που δεν είναι ούτε καινοφανείς, ούτε βαθυστόχαστες και είναι αξιοκατάκριτες και όπως οι συγγραφείς προβλέπουν «ο επόμενος αιώνας δεν θα δώσει καν σημασία στις ανοησίες τους»⁷³². Τη σύγχρονη εποχή, επισημαίνουν οι συγγραφείς του βιβλίου, «υμνείται το γόητρο που παρέχουν τα υλικά αγαθά και ο ασυγκράτητος υλισμός, ως το έσχατο και εφιαλτικό φάσμα της αχαλίνωτης έκφρασης, αφθονίας και ατομικισμού»⁷³³. Και καταλήγουν ότι αυτός ο τρόπος θεώρησης έχει ως «συνέπειες την ηθική άμβλυνση, τις ψυχοθεραπείες, την τυφλή υποστήριξη της προόδου και εξύμνηση του υλικού πολιτισμού, την διάβρωση του γραπτού και του προφορικού λόγου, την αναζήτηση υλικής και αισθησιακής ικανοποίησης, την αυξανόμενη ομοιομορφία της αστικής ζωής εις βάρος του ατόμου, την ανιστορικότητα και την πλήρη παράδοση στο παρόν.[...]. Οι Έλληνες μας έδωσαν τα εργαλεία να βελτιώσουμε τον κόσμο, αλλά και το κουράγιο και την ενόραση να παρακολουθούμε στενά και να κριτικάρουμε αυτόν τον συχνά τρομακτικό δυναμισμό. Εμείς ενστερνιστήκαμε τας πρώτα, αλλά αγνοήσαμε τα δεύτερα. Οι Κλασικές Σπουδές, η δεξαμενή και των δύο ελληνικών παραδόσεων, τάχθηκαν υπέρ της πρώτης και αγνόησαν τη δεύτερη κι έτσι έγιναν υλιστικές και καριερίστικες, αλλά όχι πιά ελληνικές.»⁷³⁴. Όσα δηλαδή, η απώλεια της κλασικής παιδείας, ως αντίδοτο, μπορεί να προσφέρει.

Ο Τσάτσος πλουτισμένος με σοφία και διορατικότητα ανέμενε αυτές τις κριτικές καθώς προέβλεπε την εξέλιξη του δυτικού πολιτισμού και τις συνέπειες από τη μονόπλευρη εξέλιξη των επιστημών με την έκρηξη της τεχνολογίας και την υλική πρόοδο, όπου όμως οι αξίες γίνονται όλο και πιο ελαστικές. Σε όλα του τα κείμενα και σε όλες τις ευκαιρίες τόνιζε τη διαχρονικότητα των αξιών του ελληνισμού, όπως αυτές διατυπώθηκαν στα κλασικά έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και διασώζονται μέχρι τις μέρες μας, μέσω της ελληνικής παράδοσης και της γλώσσας, ως τον παράγοντα αναχαίτησης της προϊούσας αποσύνθεσης⁷³⁵. Σύγχρονοι σκεπτικιστές διατυπώνουν το συμπέρασμα πως, δεν είναι η φυλή

⁷³² V. D. Hanson-J. Heath τίτλος πρωτότυπου, «WHO KILLED HOMER? THE DEMISE OF CLASSICAL EDUCATION AND THE RECOVERY OF GREEK WINDSOM», τίτλος ελληνικής έκδοσης: *Ποιος σκότωσε τον Όμηρο*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1999.

⁷³³ Στο ίδιο, σ. 23 και σ. 124-125. Προσθέτουν: «Ναι, όσα αυτοί οι καριερίστες έγραψαν και είπαν ήταν ανόητα, βαρετά, και ως επί το πλείστον, ασήμαντα, ωστόσο όσα έκαναν, δυστυχώς, δεν ήταν».

⁷³⁴ Στο ίδιο, σ. 225.

⁷³⁵ Κ. Τσάτσος, *Παιδεία και Γλώσσα, ό. π.*, σ. 27.

(το έθνος) α λ λ ά ο πολιτισμός που το κάθε έθνος φέρει, η αιτία η οποία χωρίζει με κάθε είδους πολέμων τους ανθρώπους, κατά την γνωστή ρήση του Ισοκράτη, και γεννάται το ερώτημα ποιος είναι ο πολιτισμός που θα γίνει πανανθρώπινα αποδεκτός, από ολόκληρη την οικουμένη, ώστε αβίαστα και ηθελημένα, χωρίς αντιπαράθεση ιδεών⁷³⁶ να γίνει το κλειδί ενός κοινού ηθικού κώδικα, σοφού και αρεστού στην εφαρμογή του, χωρίς ύπουλες μεθοδεύσεις που εξυπηρετούν σκοπιμότητες ή σοφιστικές ρητορείες που οδηγούν σε πλάνες. Ο ύπατος σκοπός της ιστορίας, απαντά ο Τσάτσος, προς τον οποίο πρέπει να προσβλέπουν οι πολιτείες (Μέρος 2^ο, κεφ. 5) καθώς οδηγείται από αξίες απόλυτες, πανανθρώπινες και πορεύεται προς έναν απόλυτο σκοπό: το Αγαθό.

Στο ερώτημα ποιοι θα είναι κατάλληλοι και ικανοί να διδάξουν το σκοπό της ιστορίας ο Τσάτσος προτείνει τις προσωπικότητες που θα έχουν διαπλασθεί από την ελληνική ουμανιστική παιδεία. Στο δοκίμιο *Παιδεία και Γλώσσα* υποστηρίζει ότι πρέπει οι άνθρωποι να προσφύγουν στη δύναμη της αυτοσυνείδησης. Επιχειρεί δηλαδή μετατόπιση και στροφή του ενδιαφέροντος και της μέριμνας του ανθρώπου από την ύλη στο πνεύμα. Πρέπει να αποκτήσει ο άνθρωπος συνείδηση των ανωτάτων σκοπών της ζωής και της θέσης απέναντί τους. Να αποδεχθεί την ύπαρξη απόλυτων αξιών και να στραφεί στην επίγνωση και τη θεραπεία τους. Από τη δύναμη των αξιών αυτών, υποστηρίζει ο Τσάτσος θα μεταβληθεί ο άνθρωπος, από δούλος της μηχανής και της απόγνωσης σε ελεύθερη προσωπικότητα που γνωρίζει γιατί υπάρχει και ποιο είναι το χρέος της καθώς «*οι αξίες αυτές διαμορφώνουν προσωπικότητα ελεύθερη από δόγματα, ελεύθερη από τα δεσμά της ύλης, ελεύθερη από κάθε ιδιοτέλεια και ωφελιμισμό. Αυτήν την προσωπικότητα μπορεί κυρίως η ουμανιστική παιδεία να την διαπλάσει, η κλασική παιδεία*»⁷³⁷.

Στο Πνευματικό του Καταπίστευμα υποστηρίζει ότι ο τρόπος ο οποίος θα διδάξει τον άνθρωπο να σκέφτεται κατά τρόπον ώστε οι επιλογές του να είναι αυτές οι οποίες δεν θα προκαλούν το κακό, είναι προφανώς το βασικό ζητούμενο και αυτή είναι γνώση που αποκτάται με την παιδεία. Η Παιδεία είναι η απάντηση και το ζητούμενο από όπου θα πρέπει η κάθε Πολιτεία, το κάθε άτομο της πολιτείας να ξεκινήσει. Αλλά για να γίνει αποδεκτή η ωφέλεια που πηγάζει από την Παιδεία θα πρέπει πρώτα να δυναμώσει η πηγή της. Η

⁷³⁶ Arthur Lovejoy, *Essays in the History of Ideas*, John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1948, σ. 1-13.

⁷³⁷ Κ. Τσάτσος, *Παιδεία και Γλώσσα*, ό. π., σ. 27.

Ελληνική πολιτεία να καλλιεργήσει τα δικά της πρώτα άτομα ώστε να γίνουν δυνατά και ικανά να μεταλαμπαδεύσουν τις καλλιεργημένες αξίες.

3. Η Ελληνική Σχολική Παιδεία. Η γνήσια ελληνική στροφή της πολιτισμικής πολιτικής του έθνους και πρακτικές υλοποίησης.

Στον στόχο προς τον οποίο ο Τσάτσος προσβλέπει, ο οποίος είναι στόχος πανανθρώπινος αφού προσβλέπει στην Διεθνή Οικουμενική Υπερπολιτεία, αναφέρεται εκτενώς στο Πνευματικό του Καταπίστευμα και ορίζει την παιδεία ως τον μοχλό για την επίτευξη του στόχου αυτού. Επισταμένως αναφέρεται στη μορφή που θα πρέπει να έχει συγκεκριμένα η ελληνική σχολική παιδεία από όπου πρέπει να αρχίσει να καλλιεργούνται οι ανθρωπιστικές αξίες οι οποίες θα διαχυθούν στην Οικουμενική Υπερπολιτεία. Σε συνδυασμό με την κοινωνική πραγματικότητα, που ήθελε τις θετικές και τις τεχνικές επιστήμες να σημειώνουν αύξηση λόγω της επαγγελματικής απορροφητικότητας, έκανε την καινοτόμο παρατήρηση που εξέφραζε και όλη του την πνευματική και φιλοσοφική τοποθέτηση. Όρισε ότι στον τρόπο διάρθρωσης της παιδείας θα πρέπει να επιχειρηθεί η ποιοτική εξύψωση μέσω της στροφής στα κλασσικά κείμενα, χωρίς να υποτιμούνται οι θεωρητικές γνώσεις των φυσικών επιστημών και τα μαθηματικά. Αναφέρει: *«Όμως στον περιορισμένο χώρο της ιστορίας και της γλώσσας, και γενικά της αρχαιογνωσίας θα πρέπει να επιχειρήσουμε μια ποιοτική εξύψωση που θα καθοδηγείται από την γνήσια ελληνική στροφή της πολιτισμικής πολιτικής του έθνους.[...]»*⁷³⁸. Ιδιαίτερα τονίζει την ανάγκη για την εκμάθηση ξένων γλωσσών στην ηλικία των 10-12 ετών αλλά και ακόμη περισσότερο την εκμάθηση της αρχαίας στα γυμνάσια. Η άποψή του είναι ότι από την ίδια ηλικία, των 10-12 ετών, θα πρέπει «να αρχίζουν να διαβάζουν απλά χρηστομάθεια και κείμενα και από τα τέσσερα Ευαγγέλια»⁷³⁹. Ο Τσάτσος καθορίζει την κατά την ηλικία μάθηση κατ' ανάλογο τρόπο με το πόρισμα του Αριστοτέλη⁷⁴⁰

⁷³⁸ Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα, ό. π.*, σ. 392.393.

⁷³⁹ Στο ίδιο, σ. 394.

⁷⁴⁰ Αριστοτέλους *Πολιτικά*, Βιβλ. Ζ', 1337a. Ο Αριστοτέλης όριζε την μαθησιακή ηλικία από τα 5-7, από τα επτά μέχρι την εφηβεία και από την εφηβεία μέχρι την ηλικία των είκοσι ενός ετών: *«Διελθόντων δὲ τῶν πέντε ἐτῶν τὰ δύο μέχρι τῶν ἐπτὰ δεῖ θεωροῦς ἤδη γίνεσθαι τῶν μαθήσεων ἃς δεῖσει μανθάνειν αὐτούς. δύο δ' εἰσὶν ἡλικίαι πρὸς ἃς ἀναγκαῖον διηρησθαι τὴν παιδείαν, πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν ἐπτὰ μέχρι ἡβῆς καὶ πάλιν μετὰ πρὸς τὴν ἀφ' ἡβῆς μέχρι τῶν ἐνὸς καὶ εἴκοσιν ἐτῶν. οἱ γὰρ ταῖς ἐβδομάσι διαιροῦντες τὰς ἡλικίας ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λέγουσιν οὐ κακῶς, δεῖ δὲ τῇ διαίρει τῆς φύσεως ἐπακολουθεῖν· πᾶσα γὰρ τέχνη καὶ παιδεία τὸ προσλεῖπον βούλεται τῆς φύσεως ἀναπληροῦν. πρῶτον μὲν οὖν σκεπτέον εἰ ποιητέον τάξιν τινὰ περὶ τοὺς παῖδας, ἔπειτα πότερον συμφέρει κοινῇ ποιεῖσθαι τὴν ἐπιμέλειαν αὐτῶν ἢ κατ' ἴδιον τρόπον (ὃ γίνεται καὶ νῦν ἐν ταῖς πλείσταις τῶν πόλεων), τρίτον δὲ ποῖαν τινὰ δεῖ ταύτην εἶναι».*

για τη μελέτη και το είδος των διαβασμάτων τα οποία θεωρούσε σημαντικούς παράγοντες οι οποίοι συντελούν στον επηρεασμό της σκέψης και στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των νέων. Ο προσανατολισμός προς την κατεύθυνση της μελέτης της αρχαιοελληνικής γραμματείας και της πατερικής παράδοσης είναι το καταστάλαγμα από την προσωπική του εμπάθυνση σε όλων των ειδών μελέτη. Αλλά και η βαθύτερη πίστη του στις αρχές και τις αξίες που τα δύο αυτά είδη του γραπτού λόγου εγκλείουν. Τον αρχαίο Λόγο και το χριστιανικό Φώς.

Ο αρχαίος Λόγος σφράγισε όλο το έργο του και τα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας, που τον συντρόφευαν έως την τελευταία του ώρα, απετέλεσαν την πηγή της εσωτερικής στοχαστικής του πορείας. Σε ένα από τα κείμενά του τα οποία εκδόθηκαν, όπως ο ίδιος όρισε, μετά την τελευτή του, με τον τίτλο *Αποχαιρετισμός*⁷⁴¹ και με τα οποία, όπως ο ίδιος ανέφερε στον Κώστα Τσιρόπουλο, κατά τους τελευταίους τους διαλόγους, αποχαιρετά τον κόσμο,⁷⁴² το θέμα του διαβάσματος, κατέλαβε αρκετές από τις σελίδες του μικρού αυτού βιβλίου. Το διάβασμα για τον Τσάτσο υπήρξε εργαλείο το οποίο *κεντρίζει, θρέφει τη σκέψη*, Όπως, κατά την γνώμη του τη θρέφει και ο διάλογος, που αποτελούσε για τον ίδιο τέχνη και όχι παθητική εισδοχή παραστάσεων, καθώς *είναι δημιουργική σύνδεση με νέα νοήματα*. Καταθέτοντας την προσωπική του προτίμηση στο είδος των αναγνωσμάτων γράφει : *«Δεν πέρασε χρόνος που να μην διαβάσω ένα στοιχείο του Ομήρου, ένα αρχαίο δράμα, έναν πλατωνικό διάλογο. Κάθε χρόνο διαβάζω ένα έργο του Σαίξπηρ και κάποιο κείμενο του Γκαίτε. Δεν λείπει από το προσκέφαλό μου η Αγία Γραφή. Πέρυσι διάβασα τα ιστορικά της κείμενα. Λίγες μέρες τώρα διαβάζω Προφήτες. Καινή Διαθήκη διαβάζω σχεδόν συνεχώς. Αλλάζουν όμως κάθε λίγο οι προτιμήσεις μου. Όταν είμαι συνεπαρμένος από φιλοσοφικούς στοχασμούς καταφεύγω στον Ιωάννη. Ο Παύλος είναι ένας εμψυχωτής μου. Αλλά τί να σου πω; Η αφηγηματική αφέλεια των άλλων Ευαγγελιστών με πλησιάζει από έναν πιο σύντομο δρόμο στην ουσία της Χριστιανοσύνης. Βλέπεις πως τα κλασσικά αυτά κείμενα έχουν την πρώτη, την κυρίαρχη θέση στα διαβάσματά μου. Προτιμώ να διαβάσω δέκα φορές ένα τέτοιο κείμενο, παρά δέκα καινούργια βιβλία.[...]. Αλλά και για τη φιλοσοφία ισχύουν τα λόγια μου.[...]. Με ενδιαφέρουν σχεδόν αποκλειστικά τα ίδια τα φιλοσοφικά κείμενα. Έτσι φέτος, εκτός από τον Φαίδωνα, τον αγαπημένο μου διάλογο, ξαναδιάβασα την Ηθική του Σπινόζα. Δεν ξέρω φιλόσοφο με τον*

⁷⁴¹ Κ. Τσάτσος, *Αποχαιρετισμός*, ό. π., σ. 37-49.

⁷⁴² Στο ίδιο, σ. 10.

οποίο να διαφωνώ τόσο ριζικά.[...]. Φυσικά κάθε χρόνο δεν παραλείπω να διαβάζω ένα-δύο Βίους του Πλουτάρχου»⁷⁴³. Η ώθηση προς το διάβασμα κατά τον Τσάτσο δεν είναι απλή μάθηση αλλά καλλιέργεια, ποιοτική άνωση του εσωτερικού κόσμου, διάπλαση του χαρακτήρος.

Η προσεκτική επιλογή των κειμένων για την σχολική διδασκαλία πίστευε πως είναι σημαντικός παράγοντας καθώς πρέπει να συμβάλλει στην ουμανιστική παιδεία. Ως προς το περιεχόμενο της, η ουμανιστική παιδεία, κατά την άποψη του Τσάτσο, μπορεί να αντλήσει από πολλές πηγές καθώς ποτέ και πουθενά δεν έλειψαν τα αγαθά του ουμανιστικού πολιτισμού. Πίστευε πως δεν πρέπει κατά βάση να αλλάξει ο καθιερωμένος στην εποχή του σκελετός της παιδείας θεωρώντας ότι θα αποτελούσε περιττή αναστάτωση. Στα περιθώρια που υπάρχουν θα μπορούσαν στην ηλικία των 10-12 ετών να προστεθούν τα κείμενα της πατερικής παράδοσης, η μελέτη των οποίων κατά την γνώμη του Τσάτσο είναι πηγή για την διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας. Αντιτιθέμενος με το κομμουνιστικό λεχθέν περί της θρησκείας ως «το όπιο» του λαού ο Τσάτσο πίστευε ότι «η θρησκεία δεν είναι όπιο των μαζών, είναι παιδεία»⁷⁴⁴. Στα κείμενα της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης εύρισκε την αλήθεια τυλιγμένη σε σύμβολα ως εργαλεία διδασχής των πολλών, καθώς χρέος της πολιτείας είναι η παιδεία των μαζών κατά την Αριστοτελική παράδοση. Αυτό είναι το ένα χρέος, το πρώτο χρέος της πολιτείας⁷⁴⁵. Γι' αυτό πρέπει να παρουσιάζει στον μαθητευόμενο όχι καθαρή την αλήθεια αλλά στο μέτρο που του είναι προσιτή. Το δεύτερο χρέος είναι η διακονία της απόλυτης αλήθειας. Αυτό το δεύτερο χρέος ο Τσάτσο το υπογράμμισε ως το πλέον ουσιαστικό καθώς η παιδεία έχει αξία μόνον ως πορεία προς την αλήθεια, ως πορεία άνωσης των μαζών προς την αλήθεια που είναι το πρώτο και κύριο ζητούμενο, άσχετα από κάθε άλλη σκέψη παιδαγωγικής σκοπιμότητας. Όμως η κατάκτηση της αλήθειας δεν είναι εύκολη ως ζητούμενο. Η αλήθεια είναι προνόμιο -με την έννοια της ικανότητας της

⁷⁴³ Κ. Τσάτσο, *Αποχαιρετισμός*, ό.π., σ. 45-49.

⁷⁴⁴ Κ. Τσάτσο, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, Γ' σειρά, σ. 184.

⁷⁴⁵ Αριστοτέλους, *Πολιτικά* Η' 1329 a, «έχει γάρ αὐτὴ ἡ διαίρεσις τὸ κατ' ἀξίαν. ἀλλὰ μὴν καὶ τὰς κτήσεις δεῖ εἶναι περὶ τούτους. ἀναγκαῖον γὰρ εὐπορίαν ὑπάρχειν τοῖς πολίταις, πολῖται δὲ οὗτοι. τὸ γὰρ βάνανσον οὐ μετέχει τῆς πόλεως, οὐδ' ἄλλο οὐθὲν γένος ὃ μὴ τῆς ἀρετῆς δημιουργόν ἐστιν. τούτο δὲ δῆλον ἐκ τῆς ὑποθέσεως· τὸ μὲν γὰρ εὐδαιμονεῖν ἀναγκαῖον ὑπάρχειν μετὰ τῆς ἀρετῆς, εὐδαιμόνα δὲ πόλιν οὐκ εἰς μέρος τι βλέψαντας δεῖ λέγειν αὐτῆς, ἀλλ' εἰς πάντας τοὺς πολίτας. φανερόν δὲ καὶ ὅτι δεῖ τὰς κτήσεις εἶναι τούτων, εἴπερ ἀναγκαῖον εἶναι τοὺς γεωργοὺς δούλους ἢ βαρβάρους περιοίκους. λοιπὸν δ' ἐκ τῶν καταριθμηθέντων τὸ τῶν ἱερέων γένος. φανερὰ δὲ καὶ ἡ τούτων τάξις. οὔτε γὰρ γεωργὸν οὔτε βάνανσον ἱερέα καταστατέον (ὑπὸ γὰρ τῶν πολιτῶν πρέπει τιμᾶσθαι τοὺς θεοὺς)· ἐπεὶ δὲ διήρηται τὸ πολιτικὸν εἰς δύο μέρη, τοῦτ' ἐστὶ τὸ τε ὀπλιτικὸν καὶ τὸ βουλευτικόν, πρέπει δὲ τὴν τε θεραπείαν ἀποδιδόναι τοῖς θεοῖς καὶ τὴν ἀνάπαυσιν ἔχειν περὶ αὐτοὺς τοὺς διὰ τὸν χρόνον ἀπειρηκότας, τούτοις ἂν εἴη τὰς περὶ αὐτοὺς ἱερωσύνας ἀποδοτέον».

σύλληψης της αλήθειας- της αριστοκρατίας του πνεύματος. «*Η αριστοκρατία του πνεύματος που δεν χρειάζεται θρησκευτική παιδεία, αλλά θρησκεία, εκεί που υπάρχει, στις λίγες κορυφές που φθάνουν στο ύψος της θρησκείας- αυτή και να πη και να ακούσει πρέπει την αλήθεια, το λόγο του Θεού, έξω από δόγματα και σύμβολα. Πιο κάτω από τις κορυφές αυτές πρέπει να στερεωθεί η θρησκευτική παιδεία, με σύμβολα, με δόγματα, με κανόνες, με τύπους*»⁷⁴⁶. Η αριστοτελική οπτική του Τσάτσου είναι καταφανής⁷⁴⁷. Ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά ορίζει ότι το βάνανσο φρόνημα δεν πρέπει να μετέχει της πόλης, αλλά ούτε κανένα άλλο γένος παρά αυτό που είναι αρετής δημιουργός, διότι το «ευδαιμονείν» συνυπάρχει με την αρετή⁷⁴⁸.

4. Η σύζευξη του αρχαιοελληνικού πνεύματος με τον Χριστιανισμό

Συγκεκριμένα, και ως τη σημαντικότερη πηγή, *ώστε να μην καταντήσει ατελέσφορη η ουμανιστική παιδεία*, προτείνει ο Τσάτσος τα κείμενα - επιτεύγματα του ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου στις κορυφαίες ώρες της εξέλιξής των, *καθώς στις ευλογημένες αυτές ώρες κατόρθωσε ο άνθρωπος να δώσει έκφραση, κατά τον πιο καθαρό, τον πιο απέριττο τρόπο στις ανώτερες πνευματικές αξίες του ευρωπαϊκού πολιτισμού, με έργα και πράξεις*⁷⁴⁹. Διατείνεται ότι στα κλασικά κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και στα πατερικά κείμενα, είναι αποτυπωμένοι οι όροι, οι κανόνες και οι πρακτικές από τις οποίες μπορεί να αντλήσει ο άνθρωπος, και τα οποία αποτελούν πηγές γνώσης από τις οποίες μπορούν να αντληθούν τα αγαθά της ουμανιστικής παιδείας. Στα κείμενα της πατερικής παράδοσης υποστηρίζει ο Τσάτσος ότι εκφράστηκε με σύμβολα η ενανθρώπιση του νοητού, ότι: «[...] *ενανθρώπιση: το νοητό και ιδεατό ενώθηκαν με το αισθητό και πραγματικό. Ο Θεός ενώνεται με τον άνθρωπο. Και σάρξ εγένετο η ιδέα και η ιδέα εγένετο σάρξ, Τούτο το πέρα από το λόγο το ονομάζουμε θαύμα*»⁷⁵⁰.

Για τον Τσάτσο «*η ύπαρξη και η ιδέα του Θεού θεωρούνται ως αναγκαίοι όροι στη διαμόρφωση της συνείδησης για την κατανόηση του κόσμου, καθόσον η ιδέα είναι η ουσία των φαινομένων, το αυτό καθ' αυτό στην ενότητα, ο νόμος και η αξιολογική αρχή του*

⁷⁴⁶ Κ. Τσάτσος, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, Γ' σειρά, σ. 184-185.

⁷⁴⁷ Αριστοτέλους *Πολιτικά*, βιβλ. Η, 1328a. «*ὑπὸ γὰρ τῶν πολιτῶν πρέπει τιμᾶσθαι τοὺς θεοὺς*»

⁷⁴⁸ Στο ίδιο: «*τὸ μὲν γὰρ εὐδαιμονεῖν ἀναγκαῖον ὑπάρχειν μετὰ τῆς ἀρετῆς*».

⁷⁴⁹ Κ. Τσάτσος, *Παιδεία και Γλώσσα*, ό. π., σ. 29.

⁷⁵⁰ Κ. Τσάτσος, *Διάλογοι σε Μοναστήρι*, ό. π., σ. 26. Στο ίδιο κείμενο ο Τσάτσος αναφέρεται στην επίδραση του Nikolaus Cusanus (1401-1464) στη docta ignorantia (φιλοσοφία της θρησκείας) (σ. 26). Βλ. και Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «*Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*» Τόμος II, εκδ. Γιαλλελής, Αθήνα 1976, σ. 52-59.

κόσμου»⁷⁵¹. Στα Πατερικά κείμενα ο Τσάτσος αναγνώριζε πώς αποτυπώθηκε η σύζευξη της ελληνικής φιλοσοφίας με τον χριστιανισμό. Αναφέρει: «*Ο Χριστιανισμός έφθασε να υπερέχει από όλες τις θρησκείες, διότι νωρίς συζεύχθηκε με την ελληνική φιλοσοφία και με αυτήν συνδυασμένος έγινε η κύρια πηγή στην Ευρώπη των νέων μορφών της τέχνης και της φιλοσοφίας. Δημιούργησε στη Δύση την ευρωπαϊκή μουσική, αυτή που όλοι οι πολιτισμένοι άνθρωποι αισθάνονται σαν κοινή τους γλώσσα. Δημιούργησε τους νέους ρυθμούς αρχιτεκτονικής, τους προς τα μέσα στραμμένους χώρους και στο Βυζάντιο και στη Δύση. Ο Χριστιανισμός, και χάρις στη μεταφυσική του και χάρις στο μύθο του, άνοιξε και το αστείρευτο ρεύμα του ρομαντισμού σε όλη την Ευρώπη*»⁷⁵².

Σημαντική και απόλυτα ταυτισμένη με τις απόψεις αυτές είναι και η θέση ενός άλλου λόγιου που έζησε λίγο προγενέστερα του Τσάτσου, του Αναστασίου Κεφαλά⁷⁵³, Διευθυντή της Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής. Ο Κεφαλάς μετά από, επί σειρά ετών εντελεχούς μελέτης των αρχαίων κειμένων, υποστηρίζει και τεκμηριώνει τις ίδιες με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο απόψεις, περί της απόλυτης σύζευξης του αρχαίου ελληνικού πνεύματος με τον Χριστιανισμό. Ο Κεφαλάς (1846-1920) υπήρξε γνώστης και συνεχιστής των ιδεών του Διαφωτισμού, καθώς ο ίδιος υπήρξε υπομνηματιστής του έργου του Ευγενίου Βουλγάρεως, τον οποίο (Ευγένιο Βούλγαρη), μαζί με τον Νικηφόρο Θεοτόκη, τον Έλληνα λόγιο, θεολόγο και αρχιεπίσκοπο των νότιων επαρχιών της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, χαρακτηρίζει ο Κωνσταντίνος Σούτσος (ο οποίος το 1779 τον διαδέχθηκε στη θέση του βιβλιοθηκάρου και σύμβουλου της Αικατερίνης Β΄), ότι είναι, όπως αναφέρει: «*δαδούχοι φωταγωγούντες τας διανοίας δια διττής λαμπάδος της τε Ιεράς και της θύραθεν σοφίας*» και θεωρούνται από τον Σούτσο και οι δύο ως «*αληθείς ευεργέται του έθνους, ποδηγετήσαντες την νεολαίαν εις την οδόν της υγιούς μαθήσεως, συνισταμένης εκ της δια των γραμμάτων και της θρησκείας κοσμήσεως των ηθικών και διαπλάσεως της καρδιάς*»⁷⁵⁴. Συνεχιστής

⁷⁵¹ Τ. Πενταζοπούλου-Βαλαλά, «Κωνσταντίνος Τσάτσος: Η Πλατωνική Θεωρία της Ιδέας», Εστία *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο (1899-1987)*, ό. π., σ. 115-117 και της ίδιας, «Ο Φιλοσοφικός στοχασμός του Κ. Τσάτσου,» στο *Μνήμη* (2008), ό. π., σ. 77-85. Για τη φιλοσοφία ως θεωρία κατά λόγον και τη θεωρία των ιδεών και του πνεύματος βλ. Κ. Τσάτσου *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*, ό. π., σ. 13-18.

⁷⁵² Κ. Τσάτσος, *Αποχαιρετισμός*, ό. π., σ. 20.

⁷⁵³ Ο κατά κόσμον Αναστάσιος Κεφαλάς, (Σηλυβρία, 1 Οκτωβρίου 1846 - Αθήνα, 9 Νοεμβρίου 1920) ήταν επίσκοπος Πενταπόλεως και αγιοκατατάχθηκε από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Είναι πλέον γνωστός ως ο άγιος Νεκτάριος Αιγίνης. Διετέλεσε διευθυντής της Ριζαρείου Σχολής όπου και δίδασκε τα φιλολογικά μαθήματα. Η Σχολή λειτουργούσε μεν ως θεολογική, ήταν όμως Σχολή όπου φοιτούσαν και πολλά παιδιά ευκατάστατων Αθηναίων και και πολιτικών της εποχής, που δεν θα γίνονταν απαραίτητα ιερείς ή θεολόγοι, αλλά επιστήμονες.

⁷⁵⁴ Πβ. *Αναμνήσεις και εικόνες. Ευγένιος Βούλγαρης και Νικηφόρος Θεοτόκης, Πρόδρομοι της νοητικής και εθνικής εξεγέρσεως της Ελλάδας*, υπό Αλεξάνδρου Σ. ΣΤΟΥΡΤΖΑ, Απόσπασμα μεταφρασθέν υπό Κων/νου Γ. ΣΟΥΤΣΟΥ, εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βηλαρά, εν Αθήναις 1858, (σσ κυρίως το *Προοίμιον* του Μεταφραστή).

των ίδιων ιδεών ο Νεκτάριος Κεφαλάς, όπως ο ίδιος αναφέρει στην εισαγωγή του δεύτερου τόμου του έργου του με τον τίτλο «Ιερών και Φιλοσοφικών Λογίων Θησαύρισμα, Προθεωρία Περί της Ελληνικής Φιλοσοφίας ως Παιδαγωγού των Ελλήνων προς τον Χριστιανισμόν»⁷⁵⁵, έκανε αντικείμενο ειδικής μελέτης του το θέμα αυτό, καθώς επί σειρά ετών άθροισε και κατέγραψε «πάν ό,τι περί Θεού, περί ψυχής και περί αρετής υγιές ειρήκασι οι Έλληνες συγγραφείς»⁷⁵⁶. Το έργο αποτελεί την πλέον αξιόλογη και εντελεγή αποδεικτική μελέτη περί σύζευξης της αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας με τον Χριστιανισμό, καθώς από τον ίδιο έχουν ερανισθεί αποσπάσματα, γνωμικά και αποφθέγματα πλείστων αρχαίων φιλοσόφων τα οποία και παραλληλίζονται με ανάλογα ρηθέντα από τους Πατέρες, οσίους και αγίους της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας. Στο δίτομο αυτό έργο έχουν καταχωρηθεί κατά κεφάλαιο τα χωρία τα οποία αναφέρονται σε βασικές φιλοσοφικές, ηθικές, θεολογικές έννοιες, ήτοι: *Περί του ότι από Θεού δέον άρχεσθαι, Περί Θεού υπάρξεως, Περί Ψυχής, Περί Αρετών, Περί Δόξης, Περί Τιμής, Περί Οργής, Περί Θυμού, Περί Πλεονεξίας και απληστίας* κλπ τα οποία ο ίδιος αντιπαραβάλλει με ρηθέντα αργότερα από τους πατέρες της Εκκλησίας, προκειμένου να καταδειχθεί η συνέχεια τόσο της ελληνικής σοφίας όσο και η συνέχεια και η αλληλοπλήρωση με τον χριστιανικό λόγο. Κατ' αυτόν «η ελληνική φιλοσοφία υπήρξε η θεμελιώδης αρχή της αληθούς αναπτύξεως και μορφώσεως, παιδαγωγός του ανθρώπου και ποδηγέτης προς την ευσέβειαν». Η ελληνική φιλοσοφία, κατά τον Νεκτάριο Κεφαλά, αποτυπώνει νοήματα ικανά να *προσηλυτίζουν*, δηλαδή να μούν στα θεία νοήματα ώστε οικειοθελώς να προσχωρούν τα έθνη στην ελληνική παιδεία, κατά τον Λόγο του Ισοκράτη στον Πανηγυρικό⁷⁵⁷ και οι οπαδοί της να αποβάλλουν το ξένο και βάρβαρο και να «*περιβάλλονται το ελληνικόν και την ευγένειαν*» και τονίζει ότι η Ελληνική φιλοσοφία «*προώρισταί ίνα καταστήσει*

⁷⁵⁵ Νεκταρίου Κεφαλά - Μητροπολίτου Πενταπόλεως και Διευθυντού της Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής- «Ιερών και φιλοσοφικών λογίων θησαύρισμα», εκ του Τυπογραφείου Α. Καλαράκη, Εν Αθήναις 1895-1896, τόμοι Α και Β'.

⁷⁵⁶ Στο ίδιο, Τόμος Β', σ. 9. «Οι Έλληνες συγγραφείς υπήρξαν το υποκείμενον των μελετών μου. Ωρμήθην δε εκ διαφλέγοντος πόθου, όπως αθροίσω πάν ό,τι περί Θεού, περί ψυχής και περί αρετής υγιές ειρήκασι, και θησαυρίσω τας σοφάς των σοφών Ελλήνων γνώμας, εν ενί τεύχει προς διδασκαλίαν των περί τας μελέτας ασχολουμένων. Εκ της μελέτης ταύτης και της διευθετήσεως της ύλης επείσθην ότι οι Έλληνες σοφοί εν όλω και εν μέρει υπήρξαν διδάσκαλοι της αληθείας, ότι ταύτης εγένοντο ερασταί και ταύτην επεζήτησαν, και ότι ο έρωσ της γνώσεως της αληθείας ήτο προς την αληθή φιλοσοφίαν αυτούς άγων. Ούτος ήγαγε κατά μικρόν το Ελληνικόν έθνος προς την ευκρινεστέραν γνώσιν της αληθείας και τελευταίον προς την αποκαλυφθείσαν αλήθειαν.[...] Ο έρωσ προς την φιλοσοφίαν εγένετο έρωσ προς τον χριστιανισμόν και η φιλοσοφία απέβη πίστις εις τον Χριστόν. Ο έρωσ άρα προς την αλήθειαν υπήρξεν ο λόγος, δι' όν η Ελληνική φυλή άμα της εμφανίσει της αποκαλυφθείσης αληθείας εγένετο ταύτης εραστής και οπαδός και ενεστερνίσθη και ενεκολπόθη αυτήν και το αίμα αυτής αφειδώς υπέρ αυτής εξέχεε.[...] δια τουτο έλαβον ως θέμα μελέτης την Ελληνικήν Φιλοσοφίαν ως προπαιδείαν εις τον Χριστιανισμόν, ως θέμα πολλής σπουδαιότητος δια τους Έλληνας.»

⁷⁵⁷ Ισοκράτους Λόγοι, Πανηγυρικός (4) εδαφ.50:«[...] τοσοῦτον δ' ἀπολέλοιπεν ἡ πόλις ἡμῶν περὶ τὸ φρονεῖν καὶ λέγειν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγονάσιν, καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποιήκεν μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας».

τους πάντας Ἑλληνας»⁷⁵⁸. Για τους λόγους αυτούς, «εγεννήθη υπέρ του χριστιανισμού και συνεταυτίσθη μετ'αυτού, όπως εργασθή προς σωτηρίαν της ανθρωπότητος»⁷⁵⁹. Αποδίδοντας, όπως και ο Τσάτσος, στο ελληνικό έθνος την αποστολή του διδασκάλου της ανθρωπότητας, ως κλήρος ο οποίος του έλαχε, γράφει: «αὐτή ην η αποστολή αυτού εν της έθνεσι. Μαρτύριον η εθνική αυτού ιστορία, μαρτύριον η φιλοσοφία αυτού, μαρτύριον η κλίσις αυτού, μαρτύριον οι ευγενείς αυτού διαθέσεις, μαρτύριον η παγκόσμιος ιστορία, μαρτύριον η μακροβιότης αυτού, εξ ης δυνάμεθα αδιστάκτως να συμπεράνωμεν και την αιωνιότητα αυτού, δια το αιώνιον έργον του Χριστιανισμού μεθ'ού συνεδέθη ο Ελληνισμός, [...]»⁷⁶⁰. Συνταυτισμένες οι θέσεις του με αυτές οι οποίες αποτυπώθηκαν αργότερα στα κείμενα του Τσάτσου, αναφέρει ότι ενώ πολλά έθνη ήλθον και παρήλθον από την παγκόσμια σκηνή της Ιστορίας, το ελληνικό έθνος παρέμεινε ως πρόσωπον δρών επί της παγκοσμίου σκηνής σε όλους τους αιώνες και τούτο διότι η ανθρωπότης δείται αιωνίων δασκάλων. Η εκλογή μεταξύ των εθνών του ελληνικού έθνους, ως του πλέον άξιου της εμπιστοσύνης της ιεράς παρακαταθήκης της αγίας πίστης, έγινε, κατά τον Νεκτάριο Κεφαλά, «για να διαπλάσει «άπασαν την ανθρωπότητα κατά τας αρχάς της αποκαλυφθείσης θρησκείας. Το έργον τούτο αληθώς ανετέθη εις την ελληνική φυλή τούτο κατά τον ίδιο μαρτυρείται από την ιστορία του χριστιανισμού και τους θείους λόγους του Σωτήρος», τους οποίους είπε όταν ανηγγέλθη σ' Αυτόν ότι Ἑλληνες ήθελαν να τον ιδούν «νυν εδοξάσθη ο υιός του ανθρώπου»⁷⁶¹. Έγινε δε, η φιλοσοφία «συναίτιον αίτιον καί συνεργός καί αίτια καταλήψεως τής αλήθειας, ούχί δέ αὐτή ἡ αλήθεια». Κατά τον Νεκτάριο Κεφαλά, η γνώση του καλού, του αγαθού, του αληθούς και η έμφυτη αγάπη προς τον πλησίον ανέπτυξε στην καρδιά του Έλληνα τον πόθο της αυτομεταδόσεως και απέβη «δάσκαλος της ανθρωπότητας» και ζήτησε «να αφομοιώσει τους πάντες προς εαυτόν, όχι ως κατακτητής του σώματος αλλά του πνεύματος, δεν εξήτησε δούλους αλλά ελευθέρους»⁷⁶². Αυτά

⁷⁵⁸ Ν. Κεφαλά, *Ιεράν και φιλοσοφικών λογίων θησαύρισμα*, εκ του Τυπογραφείου Α. Καλαράκη, Εν Αθήναις 1895-1896, τόμος Β', σ. ζ'.

⁷⁵⁹ Στο ίδιο, σ. θ'.

⁷⁶⁰ Στο ίδιο, σ. ι'.

⁷⁶¹ Στο ίδιο, σ. ζ. και Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον: «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα, ἵνα δοξασθῇ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» Κεφ.12,παρ.20-23.

⁷⁶² Ν. Κεφαλά, *ό. π.*, σ. ζ. Κατά τον Νεκτάριο Κεφαλά, ο Έλληνας έγινε εραστής του πνεύματος και δημιούργησε κόσμο πνευματικό στον οποίο ήθελε να ζει. Η γνώση του καλού, του αγαθού, του αληθούς και η έμφυτη αγάπη προς τον πλησίον ανέπτυξε στην καρδιά του Έλληνα τον πόθο της «αυτομεταδόσεως και απέβη δάσκαλος της ανθρωπότητας» και ζήτησε «να αφομοιώσει τους πάντες προς εαυτόν, όχι ως κατακτητής του σώματος αλλά του πνεύματος, δεν εξήτησε δούλους αλλά ελευθέρους». Αυτά πηγάζαν από τη θεία αγάπη, όπως αναφέρει η οποία έγινε «ελατήριο όλων των ορμών του και μόρφωσε και τον εθνικό του χαρακτήρα, ο οποίος διέμεινε αναλλοίωτος». Και αυτός ο χαρακτήρας δεν μπορούσε να μην ενθουσιασθεί και από τις αρχές του χριστιανισμού, όπως επισημαίνει ο Άγιος στην εν λόγω πραγματεία.

πήγαζαν από τη θεία αγάπη, όπως αναφέρει, η οποία έγινε ελατήριο όλων των ορμών του και μόρφωσε και τον εθνικό του χαρακτήρα, ο οποίος διέμεινε αναλλοίωτος. Αυτός ο χαρακτήρας δεν μπορούσε να μην ενθουσιασθεί και από τις αρχές του Χριστιανισμού, όπως επισημαίνει στην εν λόγω πραγματεία.

Οι ίδιες αντιλήψεις διαπιστώνεται πως διασώθηκαν και καλλιεργήθηκαν στη σκέψη Ελλήνων στοχαστών και οραματιστών επί αιώνες. Ήδη ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδος, Ιωάννης Καποδίστριας⁷⁶³ (1776–1831) αναφερόταν σε «αληθή πολιτισμόν» και «σύμμετρον μάθησιν» ως των θεμελιωδών προϋποθέσεων «για την πραγματική ελευθερίαν των Ελλήνων» διότι, όπως ο ίδιος ανέφερε: « Τα Σχολεία δεν είναι απλώς τόποι προσκτήσεως γνώσεων αλλά κυρίως φροντιστήρια ηθικής, χριστιανικής και εθνικής αγωγής»⁷⁶⁴. Ο Καποδίστριας προσέβλεπε σε μια Παιδεία ισόρροπης αγωγής, διά “**συμμέτρον μαθήσεως**”, ως διαδικασίας η οποία διαπλάσσει ήθος, το οποίο ετίθετο ως ζητούμενο και προϋπόθεση για την εκλογή άξιων πολιτικών, ικανών να «εκδουλεύσωσι το έθνος προς όφελός των». Ο Ιωάννης Καποδίστριας εξέφραζε φόβους ότι με τις σπουδές τις οποίες κάνουν οι νέοι στην Ευρώπη χάνουν την αίσθηση προς τα θρησκευτικά τους χρέη, γεγονός το οποίο για τον ίδιο ήτο μεγίστης σημασίας και το οποίο υπογράμμιζε στην αλληλογραφία του με τον Ανδρέα Μουστοξύδη αλλά τόνιζε και σε επιστολή του προς τον Αδαμάντιο Κοραή (1829)⁷⁶⁵.

⁷⁶³ Ο Κ. Τσάτσος ως Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας είχε εκφωνήσει στην Κέρκυρα πανηγυρικό λόγο για τον Καποδίστρια, (21 Μαΐου 1976) για τα 200 χρόνια από τη γέννησή του. (Κ. Τσάτσος, *Ομιλίες 1975-1977*, Αθήνα, σ. 119-126).

⁷⁶⁴ Σε επιστολή του προς τον στενό του συνεργάτη σε θέματα Παιδείας Ανδρέα Μουστοξύδη, ο Ιωάννης Καποδίστριας, αναφέρει: “Τό πρώτιστον και ουσιωδέστατον τών χρεών τής ελληνικής κυβερνήσεως είναι να προμηθεύση εις τό έθνος τήν διδασκαλίαν τής πίστεως, υπάρχον αυτό αφωσιωμένον μέν ομολογουμένως εις τήν εκκλησίαν του, αλλ’ από αισθήματος απλού, και ειμή τολμηρόν ειπείν, από εμφύτου ροπής. Τήν δε σήμερον χρειάζεται τι περισσότερο, να ήναι δηλαδή ευσεβές και διά τού λογικού, ήτοι διά συμμέτρον μαθήσεως, ότι άνευ τής επικουρίας ταύτης ούτε ο κλήρος θέλει δυναθής να κατεπαλαίση τούς νεωτερίζοντας περί τά τής πίστεως, ούτε η νεολαία να προφυλαχθή από τας κενάς των απάτας.”. «ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ Ι. Α. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ, εισαγωγική «Βιογραφική Αφήγησις», εκδ. Π. Δ. Στεφανίτση, Αθήνα, 1841, τ. Α΄, σ. 72.

⁷⁶⁵ Ο Ιωάννης Καποδίστριας, από προσωπική πείρα γράφει στον Ανδρέα Μουστοξύδη στις 6 Νοεμβρίου 1827, στην α΄ επιστολή του: «Τά παιδιά μας, ούτως εκείσε κείμενα, οποίας και αν απολαμβάνωσιν φροντίδας παρά τών φιλανθρώπων προστατών, κινδυνεύουσιν όμως να εκστραφώσι τής οικείας φύσεως, χάνοντα βαθμηδόν και τήν αίσθησιν τών θρησκευτικών χρεών των και τήν χρήσιν τής γλώσσης των, και τήν μνήμην τών εφεσίων και ιδιογενών ηθών. Αποσπασμένα πρώτως από τήν όντως πατρίδα, άρά γε δεν θέλουσιν αναπλάση εν εαυτοίς **πατρίδα τινά ιδανικήν**, κατά τόν τύπον τού τόπου εν ώ ήρχισαν πρώτον να σκέπτονται; Ανδρωθέντες δε, επιστρέψουσιν άρα εις τας πατρίους αυτών εστίαι; Και επιστρέψαντες, έσονται άρα πολίται ωφέλιμοι; Απεκρίθη πρός ταύτα η πείρα, και αποκρίνεται καθ’ εκάστην ότι, παραδεδομένοι οι νέοι ούτοι μόνως εις εαυτούς και εις τών ξένων τά παραδείγματα, χαμένοι θέλουσιν είσθαι διά τήν πατρίδα των, και ουδ’ άλλου τόπου τήν σήμερον θέλουσιν γείνη χρήσιμον απόκτημα. Αλλά και τούτου γενομένου, τό όνειδος τής εξεθνώσεώς των εις τήν Ελλάδα θα πέση», ενώ σε επιστολή του προς τον Αδαμάντιο Κοραή γράφει ότι πρέπει να επιστρέψουν οι νέοι οι οποίοι επί «προφάσει μαθήσεως διαφθείρονται εν Ευρώπη». Γράφει επί λέξει τα

Ο Τσάτσος δεν αναφέρεται στα κείμενά του, ούτε στον Ιωάννη Καποδίστρια ούτε και στο έργο του Νεκταρίου Κεφαλά και στη μεθοδική και λεπτομερειακή επιμέλεια των πηγών τις οποίες ο Κεφαλάς εράνισε προκειμένου να διατρανώσει ότι ο αληθής λόγος παραμένει αναλλοίωτος και ζωντανός στο ελληνικό έθνος, από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες του. Παρά ταύτα συνοδοιπορούν τα πνεύματα και ταυτισμένες οι απόψεις του Τσάτσου με τις απόψεις των ανωτέρω αναφέρει: «Έθνος βαθύτατα, αλλά και κατ' ίδιον όλως τρόπον, διαποτισμένον από τα νοήματα του Ευαγγελίου, από αιώνων εκλήθημεν κατ' ίδιον και μοναδικόν τρόπον να συνθέσωμεν εν τη συνειδήσει μας το νόημα της αρχαίας αρετής με το νόημα της χριστιανικής αγάπης. Έργον συχνάκις δυσεπίτευκτον, το οποίον όμως είναι αχώριστον από την αποστολήν παντός Έλληνος πράγματι εμβαθύνοντος εις την ουσίαν της ιδίας της ζωής»⁷⁶⁶.

Η σύγκλιση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας με τον Χριστιανισμό, την οποία ο Τσάτσος με συχνές αναφορές στα κείμενά του υπογράμμισε και την οποία προτείνει και ως μοντέλο παιδείας, δεν μπορεί να εκληφθεί ότι στόχευε σε ένα θεοκρατούμενο κράτος. Εκείνο το οποίο αναφαίνεται, είναι να επιχειρείται από τη σύγκλιση αυτή, η προσπάθεια του για κοινωνική αναμόρφωση με την θεμελίωση από την ελληνική πολιτεία ενός νέου μοντέλου παιδείας το οποίο να βασίζεται στην μελέτη των έργων της κλασικής γραμματείας και των πατερικών κειμένων, **«προκειμένου η κοινωνική δομή να θεμελιωθεί σε κλασικούς παράγοντες, σε αρχές, που έχουν την πηγή τους στον κλασικό κόσμο, στον ουμανιστικό κόσμο και να προστεθούν τα στοιχεία εκείνα, τα οποία προστέθηκαν από τη χριστιανοσύνη»**⁷⁶⁷. Το μοντέλο αυτό της παιδείας το οποίο ο Τσάτσος θέτει ως αίτημα πνευματικότητας αλλά και αίτημα ανθρωπιστικής και χριστιανικής παιδείας, έστω και με τις ειδικότερες προσλαμβάνουσες μορφές, ισχυρίζεται ότι είναι κοινό σε όλους τους ευρωπαϊκούς λαούς. Ωστόσο το να εγκολπωθούν στην ελληνική σχολική παιδεία, πέρα από τα κλασικά κείμενα και αυτά της πατερικής παράδοσης θα πρέπει να θεωρηθεί ως ασφαλιστική δικλίδα για την καλλιέργεια ταπεινού φρονήματος, αυτού που θα υποστηρίξει αμέσως παρακάτω στο Πνευματικό του Καταπίστευμα, ως το χαρακτηριστικό της πνευματικής αριστείας και της πάταξης του υπεροπτικού φρονήματος το οποίο καλλιεργείται από την εκπαίδευση και την απόκτηση τίτλων σπουδών. Η πεποίθηση του Τσάτσου ήταν ότι τα

εξής: «Καί εγώ αναγκαιότατον κρίνω να συλλέξωμεν και επαναγάγωμεν εις τήν Ελλάδα τούς νέους Έλληνας όσοι επί προφάσει μαθήσεως διαφθείρονται εν Ευρώπη. Αλλά χρειάζεται πρότερον να έχωμεν οικήματα να τούς βάλωμεν, τά οποία, καθώς σάς είπα, εισέτι στερούμεθα». (ΕΠΙΣΤΟΛΑΙΙ. Α. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ, ό. π. σ.128).

⁷⁶⁶ Κ. Τσάτσος, *Ελληνική Πορεία*, ό. π., σ. 102.

⁷⁶⁷ Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα*, ό.π., σ. 382.

πατερικά κείμενα αναδύουν αλήθειες περί του θείου, που είναι η κατ' εξοχήν παιδευτική πηγή και μέθοδος και διδάσκουν τρόπους διαφύλαξης της ηθικής της αριστείας. Γίνεται καταφανής η προσπάθειά του να διαπλάσει τον πολίτη ως άνθρωπο ελεύθερο, ο οποίος θα ζει εντός ενός κοινωνικού συνόλου, της πολιτείας, η οποία υπάρχει για το «εὖ ζην» το οποίο ταυτίζεται με την καλλιέργεια της αρετής και της φρόνησης των πολιτών της και όχι κάποιου μοντέλου θρησκευτικής καλλιέργειας.

Κατά καιρούς έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι «η ανασυγκρότηση και η κατανόηση της φιλοσοφίας της θρησκείας του Τσάτσου εντάσσεται στο ερμηνευτικό πλαίσιο του νεοκαντιανισμού των Σχολών της Βάδης και του Μαρβούργου και της πρόσληψης αυτού από τον λεγόμενο «κύκλο της Χαϊδελβέργης»⁷⁶⁸ και ότι επιδράσεις ανιχνεύονται ακόμη στο σύνολο της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, αλλά και της δυτικής ή ανατολικής χριστιανικής θεολογίας⁷⁶⁹, θέσεις οι οποίες στα πλαίσια της παρούσης εργασίας δεν θα αναλυθούν διότι άπτονται στην διεξοδική ανάλυση των περί θρησκείας θέσεων του Τσάτσου. Θα επισημάνουμε όμως το γεγονός ότι ολόκληρο το φιλοσοφικό του σύστημα στηρίζεται σε μία σταθερή και αμετακίνητη αρχή. Αυτό που ονομάζει ύπατο σκοπό, Ἐν, Πνεύμα, Αγαθόν, Θεό. Διαπιστώνεται έτσι ότι το φιλοσοφικό ιδεοκρατικό του σύστημα είναι θεμελιωμένο σε πλατωνικές, αριστοτελικές και καντιανές σταθερές, συμπληρωμένες και τελειοποιημένες από τις αξίες του ορθόδοξου χριστιανισμού.

5. Στροφή προς την ειδική παιδεία της πνευματικής αριστείας

Στο Πνευματικό του Καταπίστευμα ο Τσάτσος εισηγείται μια μεταρρυθμιστική πολιτική, την οποία η Ελλάδα πρέπει να ακολουθήσει και μετά, τρόπον τινά, να την εξάγει προς όλη την ανθρωπότητα. Με το πρακτικό πνεύμα το οποίο τον διακρίνει, ο ίδιος προτείνει και το ακριβές σχέδιο ώστε να γίνουν εφαρμοστέες οι ιδέες του. Έτσι, την ευθύνη για τη διάσωση, καλλιέργεια και ανάπτυξη και μεταλαμπάδευση της ελληνικότητας και της ελληνικής κληρονομιάς ο Τσάτσος την αναθέτει στην **πνευματική αριστεία**, η οποία *θα έχει την ευθύνη για το θεμελιακό αυτό έργο*. Προτείνει, η παιδεία της πνευματικής αριστείας να εκδηλώνεται και να παρέχεται από ειδικά λύκεια. Ο Τσάτσος χαρακτηρίζει τις σπουδές της πνευματικής

⁷⁶⁸ Μ. Π. Μπέγζος, «Η φιλοσοφία της θρησκείας», Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 79-82 και 91-95.

⁷⁶⁹ Ιωάννης Σπυράλατος, «Η Φιλοσοφία της θρησκείας στον στοχασμό του Κ. Τσάτσου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, ό. π.*, σ. 153.

αριστείας ως τις πιο βαρειές⁷⁷⁰. Γνώριζε ότι είναι σπουδές οι οποίες δεν επιδιώκονται από προσωπική πρωτοβουλία, παρά από ελάχιστους, καθώς δεν οδηγούν άμεσα σε θέσεις σταδιοδρομίας και κατ' επέκταση κοινωνικής αίγλης και οικονομικής ευμάρειας. Οι ελάχιστοι όμως αυτοί κατά τον Τσάτσο δεν αρκούν. Για αυτό πίστευε ότι οι αριστοκρατικές αυτές σπουδές πρέπει να γίνουν ελκυστικές. Πρέπει να δοθούν πρόσθετα κίνητρα τα οποία θα οδηγούν σε επαγγελματική εξασφάλιση και στην βεβαιότητα της άνετης σταδιοδρομίας και έτσι εκείνοι που τις ακολουθούν, απαλλαγμένοι από τις αγωνίες του βιοπορισμού να αφοσιωθούν στο έργο αυτό. Ο ίδιος τόνιζε ότι: «οι άνθρωποι που θα αφιερωθούν σε αυτό το έργο πρέπει να έχουν νοοτροπία κληρικού. Να γίνουν ιερείς χωρίς ράσα, διάκονοι του πνεύματος»⁷⁷¹. Οι σπουδές της πνευματικής αριστείας οδηγούν στο δρόμο της θεωρίας ο οποίος είναι ο δρόμος της μοναξιάς⁷⁷² και πώς εκείνοι οι οποίοι ακολουθούν τις αριστοκρατικές σπουδές είναι άνθρωποι διάκονοι του πνεύματος, που ο καθένας έχει ως στόχο να οραματίζεται πριν από τους άλλους τα νέα σχήματα της επιστήμης και της τέχνης, τα νέα συνθήματα της κοινωνίας και τους νέους τρόπους με τους οποίους η άχρονη ιδέα να πραγματοποιηθεί σε μιά ορισμένη φάση του χρόνου [...], και να υψώνει το αιώνιο κριτήριο της ιδέας διότι αυτός μονάχα το θυμάται.[...] τραγικά μόνος, ο άνθρωπος της θεωρίας⁷⁷³.

Στο συμπέρασμα για την υπεροχή του θεωρητικού βίου καταλήγει ο Τσάτσος καθώς αυτόν τον βίο ακολουθούν «οι μεμονωμένες προσωπικότητες που ξεχωρίζουν μέσα στις κοινωνίες και προ παντός μέσα στις πολιτικές κοινωνίες. Ξεχωρίζουν από το έντονο φως που κλείνουν μέσα τους και σκορπύνε γύρω τους, από την ενσυνείδητή τους ύπαρξη, από τη θέλησή τους να

⁷⁷⁰ Βλ. και Κ. Τσάτσος, Εμπιστευτικό Σημείωμα προς τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, *Αρχείο Κ. Καραμανλή*, Φ. 45, 1009-1010.

⁷⁷¹ Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα*, ό. π., σ. 394.

⁷⁷² Κ. Τσάτσος, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, Πρώτη σειρά, ό. π. σ. 230-231. Γράφει: «Η θεωρία χρειάζεται έναν κενό χώρο ανάμεσα στο θεωρό και στο συρφετό των γεγονότων και των ανθρώπων που συνωστίζονται στην καθημερινή ζωή, για να ξαναβρίσκει μέσα στη μοναξιά, ο θεωρός τον εαυτό του, για να μπορούν να υψώνονται μέσα του και να προχωρούν στο προσκήνιο εκείνες οι δυνάμεις, που συνήθως τις σκεπάζει και τις εξουδετερώνει ο θόρυβος και η βιαστική κίνηση των πρόσκαιρων συμβάντων, για να μπορούν με συνέχεια αδιατάρακτη, να χαραχθούν επάνω στο υπερευαίσθητο κερύ της ψυχής οι λόγοι της δημιουργίας και έτσι να ξαναφανούν στον δεσμωτών του πλατωνικού σπηλαίου τα θαμπωμένα μάτια ξανά τα χρυσά νήματα, που ενώνουν τα πρόσκαιρα της γης με τον ήλιο της ιδέας* για να μπορεί τέλος, η συνείδηση, η ταλαιπωρημένη από τη διασπορά της ανήσυχης και πολυπράγμονης ζωής, να ξαναέβη στην ήρεμη, την πάντα χιονισμένη σκοπιά της αιωνιότητας. Για όλα αυτά έχει ο θεωρητικός άνθρωπος το δικαίωμα της απόστασης και της μοναξιάς* για όλα αυτά και όχι, καθώς επιπόλαια νομίζεται, από μian αντικοινωνική ιδιοτροπία ή από μια κούφια υπεροψία. Ο άνθρωπος της θεωρίας, ανεβασμένος ακόμη και στην υψηλότερη κορυφή, αισθάνεται τόσο χαμηλότερα από την ιδέα στην οποίαν ακατάπαυστα κρατάει το βλέμμα του καρφωμένο, που δεν μπορεί παρά συναισθήματα ταπεινοφροσύνης και αιδημοσύνης να συστέλλουν την ψυχή του. Έτσι η απόσταση αυτή και η μοναξιά δεν οφείλεται σε αδιαφορία ή περιφρόνηση της ζωής, επιδιώκεται ακριβώς υπέρ της ζωής και είναι φυσικό να είναι γεμάτη από αγάπη για τη ζωή».

⁷⁷³ Στο ίδιο, σ. 232.

σταθούν επάνω από χρόνο και χώρο, επάνω από τα πάθη του κάθε χρόνου και του κάθε χώρου, η κάθε μια μόνη, σαν ένα αστέρι μέσα στο άπειρο»⁷⁷⁴. Είναι σαφές ότι ο Τσάτσος αυτού του είδους προσωπικότητες ήθελε να αποφοιτούν από τα σχολεία της πνευματικής αριστείας τα οποία θα λειτουργούν με βάση την ουμανιστική παιδεία των αιώνιων ελληνικών αξιών. Τις θέσεις του αυτές κατέθεσε ως τελευταία του επιθυμία, ως παραίνεση αλλά παρόμοιες θέσεις είχε προβάλλει και σε προγενέστερους χρόνους στην Ακαδημία Αθηνών⁷⁷⁵. Γνωρίζοντας τις οικονομικές δυνατότητες της χώρας και τις δαπάνες που θα απαιτηθούν για την εφαρμογή της μεταρρύθμισης αυτής έκανε σαφή και σχολαστική περιγραφή των σχολείων τα οποία πίστευε ότι αρκούν να είναι δέκα έως δεκαπέντε σε όλη τη χώρα. Η δαπάνη για τη λειτουργία τους πίστευε πως δεν είναι δυσβάστακτη για τη χώρα. Εξάλλου την ειδική αυτή παιδεία την πρότεινε ως επένδυση για την ελληνική πολιτισμική πολιτική την οποία πίστευε ότι οφείλει και πρέπει να ακολουθήσει η χώρα. Στο Πνευματικό του Καταπίστευμα έκανε ιδιαίτερη μνεία στην μεγάλη αυτή στροφή, όπως την οραματίστηκε και σε αυτή τη μεταβολή έριξε όλο το βάρος των προτάσεών του καθώς γνώριζε ότι τα πνευματικά επιτεύγματα ενός έθνους είναι έργο λίγων εκλεκτών και ότι αυτοί είναι οι φορείς της πνευματικής αίγλης και της δημιουργικότητάς του. Πίστευε πως ποτέ δεν ευσταθεί μία δημοκρατία χωρίς να την βαστάζει και να την προστατεύει μια αυστηρώς αξιοκρατικά επιλεγμένη πνευματική αριστεία. Αυτή η αριστεία διαπλάσσει και προβάλλει την πολιτισμική μορφή του έθνους και αυτή έχει από την φύση των πραγμάτων την ευθύνη γι' αυτό το θεμελιακό του έργο⁷⁷⁶.

Έχοντας άμεσα γνώση των πολιτικών καταστάσεων της χώρας και ενώ το θέμα της Παιδείας τον απασχολούσε από πολύ ενωρίτερα, όπως προκύπτει και από την πραγματεία του *Παιδεία και Γλώσσα*, έδωσε στη δημοσιότητα τις θέσεις του αυτές λίγο πριν από την εκδημία του. Στο δοκίμιο *Παιδεία και Γλώσσα* ήδη ανέφερε: «*Η σκέψη να υπάρχουν δύο είδη παιδείας σε κάθε κοινωνική μονάδα, σε κάθε πολιτεία, η μία για τους ηγέτες και η άλλη για τους κοινούς θνητούς, ξέρω ότι προσκρούει στην ιδέα της ισότητας που φαίνεται στους πολλούς αχώριστη από τη δημοκρατία. Δεν με τρομάζει αυτή η αντίθεση, δεν πρέπει να τρομάζει καμιά πολιτική εξουσία*»⁷⁷⁷. Και αυτό διότι πίστευε ότι με τον τρόπο αυτό θα μπορούσαν να δημιουργηθούν

⁷⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 235.

⁷⁷⁵ Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών έτους 1970, Τόμος 45, σ. 29-32, και Τ. 51, Τόμος 55, Τόμος 56.

⁷⁷⁶ Ο ίδιος υπογράμμισε: «*Δεν είμαι οραματιστής. Η πολύχρονη συμμετοχή μου στα δημόσια με έχει από καιρό σκληραγωγήσει*» (Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα*, σ. 392-393).

⁷⁷⁷ Κ. Τσάτσος, *Παιδεία και Γλώσσα*, ό. π., σ. 32.

πνευματικά και ηθικά πρότυπα, όχι όπως και στις ημέρες του ακόμα γίνονταν, με σπουδές σε ξένα Πανεπιστήμια και με τον τότε καινοφανή όρο της εξειδίκευσης⁷⁷⁸, αλλά συνδυάζοντάς την ηγέτιδα τάξη με την ουμανιστική παιδεία. **«Η παρουσία μιάς ηγέτιδας τάξεως είναι κατ' εμέ ο πρώτος όρος για να υπάρξει αληθινή δημοκρατία. Αρκεί η επιλογή εκείνων που αποτελούν την τάξη αυτή να γίνεται αποκλειστικά με ηθικά, πνευματικά και αξιολογικά κριτήρια»**⁷⁷⁹. Ο Τσάτσος όρισε ότι η δημοκρατική πολιτεία πρέπει να βοηθεί αυτήν την πνευματική αριστεία στο έργο της και ακόμη περισσότερο να ταυτίζεται μαζί της κατά το μέτρο που η Πολιτεία μπορεί να το συντρέχει. Τον μόνο φραγμό τον οποίο θέτει είναι αυτός της ελευθερίας ο οποίος αποτελεί για την Πολιτεία τον πρώτο νόμο. Αυτό όρισε ότι πρέπει να αποτελέσει μοντέλο πολιτικής στον ελληνικό χώρο.

6. Οι ζυμώσεις προς την διαμόρφωση της ουμανιστικής Παιδείας

Σχετικά με την διαμόρφωση των ουμανιστικών σπουδών στην Ελλάδα διαπιστώνεται πως καλλιεργήθηκε την δεκαετία του 1970 μία προβληματική και αναπτύχθηκε έντονος διάλογος, όπως προκύπτει από τη θεματολογία των ανακοινώσεων των μελών του τομέα της Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών⁷⁸⁰. Στη Συνεδρία της Ακαδημίας, της 26^{ης} Φεβρουαρίου έτους 1970, ο έτερος της Τριανδρίας της Χαϊδελβέργης, ο Ι. Θεοδωρακόπουλος είχε ως θέμα της ανακοίνωσής του: *Η Ελλάς ως οικουμενική Ιδέα*⁷⁸¹. Ορμώμενος από Λόγο του Ισοκράτη και τη γνωστή ρήση «Έλληνες είναι οι της ημετέρας παιδεύσεως μετέχοντες» και ανασκοπώντας την ιστορία κατέληγε στο συμπέρασμα ότι άλλη θα ήτο η Ευρώπη, αν οι ευρωπαϊκοί λαοί εγνώριζαν απ' ευθείας τους Έλληνας. Στην ανακοίνωσή του αυτή πρότεινε συγκεκριμένα μέτρα που αφορούν την δράση της ελληνικής πολιτείας προς την αναμόρφωση της παιδείας. Ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, συλλαμβάνοντας την *Ελλάδα ως Οικουμενική Ιδέα*, με την ακτινοβολία του πνεύματός της και συμπλέοντας με τις απόψεις του Τσάτσου, αναγνωρίζει κατά πρώτον το χρέος που ως Έλληνες έχωμε έναντι αυτής της ιδέας, χωρίς

⁷⁷⁸ Ήδη την εποχή που έγραφε το δοκίμιο *Παιδεία και Γλώσσα*, σημείωνε: «Μοιραία στην εποχή μας, κάτω από την πίεση του χρόνου, είτε μας αρέσει, είτε όχι, θα ανεχθούμε την ύπαρξη στρατιών, που, για να φθάσουν να είναι γόνιμοι εργάτες σε μια ειδικότητα, δεν θα μετάσχουν της κλασικής παιδείας παρά κατά το ελάχιστο όριο, **το όριο το απαραίτητο για να σώζεται τουλάχιστον η ανθρωπιά του κάθε ανθρώπου**» (Κ. Τσάτσος, *Παιδεία και Γλώσσα*, ό. π., σ. 31).

⁷⁷⁹ Κ. Τσάτσος, *στο ίδιο*, σ. 32.

⁷⁸⁰ Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, έτους 1970, Τόμος 45, σ. 29-32, και Τ. 51, Τόμος 55, Τόμος 56.

⁷⁸¹ Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου, «Η Ελλάς ως Οικουμενική Ιδέα», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία της 26^{ης} Φεβρουαρίου 1970. Τόμος 45, σ. 29-35.

ωστόσο ουδεμιάς εθνικιστικής αντίληψης υποβόσκουσας, και προτείνει: «Πρώτον πρέπει ημείς να απαλλαγώμεν από την πλάνην να ταυτίζωμεν την Ελλάδα με την γεωγραφική της παρουσία. Πρέπει δεύτερον να απαλλαγώμεν από την πλάνην να ταυτίζωμεν την Ελλάδα με ωρισμένας πολιτικές καταστάσεις. Ουδείς έχει το ηθικόν δικαίωμα να πράττη τούτο. Η Ελλάς-τούτο πρέπει να γίνη συνειδητόν εις όλους- είναι πνευματικόν μέγεθος οικουμενικών διαστάσεων. Ως οικουμενική Ιδέα η Ελλάς θέτει εις ημάς μόνον χρέη και όχι δικαιώματα. Ουδέν δικαίωμα έχομεν επί της Ελλάδος ως οικουμενικής Ιδέας, μόνον χρέη έχομεν. Από αυτήν την συνείδησιν του χρέους είναι δυνατόν να ενεργήσωμεν και να δράσωμεν. Ένας τρόπος δράσεως, νομίζω, ότι πρέπει να είναι το σύστημα υποτροφιών εις ξένους. Η Ελλάς δύναται και πρέπει να έχη υποτρόφους του πνεύματός της προερχομένους από πολλούς λαούς της γης. Ένας άλλος τρόπος δράσεως είναι η ίδρυσις Εδρών των Ελληνικών Γραμμάτων εις ξένα Πανεπιστήμια από την ελληνικήν Πολιτείαν, δηλαδή η Ελλάς να πληρώνη καθηγητάς των Ελληνικών Γραμμάτων. Ένας άλλος τρόπος δράσεως, ίσως ο σπουδαιότερος, είναι η ίδρυσις ενός Κέντρου Ελληνικών Σπουδών εν Ελλάδι, όπου να εκπαιδεύονται Έλληνες αλλά και ξένοι αποκλειστικώς εις τα Ελληνικά Γράμματα. Οι Έλληνες όμως πρέπει να εκμανθάνουν συνάμα μίαν ή δύο ξένας γλώσσας, και όχι τας πολύ γνωστάς, ώστε να είναι δυνατόν να διδάξουν έπειτα τα ελληνικά γράμματα εις τας χώρας των οποίων την γλώσσαν θα έχουν εκμάθει. Όλα αυτά και άλλα παρόμοια σημαίνουν ότι η Ελλάς, αν θέλη να διατηρήση την Οικουμενικότητα του Πνεύματός της, θα πρέπει να δαπανήση πολλά χρήματα από τον προϋπολογισμόν της. Μέχρι τούδε η οικουμενικότης του πνεύματός της διετηρείτο δια την Ελλάδα άνευ δαπάνης. Από τούδε και εις το εξής η Ελλάς πρέπει να δαπανά, και μάλιστα πολλά, δια να διατηρήση την πνευματικήν της κληρονομίαν»⁷⁸².

Λίγους μήνες αργότερα, μετά την τοποθέτηση αυτή του Θεοδωρακόπουλου, στη Συνεδρία της 16^{ης} Απριλίου 1970, ο Τσάτσος, λαμβάνοντας αφορμή από την ανακοίνωση αυτή εισηγήθηκε την γενική αναμόρφωση της Παιδείας από την ελληνική πολιτεία, προτείνοντας συγκεκριμένα μέτρα από τα οποία, όπως πίστευε, θα προκύψουν αποτελέσματα τα οποία θα έχουν πανευρωπαϊκή πολιτιστική σημασία αφ' ενός, και αφ' ετέρου θα χαρίσουν διεθνή αίγλη στην χώρα μας. Το θέμα της ανακοίνωσής του ήταν: *Η Διαμόρφωσις των Ουμανιστικών*

⁷⁸² I. N. Θεοδωρακόπουλου, *Η Ελλάς ως Οικουμενική Ιδέα*, ό. π., σ. 34.

Σπουδών εν Ελλάδι⁷⁸³. Ο Τσάτσος κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο, που όπως ακραδάντως πίστευε, ήταν για την Ελλάδα μοναδική ευκαιρία πολιτιστικής δράσεως και αναδείξεως, πρότεινε να αναμορφωθούν οι ουμανιστικές σπουδές στην Ελλάδα προτείνοντας συγκεκριμένα μέτρα. Οι θέσεις του, εξέφραζαν απόλυτα τις προσωπικές του πεποιθήσεις για τις αξίες της κλασικής ουμανιστικής παιδείας, ως μέσου για τη διατήρηση αλλά και την ανάπτυξη του πολιτισμού του δυτικού κόσμου. Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι η κλασική ουμανιστική παιδεία δεν χωρίζεται από δύο στοιχεία, από τα κλασικά γράμματα και τα καθαρά μαθηματικά τα οποία βρίσκονται στη βάση των θετικών επιστημών και ορμώμενος από την διαπίστωση ότι τα κλασικά γράμματα διέρχονται κρίση, καθώς περιορίστηκαν σε μια ολιγάριθμη μονάχα αριστοκρατία επιστημόνων και το γεγονός ότι την κλασική παιδεία έπαυσε να γεύεται η ευρεία μάζα των μορφωμένων Ευρωπαίων, πρότεινε μέτρα προκειμένου, όπως ανέφερε, να αντιμετωπισθεί μία καθίζηση του πνευματικού επιπέδου των λαών της Δύσεως⁷⁸⁴. Με την ευρύτητα του πνεύματός του και έχοντας εποπτεία του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι έκανε τη διαπίστωση και την πρόγνωση ότι ο δυτικός κόσμος μαζί με την καταπληκτική πρόοδο των θετικών επιστημών και ιδιαίτερος την εφαρμογή των, μαζί με τις κατακτήσεις οι οποίες επιτυγχάνονται με την διάνοιαν, θα γνωρίσει συγχρόνως την κρίσιμον πτώσιν των πνευματικών επιστημών, των καλών τεχνών και της αληθινής θρησκευτικότητας, θέματα τα οποία καλλιεργούνται όχι με την διάνοιαν, αλλά με τον «νουν»⁷⁸⁵. Ο Τσάτσος διέβλεπε ότι από την εξέλιξη αυτή θα διαπλασθεί «νέος τύπος ανθρώπου, διανοητικώς μεν εξόχως ανεπτυγμένος αλλά ταυτοχρόνως και εκβαρβαρισμένος σε ότι απαιτεί όχι απλώς διάνοια α λ λ ά νουν, πνεύμα και αισθητική εναισθησία». Προβλέποντας ότι η κρίση αυτή θα παραταθεί όσο οι θετικές επιστήμες θα εφαρμόζονται και θα προβάλουν εκθαμβωτικά επιτεύγματα αλλά και αισιοδοξώντας, παράλληλα, πως «η κρίση αυτή θα εκλείψει κάποτε, διότι άλλως θα εκλείψη ο άνθρωπος. Θα παύση να υπάρχη το ό ν υπέρ του οποίου επιτελούν τα θαύματά τους αι θετικάί επιστήμαι»⁷⁸⁶. Από αυτήν την κοινή τοποθέτηση διαπιστώνεται ότι το πνεύμα της Τριανδρίας της Χαϊδελβέργης φαίνεται να διατηρήθηκε ζωντανό, ακμαίο, αλληλεπιδραστικό, αλληλενεργό και φιλοσοφικά ενωμένο με την αγάπη για το ελληνικό πνεύμα. Η αγάπη αυτή, που τους ένωσε από τη νεότητά τους και

⁷⁸³ Κ. Τσάτσος, «Η Διαμόρφωσις των Ουμανιστικών Σπουδών εν Ελλάδι», ό. π., σ. 85.

⁷⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 86.

⁷⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 90.

⁷⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 91.

αποτυπώθηκε στα κείμενά τους στο *Αρχαίον Φιλοσοφίας*, διατηρήθηκε για μισόν αιώνα και αποτυπώθηκε και στις ομιλίες τους στην Ακαδημία Αθηνών.

Επί του «πρακτέου» και επί του «τί δέον γενέσθαι» από την ελληνική πολιτεία ο Τσάτσος, στη συγκεκριμένη του εισήγηση, ταυτιζόμενος με τις θέσεις του Θεοδωρακόπουλου, σημειώνει ότι την στιγμήν κατά την οποία οι κλασικές σπουδές θα συρρικνώνονται στις άλλες χώρες της Δύσης και οι οποίες θριαμβεύουν καθημερινώς με την ανάπτυξη του τεχνικού τους πολιτισμού, η Ελλάδα θα μπορούσε να αναδειχθεί ως ο ουσιωδέστερος θεματοφύλαξ του ουμανιστικού πολιτισμού της Δύσης και **να γίνη η Ελλάς Κέντρο καλλιιεργείας των κλασσικών σπουδών**, *ώστε, όταν το εκκρεμές θα επανέλθη εις το μέσον της τροχιάς του, όχι μόνον να μην έχουν παραμεληθή αι κλασσικαί σπουδαί εις τον ευρωπαϊκόν χώρον, αλλά να έχουν και περαιτέρω αναπτυχθή δια καθαρώς ελληνικής συμβολής.* Ταυτιζόμενος ακόμα με τις θέσεις του Ιωάννη Θεοδωρακόπουλου προτείνει να γίνει η Ελλάδα **Κέντρον μοναδικόν πολιτιστικής δημιουργικότητας**⁷⁸⁷ μέχρις ότου να παρασύρει ολόκληρο τον Δυτικό κόσμο στον ρουιν της μεγάλης ουμανιστικής παράδοσης. Την επιστροφή στην κλασική παράδοση δεν την υποστηρίζει ως νέα αρχαιολατρία ή επανάληψη της ιστορίας με την αναμνημόνευση της, *α λ λ ά* ως νέα επινόηση καθώς τονίζει την ανάγκη της ανανέωσης και την εμφάνιση με νέες μορφές και τάσεις καθώς, *όπως διαπίστωνε, τίποτε δεν επαναλαμβάνεται όμοιον εις την ιστορίαν.* Συμπλέοντας με την ιδέα του Ι. Θεοδωρακόπουλου έκανε σαφή την θέση του για την ίδρυση ενός **Κέντρου Κλασσικών Σπουδών υπό την αιγίδα της Ακαδημίας**, όπου εκτός από τους Έλληνες επιστήμονες θα καλούνται να εργασθούν μισθοδοτούμενοι και ξένοι επιστήμονες. Ακόμα πρωτοποριακή πρέπει να χαρακτηριστεί η άποψή του, την οποία κατέθεσε στην παραπάνω εισήγηση, για την οργάνωση ουμανιστικών ιεραποστόλων στις υποανάπτυκτες χώρες της Αφρικής ή της Ασίας. Επειδή δεν ξέφευγε ποτέ από τη ρεαλιστική οπτική των καταστάσεων γνώριζε ότι όλα αυτά μπορούν να πραγματοποιηθούν μετά από αρκετά έτη και εφόσον η εκπαιδευτική πολιτική δεν αλλάζει σύμφωνα με τις εκάστοτε πολιτικές μεταβολές. Πίστευε ο Τσάτσος στη δύναμη και στο κύρος που οι πνευματικές καταβολές της χώρας εγκλείουν και ότι είναι αναγκαία η στροφή προς την ειδική παιδεία της πνευματικής αριστείας προς την οποία πρέπει να γίνει πρώτα στην Ελλάδα. Την εισήγησή του στην Ακαδημία Αθηνών έκλεινε ως

⁷⁸⁷ Κ. Τσάτσος, , *στο ίδιο*, σ. 92.

εξής: «*Τα έθνη είτε στηρίζονται εις την υλικήν των δύναμιν, είτε εις το πνευματικόν των κύρος, εις τας πνευματικάς των καταβολάς. Νομίζω ότι η μικρή και πτωχή πατρίδα μας ημπορεί, ακριβώς τώρα, ότε οι άλλοι απομακρύνονται από την ουμανιστικήν παράδοσιν, να προσφέρει αυτήν την υπηρεσίαν τεραστίας πολιτιστικής σημασίας: να σταθή εις την πρώτην γραμμήν εις ένα τομέα όπου ουδέν αντικειμενικόν εμπόδιον εις τούτο υπάρχει. Αρκεί να καθιερώση και να παγιώση επί δεκαετίας τινάς την πολιτιστικήν πολιτικήν, την οποίαν είχομεν την τιμήν από μιάς περιορισμένης σκοπιάς εις πολύ γενικάς γραμμάς απλώς να σκιαγραφήσωμεν*»⁷⁸⁸.

7. Μεταρρυθμιστικές προτάσεις

Ο Τσάτσος δεν παρέμεινε σε αβάσιμες ή ανέφικτες περί των ιδεών θεωρίες. Είχε την τόλμη να εκφράσει δημόσια τις ιδέες του και να προτείνει μέτρα για την υλοποίησή τους, να τις στηρίζει με επιχειρήματα και να τις φωτίσει με μελλοντικούς οραματισμούς. Ο βασικός σκοπός του ήταν πάντοτε να βελτιωθεί η πορεία του ανθρώπου ως ανθρώπου μέλους της Οικουμενικής πολιτείας, ως ανθρώπου που επιτελεί έργα που συντελούν στον ύπατο σκοπό της Ιστορίας. Στην πορεία αυτή έβλεπε πως οι ουμανιστικές σπουδές θα συνέβαλαν τα μέγιστα. Η Ελλάδα ως ιδέα, όπως ο Ι. Θεοδωρακόπουλος στην ανακοίνωσή του είχε ορίσει και ο Τσάτσος ταυτιζόμενος με τις ίδιες απόψεις, πίστευε ότι είναι ικανή να έχει τον ρόλο του «*πρωταγωνιστή έως ότου επανέλθωμεν εις την σ ύ μ μ ε τ ρ ο ν καλλιέργειαν τόσον της διάνοιας, όσον και του νου*»⁷⁸⁹. Πλατωνικός στις ιδέες του και αριστοτελικός στην μέθοδο σκέψης, απέδιδε στο πνεύμα του ανθρώπου υπερέχουσα θέση έναντι της υλικής του υπόστασης. Ως εκ τούτου οι προτάσεις του επί του ερωτήματος, *του τί δέον γενέσθαι, προκειμένου να διαφυλαχθούν οι αξίες αι θεραπευόμεναι από το πνεύμα και αποτελούσαι συγχρόνως το περιεχόμενόν των*, ήταν ότι πρέπει να *θεραπεύονται τα κλασικά γράμματα ως η κυριωτέρα πηγή αυτών των αξιών*. Το «πρέπει» αυτό ήθελε ο Τσάτσος να αφορά όλες της πολιτείες του Δυτικού κόσμου των οποίων έβλεπε ότι ο πολιτισμός τους δοκιμάζεται από τις σύγχρονες εξελίξεις.

⁷⁸⁸ *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία της 16^{ης} Απριλίου 1970, Προεδρία Λεων. Θ. Ζέρβα, Ανακοινώσεις Μελών. Φιλοσοφία- «*Η Διαμόρφωσις των Ουμανιστικών Σπουδών εν Ελλάδι*», υπό Κωνστ. Τσάτσου, σ.94.

⁷⁸⁹ Κ. Τσάτσος, *στο ίδιο*, σ. 91.

α) Τα Σχολεία της Πνευματικής Αριστείας

Τα πρακτικά μέτρα τα οποία πρέπει να λάβει η Ελλάδα για την διάσωση και διάδοση των ουμανιστικών αξιών στην ανθρωπότητα, προκειμένου να εκπληρώσει την υψηλή αποστολή που ο Τσάτσος ακράδαντα πίστευε ότι έχει ως χρέος και ως αξίωση της ιστορίας, ήταν να δημιουργηθούν τα **Σχολεία της πνευματικής Αριστείας**. Αυτά όρισε ως το πρώτο και αποτελεσματικό μέτρο για την επίτευξη του σκοπού αυτού. Ως τρόπο εισαγωγής στα σχολεία της πνευματικής αριστείας όρισε τις αυστηρές εξετάσεις μετά την στοιχειώδη εκπαίδευση, από όπου και θα εξέρχονται με αυστηρές εξετάσεις. Υποστηρίζει το θέμα των υποτροφιών και την απασχόλησή των αρίστων από αυτούς που αποφοιτούν σε πρότυπα λύκεια με διορισμό τους σε αυτά ή την απασχόλησή τους σε πανεπιστημιακές έδρες. Ο απώτερος στόχος στη σκέψη του είναι η ανάπλαση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, για αυτό θεωρεί ότι στα σχολεία της πνευματικής Αριστείας τα οποία θα είναι **σχολεία ανθρωπιστικών σπουδών**, οι λατινικές γνώσεις προσλαμβάνουν ευρύτερες διαστάσεις. Κατά την άποψή του *δεν νοείται πολίτης ή επιστήμων, όποιος ειδικότητας που να μην του είναι οικεία στοιχεία της λατινικής γλώσσας*⁷⁹⁰.

Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι ο Τσάτσος προτείνει τα σχολεία της πνευματικής Αριστείας και αναφέρεται στην *αριστοκρατική Παιδεία* η οποία θα καλλιεργείται στα σχολεία αυτά και όχι στην εκπαίδευση ανθρώπων ειδικής κατηγορίας. Αναφέρεται στην στροφή προς την ειδική παιδεία της **πνευματικής αριστείας**, προκειμένου να επιτευχθεί η μεταβολή προς την αρετή του ήθους, στο κατά Αριστοτέλη «*τὰ γὰρ ἔθνη μεταβαλεῖν ποιεῖν*», δηλαδή να διαμορφώσει ήθος ελεύθερων και ευγενών πολιτών, διότι είναι «*ἀναγκαῖον πάντας ὁμοίως κοινωνεῖν τοῦ κατὰ μέρος ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι*»⁷⁹¹. Την αριστοτελική θεωρία για την παιδεία ως λειτουργία της πολιτείας, αναλύει διεξοδικά στο βιβλίο του *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων*

⁷⁹⁰ Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα*, ό. π., σ. 393.

⁷⁹¹ *Αριστοτέλους Πολιτικά*, Ζ' 1332-a-b : «*τὸ δὲ σπουδαῖον εἶναι τὴν πόλιν οὐκέτι τύχης ἔργον ἀλλ' ἐπιστήμης καὶ προαιρέσεως. ἀλλὰ μὴν σπουδαία γε πόλις ἐστὶ τῶν τοῦσδε πολιτῶν τοῦσδε μετέχοντασ τῆσ πολιτείας εἶναι σπουδαίους ἡμῖν δὲ πάντεσ οἱ πολῖται μετέχουσι τῆσ πολιτείας. τοῦτ' ἄρα σκεπτέον, πῶσ ἀνὴρ γίνεταί σπουδαίωσ. καὶ γὰρ εἰ πάντεσ ἐνδέχεται σπουδαίωσ εἶναι, μὴ καθ' ἕκαστον δὲ τῶν πολιτῶν, οὕτωσ ἀίρετώτερον· ἀκολουθεῖ γὰρ τῶ καθ' ἕκαστον καὶ τὸ πάντασ. ἀλλὰ μὴν ἀγαθοί γε καὶ σπουδαῖοι γίνοντασ διὰ τριῶν. τὰ τρία δὲ ταῦτά ἐστί φύσισ ἔθωσ λόγωσ. καὶ γὰρ φῖναι δεῖ πρότον, οἷον ἀνθρωπον ἀλλὰ μὴ τῶν ἄλλων τι ζῶων· εἶτα καὶ ποιόν τινα τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν. ἔνια δὲ οὐθὲν ὄφελωσ φῖναι· [1332b] τὰ γὰρ ἔθνη μεταβαλεῖν ποιεῖ· ἔνια γὰρ εἶσι, διὰ τῆσ φύσεωσ ἐπαμφοτερίζοντα, διὰ τῶν ἐθῶν ἐπὶ τὸ χεῖρον καὶ τὸ βέλτιον. τὰ μὲν οὖν ἄλλα τῶν ζῶων μάλιστα μὲν τῇ φύσει ζῆ, μικρὰ δ' ἔνια καὶ τοῖσ ἔθεσιν, ἀνθρωπωσ δὲ καὶ λόγω· μόνωσ γὰρ ἔχει λόγω· ὥστε δεῖ ταῦτα συμφωνεῖν ἀλλήλοισ. πολλὰ γὰρ παρὰ τοῦσ ἐθισμοῦσ καὶ τὴν φύσιν πράττουσι διὰ τὸν λόγω, ἐὰν πεισθῶσιν ἄλλωσ ἔχειν βέλτιον».*

*Ελλήνων*⁷⁹², το οποίο συγκροτήθηκε από τις λεπτομερείς σημειώσεις που είχε συντάξει για τις παραδόσεις των μαθημάτων του στο Πανεπιστήμιο στα χρόνια της νεότητας και τις ίδιες θέσεις διατηρεί μέχρι το βαθύ του γήρας και καταγράφει στο Πνευματικό του Καταπίστευμα.

Παρεκκλίνοντας από τις μεθόδους που επικρατούν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες πίστευε ότι η Ελλάδα πρέπει να ακολουθήσει αυτό το δρόμο, της μοναδικής προσφοράς αιωνίων ελληνικών αξιών προς όλη την Ευρώπη. Με τον ρεαλισμό και το πρακτικό πνεύμα που συνδύαζε πάντοτε τα οράματά του, όρισε πώς για να υλοποιηθεί η μεταρρύθμιση αυτή πρέπει τα θέματα και οι λεπτομέρειες της εφαρμογής να επεξεργασθούν από ειδική επιτροπή η οποία θα πρέπει να εργαστεί επί μακρόν και με μεγάλη άνεση. Δεν προσδιόρισε τις πολιτικές παραμέτρους ούτε αναφέρθηκε σε υπερκομματικό όργανο⁷⁹³. Όρισε ότι ο σκοπός μιάς τέτοιας μεταρρύθμισης που θα μπορούσε να υλοποιηθεί από την ελληνική πολιτεία, δεν πρέπει να χρησιμοποιηθεί από καμιά πολιτική ηγεσία ως βιαστικό μέτρο πολιτικής σκοπιμότητας. Διότι για να αποδώσει καρπούς μια τέτοια μεταρρυθμιστική πολιτική θα πρέπει να περάσει τουλάχιστον μια δεκαετία, ώστε η προσπάθεια να καρπίσει.

Το πρόγραμμα των σχολείων της Πνευματικής Αριστείας θα περιελάμβανε τα εξής: α) Τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών στα κλασικά γυμνάσια, τα οποία πρέπει να καταστούν τουλάχιστον το ¼ των σχολείων της χώρας, επί 7 έτη και τα Λατινικά επί 5 έτη. Παράλληλα διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας και των γραμματολογιών των δύο αυτών λαών, β) Πρόβλεψη πλεονεκτημάτων για όσους συνεχίσουν τις κλασικές σπουδές - τις λιγότερο ελκυστικές, γ) οικονομικά πλεονεκτήματα, με υποτροφίες ιδιαίτερα γενναϊόδωρες σε όσους έχουν καλές επιδόσεις, δ) χορήγηση υποτροφιών για συνέχιση σπουδών ή ερευνών στο εξωτερικό. Αλλά τα ίδια πλεονεκτήματα θα πρέπει να παρέχονται και σε όσους επιθυμούν να επιδοθούν στα κ α θ α ρ ά μ α θ η μ α τ ι κ ά.

Αντικρούοντας το επιχείρημα το οποίο πιθανόν θα ετίθετο, ότι μια τέτοια μεταρρύθμιση θα εξέτρεπε τους άριστους νέους από την εκπαίδευση στις τεχνικές γνώσεις που είναι πιο

⁷⁹² Κ. Τσάτσος, *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό.π. σ. 262-263 και 269-272. Στο ίδιο βιβλίο σημειώνει τις διαφορές μεταξύ Πλάτωνα και Αριστοτέλη (σ. 182-192) καθώς και τις *περί του γίνεσθαι*, βασικές διαφορές Αριστοτέλη-Έγγελου (σ. 192-193).

⁷⁹³ Σε εμπιστευτικό σημείωμά του προς τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος (*Αρχείο Κ. Καραμανλή Φ. 45.-108-1010/1-8-1977*) κάνει λεπτομερή ανάλυση των θέσεών του για την Παιδεία και παρατηρήσεις επί των προτάσεων τις οποίες είχε υποβάλει το 1977 ο Ευάγγελος Παπανούτσος -αν και εκλεγμένος με το Κόμμα της Ένωσης Κέντρου του Γ. Μαύρου- από τον οποίο είχε ζητηθεί να καταθέσει τις θέσεις του ενόψει της εισαγωγής νέων μέτρων στην εκπαίδευση, επί υπουργείας Ράλλη. Εκεί τονίζει και πάλι την ιδιαίτερη σημασία στην ανάπτυξη των ουμανιστικών σπουδών και εισηγείται ο ίδιος «την ίδρυση 5-10 προτύπων κλασικών γυμνασίων εις τα οποία θα δίδεται μείζων έμφασις εις την μελέτην των αρχαίων γλωσσών και της αρχαίας ιστορίας».

χρήσιμες για την ανάπτυξη της οικονομίας από ό,τι η ανθρωπιστική παιδεία την οποία εισηγείται, διατείνεται πως τέτοιος κίνδυνος δεν υπάρχει. Διότι κατά κοινή διαπίστωση οι περισσότεροι και μεταξύ αυτών και πολλοί άριστοι στρέφονται προς τις θετικές και κυρίως τις εφαρμοσμένες επιστήμες σε αντίθεση με τις ουμανιστικές σπουδές που χρειάζεται προώθηση και κίνητρα. Στο σημείο αυτό ο Τσάτσος κάνει μια σημαντική παρατήρηση. Σημειώνει ότι η ουμανιστική παιδεία και μάλιστα η σπουδή των κλασικών γλωσσών συμβάλλει στην προαγωγή των θετικών επιστημών. Αυτό, όπως αναφέρει στο Πνευματικό του Καταπίστευμα, το στηρίζει στην σκέψη που διατύπωσε και ο Ξενοφών Ζολώτας, ο *πρύτανης των Ελλήνων οικονομολόγων*, όπως τον αποκαλεί, ο οποίος αποφάνθηκε ότι αν χωλαίνει σήμερα η οικονομία αυτό οφείλεται κυρίως στον παράγοντα *άνθρωπος*⁷⁹⁴. Σε αυτόν τον παράγοντα, και στη γενικότερη μόρφωσή του, την *ηθικοκοινωνική*, πίστευε ο Τσάτσος ότι πρέπει να στοχεύει η οικονομία μιάς χώρας προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγικότητα και η δικαιότερη σύνταξη των παραγωγικών δυνάμεων. Ο ίδιος πίστευε ότι χρειαζόμαστε στην Ελλάδα άξια άτομα, αυτοδύναμα, δημιουργικά και εμπνευσμένα από υψηλές ηθικές και πνευματικές αξίες προκειμένου να επιτευχθούν και οι οικονομικοί στόχοι της χώρας.

Η μεταρρύθμιση την οποία ο Τσάτσος εισηγείται, πίστευε ότι όχι μόνο εξυψώνει τον άνθρωπο ως πολίτη και ελεύθερο άτομο αλλά ωφελεί και την υλική πρόοδο του τόπου και της κοινωνίας. Τούτο, επί του πρακτέου, έβλεπε να είναι αληθές ύστερα και από την διαπίστωση ότι στη μεταπολεμική Γερμανία πολλές μεγάλες επιχειρήσεις προκρίνουν τους αποφοίτους των κλασικών και όχι των πρακτικών σπουδών διότι αυτοί προσαρμόζονται γρηγορότερα, σκέπτονται με μεγάλη ακρίβεια και διατυπώνουν τις απόψεις τους και προφορικά και γραπτά καλύτερα. Οι θέσεις του αυτές, που συμπίπτουν με τις τοποθετήσεις του Ιωάννη Θεοδωρακόπουλου και του Ξενοφώντα Ζολώτα, θα πρέπει να υπογραμμιστούν ως θέσεις που προέκυψαν τόσο από τις πνευματικές ζυμώσεις του χώρου στους οποίους ο Τσάτσος εκινείτο αλλά και από τις πρακτικές ανάγκες του τόπου και τις πολιτικές επιταγές της χώρας της οποίας ήτο διάκονος. Γι' αυτό επέμενε ότι οι κλασικές ανθρωπιστικές σπουδές είναι αναγκαίες από κάθε άποψη, τόσο για τον κάθε άνθρωπο όσο και για την χώρα και κατ'

⁷⁹⁴ Είναι γνωστοί οι λόγοι τους οποίους εκφώνησε στα ελληνικά ο Ξενοφών Ζολώτας ως Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος στο πλαίσιο των ετήσιων συναντήσεων της Παγκόσμιας Τράπεζας. Ο Ξ. Ζολώτας αν και μίλησε στα ελληνικά τον αντελήφθη όλο το ξενόγλωσσο ακροατήριο. Η ομιλία προκάλεσε τότε ανυπόκριτο θαυμασμό και πολλές εφημερίδες των ΗΠΑ του αφιέρωσαν πρωτοσέλιδους τίτλους. Η πρώτη ομιλία έγινε το 1957 και προκάλεσε τόσο ενθουσιασμό που μετά από απαίτηση του επικεφαλής της διεθνούς Τράπεζας, επαναλήφθηκε παρόμοια ομιλία το 1959.

επέκταση την οικουμένη και την Οικουμενική Υπερπολιτεία, ως πορεία προς την ελευθερία. «Η ελεύθερη παιδεία που θα καλλιεργηθεί ως αντιφάρμακο της ανθρωπότητας, στους λαούς και τα άτομα, θα ξεκινά από τον ελεύθερο άνθρωπο και δια μέσου της ελεύθερης κοινωνίας» και προοδεύοντας συνεχώς σε πλατύτερα όρια ισόρροπης ανάπτυξης, φθάνει στην πνευματική και ηθική ανάπτυξη περισσότερων ανθρώπων⁷⁹⁵.

β) Η Γλώσσα ως όργανο των ιδεών

Οι σπουδές προς την ειδική παιδεία της πνευματικής αριστείας αναδεικνύουν ένα άλλο βασικό και κρίσιμο για τον Τσάτσο θέμα. Είναι το θέμα της γλώσσας ως το όργανο το οποίο εκφράζει τις απόλυτες ιδέες και είναι ο βασικός φορέας του πολιτισμού. Στο πλαίσιο της πρότασής του για την εκπαίδευση και την προώθηση της ανθρωπιστικής παιδείας ο Τσάτσος τόνιζε τον ρόλο των κλασικών γλωσσών, της ελληνικής και της λατινικής καθώς διατείνεται ότι η κατάκτηση της γλωσσικής μορφής είναι το μόνο όχημα για την πρόσβαση στις ιδέες και στα νοήματα των κειμένων της κλασικής γραμματείας και κατανόησης της λογικής και αισθητικής ποιότητάς τους. Η γλώσσα είναι το όργανο το οποίο μεταβάλλει τα άρρητα σε ρητά, ορίζει τη διαδρομή της σκέψης διοχετεύοντας προς τα έξω τον εσωτερικό άνθρωπο δίνοντας μορφή σε ότι διοχετεύει. Η γλώσσα μορφοποιείται και πλουτίζεται όσο ο εσωτερικός λόγος πλαταίνει. Η συνείδηση θέλει να εκφρασθεί στην εκτενέστερη μορφή της παρεμβάλλεται το αισθητικό στοιχείο, καθώς η συνείδηση θέλει να φανερωθεί και να εκφρασθεί φωτεινή και όμορφη σε αποχρώσεις που πληθαίνουν όσο αυτή καλλιεργείται. «Τέτοιο ιερό σκεύος της ψυχής είναι η γλώσσα και ένα από τα κύρια μέτρα του πολιτισμού ενός λαού είναι η ευρυθμία της γλώσσας του»⁷⁹⁶. Καθώς η ουμανιστική παιδεία, βασισμένη στις κλασικές σπουδές απαιτεί τη μελέτη των αρχαίων κειμένων, υπερθεμάτισε τη διδασκαλία τους «από τα πρωτότυπα κείμενα και όχι από μεταφράσεις. Το ωραίο δεν μεταφράζεται, δεν μεταδίδεται από δεύτερο χέρι. Πρέπει να το αδράξεις ο ίδιος»⁷⁹⁷. Για τον Τσάτσο η γλώσσα είναι το εργαλείο διαφύλαξης της εθνικής μας ιστορικής συνέχειας, από την εποχή του Ομήρου μέχρι σήμερα. Και γι' αυτό, όπως υποστηρίζει «Η γλώσσα είναι

⁷⁹⁵ Κ. Τσάτσος, *Αποχαιρετισμός, Αστρολάβος/ Ευθύνη*, ό. π., σ. 57.

⁷⁹⁶ Κ. Τσάτσος, *Πνευματικό Καταπίστευμα*, ό. π., σ. 397.

⁷⁹⁷ Κ. Τσάτσος, *Παιδεία και Γλώσσα*, ό. π., σ. 34.

ιστορία, δεν είναι νόμος»⁷⁹⁸. Θεωρούσε ως βιασμό της εθνικής μας γλώσσας τις έντονες μεταβολές κατά τις μεταβατικές περιόδους που κατά καιρούς σημειώθηκαν στα γλωσσικά θέματα. Σ' αυτήν την μεταβατική περίοδο, όπως θυμούνται και καταγράφουν στενοί συνεργάτες του, ο Τσάτσος «δεν αρνήθηκε τις διπλοτυπίες όταν αυτές ανταποκρίνονταν στο γλωσσικό αίσθημα»⁷⁹⁹.

Όπως τονίστηκε από σύγχρονους μελετητές «ο Τσάτσος δίνει έτσι μια καθαρή απάντηση στις βίαιες και αντιεπιστημονικές μεταρρυθμίσεις των τελευταίων δεκαετιών που προσπάθησαν να επιβάλλουν δια νόμου την γλωσσική μορφή της σύγχρονης νεοελληνικής, χωρίς ιστορική ορθογραφία»⁸⁰⁰.

Ο ίδιος έγραψε σε λόγια δημοτική γλώσσα με σεβασμό στην ιστορική εξέλιξή της. Γράφει: «Νομίζω πως με αγάπη έσκυψα επάνω σε αυτό το ευαίσθητο γλωσσικό υλικό και κατόρθωσα να γράψω μια δημοτική απαλλαγμένη από τις σημερινές υπερβολές και εμπλουτισμένη με όλα τα καθαρεύοντα στοιχεία, τα απαραίτητα για την έκφραση όλων των νοημάτων μέσα στα οποία κινείται ένας καλλιεργημένος σύγχρονος άνθρωπος»⁸⁰¹. Στου ίδιου, κυρίως στα λογοτεχνικά έργα, αναδεικνύεται ο δημιουργικός γλωσσοπλάστης του νεοελληνικού γραπτού λόγου με στέρεο έρεισμα στη διαχρονία και την ιστορία της ελληνικής γλώσσας και στην ακράδαντη πίστη του ότι: «ο πολιτισμός και η γλώσσα είναι δύο αέναα εξελισσόμενα στοιχεία[...], όσο πιο προηγμένος είναι ο πολιτισμός ενός έθνους τόσο πιο πλούσιες σε ιστορία και συνεπώς και σε ουσία είναι οι λέξεις της γλώσσας»⁸⁰².

Τις ικανότητες της δημοτικής γλώσσας δοκίμασε να προβάλλει και στον χώρο της ρητορείας, όπου αναγνωρισμένα η καθαρεύουσα είχε το προβάδισμα. Έτσι έκανε τη μετάφραση (και βεβαίως τον σχολιασμό) στο κλασικό έργο *Κικέρων*, στη «λόγια δημοτική» γλώσσα και όπως αναφέρει στον πρόλογο του βιβλίου, «ως δοκιμή και τόλμημα προκειμένου να διαπιστώσει ο ίδιος μέχρι που φθάνει η αδούλευτη σ' αυτό ακόμα το πεδίο η δημοτική γλώσσα, όταν θελήσει

⁷⁹⁸ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π., σ. 626.

⁷⁹⁹ Η Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος για την γλώσσα και την ανθρωπιστική παιδεία», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, ό. π., σ. 418. Από την προσωπική της εμπειρία που είχε από τη συνεργασία της με τον Κ. Τσάτσο και τον Κ. Τρυπάνη στο πλαίσιο των εκδόσεων της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας στην Ακαδημία Αθηνών καταγράφει τα λόγια του σχετικά με τη χρήση της γλώσσας: «Μη διστάζεις να αντλεις από τον πλούτο και της λόγιας γλώσσας και να θυσιάζεις τον γλωσσικό τύπο μπροστά στην ακριβολογία και στην σαφήνεια της απόδοσης του νοήματος».

⁸⁰⁰ Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, *στο ίδιο*, σ. 417.

⁸⁰¹ Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, ό. π., σ. 626.

⁸⁰² Κ. Τσάτσος, *Γλώσσα και Έθνος*, Ευθύνη 112, Αθήνα 1981, σ. 145

κι αυτή να ρητορεύσει»⁸⁰³. Το αποτέλεσμα της δοκιμής ήταν να φέρει ο Τσάτσος τη ρητορεία στη δημοτική κατά τρόπο απόλυτα επιτυχή και ανάλογο του λόγου του Κικέρωνα, ο οποίος υπερηφανεύονταν ότι έμπασε τη φιλοσοφία στο ρητορικό λόγο και στην πολιτική⁸⁰⁴.

Ο λόγος του ίδιου του Τσάτσου, τόσο ο γραπτός όσο και ο προφορικός, έχει μια βαθειά μουσικότητα και έναν θαυμάσιο κυματισμό που γοητεύει και ενώ γράφει φιλοσοφικά ή πολιτικά δοκίμια εμπλουτίζει τη ροή της σκέψης του με τέτοια ψυχολογικά ευρήματα και γλωσσικά δημιουργήματα, ώστε αγγίζει το αίσθημα και τον εσωτερικό κόσμο του μελετητή και του προσφέρει μιά απολαυστική κατανόηση των υψηλών νοημάτων των κειμένων του. Τα γραπτά του είναι ένα γλωσσικό δείγμα του ελληνικού πολιτισμού καθώς με εργαλείο τη γλώσσα αποτύπωσε την εσώτερη ουσία των νοημάτων και των διαχρονικών, οικουμενικών ανθρωπιστικών ιδεών του. Για όλο αυτό τον πλούτο της πνευματικής του προσφοράς, δικαίως τον Τσάτσο αποκάλεσαν «Διδάσκαλο του Γένους».

8. Οι αντιδράσεις ως συνέχεια της μάχης των Ιδεών

Ο Τσάτσος, γνώριζε πως η τολμηρή και πρωτοποριακή, για τα δεδομένα της εποχής του, θεωρία του, περί της πνευματικής αριστείας και τα Σχολεία της αριστείας θα δημιουργήσει ιδεολογικές έριδες, πολιτικές αντιδικίες και κατηγορίες παντός είδους. Τόλμησε όμως να μιλήσει για τη δύναμη και την αξία της παιδείας της αριστείας και παρέδωσε τις θέσεις του ως κληρονομιά στην πνευματική του διαθήκη. Οι σκέψεις του, πράγματι, επαληθεύτηκαν καθώς πετροβολήθηκε κατά τον ίδιο τρόπο, όπως οι φιλόσοφοι του πλατωνικού σπηλαίου. Οι ιδέες του Τσάτσου για μια ακόμα φορά κέντρισαν τα πνεύματα και ο διάλογος έγινε και πάλι ζωηρός.

⁸⁰³ Κικέρων, *Τέσσερις λόγοι κατά Κατιλίνα, οι Λόγοι για τον Μάρκελλο και τον Λιγάριο*, Μετάφραση, εισαγωγικά σημειώματα και σχόλια Κωνσταντίνου Τσάτσου, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, χχ. Στον Πρόλογο του βιβλίου γράφει: «Προσπάθησα να μείνω πιστός και στο γράμμα και στο πνεύμα των κειμένων. Όταν όμως μένοντας πιστός στο γράμμα έβλεπα πως απομακρυνόμουν από το πνεύμα, τότε, για να διαφυλάξω το πνεύμα, θυσίαζα το γράμμα του κειμένου. [...] δεν μπορούσα να μείνω, μεταφράζοντας αυστηρά τις λέξεις, πιστός στο κείμενο, τόλμησα να προχωρήσω προς μια παράφραση που το απέδιδε πιστότερα» (Κικέρων, Πρόλογος, σ. 8).

⁸⁰⁴ «Εμείς την φιλοσοφία, που θεωρείται έργο της σχολής και της αργίας, την φέραμε στην αφορά και στην πολιτεία μέσα, και σχεδόν και στο στρατό» (Fan. XV, 4, 16, βλ. και pro Murena & 63., υποσημ. Κ. Τσάτσου στον Επίλογο, σ. 205).

Με την δημοσίευση του Πνευματικού Καταπιστεύματος, η μεγάλης κυκλοφορίας την εποχή εκείνη, εφημερίδα *Τα Νέα*⁸⁰⁵ την επόμενη ακριβώς ημέρα (29-6-87), σε μικρή επιφυλλίδα χαρακτηρίζει το Πνευματικό Καταπίστευμα ως «*αρθρογραφική σενδονιάδα*» και τον χλευάζει γράφοντας ότι ο ίδιος ο Τσάτσος «*συγκαταλέγει τον εαυτό του εις αυτήν την «πνευματική αριστεία» και τον αποκαλεί ειρωνικά καλό «αρθρογράφο», που αυτό ακριβώς είχε υπόψη του ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, όταν τον επέλεγε για τη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας*⁸⁰⁶. Η ίδια εφημερίδα, μία εβδομάδα μετά (4/7/1987) επανέρχεται στο θέμα με τον *πηχυαίο* τίτλο «*Πνευματικούς «γενίτσαρους» ονειρεύεται ο Κων. Τσάτσος ! Πώς θα ...γονατίσουμε την υλιστική Ευρώπη με την «Αριστερά» του ελληνικού πνεύματος*» (υπογραφή Κ. Σ.)⁸⁰⁷. Το άρθρο ανέφερε ότι στο Πνευματικό Καταπίστευμα-χωρίς ωστόσο να το δημοσιεύει- ο Τσάτσος έγραφε «*Αλαμπουρνέζικα*» και πράγματα «*γραμμένα στο βρόντο*» και ότι ήταν ένα «*παραλήρημα με ύφος αλαμπουρνέζικο*» που «*ο παραληρών και χαώδης γέρος*» δημοσίευσε και το οποίο, «*θα 'πρεπε ν' αφήσουμε να πέσει μόνο του στα σκουπίδια της Ιστορίας*» καθώς προτείνει «*μοτίβα τελείως χιτλερικά*». Τον χαρακτήριζε «*χαζοχαρούμενο, φασίστα και φαλλοκράτη*» που γράφει «*ασυναρτησίες*» επειδή η εποχή είναι δύσκολη και αυτά που προτείνει δεν στέκουν. Στη συνέχεια ο αρθρογράφος με το ίδιο ύφος σχολιάζει την ιδέα του Τσάτσου για τα σχολεία της αριστείας, απομονώνοντας και τονίζοντας λέξεις και φράσεις, για να αναρωτηθεί για το πώς μπορούν να λειτουργήσουν τέτοια σχολεία που θα δημιουργήσουν «*πνευματικούς γενίτσαρους*», δηλαδή «*μοτίβα τελείως χιτλερικά, ρατσιστικά*» και να δημιουργήσει «*νέο κατεστημένο της Δεξιάς*» και τονίζει ότι αυτό που προτείνει ο Τσάτσος είναι ένα «*παραμιλητό*», μια θεωρία που δεν μπορεί να γίνει ποτέ. Χλευάζει τα γραφόμενα του περί της μελέτης της χριστομάθειας ως

⁸⁰⁵ Η εφημερίδα *Τα ΝΕΑ* και πλήθος εντύπων κυκλοφορούσε από το συγκρότημα Λαμπράκη για το οποίο ο Τσάτσος αναφέρει ότι πάντα τον πολεμούσε (*Λογοδοσία μιάς ζωής*). Το συγκρότημα στήριζε την τότε κυβέρνηση και η εφημερίδα ήταν στην κορυφή της προτίμησης των αναγνωστών των ημερήσιων εντύπων, κυρίως αναγνωστών που επρόσκειντο στο κυβερνών σοσιαλιστικό κόμμα.

⁸⁰⁶ Η απορία του συντάκτη του εν λόγω άρθρου ήταν: «*Εκείνο που δεν αντιλαμβάνομαι, όμως, είναι, με ποια κριτήρια ο κ. Καραμανλής επέλεξε εν συνεχεία τον εαυτό του ως διάδοχο του κ. Τσάτσου... Τι να σας πώ. Άβυσσος η ψυχή του ανθρώπου*».

⁸⁰⁷ Αρχείο Κ. Τσάτσου, Γενάδειος Βιβλιοθήκη, Φ. 38, υποφ.1. Το άρθρο υπόγραφε ο Κώστας Σταματίου, λογοτεχνικός κριτικός τότε των «*Νέων*». Στις 6/7/1987 διορθώνει το «*Αριστερά*» με την «*Αριστεία*» με ένα μικρό κείμενο λέγοντας ότι: «*ο «Δαίμονας» όχι πλέον του τυπογραφείου, αλλά της φωτοσύνθεσης... επιβάρυνε με μία πρόθεση τον κ. Κωνσταντίνο Τσάτσο, που δεν έχει εκδηλώσει ο ακαδημαϊκός και πρώην πρόεδρος της ελληνικής Δημοκρατίας στο δημοσίευσμά του Πνευματικό Καταπίστευμα....[...], με αποτέλεσμα η φράση Πώς θα γονατίσουμε την υλιστική Ευρώπη με την «Αριστεία» του ελληνικού Πνεύματος να γίνει με την «Αριστερά» του ελληνικού πνεύματος! Αν είναι δυνατόν....*»).

«αλαμπουρνέζικα»⁸⁰⁸ και επικαλείται τον Θεοτοκά ο οποίος είχε πει για τον Τσάτσο ότι ήταν «διδασκτικός. Στο άρθρο εκφράζεται ο φόβος ότι ο τότε υπουργός Παιδείας Αντώνης Τρίτσης⁸⁰⁹ θα μπορούσε να υιοθετήσει τις θέσεις αυτές του Τσάτσου, καθώς είχε εκφράσει την ίδια με τον Τσάτσο άποψη για τον μύθο του ελληνικού λαού και την ουτοπία ως «εντοπία» του ελληνισμού που θα έπρεπε να υιοθετηθεί χωρίς να υπολογίζεται το πολιτικό κόστος. Είχε πει μεταξύ άλλων ο Αντώνης Τρίτσης: «Αυτή η κοινωνία δεν θα πάει μπροστά εάν δεν έχει μία ουτοπία. Η Ελλάδα έγινε μεγάλη όταν είχε έναν μύθο και προσπαθούσε να τον κάνει πραγματικότητα. Έτσι έγινε ο συγκλονιστικός Ελληνικός Πολιτισμός[...].όλοι μαζί να ριχτούμε σε ένα αγώνα για να γίνει η ουτοπία αυτή εντοπία, αυτή η ιδέα να αγγίζει τον ελληνικό χώρο και τον Ελληνισμό και να βρεθούμε σε κάτι άλλο»⁸¹⁰.

Ο Τσάτσος δεν απάντησε στο δημοσίευμα. Ήδη ήταν ανήμπορος καθώς η ασθένεια τον είχε καταβάλλει και βρίσκονταν λίγους μήνες πριν την εκδημία του. Όμως το Πνευματικό Καταπίστευμα έγινε αφορμή συζητήσεων στους πνευματικούς κύκλους και την υπεράσπιση των θέσεων του Τσάτσου ανέλαβαν πολλά έντυπα της εποχής. Στις 14/7/1987, η Εφημερίδα *ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗ* δημοσίευσε άρθρο με τίτλο: «Παραλήρημα κριτικού» όπου υπερασπίζεται τόσο τον ίδιο τον Τσάτσο ως «τον σεβαστό πνευματικό άνθρωπο, το σοφό και διεθνώς αναγνωρισμένο Καθηγητή της Φιλοσοφίας του Δικαίου, τον Ακαδημαϊκό, τον τέως Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας, το βαθύ γνώστη της αρχαίας και νεότερης ελληνικής γραμματείας, που έχει όμως ένα μεγάλο μειονέκτημα: Δεν είναι αριστερός!» και αναρωτιέται γιατί όλο αυτό το μίσος για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η πρόταση του Τσάτσου είναι ένα είδος συνέχειας του αρχαίου πολιτισμού της Ελλάδας, ότι η ιδέα είναι μια σύγχρονη μορφή της πλατωνικής θεωρίας και πως

⁸⁰⁸ «Πώς όμως θα κατασκευάσουμε αυτήν την «αριστεία»; (Διάβαζε: Αριστοκρατία του Πνεύματος= Νέο κατεστημένο). Αλλάζοντας «τον σκελετό της παιδείας που παρέχεται στο σύνολο». **Πο-τέ!** (η σκίαση δική του)! Αυτά δεν γίνονται Μία μέθοδος υπάρχει: να δημιουργηθούν από την πολιτεία **πνευματικοί γενίτσαροι** της Δεξιάς φυσικά, γιατί αυτό εξυπακούει, στα απλά και πρακτικά ελληνικά, η λέξη «αξιοκρατία». Να φτιάξουμε «γενίτσαρους» λοιπόν. Με... **χρηστομάθεια!** Καλά ο άνθρωπος έχει πάθει και πολλήν «υπέρβαση» που έλεγαν τότε που έκαναν περιπάτους, στο Δρόμο των Φιλοσόφων της Χαϊδελβέργης, με τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο. Θα διαλέγουμε, λέει, τα παιδιά στην ηλικία των 12-14 ετών (γράφει σχετικά κάτι ασυνταξίες, αλλά δεν πειράζει). Και – άκουσον, άκουσον!- τι θα μαθαίνουν: «Θα αρχίζουν να διαβάζουν **χρηστομάθεια** και κείμενα από τα **τέσσερα Ευαγγέλια** [...] Αφήνω τον φασισμό, την φαλλοκρατία (δεν μιλάει πουθενά για γυναίκες, κι ας αποτελούν την πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού)- αφήνω την κοурτότητα και ηλιθιότητα της όλης σύλληψης».

⁸⁰⁹ Γράφει ο συντάκτης: «και για να προλάβουμε λοιπόν κανένα κακό-ποιος ξέρει; ο κ. Τρίτσης θα μπορούσε να υιοθετήσει... σοσιαλιστικά την «αριστοκρατική» πρόταση του κ. Τσάτσου, έχουμε δει τόσα και τόσα...- ας αναγνώσουμε ψύχραιμα τι λέγει ο παραληρών γέρος, και ας ανοίξουμε τα μάτια μας.[...] και η Ιστορία, όπου λέει ο παραληρών γέρον- «αρκούν μια βιβλιοθήκη και πολύ λιγότερα τεχνικά μέσα!».

⁸¹⁰ Αντ. Τρίτσης, (1937-1992), *Συνέντευξη* στην ΕΡΤ 1, 14 Οκτωβρίου 1990. Πηγή: Αρχείο ΕΡΤ.

στα μάτια των αριστερών φαίνεται πως και ο Πλάτωνας είναι ...φασίστας»⁸¹¹. Όμως, όπως η Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου επισημαίνει και θεωρείται ακριβές: «Μακράν από ελίτιστικες επιδιώξεις ο σόφρων Ακαδημαϊκός δάσκαλος ρωμαλέα προτείνει αυτό που ατυχώς αποτελεί ζητούμενο για την ελληνική εκπαίδευση και στις μέρες μας, μολονότι παραμένει σταθερά στο εκπαιδευτικό σύστημα όλων σχεδόν των ευρωπαϊκών κρατών»⁸¹².

Από την άλλη μεριά η εφημερίδα *Νέα Εστία*, στις 15/7/1987, δημοσίευσε το Πνευματικό Καταπίστευμα του Τσάτσου, με την σημείωση ότι πρόκειται για σημαντικότερο κείμενο που περιέχει σημαντικές παρατηρήσεις για την όλη κοινωνική μας διάρθρωση, για την Παιδεία μας, που πρέπει να κάμει στροφή προς την πνευματική αριστεία, και, ειδικότερα, υπογράμμισε ως σημαντικές τις θέσεις του Τσάτσου για τη γλώσσα μας. Το περιοδικό *Βιομηχανική Επιθεώρηση* (άρθρο της Αλεξάνδρας Βολοβίνη-Λασκαρίδη) χαρακτηρίζει το Πνευματικό Καταπίστευμα ως *το κείμενο που δίδει ένα όραμα-κάθε άλλο παρά ξεπερασμένο, αντιθέτως ιδιαίτερα επίκαιρο- στην ταλαιπωρημένη χώρα μας, μια διέξοδο από το σημερινό τέλμα που μοιρολατρικά αναγνωρίζουμε πως υπάρχει*⁸¹³. Στο ίδιο πνεύμα, το περιοδικό *ΔΙΑΥΛΟΣ*⁸¹⁴ με αφορμή το Πνευματικό Καταπίστευμα γράφει ότι είναι κείμενο «για σκέψεις επί ενός θέματος οικουμενικού, όπως είναι αυτό της παιδείας, ως ανάγκη επανακαθορισμού των αξιών, σύμφωνα με το του Αριστοτέλη “Περὶ δὲ πολιτείας ἀρίστης τὸν μέλλοντα ποιήσασθαι τὴν προσήκουσαν ζήτησιν ἀνάγκη διορίσασθαι πρῶτον τίς αἰρετώτατος βίος”»⁸¹⁵.

Οι ιδέες του για την πνευματική αριστεία και τα Σχολεία της αριστείας, δεν έπαψαν να συζητούνται για καιρό, μέχρι τις μέρες μας. Η Εφημερίδα *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (στις 6/6/2000), με αφορμή τις αλλαγές στην ύλη των διδακτικών βιβλίων των Δημόσιων σχολείων, σε δημοσίευμα με τίτλο «Κεράκια και λαμπάδες» - «Όταν οι πολιτικοί αντιστέκονταν στον οδοστρωτήρα του Χρ. Λαμπράκη», γράφει: «Μια πρόταση από τον (από μηχανής)υπουργό Παιδείας Π. Ευθυμίου, που θα αλλάξει λέει όλα τα σχολικά βιβλία. Στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας να περιληφθεί ένα εξόχως διδακτικό απόσπασμα, υπόδειγμα ύφους και ήθους, από τη δίτομη αυτοβιογραφία Λογοδοσία

⁸¹¹ Εφημερίδα *ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗ* (14/7/1987). Το άρθρο υπογράφει ο Γιάννης Λάμπρας και καταλήγει: «Μεγάλο έγκλημα αυτή η ιδέα, που δεν είναι άλλωστε τίποτε άλλο παρά μια σύγχρονη μορφή της πλατωνικής θεωρίας. Αλλά φαίνεται ότι και ο Πλάτων είναι, για τους Έλληνες νεοσταλινικούς, ένας σκέτος φασίστας...». Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 38, υποφ. 1.

⁸¹² Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, στο ίδιο, σ. 413.

⁸¹³ Περιοδικό *Νέα Βιομηχανική Επιθεώρηση*, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 38, υποφ. 1.

⁸¹⁴ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 38.1. Περιοδικό *ΔΙΑΥΛΟΣ*, Οκτ. 1987, Ανυπόγραφο άρθρο «Κίνησις των Ιδεών»,

⁸¹⁵ Αριστοτέλους *Πολιτικά*, Η 1323α.

μιας ζωής του αιμινήστου Κων/νου Τσάτσου» και καταλήγει ο αρθρογράφος: «Τι άλλαξε από τότε? Απλώς τα κεράκια στο «ναό» έγιναν λαμπάδες!».

Οι αντιπαραθέσεις για το είδος της παιδείας συνεχίστηκαν και συνεχίζονται μέχρι τις μέρες μας⁸¹⁶. Επανειλημμένες αλλαγές στους νόμους και στους κανονισμούς λειτουργίας των σχολείων αποδεικνύουν την αναποφάσιστη⁸¹⁷ στάση της πολιτείας στο να ορίσει σαφές και ξεκάθαρο στόχο για το είδος των σπουδών, δηλαδή την καλλιέργεια των ατόμων που θα αποφοιτούν από αυτά. Ο Τσάτσος είχε το λαμπρό όραμα της μόρφωσης των νέων Ελλήνων με τις διαχρονικές αξίες των ανθρωπιστικών σπουδών αρχίζοντας από τα Σχολεία της αριστείας, ως την πλέον ορθή και ευδαίμονα διαδικασία “μόρφωσης” του ατόμου, καθιστώντας το όχι μόνον «χαρίεν άνθρωπον» αλλά και υπεύθυνο πολίτη, μετέχοντος ως υγιές μέλος ενός κοινωνικού συνόλου, της πολιτείας, η οποία δεν είναι τύχης έργο αλλά έργο επιστήμης και προαιρέσεως.

9. Η αναγνώριση του Κωνσταντίνου Τσάτσου ως «Διδάσκαλος του Γένους»

Με την ανακοίνωση της τελευταίας του βίου του, στις 8 Οκτωβρίου 1987, η Εφορεία (ΔΣ) του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, στον οποίο ήταν ο Τσάτσος τακτικό μέλος, δίδοντας και ο ίδιος διαλέξεις⁸¹⁸, του απένειμε τον τιμητικό τίτλο **Διδάσκαλο του Γένους**. Η ανακοίνωση είχε ως εξής: «Η Εφορεία του Συλλόγου Παρνασσός συνελθούσα εκτάκτως την 8^η Οκτωβρίου 1987, ημέρα Πέμπτη, σε έκτακτον συνεδρία, εξέδωσε σχετικό Ψήφισμα στο οποίο ανέφερε ότι «επί τω θλιβερώ αγγέλματι του θανάτου του **ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΗΜ.**

⁸¹⁶ Σ.σ. Από τον Σεπτέμβριο του 2020 λειτουργούν στην χώρα μας 24 Πρότυπα Σχολεία και 38 Πειραματικά Σχολεία (Νόμος 4692/2020 - ΦΕΚ 111/Α/12-6-2020, άρθρο 10), όπου ως Σκοποί ορίζονται: «Τα Πρότυπα Σχολεία (Π.Σ.) και τα Πειραματικά Σχολεία (ΠΕΙ.Σ.) ιδρύονται και λειτουργούν με σκοπό να συμβάλουν στον βέλτιστο εκπαιδευτικό σχεδιασμό και την πιλοτική εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής, ώστε να καλλιεργηθούν και διαχυθούν οι βέλτιστες εκπαιδευτικές μέθοδοι, πρακτικές και εργαλεία σε ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα». Στο άρθρο 11, ορίζονται ως στόχοι των Πειραματικών σχολείων: « Τα Π.Σ. είναι σχολικές μονάδες της δευτεροβάθμιας δημόσιας εκπαίδευσης, οι οποίες στοχεύουν στην καλλιέργεια και τη διάχυση της ιδέας και των πρακτικών της αριστείας στο εκπαιδευτικό σύστημα».

⁸¹⁷ Στο άρθρο 21, παρ. 2 του Ν.4692/2020, ορίζεται ότι: «Ο Διευθυντής του Π.Σ. ή ΠΕΙ.Σ., σε συνεργασία με τον Υποδιευθυντή και τον Σύλλογο Διδασκόντων και υπό την καθοδήγηση του Προέδρου και του Συντονιστή Εκπαιδευτικού Έργου του οικείου ΕΠ.Ε.Σ., καταρτίζει και υποβάλλει σε ηλεκτρονική πλατφόρμα του Ι.Ε.Π. μέσω της Ενιαίας Ψηφιακής Πύλης της Δημόσιας Διοίκησης, πριν την έναρξη των μαθημάτων, σχέδιο προγραμματισμού δράσεων, υλοποίησης ερευνητικών προγραμμάτων και εκπαιδευτικών στόχων για το σχολικό έτος, το οποίο περιλαμβάνει το σύνολο των προγραμματιζόμενων δραστηριοτήτων του Π.Σ. ή του ΠΕΙ.Σ., τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα, τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του σχολείου, καθώς και τον τρόπο υλοποίησης των προγραμματιζόμενων εκπαιδευτικών δράσεων» Αφήνεται δηλαδή στη δικαιοδοσία διαφόρων φορέων η λειτουργία των σχολείων αυτών, κάθε χρόνο, χωρίς σταθερό προσανατολισμό, κατά το δοκούν των φορέων το οποίο συχνά διαμορφώνεται από τα εκάστοτε συμβεβηκότα.

⁸¹⁸ Το 1936 έδωσε στον Παρνασσό διάλεξη για τον Παλαμά.

***ΤΣΑΤΣΟΥ, Διδασκάλου του Γένους, επιφανούς πολιτικού ανδρός, τέως Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας, Καθηγητού Πανεπιστημίου Αθηνών, Μέλους της Ακαδημίας Αθηνών, τακτικού Μέλους από πολλών ετών του Παρνασσού και Επιτίμου Μέλους του Συλλόγου από οκταετίας».** Το Ψήφισμα δημοσιεύτηκε στο τεύχος Οκτωβρίου 1987, όπως στο ένθετο φύλλο εμφανίζεται.*

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΚΟ΄ ΑΡ. 4 (ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1987)

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΗΜ. ΤΣΑΤΣΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΨΗΦΙΣΜΑ Έσοδός (Δ.Σ.ι τού Φ.Σ. Πάρνασσος)	σελ. 387
ΤΣΑΤΣΟΥ Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Πνευματική Καταπίεση	» 389-393
ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ό Παλιός και η Έλληνική Ύδα	» 399-404
ΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Άντησή στ. 905 - 20	» 405-416
ΔΕΛΛΗ Γ.Λ., Οι όροι της Φιλοσοφίας κατά τó «Ύδμημα» τού Άμμόνιο	» 417-431
ΜΑΡΚΟΥ Γ. ΑΝΤ., Η έννοια της «σοφίας» στον ποιητή Εδήνο	» 432-445
ΛΑΖΑΝΑΙ ΒΑΣ., Προλόγιο, Έλεγχο Τρίτη τού Πρώτου Βιβλίου	» 446-448
ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ ΚΩΣΤΑ, Η όρση στη φιλοσοφία τού Κόντ	» 449-461
ΦΡΑΓΚΟΜΙΧΑΛΟΥ Ε.Κ., Τό νόημα και η χρήση τού όρου «ελευθερία» και τών παραγών τού στην Πλάτωνα	» 462-479
ΤΣΑΜΟΥΡΑ ΝΙΚΟΥ, Οι Παραμυθίες	» 480-514

ΗΒΑΘΟΚΗΣΙΣ

Κ.Ε.Κ., Παύλου Ψημη: «Καταγωγή», Ροή Παπαγγελο: «Μο- νόλογισ», Αίνας Γερμεφαλάκη: «Νεκαλόσι»: «Ετήν Άντην της Ζωής», Πίτσος Άστέρη: «Θυμικός γκαβαβρος»	» 505-506
---	-----------

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΖΩΡΑ Γ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ, Διάβρωση της Είτης τών Χρονικών	» 507-510
--	-----------

Ψ Η Φ Ι Σ Μ Α

Ἡ Ἐφορεία (Δ.Σ.) τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός, συνελθοῦσα ἐκτάκτως σήμερον 8ην Ὀκτωβρίου 1987, ἡμέραν Πέμπτην εἰς ἕκτακτον συνεδρίαν ἐπὶ τῷ θλιβερῷ ἀγγέλματι τοῦ θανάτου τοῦ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΗΜ. ΤΣΑΤΣΟΥ

Διδασκάλου τοῦ Γένους, ἐπιφανοῦς πολιτικοῦ Ἄνδρος, τέως Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τακτικοῦ Μέλους ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν τοῦ Παρνασσοῦ καὶ Ἐπιτίμου Μέλους τοῦ Συλλόγου ἀπὸ ἐπταετίας

Ψ η φ ί ζ ε ι

- 1.—Νὰ κατατεθῆ στέφανος δάφνης ἐπὶ τῆς σοροῦ αὐτοῦ.
- 2.—Νὰ σταλοῦν συλλυπητήρια γράμματα εἰς τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ.
- 3.—Νὰ διατεθοῦν 20.000 δραχμὲς ὑπὲρ τῶν Σχολῶν Ἀπόρων Παιδῶν τοῦ Παρνασσοῦ.
- 4.—Νὰ δημοσιευθοῦν τὰ δέοντα εἰς τὸν «Παρνασσόν».
- 5.—Νὰ δημοσιευθῆ τὸ παρὸν διὰ τοῦ Τύπου.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΙΩ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

Καθηγητῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ἄμ. Ἐπ. Καθηγητῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η αναγνώριση ως **Διδασκάλου του Γένους**, και παρά την πολεμική που οι ιδέες του δέχθηκαν επί δεκαετίες, ήρθε ως επιστέγασμα της συνεισφοράς του τόσο στην πνευματική ζωή του τόπου, κατά τη διάρκεια ενός σχεδόν αιώνας, όσο και από την αξία του έργου του, όπου, μέσα σ' αυτό το Ελληνικό έθνος δεν είναι μόνο αντικείμενο Ιστορίας αλλά και ζωντανό όργανο αγωγής των ανθρώπων επιφορτισμένου με την μεγάλη και βαρειά «Αποστολή»⁸¹⁹. Η καθολική αναγνώριση του Κωνσταντίνου Τσάτσου ως της μεγαλύτερης πολιτικοπνευματικής μορφής της σύγχρονης Ελλάδος εκφράστηκε με ποικίλες εκδηλώσεις και αφιερώματα. Μετά την εκδημία του με άρθρα και αφιερώματα πολλές πνευματικές προσωπικότητες του απέδωσαν τον τιμητικό αυτό χαρακτηρισμό. Αλλά ήδη πριν την εκδημία του ο τίτλος του **Διδάσκου του Γένους** του είχε απονεμηθεί καθώς, όπως γράφτηκε, *ως ο Μύστης του Απρόσιτου «ως Φιλόσοφος και ποιητής γαληνεύει το μεταφυσικό άλγος των ανθρώπων»*⁸²⁰ και επισημάνθηκε ένα πολύ σπουδαίο και ιδιαίτερο γνώρισμα το οποίο χαρακτήριζε τον Τσάτσο ως προσωπικότητα. "Ότι σεβόταν την γνώση, όχι όμως εκείνη που οδηγεί στην επιστημονική αλαζονεία, αλλά τη γνώση που διοδεύει προς την πνευματική προκοπή, την γνώση προς επίγνωση.

Στον πνευματικό, καλλιτεχνικό και πολιτικό χώρο, καταξιώθηκε ως **Διδάσκου του Γένους**, καθώς ο ίδιος υπήρξε λάτρης της τέχνης. Ο Αλέξης Μινωτής, αναγνωρίζοντας την προσφορά του στην πνευματική, καλλιτεχνική και πολιτική ζωή του τόπου, αλλά και στον διεθνή χώρο τον ονόμασε «*μεγάλο σοφό και στοχαστή, Δάσκαλο του Έθνους με δημόσιο βίο γόνιμο, αποδοτικό, δημιουργικό, απόλυτα πνευματικό και ανιδιοτελή*» και τόνισε ότι η εκδημία του ήταν το τελειωτικό χτύπημα για την πνευματική ηγεσία του τόπου, καθώς «*μετά τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, τον Γιάννη Θεοδωρακόπουλο, και τώρα τον Τσάτσο, η πνευματική Ελλάδα ορφάνεψε για τα καλά*»⁸²¹. Σε ειδικό αφιέρωμα της εφημερίδας *Καθημερινή*⁸²² πολλές προσωπικότητες της πνευματικής και πολιτικής ζωής του τόπου

⁸¹⁹ Κ. Τσιρόπουλος, «Δροομολόγιο, Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, άνθρωπος του καιρού μας», *Έκφραση Τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Τετράδια *Ευθύνης*, τ. 16, Αθήνα, 1982, σ. 182. Ο Κ. Τσιρόπουλος αναφέρει: «*Το χρέος αυτό, αληθινά εθνικό, η Αποστολή, καθορίζει τις μορφές που εμπύχωναν όχι μόνον το «Αρχαίον Φιλοσοφίας» αλλά και ολόκληρο τον υψηλό νεοελληνικό πνευματικό χώρο. Χρέος αυτογνωσίας εθνικής και γόνιμης ανανέωσης της ζωής του τόπου*» (σ. 176).

⁸²⁰ Γρ. Κωσταράς,, Άρθρο στην Εφημερίδα *Ακρόπολις* (1/2/1987) με τίτλο: «Κωνσταντίνος Τσάτσος, Ο Μύστης του Απρόσιτου», Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Φ. 38, υποφ. 1.

⁸²¹ Αλ. Μινωτής, Άρθρο στο Περιοδικό «*Η ΛΕΞΗ*», Οκτώβριος 1987, με τίτλο «Ο Τσάτσος και το Θέατρο», σ. 822-823, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ. Τσάτσου Φ. 39, υποφ. 2.

⁸²² Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες*, *Αφιέρωμα*: «Κωνσταντίνος Τσάτσος, 10 Χρόνια από τον θάνατό του», (Κυριακή 19 Οκτωβρίου 1997), όπου δημοσιεύονται μηνύματα και κείμενα των: Κων/νου Καραμανλή, Κων/νου

κατέθεσαν προσωπικές αναμνήσεις από τη συναναστροφή τους με τον Δάσκαλο και τον πολιτικό Τσάτσο.

Χαρακτηρίστηκε ως **Δάσκαλος του Γένους** που έκρινε με επιείκεια και με δείκτη και οδηγό του το ΧΡΕΟΣ και ως άνθρωπο προσηνή και εγκάρδιο, πιστό φίλο και 'Ανθρωπο⁸²³ και ως ένας «καλός τε κάγαθος» Έλληνας με το αίσθημα του υψηλού Οικουμενικού καθήκοντος που διέπει τον ελληνικό πολιτισμό⁸²⁴. Πολύπλευρος, καθώς δεν υπάρχει επιστητό του οποίου να είναι ξένος, αλλά δεν φωνασκούσε, δεν θορυβούσε, δεν προβαλλόταν, δεν ήταν ανεμώδης. [...]*αντιστασιακός εναντίον κάθε ολοκληρωτισμού, ελεύθερος έως ελευθεριάζων στοχαστής[...]. Με μια λέξη «Πολύθροος». Διδάσκαλος χωρίς υπόνοια διδακτισμού και καθηγητικής αυθεντίας*⁸²⁵. Ο Γεράσιμος Αποστολάτος αναθυμούμενος την παρουσία του Τσάτσου στη Βουλή αναφέρει ότι για μήνες τον άκουγε να εξηγεί ότι «*η αίθουσα της Βουλής πρέπει να είναι γεμάτη ψυχικήν παρουσία του Λαού, πνεύμα ελευθερίας και αγάπης, όραμα του Εθνικού Μεγαλείου.[...]. Και όταν ήρθε η μέρα να βάλει το χέρι του στο Ευαγγέλιο και να ακουσθεί το «ομνύω» στην εκλογή του ως Προέδρου της Δημοκρατίας, κανείς μέσα στην αίθουσα δεν μπορούσε να διανοηθεί ότι τη θέση θα καταλάμβανε άλλος από τον μικρό το δέμας μεγάλον εκείνον φιλόσοφο*»⁸²⁶.

Η ακτινοβολία του πνεύματος και της προσωπικότητάς του Τσάτσου, διαπιστωμένη από διεθνείς προσωπικότητες του πνεύματος, καταγράφηκε από τον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο ως εντυπωσιασμός που εκφράστηκε από την Jackeline de Romilly, όταν το ζεύγος Τσάτσου επισκέφθηκε επίσημα τη γαλλική πρωτεύουσα και διαπίστωσαν οι πάντες, και στο Προεδρικό Μέγαρο και στην Ακαδημία, ότι η Ελλάδα είχε το λαμπρότερο προεδρικό ζεύγος της Ευρώπης⁸²⁷.

Στεφανόπουλου, Κωστή Βατικιώτη, Δέσποινας Μυλωνά, Κων/νου Δεσποτόπουλου, Κων/νου Καλλία, Γεωργίου Μητσόπουλου, Άγγελου Βλάχου, Ανδρέα Ζαΐμη, Γεράσιμου Αποστολάτου, Παναγιώτη Φωτέα, Κώστα Μιχαηλίδη Θεόφιλου Φραγκόπουλου, Ευαγγέλου Μόσχου, Ντόρας Τσάτσου και την εργογραφία του αντλημένη από το αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, Νομικά «Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα», 1980. Στο *Αφιέρωμα* τονίζεται επίσης το γεγονός της ιστορικής Ομιλίας του Τσάτσου στο Πανεπιστήμιο την 28^η Οκτωβρίου 1941, η απόλυσή του για το λόγο αυτό και η σημασία του γεγονότος αυτού για την καθιέρωση της 28^{ης} ως Εθνικής εορτής. (Βλ. Άγγελου Βλάχου, «Μνήμη ενός γενναιόδωρου ανθρώπου», σ. 15) όπου επισημαίνει ότι μετά το γεγονός αυτό και την παύση του από το Πανεπιστήμιο συγκεντρώνονταν στο σπίτι του Τσάτσου, το μόνο που τους δέχονταν τότε, τον παγωμένο χειμώνα του '41, αναζητώντας κάποιο στήριγμα, κάποιο δείκτη συμπεριφοράς, το μόνο μέλημα του Τσάτσου ήταν να μη βγει το Έθνος βιολογικά εξουθενωμένο από την αυτήν την περιπέτεια και πως χρέος του καθενός που έφευγε για την Ανατολή ήταν να σημάνει συναγεμύ στον ελεύθερο κόσμο και το πνεύμα της αντίστασης να εκδηλώνεται παντού και «να δίνει ο καθένας μας το παράδειγμα με τη διαγωγή του».

⁸²³ Κ. Καλλίας, «Ο ανυποχώρητος της Δημοκρατίας», στο *Αφιέρωμα της Καθημερινής*, ό. π., σ. 13.

⁸²⁴ Κ. Βατικιώτης, «Κωνσταντίνος Τσάτσος, Ο Φιλόσοφος Πρόεδρος της Δημοκρατίας», ό. π., σ. 2.

⁸²⁵ Π. Φωτέα, «Η ευαισθησία στα εθνικά θέματα», στο *Αφιέρωμα της Καθημερινής*, ό.π. σ. 22

⁸²⁶ Γ. Αποστολάτος, «Η προσφορά στο Σύνταγμα του '75», στο *Αφιέρωμα της Καθημερινής*, ό.π. σ. 21.

⁸²⁷ Κ. Δεσποτόπουλος, «Ο Φιλόσοφος Δάσκαλός μας», στο ίδιο, σ. 8.

Αλλά και το ήθος του οποίου ο ίδιος ήταν φορέας γίνονταν υπόδειγμα για τους νεώτερους πολιτικούς της εποχής του.

Εν κατακλείδι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ήταν κυρίως διανοούμενος και πνευματικός δημιουργός αλλά και λογοτέχνης και ποιητής. Αυτές οι ιδιότητες τον χαρακτήριζαν και ως πολιτικό, γεγονός που αποτυπώθηκε στους λόγους τους οποίους εκφώνουσε αλλά αποτυπώθηκαν και στην ιδιότητά του ως συγγραφέα τόσο των λογοτεχνικών, ποιητικών, θεατρικών και φιλοσοφικών του έργων όσο και αυτών των πολιτικών του δοκιμίων. Στα φιλοσοφικά του βιβλία, όπως ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος επισημαίνει, η κομψή έκφραση εναρμονίζεται με το βάθος του στοχασμού και η αναλυτική εξέταση προετοιμάζει τη συνθετική σύλληψη⁸²⁸. Κατά τον Σαράντο Καργάκο «Ο Κων/νος Τσάτσος αντιπροσωπεύει στον νεώτερο ελληνικό λόγο το κλασικό ύφος, είτε έγραφε στη δημοτική είτε στην καθαρεύουσα, άλλοτε ως στοχαστής, άλλοτε ως ποιητής και άλλοτε ως πολιτικός. Ο λόγος του δεν είναι μιά μεθυσμένη φράση. Είναι γεωμετρικό σχήμα, γραμμή»⁸²⁹. Κατά τον Ε. Μόσχο ο Τσάτσος ανήκει στη Γενιά του Τριάντα, στη μεγάλη αυτή γενιά της ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων⁸³⁰ και όπως υπογράμμισαν σύγχρονοι μελετητές του έργου του, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος μπορεί να θεωρηθεί ότι εγκαινιάζει μια νέα γενιά **Δασκάλων του Γένους** «διότι σπέρνει μέσα στο πνεύμα των Ελλήνων τον σπόρο των μελλοντικών πεπρωμένων του Γένους. Και από αυτόν τον σπόρο θα αναπτυχθεί στο μέλλον η νέα Ελλάδα, ακριβώς όπως από το σπόρο των Δασκάλων του Γένους συνέβαλαν στην διστορική ουσία της Ελλάδας και αυτήν προσπαθούσαν να καλλιεργήσουν στο πνεύμα των υπόδουλων Ελλήνων.[...] Οι Δάσκαλοι του Γένους οδήγησαν στην αποκατάσταση της Ελλάδας ως Κράτους. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, πρωτοπόρος της νέας γενιάς των **Δασκάλων του Γένους**, οδηγεί στην αποκατάσταση της Ελλάδας ως Ιδέα, στην αποκατάσταση του ελληνικού πνεύματος στη ζωή και στη σκέψη της σύγχρονης Ευρώπης και της σύγχρονης ανθρωπότητας»⁸³¹.

⁸²⁸ Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαζήση Αθήνα 1982, σελ. 153.

⁸²⁹ Σαράντος Καργάκος, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και η Ελληνική Γλώσσα» στο *Νέα Εστία Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, ό.π., σελ. 150.

⁸³⁰ Ο Ε. Ν. Μόσχος στο *Αφιέρωμα* της έκδοσης της *Νέας Εστίας* ό. π. σ. 2 αναφέρει: «[...] Και ανήκε σε μιά μεγάλη γενιά της ιστορίας των νεοελληνικών Γραμμάτων, στη Γενιά του Τριάντα, που τόσο άδικα και άκριτα λιοιδορείται και προπηλακίζεται σήμερα, ενώ έχει να παρουσιάσει στους επιγενόμενους η Γενιά τούτη μιάς σπάνιας ανθοφορίας δημιουργικότητα σε όλους τους τομείς του πνεύματος, και στην ποίηση και στην πεζογραφία και στην επιστήμη και στη φιλοσοφία».

⁸³¹ Μ. Ι. Μαραθεύτης, «Κωνσταντίνος Τσάτσος, Δάσκαλος του Γένους», στο *Έκφραση Τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Τετράδια Ευθύνης, τ. 16, Αθήνα 1982, σ. 120-121.

Το ανθρωπιστικό κλασικό πνεύμα του ελληνισμού, του οποίου ο ίδιος ήταν φορέας και ξεχειλίζει στον προφορικό και γραπτό του λόγο, ήταν και ο οικουμενικός στόχος στη σκέψη του και όπως ο ίδιος υποστήριζε μπορεί να επιτευχθεί με την ανθρωπιστική παιδεία. Να διαμορφωθεί ο ολοκληρωμένος άνθρωπος, ο ιδεατός Έλληνας και η Ελλάδα να αναλάβει τον πρωτοποριακό ρόλο της ανασυγκρότησης του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Κατά τη διάρκεια ολοκλήρου του βίου του αναλώθηκε στη διατράνωση της ιστορικής αυτής ευθύνης του Ελληνικού έθνους έναντι της ιστορίας του αλλά και έναντι της ανθρωπότητας. Αυτή η ευθύνη βάραινε πρωτίστως τον ίδιο ως αποστολή και χρέος, φώτιζε το πνεύμα του και τον έθετε έξω κάθε κοινού μέτρου και κανόνος, ως τον κατά και δια την αρετή ομιλούντα και διαφέροντα, σύμφωνα με το λόγο του Σταγειρίτη φιλοσόφου: «κατά δὲ τῶν τοιούτων οὐκ ἔστι νόμος, αὐτοὶ γὰρ εἰσι νόμος»⁸³². Οι σύγχρονοί του έβλεπαν την ιδέα του αυτή και την αναγνώριζαν ως πηγή έμπνευσης του ευρωπαϊκού πολιτισμού και όπως τόνισε χαρακτηριστικά ο Πρόεδρος της Γαλλίας Βαλερύ Ζισκάρ Ντ' Εστέν, προσφωνώντας τον στο αεροδρόμιο του Ορλύ κατά την επίσημη επίσκεψή του στη Γαλλία στις 23 Απριλίου 1979, ο ίδιος ο Τσάτσος «ενσαρκώνει την Ελλάδα και τον ανθρωπισμό, με την αίσθηση του Ανθρώπου και του μέτρου που χαρακτηρίζει το λογοτεχνικό και φιλοσοφικό του έργο και τα έργα του τον εγγράφουν μέσα στους αυθεντικούς απογόνους μιάς σκέψης και μιάς τέχνης όπου ο πολιτισμός δεν έπαψε να αναζητά την πηγή της έμπνευσής του»⁸³³. Στην ίδια επίσκεψη ο Ζισκάρ Ντ' Εστέν παρασυρμένος από το πνεύμα της παρουσίας του αγωνίζονταν να συμπλεύσει με τις ιδέες του, να τις ανασύρει μέσα και από την Ιστορία της δικής του χώρας και να τις αναδείξει ως ιδέες που εμπνέουν την Ελλάδα και την Ευρώπη⁸³⁴. Οι ίδιες ιδέες που είχαν ζυμωθεί από τον ίδιο τον Τσάτσο, όταν ακόμα δούλευε τη μελέτη του για τον Παλαμά, για την οποία ο Δημήτρης Καπετανάκης ανέφερε τότε ότι ήταν το κλειδί του

⁸³² Αριστοτέλους, *Πολιτικά* 1284^α.

⁸³³ Β. Ζ. ντ' Εστέν, «Προσφώνηση στο Αεροδρόμιο του Ορλύ», στο *Η Ελλάδα στη Γαλλία*, εκδ. *Εθνή, Κείμενα της Μεθορίου* 3, Αθήνα 1979, σ.9.

⁸³⁴ Ο Βαλερύ Ζισκάρ ντ' Εσταίν στο δείπνο που παρέθεσε στο ζεύγος Τσάτσου κατά την επίσκεψη αυτή, είχε μεταφέρει από το Δημαρχείο του Μπορντώ τον πίνακα του Ντελακρουά, *Η έξοδος του Μεσολογγίου* με την πληγωμένη Ελλάδα και τον είχε τοποθετήσει πίσω από τη θέση που παρακάθησε ο Τσάτσος. Στην προσφώνηση του ο Γάλλος Πρόεδρος- την οποία κατά μεγάλο μέρος εκφώνησε στα ελληνικά- τόνισε την αγάπη του για την Ελλάδα και το γεγονός ότι ο Τσάτσος αποτελεί τη ζωντανή της ενσάρκωση. Τόνισε την ευρωπαϊκή αποστολή της Ελλάδας και την ανθρωπιστική αποστολή της Ευρώπης και το γεγονός ότι «η Ελλάδα ξανάγινε μια υποδειγματική δημοκρατία με διεθνή ρόλο στα Βαλκάνια και τη Μεσόγειο» (*Προσφώνηση* Βαλερύ Ζισκάρ ντ' Εσταίν, Προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας, στο Μέγαρο των Ηλυσίων, Δευτέρα 23 Απριλίου 1979, στο *Η Ελλάδα στη Γαλλία*, ό.π. .σ. 13-16).

σημερινού Έλληνα, και που αν εγκύψουμε επίμονα μας αποκαλύπτεται το πνευματικό και συγγραφικό ήθος του Κ. Τσάτσου⁸³⁵.

Ο ανθρωπισμός του Τσάτσου, ως πηγή έμπνευσης αποτελεί αξιοσημείωτο γεγονός καθώς ανέβλυζε από την πηγή αυτή ένα είδος σοφίας που παρέσερνε το πνεύμα των συνομιλητών του και το ανέβαζε σε υψιπετείς συλλογισμούς οι οποίοι είχαν ευεργετικά πολιτικά αποτελέσματα για την Ελλάδα. Ειπώθηκε με την πεζή γλώσσα της πολιτικής και των πολιτικών συμφερόντων, ότι ο Τσάτσος ήταν «άριστο εξαγωγίμο προϊόν»⁸³⁶ αλλά δεν αξιοποιήθηκε από την ελληνική πολιτεία γι' αυτό τον σκοπό. Ο ίδιος ήταν ανθρωπιστής και η ιδέα του Ανθρώπου δεν εμπεριέχει ιδιοτέλεια και φτηνούς πολιτικούς υπολογισμούς, ούτε αφορά μόνον τον ελληνικό χώρο. Αφορά ολόκληρη την οικουμένη, την Οικουμενική Υπερπολιτεία προς την οποία ο Τσάτσος προσέβλεπε. Η οικουμενικότητα της σκέψης του γινόταν ορατή και αναγνωρίζονταν σε κάθε επικοινωνία που είχε με κορυφαίους πνευματικούς ηγέτες του κόσμου. Σε ομιλία του στη Γαλλική Ακαδημία ο Χαβιέρ Πέρεθ ντε Κουέγιαρ ανέφερε ότι ο Μωρίς Ντυρόν χαρακτήρισε τον Τσάτσο «οικουμενικό άνθρωπο» καταλήγοντας ότι: **«Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος είχε οραματισθεί μια ολοκληρωμένη διεθνή κοινωνία που θα σέβεται τους διαφορετικούς πολιτισμούς και μέσα στην οποία οι άνθρωποι θα ζούσαν ειρηνικά, ελεύθεροι και ίσοι μεταξύ τους. Αυτή η κοινωνία θα είναι ή κοινωνία αδελφών ή δεν θα υπάρξει ποτέ»**⁸³⁷. Οραματιστής, Φιλόσοφος, Έλληνας- Ανθρωπιστής, πολίτης του κόσμου και πολιτικός, Διδάσκαλος του Γένους. Αυτή είναι η εικόνα του και η διαπίστωση η οποία εξάγεται από τη μελέτη του ογκωδέστατου και πολυποίκιλου έργου του.

⁸³⁵ Δημητρίου Καπετανάκη, «Η Νεοελληνική συνείδηση και ο “Παλαμάς” του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στο *Έκφραση τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, ό. π. σ. 210.

⁸³⁶ Ανδρέας Ζαΐμης, «Το χάρισμα της αξιοκρατίας», στο *Αφιέρωμα* της εφημερίδας *Καθημερινή*, (Επτά Ημέρες), ό. π. σ. 10.

⁸³⁷ Xavier Perez De Cuellar, «Λόγος για τον Κων.Τ σάτσο στην Γαλλική Ακαδημία» μτφ. Σότια Κουμαντάρου, Ευθύνη, τευχ.226, Οκτώβριος 1990, σ. 25.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από τη συστηματική μελέτη του έργου του Κωνσταντίνου Τσάτσου και με σημείο εστίασης την Διεθνή Οικουμενική Υπερπολιτεία, όπως ο ίδιος την οραματίστηκε, γνωρίσαμε τον απέραντο κυματισμό της σκέψης του, όπως αναφάνηκε και αποτυπώθηκε στα έργα του κατά τη διάρκεια μισού και πλέον αιώνα. Έχοντας ως κανόνα και αμετακίνητο σημείο αναφοράς τον ύπατο σκοπό της ιστορίας η σκέψη του πορεύεται προς τον καταληκτικό αυτό σκοπό χτίζοντας με προσεκτικό βηματισμό, με τέχνη και αρχιτεκτονική δομή την πορεία των ιδεών του. Προσβλέποντας στην διεθνή οικουμενική πολιτεία, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος στοχάστηκε πάνω στην έννοια της ελευθερίας και στον τρόπο με τον οποίο μπορεί ο άνθρωπος να ζήσει ως άτομο αλλά και ως πολίτης και καθόρισε την πορεία στην οποία θα κυριαρχούν οι αξίες της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της αρμονικής συμβίωσης και της διεθνούς ειρήνης.

Οι ιδέες για τον ύπατο σκοπό της Ιστορίας με κατάληξη την ιδέα για την Διεθνή οικουμενική υπερπολιτεία ξεκάθαρα αναπτύχθηκαν και αναλύθηκε στο έργο του *Πολιτική* το οποίο ο Τσάτσος δημοσίευσε σε ώριμη ηλικία. Ωστόσο φαίνεται οι ιδέες αυτές φαίνεται να γεννήθηκαν και τράφηκαν μέσα στο οικογενειακό “πολυεθνικό” περιβάλλον όπου μεγάλωσε, στις προσωπικές και φιλικές του σχέσεις τις οποίες αργότερα καλλιέργησε και διατήρησε μέχρι το πέρας της ζωής του αλλά και μέσα από τις πνευματικές ζυμώσεις της εποχής του. Μέσα από έντονες αντιπαραθέσεις υπερασπίστηκε τις ιδέες του και επί πλέον μέσα από τις συζητήσεις για την ελληνικότητα καλλιέργησε και ανέπτυξε την ιδέα της αποστολής του ελληνικού έθνους, ως του εν δυνάμει ικανού να αναδείξει τις διαχρονικές αξίες πάνω στις οποίες οφείλει να βαδίσει ο άνθρωπος.

Η σκέψη του αγκάλιασε τις αντιθέσεις των ανθρώπων και των εθνών με ένα πνεύμα οικουμενικότητας και ειρηνικής συνύπαρξης και ανέδειξε την ελληνική συνείδηση ως το νομοτελειακό κανόνα στη διαμόρφωση μιάς ενιαίας παγκόσμιας οικουμενικής συνείδησης. Με απόλυτη αίσθηση του μέτρου και διαμορφωμένη τη συνείδηση ως Έλληνα, εμφανίζεται ο ίδιος αυθεντικός απόγονος της ελληνικής σκέψης και της τέχνης του λόγου που μέσα στα κείμενά του αποτυπώνεται ποιητικός και εναργής. Οι ιδέες και οι αξίες του κλασικού πνεύματος στις οποίες, όπως ο ίδιος ακράδαντα πίστευε, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός αναζητώντας πρότυπα δεν έπαψε ποτέ να αναζητά την έμπνευσή του, πρέπει να αναδειχθούν και να αποτελέσουν τους κανόνες της πορείας της ανθρωπότητας. Επίγονος του Κάντ και άωτερα του Πλάτωνα συνδύασε τον νεοκαντιανισμό με τον πλατωνισμό στην φιλοσοφική θεώρηση της φιλοσοφίας του Δικαίου. Και

με βάση την θεωρία των αξιών του Ρίκερτ έστησε το δικό του φιλοσοφικό οικοδόμημα που δίνει λύση στα ειδικά προβλήματα της φιλοσοφίας του Δικαίου. Η πολυμάθεια και η πολυδιάσπαση των ενδιαφερόντων του Τσάτσου διατηρήθηκε μέχρι το βαθύ του γήρας και αποτυπώθηκε μέχρι και στο τελευταίο του κείμενο, το Πνευματικό του Καταπίστευμα, το απάνθισμα της πνευματικότητας και του ουτοπικού του οράματος.

Από την ανάλυση της σκέψης του συμπεραίνεται πως ο Τσάτσος προτείνει ένα μοντέλο ζωής ανθρωποκεντρικό, πλουτισμένο με ανθρωπιστικές αξίες και βασισμένο στους κανόνες του δικαίου, ορίζοντας έναν συγκεκριμένο σκοπό και προσανατολίζοντας τον άνθρωπο προς τον σκοπό αυτό. Οι θέσεις του απρόσφορες στον σύγχρονο τρόπο του εμπειρικός σκέπτεσθαι, καλλιεργούν την ιδέα ενατένισης του κόσμου και ολόκληρης της οικουμένης, με μεταρρυθμιστική τόλμη, με την αναθεώρηση των αξιών που έχουν οι πολυϋπόστατες έννοιες της Ελευθερίας, της Δημοκρατίας, της ισότητας και με την άρνηση του συμβατικού συντηρητικού πνεύματος των σύγχρονων κοινωνιών που δίνουν μονομερώς στην ύλη, υπερτροφικά και εγκληματικά ηθική βαρύτητα.

Ο Τσάτσος είδε με οξυδέρκεια και πρωτοτυπία την ιστορία και το σκοπό της ανθρώπινης ζωής και δόμησε το φιλοσοφικό ιδεοκρατικό του σύστημα και την δική του κοσμοθεωρία δίνοντας απάντηση στο καίριο ερώτημα «Τί κινεί τη ζωή του ανθρώπου». Συνέθεσε όλες του τις ιδέες και τις θέσεις σε μία: στην συνειδητή πορεία και ενέργεια της ανθρωπότητας για την πραγμάτωση του ύπατου δέοντος που είναι η «Διεθνής Οικουμενική Υπερπολιτεία».

Μέσα από τα πυκνογραμμένα κείμενά του για τον Μύθο ο Τσάτσος πείθει για τη λειτουργία του μύθου στην ανθρώπινη φύση και στον επηρεασμό για την υλοποίηση των ιδεών και πρότεινε, μέσω αυτού, τρόπους απτούς και κατανοητούς ώστε η ιδέα της οικουμενικής πολιτείας να πραγματωθεί με μια σιγανή και ανωφερική πορεία από το κάθε έθνος, την κάθε πολιτεία ξεχωριστά. Στις έντονες συζητήσεις για τον προσανατολισμό της Ελλάδας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε πρωταγωνιστής. Υποστήριξε με σθένος την ιδέα ότι οι ανθρωπιστικές αξίες είναι αυτές οι οποίες πρέπει να αναδειχθούν αρχικά από το ελληνικό έθνος και να σηματοδοτήσουν την ανθρώπινη πορεία σε ευρωπαϊκό και οικουμενικό επίπεδο διότι ακραδάντως πίστευε ότι η ελληνικότητα στα ψηλά της στρώματα έχει οικουμενικότητα⁸³⁸ και από αυτήν εκκινεί η ευθύνη με την οποία είναι επιφορτισμένο το ελληνικό έθνος για την ανάδειξη του μέτρου και των αξιών καθώς οι Έλληνες κατέχουν τρία ισχυρά όπλα :α) τις ελληνικές αξίες τις οποίες σπουδάζουν

⁸³⁸ Κ. Τσάτσος, *Αποχαιρετισμός*, ό. π., σ. 60.

και με τις οποίες τρέφονται, β) την ελληνική γλώσσα και γ) την ελληνική παράδοση. Αυτά πρέπει να καλλιεργηθούν πρωτίστως από την ελληνική πολιτεία στα σχολεία της αριστείας, προκειμένου να μορφωθούν εκεί οι άριστοι πολίτες. Τα σχολεία της αριστείας υπήρξε η τελική πρωτοποριακή του ιδέα η οποία προκάλεσε και προκαλεί συζητήσεις μέχρι τις μέρες μας.

Συμπερασματικά καταλήξαμε στην άποψη πως ο Τσάτσος αγωνίστηκε να θέσει έναν καινούργιο προσανατολισμό στον ανθρώπινο τρόπο σκέψης. Δεν υπήρξε απλά ένας Φιλόσοφος, ένας απλός στοχαστής και πολιτικός. Ήταν η προσωπικότητα εκείνη που αγωνίστηκε όχι απλά να αλλάξει τον ρου της ελληνικής ιστορίας αλλά και να οδηγήσει την κοίτη του ποταμού προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Προς τον ύπατο σκοπό, το θείο, το Έν, το Αγαθό, όπως ο ίδιος το αποκαλεί. Κράτησε με σθένος τις θέσεις του αυτές. Όχι απλά με το να σκέφτεται και να προβάλλει ιδέες που θα ωφελούντο όλοι οι άνθρωποι της γης αλλά με το να πολεμάει καθημερινά στο μετερίζι των ιδεών. Αθόρυβα, σιγανά και σταθερά. Χωρίς ωστόσο να κρύβεται στη σκιά καθώς η λαμπρότητα των ιδεών δεν μπορούσε παρά να φανεί ξεκάθαρη και εκτυφλωτική.

Με βεβαιότητα υποστηρίζεται η άποψη ότι με την παρουσία του στον πολιτικό χώρο ο Τσάτσος υπήρξε σημαντικός μοχλός που συνέβαλε στο να ενταχθεί η Ελλάδα στην Ευρώπη και αυτός ο οποίος εν πολλοίς επηρέασε τα γεγονότα ώστε να αποφασιστεί η παραμονή της Ελλάδας στη Δύση και όχι η υπαγωγή της στο Ανατολικό Μλόκ. Οι σχέσεις του και οι επαφές του υπήρξαν καταλυτικές για τον στόχο αυτό. Και τις έκανε καταλυτικές αυτό που η προσωπικότητα του εξέπεμπε με την σιγουριά της άποψης και τη σοφία να τεκμηριώνει και να υποστηρίζει εύστοχα και πειστικά την άποψή του. Η σκέψη του βαθειά και διαυγής φαίνεται πως εδράζετο μεταξύ της διάνοιας και της καρδιάς του σε μια μοναδική ισορροπία οράματος και πρακτικού λόγου, από όπου αντλούσε αχόρταγα και αποτύπωνε γραπτά και ακατάπαυστα μέχρι την τελευταία μέρα της επίγειας ζωής του.

Ο Τσάτσος συμπεριέλαβε στη σκέψη του ολόκληρη την οικουμένη, χωρίς εθνικιστική ιδιοτέλεια και χωρίς εμπαιθείς λογισμούς αλλά με το ήθος του βασιλικού ανδρός και του αριστοκράτη των ιδεών. Με την ευγένεια αλλά και με ένα ιδιαίτερο χάρισμα το οποίο ο ίδιος καλλιέργησε. Του ανδρός του φέροντος “πνευματική Αριστεία”, της ταπεινής, της σεμνής στάσης που έχει το πνεύμα το ποτισμένο με θεία ουσία.

Από τη μελέτη του έργου του **διαπιστώνεται ακόμα** ότι ο Τσάτσος κοίταζε να σώσει το πνεύμα του ανθρώπου και της ιστορίας του. Οι ιδέες ήταν ο χώρος που τον ανάπαυε και ο πόλεμος των

ιδεών υπήρξε ο χώρος που τον κινητοποιούσε. Του έδινε την πνευματική-αλλά και σωματική-ηκμάδα να παλέψει. Τότε ένοιωθε ζωντανός και το πνεύμα του θέρριε και αποτυπώνονταν σε σελίδες μοναδικές, γεμάτες κάλλος ιδεών, τολμηρών προτάσεων και λόγων, που από το δρόμο της σκέψης κατευθύνονται στα κατάβαθα της ανθρώπινης ύπαρξης και την κινητοποιούν να ξυπνήσει από τον λήθαργο στον οποίο την κατακρημνίζουν οι κοσμικές θεωρήσεις των γεγονότων.

Ο Τσάτσος έφυγε από τη ζωή αθόρυβα και δεν πρόλαβε να πικραθεί ξανά από τις αντιδράσεις τις οποίες ξεσήκωναν οι ιδέες και οι προτάσεις του για την πνευματική αριστεία, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στο Πνευματικό του Καταπίστευμα. Ο Κώστας Τσιρόπουλος, επιμελητής της έκδοσης των έργων του, αφηγούμενος τις τελευταίες συναντήσεις τους, λίγο πριν από το τέλος το οποίο πλησίαζε, γράφει: *«Αλλά ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, την τελευταία ετούτη περίοδο της επίγειας ζωής του μου φαινόταν εξοικειωμένος ως στωικός, ως χριστιανός, δεν ξέρω για να βεβαιώσω.[...]. Πάντως, στις στερνές μας συναντήσεις, διαισθανόμουν την ύπαρξή του σε ύψιστη περιστολή. Δεν μιλούσαμε πια για τρέχοντα θέματα, για επίκαιρα γεγονότα. Κάθε Κυριακή πρωί, μόλις έμπαινα στο γραφείο του, με τις πρώτες του φράσεις, με έπαιρνε και βγαίναμε από την καθημερινότητα να ψηλαφίσουμε τα αιώνια.[...]. Θυμάμαι δακρυσμένος πώς την στερνή Κυριακή του περασμένου Φεβρουαρίου, εκάναμε στην οδό Κυδαθηναίων την τελευταία μακρά συζήτηση με τον μακαριστό Κωνσταντίνο Τσάτσο. Μέσα σε μιάν απόλυτη πνευματική αιθρία αρχίσαμε να συνομιλούμε, απροσχημάτιστα, για τη σχέση του αρχαίου Λόγου με το χριστιανικό Φώς, κι ανηφορίζαμε έκθαμβοι με ζέση, και οι δύο μας, εκείνος μπροστά, εγώ ακολουθώντας, προς κορυφές αποκαλύψεων που έκαναν τα άρμενα του πνεύματός μας να τρίζουν.[...]»⁸³⁹. Το πνεύμα του ακμαίο έως το τέλος της επίγειας ζωής του ατένισε πιθανά το «επέκεινα της ουσίας» που τόσο επίμονα αναζητούσε. Ο ίδιος υπήρξε η αποτύπωση της ιδέας αυτής και κατά ένα μέτρο η ενσάρκωσή της. Ο τελευταίος του Διαλογισμός- ή Αφορισμός- αποτύπωσε πιθανά το αποτέλεσμα αυτής της αναζήτησης που ήταν: *«'Αν ήξερε ο Χριστός πόσες φορές προσπάθησα να ενωθώ μαζί του, θα με συγχωρούσε που δεν το κατόρθωσα»⁸⁴⁰. Έτσι τελείωσε το πέρασμά του από αυτόν εδώ τον κόσμο που δικαιώνεται από την ορθότητα και την διαχρονικότητα των ιδεών του αλλά και την ποιότητα του έργου του. Μέσα από τα κείμενά του αναβλύζει η αγάπη του για το ελληνικό πνεύμα και**

⁸³⁹ Κ. Τσιρόπουλος, «Εισαγωγή» στο Κ. Τσάτσου, *Αποχαιρετισμός*, Αστρολάβος/ Ευθύνη, β' έκδοση, Αθήνα 1989, σ. 11-12.

⁸⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 78 και Ιωάννας Τσάτσου, *Κυδαθηναίων 9*, εκδ. Αστρολάβος/ Ευθύνη, β' έκδοση, Αθήνα 1994, σ. 142.

δικαιώνει απόλυτα την κατάταξη του στους ξεχωριστούς άνδρες της νεώτερης ελληνικής ιστορίας ως Διδάσκαλος του Γένους και ως «ο ευγενής της Πολιτικής Πρίγκηψ»⁸⁴¹. Ως πραγματικός «**Διδάσκαλος του Γένους**», έφυγε με την αγωνία και την απέλπιδα κραυγή την οποία αποτύπωσε στους στίχους ενός ποιήματός του:

«Θα φύγω με μια απέλπιδα κραυγή,

Πού πάει το Γένος;

Πού πάει η τρισχιλόχρονη πομπή

Πού τηνε σπρώχνουνε την Κιβωτό

Που ο Κύριος μας παρέδωσε, για τους αιώνες...; »⁸⁴².

⁸⁴¹ Δημ. Κόρσος, «Η Πολιτική σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου- Ο Ευγενής της Πολιτικής Πρίγκηψ», *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο (1899-1987) στα Δέκα χρόνια από τον θάνατό του*, ό. π., σ. 43.

⁸⁴² Κ. Τσάτσος, *Ποιήματα*, ό. π., σ. 31.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς Πηγές:

Τσάτσος Κωνσταντίνος,

- *Πολιτική, Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*, Γ' έκδοση, εκδ. Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 2000.
- *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Κολλάρου, Β' έκδοση 19780.
- *Διάλογοι σε Μοναστήρι*, 12^η εκδ. Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 2002.
- *Ελληνική Πορεία, Πολιτικά Δοκίμια*, β' έκδοση, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι.Δ. Κολλάρου, Αθήνα 1967.
- *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, εκδ. Βιβλιοπωλείον (Πρώτη σειρά) Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»,Ι.Δ.Κολλάρου, Γ' έκδοση, Αθήνα 1970.
- *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*,εκδ. Βιβλιοπωλείον (Δεύτερη σειρά) Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»,Ι.Δ. Κολλάρου, Αθήνα 1968.
- *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, εκδ. Βιβλιοπωλείον (Τρίτη σειρά) Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»,Ι.Δ. Κολλάρου, Αθήνα 1969.
- *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*,εκδ. Βιβλιοπωλείον (Τέταρτη σειρά) Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»,Ι.Δ.Κολλάρου, 3^η έκδοση, Αθήνα 2009.
- *Λογοδοσία μιάς ζωής*, Οι εκδόσεις των Φίλων, τόμος Α, και Β', Β' έκδοση, Αθήνα 2019
- *Πριν από το ξεκίνημα*, εκδ.Αστέρος, Αθήνα 1989
- *Ομιλίες, 1975-1977*, Αθήνα.
- *Ομιλίες, 1977-1978, Τόμος Β'*, Αθήνα.
- *Ομιλίες, 1978-1979, Τόμος Γ'*, Αθήνα
- *Ομιλίες, 1979-1980, Τόμος Δ'*, Αθήνα.
- *Προεδρικά κείμενα*, Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1990.
- *Παιδεία και Γλώσσα*, Αστρολάβος/Ευθύνη, Β' έκδοση, Αθήνα 1986.
- *Ο Σύγχρονος κόσμος*, Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1996.
- *Ελλάς και Ευρώπη*, Αθήνα 1977.
- *«Τα ποιήματα του Κωνσταντίνου Τσάτσου-1927-1972»*, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 1979,Ανατύπωση Α'.
- *Ένας διάλογος για την ποίηση*, (Γ.Σεφέρης-Κ.Τσάτσος), Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Ανατύπωση Α', Αθήνα 1979.
- *Παλαμάς*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Γ' έκδοση. Αθήνα 1964.
- *Οι μεγάλοι ρήτορες και η ιστορίας τους*, Κικέρων,(οι Τέσσερεις Λόγοι κατά Κατιλίνα, οι λόγοι για τον Μάρκελλο και τον Λιγάριο) Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1978.
- *Αισθητικά Μελετήματα*, Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1977.

- *Αισθητικά Δοκίμια, Δίφρος, Αθήνα 1961.*
- *Δοκίμια Αισθητικής και Παιδείας, Δίδρος 1960.*
- *Θεωρία της Τέχνης, Γ' έκδοση, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1990,*
- *Έθνος και Κομμουνισμός, Βιβλιοθήκη Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 1952.*
- *Ο άγνωστος Καραμανλής, Μια προσωπογραφία, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1984.*
- *Η Ελλάδα του Κωνσταντίνου Καραμανλή ή η Δημοκρατία δυσχερής, Πρόλογος, εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1972.*
- *«Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σήμερα», Τετράδια «Ευθύνης» Τεύχος 2, Αθήνα 1976.*
- *Η ζωή σε απόσταση, Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1989.*
- *Η μυστική συνέντευξη του Κωνσταντίνου Τσάτσου στον Κώστα Ε. Τσιρόπουλο, Αστρολάβος/Ευθύνη, Αθήνα 1997.*
- *Αποχαιρετισμός, Αστρολάβος/Ευθύνη, Β' έκδοση, Αθήνα 1989.*
- *Η Ελλάδα στη Γαλλία, Ευθύνη, Ομιλίες κατά την επίσκεψη στη Γαλλία Κείμενα της Μεθορίου 3, Αθήνα 1979, και Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ.Τσάτσου, Φ.107, υποφ. 4- Αποκόμματα ελληνικού Τύπου σχετικά με το ταξίδι ΚΤ & ΙΤ στη Γαλλία: Εστία, Ελεύθερος Κόσμος, Ριζοσπάστης, Αυγή, εφημερίδες Θεσσαλονίκης και άλλων περιοχών, δημοσιεύματα ελληνικών εβδομαδιαίων περιοδικών. υποφ. 5- Ανταποκρίσεις του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων για την επίσκεψη του προεδρικού ζεύγους στη Γαλλία.- Συνέντευξη ΚΤ στη γαλλική *Le Figaro* και αντιδράσεις στην Ελλάδα, 25/4/1979.*
- *Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου (1932), Σάκκουλας, Αθήνα 1978.*
- *«Der Begriff des positiven Rechts», Heidelberg 1928.*
- *Ο Rickert και η Αϊδελβεργιανή παράδοση, Τα εβδομήντα χρόνια του Η. Rickert, Αρχείον της Φιλοσοφίας και των Επιστημών, έτος Δ', (1933) τεύχος 4^ο.*
- *Το έργο του Karl Larenz και ο εγγελιανισμός εν τω δικαίω, Αρχείον της Φιλοσοφίας και των Επιστημών, 1930, II σ.362 κ.ε.*
- *Το έργο του Giorgio del Vecchio, Αρχείον της Φιλοσοφίας και των Επιστημών, έτος 1933, τεύχος 4, σ.198 κ.ε.*
- *Η Γνωσιολογία του Κάντ ως εισαγωγή στην ιδεοκρατία, Αρχείον της Φιλοσοφίας και των Επιστημών, έτος 1934, V, s.49 κ.ε.*
- *Η κοινωνική φιλοσοφία του Κάντ, Αρχείον της Φιλοσοφίας και των Επιστημών, έτος 1935, Ε', σ.41 κ.ε.*
- *Το πρόβλημα των πηγών του Δικαίου, εκδ. Παπαδογιάννη, Αθήνα, 1941 (Α' τεύχος).*
- *«Τρία χρόνια του Αρχείου», Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών, έτος Δ' (1933), τ.1.σ.ii, iii*
- *Η περί ιδεών θεωρία του Πλάτωνος εισαγωγικό σημείωμα του Κ. Τσάτσου (σελ.371-377), Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών έτος Α'(1 Ιουν.1929),*
- *Αι αντινομίαι του Πρακτικού λόγου, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, Τομ.37ος (1962) σ.16-34.*
- *«Πλάτωνος Πολιτικά», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Τόμος 41^{ος}.*

- *Το νόημα του Έθνους*, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, Τομ.38, (1963), σ.459.
- «Νόημα και αλληλουχία στη νέα μας ποίηση» *Νέα Γράμματα*, τχ.Ζ', 2 (1944), σ.91-96. Αρχείο Κων/νου Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Φακ.5 Υποφ.3.
- *Διαμάχη ιστορικού υλισμού και ιδεοκρατίας* (διαμάχη Γληνού-Τσάτσου) (1932-1933): Αρχείο Κων/νου Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Φακ.5 Υποφ.3
- *Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικόν αγώνα*, άρθρο στο περιοδικό *Ιδέα*, Ιούνιος 1933, σελ. 360-366, Αρχείο Κων/νου Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Φακ.5 Υποφ.3.
- «Πρώτο μάθημα: για την απόλυτη έννοια της επιστήμης»: χειρόγραφες σημειώσεις για μαθήματα στο Πανεπιστήμιο, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ενότητα Ι. Ο πανεπιστημιακός Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φακ.1, υποφ.1
- «*Επιείκεια*» χειρόγραφο κείμενο διάλεξη-εναρκτήριο μάθημα υφηγεσίας στο Πανεπιστήμιο (χειμώνας 1930)- Αρχείο Κων/νου Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Φακ.7.
- *Αρχές της Σοσιαλιστικής Ένωσης*, χειρόγραφες σημειώσεις, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ.24.
- *Η Δίκη των Τόνων* χειρόγραφες και δακτυλόγραφες σημειώσεις. Η πειθαρχική δίωξη του Ι. Θ. Κακριδή, (Κατοχή 1942): Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Ενότητα Ι. Φ.5, Υποφ.7.4.
- «*Η δίκη των τόνων*», πρώτη έκδοση 1943 και φωτοτυπική αναπαραγωγή της το 1998, βιβλιοπωλείο της *Εστίας*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Ενότητα Ι. Φ.5, Υποφ.7.4.
- Ομιλία Κ.Τσάτσου στη Βουλή, 21 Ιουλίου 1961, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ.Τσάτσου, Φακ.40.
- Δακτυλόγραφο Υπόμνημα προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης Κ. Καραμανλή (1/6/1977) Ίδρυμα (Κ. Καραμανλή, Αρχεία, *Φάκελος Προέδρου Δημοκρατίας Κ.Τσάτσου*)
- Κείμενο-πρόταση για το διάγγελμα της Πρωτοχρονιάς 1975 Κ. Καραμανλή (χειρόγραφο ΚΤ και 2 δακτυλόγραφα αντίγραφα) Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κ.Τσάτσου, Φ.79, - Υποφ.1 και υποφ.5 - χειρόγραφο και δακτυλόγραφο κείμενο ΚΤ για λόγο που εκφώνησε ο Κ. Καραμανλής κατά την επίσκεψή του στη Γαλλία προς τον Βαλερύ Ζισκάρ Ντ'Εσταίν (d'Estain), 4/1975.
- χειρόγραφο κείμενο «*Αιτιολογική έκθεση επί των περί Βουλής και Κυβερνήσεως κεφαλαίων του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος (3ον και 4ον) ως και των άρθρων 1, 28 και 29 των αποφώντων εις την μορφήν του πολιτεύματος και τας λειτουργίας αυτού*».
- χειρόγραφα κείμενα ΚΤ (Συνταγματική Επιτροπή 1974-1975).
- σχέδια λόγων Κ. Καραμανλή μεταξύ αυτών: «*Σκέψεις διά την πανηγυρικήν συνεδρίασιν*» (για την ψήφιση του Συντάγματος) (χειρόγραφο ΚΤ, δακτυλόγραφο)
- *Επιστολές* Τσάτσου προς Καραμανλή Φ.254^Α-52^Α και *Επιστολές* Καραμανλή προς Τσάτσο, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Φ.432.

- Σημειώματα Προέδρου της Δημοκρατίας Κ.Τσάτσο προς Κ. Καραμανλή, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Φ.339^Α-70Β, 8^Α.
- *Επιστολές, προκλήσεις και σημειώματα προς κι από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή*, Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Φ.339^Α, σ.1186, Φ.39^Α, Φ.40^Α, Φ.42Α και Φ.8.
- *Επιστολή προς Κ. Καραμανλή*, (11/11/1964), Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. 35^Α, Ρ0 1860.
- *Επιστολή προς Κ. Καραμανλή*, (12-1-1971), Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ.40^Α, Ρ0 1221 και επιστολή Κ. Καραμανλή προς Κ. Τσάτσο (21-12-1970) Φ.40^Α, Ρ0 1190.
- Προσφώνηση του Προέδρου της Βουλής Κ. Παπακωνσταντίνου, κατά την εκλογή του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας στις 19 Ιουνίου 1975, Πρακτικά της Βουλής.
- *Η αποστολή της Ελλάδος εις τον σύγχρονον κόσμο*, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Τόμος 45.
- Ο Κάντ και το Διεθνές Δίκαιον, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Τόμος 45.

Αφιέρωματα

- *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, εκδ. Σάκουλας, Αθήνα, 1980.
- «Αφιέρωμα: Χαράγματα για τον Κ. Τσάτσο», *Ευθύνη* τχ. 191-192 (1987).
- Μνήμη Ιωάννου Ν. Θεοδωρακόπουλου (1900-1981), Παναγιώτη Κ. Κανελλόπουλου (1902-1986), Κωνσταντίνου Δ. Τσάτσο (1899-1987), Ευάγγελου Π. Παπανούτσου (1900-1982), Βασιλείου Τατάκη (1897-1986)». Κείμενα για τους πέντε φιλοσόφους. Βιογραφικά Σημειώματα και Εξαντλητική Εργογραφία τους, Λίνος Μπενάκης, Παρουσία, Αθήνα 2006 σ. 65-70 και 151-176.
- «Έκφραση τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Για την προσφορά του στο έθνος και τον πολιτισμό». *Τετράδια Ευθύνης* αρ. 16, Αθήνα, 1982.
- «Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Δ.Τσάτσο (1899 – 1987) στα δέκα χρόνια από τον θάνατό του» Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1997.
- «Κωνσταντίνος Τσάτσος, 10 Χρόνια από το θάνατό του», Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, Κυριακή 19 Οκτωβρίου 1997.
- «Μνήμη Κωνσταντίνου Τσάτσο, 20 Χρόνια από την εκδημία του» Κείμενα ομιλιών σε δώδεκα πόλεις της Ελλάδος, Εταιρεία Φίλων Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσο, Αθήνα 2008.
- «Κωνσταντίνος Τσάτσος: Φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός», Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου: Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2009, Εταιρεία Φίλων Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσο, 2010.
- «Κωνσταντίνος Τσάτσος», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων Για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία,, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2018.

Ακαδημία Αθηνών,

Πρακτικά, τ. 37, Αθήνα 1962

Πρακτικά, τ. 41, Αθήνα

Πρακτικά, τ. 45, 1970

Πρακτικά, τ. 51, 1951

Πρακτικά, τ. 55, 1955

Πρακτικά, τ. 56, 1956

Απόστολος Παύλος, *Προς Κορινθίους Α' Επιστολή*

Αριανός Λεύκιος Φλάβιος, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*

Αριστοτέλους,
Ηθικά Νικομάχεια
Πολιτικά
Περί ψυχής
Μεγάλα Ηθικά
Προβλήματα

Ισοκράτους, *Παναθηναϊκός*

Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά προσφώνησης του προέδρου της Βουλής, Κ.

Παπακωνσταντίνου, κατά την εκλογή του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας στις 19 Ιουνίου 1975

Διογένης Λαέρτιος, *Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή*

Πλάτωνος, *Φαίδων, Νόμοι, Γοργίας, Πολιτικός, Πολιτεία*

Πλουτάρχου, *Περί Ίσιδος και Όσιριδος*

Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, *Ομιλία 41*, PG 151, 517C

Δάντης, *Η Θεία Κωμωδία: Κόλαση*, μτφ Ν. Καζαντζάκης, Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη, Αθήνα 1965

Εγκυκλοπαίδειες:

Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, λ. Τσάτσος

Εγκυκλοπαίδεια του Ήλιου, λ. Τσάτσος Θεμιστοκλής (1906-1970), τ. ΚΒ΄

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμ. 45, λ. Νεοκαντιανισμός,
- Τσάτσος Κωνσταντίνος τόμος 58

Εφημερίδες:

-*Ελεύθερον Βήμα*, Κ. Θ. Δημαράς, «Αισθητικά ζητήματα», 14-8-1939

-*Τα Νέα*, 29-6-87 και 4/7/1987 «Πνευματικούς “γενίτσαρους” ονειρεύεται ο Κων. Τσάτσος ! Πώς θα ...γονατίσουμε την υλιστική Ευρώπη με την “Αριστερά” του ελληνικού πνεύματος» (υπογραφή Κ.Σ.)

-*ΤΟ ΒΗΜΑ*, Γιουβάλ Νάε Χαράρι, *Συνέντευξη* στον Μάκη Προβατά, για την παρουσίαση του βιβλίου «Sapiens, μια σύντομη ιστορία του ανθρώπου» μτφρ. Μιχάλη Λαλιώτη, εκδ. Αλεξάνδρεια., 21/5/2017

- *Le Figaro*, Συνέντευξη Κωνσταντίνου Τσάτσου, 25/4/1979

Περιοδικά:

- *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* [(ΑΦΘΕ), (τριμ. Φιλοσοφικών Περιοδικόν)], εκδ. Ακαδημαϊκός, Αθήνα 1929-1941.
- *Η Ελληνική Παράδοση* (συλλογικό), Κείμενα της Μεθορίου 2, Ευθύνη, Αθήνα 1979
- *Ημερησία*, «Ο Πειραιάς μέσα από την Ιστορία και τη λογοτεχνία», σειρά «Η Ελλάδα των ευεργετών [Κωνσταντίνος Ιωνίδης (Ιπλιξής)]», Ιωνίδειος Σχολή Πειραιά, Πειραιάς 2005, επετειακή έκδοση «ΘΥΜΑΣΑΙ;», αποφοίτων Ιωνιδείου Σχολής 1991, Πήγασος
- *Ιδέα*, «τος Α΄, τόμ. Ι, τχ. 1, Γενάρης 1933
- Ιωνίδειος Σχολή Πειραιά, «Διήλθεν Ευεργετών» 2011.
- *Νέα Γράμματα*, τχ.8, 1938, τχ. 9, 1938 Β΄, τχ.1, Γενάρης 1944, τχ. Ζ΄, 2, 1944
- *Προπόλαια*, τχ. 1, Μάρτιος 193, τχ. 2, Απρίλιος 1938, τχ. 3, Μάιος 1938, τχ. 4, Ιούνιος 1938
- *ΒΗΜΑgazino*, 23 Ιανουαρίου 2013

Σύνταγμα της Ελλάδας (1975)

- EPT, Αρχείο :** Συνέντευξη Κωνσταντίνου Τσάτσου στον Νίκο Δήμου (EPT 6/2/1987, έτος παραγωγής 1986)
- Συνέντευξη Αντώνη Τρίτση (EPT 1), 14 Οκτωβρίου 1990

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αδάμου-Φίκα, Κωνσταντίνα, *Οι Ιδεατές Πολιτείες, από τον Πλάτωνα στον Campanella*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006 .
- Αναστασίου, Χρήστος, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και οι προοπτικές ανάπτυξης της Ελλάδας», *Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας και Πολιτικός, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα-Αθήνα 2010.
- Αλιβιζάτος, Νίκος, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και το Σύνταγμα του 1952», *Η εκρηκτική εικοσαετία 1949-1967*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2000
- Αναγνωστόπουλος, Γεώργιος, «Ο Αριστοτέλης περί του αγαθού και της πολιτικής ενότητας», Κ. Βουδούρη (επιμ.), *Αριστοτελική πολιτική φιλία*, Ιωνία, Αθήνα 1995
- Αξελός, Κώστας, *Ο Ηράκλειτος και η φιλοσοφία*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, χ.χ.
- Ασημακόπουλος, Κωνσταντίνος, «Ο διάλογος στο συγγραφικό έργο του Κ. Τσάτσου» στο: *Μνήμη Κ. Τσάτσου 20 Χρόνια από την εκδημία του*» Κείμενα ομιλιών σε δώδεκα πόλεις της Ελλάδος, Εταιρεία Φίλων Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, Αθήνα 2008.
- Βαλερύ Παύλ *Η κρίση του Πνεύματος*, μτφ. Θανάσης Χατζόπουλος, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1996, *Πνεύμα και Πολιτική*, μτφρ στα ελληνικά Ηλ. Νικολούδης, Αθήνα 2014
- Βαρίκας, Βάσος, *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία (σχέδιο για μελέτη)*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1939
- Βεΐκος, Θεόφιλος, *Ιστορία και Φιλοσοφία, Δοκίμιο για μια κοινωνική κατανόηση της φιλοσοφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός*, Ιωάννινα 1978
- Βέμπερ, Μαξ, *Η πολιτική ως κάλεσμα και επάγγελμα*, μτφ. Κ. Κουτσουρέλης, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2019
- Βερνάν, Ζαν-Πιέρ, *Μύθος και Σκέψη στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Σ. Γεωργούδη, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1989, τ. Β΄
- Βίκο, Τζιαμπατίστα, *Η Νέα Επιστημονική γνώση*, μτφρ. Γ. Κεντρώτης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2015
- Βίνκελμαν, Γιόχαν Γιόακιμ, *Σκέψεις για τη μίμηση των ελληνικών έργων στη ζωγραφική και τη γλυπτική*, μτφρ. Κ. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 1996.
- Σκέψεις για τη μίμηση των ελληνικών έργων στη ζωγραφική και τη γλυπτική*, Ίνδικτος, Αθήνα 2001
- Βίτι, Μάριο, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Οδυσσέας*, Αθήνα 1978
- Η Γενιά του Τριάντα, Ιδεολογία και Μορφή*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1977
- Βλάχος, Γιώργος κ.ά., «Η έννοια της ελευθερίας στον νεοελληνικό στοχασμό, 19^{ος} αιώνας», εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1996 ημίτομος Α΄, και ημίτομος Β΄, Αθήνα 1997
- *Πολιτική*, Αθήνα 1977, τ. Α΄

- *Εισαγωγή στην Ιστορία της Πολιτικής Σκέψευς, ΙΑ΄*
Βογιατζόγλου, Αθηνά, *Ποίηση και Πολεμική-Μια βιογραφία του Γιώργου Κοτζιούλα*, Εκδόσεις Κίχλη, Δεκέμβριος 2015
-*Συνομιλίες ποιητών*, εκδ. GUTENBERG, Αθήνα 2019
- Βουδούρης, Κωνσταντίνος, «Η ανθρώπινη φύση και η γένεση της κοινωνίας», *Αριστοτέλης: Οντολογία, Γνωσιοθεωρία, Ηθική, Πολιτική Φιλοσοφία*, έκδ. επιμ. Δ. Ζ. Ανδριόπουλος, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1997
- Γιαγκάζογλου, Σταύρος *Στο μεταίχμιο της Θεολογίας, Δοκίμια για τον διάλογο Θεολογίας και Πολιτισμού*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2018.
- Γιανναράς, Χρήστος, *Η Νεοελληνική ταυτότητα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1979
- *«Θρησκεία και Ελληνικότητα»*, *Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Επιμ. Δ. Γ. Τσαούση, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009.
- Γιαννόπουλος, Κωνσταντίνος, *Κ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ - Α. Ι. ΜΑΝΕΣΗΣ, Διάλογος τον οποίο αξίζει και πρέπει να συνεχίσουμε*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010
- Γκρέι, Τζον Νίκολας, *Η Αλ Κάιντα και η νεωτερικότητα*, μτφ. Κωνσταντίνος Δ. Γεώργιας, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004
- Γληνός, Δημήτρης, *Εκλεκτές Σελίδες*, Στοχαστής, Αθήνα 1972, τόμ.3^{ος}
- Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ελένη, *Προβλήματα Ελληνικής συνέχειας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1998
- Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Αθανασία, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Θέματα Πολιτικής και Ηθικής*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001
- «Εθνικοί χαρακτήρες και ιστορική αποστολή του ελληνισμού στο έργο του Κ.Τσάτσου», *Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών/ Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα/ Αθήνα 2010.
- Δεληγιώργη, Αλεξάνδρα, «Εθνος και εθνική συνείδηση στον έντεχνο-δοκιμιακό και αφοριστικό λόγο του Κ. Τσάτσου», *Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών/ Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα/ Αθήνα 2010
- Δεσποτόπουλος, Κωνσταντίνος, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, 1953
- «Η πολιτική σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου», *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Δ. Τσάτσο (1899-1987), στα δέκα χρόνια από τον θάνατό του, Χριστούγεννα 1977
- Μελετήματα Φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1982
- «Η Δικαιοσύνη και το σύστημα του Δικαίου», ομιλία την οποία εκφώνησε προσκεκλημένος του Δικηγορικού Συλλόγου Αργινίου το έτος 1986, επ' ευκαιρία της συμπληρώσεως τότε 50 ετών από την ίδρυση του Πρωτοδικείου Αργινίου, *Εστία*, 1986.
- «Κωνσταντίνος Τσάτσος», ομιλία κατά την Έκτακτη Συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 21 Οκτωβρίου 1997
- «Περί ισότητας και δικαιοσύνης στα Ηθικά Νικομάχεια», *Η κατ' Αριστοτέλη Πολιτική Ισότητα και Δικαιοσύνη και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας*, Γ' Διεθνές Συνέδριο Αριστοτελικής Φιλοσοφίας, εκδ. Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «ΤΟ ΛΥΚΕΙΟΝ», Αθήνα 2000
- «Κωνσταντίνος Τσάτσος (1899-1987), Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός», πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο

- Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών/ Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα/ Αθήνα 2010
- Περί Ψυχής και Παιδείας (μτφ) – Επίλεκτα κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, επιμ. Β. Σχίζα, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2018
- Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Ίκαρος, 3η έκδοση Αθήνα 1963
- Δημητρακόπουλος, Μιχαήλ, *Μελέτες Κριτικής Φιλοσοφίας και Μεταφυσικής*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 2005
- Δραγώνα-Μονάχου, Μυρτώ *Ανθρώπινο και πολιτικό αγαθό στον Αριστοτέλη*, ΕΕΠΑΣΠΕ, Αθήνα 1981
- Δικαιοσύνη, νόμος και δικαιώματα στον Αριστοτέλη*, *Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι Επιδράσεις της*, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», εκδ. υπό του Καθηγητού Δ. Ν. Κούτρα, Αθήνα 1999
- Δραγούμης, Ίων, *Ελληνικός Πολιτισμός*, τ. Ελληνική Παράδοση, Κείμενα της Μεθορίου 2, εκδ. Ευθύνη, Αθήνα 1979
- Έγγελος (Γκέοργκ Χέγκελ), *Η Φιλοσοφία της Ιστορίας*, μτφρ. Αιμ. Μανούση, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1980
- Φαινομενολογία του νου*, μτφ. Γ. Φαράκλας, εκδ. Εστία, Αθήνα 2007
- Ελύτης, Οδυσσέας, «Ανοιχτά χαρτιά, ΤΤΤ1936», Β', τχ. 1, Γενάρης 1944
- Ανοιχτά χαρτιά*, Ίκαρος, Αθήνα 1974
- Εσταίν, Βαλερύ-Ζισκάρ Ντ', «Προσφώνηση στο Αεροδρόμιο του Ορλύ», *Η Ελλάδα στη Γαλλία*, εκδ. Ευθύνη, Κείμενα της Μεθορίου 3, Αθήνα 1979
- Ευθύνη*, Βαλερί Ζισκάρ ντ' Εστέν, «Προσφώνηση στο Αεροδρόμιο του Ορλύ», τεύχος 90, Αθήνα 1979
- Ζενεβουά, Μωρίς, *Η Ελλάς του Καραμανλή ή η Δημοκρατία δυσχερής*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1972
- Ηώς, Κ. Καραντόνη «Η νέα πνευματική δημιουργία του Κωνσταντίνου Τσάτσου», Φεβρ. 1961
- Θεοδωρακόπουλος, Ιωάννης Ν., «Τα εβδομήντα χρόνια του Η. Rickert», *Αρχείον της Φιλοσοφίας και των Επιστημών*, έτος Δ', τεύχος 4 (Ιούλιος 1933)
- Η Ελλάς ως Ιδέα. Ο πόλεμος και οι ιδεολογίες*, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, Τόμος 45
- Το πνεύμα του νεοελληνισμού και η τροπή των καιρών*, Τόμος 45
- «Το νόημα της ελληνικής ελευθερίας», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Τόμος 57
- Σύστημα Φιλοσοφικής Ηθικής*, Αθήνα 1965, Τόμ. 1^{ος}
- Αγαπημένη μου Χαϊδελβέργη*, Βιβλιοπωλείων της Εστίας, Αθήνα 1980
- Θεοτοκάς, Γεώργιος, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Εστία, Αθήνα 1973
- Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953* (δεύτερο τετράδιο 15 Μαΐου 1939-27 Οκτωβρίου 1940, καταγραφή 31 Μαΐου 1939
- Στοχασμοί και θέσεις: Πολιτικά κείμενα, 1925-1966*, (επιμ. Ν. Μ. Αλιβιζάτος-Μ. Τσαπόγας), Εστία, Αθήνα 1996
- Ιωννίδης, Αλέξανδρος Κ. (του νεώτερου), *ΙΩΝ, Η Ιστορία του παππού*, Εκάτη, Αθήνα 2002
- Καλογεράκος, Ιωάννης, «Κωνσταντίνος Τσάτσος, ο Στοχαστής», *Μνήμη Κωνσταντίνου Τσάτσου στα 20 Χρόνια από την εκδημία του*- Κείμενα Ομιλιών σε Δώδεκα πόλεις της Ελλάδος- εκδ. Εταιρεία Φίλων Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, Αθήνα 2008,
- «Υπερβολή και ύπεροχη στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», *Φιλοσοφία*, 27-28, 1997-1998

- «Οστρακίζειν τους υπερέχοντας: Υπεροχή πολιτών και η πόλις κατά τα Πολιτικά του Αριστοτέλη», *Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», εκδ. υπό του Καθηγητού Δ. Ν. Κούτρα, Αθήνα 1999
- Καλοκαιρινού, Ελένη, «Η αναβίωση της αριστοτελικής Πολιτικής στο έργο του Alastair MacIntyre», *Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», εκδ. υπό του Καθηγητού Δ. Ν. Κούτρα, Αθήνα 1999
- Καμύ, Αλμπέρ, *Το Μέλλον του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, Μια συζήτηση στην Αθήνα*, , εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, Πρώτη έκδοση 2004
- Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, «Max Weber και Heinrich Rickert, Μία σελίς της ιστορίας του πνεύματος», *Αρχείον της Φιλοσοφίας και των Επιστημών*, αφιέρωμα για τα εβδομήντα χρόνια του H. Rickert, έτος Δ', τεύχος 4 (Ιούλιος 1933)
-*Ο Πόλεμος και το Μέλλον. Διδάγματα και αιτήματα*, Ενωτική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1945, σειρά Β', αρ.1
-*Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, Αθήνα 1976, εκδ.Γιαλλελής, Τόμος ΙΙ,
-«Heidelberg, ο χρυσός κρίκος του πνευματικού δεσμού μας», στο *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Νομικά Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1980
«Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος», *Αναφορά στον Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο, στην προσωπικότητα και το έργο του*, Τετράδια Ευθύνης, τ. 18 (1983)
-*Η ζωή μου*, αφήγηση στη Νινέτα Κοντράου-Ρασσιά, Γιαλλελής, Αθήνα 1985
-*Τα Δοκίμια*, τόμ. 2, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Αθήνα 2002
-*Γεννήθηκα στο 1402*, Γ' έκδοση *Εστία*, Αθήνα 2006
- Κάντ, Ιμάνουελ, *Κριτική του καθαρού Λόγου*, μτφ. Γρ.Λιόνη, εκδ. Αναγνωστίδη, χ.χ.
-*Για την αιώνια Ειρήνη*, μτφ./ επίμετρο, Α. Πόταγα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992
- Καρτάκης, Ελευθέριος, *Ο Πολιτικός Λόγος του Κωνσταντίνου Καραμανλή*, πρόλογος Ι. Βαρβιτσιώτης, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα Ιανουάριος 2004, Γ' έκδοση
- Καπετανάκης, Δημήτρης, «Η νεοελληνική συνείδηση και ο Παλαμάς του Κωνσταντίνου Τσάτσου», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τόμος Η'
- ΚΑΠΟΛΙΣΤΡΙΑ Ι.Α., *ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ.*, εισαγωγική «Βιογραφική Αφήγησης», εκδ. Π. Δ. Στεφανίτση, Αθήνα 1841, τ. Α
- Καράμπελας, Σάββας *Το περιοδικό Τα Νέα Γράμματα (1935-1940,1944-1945)*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 2009
- Καραντώνης, Ανδρέας, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30*, εκδ. Γ. Φέξη, 1962
- Καργάκος, Σαράντος, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και η Ελληνική Γλώσσα», *Εστία*, Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο (1899-1987) στα Δέκα χρόνια από το θάνατό του, Χριστούγεννα 1977
- Κασσίρερ, Έρνστ, *Κάντ: Η ζωή και το έργο του*, Ίδικτος, Αθήνα 2006
- Κατακουζηνού, Λητώ, «Ο Βαλής μου», *Μικρή Άρκτος*, Ίδρυμα Άγγελου και Λητούς Κατακουζηνού, Αθήνα 2013
- Κέλσεν, Χανς, *Τί είναι Δικαιοσύνη;*, μτφ Θ.Δρίτσας, εκδ. Αντίποδες, Αθήνα 2019
- Κιμουρτζής, Παναγιώτης Γ., «Η γερμανική επιρροή στην ίδρυση και λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών», Ασίνη, Αθήνα 2017
- Κιτρομιλίδης Πασχάλης, *Πολιτικοί Στοχαστές των Νεότερων Χρόνων*, Γνώση, Αθήνα 1992
- Κεφαλάς, Νεκτάριος (Μητροπολίτης Πενταπόλεως), *Ιερών και φιλοσοφικών λογίων*

- θησαύρισμα*, Τυπογραφείου Α. Καλαράκη, Αθήνα 1895-1896, τ. Α' και Β'
- Κονδύλης, Παναγιώτης, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988
- Ισχύς και Απόφαση. Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1991
- Η ηδονή, η ισχύς, η ουτοπία*. Εκδόσεις Στιγμή, 1992
- Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, τ. Α'
- Κοντογιώργης, Γιώργος, «Η έννοια και ο σκοπός της πολιτικής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο», *Κωνσταντίνος Τσάτσο, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα-Αθήνα 2010
- Κουεγιάρ, Χαβιέ Πέρεζ ντε, «Λόγος για τον Κων. Τσάτσο στην Γαλλική Ακαδημία» (μτφρ. Σότια Κουμαντάρου), *Ευθύνη*, τευχ. 226, Οκτώβριος 1990
- Κούλμαν, Βόλφγκανγκ, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφρ. Α. Ρεγκάκου, εκδ. Μ. Ι. Ε. Τ., Αθήνα 1996
- Coudenhove-Kalergi, Ichard N. *Πανευρώπη*, μετάφρ. εκ του Γερμανικού υπό Γεωργίου Λουδ. Νικολαΐδου, μετ' εισαγωγής υπό του καθηγητού Γεωργίου Στ. Στρέϊτ, Γερμανική Έκδοσις «Πανευρώπης», Βιέννη-Λειψία 1927
- Κυριακίδου-Νέστορος, Άλκη, «Η ερμηνεία των μύθων από την αρχαιότητα ως σήμερα», *Ελληνική Μυθολογία*, Ι. Θ. Κακριδής (επιμ.), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, τ. 1
- Κύρτσης, Αλέξανδρος-Ανδρέας, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, Νήσος, Αθήνα 1996
- Λάιμπνιτς, Γκότφριντ Βίλχεμ, *Μεταφυσική Πραγματεία*, Εισαγωγή-Μετάφρ.-Σχόλια Παύλος Καϊμάκης. εκδ. Εγνατία, Θεσσαλονίκη 1975
- Λαρμόρ, Τσάρλς, *Η ρομαντική κληρονομιά*, μτφ.-επιμ. Στ. Ροζάνης, Προλεγόμενα Κ. Παπαγεωργίου, Πόλις, Αθήνα 1998
- Λατούρ Μπρούνο, *Ουδέποτε υπήρξαμε πραγματικά μοντέρνοι*, μτφ. Φώτης Τερζάκης, εκδ. ΣΥΝΑΛΜΑ, 2014
- Λέσκι, Άλμπιν, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφ. Α. Γ. Τσοπανάκης, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988
- Λιαλιούτη, Ζηνοβία, *Ο «Άλλος» Ψυχρός Πόλεμος, Η Αμερικανική Πολιτιστική Διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Επιμ. Πέτρος Γιαρμενίτης, Αθήνα 2019
- Λογοθέτου, Κωνσταντίνου Ι., «Το επιστημονικόν έργον και η εθνική δράσις του Καθηγητού Μαργαρίτου Ευαγγελίδου», *Λόγος εκφωνηθείς επί τη τεσσαρακονταετηρίδι αυτού εν τη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου (ανάτυπο)*, τύποις «Αυγής», Αθ.Παπασπύρου, Αθήνα 1926
- Λουλέ, Νίτσα, *Παναγιώτης Κανελλόπουλος*, Ειρήνη ΕΠΕ, Αθήνα 1988
- Μαγκάκης, Γεώργιος-Αλέξανδρος, «Μιά ιστορική ομιλία-πράξη του Κ. Τσάτσου», *Νέα Εστία*, αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο στα δέκα χρόνια από τον θάνατό του, Χριστούγεννα 1997
- Μαγγίνη, Γκόλφω, *Ο Χάμπερμας και οι Νεοαριστοτελικοί*, Πατάκη, Αθήνα 2005
- Μακιαβέλι, Νικολό, *Ο Ηγεμόνας*, μτφ. Μ. Κασιωτάκη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2012
- Μάνεσης, Αριστόβουλος, «Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας», *Συνταγματική Θεωρία και πράξη Ι*, Θεσσαλονίκη 1980

- «Περί βασιλικών ανδρών», *Συνταγματική Θεωρία και πράξη Ι*, Θεσσαλονίκη 1980
- Μαραθεύτης, Μιχαλάκης Ι., «Κωνσταντίνος Τσάτσος, Δάσκαλος του Γένους», *Εκφραση Τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Τετράδια Ευθύνης, Αθήνα 1982, τ. 16
- Μιλ, Τζον Στιούαρτ, *Περί Ελευθερίας*, μτφ. Νίκος Μπαλής, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1983
- Μίλερ, Χένρι, *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού*, μτφ Α. Καραντώνη, εκδόσεις Γαλαξία, Αθήνα 1970
- Μούκανος, Δημήτριος Δ., *Τα καθ' αυτό αίτια των φύσει όντων. Ερμηνεία και διασάφηση του έργου του Αριστοτέλους «Φυσικής ακροάσεως Β'»*. Αθήνα 1993.
- Μορ, Τόμας, *Ουτοπία*, Ιάμβλιχος, 2003
- Μουτσόπουλος, Ευάγγελος, *Μιά πολυμερής συμβολή του Πλατωνισμού στην φιλοσοφία της Αναγέννησης*, Πρόλογος στο Κ. Αδάμου-Φίκα, «Οι Ιδεατές Πολιτείες, από τον Πλάτωνα στον Campanella», Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας,, Αθήνα 2006
- Η πορεία του πνεύματος*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974
- Μπάεκερτ, Ουόλτερ, *Ελληνική Μυθολογία και Τελετουργία. Δομή και Ιστορία*, μτφ. Η. Ανδρεάδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993
- Μπαρτζελιώτης, Λεωνίδα, *Ο δυιστικός και εκλεκτιστικός συντηρητισμός της επτανησιακής διάνοησης*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 1982
- Μπέγζος, Μάριος Π., «Η φιλοσοφία της θρησκείας στην Ελλάδα (1916-1986) - Σύντομη ιστορικο-κριτική επισκόπηση», *Νεοελληνική Φιλοσοφία 1600-1950*, Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Θεσ/νίκη 1994
- Μπέης, Κώστας, «Το αντιπεπονθός δίκαιο και η έννοια της δικαιοσύνης στον Αριστοτέλη», *Η κατ' Αριστοτέλη Πολιτική Ισότητα και Δικαιοσύνη και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας*, Γ' Διεθνές Συνέδριο Αριστοτελικής Φιλοσοφίας, εκδ. Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «ΤΟ ΛΥΚΕΙΟΝ», Αθήνα 2000
- Το πρόβλημα του δικαίου και των ηθικών αξιών*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1997
- Μπέικον, Φράνσις, *Νέα Ατλαντίδα*, μτφρ. Παν. Νούτσου, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα 1990
- Μπέρλιν, Αϊζάια, *Τέσσερα Δοκίμια περί Ελευθερίας*, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, εκδ. Scripta, Αθήνα 2001
- Μπιέλσκυ, Αντριους, *Ανθρώπινη ύπαρξη και αριστοτελική αρετή*, μτφρ. Ελένη Λεοντσίνη, Φιλοσοφία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2016
- Μπλάντελ, Τζον, *Διεξάγοντας τον Πόλεμο των Ιδεών*, εκδ. Φιλελεύθερος. Αθήνα, 2020
- Μπότσιου, Κωνσταντίνα, *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Αθήνα 2008
- «Σχεδιάζοντας την ειρήνη: Η επιρροή των “Τριών Μεγάλων”, στη διαμόρφωση του Ψυχρού Πολέμου 1941-1950. Με τα μάτια των ηγετών», *Η Έναρξη του Ψυχρού Πολέμου 1941-1950: Στρατηγικά ή Ιδεολογικά Αίτια.*, Επιμ. Π. Ήφαιστος, Κ. Κολιόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο*, Αθήνα 2012
- Μυριβήλης, Στράτης, *Τα παγανά*, εκδ.Οι Φίλοι του Βιβλίου, Αθήνα 1945
- Νάτορπ, Πάουλ, *Η περί των Ιδεών Θεωρία του Πλάτωνος*, εκδ. «Ο Κοραΐς», Αθήνα 1929
- Νούτσος, Παναγιώτης, «Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών, Η πολιτική του συλλογικού αυτού εγχειρήματος και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος», *Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα/ Αθήνα 2010
- Ουτοπία και Ιστορία*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1979

- Ντάντε Αλγκιέρι, *Περί Μοναρχίας*, μτφ. Γ. Μπαρουξής, εκδ. Αργοναύτης, Αθήνα 2014
- Ντεριντά, Ζακ, *Φαντάσματα του Μάρξ*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 1995
- Ξανθάκη-Καραμάνου, Γεωργία, «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος για την γλώσσα και την ανθρωπιστική παιδεία», *Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα/ Αθήνα 2010
- Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ., *Τα πρόσωπα και τα κείμενα, Β΄, Ανήσυχα χρόνια*, Αετός Α.Ε., Αθήνα 1943
- Πάνος, Κωνσταντίνος, «Ελληνοκεντρισμός και αποφθεγματικός λόγος στο έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσου», *Μνήμη Κωνσταντίνου Τσάτσου (20 χρόνια από την εκδημία του-Κείμενα ομιλιών σε δώδεκα πόλεις της Ελλάδος)*, Εταιρεία Φίλων Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, Αθήνα 2008
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006
- Παπαδημητρίου, Νίκος, *Ένα μετανεωτερικό Requiem, Θέματα Ευρωπαϊκής Φιλοσοφίας, Τέχνης και Πολιτικής στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2017
- Πανταζάκος, Παναγιώτης, *Ελευθερία της Βούλησης και Ηθικές Αξίες στους Πλήθωνα, Rousseau και Wittgenstein* εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006
- Παπαδοπούλου, Δώρα, «Άτομο-Πολιτεία-Ηγέτης: Η πολιτική φιλοσοφία του Κωνσταντίνου Τσάτσου», *Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα/ Αθήνα 2010
- Παπανούτσος, Ευάγγελος, «Μορφές της ελευθερίας», *Η Κρίση του Πολιτισμού μας*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1979
- Πολιτεία και Δικαιοσύνη*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1976
- Πάπαρη, Κατερίνα, *Ελληνικότητα και αστική διανοήση στον Μεσοπόλεμο*, Ασίνη, Αθήνα 2017
- Παπαρηγόπουλος, Κωνσταντίνος, *Λόγος εκφωνηθείς εν τω Πανεπιστημίω του Όθωνος*, Τυπογραφείο Λάζαρου Δ. Βιλαρά, Αθήνα 1857
- Παπασωτηρίου, Χαράλαμπος, *Αμερικανικό Πολιτικό σύστημα και εξωτερική Πολιτική, 1942-2002*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα 2002
- Πελεγρίνης, Θεοδόσιος, *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, λ. Νεοκαντιανισμός, Ελληνικά Γράμματα Αθήνα 2005, Γ΄ έκδοση
- Μάγοι της Φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996
- Οι Πέντε εποχές της Φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997
- Πενταζοπούλου-Βαλαλά, Τερέζα, «Κωνσταντίνος Τσάτσος: Η Πλατωνική Θεωρία της Ιδέας», *Εστία, Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο (1899-1987) στα Δέκα χρόνια από το θάνατό του*, Χριστούγεννα 1977
- «Η Δημοκρατία και η ευθύνη των πολιτικών κατά τον Αριστοτέλη», *Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», εκδ. υπό του Καθηγητού Δ. Ν. Κούτρα, Αθήνα 1999
- Πολίτης, Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1979, Β΄ έκδοση
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη, *Η πρώτη μεταπολεμική ποιητική γενιά και η σχέση της με τη «Γενιά*

- του 30», *Παρουσία* 1: 23-30, 1982
- Ράσελ, Μπέρτραντ, *Ιστορία της δυτικής Φιλοσοφίας*, τ. 1-2, μτφρ. Αιμ. Χουρμούζου, Εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα 2018
- Ραυτόπουλος, Δημήτρης, *Κριτική της Κριτικής, Διάλογος και Μονόλογοι Γ. Σεφέρη-Κ. Τσάτσου*, Gutenberg, Αθήνα 2017
- Ρίθβεν, Κ.Κ., *Ο Μύθος*, σειρά , Η Γλώσσα της Κριτικής 18, μτφ. Ι. Ράλλη - Κ. Χατζηδήμου, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1977
- Ρωλς, Τζων, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, μτφ. Φ. Βασιλογιάννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης, Αν. Τάκης, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2001
-*Το Δίκαιο των Λαών και Η Ιδέα της δημόσιας λογικής αναθεωρημένη*, μτφ. Άννα Παπασταύρου, εκδόσεις Ποιότητα, Harvard University Press, Βιβλιοθήκη Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, Γ έκδοση, Αθήνα 2003
- Σαπούτό, Γιοάν, *Ο Εθνικοσοσιαλισμός και η αρχαιότητα*, μτφ. Γιώργος Καραμπελιάς, Πόλις, Αθήνα 2013
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα 1992
-*Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Αθήνα 2008
- Σεφέρης, Γιώργος, *Δοκιμές*, τόμ. 10 (1936-1947), Ίκαρος, Αθήνα 1974
- Σκαλτσάς, Θεόδωρος, *Ο Χρυσός αιώνας της αρετής: Αριστοτελική ηθική*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993
- Σούρλας, Παύλος, (1978), «Δικαιϊκό σύστημα και τεολογική μέθοδος. Σκέψεις γύρω από το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου του Κ. Τσάτσου», *Νομικό Βήμα*, Τεύχος 26: 1172-1182.
- Σπέντζας, Σάββας, «Η Κοινωνική ευαισθησία και ο ανθρωπισμός του Κ. Τσάτσου στην πράξη», *Νέα Εστία*, αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο στα δέκα χρόνια από τον θάνατό του, Χριστούγεννα 1997
- Σπινόζα, Μπαρούχ, *Θεολογικοπολιτική πραγματεία*, μτφ. Γερ. Βώκος, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2014
- Σπυράλατος, Ιωάννης «Η Φιλοσοφία της θρησκείας στον στοχασμό του Κ. Τσάτσου», *Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα/ Αθήνα 2010
- Στεφανόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η καθολική αναγνώριση», *Νέα Εστία*, αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο στα δέκα χρόνια από τον θάνατό του, Χριστούγεννα 1997
- Στούρτζα Αλεξάνδρου, *Αναμνήσεις και εικόνες Ευγένιος Βούλγαρης και Νικηφόρος Θεοτόκης, Πρόδρομοι της νοητικής και εθνικής εξεγέρσεως της Ελλάδας*, Απόσπασμα μεταφρασθέν υπό Κων/νου Γ. ΣΟΥΤΣΟΥ, εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βηλαρά, εν Αθήναις 1858,
- Τερέζης, Χρήστος, «Μεταφυσική και Πολιτική στον Αριστοτέλη», *Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», εκδ. υπό του Καθηγητού Δ. Ν. Κούτρα, Αθήνα 1999
- Τζιόβας, Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989
- *Ο μύθος της γενιάς του '30*, εκδ. Πόλις, 2012
- Τραβέρσο, Έντσο, *Η Ιστορία ως πεδίο μάχης*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2016

- Τσάτσος, Θεμιστοκλής Α., «Ο Η. Rickert ως Διδάσκαλος», *Αρχεῖον της Φιλοσοφίας και των Επιστημών*, Αφιέρωμα για τα εβδομήντα χρόνια του Η. Rickert, έτος Δ΄, τεύχος 4 (Ιούλιος 1933)
- Τσάτσου, Ιωάννα, *Έλεγχος*, Etudes Néo-Helleniques, τομ. IV, 1973
Κυδαθηναίων 9, Ευθύνη, Αθήνα 1994, Β΄ έκδοση
Ο αδελφός μου ο Γιώργος Σεφέρης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ιωαν. Δ. Κολλάρου & Σια, Αθήνα 1980
- Τσάτσου-Μυλωνά, Δέσποινα, «Βιοχρονολόγιο Κωνσταντίνου Δημ. Τσάτσου», *ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ*, αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο στα δέκα χρόνια από τον θάνατό του, Χριστούγεννα 1997
- Τσιανίκας, Μιχάλης, «Σεφέρης-Τσάτσος: Η “δίδαχή” και ο “διάλογος”», *Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα/ Αθήνα 2010
- Τσαούσης Δημήτριος Γ. (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2009
- Τσιρόπουλος, Κώστας, «Δροομολόγιο, Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, άνθρωπος του καιρού μας», *Έκφραση Τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Τετράδια Ευθύνης, τ. 16, Αθήνα 1982
«Κωνσταντίνος Τσάτσος», στο Λ. Μπενάκη, *Μνήμη Πέντε φιλοσόφων*, ΠΑΡΟΥΣΙΑ, Αθήνα 2006
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος «Παράδοση και Εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα», *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2009
- Φίκας, Ιωάννης, *Τζιορντάνο Μπρούνο, Η θέση του στην Ιστορία της Φιλοσοφίας και των Ιδεών*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000
- Φίλιας, Βασίλης, *Τα κοινωνικά συστήματα: Το φεουδαρχικό σύστημα*, εκδ. Λιβάνης-Νέα Σύνορα, Αθήνα 1978
- Φραγκόπουλος, Θεόφιλος, «Ο Ποιητής Κωνσταντίνος Τσάτσος», αφιέρωμα της εφημερίδας *Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, «Κωνσταντίνος Τσάτσος: 10 χρόνια από το θάνατό του», 19 Οκτωβρίου 1997
- Χάμπερμας, Γιούργκεν, *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης*, μτφ Σώτη Τριανταφύλλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2012
- Χάμσεθ, Χάιντς και Βίνκελμαν, Γιόχαν Γιόακιμ, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, τομ. Γ΄, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2001
-Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα,(επιμ.) Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Αθήνα 2008
-«Κόσμοι των Ιδεών και ορίζοντες της πράξης», *Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2009, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα/ Αθήνα 2010
-«Το πνευματικό υπόβαθρο των πολιτικών επιλογών: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Τσάτσου», *Κωνσταντίνος Τσάτσος, ομιλίες από την εκδήλωση που διοργάνωσε το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 30 χρόνων από τον θάνατο του Κ. Τσάτσου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2018
- Χάνσον, Βίκτορ Ντέιβις/ Χιθ, Τζον, *Ποιός σκότωσε τον Όμηρο*, εκδ. Κάκτος, 1999
- Χάρης, Πέτρος, *Η Πνευματική Ελευθερία και οι Μεταπολεμικοί Άνθρωποι - Το χρονικό μιάς*

- εποχής, *Διάλογος με 43 συγγραφείς και καλλιτέχνες*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1973
- Χέντερσον, Τζ. Π., *Η αναβίωση του φιλοσοφικού στοχασμού (1620-1830). Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, μτφ. από την αγγλική υπό Φ. Βώρου, εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1977
- Χούμπολντ, Βίλχελμ φον, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, μτφ. Ξ. Αρμυρός, Κάκτος, Αθήνα 2008
- Χριστοδουλάκης, Βασίλειος, «Η ιδέα των Οικουμενικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη θεωρία Διεθνούς Δικαιοσύνης του John Rawls, Συμβόλαιο, Πολιτικός Κονστρουκτιβισμός και αναστοχαστική ισορροπία», Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2020
- Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, Αγγελική, «Η ανθρωπολογία στην αριστοτελική πολιτική διάνοηση και η νεότερη άποψη», *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», εκδ. υπό του Καθηγητού Δ. Ν. Κούτρα, Αθήνα 1999
- Χριστοφιλόπουλος, Αναστάσιος, «Ο Κ. Τσάτσος και το Πανεπιστήμιο», *ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ*, αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο στα δέκα χρόνια από τον θάνατό του, Χριστούγεννα 1997
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (επιμ.), «Ελληνες Διδάκτορες Οικονομικών Επιστημών στην Γερμανία του Μεσοπολέμου», *Επιστημονικές ανταλλαγές μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, 1870-1933 – Επιρροές και επεξεργασίες*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2013

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ALFIERI, V.E., *L Etica di Dimocrito*, Universita degli Studi de Lecce, Bolletino di Storia della Filosofia, vol.6, 1978
- Archiv fur die zivilistische Praxis*, 132,106, 1930
- Arthur, Bertrand, *William Russell, New Hopes for a Changing World Hardcover* – January 11951
- Barnand, F.M, *G. Herder, On Social and Political Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969
- Cassirer, Bruno, *Philosophie der symbolischen Formen* 3 Bde. 1. Auflage: Bruno Cassirer, Berlin, 1923–1929
- Chamberlain, Houston Stewart, *Τα θεμέλια του 19ου αιώνα (Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts)* τ.1^{ος}
- Child, Gordon, «What happened in history», *Penguin Books* 1954
- Cooper, J. M., *Reason and Emotion*. Princeton, 1999
- Constant, Benjamin, *Περί ελευθερίας και ελευθεριών*, μτφ. Τάσος Δαρβέτης, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα 2000
- Cornford, F.M., *From Religion to Philosophy. A Study in the Origins of Western Speculation*, Cambridge, 1912
- Principium Sapientiae. The Origins of Greek Philosophical Thought*, Cambridge, 1952
- Fichte, K., *Grundzuge des gegenwertigen Zeitalters* (1806)
- Grundlage des Naturrechts* (1796)
- Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre* (1794/1795.)
- Freeman, Kathleen, *God, Man and State. Greek concepts*, London, Macdonald, 1952
- Hartman, Robert S., *The Structure of Value: Foundations of a Scientific Axiology*
- Hazan, Éric, *La dynamique de la révolte: Sur des insurrections passées et d'autres à venir*,

- Paris, *La Fabrique*, 2015
- Hegel, *Philosophie der Geschichte*, 1837
- Henkel, *Einführung in die Rechtsphilosophie* 1961
- Herder, *Ider zur Philosophie der Ceshichte der Menscheit*, 1786
- Hobbes, *Leviathan* XVII
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Empire: 1875–1914*, Vintage, London 1989
- Irwin, T, *Plato's Ethics*, New York, Oxford, 1995
- Kant, Immanuel, *Idde zu einer allgemeinen Geschiche in weltburgerlicher Absicht* (1784)
Zum ewigen Frieden 1976
- Kirk, G.S., *The Nature of Greek Myths*, Harmondsworth 1974
- Kohnke, Klaus Christian, «The Rise of Neo-Kantianism, German Academic Philosophy between Idealism and Positivism», translated by J. Hollingdale, Cambridge University Press, 1991
- Larentz, K., *Rechts-und Statsphilosophic der Gefenwart*, 1^η έκδοση, Βερολίνο 1931
- Leerssen, J. *National thought in Europe: A cultural history* (Amsterdam UP; 3rd ed. 2010,
- Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Opera Leibniz* IV, εκδ. Dutens, 3
Opera Leibnitii (εκδ. Dutens) IV 3
- Lovejoy, Arthur, «The historiography of ideas», *Essays in the History of Ideas* John Hopkins, University Press, Βαλτιμόρη, 1948
- Leontsini, Eleni, G.«MacIntyre's Conception of the Aristotelian Tradition in After Virtue», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Φιλοσοφική Σχολή., Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας (EL)
- Marchand, Suzanne, "Down from Olympus Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970", *Princeton University Press*, Πρίνστον, Νιού Τζέρσεϋ 1996
- McCarthy, G. E., *Romancing Antiquity, German Critique of the Enlightenment from Weber to Habermas*, Rowman and Littlefield, 1977
- MacIntyre, Alasdair, *A Short History of Ethics*. First Edition: New York: 1966; Second Edition: *University of Notre Dame, Press*, 1998
- *After Virtue*, London, Duckworth, 1981
- Marx, Karl/ Engels, Friedrich (1962) *Werke*, τ.18, Εκδόσεις Dietz-Verlag
- Natorp, Paul, *Die Ethika des Demokritos*. Texte u. Untersuchungen. Marburg 1893, ανατ. Hildesheim, Olms 1970
- Nelson, L., *System der philosophischen Rechtslehre und Politik*, Volume VI
- Osterhammel, Jurgen, *Die Verwandlung der Welt: Eine Geschichte des 19, Jahrhunderts*, C. H. Beck, München, 2009
- Pentazopoulou-Valalas, Teresa «Tradition and bildung. A response to Richard Woodfield», The Oxford Conference, *Χρονικά Αισθητικής*, 36, Athens, 1996
- Peacock, Sandra J., "Struggling with the daimon: Eliza M. Butler on Germany and Germans" *History of European Ideas* 32(i), 2006
- Rickert, Allgemeine Grundlegung der Rhilosophie, Αρχεῖον Φιλοσοφίας και Επιστημῶν, τ. i.
- *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*
- Rist, J.M., *Human Value: A Study in Ancient Philosophical Ethics*, Leiden, Brill 1982
- Rousseau, Jean-Jacques, *Jugement sur la paix perpetuelle*, (1756), Paris, Vrin, 2008
- Saint-Pierre, Charles-Irenee Castel de, *Project pour rendre la paix perpetuelle en Europe*, A. Shouten, Ουτρέχτη 1713
- Savigny, «System des heutigen rumischen Rechts», 1840, I
- Schelling, *Philosophie des tranzendentalen Idealismus*, Κεφ. IV, πρόταση Τρίτη (1800)

- Schiller, *Die Gesetze des Lykurgus k. Solon*
- Sluga, Hans, *Heidegger's Crisis, Philosophy and politics in Nazi Germany*, Κεϊμπριτζ και, *Harvard University Press*, Λονδίνο 1992
- Spinoza, *Tractatus theologico-politicus*, *Gebhardt Edition (1925)*. Translated by S.Shirley.
- Taine, Hippolyte, *Essais de Critique d'histoire* (1858), *Hachette*, Paris, 1904
- Taylor, A., *Platonism and its influence*, Cooper Square Publishers Inc, New York, 1963
- Thierry, Amédée Simon Dominique, *Histoire de la Gaule sous l'administration romaine* (3 vols., 1840–47; 2nd ed. 1871
- Thomas Aquinas: *Summa Theologica* II, 1, XC art III
Summa contra gentiles, III
De regimine Principis I
- Toner Jerry *Homer's Turk. How classics shaped ideals of the East*, Harvard University Press, 2013
- Verdross, O, *Die bona fides als Grundlage des Volkerrechts* (1953)
- Vlachos, George, *Federation des peuples et coexistence pacifique chez Kant en Melanges Seferiades* (1961)
-La pensée politique de Kant (1963)
- Walker D, *Spiritual and Demonic Magic from Ficino to Campanella*, The Warburg Institute, London 1958
- White, F., *Famous Utopias of the Renaissance*, VT: *Hendricks House*, Putney, 1981
- Windelband, Praludien (1921)
-Praeludien II (1921),
- Wolff, Chr., *Institutiones juris naturae et gentium*, I
-Jus naturae method scientifica retractatum II
-Jus gentium methodo scientifica pettractatum (1749)
- Woodhouse, C.M, *George Gemistos Plethon, The Last of the Hellene*, Clarendon Press, Oxford 1986
- Xoura, A., *What were the reasons that led Plethon change his position on Church Union after his participation in the Council of Ferrara-Florence (1438-9)?* MA Royal Holloway and Bedford New College, University of London, 2012
- Yates, F., *Bruno and Campanella on the French Monarchy στο Renaissance and Reform: The Italian Contribution*, 2 τόμ., Routledge and Kegan Paul, London, 1983

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- <https://www.kathimerini.gr/844389> (Θεοδωρόπουλος, Τάκης, «Ήταν κάποτε μιά χώρα σοβαρή», *Καθημερινή*, 3-1-2016)
- <https://www.mfa.gr/uk/presveia/>
- www.pegkasioannis.gr. (Πέγκαας, Ιωάννης, *Πλεσίβιτσα Θυάμιδος Ηπείρου "Νυν Πλαίσιο"*, *Μακρά ιστορική διαδρομή περιήγηση στους αγαπημένους χώρους. Γενεαλογικές ρίζες αιώνων*, Ιωάννου Παν. Πέγκα, Αθήνα 2006)
- Held, Dirk, "Hellenism, nationalism and the ideology of research in Humboldt's university"
 διαθέσιμο στο διαδίκτυο: <http://bit.ly/2avLxs8> (ανακτήθηκε 11/9/2019)
- <https://el.wikipedia.org>.Ιδεαλισμός
<https://el.wikipedia.org/wiki/Θετικισμός>
https://el.wikipedia.org/Βραβείο_Νόμπελ_Ειρήνης
<http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/3790>

<https://www.hellenicparliament.tv> (Τζαννετάκης, Γιάννης, *Οι Κοινοβουλευτικοί διαμορφωτές της σύγχρονης Ελλάδας, Κωνσταντίνος Τσάτσος των Θεσμών και των Αξιών* (τηλεοπτική εκπομπή), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 26/2/2016)

<https://www.hellenicparliament.tv>

https://en.wikipedia.org/wiki/Viviane_Reding

<http://www.esperanto.gr>

www.consilium.europa.eu/media

http://europa.eu/about-eu/basic-information/eu-nobel/index_en.html

artinews.gr

<https://eclass.uoa.gr>

<https://www.kefim.org/>

www.lifo.gr

<https://www.tovima.gr> (Βιστωνίτης, Α., άρθρο με τίτλο *Ο Πόλεμος των Ιδεών* στο ΒΗΜΑgazino (23 Ιανουαρίου 2013)

<https://archive.org/details/systemderphiloso00nels>.

<https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/25505>